

SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN 2181-1342

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari

3-son (5-jild)
2025

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 3 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TOSHKENT-2025

BOSH MUHARRIR:

Isanova Feruza Tulqinovna

TAHRIR HAY'ATI:

07.00.00- TARIX FANLARI:

Yuldashev Anvar Ergashevich – tarix fanlari doktori, siyosiy fanlar nomzodi, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Mavlanov Uktam Maxmasabirovich – tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Xazratkulov Abror – tarix fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti.

Tursunov Ravshan Normuratovich – tarix fanlari doktori, O'zbekiston Milliy Universiteti;

Xolikulov Axmadjon Boymahmatovich – tarix fanlari doktori, O'zbekiston Milliy Universiteti;

Gabrielyan Sofya Ivanovna – tarix fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston Milliy Universiteti.

Saidov Sarvar Atabullo o'g'li – katta ilmiy xodim, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, ilmiy tadqiqotlar bo'limi.

08.00.00- IQTISODIYOT FANLARI:

Karlibayeva Raya Xojabayevna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Nasirxodjayeva Dilafruz Sabitxanovna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Ostonokulov Azamat Abdukarimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent moliya instituti;

Arabov Nurali Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Azizov Sherzod O'ktamovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Bojxona instituti;

Xojayev Azizxon Saidaloxonovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, Farg'ona politexnika instituti

Xolov Aktam Xatamovich – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Shadiyeva Dildora Xamidovna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b, Toshkent moliya instituti;

Shakarov Qulmat Ashirovich – iqtisodiyot fanlari

nomzodi, dotsent, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

09.00.00- FALSAFA FANLARI:

Hakimov Nazar Hakimovich – falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Yaxshilikov Jo'raboy – falsafa fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

G'aybullayev Otabek Muhammadiyevich – falsafa fanlari doktori, professor, Samarqand davlat chet tillar instituti;

Saidova Kamola Uskanbayevna – falsafa fanlari doktori, "Tashkent International University of Education" xalqaro universiteti;

Hoshimxonov Mo'min – falsafa fanlari doktori, dotsent, Jizzax pedagogika instituti;

O'roqova Oysuluv Jamoliddinovna – falsafa fanlari doktori, dotsent, Andijon davlat tibbiyot instituti, Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasini mudiri;

Nosirxodjayeva Gulnora Abdukaxxarovna – falsafa fanlari nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Turdiyev Bexruz Sobirovich – falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Buxoro davlat universiteti.

10.00.00- FILOLOGIYA FANLARI:

Axmedov Oybek Saporbayevich – filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Ko'chimov Shuxrat Norqizilovich – filologiya fanlari doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hasanov Shavkat Ahadovich – filologiya fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

Baxronova Dilrabo Keldiyorovna – filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Mirsanov G'aybullo Qulmurodovich – filologiya fanlari doktori, professor, Samarqand davlat chet tillar instituti;

Salaxutdinova Musharraf Isamutdinovna – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Samarqand davlat universiteti;

Kuchkarov Raxman Urmanovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent v/b, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Yunusov Mansur Abdullayevich – filologiya fanlari nomzodi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Saidov Ulugbek Aripovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi.

12.00.00- YURIDIK FANLAR:

Axmedshayeva Mavlyuda Axatovna – yuridik fanlar doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Muxitdinova Firyuza Abdurashidovna – yuridik fanlar doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Esanova Zamira Normurotovna – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hamroqulov Bahodir Mamasharifovich – yuridik fanlar doktori, professor v.b., Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti;

Zulfiqorov Sherzod Xurramovich – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti;

Xayitov Xushvaqt Saparbayevich – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Asadov Shavkat G'aybullayevich – yuridik fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Ergashev Ikrom Abdurasulovich – yuridik fanlari doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Utemuratov Maxmut Ajimuratovich – yuridik fanlar nomzodi, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Saydullayev Shaxzod Alixanovich – yuridik fanlar nomzodi, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hakimov Komil Baxtiyarovich – yuridik fanlar doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Yusupov Sardorbek Baxodirovich – yuridik fanlar doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Amirov Zafar Aktamovich – yuridik fanlar doktori (PhD), O'zbekiston Respublikasi Sudyalari oliy kengashi huzuridagi Sudyalari oliy maktabi;

Jo'rayev Sherzod Yuldashevich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Babadjanov Atabek Davronbekovich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Normatov Bekzod Akrom o'g'li — yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Rahmatov Elyor Jumaboyevich — yuridik fanlar nomzodi, Toshkent davlat yuridik universiteti;

13.00.00- PEDAGOGIKA FANLARI:

Xashimova Dildarxon Urinboyevna – pedagogika fanlari doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Ibragimova Gulnora Xavazmatovna – pedagogika fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Zakirova Feruza Maxmudovna – pedagogika fanlari doktori, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti huzuridagi pedagogik kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi;

Kayumova Nasiba Ashurovna – pedagogika fanlari doktori, professor, Qarshi davlat universiteti;

Taylanova Shoxida Zayniyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent;

Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Ibraximov Sanjar Urunbayevich – pedagogika fanlari doktori, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti;

Javliyeva Shaxnoza Baxodirovna – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat universiteti;

Bobomurotova Latofat Elmurodovna — pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat universiteti.

19.00.00- PSIXOLOGIYA FANLARI:

Karimova Vasila Mamanosirovna – psixologiya fanlari doktori, professor, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Hayitov Oybek Eshboyevich – Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, psixologiya fanlari doktori, professor

Umarova Navbahor Shokirovna– psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Amaliy psixologiyasi kafedrasi mudiri;

Atabayeva Nargis Batirovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Shamshetova Anjim Karamaddinovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Qodirov Obid Safarovich – psixologiya fanlari doktori (PhD), Samarkand viloyat IIB Tibbiyot bo'limi psixologik xizmat boshlig'i.

22.00.00- SOTSILOGIYA FANLARI:

Latipova Nodira Muxtarjanovna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri;

Seitov Azamat Po'latovich – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti;

Sodiqova Shohida Marxaboyevna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

23.00.00- SIYOSIY FANLAR

Nazarov Nasriddin Ataqulovich –siyosiy fanlar doktori, falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent arxitektura qurilish instituti;

Bo'tayev Usmonjon Xayrullayevich –siyosiy fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri.

OAK Ro'yxati

Mazkur jurnal Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2022-yil 30-noyabrdagi 327/5-son qarori bilan tarix, iqtisodiyot, falsafa, filologiya, yuridik va pedagogika fanlari bo'yicha ilmiy darajalar yuzasidan dissertatsiyalar asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).

MUNDARIJA

07.00.00 – TARIX FANLARI

<i>Mansurov Ulug'bek Umarovich</i> FARG'ONA VODIYSI SHAHARLARIDA TIBBIYOT TIZIMIDAGI O'ZGARISHLAR (1917-1990-YILLAR)	12-20
<i>Yuldashev Ulugbek Kadirjanovich</i> O'ZBEKISTONDA PROFESSIONAL TA'LIM BOSQICHIDA DUAL TA'LIM SHAKLINING JORIY QILINISHI TARIXI	21-27
<i>Bobobekova Nargiza Ismatullayeva</i> JIZZAX VILOYATI SOG'LIQNI SAQLASH TIZIMI FAOLIYATI TARIXI (XIX ASR IKKINCHI YARMI - XX ASR BOSHLARI)	28-33
<i>Esanova Nilufar</i> MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONNING YENGIL SANOAT SOHASINI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY MAMLAKATLAR BILAN HAMKORLIGI	34-37
<i>Tursunov Bekzot Yandashevich</i> QO'QON XONLIGI QO'SHININING QUROL-ASLAHALARIGA OID	38-45
<i>Давлетмуратов Куралбай Хожамуратович</i> АНТИЧНЫЕ И СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ЗООМОРФНЫЕ МЕТАЛЛИЧЕСКИЕ ИЗДЕЛИЯ ХОРЕЗМА	46-52
<i>Raximov Bektosh, Tashmuradov Umidbek</i> AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA TASHQI DIPLOMATIK ALOQALARNING DAVLAT SIYOSIY TARAQQIYOTIDAGI AHAMIYATI	53-57
<i>Otaxanov Alisher Mamadaliyevich</i> TEMURIY MALIKALARNING ILM-FAN VA IJTIMOIIY TARAQQIYOTGA QO'SHGAN HISSALAR	58-64
<i>Xakimov Ravshan Raimovich</i> MIRZACHO'LNING ETNOEKOLOGIK MUAMMOLARI	65-74
<i>Ergashev Jahongir Yunus o'g'li</i> TURK XOQONLIGINING BOSHQARUVIDA IMPERIYACHILIK XUSUSIYATLARINING O'ZIGA XOS JIHATLARI	75-82

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI

<i>Gabriel Ayodeji Ogunmola</i> ЦИФРОВОЙ ДИВИДЕНД: ИЗУЧЕНИЕ ПОТЕНЦИАЛА ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ДЛЯ УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ	83-96
<i>Abdullayev Altinbek Yangibayevich</i> KORXONANING KOMPLEKS ISHLAB CHIQUARISH XARAJATLARI VA QO'SHIMCHA MAHSULOT ISHLAB CHIQUARISH HISOBINI YURITISHNING USLUBIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH	97-113
<i>Komolov Odiljon Sayfidinovich</i> KREDIT TASHKILOTLARINI SOLIQQA TORTISH AMALIYOTINING TAHLILI	114-123

<i>Shaislamova Nargiza Kabilovna</i> MAMLUKAT IQTISODIYOTI BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA QAYTA TIKLANUVCHI ENERGIYA MANBALARINING ROLI	124-134
<i>Qo'chqarov Baxtiyor Xoshimjanovich</i> KICHIK BIZNES SUBYEKTLARINING AYLANMA MABLAG'LARINI SHAKLLANTIRISH VA UNDAN SAMARALI FOYDALANISH USULLARI	135-147
<i>Abdimurodov Baxrom, Abdimurodov Bahodir</i> AKSIYADORLIK JAMIYATLARIDA XODIMLARGA HAQ TO'LANADIGAN HAR YILGI MEHNAT TA'TILINI RASMIYLASHTIRISHNI TAKOMILLASHTIRISH	148-152
<i>Matkarimov Inomjon, Yuldashbayev Azizullo</i> BARQAROR RIVOJLANISH VA YASHIL IQTISODIYOTGA O'TISH	153-158
<i>Исламмутидинова Дина Файзрахмановна</i> ТРАНСФОРМАЦИЯ ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ КОНЕВОДСТВА В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАНИ	159-166
<i>Ravshanov Zaxiriddin Ibragimovich</i> OVQATLANISH XIZMATLARI SOHASIDA DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIGINI RIVOJLANTIRISH BORASIDA TAVSIYALAR	167-176
<i>Джуманиязов Уббинияз Исмайл улы</i> ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ КИТАЯ	177-183
<i>To'lov Ulug'bek Toshmamatovich</i> YERLARNI BAHOLASH VA SOLIQQA TORTISHNING METODOLOGIK ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH	184-193
09.00.00 – FALSAFA FANLARI	
<i>Xolmirzaev Xurshid Nakibillaevich,</i> IJTIMOIY-KASBIY FAOLIYAT JARAYONIDA SUN'IY INTELLEKTNING INSON SALOHİYATIGA TA'SIRI	194-200
<i>Tashanov Abduxoliq</i> QADIMGI SHARQ MANBALARIDA INSON BUZG'UNCHILIGI HAQIDAGI QARASHLAR ...	201-206
<i>Muhamedov Asror Asadovich</i> UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI YARATISHDA YUSUF XOS HOJIB FALSAFIY MEROSIDAN FOYDALANISH	207-213
<i>Жумаева Шахло Суюновна</i> ВОПРОС НРАВСТВЕННОГО СОВЕРШЕНСТВА В УЧЕНИИ АХМАДА ЯССАВИ	214-219
<i>Eshonqulov Laziz Norqobul o'g'li</i> HAJVIYLIKNING PSIXOLOGIK IJTIMOIY-MADANIY VA ESTETIK XUSUSIYATI	220-224
<i>G'ulomov Zuxriddin Baxromjon o'g'li</i> AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA YOLG'ON AXABOROTLARNING MAZMUN-MOHİYATI VA KONSEPTUAL ASOSLARI	225-231
<i>Xaitov Lazizbek Azamatovich</i> HAKIM TERMIZIYNING FALSAFIY TA'LIMOTI	232-236

<i>Ortiqov Shahriddin</i> SHAXS ESTETIK ONGI VA MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA TEATR SAN'ATINING O'RNI	237-241
<i>Toshboboeva Munavar</i> IJTIMOIY-MA'NAVIY MUHIT BARQARORLIGIDA XOTIN-QIZLARNING ISHTIROKI	242-248
<i>Murotov Elyor Narzillo o'g'li</i> YANGI O'ZBEKISTONNING TARAQQIYOT STRATEGIYALARINING UZVIYLIGI VA FALSAFIY TAHLILI	249-255
<i>Soipova Mavjuda Karimjanovna</i> FAZL IBN AHMAD TA'LIMOTIDA NUR VA HARAKAT MASALASI	256-260
<i>Ashurova Xurshida Sag'dullaevna</i> HOJI MUIN ZAMONDOSHI SHOKIR MUXTORINING HAYOTI VA FAOLIYATI HAQIDAGI QARASHLARI	261-264
<i>Karimov Anvarjon Lutfilloyevich</i> IBN SINO FALSAFIY MEROSIDA AXLOQI MASALASI	265-269
<i>Shakambarov Abdurashid Abdujabbarovich</i> MA'NAVIY MARGINALLASHUV DAN HIMOYALANISHDA XORIY TAJRIBASI	270-275
<i>Samadov Jonmurod</i> JALOLIDDIN RUMIY GNOSEOLOGIASINING ZAMONAVIY TAHLILI	276-280
<i>Barnoev Sanjar Qurbonovich</i> YUSUF HAMADONIYNING INSON VA KOINOT UYG'UNLIGIGA OID TA'LIMOTIDA ME'YOR MASALALARI	281-286
<i>Ярлакабов Джамшид Мамасултонович</i> СВОБОДА И НЕОБХОДИМОСТЬ КАК ВЕКТОРЫ РАЗВИТИЯ ГЛОБАЛЬНОГО ОБЩЕСТВА: РЕАЛИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ	287-291
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
<i>Isanova Feruza Tulqinovna</i> INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA XALQARO HUQUQ SOHASIGA OID LEKSIK BIRLIKLARNING SINXRON TAHLILI	292-297
<i>Xayrullayeva Shahzoda Farhod qizi</i> O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA SALBIY VA IJOBIY HIS TUYG'ULARNI LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI	298-303
<i>Tadjiyeva Mastura, Umarxonova Dilafruz</i> INGLIZ VA O'ZBEK MAQOLLARIDA "BOYLIK" VA "FAQIRLIK" KONSEPTLARINING AKSIOLINGVISTIK TAHLILI	304-308
<i>Sharipova Nilufar Shaxrillo qizi</i> ZAMONAVIY DUNYO ADABIYOTIDA XALQ KULGISI ASOSIDA KELIB CHIQQAN YANGI BADIY SHAKLLAR	309-312
<i>Ochilova Gulnoza Farxod qizi</i> NUTQ BIRLIKLARI MASALASINING UMUMIY TILSHUNOSLIKDAGI TALQINI	313-316
<i>Alqarov Nazarbek Alisher o'g'li</i> IT MOTIVINING DUNYO VA O'ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGIDA O'RGANILISHI	317-322

<i>Abdusalomov Firuz Abduxoliqovich</i> HARBIY DISKURSDA BUYRUQNING VOQELANISHI	323-329
<i>Ruzmatova Gulnara Kulmamatovna</i> STYLISTIC AND LINGUACULTUROLOGICAL FEATURES OF IMPLICATURES IN ENGLISH AND UZBEK ANECDOTES	330-333
<i>Safarova Farida, Toshkulova Madinabonu</i> THE STUDY OF TEXT LINGUISTIC	334-337
<i>Amonova Dilshoda Azamat qizi</i> ADABIYOTDA BADIY OBRAZ TUSHUNCHASI VA UNING XUSUSIYATLARI (DEN BRAUNNING "DA VINCHI SIRI" ROMANI MISOLIDA)	338-343
<i>Sultonova Gulchehra Xusanovna</i> INGLIZ VA O'ZBEK TILI NAMUNASI SIFATIDA AFORIZMLARNING MADANIY VA FALSAFIY JIHATLARI	344-348
<i>Makhmudova Mutabar Dustmukhammad kizi,</i> CAUSES OF STEREOTYPE OCCURRENCE	349-353
<i>Sadullaeva Matlyuba Akhrorovna,</i> NUMERIC MYSTERIES: THE ROLE OF NUMBERS AND SYMBOLISM IN "THE DA VINCI CODE"	354-359
<i>Khusenova Shosura Toshtemirovna,</i> DOCTORS' ATTITUDES TOWARD LEARNING ENGLISH: A NEEDS ANALYSIS REPORT	360-363
<i>Mamajanova G'uncha, Shakirova Saida</i> EKVIVALENTLIK VA TAFOVUT MEZONLARI ASOSIDA O'ZBEK VA INGLIZ METAFORALARINING QIYOSIY TAHLILI	364-368
<i>Saydullayeva Dilrabo Ilxom qizi</i> SODIQIY AFSHORNING "MAJMA UL-HAVAS" TAZKIRASI VA UNING O'ZBEK TAZKIRASHUNOSLIGIDAGI AHAMIYATI	369-372

12.00.00 - YURIDIK FANLAR

<i>Нурпеисов Еркеш, Ибраева Алуа, Сманова Акмарал</i> КОНСТИТУЦИОННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ТРИАДЫ В ИСТОРИЧЕСКОМ ВЫБОРЕ КАЗАХСТАНА	373-379
<i>Камалов Мансурхон Мухтарович</i> К ВОПРОСУ О КОНФЛИКТЕ ИНТЕРЕСОВ В КОРПОРАТИВНЫХ ОТНОШЕНИЯХ	380-385
<i>Komilov Avazbek Bokijonovich</i> QONUN BUZILISHI, UNING KELIB CHIQISH SABABLARI VA BUNGA IMKONIYAT YARATIB BERAYOTGAN SHART-SHAROITLARNI BARTARAF ETISH TO'G'RISIDAGI PROKUROR TAQDIMNOMASINING MAZMUNI VA UNGA QO'YILGAN TALABLAR	386-394
<i>Xolov Utkir Shomurodovich,</i> QONUNYI KUCHGA KIRGAN SUD Hujjatlari Yangi Ochilgan Holatlar bo'yicha qayta ko'rishning ayrim masalalari	395-399
<i>Kuldoshev Ulug'bek Otabek o'g'li</i> KASB YUZASIDAN O'Z VAZIFALARINI LOZIM DARAJADA BAJARMASLIK VA XAVF OSTIDA QOLDIRISH JINOYATLARINING SUBYEKTI VA ULARNING FARQLI JIHATLARI	400-407

<i>Ибрагимова Сабина Эркиновна</i> К ВОПРОСУ О ДАЛЬНЕЙШЕЙ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ПРАВОСУДИЯ НА ДОСУДЕБНОЙ СТАДИИ, В УГОЛОВНО- ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН	408-413
<i>Avezov Dilshod Sadulayevich</i> MAHALLIY KENGASH DEPUTATINI CHAQIRIB OLISH MASALALARI VA UNING XUSUSIYATLARI	414-418
<i>Haydarov Jaloliddin Hamza o'g'li</i> VALYUTA QIMMATLIKLARINI QONUNGA XILOF RAVISHDA OLISH YOKI O'TKAZISH JINOYATINING PREDMETI TAHLILI	419-423
<i>Zairov Asadbek Sayfullo o'g'li</i> INKLYUZIV TA'LIMINI TAKOMILLASHTIRISHDA QONUNCHILIK BAZASINING ROLI	424-432
<i>Karimov Bekmurodjon Anvarjonovich</i> BMT INSON HUQUQLARI BO'YICHA SHARTNOMAVIY ORGANLARI TIZIMINI KUCHAYTIRISH	433-442
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
<i>Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna</i> ZAMONAVIY OLIY TA'LIMDA KREATIVLIKNI TASHXISLASH METODIKALARINI QO'LLASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	443-449
<i>Raxmatov Otabek Urinbosarovich</i> "JISMONIY TARBIYA VA SPORT PEDAGOGIKASI" FANINING BO'LAJAK JISMONIY TARBIYA VA SPORT FAOLIYATI MUTAXASSISLARINI TAYYORLASHDAGI AHAMIYATI	450-455
<i>Xamroyev Samijon Salimovich</i> SPORT TO'GARAGI MAHG'ULOTLARIGA TALABALAR QIZIQISHLARINI SHAKLLANTIRISHDA UZLUKSIZLIKNI TA'MINLASH VOSITALARI	456-461
<i>Berdiyeva Nilufar Ibodullayevna</i> TALABALARDA INSHONING MAZMUNIIY- MANTIQUIY BAYON QILINISHIGA DOIR BILIM, KO'NIKMA VA MALAKALARNI SHAKLLANTIRISH	462-467
<i>Ortiqov Bekruh Baxodir o'g'li</i> ZAMONAVIY VOLEYBOLCHILARNING JISMONIY TAYYORGARLIGI VA BIOMEXANIK XUSUSIYATLARI HAMDA SAMARADORLIKKA TA'SIRI	468-472
<i>Jumayeva Xulkarxon Muxammadjonovna</i> TALABALARNI INVARIANTIV VA VARIATIV TAHDIDLARDAN HIMOYALASHNING PEDAGOGIK STRATEGIYASI	473-480
<i>Avliyaqulov Tolib Xolmurodovich,</i> TALABALAR KASBIY-AXLOQIY TAYYORGARLIGIGA QADRIYATLARGA ASOSLANGAN YONDASHUV	481-486
<i>O'tashev Xasan Nematullayevich</i> OLIIY TA'LIM MUASSASASIDA SPORT ISHLARINING USTUVOR VAZIFASI SIFATIDA SPORT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING MUHIM JIHATLARI	487-492
<i>Axmadjanov Doniyor Baxtiyor o'g'li</i> BO'LAJAK TARIX O'QITUVCHISINING AXLOQIY YETAKCHILIGI VA KASBIY FAZILATLARI	493-500

<i>Mengliyev Bobur Normamatovich</i> O'QITUVCHILARNI PEDAGOGIK KOMPETENTLIGINI TAHLIL QILISH USULLARI	501-507
<i>Gafforov Alisher Xolmurodovich</i> PROFESSIONAL TA'LIM MUASSASALARI RAQAMLI TA'LIM RESURLARINI LOYIHALASH, TIZIMLASHTIRISH VA UNING MAZMUNI	508-518
<i>Qurbonova Bonu Quvondiq qizi</i> BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI KITOBGA QIZIQTIRISH: SAMARALI USULLAR VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR	519-524
<i>Zubaydullayev O'ktam Raim o'g'li</i> O'QUVCHI SHAXSINI SHAKLLANTIRISHDA SAN'ATNING O'RNI	525-529
<i>Raximov Nurillo Narzullaevish</i> BO'LAJAK MUSIQA O'QITUVCHISINI KASBIY-PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORLASH: MUAMMO VA YECHIMLAR	530-538
<i>Ergashova Munisa Hoshim qizi</i> MUSTAQIL TA'LIMNI O'YINLAR ORQALI TASHKIL ETISH	539-543
<i>Nuriddinova Madina, Nuriddinov Muhriddin</i> USING WIKI-TECHNOLOGY TO IMPROVE STUDENTS' WRITING COMPETENCE	544-552
<i>Kalekeeva Sarbinaz Turkmenbaevna,</i> O'QUVCHILARNING MANTIQUIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHGA QARATILGAN ZAMONAVIY YONDASHUVLAR	553-560
<i>Nasriddinova Hulkar Komiljonovna,</i> RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING BOSHLANG'ICH SINFLAR MATEMATIKA TA'LIMIDA QO'LLANILISHI IMKONIYATLARI	561-565
<i>Evatov Saminjon Sobirovich</i> JAMOAVIY FAOLIYATNI TASHKEL ETISH ASOSIDA O'QUVCHILARNING KOMMUNIKATIV QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH	566-572
<i>Samatova Shohsanam Xolmuhammad qizi</i> BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA KOGNITIV YONDASHUV ASOSIDA TIZIMLI FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISH TAMOIYILLARI	573-577
<i>Idrisov Mironshoh Ilyos o'g'li</i> TALABALARNI JISMONIY TARBIYA, SPORT VA TURIZM VOSITALARI BILAN SOG'LOMLASHTIRISH TIZIMINI SHAKLLANTIRISH MUAMMOLARI	578-582
<i>Nasriddinova Nilufar Shuxrat qizi</i> 1-SINF ONA TILI DARSLARIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING INTENSIVLIGINI TA'MINLASH METODIKASI	583-587
<i>Yavkochdiyeva Dilafruz</i> TALABALARNI PEDAGOGIK KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA "STAATE" INNOVATSION TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH	588-593

07.00.00-TARIX FANLARI – HISTORICAL SCIENCES

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

CHANGES IN THE MEDICAL SYSTEM IN THE CITIES OF THE FERGANA VALLEY (1917-1990)

Mansurov Ulug'bek Umarovich,

University of Business and Science

Associate Professor of the Department of Social Sciences, (PhD)

Abstract. This article analyzes the outbreak of various infectious diseases among the population as a result of economic hardship in the cities of the Fergana Valley, measures taken to prevent it, a healthy lifestyle among the population, sanitary and hygienic rules, promotion of medical culture, as well as timely treatment of diseases widespread in cities.

Keywords: healthcare, cities, sanitary and hygienic rules, medical culture, infectious diseases, standard of living of the population, Soviet power, hospitals, shortage of medicines, military-political struggles, economic hardship, population demography, medical system.

FARG'ONA VODIYSI SHAHARLARIDA TIBBIYOT TIZIMIDAGI O'ZGARISHLAR (1917-1990-YILLAR)

Mansurov Ulug'bek Umarovich,

University of Business and Science

Ijtimoiy fanlar kafedrası dotsenti, (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada Farg'ona vodiysi shaharlarida iqtisodiy tanglik oqibatida aholi o'rtasida turli yuqumli kasalliklarni avj olishi, uni oldini olish bo'yicha ko'rilgan chora-tadbirlar, aholi o'rtasida sog'lom turmush tarzi, sanitariya-gigiyena qoidalari, tibbiy madaniyatni targ'ib etish, shuningdek, shaharlarda keng tarqalgan kasalliklarni o'z vaqtida davolash ishlari kabi masalalar tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: sog'liqni saqlash, shaharlar, sanitariya-gigiyena qoidalari, tibbiy madaniyat, yuqumli kasalliklar, aholining turmush darajasi, sovet hokimiyati, shifoxonalar, dori-darmon yetishmasligi, harbiy-siyosiy kurashlar, iqtisodiy tanglik, aholi demografiyasi, tibbiyot tizimi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N01>

Sovet hokimiyatining dastlabki yillaridagi keskin harbiy-siyosiy kurashlar sharoitida Farg'ona vodiysining shahar aholisi hayotida ijtimoiy muammolar keskinlashib ketdi. Bu jarayonlarda yuzaga kelgan iqtisodiy tanglik oqibatida aholi o'rtasida turli yuqumli kasalliklar avj olib, aholi o'rtasida sanitariya-gigiyena qoidalari, sog'lom turmush tarzi, tibbiy madaniyatni targ'ib etish, kasalliklarni o'z vaqtida davolash ishlari e'tibordan chetda qoldi. O'lkada shifokor mutaxassislarning yetishmasligi, aholi turmush darajasining pastligi bois ular o'rtasida turli xil kasalliklar keng tarqalgan edi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 1917-yilda O'zbekiston hududida 128 ta shifokor bo'lib, Farg'ona viloyatida esa har 50.000 kishiga bitta shifokor to'g'ri kelar edi

[1. 15-b.]. Shifokorlar hamda kasalxonalarining yetishmasligi avvalgi mustabid tuzumdan meros edi.

Masalan, XX asr boshlarida Namangan shahrida 15 o'rinli bitta kasalxona bo'lib, 2.330 kishiga bir o'rin to'g'ri kelar, jami kasallarga 2 nafar shifokor, 4 feldsher va bitta dorishunos xizmat ko'rsatar edi [2. 92-b.]. Qishloqlarda yashovchi aholi esa tibbiy xizmatdan deyarli foydalana olmagan. Buning natijasida o'lkada vabo, chechak, bezgak va boshqa ko'plab yuqumli kasalliklar tarqalib, aholi demografiyasiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan.

1914-yilga kelib shifoxonadagi oddiy aholi uchun o'rinlar soni 30 taga yetgan. Ammo shifokorlar soni 4 taga tushib qolgan [3. 2-b.]. Kasalxonaning ahvoli ayanchli darajada bo'lib, sanitariya-gigiyena talablariga javob bermagan, tibbiyot anjomlari yetishmagan, xonalar sovuq ahvolda bo'lgan. 1917-yilga kelib kasalxonada ishlovchi shifokorlar soni 3 nafarga yetgan 10 ta qo'shimcha joylar tashkil etilib, 30 tasi erkaklar va 10 tasi ayollarga ajratilgan. Shahar kasalxonasida bemorlar shifokor qabuliga har kuni qatnab davolanar edilar. Bu yerda bir yil davomida mahalliy aholi vakillaridan 10.000 kishigina foydalana olgan.

1918-yilda Namangan viloyatida ham M. G'aniyev boshchiligidagi sog'liqni saqlash bo'limi tashkil etilgan. Namangan shahridagi kasalxonada keyingi yillarda o'rinlar soni ko'payib, 60 o'rin erkaklarga, 30 o'rin ayollarga, yana 30 o'rin yuqumli kasalliklarga ajratilgan. Shaharda 1 ta erkaklar ambulatoriyasi ochilgan [4. 399-b.]. Shaharning mahalliy aholi yashaydigan qismida ham davolanish punktlari ochilgan bo'lsa-da, shahardagi notinchliklar tufayli ish olib bormagan. Shahar kasalxonasida yuqumli kasallar uchun 14 o'ringa mo'ljallangan bo'lim mavjud bo'lsa-da, u yerga 27 kishi joylashtirilgan [5. 3-b.]. Kasalxonada o'rinlar soni va tibbiyot xodimlarining yetishmasligi tufayli yuqumli kasallikka chalingan 12 ta mahalliy aholi vakillari o'z uylarida davolanishga majbur bo'lishgan. Shaharda tarqalgan "o'lat" kasalligi oqibatida bemorlarning 50 % i qirilib ketayotganligi ta'kidlanadi [6. 82-b.]. 1919-yildan boshlab Namangan shahrida chechakka qarshi emlash guruhlari tashkil qilingan [7. 5-b.]. Biroq tibbiyot xodimlarini yetishmasligi tufayli emlash ishlari qiyinchilik bilan amalga oshirilgan.

1923-yilda Namangan shahrida kasalxonalar kamayib 2 ta qolgan. Shahardagi har ikkala kasalxona 50 o'ringa mo'ljallangan bo'lib, ularda 36 nafar tibbiyot xodimlari bemorlarga xizmat ko'rsatgan [8. 30-b.]. Kasalxonalarda yiliga o'rtacha 944 nafar bemor davolangan. Namangan shahridagi ambulatoriya esa 18 ta shtatdan iborat bo'lib, ularning 9 tasini tibbiyot xodimlari tashkil qilgan. Ambulatoriyada yiliga o'rtacha 32156 nafar bemorga tibbiy xizmat ko'rsatilgan.

1923-yilning o'rtalariga kelib Namangan shahrida 3 ta kasalxona bo'lib, ular terapevt, jarrohlik va yuqumli kasalliklar bo'limlaridan iborat bo'lgan [9. 10-b.]. Bundan tashqari, shaharda yana ikkita ambulatoriya ham mavjud bo'lgan. Shahardagi ambulatoriyaning birinchisi umumiy, ikkinchisi esa mahalliy ayollarga xizmat qilgan. Kasalxonalardagi terapevt va jarrohlik bo'limlari 50 ta, yuqumli kasalliklar bo'limi esa 30 ta o'ringa mo'ljallangan edi. Shahardagi ambulatoriyada 1923-yilning may oyida 920 nafar, mahalliy ambulatoriya esa 428 nafar bemorni qabul qilgan. Biroq Namangan shahridagi mavjud kasalxonalar qiyin sharoitda bo'lishiga qaramasdan, aholiga imkoniyat darajasida tibbiy xizmat ko'rsatishgan.

1924-yilda Namangan uyezdi hududida 6 ta kasalxona, 9 ta ambulatoriya, 2 ta ayollar va 3 ta bolalar bo'limlari, 12 ta feldsherlik punkti hamda 4 ta bezgakka qarshi stansiya ochilgan [10. 92-b.]. Shaharda esa 60 o'rinli kasalxona, 2 ta ambulatoriya bo'lib, u yerda 4 ta shifokor, 1 ta tish shifokori va 6 ta akusherka (doya) faoliyat ko'rsatgan [11. 2-b.]. Shuningdek, 20 o'rinli yuqumli kasalliklar kasalxonasi, shahar ambulatoriyasi, tish ambulatoriyalari bo'lgan.

1924-yilda Namangan shahar Sog'liqni saqlash bo'limi tashkil etilib, unga P.Abdugodirov rahbar etib tayinlangan [12. 5-b.].

1918-yilda Skobelev (Farg'ona) shahrida 60 o'rinli ayollar va bolalar kasalxonasi, Eski Marg'ilonda esa mahalliy ayol va bolalar uchun 10 o'rinli kasalxona xizmat ko'rsatgan [13. 165-b.]. 1920-yilda Skobelev shahrining eski qismida ayollar uchun unchalik katta bo'lmagan bitta kasalxona faoliyat ko'rsatgan. Shu yili shaharda yana bitta tug'ruqxona va yangi tug'ilgan chaqaloqlar uchun "Kapli moloka" bo'limini ochishga harakat qilindi [14. 22-b.]. Biroq turar joy topilmaganligi oqibatida bunday reja amalga oshmay qolgan.

1918-yilda Turkistonning boshqa viloyatlarida bo'lganidek, Farg'ona viloyatida ham sog'liqni saqlash bo'limi tashkil etiladi [15. 55-56 betlar.]. Ushbu bo'limlar zimmasiga joylarda tibbiy xizmat tarmoqlarini yo'lga qo'yish, epidemiyalarning oldini olish va unga qarshi kurash chora-tadbirlarini tashkil etish, ona va bolalar salomatligini saqlash bo'yicha samarali ishlar olib borish yuklatilgan. 1918-yil noyabr oyidan boshlab Andijon-O'sh uyezd-shahar sog'liqni saqlash bo'limi tashkil qilinadi [16. 74-b.]. Bu yillardagi murakkab jarayonlarga qaramay, Farg'ona viloyati shaharlariga Rossiyadan ko'plab shifokorlar kela boshladi. Masalan, Andijon-O'sh uyezd-shahar sog'liqni saqlash bo'limining birinchi mudiri V. F. Shmidt, shifokorlardan I. B. Vovrijin, V. Yu. Voyevodskiy, K. P. Olifing, M. S. Ernest, N. A. Kinze, M. S. Goloshevskaya, N. Ya. Vasilevskiy, V. V. Kashurnikov kabilar Andijon shahriga kelib ishlaganlar [17. 74-b.]. Mazkur shifokorlar Farg'ona vodiysining turli shahar va qishloqlarida bo'lishib, aholiga tibbiy yordam ko'rsatishgan.

1923-yilda Farg'ona shahridagi kasalxona 40 o'ringa mo'ljallangan bo'lib, ulardan 20 tasi yuqumli kasalliklar, 20 tasi esa oddiy kasalliklar bilan og'rikan bemorlar uchun edi. Shahar kasalxonasida 34 nafar xodim faoliyat ko'rsatgan bo'lib, ularning 2 ta shifokor, 2 ta doya, 25 ta yordamchi xodimlardan iborat edi [18. 42-b.]. Kasalxonada kuniga o'rtacha 40 ga yaqin bemorlar statsionar tarzda davolangan. Shuningdek, kasalxona qoshida ambulatoriya va tish shifokori xonasi ham bo'lib, ularda har kuni 30-40 tacha bemor davolangan. Biroq kasalxonada aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish hamda tibbiy jihozlar bilan ta'minlanish holati qoniqarli darajada bo'lgan. Bemorlar uchun zarur bo'lgan ko'rpa-to'shaklar, dori-darmonlar yetishmagan, issiq ovqatlar umumiy qozonda tayyorlanar edi. Kasalxonalar uchun viloyat sog'liqni saqlash bo'limi tomonidan ajratilgan mablag' yetishmasdi. Kasalxona binosi ham ta'mirlanish holatida edi. Isitish pechlari ishlamas, elektr energiyasi va suv bilan ta'minlanish holati ayanchli ahvolda bo'lgan.

Farg'ona shahrida 1925-yilda 30 kishiga mo'ljallangan bitta shifoxona, sug'urta qilingan kishilar uchun ambulatoriya, bitta shahar ambulatoriyasi, ipakchilik fabrikasi qoshida bitta ambulatoriya faoliyat yuritgan. 1929-yilga kelib esa shaharda tibbiy muassasalar soni 24 taga yetgan [19. 239-b.]. Shuningdek, shahardagi 30 kishiga mo'ljallangan shifoxona kengaytirilishi natijasida, 75 kishiga xizmat ko'rsatila boshlanadi.

1923-yili Farg'ona viloyati shaharlarida 512 o'rinli 12 ta kasalxona, 142 ta o'rinli 7 ta uchastka kasalxonasi, 11 ta ambulatoriya, 1 ta shifokor ambulatoriya punkti, 14 ta feldsher ambulatoriya punkti hamda 1 ta tez tibbiy xizmat punkti aholiga xizmat qilgan [20. 38-b.].

Marg'ilondagi shahar kasalxonasi ham 15 o'rindan iborat bo'lgan [21. 380-b.]. Kasalxona alohida bo'limlarga ajratilmagan bo'lsada, ularning 5 ta o'rni mahalliy ayollar va bolalar uchun ajratilgan edi. Butun Marg'ilon shahri aholisi uchun bitta shifokor xizmat qilgan.

1923-yil 1-iyuldagi hisob-kitoblarga ko'ra, Farg'ona viloyatida aholining har 79011 nafariga bitta shifokor xizmati to'g'ri kelgan. Eski Marg'ilonda esa 25 o'rinli shahar kasalxonasi, 30 o'rinli bolalar uyi hamda shahar ambulatoriyasi mavjud bo'lgan.

1919-yil noyabrda Andijonning yangi shahar qismida shifokor N.A.Kinze yetakchiligidagi ambulatoriya ochilib, asosan, rusiyzabon aholi vakillari uchun xizmat qilgan. Ikkinchi ambulatoriya esa shifokor V.Yu.Voyevodskiy tomonidan 1920-yil 1-yanvarda tashkil etilgan. Ambulatoriya shaharning eski qismida joylashgan bo'lib, asosan mahalliy aholiga vakillariga xizmat qilgan [22. 43-b.]. 1920-yilda Andijonda 2 ta shahar kasalxonasidan tashqari aholiga 3 ta ambulatoriya, dorixona xizmat ko'rsatgan [23. 17-b.]. Shahardagi birinchi kasalxona 120 o'rindan iborat bo'lib, unda jarrohlik, terapiya va akusher-ginekologiya bo'limlari tashkil etilgandi. Mazkur kasalxona shahardagi eski binolarning birida joylashgan bo'lib, uning bir-biridan ajralgan 5 ta binosi, keng hovlisi, oshxonasi va omborxonasi bo'lgan [24. 379-b.]. Kasalxona binolarini yoritishda 5 ta elektr chiroqlari va kerosin lampalardan foydalanilgan. Oziq-ovqat ta'minot zaxirasi faqat kundalik mahsulotlardan iborat bo'lib, issiq ovqat kunda bir mahal tayyorlangan, kamquvvat bemorlarga vrach tavsiyasi asosida bir kunda bir stakan sut ham berilgan. Kasalxonada dori-darmonlar chegaralangan miqdorda bo'lib, ko'plab tibbiy buyumlar va dori-darmonlar yetishmagan.

1919-yilda Andijon shahar aholisiga shifokorlar Kossovskiy va Mashchikovichlar stomatologik yordam ko'rsatishgan. Bu davrda shifokor kadrlarga bo'lgan ehtiyoj ham kun sayin ortib boradi. 1920-yilning 20-mayida Andijon shahrida rus shifokorlari yordamida 2-yillik akusher-ginekologik kurslar ochilib, ularga asosan 18-35 yosh oralig'idagi ayollar o'qishga qabul qilingan. Shu yilning sentyabr oyidan boshlab shaharda 2,5-yillik hamshiralar tayyorlaydigan maktab ham ochilgan [25. 74-b.].

1921-yilda Andijon shahrida 70 o'ringa mo'ljallangan tez tibbiy va bolalar kasalxonasi tashkil etilgan [26. 305-b.]. Shifokorlarning aholiga sifatli tibbiy xizmat ko'rsatishida bir qator moddiy qiyinchiliklar, moddiy-texnika bazasining talab darajasida bo'lmaganligi, tibbiy anjom va uskunalarning yetishmasligi, malakali mutaxassislar yo'qligi jiddiy to'sqinlik qilgan. Bundan tashqari, stomatologiya xizmati Qo'qon, Namangan va O'sh shaharlaridagina yo'lga qo'yilgan bo'lib, boshqa hudud aholisiga bu masofaviy qiyinchiliklar ham tug'dirgan. Dorixonalarining yetishmasligi esa kasalliklarni o'z vaqtida davolashda jiddiy to'sqinlik qilgan.

1923-yilda Andijon shahridagi kasalxona olti bo'limdan iborat 75 o'rinli kasalxonaga aylantirilgan. Ammo shaharlarda sog'liqni saqlash muassasalaridagi keskin vaziyat o'zgarmay qolaverdi. Chunki shaharlarda tibbiy xizmat ko'rsatish va aholining turmush darajasi juda past edi. Farg'ona shaharlarida 1923-yilda 11 ta ambulatoriya mavjud bo'lib, unda 15 ta shifokor faoliyat yuritgan [27. 38-b.]. 1922-yilda 12 ta ambulatoriya, 34 ta shifokor faoliyat yuritgan bo'lsa, 1923-yilga kelib 11 ta ambulatoriya va 15 ta shifokor qoldi.

1924-yilda Andijon shahar kasalxonasi 60 o'rinli bo'lib, unda terapiya, jarrohlik, tug'ruqxona va yuqumli kasalliklar bo'limlari bo'lgan [28. 38-b.]. Kasalxonada 1 ta terapevt, jarroh, 5 ta feldsher, 3 ta doya, 2 ta hamshira va 32 ta meditsina xodimlari faoliyat ko'rsatgan. Shu yilning 1-apreldan shahar kasalxonasi davolash mablag'i hisobiga ko'ra 60 o'rindan 70 o'ringa ko'paytirilgan. Shahar kasalxonasida kasallarni oziq-ovqati hamda zarur tibbiy dori-darmonlar bilan ta'minlanishi qoniqarli darajada bo'lgan. Shuningdek, Andijon shahrida 2 ta ambulatoriya ham bo'lib, ularning birinchisi shaharning yangi qismida joylashgan edi. Ambulatoriyada 3 ta shifokor xonasi bo'lib, u yerda davolovchi shifokor, bemorlarni ro'yxatga

oluvchi hamshira, feldsher, sanitar va tarjimon xizmat qilgan. Shaharning eski qismidagi ambulatoriyada esa shifokor, feldsher, akusherka xizmat qilgan. Har ikkala ambulatoriyaning ta'minoti zaxirasi qoniqarli bo'lsa-da, zarur bo'lgan tibbiyot anjomlari yetishmagan. Shuningdek, shaharda 2 ta ambulatoriya bo'lib, ularning birinchisi zavod qoshida tashkil etilgan, u yerda shifokor va feldsher xizmat qilgan, ikkinchisida esa faqat o'rta maxsus ma'lumotli feldsher xizmat qilgan.

Davolash-sanitariya muassasalari shoxobchalari va shifokorlar soni qishloq joylardagiga qaraganda shaharlarda tezroq ko'paydi. Shaharlarda bitta shifokorga 1926-1927-yillarda 1375 kishi, 1927-1928-yilda 1263 kishi to'g'ri kelgan bo'lsa, qishloq joylarida 1926-1927-yilda 46760 kishi va 1927-1928-yilda 33597 kishi to'g'ri kelgan [29. 293-b.]. Shifokorlarning aksariyati ko'pchilikni tashkil qilgan aholi tilida gaplasha olmagan, bu tibbiy yordam ko'rsatishga jiddiy zarar yetkazgan.

XX asr boshida Qo'qon shahrining yangi qismida 2 ta kasalxona va 1 ta ambulatoriya bo'lib, unda 4 nafar shifokor ishlagan. 1921-yilda shaharning eski qismida ham 2 ta kasalxona va ambulatoriya bo'lib, u yerda 2 nafar shifokor xizmat qilgan [30. 14-16 b.]. 1924-yilda Qo'qon shahrida 90 o'ringa mo'ljallangan kasalxona bo'lib, u jarrohlik, terapiya, ginekologiya va ko'z kasalligi bo'limlaridan iborat bo'lgan [31. 5-b.].

1924-yilda O'sh uyezdi aholisi 123132 kishini tashkil etgan. Shaharda 30 o'ringa mo'ljallangan kasalxona bo'lib, unda jarrohlik, terapevt, yuqumli kasalliklar, akusher-ginekologiya bo'limlari aholiga xizmat qilgan [32. 283-b.]. Shaharning yangi va eski qismlarida ham ambulatoriyalar bo'lib, har ikki muassasada bitta shifokor ishlagan.

Farg'ona vodiysi shaharlaridagi tibbiyot muassasalari va shifokorlar soni quyidagicha bo'lgan (1921-yil):

1.1. jadval

Hudud	Kasalxona		Ambulatoriya	Stomatologiya xonasi	Dorixona
	soni	o'rin			
Andijon shahri	2	100	2	-	1
Qo'qon shahri	4	170	4	2	2
Eski Marg'ilon shahri	1	15	1	-	-
Farg'ona shahri	2	40	3	-	1
Namangan shahri	3	90	1	1	1
O'sh shahri	1	30	1	1	1
Jami	13	445	12	4	6

Jadvalda keltirilgan statistik ma'lumotlar vodiy shaharlarida tashkil etilgan tibbiy muassasalar son va sifat jihatdan tubdan farqlanganligini ko'rsatib turibdi. Xususan, eng ko'p kasalxonalar soni Qo'qon shahrida tashkil etilganligiga qaramasdan, bemorlar uchun ajratilgan joy jihatidan Andijon shahar kasalxonasi katta bo'lgan [33. 130-b.].

Farg'ona viloyati shaharlarida mavjud tibbiyot muassasalari (1922-yil 1-noyabr holati) [34. 203-b.]:

1.2. jadval

№	Shahar nomlari	kasalxonalardagi o‘rin
1	Qo‘qon	225
2	Andijon	82
3	Marg‘ilon	81
4	Namangan	70
5	O‘sh	30

Jadvalda keltirilgan statistik ma‘lumotlar bo‘yicha vodiylar shaharlarida tashkil etilgan kasalxonalarda bemorlarga ajratilgan joy bo‘yicha Qo‘qon shahri yuqori o‘rinda turgan.

Bu davrga kelib (1922-yil) Turkistonda sog‘liqni saqlash sohasidagi ahvol keskin edi. Bir yil ichida respublika bo‘yicha sog‘liqni saqlash komissarligi ma‘muriy organlar tarkibi 726 tadan 222 taga, yirik va kichik shifoxonalar soni 188 tadan 139 taga, ambulatoriyalar soni esa 237 tadan 33 taga keskin qisqarib ketgan [35. 170-173-b.]. Tibbiyot xizmatining yomonligi, yashash va mehnat qilish sharoitining og‘irligi tufayli, aholi o‘rtasida vabo, bezgak, traxoma, moxov va boshqa ko‘plab kasalliklar keng tarqalgan, bu kasalliklarga qarshi kurashishda ayrim hududlar aholisiga umuman tibbiy yordam ko‘rsatilmagan.

1922-yilda Farg‘ona viloyati Sog‘liqni saqlash bo‘limi boshlig‘i tomonidan berilgan ma‘lumotga ko‘ra, viloyatda yuqumli kasallik nihoyatda ko‘payib ketgan. Bu holatni to‘xtatish uchun Skobelev (Farg‘ona), Namangan va O‘sh shaharlarida yuqumli kasalliklarni oldini olish bo‘yicha maxsus komissiya tuzilgan. Qo‘qon shahrida 300 o‘rinli, Skobelevda 100 o‘rinli, Andijon shahrida 40 o‘rinli, Namangan shahrida 30 o‘rinli va O‘sh shahrida 25 o‘rinli yuqumli kasalliklar uchun shifoxona tashkil etilgan [36. 22-b.].

1922-yilda Farg‘ona vodiysi shaharlarida faoliyat olib borgan tibbiyot xodimlarining soni quyidagicha bo‘lgan [37. 203-b.]:

1.3. jadval

Sohalari	Qo‘qon	Andijon	Marg‘ilon	Namangan	O‘sh	Jami	Viloyat bo‘yicha
Shifokor	15	5	4	5	2	31	34
Stomatolog	2	-	1	1	-	4	4
Dorishunos	30	7	5	5	5	50	79
Doyalar	8	1	3	1	2	15	20
Tibbiyot hamshirasi	12	5	3	4	3	27	28
Chechakka qarshi emlash	2	1	1	2	1	7	10
Xo‘jalik xodimi	134	51	43	66	26	380	426

Jadvalda keltirilgan statistik ma‘lumotlar bo‘yicha vodiylar shaharlarida tashkil etilgan tibbiyot muassasalarida shifokorlar soni bo‘yicha Qo‘qon shahri yuqori o‘rinda turgan.

Farg‘ona vodiysi aholisi orasida sanitariya maorifi, sanitariya-profilaktika, davolash ishlarining yetarli darajada tashkil etilmaganligi, shuningdek, aholi turmush darajasidagi qoloqlik, moddiy ta‘minotdagi nochorliklar oqibatida turli xildagi yuqumli kasalliklar soni

ko'payib ketadi. Arxiv hujjatlarida keltirilisha, 1929-yilda Farg'ona viloyatida 334 ta oila tibbiy ko'rikdan o'tkazilganda ularning 194 tasida yuqumli kasalliklar aniqlangan [38. 2-b.]. Aholi o'rtasida yuqumli kasalliklar keng tarqalgan bo'lsa-da, ammo bu sohada davolash o'rinlari juda kam bo'lgan. 1928-yil respublika bo'yicha yuqumli kasalliklar uchun 320 o'rin ajratilib, shundan 33 tasigina Farg'ona viloyati hisobiga to'g'ri kelgan xolos [39. 113-b.]. Shu bilan birga bu yillardagi asosiy muammolardan biri tibbiyot kadrlarini yetishmasligi bo'lgan. 1927-yilda respublikamizda 935 nafar tibbiyot xodimi faoliyat yuritib, shaharlarda bitta vrachga 1.263 kishi, qishloqlarda esa 33.597 kishi to'g'ri kelgan [40. 113-b.]. Tibbiyot mutaxassislariga ehtiyoj ayniqsa Farg'ona va Buxoro viloyatlarida ancha yuqori edi. Masalan, Farg'ona viloyatidagi 104 ta qishloq vrachlik uchastkalarida 52 nafar vrach yetishmas edi [41. 139-b.].

XX asrning birinchi choragida Farg'ona vodiysi shaharlarida shifoxonalar yetishmas edi. Shuning uchun ham shaharlarda ko'plab shifoxonalarni ochishga to'g'ri keldi. Shunday bo'lsada, yangi ochilgan shifoxonalarda ahvol achinarli darajada bo'lgan. Shifoxonalar maxsus jihozlangan binolarda emas, balki savdo muassasalari o'rniga joylashtiriladi. 1930-yillarning o'rtalariga qadar shaharlarda tibbiyot muassasalari qurish sust ravishda olib borilgan. Asosan shaharlarda shifoxonalarining qurilishi 1934-1939-yillarga to'g'ri keladi.

Ikkinchi jahon urushining boshlanishi bilan barcha sohalar faoliyati harbiy izga solinib, front ehtiyojlari uchun xizmat qilgan. Respublikamizda ham tibbiyot sohasi vakillari ham urushga safarbar etildi. Urush yillarida O'zbekistonga ham ko'plab shifoxonalar va tibbiyot xodimlari ko'chirib keltirildi. 1941-yilda Farg'ona viloyatida 16 ta [42. 97-b.], Andijon viloyatida 5 ta [43. 9-b.], Namangan viloyatida esa 19 ta harbiy gospitalar tashkil etildi [44. 6-b.].

Ikkinchi jahon urushi yillarida mamlakatda sanitariya-epidemiologiya xizmati ishini yo'lga qo'yish qiyinlashib bordi. Mamlakatda belgilangan chora-tadbirlarga qaramasdan aholi o'rtasida turli xil yuqumli kasalliklar soni ko'payib ketdi. 1942-yilda Namangan shahrida 565 kishi ich terlama bilan, 1327 kishi tepkili terlama bilan kasallangan [45. 12-b.]. Shuningdek urush yillarida respublikamizning deyarli barcha shahar va tumanlarida zaxm kasalligi ko'payadi. Masalan, 1944-yil Farg'ona shahrida 361 kishi, Qo'qon shahrida esa 354 nafar inson zaxm kasalligi bilan ro'yxatga olingan [46. 105-b.].

Urushdan keyingi yillarda ham sog'liqni saqlash muassasalari ishini yaxshilashdagi eng asosiy muammo – davolash o'rinlarini yetishmasligi bo'ldi. Masalan, 1953-yili Andijon viloyati shahar shifoxonasida ochilishi rejalashtirilgan 150 o'rindan 75 tasi ochiladi, xolos [47. 42-b.]. 1952-yilda Namangan shahar shifoxonasida ham davolash o'rinlari yetishmaganligi kuzatilgan. Bunga asosiy sabab shifoxonalardagi noqulay shart-sharoitlar, zarur buyumlarning yetishmasligi hamda oziq-ovqat ta'minotidagi kamchiliklar bo'lgan.

XX asrning 70-yillaridan boshlab O'zbekistonda sog'liqni saqlash muassasalari moddiy-texnika bazasi mustahkamlanib, takomillasha boshlaydi. Davolash muassasalari namunaviy loyihalar asosida qurilib, ularda tibbiyot xodimlari va bemorlar uchun qulay sharoitlar yaratila boshlaydi. Respublikamizning barcha yirik shaharlarida davolash maskanlari yangi andoza asosida bunyod etila boshlangan. Biroq, bu jarayonda ko'plab muammolar ham kelib chiqdi. Ko'p hollarda respublikamizda turli sabablarga ko'ra tibbiyot muassasalarini qurilish ishlari nihoyasiga yetmay qoladi. Bunga asosiy sabab sifatida qurilish ishlarini boshlash uchun yetarli loyiha-smeta ishlarini tashkil etilmaganligi, qurilishda ishchi kuchlarini va qurilish materiallarini yetishmasligi hamda moddiy mablag'ni tanqisligi bo'lgan.

Xulosa shuki, bu davrda Farg'ona vodiysi shaharlarida ijtimoiy infratuzilmalar aholi ehtiyojlarini ta'minlay olmas, zamon talablariga javob bermas edi. Shaharlarda shifoxonalar yetishmas, yangi ochilgan sanoqli tibbiy muassasalarning ahvoli ham qoniqarsiz holatda edi. Chunki, binolar yetishmasligi sababli ko'pgina shifoxonalar maxsus jihozlangan binolarda emas, balki ular savdo yoki boshqa maskanlar o'rnida joylashgan edi.

Shaharlardagi asosiy muammolardan yana biri tibbiyot sohasidagi mutaxassislar yetishmas edi. Shu sababli keyinchalik shaharlarda bir qancha tibbiyot bilim yurtlari ochila boshladi va ularda kadrlar tayyorlanishga e'tibor berildi. Sovet hukumati shaharlarda yuqumli kasalliklarning oldini olish, ularni davolash uchun yetarli mablag' ajratmagan.

Mazkur maqolaga xulosa sifatida shuni qayd etish lozimki, bu davrda shaharlarning ijtimoiy infratuzilmalari va xizmat ko'rsatish tizimi mutlaqo qoniqarsiz ahvolda edi. Xizmat ko'rsatish tizimi talab va ehtiyojlarni qondirmas edi. Bunday sharoitda an'anaviy shahar madaniyati tubdan izdan chiqib, chuqur inqirozga uchrab borardi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Узбекистан за 15 лет. Статистический сборник. – Ташкент., 1939. – С. 15.
2. Ro'ziboyev T., Hojimirzayev M. Namangan viloyati: Spravochnik. – Toshkent: O'zbekiston, 1981. – B. 92.
3. NVDA, 796-fond, 1-ro'yxat, 49-ish, 2-varaq.
4. O'zR MDA, R.40-fond, 1-ro'yxat, 137-ish, 399-varaq.
5. NVDA, 796-fond, 1-ro'yxat, 49-ish, 3-varaq.
6. NVDA, 13-fond, 4-ro'yxat, 8-ish, 82-varaq.
7. NVDA, 796-fond, 1-ro'yxat, 48-ish, 5-varaq.
8. NVDA, 13-fond, 1-ro'yxat, 17-ish, 30-varaq.
9. FVDA, 435-fond, 1-ro'yxat, 207-ish, 10-varaq.
10. Ro'ziboyev T., Hojimirzayev M. Namangan viloyati... – B. 92.
11. NVDA, 796-fond, 1-ro'yxat, 48-ish, 2-varaq.
12. NVDA, 796-fond, 1-ro'yxat, 48-ish, 5-varaq.
13. Набиев Ф.Х. Проблемы и противоречие социальной политики в Туркестане (1917–1924 гг). Дисс.... док. ист. наук. – Т., 1995. – С. 165.
14. FVDA, 221-fond, 1-ro'yxat, 277-ish, 22-varaq.
15. Mo'minova G. O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimi tarixi (1917–1991-yillar). – Toshkent: Yangi-nashr, 2015. – B. 55-56.
16. Алиев М. М. Роль русских врачей в развитии здравоохранения в Ферганской долине // Советское здравоохранение. – М.: Медицина, 1986. – №9. – С. 74.
17. Алиев М. М. Роль русских врачей в развитии здравоохранения в Ферганской долине.... – С. 74.
18. FVDA, 435-fond, 1-ro'yxat, 239-ish, 42-varaqning orqasi.
19. O'zR MDA, R.40-fond, 1-ro'yxat, 457-ish, 38-varaq.
20. O'zR MDA, R.17-fond, 1-ro'yxat, 1130-ish, 380-varaq.
21. AVDA, 90-fond, 1-ro'yxat, 69-ish, 43-varaq.
22. Мухитдинов М., Хужаков А. Здравоохранение Андижанской области. – Ташкент: Медицина, 1985. – С. 17.
23. O'zR MDA, R.17-fond, 1-ro'yxat, 1130-ish, 379-varaq.
24. Алиев М. М. Роль русских врачей в развитии здравоохранения в Ферганской долине.... – С. 74.
25. AVDA, 59-fond, 1-ro'yxat, 49-ish, 305-varaq.
26. O'zR MDA, R.40-fond, 1-ro'yxat, 457-ish, 38-varaq.
27. O'zR MDA, R.87-fond, 1-ro'yxat, 43-ish, 38-varaq.

28. O'zR MDA, R.40-fond, 1-ro'yxat, 190 a-ish, 1416-varaqning orqasi.
29. O'zR MDA, R. 40-fond, 1-ro'yxat, 457-ish, 5-varaq.
30. Sredne-Aziatskiy meditsinskiy jurnal. T. 5. 6. Iyun. – T.: Tipografiya Vostokazgosizdat, 1924. – S. 283.
31. Otchyot Ferganskogo Oblastnogo Ekonomicheskogo Sovещaniya.... – S. 130.
32. O'zR MDA, R.25-fond, 1-ro'yxat, 1391-ish, 203-varaq.
33. Otchyot o deyatelnosti SNK Ekonomicheskogo Soveta Turk Respubliki. 1-oktyabr. – T., 1922. – S. 170–173.
34. O'zR MDA, R.40-fond, 1-ro'yxat, 317-ish, 22-varaq.
35. O'zR MDA, R.25-fond, 1-ro'yxat, 1391-ish, 203-varaq.
36. Shodmonova S.B. O'zbekiston shaharlarida transformatsiya jarayonlari (1917-1924-yillar). – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2015. –B. 239.
37. Xo'jayev F. O'zbekiston xalq xo'jaligi / Xo'jayev F. Tanlangan asarlar. II tom. – Toshkent: Fan, 1978. – B. 293.
38. O'zRMA. 837-fond, 6-ro'yhat, 378-ish, 2-varaq.
39. O'zRMA. 837-fond, 3-ro'yhat, 490-ish, 113-varaq.
40. O'zRMA. 837-fond, 3-ro'yhat, 490-ish, 113-varaq.
41. O'zRMA. 837-fond, 32-ro'yhat, 2502-ish, 139-varaq
42. Mo'minova G.E. O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimi tarixi (1917-1991-yillar). – Toshkent: Yangi nashr, 2015. – B. 97.
43. Xodjakov A.X. Zdravooxraneniye Andijanskoy oblasti v гоdy Velikoy Otechistvennoy voyny // Meditsinskiy jurnal Uzbekistana. 1985. №.5. – S. 9.
44. Xotira. Namangan viloyati. 1-kitob. – Toshkent: 1994. – B. 6.
45. NVDA. 111-fond, 1-ro'yhat, 64-ish, 12-varaq.
46. Mo'minova G.E. O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimi tarixi (1917-1991-yillar). – Toshkent: Yangi nashr, 2015. – B. 105.
47. Andijon viloyat davlat arxivi. 607-fond, 1-ro'yhat, 44-ish, 42-varaq.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

HISTORY OF THE IMPLEMENTATION OF THE FORM OF DUAL EDUCATION AT THE LEVEL OF VOCATIONAL EDUCATION IN UZBEKISTAN

Yuldashev Ulugbek Kadirjanovich,

University of Business and Science

Teacher of the Department of Social Sciences

Abstract. The article analyzes the reforms of the professional education stage, one of the most important changes implemented in the field of education in Uzbekistan after 2017. The history of the introduction of the dual education form, which is one of the most important achievements of the foreign experience at the stage of professional education, was analyzed on the basis of official and archival documents, periodical press materials.

Keywords: professional education, dual education, vocational schools, colleges, technical schools, German experience.

O'ZBEKISTONDA PROFESSIONAL TA'LIM BOSQICHIDA DUAL TA'LIM SHAKLINING JORIY QILINISHI TARIXI

Yuldashev Ulugbek Kadirjanovich

University of Business and Science

Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi

E-mail: ulugbekiuldashev08@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda ta'lim sohasida 2017-yildan keyingi davrda amalga oshirilgan eng muhim o'zgarishlardan biri bo'lgan professional ta'lim bosqichi islohotlari tahlil qilingan. Professional ta'lim bosqichida xorijiy tajribaning eng muhim yutuqlaridan biri bo'lgan dual ta'lim shaklining joriy etilishi tarixi rasmiy va arxiv hujjatlari, davriy matbuot materiallari asosida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: professional ta'lim, dual ta'lim, kasb-hunar maktablari, kollejlari, texnikumlar, Germaniya tajribasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N02>

Kirish. Ta'lim har qanday taraqqiyotning mezonidir. Ta'limdagi muvaffaqiyat jamiyatning barcha jabhalaridagi muvaffaqiyatning garovidir. Bu o'rinda uzluksiz ta'limning barcha bosqichlarida ta'limning sifatli tashkil etilishi muhim ahamiyatga ega. O'zbekistonda ham yangi taraqqiyot davrida uzluksiz ta'limning barcha bosqichlaridagi islohotlarga birdek e'tibor qaratilmoqda. Ushbu islohotlarning asosiy mazmuni xalqaro standartlar talablariga javob beradigan ta'lim tizimini yaratishdan iborat. Buning uchun xalqaro tajribani o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Yangi O'zbekistonda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar ta'limni zamonaviylashtirish va xalqaro tajribaning muhim yutuqlarini joriy etishga qaratilgan. Uzluksiz ta'limning barcha bosqichlarida bo'lgani kabi professional ta'limda joriy qilingan o'zgarishlar ham xalqaro standartlar asosida ishlab chiqarish tarmoqlari uchun malakali mutaxassislarni ta'minlashga qaratilgan. O'zbekiston yaqin o'tmishida sodir bo'lgan ushbu islohotlar va

ularning natijalarini tahlil etish ta'lim sohasida keyingi vazifalarni belgilab olishda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'zbekistonda professional ta'lim bosqichida amalga oshirilgan islohotlar va dual ta'lim shakli joriy qilinishi tarixi bir qator manbalar asosida o'rganildi. Birinchi navbatda, rasmiy hujjatlar mavzuni yoritishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari va ularning ijrosiga qaratilgan Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi buyruqlari o'rganildi. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining joriy arxiv hujjatlari ham mavzuni o'rganishda eng muhim manbalardan biri bo'ldi. Rasmiy hujjatlar O'zbekiston hukumati tomonidan professional ta'lim sohasida qanday vazifa va topshiriqlar qo'yilgani haqida xulosalar olish imkonini berdi.

Mavzuni o'rganishda davriy matbuot materiallari ham muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Gazetalarda nashr etilgan mavzuga oid maqolalar rasmiy hujjatlarda aks etgan masalalarning amalga oshirilishi haqida muhim ma'lumotlar berdi. Mavzuni yoritishda "Ma'rifat" gazetasining 2019-, 2020- va 2022-yillardagi ayrim sonlari, shuningdek, "Yangi Farg'ona" gazetasining 2024-yilgi sonidan foydalanildi.

Ilmiy jurnallardagi ayrim maqolalar ham mavzuni o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Chunki bu soha mutaxassislarining dual ta'lim haqida fikrlarini tahlil etish imkonini berdi. Xususan, B.Usmonov (2023) o'z maqolasida dual ta'lim shakli va uning vazifalari haqida keng ma'lumotlar bergan [13; 51-55-b.]. Professional ta'limni rivojlantirish mustaqil izlanuvchisi N.Ergashev (2023) dual ta'lim shakli bilan bog'liq islohotlarni yoritib berishga harakat qilgan [18; 25-28-b.].

O'zbekistonda joriy qilingan yangi professional ta'lim bosqichini xalqaro standartlarga muvofiqligini o'rganishda YUNESKO tomonidan ishlab chiqilgan Ta'limning xalqaro standart klassifikatsiyasi (TXSK-2011) ham tahlil etildi.

Muhokama. O'zbekistonda professional ta'limda dual ta'lim shaklining joriy qilinishi xalqaro standartlar asosida va zamonaviy texnologiyalarni o'zlashtirgan malakali o'rta bo'g'in kadrlarini tayyorlash maqsadiga qaratilgan. Bundan tashqari, ushbu ta'lim shakli mehnat bozoridagi real ehtiyojlardan kelib chiqib mutaxassislarni tayyorlashni ham nazarda tutadi. Dual ta'lim shaklini joriy qilishda Germaniya tajribasi tanlanishi esa qo'yilgan maqsadlarga erishishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Endilikda asosiy vazifa ushbu yangi joriy etilgan ta'lim shakllari muvaffaqiyatini ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Ushbu islohotlarni amalga oshirish jarayonida qo'lga kiritilayotgan yutuqlar va muammolarni tahlil etish kelgusida bajariladigan ishlarni belgilab olishda muhim rol o'ynaydi. Dual ta'lim shakli uning imkoniyatlaridan to'liq foydalangan holatda samarali bo'ladi. Ushbu ta'lim shaklini yakunlab mehnat bozorida faoliyatini amalga oshirayotgan o'rta bo'g'in kadrlarining ish samaradorligini o'rganish keyingi islohotlarning yo'nalishlarini belgilab berishni ta'minlaydi.

Natijalar. O'zbekistonda ta'lim sohasida o'zining yangi taraqqiyoti davrida amalga oshirilgan islohotlar professional ta'lim sohasini ham qamrab oldi. Chunki kasb-hunar ta'limi yoshlarning kelajakda o'zi tanlagan kasbni egallashida va bu kasbda muvaffaqiyat qozonishida katta rol o'ynaydi. Mustaqillikning dastlabki yillarida, xususan, "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"da O'zbekistonda AQSH ta'lim tizimida mavjud bo'lgan kasb-hunar kollejlari tizimiga e'tibor qaratildi. O'zbekistonda vujudga kelgan o'rta maxsus ta'lim bosqichi 9-sinfdan keyin 3 yillik kasb-hunarga yo'naltirilgan kollejlari va umumta'lim fanlarini chuqurlashtirib o'qitishga

qaratilgan akademik litseylardan iborat holda faoliyat ko'rsatdi. Ushbu tizimdagi akademik litseylar o'zini oqlagan bo'lsa-da, kollejlarni tashkil etishdan ko'zda tutilgan asosiy maqsadlarga erishilmadi. Kollejlarning bitiruvchilari mehnat bozorida o'z o'rnini topa olmadi hamda umumta'lim fanlari yaxshi o'qitilmagani uchun oliy o'quv yurtlari talabasi bo'lishda ham past ko'rsatkichlar qayd etdi. Bundan tashqari, kollejlarda davomat yaxshi bo'lmagani ham ulardagi ta'lim sifatiga ta'sir etdi. Shu kabi muammolar to'planib qolganini hisobga olgan O'zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyev tashabbusi bilan ota-onalar o'rtasida so'rovnoma o'tkazgan holda 11 yillik umumta'lim tizimiga o'tishga qaror qilindi. Bu bilan kollejlarni butunlay tugatilmadi, aksincha ular jahon tajribasi asosida isloh qilindi. 2017-yil O'zbekistonda umumta'lim sohasida tub islohotlar yili bo'ldi. Chunki o'rta maxsus ta'limdagi islohot umumiy o'rta ta'lim tizimiga ham ta'sir ko'rsatdi. Tez orada joriy qilinayotgan yangi ta'lim tizimining huquqiy asoslari yaratildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2017-yil 15-martda qabul qilingan "Umumiy o'rta ta'lim to'g'risidagi Nizom"da 11 yillik ta'lim tizimiga o'tilishi munosabati bilan belgilangan o'zgarishlar qayd etildi. Unda umumiy o'rta ta'lim boshlang'ich ta'lim (I — IV sinflar), tayanch o'rta ta'lim (V — IX sinflar) va o'rta ta'lim (X — XI sinflar) bosqichlaridan iborat ekanligi belgilangan [9]. Jahon tajribasida ham shunga o'xshash tizimiga ko'plab misollar topish mumkin. Jumladan, Fransiyada umumiy majburiy o'rta ta'lim 11 yilni (4 yil boshlang'ich + 4 yil o'rta + 3 yil ixtisoslashgan litseylar) tashkil etadi [4; 10-b.]. Yaponiyada ham umumiy o'rta ta'lim 11 yilni tashkil etib, 3 bosqichdan iborat: boshlang'ich (1-6-sinflar), o'rta (7-9-sinflar) va yuqori (10-11-sinflar) [5; 12-b.]. Ushbu misollar 11 yillik ta'lim jahonda o'zini oqlagan tizimlaridan biri ekanini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Umumiy o'rta, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonida 2019/2020-o'quv yilidan boshlab kasb-hunar kollejlariga o'qishga qabul qilish umumta'lim maktablarining 11-sinflari bitiruvchilari hisobidan ixtiyoriylik asosida, tegishli mutaxassislikka (kasbga) ega bo'lish uchun 6 oydan 2 yilgacha bo'lgan o'qitish muddatlarida amalga oshirilishi belgilandi [16; 114-b.]. Bu o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi sohasidagi tub burilishlaridan biri bo'ldi.

O'zbekistonda umumiy o'rta ta'limdagi o'zgarishlar o'rta maxsus ta'limda ham muhim o'zgarishlarga olib keldi. Professional ta'lim tushunchasi kirib kelishi bilan qonun hujjatlariga ham o'zgartirishlar kiritildi. 2020-yil 7-avgustdagi Vazirlar Mahkamasining qarorida professional ta'lim boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus bosqichlarga ajratilgan. Ushbu ta'lim bosqichlari YUNESKO tomonidan ishlab chiqilgan ta'limning xalqaro klassifikatsiyasida mos ravishda 3-, 4- va 5-darajalarga to'g'ri keladi [10]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmonida professional ta'lim tizimini ilg'or xorijiy tajribalar asosida takomillashtirish, boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim bosqichlarini joriy qilish orqali mehnat bozori uchun malakali va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash hamda mazkur jarayonga ish beruvchilarni jalb qilish maqsadlari ko'zda tutildi [2; 2-b.]. Prezident farmonida tabaqalashtirilgan tartibda boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim muassasalarining tashkil etilishi va xalqaro tasniflagichga mos keluvchi ta'lim dasturlarini joriy qilish bilan bog'liq chora-tadbirlari ham aks etgan [17; 63-64-b.]. Ta'limning xalqaro standart klassifikatsiyasi (ISCED-2011) ga ko'ra, O'zbekistondagi kasb-hunar maktablarida amalga

oshiriladigan boshlang'ich professional ta'lim xalqaro klassifikatsiyadagi 3-darajaga, ya'ni umumiy o'rta va kasb-hunar ta'limining so'nggi bosqichiga mos keladi. Xalqaro darajada bu bosqich yuqori umumiy o'rta ta'lim deb ataladi hamda bu bosqichda umumiy o'rta ta'limni yakunlash yoki ishlash imkoniyatini beruvchi kasb-hunar o'rgatiladi. O'zbekistonda umumiy o'rta ta'limning so'nggi bosqichi (10-11-sinflar) umumta'lim maktablarining yuqori sinflari, akademik litseylar yoki kasb-hunar maktablarida amalga oshirish tanlovining mavjudligi xalqaro standartlarni uzluksiz ta'lim tizimiga joriy qilish yo'lidagi muhim qadam bo'ldi. Bundan tashqari, o'rta professional ta'lim beruvchi kollejlarda va o'rta maxsus professional ta'lim beruvchi texnikumlar faoliyatining yo'lga qo'yilishi xalqaro klassifikatsiyadagi 4- va 5-darajalarga muvofiq keladi [1; 38-b.]. Shu tariqa O'zbekistonda professional ta'lim bosqichi xalqaro standartlarga moslashtirildi.

O'zbekistonda zamonaviy professional ta'lim bosqichining vujudga kelishi, o'z navbatida, xalqaro tajriba asosida ta'lim sifatini yaxshilash hamda amaliy va nazariy ta'limni uyg'unlashtirgan kasb-hunar ta'limini yaratishni taqozo etardi. Shu tufayli, professional ta'limda Germaniya tajribasi asosida dual ta'limni joriy qilish borasida islohotlarni amalga oshirishga kirishildi. Dual ta'lim shakli – bu ta'lim olishning bir usuli bo'lib, qoidaga ko'ra, ma'lum bir malakaga ega bo'lish uchun shartnoma asosida korxona, muassasa va tashkilotlardagi o'qitish bilan ta'lim muassasalaridagi o'qitishni birlashtirish, ya'ni ta'limning dual shaklda amalga oshirilishini nazarda tutadi [13; 51-b.]. Dual ta'limning asosiy maqsadi yoshlarga o'z vazifalarini samarali, innovatsion, mustaqil va boshqalar bilan hamkorlikda bajarishlari uchun mo'ljallangan keng qamrovli kasbiy kompetensiyalarga ega bo'lish imkoniyatini berishdir. Dual ta'limni muvaffaqiyatli yakunlaganlar ichki va tashqi mehnat bozoriga malakali ishchi (mutaxassis) sifatida kirib kelishi ta'minlanadi [18; 26-b.]. "Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Prezident farmonida ham dual ta'limni joriy qilish masalalari ko'zda tutilgan edi. Unga ko'ra, o'quv jarayoni avvalgiday faqat sinflarda bo'lmasdan, o'quvchilar haftaning 3 kunida kollejdagi nazariy bilim oladi, 3 kunida korxonaning o'zida, birlashtirilgan usta, master rahbarligida ish o'rnida amaliyot o'taydi [3; 5-b.]. Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2019-yil 1-noyabrda 1018-sonli buyrug'ida Germaniya tajribasida dual kasbiy ta'lim va malaka oshirish tizimini o'rganish bo'yicha ishchi guruh tuziladigan bo'ldi. Ishchi guruh Germaniya xalqaro hamkorlik jamiyati (GIZ) bilan dual ta'lim bo'yicha mutaxassislarni jalb qilish va seminar-treninglar tashkil etish kabi masalalarda muzokara o'tkazish kabi vazifalar bilan shug'ullanishi belgilandi [14; 83-b.]. Bu dual ta'limni joriy qilish uchun tayyorgarlik vazifasini o'tagan sa'y-harakatlarni amalga oshirish imkonini berdi. 2021-yil 29-mart kuni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori asosida professional ta'limda dual ta'lim joriy qilinadigan bo'ldi. Qarorda O'zbekistonda dual ta'lim 2021/2022-o'quv yilidan joriy etilishi belgilandi [11]. Dual ta'limni joriy etish bilan bog'liq amalga oshiriladigan chora-tadbirlar rejasida 2021-yil aprel-may oylarida dual ta'limning mazmun mohiyati va tashkil etish tartibi bo'yicha professional ta'lim muassasalari uchun seminar-treninglar tashkil qilish hamda ommaviy axborot vositalari orqali keng jamoatchilikka yetkazish ko'zda tutildi [15; 15-b.]. Ushbu chora-tadbirlar professional ta'limda xalqaro tajribaning muhim yutuqlaridan biri bo'lgan dual ta'limni joriy qilish imkonini berdi.

Dual ta'limni joriy qilishda O'zbekiston bu borada eng ilg'or mamlakat bo'lgan Germaniya tajribasiga murojaat qilmoqda. Xususan, Farg'ona viloyatida Germaniya xalqaro

hamkorlik jamiyati (GIZ) bilan faol aloqalar yo'lga qo'yilgan bo'lib, dual ta'limga kasb-hunar maktablarining 500 nafar o'quvchisi qamrab olingan [19; 2-b.]. GIZ ekspertlari bilan hamkorlikda tashkil etilgan dual ta'lim dasturlarida o'qitish jarayonini samarali tashkil etishga bag'ishlangan seminar-treninglar ham Germaniya tajribasi asosida ta'limning ushbu shaklini amaliyotga joriy etishda muhim ahamiyat kasb etdi [6; 7-b.]. Dual ta'limning joriy qilinishidan maqsadlardan biri turli sohalar uchun o'z kasbini ham nazariy, ham amaliy jihatdan mukammal egallagan mutaxassislarni tayyorlashdan iborat. Bundan tashqari ta'lim dasturlarining tuzilishida ish beruvchining talablaridan kelib chiqishi mutaxassislarni tayyorlashda to'g'ri yondashuvga erishishni ta'minladi.

O'zbekiston professional ta'lim muassasalarida dual ta'lim shakli bo'yicha qabul kvotalari ko'payib borayotgani ham bu ta'lim shakliga e'tibor kuchayib borayotganini ko'rsatadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining ochiq ma'lumotlar bazasida berilgan ma'lumotlarga ko'ra, 2023/2024-o'quv yilida respublika bo'yicha dual ta'lim shakli bo'yicha kasb-hunar maktablariga 4732 ta, kollejlarga 5101 ta (shundan 1174 tasi davlat granti asosida) hamda texnikumlarga 3588 ta (shundan 1694 tasi davlat granti asosida) kvota ajratilgan [7]. Bundan ko'rinib turibdiki, professional ta'lim muassasalarida dual ta'lim shakli bo'yicha ham davlat grantlari ajratilmoqda. Ushbu masala 2023-yil 28-fevraldagi PF-27-sonli Prezident farmonida ham aks etgan. Unga ko'ra, 2023/2024-o'quv yilidan boshlab davlat grantlari kollej va texnikumlarning dual ta'lim shakli bo'yicha ham ajratiladigan bo'ldi. Bundan tashqari, 2023-yil 1-sentyabrga qadar Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida malakali xorijiy ekspertlarni jalb qilgan holda Yevropa kasbiy ta'lim va kasbga o'qitish sifatini ta'minlash tizimi talablariga to'liq javob beradigan 1 tadan namunaviy professional ta'lim muassasalari faoliyati yo'lga qo'yilishi vazifasi ham berildi[8]. Ushbu vazifaning qo'yilishini professional ta'lim muassasalarida xalqaro standartlarga asoslangan ta'lim berishni shakllantirish maqsadlari bilan izohlash mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 7-dekabrdagi 647-sonli qarorida ham dual ta'lim shaklini takomillashtirish bilan bog'liq topshiriqlar ishlab chiqildi. Jumladan, ish beruvchilarning o'rta bo'g'in kadrlariga bo'lgan talablarini qondirish uchun dual ta'lim shakli bo'yicha o'qishga qabul qilishni soddalashtirish va raqamlashtirish chora-tadbirlarini ko'rish vazifasi belgilandi. Bundan tashqari, ta'limning amaliy qismida muhim rol o'ynaydigan tashkilotlardan biriktirilgan ustozlarning pedagogik mahoratini ixtiyoriy ravishda oshirish uchun har yili dual ta'lim shakli bo'yicha bepul qisqa muddatli malaka oshirish kurslarini tashkil etiladigan bo'ldi. Dual ta'lim shakli bo'yicha katta tajribaga ega Germaniya ta'lim dasturlari bilan tanishish borasida ham topshiriqlar berildi. Masalan, dual ta'lim shakli joriy etilgan kasb va mutaxassisliklar bo'yicha tegishli ta'lim dasturlarini takomillashtiriladigan hamda Germaniya tajribasi asosida metodik materiallarni ishlab chiqiladigan bo'ldi[12]. Yuqoridagi misollar O'zbekiston hukumati tomonidan professional ta'lim bosqichida dual ta'lim shaklini takomillashtirish bo'yicha ko'plab islohotlar amalga oshirilayotganidan dalolat beradi.

Xulosa. Dual ta'lim shakli bugungi kunda ko'plab mamlakatlarda tashkilot va korxonalarni o'rta bo'g'in kadrlari bilan ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ta'lim shaklida ta'lim muassasasi va korxonalar o'rtasida kerakli mutaxassislarni tayyorlash bo'yicha shartnoma tuzilishi real ehtiyoj va talablardan kelib chiqib kadrlarni tayyorlashni ta'minlaydi.

Ushbu ta'lim shaklida tahsil olish zamonaviy malaka va ko'nikmalarga ega bo'lgan mutaxassislarni tayyorlash bilan bir qatorda mehnat bozori ehtiyojlarni qondirishni ham ta'minlaydi. Shuningdek, dual ta'lim shakli uchun asos qilib Germaniya tajribasi tanlanganligi va bu sohadagi xalqaro hamkorlik professional ta'lim bosqichida sifatli kadrlar tayyorlashga katta hissa qo'shib kelmoqda.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. International Standard Classification of Education (ISCED 2011). – Montreal: UNESCO Institute of Statistics, 2012.
2. Ma'rifat. 2019-yil 7-sentabr.
3. Ma'rifat. 2019-yil 14-sentabr.
4. Ma'rifat. 2019-yil 25-dekabr.
5. Ma'rifat. 2020-yil 1-yanvar.
6. Ma'rifat. 2022-yil 24-avgust.
7. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi rasmiy veb-sayti. https://edu.uz/uz/pages/professional_talim#gsc.tab=0 Murojaat etilgan sana: 24.02.2025
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.02.2023 dagi PF-27-sonli “2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasini “Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida”gi farmoni. <https://lex.uz/docs/-6396146?ONDATE=02.03.2023> Murojaat etilgan sana: 24.02.2025
9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 15.03.2017 dagi 140-sonli “Umumiy o'rta ta'lim to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida”gi qarori. <https://lex.uz/docs/-3137130> Murojaat etilgan sana: 20.11.2024
10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 07.08.2020 dagi 466-sonli “O'zbekiston Respublikasida uzluksiz boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim tizimini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida”gi qarori. <https://lex.uz/docs/-4945840> Murojaat etilgan sana: 20.11.2024
11. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 29.03.2021 dagi 163-sonli “Professional ta'lim tizimida dual ta'limni tashkil etish chora-tadbirlari haqida”gi qarori. <https://lex.uz/docs/-5346217> Murojaat etilgan sana: 26.02.2025
12. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 07.12.2023 dagi 647-sonli “Professional ta'lim muassasalariga yil davomida o'quvchilarni dual ta'lim shaklida o'qishga qabul qilish tizimi joriy etilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasi hukumatining ayrim qarorlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida”gi qarori. <https://lex.uz/uz/docs/-6688964> Murojaat etilgan sana: 24.02.2025
13. Усмонов Б. Дуал таълим: назария ва амалиёт уйғунлиги // Ўзбекистонда олий таълим, №3, 2023.
14. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги жорий архиви (ЎЗР ОТФИВ ЖА). Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг асосий фаолият бўйича буйруқлари. Ноябрь. № 1009-1032. 2019 йил.
15. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги жорий архиви (ЎЗР ОТФИВ ЖА). Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг асосий фаолият бўйича буйруқлари. Апрель. № 160-203. 2021 йил.
16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 25.01.2018 даги ПФ-5313-сонли “Умумий ўрта, ўрта махсус ва касб-хунара таълими тизimini тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами / Собрание законодательства Республики Узбекистон, 4(816)-сон, 2018.

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 06.09.2019 даги ПФ-5812-сонли “Профессионал таълим тизимини янада такомиллаштиришга доир чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами / Собрание законодательства Республики Узбекистон, 37(901)-сон, 2019.
18. Эргашев Н. Профессионал таълим тизимининг дуал таълим шаклида кадрлар тайёрлаш борасидаги ислохотлар // Ўзбекистонда профессионал таълим, №3, 2023.
19. Янги Фарғона. 2024 йил 27 апрель.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

THE DEVELOPMENT OF THE HEALTHCARE SYSTEM IN THE JIZZAKH REGION (SECOND HALF OF THE 19th CENTURY - EARLY 20th CENTURY)

Bobobekova Nargiza Ismatullayevna
doctoral student of KarSU

Abstract. This study examines the historical evolution of the healthcare system in the Jizzakh region during the second half of the 19th century and the early 20th century. The research focuses on the establishment of medical institutions, the provision of healthcare services, and the challenges encountered in delivering medical assistance. Particular attention is given to the prevalence of infectious diseases and epidemics, their causes, and the strategies implemented to mitigate their impact. The study provides a chronological analysis of healthcare developments and assesses the effectiveness of measures taken to improve public health in the region.

Keywords: medical science, public health, healthcare services, medical personnel, feldsher, medical facility, outpatient clinic, hospital, infectious diseases, dracunculiasis, epidemic control.

JIZZAX VILOYATI SOG'LIQNI SAQLASH TIZIMI FAOLIYATI TARIXI (XIX ASR IKKINCHI YARMI - XX ASR BOSHLARI)

Bobobekova Nargiza Ismatullayeva,
QarDU doktoranti
E-mail: ismatullayeva88@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi-XX asr boshlarida Jizzax viloyati sog'liqni saqlash tizimida amalga oshirilgan ishlar, o'zgarishlar, yangi ochilgan tibbiy muassasalar va ularda tibbiy xizmat ko'rsatish darajasi qay holatda bo'lganligi, yillar kesimi asosida tahliliy yoritilgan. Shuningdek, mazkur yillarda mahalliy aholiga xavf solib turgan kasalliklar, epidemiya, ularning kelib chiqish sabablariga to'xtalib, ularni bartaraf etish masalasi Jizzax viloyatida qanday tashkillashtirilganligi ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: tabobat ilmi, sog'liqni saqlash, tibbiy xizmat, tibbiyot xodimi, feldsher, medpunkt, ambulatoriya, shifoxona, yuqumli kasallik, rishta, epidemiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N03>

Kirish. Tibbiyot va sog'liqni saqlash borasidagi muammolar insoniyat yaralibdiki, bosh masala bo'lib kelgan. Yurtimiz ham jahon sivilizatsiyasining beshigi sifatida tabobat ilmi ilk rivoj topgan makonlardan biridir. Tabib Ali ibn Abbos tabobatga shunday ta'rif beradi: "U-sog'lomlarga sog'liqni saqlashni va kasallarga uni qaytarishni o'rgatadigan ilmdir"[1; 1-b].

Qadimdan yurtimizda tabobat ilmi alohida o'ziga xoslik kasb etib, ushbu zaminda yashagan insonlarning sog'liqni saqlashga oid orttirgan tajribalari va sog'lom hayot kechirishga doir aqidalari vaqt o'tishi bilan xalqning salomatlik madaniyati o'zagini tashkil qilgan. Shuni aytib o'tish kerakki, qadim O'zbekiston xalqlarining tibbiy empirik bilimlari hamda salomatlik madaniyatining shakllanishida o'z navbatida geografik omil, iqlim sharoiti, hududning nabotot va hayvonot olami muhim rol o'ynagan. So'ngra Islom dinining kirib kelishi bilan shaxsiy ozodalik qoidalari hamda jamoaviy salomatlik masalalari g'oyaviy jihatdan mustahkamlanib,

oldin to'plangan tibbiy sohadagi empirik tajribalar, bilimlar ilmiy jihatdan asoslangan. Natijada, Abu Sahl al-Masihiy [2; 1-b], Abu Ali ibn Sino, Sharafiddin Abdulloh, Abul Hayr ibn Hammar, Ismoil Jurjoni, Mahmud ibn Umar Chag'iniy, Abu Mansur Qamariy, Najibuddin Samarqandiy [3; 262-b], Yusuf Haraviy, Darvish Hakim, Junaydulloh Hoziq, Mahmud Hakim Yayfoni, Bositxon ibn Zohidxon Shoshiy [4; 8-b] kabi tibbiy olimlarining sa'y-harakatlari evaziga ulkan tibbiy meros yaratildi va avlodlarga yetkazildi. Har bir tibbiy vakili o'zi olib borgan izlanishlar samarasi o'laroq qo'lga kiritgan tajriba va yutuqlarni milliy tibbiyot taraqqiyotiga yo'naltirdi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Yurtimizda hukmronlik qilgan turli sulolalar davrida tibga qaratilgan e'tibor natijasida soha yangi tajriba va bilimlar bilan boyib borgan. Afsuski, so'nggi o'rta asrlarga kelganda Turkiston o'lkasidagi xonliklarda yuz bergan turg'unlik tibbiy sohada ham o'z aksini topdi. Buning natijasida Rossiya imperiyasi bosqinidan so'ng g'arbga xos tibbiy qarashlar, bilimlar kirib keldi. Uyezd boshqarmasi joylashgan yangi shaharlarda tibbiyot muassalari paydo bo'la boshladi. Harbiy garnizonlar qoshida harbiylar va ularning oilalariga tibbiy yordam ko'rsatish uchun kasalxona (lazaret)lar qurildi. Bu jarayonlar Turkistonning eng asosiy regionlaridan biri bo'lgan Jizzax vohasida ham o'ziga xos tarzda tashkillashtirildi.

Manbalardan kelib chiqib tan olish kerakki, so'ngi o'rta asrlardagi turg'unlik bois, Jizzax vohasi hududlarida aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish ancha nochor ahvolga kelgan bo'lib, aholi orasida turli yuqumli kasalliklar-vabo, o'lat, chechak, terlama, bezgak kabi, shuningdek rishta [5; 32-b] singari turli kasalliklar keng tarqalgan edi. Afsuski ushbu qurilgan tibbiy muassasalar shahar aholisining rus fuqarolari joylashgan, "Yangi shahar" deb nomlangan qismida tashkil etilgan bo'lib, mahalliy aholi bu xizmatdan deyarli mahrum edi. Sababi o'sha davrda Turkiston o'lkasida ochilgan shifoxonalar, tibbiy tarmoqlar va ularda ishlagan tibbiyot xodimlarining xizmatlari asosan rus amaldorlari va harbiylarini davolashga qaratilgan edi.

1867-yilda Jizzax uyezdi tashkil etildi. Jizzax uyezdining markaziy shahri asosan ikki qismga bo'linar edi. Yangi shaharda uyezd boshqarmasi, harbiylar va ularning oilalari yashardi. 1870-yilda Jizzax uyezdi boshqarmasi qoshida 4 o'rinli [6; 223-b] birinchi tibbiyot punkti ochildi. Bu o'sha davrda hozirgi Jizzax viloyati hududidagi yagona shifoxona bo'lib, unda o'rta tibbiy ma'lumotga ega bo'lgan harbiy feldsher G.M.Fomin [7; 4-b] rahbar etib tayinlandi. Medpunkt asosan uyezd xodimlariga, ularning oila a'zolariga va uyezd boshqarmasi ixtiyoridagi harbiy bo'linmaga xizmat qilardi. Mahalliy aholi uchun tibbiy yordam yopiqlicha qoldi. Ayrim hollarda birgina istisno bor edi, ya'ni mahalliy aholidan uyezd boshqarmasiga tobe bo'lgan amaldorlarga medpunkt xizmatidan foydalanishi mumkin edi. Ammo tibbiy xizmat pullik va chegaralanganligi hisobga olinsa hamma ham bu imtiyozdan to'liq foydalana olmasdi.

Muhokama. "O'sha davrda, Jizzax Turkiston uyezdilari ichida sog'lom turmush kechirish uchun imkoniyatlari chegaralangan hudud hisoblanib, iqlimi issiq, yer osti suvlari yaqin, ichiladigan suvning iflosligi sababli bu voha har xil yuqumli kasalliklar-bezgak, rishta, kuydirgi va isitma kasalliklarining makoni bo'lgan", — deb yozadi, Sunnat Qosimov.(1982 yil, Viloyat kasalxonasining shifokori)

Shuningdek, og'ir mehnat, qashshoqlik, yashash sharoitining yomonligi tufayli Jizzax aholisi o'rtasida sil, shilpiq (traxoma), qichima, qo'tir, zaxm, terlama, ichburug', qizamiq, bo'g'ma kasalliklari keng tarqalganligini qayd etgan. Bu davrda chechak, vabo, o'lat va boshqa yuqumli kasalliklarning keng yoyilishi yuzlab bemorlari hayotdan olib ketgan. Sababi, mahalliy aholi yashaydigan eski shaharda tibbiy xizmat yaxshi yo'lga qo'yilmaga edi. To'g'ri, asrlararo

shakllangan xalq tabobati mavjud edi, ammo bu kabi keng ko'lamli epidemiyalar davrida o'z davrining zamonaviy tibbiyotiga bo'lgan talab kuchli edi. Misol uchun, XIX asrning 80-90-yillari Turkiston o'lkasining hamma vohalarida chechak kasalligi tarqalgandi. Uning xalq orasida vahima tarqatgan qora chechak deb nomlanuvchi turlari ham mavjud bo'lgan. Achinarlisi, bu kasallik aholi orasida har 6-7 yilda takrorlanib turgan. Epidemiyalar davrida chechak bilan og'riqlarning 46-48 foizi halok bo'lardi. Katta yoshdagi bemorlarning 16,1, bolalarning 67 foizidan ko'prog'ida kasallik o'z asoratini qoldirardi [8;4-b]. 1896-yilda boshlangan ushbu epidemiya Turkiston o'lkasida 1910-yilgacha davom etdi.

Aholi orasida tibbiy xizmatning nochorligi sababli qora chechakka o'xshash boshqa o'ta xatarli kasalliklar, misol vabo epidemiyasi ham tez tez sodir bo'lib turardi. 1872-yilgi vabo Jizzax, Xo'jand, Qo'qon uyezdlarida va Chimkent shahrida yashovchi aholi orasiga ham keng tarqalgan, natijada Turkiston o'lkasida 38 ming kishi nobud bo'lgan [9; 550-b]. Ayniqsa 1892-yilgi vabo Turkiston o'lkasining hamma viloyatlarida keng tarqaladi. Manbalardan qayd qilinishicha, Samarqand viloyatida (Jizzax uyezi 1886-yildan boshlab shu viloyat tarkibiga kirgan [10;47-b]) 8211 kishi, Sirdaryo viloyatida 4916 va Farg'ona viloyatida 10 277 kishi epidemiya natijasida halok bo'lgan. 1982-yildan to XX asr boshlarigacha 6 marta vabo epidemiyasi bo'lib [11; 551-b], minglab kishilarning hayotiga zomin bo'lgan.

XIX asr Turkiston o'lkasining mahalliy aholisi orasida keng tarqalgan kasalliklardan yana biri — rishta (Rishta – odamlar va hayvonlar terisi ostida yashaydigan yumaloq gijja qo'zg'atadigan kasallik. Odamlarga ifloslangan suv orqali yuqishi tufayli hamma vaqt xavf tug'diradi) edi. Ushbu kasallik ayniqsa Samarqand, Jizzax va Buxoroda yashovchi mahalliy aholi orasida ko'p uchragan. Masalan, Buxorodek katta shahar aholisining beshdan bir qismidan ko'prog'i ushbu kasallik bilan aziyat chekkan [12; 551-b].

O'sha davrda Turkiston o'lkasida keng tarqalgan bezgak kasalligi Jizzax uyezi aholisini ham o'z domiga tortgandi. Uyezd boshqarmasining hisobotlariga ko'ra, 1892-1893-yillari Jizzaxning eski shahar aholisi o'rtasida boshlangan bezgak ko'p o'tmay uyezdning barcha volostlariga tarqab ketgan. Undan ayniqsa O'zbek, Ravot, Qoratosh, Sangzor, Sovrum, Bog'don, Forish, Yangiariq, Yom, O'smat, Qoratosh, Chashnov, Ko'ktepa volostlarining aholisi katta talafot ko'rgan [13;4-b]. Kasallikning tobora kengayib borayotganligidan xavfsiragan imperiya hukumati harbiylar orasida bezgak kasalligining tarqalish sabablarini o'rganib chiqish va unga qarshi chora ko'rish uchun maxsus komissiya tuzishga majbur bo'ladi. Biroq komissiya xulosalari mahalliy aholi ahvoliga ta'sir etmagan. Sababini esa shunday izohlamok maqsadga muvofiq bo'ladi, ya'ni o'sha paytlarda Turkistonda bezgak ba boshqa kasalliklarning kelib chiqishi hamda tarqalishi masalalariga imperiya hukumati tomonidan kam e'tibor berilib, oz mablag' ajratilishi, mazkur kasalliklarga qarshi kurash ishlari rejasiz, asosiysi tartibsiz ravishda olib borilgan. Qolaversa, shifokor va o'rta tibbiyot xodimlari ham nihoyatda ozchilikni tashkil etgan. Misol uchun, 1900-yili imperiya amaldorlarining oila a'zolariga tibbiy xizmat ko'rsatish uchun shifoxona ochilib, unda 3 nafar o'rta malakali tibbiyot xodimi ishlagan [14;223-b]. Bundan xulosa qilish mumkinki, kasallikka qarshi kurashish biror uyezd joylashgan shahardan, yoki uning yon atroflaridan nariga o'tmagan.

Natijalar. 1908-yili Jizzax uyezdiga doimiy ishlash uchun harbiy shifokor, tibbiy xizmat polkovnigi Ivan Nikolayevich Sametskiy keladi. I.N.Sametskiy Jizzaxga kelib ishlagan birinchi shifokordir. U 1872-yilda Belorussiyada tug'ilgan. 1895-yilda Tomskiy universitetining tibbiyot fakultetini bitirgach, Ukrainaning Volinskiy guberniyasida qishloq shifokori bo'lib ishlagan.

So'ngra harbiy xizmatga chaqiriladi. 1905-yil Turkiston hududida tarqalgan vabo Mari shahrida turgan rus qo'shinlariga ham xavf soldi. Shu yili epidemiyaga qarshi kurashish uchun Rossiyadan harbiy shifokorlar jalb etilib, ular qatorida I.N.Sametskiy ham bor edi. U Mari stansiyasida temiryo'lchilar shifokori bo'lib ishladi. Vabo epidemiyasi o'tgach, Ivan Nikolayevich Jizzax uyezdiga yuboriladi. Manbalarga ko'ra, I.N.Sametskiy kelgach, Jizzax uyezdida tibbiy xizmat ancha yaxshilanib, kasalxona, ambulatoriya va qishloq joylaridagi medpunktlarda aholiga tibbiy yordamning sifati oshgan. Tibbiyot muassasalarida tartib o'rnatilib, dorilar ta'minoti birmuncha yaxshilangan. Shahardagi mavjud hammomlar ishi sezilarli darajada kuchaytirilgan[15; 4-b].

Shuningdek, I.N.Sametskiy og'ir bemorlarni kasalxonada va uylarida davolashni yo'lga qo'ydi. U ambulatoriyada bemor qabul qilish bilan birga o'rta ma'lumotli tibbiyot xodimlariga yo'l-yo'riqlar ko'rsatib, mahalliy aholi orasidan chechakka qarshi emlash uchun maxsus guruh tayyorlagan. I.N.Sametskiyning rafiqasi Sofiya Andriyevna Sametskaya Jizzaxga kelgan yillarini shunday xotirlaydi: "Jizzax kichik qo'rg'on tipidagi shaharcha bo'lib, uch qismdan iborat edi. Vokzal atrofi, yangi shahar va eski shahar kabi qismlarga bo'linardi. Vokzaldan yangi shahar orqali eski shaharga tosh yo'l mavjud edi. Aholi suvni ariq va hovuzlardan ichardi. Biz kelgan yili (1908-yil) Jizzaxda 16 000 dan ziyodroq aholi bo'lib, shundan 300 nafarini ruslar tashkil etardi. O'zbeklar vokzal atrofi va eski shaharda yashar edilar. Biz kelgan yili mahalliy aholi orasida vabo kasalligi tarqalgan edi. Shunga qaramay mahalliy hukumat tomonidan biror chora ko'rilmadi".[16; 4-b]

Uning xotiralariga ko'ra, Ivan Nikolayevich tinim bilmay ishlar, asosiy maqsadi esa kasalxona sharoitini yaxshilash, ambulatoriya xizmatini kuchaytirish, dori-darmonlar turini ko'paytirish, yuqumli kasalliklarning tarqalishiga yo'l qo'ymaslik, ayniqsa, mahalliy aholiga qo'lidan kelgancha yordam ko'rsatishdan iborat bo'lgan. Shu maqsadda ot bilan bir necha kunlab qishloq joylarga-Jizzax, Yangiqo'rg'on (G'allaorol), O'smat, Zomin va Forish volostlariga borganligi qayd etgan[O'sha manba; 4-b].

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, Jizzax uyezdida uchraydigan kasalliklarning turi ko'p edi. Bu haqda shifokor Sunnat Qosimov "Jizzax meditsinasi tarixidan lavhalar" nomli maqolasida atroflicha to'xtalib o'tgan. Uning fikriga ko'ra, oshqozon, ichak va jigar kasalliklari mavsumiy kasalliklar hisoblanib, qish va bahor oylarida kamaysa, bezgak, terlatma, sil, shilpiq (traxoma), qichima, qo'tir, zaxm, so'zak, kuydirgi, rishta va turli xil shamollash kasalliklari qishin-yozin birday uchragan. Jizzaxda jarrohlik yordami ham yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi bois, ko'plab o'tkir xirurgiya kasalliklarga, ayrim yiringli kasalliklarga chalingan bemorlar vafot etardi, deb yozadi o'z maqolasida.

Jizzax uyezdida uchragan kasalliklar Turkiston o'lkasining boshqa yerlarida bo'lganidek, mukammal hisobga olinmas edi. Shifoxonalarning yillik hisobotida va ular faoliyati haqida yozilgan hujjatlarda faqatgina shifoxonalarga murojaat qilgan bemorlar soni, kasalliklar turi ko'rsatilar edi, xolos. Ko'pgina kasalliklar epidemiya xarakteriga ega edi. Shu tufayli ham kishilar qisqa umr ko'rardilar. A.Ibodovning yozishicha (1963-yil), o'sha davrlarda kishilarning o'rtacha umri 32 yoshga teng bo'lgan. 1914-yilgacha Turkiston o'lkasida tug'ilgan bolalarning 1000 nafaridan bir yoshgacha 300 bola, ayrim yillari esa 600-700 bola halok bo'lardi. Jizzax uyezdida ham ahvol bundan o'zgacha bo'lmagan [17; 4-b].

1910-1912-yillarda Turkiston o'lkasida qishloq aholisini davolash uchun 10-15 o'rinli shifoxonalar qurilgan. Bundan tashqari qator feldsherlik punktlari qishloq vrachlik

ambulatoriyasiga aylantirilib, shifokor, feldsher-akusher-kalar ishlashi uchun shtatlar berilgani. Natijada qishloq aholisiga tibbiy yordam ko'rsatish birmuncha yaxshilangan. Jumladan, 1910-yilda shifoxona shahar ambulatoriyasiga aylantirilib, bir shifokor va besh nafar hamshira biriktirilgan.[18; 223-b]

1913-yil G'allaorol va Zominda 10 o'rinli ikkita kasalxona ishga tushirilgan. G'allaorol kasalxonasida feldsher G.A. Sorokin, Zomin kasalxonasida feldsher F.M.Vasilyev ish boshlagan. Shuningdek bu kasalxonalar qoshida qatnab davolanuvchi bemorlar uchun ambulatoriyalar ham ochiladi. Yotib va qatnab davolanuvchi bemorlarga yagona feldsher xizmat qilar, bemorlarga dori darmonlar kasalxona dorixonasida sotilardi. 1914-yilga kelib qishloq joylarida ham dorixonalar ochila boshlagan. Ammo mahalliy aholi yashaydigan qishloq joylari bundan mustasno edi.

Asta-sekin uyezdlar shifokorlar bilan ta'minlana boshlangan. Bu paytda har bir uyezdga 1-2 nafar shifokor to'g'ri kelgan. Uyezd shifokorlari bir yo'la sud-meditisnasi eksperti vazifasini ham bajarardi. Bu davrga kelib meditsina xizmati uchun davlat tomonidan ko'proq mablag' ajratiladigan bo'lgan. I.A.Yamzinining ma'lumotiga (1914 yil) asoslanib N.M.Mahmudova quyidagilarni yozadi: "berilgan mablag' jon boshiga 1898-yildagi 3-4 tiyin o'rniga, 21 tiyindan to'g'ri kelardi. Samarqand viloyati bo'yicha odam boshiga 11 tiyin, Farg'ona viloyati bo'yicha 16 tiyin, Sirdaryo viloyati bo'yicha 21 tiyin sarflanardi. Lekin bularning hammasi jon boshiga 16 tiyindan 66 tiyingacha to'laydigan Rossiyaning markazida joylashgan guberniyalarning xarajatidan ancha kam edi"[19;4-b].

1915-yillarga kelib Jizzaxda sog'liqni saqlash ishlari biroz oldinga siljiganligi qayd etiladi manbalarda. I.N.Sametskiyning tashabbusi va uning uyezd boshliqlariga talabchanligi tufayli davolash muassasalari uchun shifoxonalar yonida yana qo'shimcha xonalar ajratiladi. Shundan so'ng bir uyda kasalxona, ikkinchi uyda ambulatoriya va dorixonalar joylashtirilgan. Uchinchi uy tibbiyot xodimlariga yashashi uchun berilgan, deb yozadi Sunnat Qosimov o'z maqolasida.

1915-yili Jizzax shahrida dorixona shifoxonadan ajratilib, mustaqil faoliyat ko'rsata boshlagani. Davolanuvchi bemorlar shifokor nazoratidan o'tadigan bo'lishadi. Uyda yotgan kasallarni borib ko'rish tashkil qilingan. Ambulatoriyaga qatnab davolanadiganlar soni ko'payib, kuniga 40-50 kishiga etgan. (1905-yili 10-15 kishidan iborat bo'lgan.) Yangiqo'rg'on, Bag'don, Forish va Zomin volostlaridagi medpunktlar tajribali feldsherlar bilan ta'minlandi. Ular mahalliy aholi orasida obro' qozondilar.

Shahar va qishloqlarda yuqumli kasalliklarning oldini olish ishlari boshlanib, chechakka qarshi emlash tadbirlari harakatga kirgan. Jizzax tumanida Eshonqulov Xudoyberdiyev, Forishda Cho'li Ermanov, Yangi qo'rg'onda Qoraboy Sayfiyev, O'smatda Inom Shukurov, Zominda Haydar Elamonov kabi chechakka qarshi emlovchilar o'sha yillari xalq hurmatiga erishgan edilar. I.N.Sametskiy tashabbusi bilan sanitariya epidemiologiya ishlari kuchaytirilgan. 1915-yilga kelib Jizzax uyezd hududida 35 o'rinli 3 ta shifoxona, 10 o'rinli 1 ta harbiy lazaret, 3 ta ambulatoriya, 3 ta feldsherlik punkti, 1 nafar shifokor hamda 9 nafar o'rta tibbiyot xodimi mavjud edi.

Xulosa. Xulosa qilib aytish mumkinki deng, mumkinki, hayotning barcha jabhalarida tamaddunini boshlagan Turkiston hududida xonliklar davridan boshlab (XVII-XIX asr ikkinchi yarmigacha) ijtimoiy sohalarda bo'lgani kabi tibbiyotda ham turg'unlik kuzatilgan. Albatta bu mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tanazzul, kuchli, markazlashgan siyosatning yo'qligi bilan izohlanadi. Xususan, tibbiy muassasalarning soni aholi soniga nisbatan kamligi, moliyalashtirishdagi

muammolar tufayli Turkiston aholisi o'z holiga ma'lum ma'noda tashlab qo'yilgan edi. Bu holat Rossiya imperiya bosqinidan so'ng yanada kuchaydi. To'g'ri G'arb nafasini aks etgan tibbiy muassasalar ochilgan edi. Ammo, ular rasmiy idoralarga tegishli bo'lib, tibbiy xizmat mahalliy aholi salomatligi uchun emas, kam sonli imperiya manfaatlarini himoya etayotgan harbiylar, amaldorlar, rus fuqarolarigagina uchun edi. Shu sabab o'zi og'ir bo'lgan mahalliy xalq ahvoli og'irligicha qolaverdi. Tibbiy xizmatning yo'lga qo'yilgan shakli — zamstvo tibbiyoti edi xolos. Natijada "Barchaga birdek" bo'lgan bu xildagi tibbiyot tashkilotlari salkam 50 yil davomida xalqqa xizmat etgan. Lekin ajratiladigan mablag'larning ozligi, tibbiyot sohasidagi kadrlarni tayyorlashga e'tiborsizlik va sog'liqni saqlash ishlari rejasiz ravishda olib borilishi sababli zamstvo tibbiyoti nihoyatda sekin rivojlandi. Binobarin xalq talabiga ham mutlaqo javob berolmasdi. Shunday qilib, Rossiya imperiyasining mustamlakasi bo'lgan hozirgi O'zbekiston hududida, jumladan Jizzax viloyatida mahalliy aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish bu davrda juda sekin rivojlanish yo'liga olgandi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Islomda tabiyot tarixi // Tavorix. Turkiston tarixi, 19 yanvar 2018 yil
2. Ўзбекистонда тиббиёт тарихи ва ривожини // Yuz yuz Yangi O'zbekiston, 28 yanvar 2022 yil
3. Tagayev. M.A., Do'simmatov.K.Yu. Bolalar tibbiyotining rivojlanish tarixi (1885-1950 yillar). "Актуальные проблемы обучения социально-гуманитарных наук в медицинском образовании" Международная научно-практическая онлайн конференция
4. Jumanazarov.X. Turkistonda tibbiyot tarixi (19-yuzyillik so'ngi – 20-yuzyillik boshi). Fan, T:2024 yil, 8-b
5. Jumanazarov.X. Turkistonda tibbiyot tarixi (19-yuzyillik so'ngi – 20-yuzyillik boshi). Fan, T:2024 yil, 32-b
6. Haydarov.H. Jizzax viloyati tarixi.Mehnat, T:1996 yil. 223-b
7. Qosimov.S. Jizzax meditsinasi tarixidan lavhalar // Jizzax haqiqati, 7 dekabr 1982 yil №147 (1336), 4-b
8. Qosimov.S. Jizzax meditsinasi tarixidan lavhalar // Jizzax haqiqati, 7 dekabr 1982 yil №147 (1336), 4-b
9. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. S harfi, T:2000-2005 yillar, 550-b
10. Tillaboyev.S., Zamonov.A. O'zbekiston tarixi (XIX asrning ikkinchi yarmi-XX asr boshlari), T: 2014 yil, 47-b
11. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. S harfi, T:2000-2005 yillar, 551-b
12. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. S harfi, T:2000-2005 yillar, 551-b
13. Qosimov.S. Jizzax meditsinasi tarixidan lavhalar // Jizzax haqiqati, 7 dekabr 1982 yil №147 (1336), 4-b
14. Haydarov.H. Jizzax viloyati tarixi.Mehnat, T:1996 yil. 223-b
15. Qosimov.S. Jizzax meditsinasi tarixidan lavhalar // Jizzax haqiqati, 11 dekabr 1982 yil №149 (1338), 4-b
16. Qosimov.S. Jizzax meditsinasi tarixidan lavhalar // Jizzax haqiqati, 11 dekabr 1982 yil №149 (1338), 4-b
17. Qosimov.S. Jizzax meditsinasi tarixidan lavhalar // Jizzax haqiqati, 11 dekabr 1982 yil №149 (1338), 4-b
18. Haydarov.H. Jizzax viloyati tarixi.Mehnat, T:1996 yil. 223-b
19. Qosimov.S. Jizzax meditsinasi tarixidan lavhalar // Jizzax haqiqati, 11 dekabr 1982 yil №149 (1338), 4-b

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

COOPERATION WITH FOREIGN COUNTRIES IN DEVELOPING UZBEKISTAN'S LIGHT INDUSTRY IN THE YEARS OF INDEPENDENCE

Esanova Nilufar

University of Economics and Pedagogy, Karshi

E-mail: esanovanilufar@gmail.com

Abstract. This article discusses Uzbekistan's cooperation with foreign countries in the development of the textile industry. The essence of the economic policy implemented in the light industry in the southern regions of Uzbekistan is objectively highlighted, and the situation in the process of accelerating production, forming the composition of industrial workers and training personnel is analyzed on a scientific basis.

Keywords: "Uzto'tsikhismsanoat", association, textile market, textile enterprises, light industry.

MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONNING YENGIL SANOAT SOHASINI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY MAMLAKATLAR BILAN HAMKORLIGI

Esanova Nilufar,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonning to'qimachilik sanoatini rivojlantirishda xorijiy mamlakatlar bilan hamkorligi haqida fikr yuritiladi. O'zbekiston janubiy viloyatlarida yengil sanoat sohasida amalga oshirilgan iqtisodiy siyosatning asl mohiyati xolis yoritilib, ishlab chiqarishning jadallashtirilishi, sanoat ishchilar tarkibini shakllantirish hamda kadrlar tayyorlash jarayonidagi holatlar ilmiy asosda tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: "O'zto'qimachiliksanoat", uyushma, to'qimachilik bozori, to'qimachilik korxonalari, yengil sanoat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N04>

O'zbekiston dunyodagi eng yirik tabiiy to'qimachilik tolalari, ip kalava va trikotaj ishlab chiqaruvchilaridan biri hisoblanadi. Respublikada 7000 dan ziyod to'qimachilik korxonalari mavjud. O'zbekiston mustaqillik yillari yuqorida to'qimachilik sanoati rivojlangan mamlakatlar bilan yaqindan hamkorlik aloqalarini o'rnatib keldi. Bu hamkorlik ayniqsa Xitoy, Germaniya va Turkiya kabi davlatlar bilan qizg'in kechdi.

Bu xorijiy davlatlar to'qimachilik sanoati bo'yicha katta tajribaga ega edi. Masalan, 1970-yil oxirida Xitoy hukumati tomonidan jahon iqtisodiyotiga jadal integratsiyalashuvi bo'yicha iqtisodiy islohotlarning olib borilishi natijasida mamlakat jahon to'qimachilik sanoatining eng yirik vakiliga aylandi. Uzoq vaqt davomida Xitoy to'qimachilik va kiyim eksport qilish hajmi keskin o'sib bordi. Agar 1980-yilda jahon to'qimachilik eksportida Xitoy mahsulotlarining ulushi 4,62 %ni, jahon kiyim eksportida esa – 4 % tashkil etgan bo'lsa, 2004-yilga kelib, bu ko'rsatkichlar mos ravishda 17,17 % va 23,97 %ga oshdi[1, 78].

Xitoyda taxminan 80 % to'qimachilik mahsulotlar qirg'oq bo'yida joylashgan provinsiyalarda klaster ko'rinishdagi korxonalar tomonidan ishlab chiqarilmoqda, mahsulotni

iste'mol qilishda esa, Yanszy, Marvaridli ko'llar qirg'og'i va Boxal ko'rfazi atrofidagi hududlar muhim rol o'ynadi [2, 102].

Xitoy to'qimachilik sanoati milliy iqtisodiyotning jadal rivojlanayotgan tarmoqlaridan biri hisoblanib, davlatning barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etdi. Xitoyda 2005-yilda ish o'rinlarining qariyb 15 % aynan to'qimachilik sanoatida mujassamlangan edi [3, 21].

Germaniya to'qimachilik sanoati, xususan kiyim ishlab chiqarish iqtisodiyotining eng qadimiy tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi rivojlangan va qulay jug'rofiy holatga ega bo'lgan aholi zich joylashgan mintaqalar – ham talab (yirik bozor sig'imi), ham taklif (qulay transport infratuzilma va asosiy bozorlarga kirish imkoniyatiga ega bo'lgan mehnat resurslari nisbatan ko'p bo'lgan mintaqalar) jihatidan to'qimachilik sanoatini rivojlantirish uchun asos bo'lgan. Ikkinchi jahon urushi tugashi bilan Germaniya to'qimachilik sanoatida iqtisodiy o'sish boshlangan. 1970-yil oxiri va 1990-yil o'rtasigacha bo'lgan davrda Germaniya to'qimachilik sanoatida keng miqyosli tarkibiy o'zgarishlar amalga oshirildi. Hozirgi kunda Germaniyada to'qimachilik mahsulotlari va kiyim eksport qilish hajmi bo'yicha dunyoda Xitoy va Italiyadan keyin uchinchi davlat hisoblanadi. Germaniyada eksportning hajmi to'qimachilik mahsulotlari va kiyimni ichki ishlab chiqarish hajmiga bo'lgan nisbati 1970-yilda 10 %dan 2012-yilga kelib 43,7 %gacha oshdi [4, 64].

Turkiya dunyoda kiyim eksport qiluvchi davlatlar orasida beshinchi o'rinni va Yevropa Ittifoqi mamlakatlariga eksport qilishda ikkinchi o'rinni egallaydi. U jahon to'qimachilik sanoatining eng yirik ishtirokchisi bo'lib, uning roli yildan- yilga oshib bormoqda. Turkiyada to'qimachilik sanoati shakllanish tarixi uzoq o'tmishga – Osmoniylar imperiyasiga taqaladi, ushbu davrda, ya'ni XVI-XVII asrlarda to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish juda yaxshi rivojlangan va keng tarqalgan edi. Imperiya tarqalgandan keyin Turkiya hukumati bu tarmoqni strategik muhim tarmoqlar qatoriga kiritgan holda proteksionizm va davlat ko'magi ostida izchillik bilan rivojlantirgan [5, 12]. 2000-yildan boshlab, davlat ishlab chiqarish zanjirining keyingi bosqichga o'tdi, ya'ni u dizayner va modelyerlar milliy maktabini shakllantirishni nazarda tutadi.

Germaniya iqtisodiyoti rivojlangan eng yirik davlat sifatida Yevropada birinchi va jahonda AQSh, Xitoy va Yaponiyadan keyin to'rtinchi o'rinda turadi. Germaniya Yel uchun barcha sohalarida yaqin hamkorlikka asoslangan iqtisodiy integratsiyani harakatga keltiruvchi asosiy markaziy innovatsion kuch hisoblanadi. GFR bugungi jahon iqtisodiyotida asosan sanoat yo'nalishiga ixtisoslashgan davlat sifatida tayyor mahsulotlar eksporti bo'yicha jahon bozorlarida yetakchilikni qo'ldan bermay kelmoqda.

O'zbekiston va Germaniya o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar tarixiy ildizga ega. XX asrning boshidayoq Germaniyaning "Siemens" firmasi Toshkentdagi birinchi telefon stansiyasini barpo qilishda ishtirok etgan edi. Afsuski, o'shanda boshlangan aloqalar keyinchalik rivojlanmay qoldi. O'zbekistonning mustaqillikka erishishi aloqalarni tikladi. 1993 yildan boshlab O'zbekiston Respublikasi va Germaniya Federativ Respublikalari hukumatlari o'rtasida moliyaviy va texnik hamkorlik masalalarini ko'rib chiqish uchun hukumatlararo maslahatlashuvlar o'tkaziladi⁶. 1993, 1994 va 1995 yillarda O'zbekiston va Germaniya o'rtasida moliyaviy va texnik hamkorlik to'g'risida hukumatlararo kelishuv imzolandi.

1995-yil 6-noyabrda Bonn shahrida O'zbekiston Respublikasi va Germaniya Federativ Respublikasi o'rtasida moliyaviy va texnik hamkorlik to'g'risida Bayonnoma imzolandi. 1996-

yil 28-sentyabrda Toshkentda O'zbekiston va Germaniya o'rtasida 1997-yilda moliyaviy va texnik hamkorlik to'g'risidagi hukumatlararo kelishuv imzolandi. Kelishuvga ko'ra kelgusida bir nechta loyihalar amalga [6, 46].

1997-yil 15-20-sentyabr kunlari eksport va kooperatsiya bo'yicha Jizzax va Sirdaryo viloyatlarida GFR Federal iqtisod vaziri G.Reksordt boshchiligidagi o'zbek-german iqtisodiy seminari bo'lib o'tdi. Seminarda Germaniyadan kelgan 18 nafar biznesmenlardan iborat delegatsiya ishtirok etdi. 1999-yil dekabr oyida Saksoniyada bo'lgan "O'zbekiston iqtisodi kunlari" muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Konferensiya ishida o'zbek bozorida 600 dan ziyod nemis firmalari faoliyat olib borayotganligi qayd etildi. 2000 yil may oyida Germaniyaning Gamburg shahrida "Marketing Servis" sanoat yarmarkasi bo'lib o'tdi. Uch kun davom etgan ko'rgazmada 20 ta pavilyonda butun dunyodan ikki mingta firma va tashkilotlar ishtirok etdi. Ko'rgazma ishida "Movarounnahr" firmasi bilan birga O'zbekiston ishlab chiqaruvchilari ham faol ishtirok etdi. Yarmarka doirasida bo'lgan muzokaralar natijasida "Tushe eksport" kompaniyasi bilan ayollar kiyimini ishlab chiqarish kelishib olindi. Shuningdek, 2000 yil iyun oyida GFRning Gannover shahrida bo'lgan "Ekspo-2000" jahon ko'rgazmasida ham dunyoning 170 mamlakati qatorida O'zbekiston vakillari ishtirok etdi [7, 57].

O'zbekistonda Germaniya bilan hamkorlikda ochilgan korxona va firmalar soni 130 dan ziyodni tashkil etdi. Paxta tolasini chuqur qayta ishlashni va tayyor iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni ta'minlash, Farg'ona viloyatining aholi zich joylashgan tumanlarida ishlab chiqarishlar tashkil etish, respublikaning eksport salohiyatini ko'paytirish va iste'mol bozorini to'ldirish maqsadida 2004-yil 19-mayda O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi, "O'zbekyengilsanoat" davlat- aksiyadorlik kompaniyasi, "Tekstilgrup Xof AG" xolding (Germaniya) Farg'ona viloyatining Qo'qon shahridagi qurilishi tugallanmagan obyekt negizida bir yilda 12,0 ming tonna kalava ip, 3,5 ming tonna trikotaj polotno va 10 mln. dona tikuv va trikotaj buyumlari ishlab chiqaradigan "Qo'qon Xof To'qimachi" qo'shma korxonasini tashkil etish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori chiqdi.

Paxta tolasini raqobatbardosh mahsulotga qayta ishlash hajmlarini ko'paytirish va xorijiy investitsiyalarni jalb etish asosida respublikaning eksport salohiyatini kengaytirish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror bilan 2001-yilda "O'zbekyengilsanoat" uyushmasining "Beshariq to'qimachi" aksiyadorlik jamiyati, Germaniyaning "Tekstima Eksport Import GmbH" kompaniyasi va Turkiyaning "Sokay" va "Tekmen Tekstil" kompaniyalari tomonidan "Beshariq to'qimachi" aksiyadorlik jamiyatining kalava ishlab chiqarishi bazasida yiliga 6836 tonna ip-gazlama ishlab chiqaradigan, quvvatlari 2002-yilning IV choragida ishga tushirilgan "Besteks" qo'shma korxonasi tashkil etildi [8, 95].

Yengil sanoat O'zbekiston iqtisodiyoti uchun strategik soha bo'lgani holda, aholi bandligining yuqori darajasini, iqtisodiy va sanoat salohiyatiga hamda davlatning xalqaro nufuziga hissa qo'shilishini ta'minlaydi. O'zbekistonning geosiyosiy joylashuvi ko'plab mamlakatlar bilan bevosita iqtisodiy muloqotda bo'lish, Yevropa va Osiyo mamlakatlari bilan o'zaro foydali hamkorlik aloqalarini amalga oshirish imkonini beradi. Yengil sanoat yil sayin rivojlanib bordi. Yangi ishlab chiqarish texnologiyalarining joriy qilinishi, yuqori samarali, zamonaviy uskunalardan foydalanish, va ayni paytda samarali boshqaruv soha korxonalarida mehnatning yuqori samaradorligini, sanoat ishlab chiqarishi hajmi o'sishini ta'minladi. Ko'p yillar davomida faqat paxta tolasini eksport qilgan respublika, bugungi kunda nafaqat paxta tolasi ta'minotchisi sifatida, balki to'qimachilik mahsulotlari, ayniqsa, tayyor mahsulotlar

eksport qiluvchisi sifatida jahon to'qimachilik bozorida yetakchi mavqega ega bo'lish uchun cheklanmagan imkoniyatlarga ega bo'ldi. "O'zto'qimachiliksanoat" uyushmasi to'qimachilik bozoridagi 1400 dan ziyod ishlab chiqaruvchilarni birlashtirdi. Ishlab chiqarilayotgan yengil sanoat mahsulotlarining salmoqli qismi, xususan, 706 ming tonna paxta tolasi, 510 mln. kv. metr matolar uyushma hissasiga to'g'ri keldi.

O'zbekistonda 156 to'qimachilik kompaniyalari Janubiy Koreya, Hindiston, Singapur, Germaniya, Shveysariya, Italiya, Yaponiya, AQSh kabi davlat investorlari ishtirokida tashkil qilingan edi. Uyushma korxonalari shuningdek keng turdagi va o'ziga xos profildagi mahsulotlarni, xususan, tibbiyot yo'nalishidagi tovarlar, noto'qima materiallarni ishlab chiqarib, paxta mahsulotlari, maxsus ish kiyimi, boshqa mahsulotlarga bo'lgan ehtiyojni qondirib keldi.

Mamlakat iqtisodiy rivojlanishida to'qimachilik sohasining muhim ahamiyatidan kelib chiqib, O'zbekistonda 2017-2019-yillarda to'qimachilik va tikuvchilik-trikotaj sanoatini yanada rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi amalga oshirildi. Dasturga muvofiq, 2020-yilga kelib ip kalava ishlab chiqarishni 2,5 baravar, tayyor matolarni – 2,8 baravar, noto'qima materiallarni – 1,5 baravar, trikotaj matolarni – 2,7 baravar oshirish rejalashtirildi. Tikuvchilik mahsulotlari ishlab chiqarishni 3,2 baravar, trikotaj mahsulotlarni 2,1 baravar, ipak xom ashyosi yetishtirishni 2,1 baravar oshirildi. 2011- yilda matolarni ishlab chiqarish hajmi 85,63 mln. kv. metrni tashkil qilgan bo'lsa, 2020-yilga kelib, ushbu ko'rsatkich 459,2 mln. kv.metrda oshdi.

Xullas, O'zbekiston jahonda paxta xom ashyosini yetkazish bo'yicha yetakchi o'rinlardan birini egallab kelganligi, o'z o'rnida to'qimachilik sanoatining rivojlanishiga ham asos bo'lib xizmat qildi. Bu sohada O'zbekiston qator xorijiy davlatlar bilan hamkorlik qilib, ularning to'qimachilik sanoatini rivojlantirish bo'yicha tajribasini o'rganib, mamlakatimizda ushbu sanoat yo'nalishiga tatbiq etib bordi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 1, yanvar-fevral, 2016 yil.– B.5-11.
2. Heymann E. (2011). Textile and Clothing Industry. Innovation and Internationalisation as Success Factors. Deutsche Bank Research. 2011. July 12. P.7.
3. Nikitin V. Istoricheskiy opit i prioritety vneshney politiki sovremennoy Germanii // Poslevoyennaya istoriya Germanii: rossiysko-nemetskiy opit i perspektivi: Materiali konferentsii rossiyskix i nemetskix istorikov. Sbornik statey. Pod red. B.Bonvecha i A.Y.Vatlina. – M.: DirektMedia Publishing, 2007. – S. 199.
4. Song H. (2006). Global Quota System and China's Textile and Clothing Industry. China & World Economy. 2006. Vol. 14 (5). P.78-92.
5. The Chinese Market for Clothing (2012). International Trade Center. Geneva: ITC. P.2.
6. Umarov S.Y. O'zbekiston va Germaniya hamkorligining tarixi (1991-2021 yy.): Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (Doctor of Philosophy) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiyasi. – Samarqand, 2022.–B.48-60
7. Uzbekistan-Germaniya: plodotvornoye sotrunichestvo // Delovoy partner. – Toshkent, 1997. – № 22. – S.3. 86
8. Zhang Y., Wang T. (2010). Profitability and Productivity of the Chinese Textile Industry. China & World Economy. 2010. Vol. 18 (5). P.1-21.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

ON THE WEAPONS OF THE ARMY OF THE KOKAND KHANATE

Tursunov Bekzot Yandashevich

Candidate of Historical Sciences

Senior Lecturer at the Department of Social Sciences

“University of Business and Science”

Abstract. This article analyzes the level of armament supply of the Kokand Khanate's army, the production of military equipment, the condition of military workshops, and their supply system. It also examines the types of weapons, their compliance with the demands of the time, their improvement, as well as the achievements and shortcomings in this area.

Keywords: Kokand Khanate, military affairs, level of armament, defense capability, regular army, auxiliary units, army supplies, military workshops, weapons, sword, flintlock, gunpowder, cannon, shield, spear.

QO'QON XONLIGI QO'SHINING QUROL-ASLAHALARIGA OID

Tursunov Bekzot Yandashevich,

tarix fanlari nomzodi

“University of Business and Science”

“Ijtimoiy fanlar” kafedrası katta o'qituvchisi

E-mail: Bek240977@umail.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qo'qon xonligi qo'shinining qurol-aslahalar bilan ta'minlanganlik darajasi, harbiy anjomlarning tayyorlanishi, harbiy ustaxonalarning holati hamda ularning ta'minoti tahlil etilgan. Shuningdek, qurol-yarog' turlari, ularning zamon talabiga mosligi hamda takomillashuvi, bu borada erishilgan yutuq va kamchiliklar o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Qo'qon xonligi, harbiy ish, qurollanish darajasi, mudofaa salohiyati, muntazam qo'shin, yordamchi bo'linmalar, qo'shin ta'minoti, harbiy ustaxonalar, qurol-aslaha, qilich, pilta, porox, to'p, qalqon, nayza.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N05>

Kirish. Qo'qon xonligi tashkil topgan davrdan boshlab, boshqaruv tizimini shakllantirish hamda mamlakat hududini kengaytirish borasida oliy hukmdorlar tomonidan qator islohotlar amalga oshirildi. O'z navbatida mamlakat daxlsizligi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida ko'p sonli qo'shinga ega bo'lish muhim ahamiyat kasb etgan. Qolaversa, ichki boshqaruvdagi beqaror siyosiy vaziyatning mavjudligi qo'shinning miqdori va sifatiga alohida e'tibor qaratishni talab qilardi.

Qo'shin sonini bir necha marotaba oshirishga qaratilgan bu tadbirlar mamlakatni murakkab siyosiy voqelik tugunidan xalos eta olmas, muammoning yechimi qo'shinning qurollanish darajasi, qurol-yarog'larning zamonaviy talablarga javob berish masalasiga bog'liq edi. Qo'qon xonligida askarlarning qurol-yarog'lari qanday holatda ekanligi, qay darajada rivojlanganligi, harbiylarning aslaha anjomlariga bo'lgan ehtiyoji qanday ta'minlanganligi kabi

masalalarni mazkur davrga oid manba va arxiv hujjatlari ma'lumotlariga asoslanib tadqiq qilish mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Qo'qon xonligining mudofaa tizimida muhim ahamiyat kasb etgan chegara qal'alariga oid ayrim qisqa ma'lumotlar A.I.Bryanov asarlarida mavjud. Bu asarlar Qo'qon qal'alarining joylashgan o'rni, ahamiyati, undagi askarlar soni, qurol-yarog'i va mudofaa tizimi haqida ayrim tarixiy ma'lumotlarga ega ekanligi bilan ajralib turadi [2].

XIX asr mualliflaridan I.Paramonovning "О туземном оружии в Туркестанском крае" maqolasida Qo'qon xonligidagi harbiy ustaxonalar va bu ustaxonalarda ishlab chiqarilgan qurol-yarog'lar haqida ayrim ma'lumotlar uchraydi. Bu muallif xonlikdagi harbiy qurollar va ularning tayyorlanishi jarayoni haqida yozar ekan, qo'shinning qurol-aslahasi o'z davriga nisbatan ancha soddaligi, ilg'or mamlakatlarda tayyorlangan qurollardan ortda qolganligini ta'kidlagan [13].

V.P.Kurilev asosan, Qozog'iston va O'rta Osiyodagi qurol-aslaha masalalariga e'tibor qaratilgani holda, ularda Qo'qon xonligi qo'shinining qurol-aslahalari masalasiga doir ayrim ma'lumotlar ham chetlab o'tilmagan [9].

Mustaqillik yillarida o'zbek davlatchiligi tarixini kengroq o'rganish imkoniyatini beruvchi mahalliy tarixchilarning bir necha asarlari o'zbek tiliga tarjima qilindi. Bu davrda Qo'qon xonligi tarixini o'rganish borasida olimlar qator ijobiy natijalarga erishdilar. Jumladan, Z.IIhomovning bir qator maqola va risolalari muhim o'rin tutadi [6].

Muhokama. Bu o'rinda shuni qayd etish lozimki, dastlab Qo'qon qo'shinining qurol-yarog'i boshqa O'rta Osiyo xonliklaridagi kabi oddiy o'q otar va sovuq qurollardan iborat bo'lgan. Bu qurollar, asosini mahalliy ustalar tomonidan tayyorlangan xanjar, qilich va nayza kabilar tashkil etgan. Mahalliy ustalar tomonidan yasalgan bu qurollar odatda otadan o'g'ilga meros bo'lib o'tgan.

Qo'qon hunarmandlari orasida qurol-aslaha va jang kiyim-kechaklari ishlab chiqaradigan ustalar va kosiblar katta obro' va hurmatga ega edilar. Mahalliy ustalar tomonidan ikki turdagi qilich tayyorlangan bo'lib, ularning birinchisi egik oysimon ko'rinishda, ikkinchisi to'g'ri shaklga ega edi. Oysimon ko'rinishdagi qilich xonlik qo'shinida keng tarqalgan bo'lib, bu turdagi qilichlar yengil va o'tkir bo'lib, zarba berishda aniqlik bilan harakat qilish imkoniyatini berar edi. U aynan shu sifatlari bilan Yevropa qilichlaridan ustun turar edi [13; B.216.]. Qilichlarning dastasi hayvon shohi, fil suyagi va daraxtlardan tayyorlangan. Qilich qinlari odatda yog'ochdan tayyorlanib, uch qismiga metall qoplangan. Qilichlar sifati uning tayyorlanish muddatiga bog'liq bo'lgan. Sifatli qilichlar 15 kunda tayyorlangan bo'lsa, sifat ko'rsatkichi u qadar yuqori bo'lmagan qilichlar 3-5 kunda tayyor bo'lgan [13; B.217.]. Qo'l jangida foydalaniladigan qilich, xanjar nayza kabi qurollar doimo bir xil miqdorda ishlab chiqilmagan. Harbiy harakatlar vaqtida bunday qurollarni tayyorlash miqdori bir necha marotaba oshgan. Bunday qurollarga bo'lgan talab, ularning mavjud miqdoriga nisbatan yuqori bo'lgan. Bu o'rinda shuni alohida qayd etish kerakki, XVIII asr oxiri — XIX asr boshlariga kelib, Qo'qon qo'shinida O'rta Osiyoning boshqa xonliklarida kuzatilgani kabi, o'q otar qurollarning keng tarqalishi bilan sovuq qurollar — xanjar, qilich, nayza hamda askarlarning himoya vositasi bo'lgan sovut, dubulg'a, qalqon kabilarning ahamiyati pasaya boshladi. XIX asr 20-yillarida rossiyalik Ye.K. Meyendorf Buxoro sipohlarining "Ayrimlari kalta sovut, temir dubulg'a va ho'kiz terisidan qilingan qalqonga ega" — deb qayd etgan edi [11; B.140.]. Bunday holatdan

Qo'qon qo'shini ham mustasno emasdi. Rus qo'shinlari tomonidan Qo'qon xonligiga qarashli Merka qal'asi 1862-yilda bosib olinganida, qo'lga olingan o'ljalor orasida quyidagi qurollar: ikkita to'p, ikkita fal'konet, 82 ta miltiq, 3 ta qalqon, bitta sovut, 24 ta tig', 113 ta qilich bo'lgan [21; B.211.].

Qo'qon hukmdorlari XIX asr boshlaridan qo'shinni zamon talabiga mos ravishda qayta tashkil etish, uning harbiy taktik tayyorgarligi va mahoratini oshirish maqsadida ingliz, afg'on va turkiyalik mutaxassislarni taklif etishga harakat qilganlar. Shu bilan birga xonlik qo'shinini Yevropada tayyorlangan qurollar bilan ta'minlashga uringanlar. Jumladan, Qo'qon xoni Sulton Sayid tomonidan Turkiyaga elchi qilib jo'natilgan Said Yoqubxon to'ra Sulton Abdulazizdan to'rt dona zambarak, to'pponchalar, andoza olish uchun turk qo'shinining harbiy kiyimlaridan bir donadan berishlarini iltimos qilgan [6; B.74.]. Bu kabi islohotlarni Xudoyorxon ham amalga oshirgan. Bu xususda "Tarixi Aziziy" asarida shunday yoziladi: "Xudoyorxon sallotlari (askarlari) sonini juda ko'paytirdi va yaxshi to'plarni mavjud qilib, yaxshi miltiqlarni Islombuldan oldirib keldi. Yaxshi ustalarni topib kelib, o'shanday miltiq va to'pponchalarni ko'paytirgan edi" [10; B.15.].

Xorijlik mutaxassislar tomonidan qurol-yarog' tayyorlanganligi haqida arxiv hujjatlari ham saqlanib qolgan. Shulardan birida 1860-yilda Ismoil ismli savdogar Toshkentda bo'lgan vaqtida Qo'qonda fransuz va inglizlardan iborat bir necha kishi qurol-yarog', aynan to'p quyish bilan shug'ullanayotganligi haqida ma'lumot beradi va Yevropa uslubida tayyorlangan 12 ta mis to'plarni ko'rganligini yozadi [20; B.105.]. Turkiya sultoni Qo'qon lashkarboshilaridan biri Yoqubbekka XIX asrning 30-40 yillarida qurol-yarog' va harbiy ilmdan xabardor Zamonbek ismli kishini jo'natganligi haqida ma'lumot ham mavjud [3; B.100.].

Xonlik qo'shini ehtiyojlari uchun chet elda tayyorlangan miltiqlar sotib olinganligi haqida ma'lumotlarni XIX asrning 70-yillariga oid bo'lgan Qo'qon xonlari arxivi hujjatlari, o'sha davrda yashab ijod etgan mahalliy tarixchilar va nihoyat Qo'qon xonligida bo'lgan rus sayyohlarining asarlarida ham uchratish mumkin. Jumladan, bu davrga oid arxiv hujjatlaridan birida Azizxo'ja miltiqboshi ismli shaxsga Mulla Muhammad sarkor tomonidan Yevropada tayyorlangan miltiq sotib olish uchun pul ajratilgani haqida xabar beriladi [25.]. Shuningdek, arxiv hujjatida Azizxo'ja miltiqboshi tomonidan bu pulga yevropacha miltiq (kamoni farangi) sotib olingani ham qayd etilgan.

Qo'qon xonligida qo'shin sonining ortib borishi tabiiy ravishda qurol-yarog' turlariga bo'lgan talab oshishiga olib keldi. Bu talabni doim ham chet el qurollari hisobidan qondirib bo'lmas edi. Chunki, chet eldan keltirilgan qurollar xazinaga qimmatga tushishi bilan bir qatorda, ulardan foydalanishni o'rgatuvchi va saqlovchi mutaxassislar ham yetishmas edi.

Shuning uchun ham Qo'qon hukmdorlari qo'shinning qurol-aslahaga bo'lgan ehtiyojini mahalliy ustalar tomonidan tayyorlangan qurollar bilan qondirishga harakat qilganlar. Bunda asosiy e'tibor, turli qurol-yarog'lar ishlab chiqaruvchi mahalliy ustaxonalariga qaratilgan. Qo'qon xonligi tarixiga oid manbalar tahlili qo'shinni turli qurol-aslaha bilan ta'minlovchi bir necha xil ustaxonalar mavjud bo'lganligidan dalolat beradi. Harbiy sohaga aloqador bo'lgan ustaxonalarning (to'p, snaryad, porox, sovuq qurollar tayyorlovchi, artilleriya uchun kerakli jihozlar tayyorlovchi) aksariyat qismi xon va uning xonadoni a'zolariga qarashli bo'lgan [12; B.206.]. Garchi, O'rta Osiyoda qurol ishlab chiqarish bir necha ming yillik tarixga ega bo'lsa-da, xonliklar davrida dunyoviy bilimlar va texnik sohadagi oqsoqliklar natijasida Yevropadagi fan-texnika inqilobidan deyarli bexabar qolingan. Oqibatda, xonliklardagi deyarli barcha sohalarda

o'z qobig'iga o'ralib qolish qurol-yarog' ishlab chiqarishda ham o'rta asrchilik an'alarining saqlanib qolishiga olib kelgan. Bunday holatni xonlikdagi barcha qurol ishlab chiqaruvchi ustaxonalarda kuzatish mumkin. Miltiq ishlab chiqarishga ixtisoslashgan ustaxonalar ikki turga bo'lingan. Birinchi turdagi ustaxonalarda pilta miltiq, ikkinchisida esa Yevropa andozalaridagi miltiq tayyorlangan.

O'rta Osiyoda miltiq jang va ov quroli sifatida XVI asr oxirlariga kelganda keng tarqalgan [5; B.21.]. Pilta miltiq Qo'qon xonligi qo'shinida XVIII asr boshlaridan ommalashgan ilk o'q otar qurollardan biri edi. U chaqmoq tosh orqali yoqib otilgan. XIX asr muallifi I. Paramonov bu xususda shunday yozadi: "Ular qurollarining asosiy qismi pilta miltiqlardan iborat. Bu turdagi qurollar stvoli asosan Yevropada tayyorlangan. Aksari ko'pchiligi Hindistondan keltirilgan. Mahalliy ustalar tomonidan yasalgan stvollar ham mavjud, lekin, ularning sifat ko'rsatkichi juda ham past darajada. Qo'ndiq va miltiqning yondiriluvchi moslamalarining barchasi mahalliy ustalar tomonidan tayyorlangan. Otish vaqtida o'zlari uchun qulaylik tug'dirish maqsadida ayrilardan ham keng foydalanadilar" [13; B.218.].

Qo'shindagi miltiqlar kalibri jihatidan turlicha bo'lgan. Ba'zi miltiqlarda qo'l jangida ishlatiladigan nayzalar o'rnatilgan bo'lsa, ayrimlarida bo'lmagan. Asta-sekinlik bilan Qo'qon xonligi qo'shinida ham Yevropa andozalariga mos keluvchi qulfi miltiq va to'pponchalar soni ortib bordi [7.].

Miltiq tayyorlovchi ustaxonalar xonlikning turli shahar va viloyatlarida joylashgan bo'lib, ular yuqorida qayd etilganidek xon xazinasi tomonidan ta'minlangan [14; B.312-313.]. Qurol, ya'ni, miltiq ishlab chiqarish bo'yicha Namangan shahri alohida ajralib turgan. Miltiqlar uchun stvollar, asosan Rossiyadan keltirilar edi [8; B.66-67.]. Andijonda esa Yevropa uslubiga mos miltiqlar ustaxonasi qurilgan bo'lib, unda miltiq va boshqa qurollar ta'mirlanar edi [12; B.207]. V.Velyaminov-Zernov xonlik ustalari tomonidan tayyorlangan miltiqlar talab darajasiga javob bermaydi, deb hisoblagan [4; B.207.].

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar tahlili Qo'qon xonligida miltiq ishlab chiqarishga ixtisoslashgan yirik korxonalar bo'lmaganligini ko'rsatadi. Shu bilan birga Yevropada tayyorlangan miltiqlarga o'xshash miltiqlarni tayyorlash uchun ehtiyot qismlari Rossiyadan hamda Hindiston va Afg'oniston orqali boshqa yerlardan keltirilganligi, xonlikdagi ustaxonalar yig'uv sexlari vazifasini bajarganligidan dalolat beradi. Albatta, XIX asr o'rtalariga kelib oliy hukmdorlar tomonidan qurol-aslaha ishlab chiqarish sohasiga ko'plab chet ellik mutaxassislar jalb etilishi, qo'shinda miltiqlar soni va sifatining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Bu o'rinda shuni ta'kidlab o'tish joizki, xonlikda tayyorlangan qurol-aslahalar nafaqat xonlik qo'shini, balki, qo'shni hududlarda yashovchi aholiga ham sotilgan. Qozoqlarda ov va jang quroli hisoblangan miltiqlarning aksari qismi, O'rta Osiyo xonliklarida tayyorlangan [9; B.22.]. Qirg'izlar esa o'q otar qurollar, aynan miltiq va unga kerakli bo'lgan porox va boshqalarni Qo'qon xonligidan olganlar. Qo'qonda ishlab chiqarilgan bu qurollar savdo karvonlari bilan boshqa yurtlarga jo'natilgan, xususan, qirg'izlar uchun ko'proq qurol-aslaha olib borilganini kuzatish mumkin [16; B.8.].

To'prezlar, qo'rchilar, jibachi, miltiqsoz, nayzasoz, zirhsozlar Qo'qon, O'ratepa va Marg'ilonda yashardilar. Qo'qonda Xudoyorxon davrida (1865-1876) maxsus porox ishlab chiqaradigan ustaxona ham faoliyat ko'rsatgan. Porox Marg'ilonda, Andijonning Chaykent qishlog'ida, viloyatlar markazlarida ham ishlab chiqarilardi. Porox nafaqat hukumatga qarashli bo'lgan korxonalarda balki, xususiy ustaxonalarda ham tayyorlangan. Qo'qon xonligida

tayyorlangan poroxning sifati haqida 1860-yilga oid arxiv hujjatlarida shunday ma'lumotlar bor.: "Qo'qon poroxining sifati juda ham yomon. Uning tarkibida ko'mir ko'p bo'lib, tez namlanadi. Agar qo'lga yoki qog'ozga solinsa, qora chang qo'lda qoladi" [20; B.258.]. Bundan ko'rinib turibdiki, xonlikda tayyorlangan poroxning sifati yaxshi bo'lmagan. Lekin, qo'shinda porox yetarli bo'lgan. Xonlik qo'shinida porox yetarli bo'lganini quyidagi arxiv ma'lumotlari ham tasdiqlaydi. Unda qayd etilishicha, Qo'qon xonligiga qarashli To'qmoq qal'asi 1860-yilda bosib olinganda u yerdan 32,5 pud porox zaxirasi topilgan [20; B.341.].

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash joizki, qal'alarda porox saqlanadigan joy nihoyatda sir tutilgan. Porox saqlanadigan o'ra o'limga hukm qilingan jinoyatchi mahbuslar tomonidan qazilgan va ular mazkur o'ralar tayyor bo'lgandan so'ng qatl etilgan [1.].

Xonlikda takomillashgan qo'shinning tashkil topishi va davlat chegarasida ko'plab qal'alarning bunyod etilishi to'pchi qismlari-artilleriyaning shakllanishiga turtki bo'lgan. Xonlikda artilleriya qismining to'plarga bo'lgan ehtiyojini qondiruvchi to'p ishlab chiqaruvchi ustaxonalar ham mavjud edi. Qo'qon xonlari arxividagi XIX asr 70-yillarga oid hujjatlarda bunday ustaxonalar "To'bxona", "Ishxonai to'bxona" tarzida qayd etilgan [14; B.320-330.]. Bu ustaxonalarda to'p va ular uchun kerakli anjomlar ishlab chiqarish keng yo'lga qo'yilgan edi. Arxiv hujjatlari ma'lumotlariga asoslangan holda bu ustaxonalarni quyidagi turlarga ajratib ko'rsatish mumkin. Bular — to'plar uchun yadro tayyorlovchi ustaxonalar "korxonai tiri to'brizon"; yadro va porox – "doru" uchun quti "sandiqlik" tayyorlovchi ustaxonalar; to'p va miltiqlar uchun shompol (miltiq trubasini tozalash uchun ishlatiladigan asbob) va banniklar (to'plar trubasini tozalash uchun ishlatiladigan asbob) tayyorlovchi ustaxonalar; to'plar uchun taglik va aravalar tayyorlovchi ustaxonalar. To'p quyuvchi ustaxonalar Qo'qon xonligining Toshkent bekligida, Qo'qon va Andijon shaharlarida faoliyat ko'rsatgan.

Qo'qon xonligi qo'shinida qo'llanilgan to'plarni shartli ravishda ikki turga ajratish mumkin. Birinchisi, qal'a himoyasida ishlatiladigan katta kalibrli, bir joydan ikkinchi joyga olib borish qiyin bo'lgan qal'a to'plari — "jaloir" bo'lsa, ikkinchisi dala janglarida ishlatiladigan, olib yurish qulay bo'lgan kichik kalibrli "shoxmali" va "yazali" to'plaridir. Buni arxiv ma'lumotlari ham tasdiqlaydi. Ularda ayrim xonlik to'plarini bir joydan ikkinchi joyga olib borish qiyin bo'lgan, ayrim Qo'qon to'plari olib yurishga juda qulay deb qayd etilgan [19; B.86.].

Qo'qon to'plari mis va cho'yandan tayyorlangan. Aksari ko'pchilik to'plar misdan tayyorlangan va bu xonlik xazinasiga qimmatga tushgan. XIX asrning 60-70-yillariga oid arxiv hujjatlarida qayd etilishicha ayrim hollarda qo'shinni kerakli miqdorda to'p bilan ta'minlash maqsadida aholining xo'jalikda ishlatiladigan mis buyumlari yig'ib olinib, ulardan to'p quyilgan hollar ham kuzatilgan [17; B.230.].

Bu holat xonlik qo'shinining to'plarga bo'lgan ehtiyojining o'sib borishi ularni ishlab chiqarish uchun kerakli tabiiy boyliklarni qazib chiqarishga mutanosib bo'lmaganligini ko'rsatadi.

Katta kalibrli qal'a to'plari asosan himoyada ishlatilgan. Harbiy yurishlarda aksari hollarda tuyalarda "shoxmali" va otlarda "yazali" to'plari olib yurilgan. Aravaga mustahkam o'rnashtirilgan to'plardan jang maydonlarida foydalanilgan. Qo'qon to'plarining jang maydonida qo'llanishi holati haqida V.Velyaminov-Zernov shunday yozadi: "Qo'qonliklarning "yazali" deb nomlanadigan to'pidan faqat bir tomonga — ortga otish mumkin. Chunki, oldidan ot, ikki yondan aravaning g'ildiraklari otishga xalaqit beradi" [4; B.116.].

To'plardan otiluvchi yadro, asosan cho'yandan, ayrim hollardagina qo'rg'oshindan tayyorlangan. Yadro quyidagicha tayyorlangan. Mayda temir bo'laklari, mix parchalari ustidan cho'yan quyilgan. Ba'zan yadro markaziga tosh ham qo'yilgan. Ayrim yadrolarning markazi ataylab teshib qo'yilar edi. Otilgan vaqtda u tovush chiqarib uchgan va bu holat dushman qo'shinini cho'chitishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan [4; B.116.]. Dastlabki yadrolar portlovchi bo'lmagan. Keyinchalik portlovchi yadrolar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan [1.]. Qo'qon ustalari tomonidan yasalgan to'plar, aytish mumkinki, zamonaviy talablarga javob bermagan. Bu xulosani rus harbiylari fikrlari ham tasdiqlaydi: "Qo'qonliklar artilleriyasining samaradorlik va taktik darajasi nihoyatda past. Bundan tashqari, ularning to'plarini qimirlatmasdan mustahkam tutuvchi taglik va mo'ljalga olish imkonini beruvchi birorta moslama mavjud emas. Qo'qon artilleriyasini ibtidoiy ko'rinishda desa ham bo'ladi" [20; B.258.].

Harbiy sohadagi islohotlar, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, xonlikka ko'plab chet ellik mutaxassislarning taklif etilishi, qo'shinda zamonaviy tartiblarning joriy qilinishi, qurol-yarog'ning takomillashuviga olib kelgan. Mukammallashuv ayniqsa artilleriya sohasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Mallaxon davrida Qobul orqali kelgan ingliz mutaxassislarining Qo'qon ustaxonalarida to'p va snaryadlar tayyorlashi, artilleriyaning jangovar qobiliyatini yanada oshiradi [20; B.254.]. Qo'qon xonligi qo'shini, xususan, artilleriyasining takomillashib borganligi rus armiyasi zobit va harbiy mutaxassislari hisobotlarida ham o'z tasdig'ini topgan. Sibir korpusing generali Gosfort 1855-yilning 6 iyunida bergan hisobotida Qo'qon qo'shini takomillashib borganini quyidagicha bayon qiladi: "Ularning (qo'qonliklarning — B.T.) lagerida bo'lib qaytgan qirg'izlar, chet elliklar va turk sultoni jo'natgan harbiy mutaxassislardan tomonidan qo'shinda zamonaviy tartiblar joriy qilinganini ko'rganliklarini bildirdilar" [18; B.91.]. Qo'qon qo'shinidagi ijobiy o'zgarishlarni general M.G. Chernyaev Chimkent qal'asini qo'lga kiritganidan so'ng oliy qo'mondonlikka yozgan bayonotida ham tasdiqlaydi: "Chimkent qal'asini olishda biz artilleriyaning tezlik va aniqlik bilan o'q uzishi va yerga kelib tushgandan so'ng portlovchi yadrolarni ko'rib hayratlandik. Men qo'lga kiritgan ma'lumotlarga ko'ra Toshkentda to'p quyish bilan yevropalik shug'ullanayotgan ekan" [23; B.178.]. 1865-yil mayda Niyozbek qal'asini qo'lga kiritgan general M.G. Chernyaev o'z hisobotida Qo'qon xonligi o'z qurollarni takomillashtirganini yana e'tirof etgan. "Qo'lga kiritilgan o'ljalar orasidagi to'plar, bizning to'plar kabi sifatli va mustahkam ishlangan. Miltqlariga ham bizniki kabi nayzalar o'rnatilgan" [23; B.275.]. Bundan ko'rinib turibdiki, oliy hukmdorlar tomonidan amalga oshirilgan chora-tadbirlar qisman bo'lsada, o'z samarasini bergan. Ammo, bundan chet ellik mutaxassislardan kelgunga qadar Qo'qon xonligida to'plar son jihatidan kam bo'lgan degan xulosaga kelmaslik kerak. Garchi, Qo'qon to'plarining sifati talabga javob bermasada, son jihatidan salmoqli darajada bo'lgan. Jumladan, 1854-yilga oid arxiv hujjatlarining ko'rsatishicha, Qo'qonda to'p quyish ustaxonasi mavjud bo'lib, ma'lumot berilgan davrda bu markazda 17 dona to'p tayyorlangan edi [22; B.169.]. Shu davrdagi ma'lumotlarga ko'ra, Andijon shahrida ham anchagina katta qurol ishlab chiqaruvchi ustaxona bo'lib, unda yiliga beshta to'p tayyorlangan [15.].

Turli urushlar va harbiy harakatlar oqibatida Qo'qon xonligi o'z qurol-yarog'ining ancha qismini yo'qotgan. Jumladan, chor Rossiyasi armiyasi tomonidan xonlik chegara qal'alari va yirik chegara shaharlari bosib olinishi natijasida ko'plab askar va moddiy vositalar katta qismi o'lja sifatida qo'lga kiritilgan. Bu o'lja 39 ta to'p, 1500 ta miltiq, ko'p miqdorda porox, snaryad,

qo'rg'oshin zaxiralari va 1910 pud un, 3200 pud jo'xori, 224 ta otdan iborat edi [2; B.39]. Bu kabi yo'qotishlar xonlik harbiy qudratiga o'z salbiy ta'sirini o'tkazmay qolmadi.

Qo'qon xonligida Yevropa davlatlaridagi kabi temir yo'llar yo'qligi va suv transportidan foydalanish imkoniyati cheklanganligi bois, harbiy harakatlar davomida asosiy aloqa va transport vositasi sifatida aravalardan foydalanilgan. Qo'qon qo'shini uchun zarur bo'lgan qurol-yarog', o'q-dori va oziq-ovqat mahsulotlari aravalarda tashilganini arxiv hujjatlari ham tasdiqlaydi. Shunday hujjatlardan biri 1871-yilga oid bo'lib, unga ko'ra Mulla Abdualil Mirzaboshiga Vodilga olib ketilayotgan porox (doru) va qo'rg'oshin ortilgan aravalarga to'lash uchun Baxti Muhammad qo'rboshi tomonidan pul ajratilgan [24.]. Arxiv hujjatlarining ko'rsatishicha, ayrim hollarda Qo'qon xonligida piyodalar bo'linmasi bir joydan ikkinchi joyga aravalarda tashilgan [14; B.306.]. Bu ikki holatda ham hujjatlarda arava uchun pul to'lash buyurilganligi qayd etiladi. Bu ma'lumot transport vositalari xizmatidan ijara asosida foydalangan bo'lishlari mumkinligini ko'rsatadi.

Xulosa. Qo'shinning moddiy vositalar va qurol-aslahaga bo'lgan ehtiyojini ta'minlovchi ustaxonalarga davlat tomonidan katta e'tibor berilgan. Lekin xonlikda qurol-yarog' ishlab chiqarishga ixtisoslashgan Yevropa davlatlaridagidek yirik korxonalar bo'lmagan, qurol-aslaha ishlab chiqarishda zamonaviy fan-texnika yutuqlaridan foydalanilmagan. Mavjud ustaxonalarda esa barcha ishlab chiqarish jarayoni faqat qo'l mehnatiga asoslanganligi qurol-yarog'lar ishlab chiqarish borasida barcha O'rta Osiyo davlatlari kabi Qo'qon xonligining ham zamondan orqada qolishiga sabab bo'lgan. Bu esa o'z navbatida xonlik qo'shinining chor Rossiyasi armiyasining tajovuziga qarshi turishiga salbiy ta'sir ko'rsatgan va oqibatda Qo'qon xonligining Rossiya tomonidan tugatilishiga olib kelgan omillardan biri desak mubolag'a bo'lmaydi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Абдулгафоров Саттархан. Краткий очерк Кокандского ханства // ТВ. - № 29.
2. Брянов А.И. На память о Фергане. 1876-1901 г. - Новый Маргелан, 1901.
3. Вельяминов-Зернов В.В. Сведения о Кокандском ханстве // Вестник Русского Географического Общества. - Спб., 1856. Т. 18.
4. Веселовский Н. Бадаулеть Якуб-Бек Аталык Кашгарский. - Спб., 1898.
5. Давидов А.С. К истории огнестрельного оружия в Средней Азии // История и этнография народов Средней Азии. - Душанбе, 1981.
6. Илхомов З. Аликули Амирлашкар ва унинг Қўқон хонлиги сиёсий тари- хида тутган ўрни.: Тарих фанлари номзод... дис. - Т., 2004.
7. Кокандская гвардия в русских военных обносках // Биржевые ведомости 1870. - № 384.
8. Кокандское ханство (по новейшим известиям) // Туркестанский сборник. Т.23. - Спб., 1980.
9. Курылев В.П. Оружие казахов // Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. - Л., 1978.
10. Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. - М., 1975.
11. Мухаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. - Т.: Маънавият 1999. - 112 б.
12. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства (феодалное хозяйство Худоярхана). - Т.: Фан, 1973.
13. Парамонов И. О туземном оружии в Туркестанском крае // Туркестанский сборник. Т. 57.

14. Троицкая А.Л. Материаль по истории Кокандского ханства XIX в. по материалам архива Кокандских ханов. - М.: Наука. 1969.
15. Туркестанские ведомости. - 1872. - № 30.
16. Хасанов Х.А. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. - М., 1977.
17. O'z MA, I-1043-yig'ma jild, 1-ro'yxat, 2051-ish.
18. O'z MA, I-1043-yig'ma jild, 1-ro'yxat, 2162-ish.
19. O'z MA, I-715-yig'ma jild, 1-ro'yxat, 15-ish.
20. O'z MA, I-715-yig'ma jild, 1-ro'yxat, 16-ish.
21. O'z MA, I-715-yig'ma jild, 1-ro'yxat, 17-ish.
22. O'z MA, I-715-yig'ma jild, 1-ro'yxat, 23-ish.
23. O'z MA, I-715-yig'ma jild, 1-ro'yxat, 26-ish.
24. O'z MA, I-715-yig'ma jild, 1-ro'yxat, 26^b-ish.
25. O'z MA, I-715-yig'ma jild, 1-ro'yxat, 28-ish

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

ANCIENT AND MEDIEVAL ZOOMORPHIC METAL PRODUCTS OF KHOREZM

Davletmuratov Kuralbay Khozhamuratovich

Nukus State Pedagogical Institute

named after Ajiniyaz, Nukus, Republic of Karakalpakstan

Abstract. The article analyzes zoomorphic metal products found in ancient and medieval monuments of Khorezm. Similar species have been found in neighboring regions. Based on the pre-Islamic religious beliefs and mythology of the peoples of the region, the symbolic content of zoomorphic objects was highlighted. The functions of zoomorphic products were also studied. Through their study, the applied arts and mythology of the ancient and medieval peoples of Khorezm and the Southern Aral Sea region have been enriched with historical data.

Keywords: Khorezm, monuments of the Southern Aral Sea region, paintings, necropolis, zoomorphic objects, bronze, Zoroastrianism, Tengrianism, animals, lion, pig, horse, camel, mountain goat, birds, rooster, dove.

АНТИЧНЫЕ И СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ЗООМОРФНЫЕ МЕТАЛЛИЧЕСКИЕ ИЗДЕЛИЯ ХОРЕЗМА

Давлетмуратов Куралбай Хожамуратович,

Нукусский государственный педагогический институт

имени Ажинияза, г.Нукус, Республика Каракалпакстан

E-mail: davletmuratov@ndpi.uz

Аннотация. В статье анализируются зооморфные металлические изделия, обнаруженные в античных и средневековых памятниках Хорезма. Обнаружены подобные виды-аналоги в соседних регионах. На основе доисламских религиозных верований и мифологии народов региона выделено символическое содержание зооморфных предметов. Также изучались функции зооморфных изделия. Благодаря их изучению прикладное искусство и мифология античных и средневековых народов Хорезма и Южного Приаралья обогатились историческими данными.

Ключевые слова: Хорезм, памятники Южного Приаралья, росписи, некрополь, зооморфные изделия, бронза, зороастризм, тенгрианство, животные, лев, свинья, лошадь, верблюд, горный козел, птицы, петух, голубь.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N06>

Изучение различных зооморфных металлических предметов имеет особое значение в обогащении и обосновании представлений, связанных с доисламскими религиозными верованиями и мифологическими представлениями Хорезма. Интересную информацию об этом дают многочисленные археологические материалы в памятниках античности и средневековья. В жизни народов Хорезма и Южного Приаралья до ислама существовали традиции поклонения культам в виде животных. Вера в культ животных сыграла важную роль в религиях зороастризма и теологии региона. Неотъемлемой чертой мифологического воображения было изображение символических образов богов и культов в этих религиях в виде птиц или животных.

В древности в их памятниках были распространены зооморфные металлические предметы, исходя из религиозных верований населения. Зооморфные изделия сочетают в себе две функции. Первая – сакрально-мистическая функция. Вторая функция — социально-иерархическая. Они находят свое отражение в амулетах, украшениях, бижутерии, предметах быта и культа.

В Хорезме зооморфные бронзовый котел был найден в песках между античного городищами Бурлы-кала и Топрак-кала. Котел (рис. 1.), на трех ножках, с шаровидным туловом и округлым дном. Ко дну прикреплены три широко расставленные ножки, имитирующие ноги животных (верблюда или льва). Ножки слегка выгнуты наружу и орнаментированы рельефным валиком в нижней части. Диаметр ножек 1,5-2,3 см, высота 6 см. Ручка в виде коня. Конь стоит передними ногами на горле котла, задними – на плечике. Задние ноги значительно длиннее, чем передние. Фигурки лошади выполнена в полном объеме. Морда сухощавая, удлинённая, возвышается над краем котла. Шея красиво выгнута. Рот показан прорезной слабо выраженной линией. Левая ноздря обозначена небольшим углублением. Между стоящими ушами поднимается обращенный к спине массивный рог-выступ. Наверху «рога» имеются насечки. Хвост короткий, в форме треугольника, обращенного вершиной вниз. Максимальная длина фигуры 11,5 см, высота 5 см. Ручка в сечении круглая, диаметром 1,5 см.

На противоположной стороне от ручки к плечу сосуда прикреплен носик –слив, длина 9,5-10 см, диаметром 0,5 см.

Горло котла высокое, слегка расширяющееся кверху. Общая высота котла -19 см., наибольшие диаметром тулова – 15 см, диаметр устья -11,5 см. Толщина стенок 0,5 см. Вес котла 2,6 кг, емкость- 1,200 литр. Котел литой, ручка, носик и ножки отлиты отдельно, а затем прикреплены к корпусу.

Поверхность снаружи сглажена. В стенке котла имелось отверстие, которое потом было заклепано.

Бронзовые котлы, безусловно, связаны с какими-то культовыми отправлениями. Возможно, в них варили мясо жертвенных животных. Обычай, варит жертвенных животных в котле существовал у скифов.

Об этом писал Геродот: «Ободрав шкуру жертвенного животного, они (скифы) очищают кости от мяса и затем бросают в котлы местного изделия... Заложив мясо в котлы, поджигают кости жертв и на них производят варку» [1:201,202].

В до мусульманских верованиях Средней Азии большое место занимал конь. На ручке котла рогатый конь изображен смотрящим в сосуд и оберегающим его содержимое. В Авесте в виде коня предстает «дождевая звезда» Тиштрия («белый конь»), дарующая влага посевам.

Очевидно, что изображение животных на сосудах, скорее всего, отражает идеологию, миропонимание кочевников, т.е. их духовную жизнь.

Возможно, что такие же функции сакрально-магического свойства выполняла и зооморфная ручка котла из Хорезма, а тем сосуд имел какое-то культовое назначение.

Золотые браслеты «звериного стиля» обнаружены в памятниках племен массагетов-тохар в Кувандарьинском районе Южного Приаралья [11,-Б.141]. Последние концы одного из них выполнены в виде «конской головы», а другого — в виде «многоголового волка».

Особенно много зооморфных предметов, выполненных из металла и керамики в виде головы льва с ручкой, встречается в античных памятниках Хорезма. Лев был одним из атрибутов зороастрийской богини Митры [17,-Б.134. рис.54]. Три позолоченной бронзовой маски найдены во дворце Топрак-кала[12,-Б.55.-рис.25]. Эта маска сделана как голова лев, есть уши, которые не очень больших высоте (6 см в высоту) стоят на макушке. В то время некоторые украшения также изготавливались с львиной головой. Последние концы браслета на памятнике фаянсу выполнены в стиле Львиной головы[18]. Он сделан из бронзовой овчины, сечение круглое. Диаметр браслета 6х7, 2 см, толщина 0,5 см. На стене одного из оссуариев, найденных в некрополе Миздакхан, также отражено изображение львов и растений [17,-Б.134. рис.54].

Маски из металла и керамики различной формы зафиксированы с античных памятников Акшахан-кала, Тупрак-кала, Койкырган-кала и Якка-Парсана [14,-Б.44-46. рис.7,9].

Археологические материалы о зооморфных масках в «Зал танцующих масок» дворца Топрак-кала дают информацию. [12,-Б.73-85. рис.34,37,38,40]. Наряду с несколькими танцевальными сценами в росписях на стене зала, в некоторых можно увидеть царя и жрецов лиц в масках божественных созданий[12,-Б.83. рис.5,51].

Сюжет с изображением жреца в маске козла в одной из ранне средневековых Хорезмских серебряных чаш напрямую связан с обрядовой композицией в «Зал танцующих масок». [12,-Б.83]. По предположению Ю. Рапопорта, в доисламские периоды в Хорезме жрецы совершали жертвоприношения в масках богов. [8,-Б.100].

В бронзовой маске виде львиная голова во дворце Топрак-кале показывает, которые напрямую связаны с ритуалом жертвоприношения.

В серебряных чашах, относящихся к раннему средневековью Хорезма, отразилось изображение льва вместе с четверорукого божества. Эти чаши найдены в кладе Бартим, Коми-Пермяцком кладе на Урале и Дагистана [3,-таблица. 25,6;26,1-2]. Изображения в чашах в по некоторым особенностям отличаются: на одно - фигура восседающей на спине льва четырехрукой богини, а другое изображает лежащего в побежденном виде льва.

Кроме того, в памятниках античного Хорезма встречаются много керамических сосудов в виде с львиной головой.

Кроме того, в памятниках античного Хорезма встречаются многочисленные фрагменты венчиков, имеются налесты в виде львиных голов, которые украшали ручки кувшинов. Все найденные львиноголовые налесты сделаны в различных формах и отличаются друг от друга деталями –манерой изображения гривы, глаз, носа и т.д. [2,-Б.50-53]. Подобные ручки с виде головы льва, датируется IV-III веком до н.э.

Появление в IV века до н.э. образ львиной головой богини в Хорезме М.Г. Воробьева объясняет связями Хорезма со странами Передней Азии, прежде всего с Египтом [2,-Б.50-53]. Эти контакты складывались в период вхождение Средней Азии в состав Ахеменидской державы.

В целом образ львиноголовой богини широко распространен в искусстве как важный символ в доисламской хорезмийской мифологии.

Многочисленные элементы религии тенгрианства наблюдаются в материальной культуре Кердерских памятников (VII-XI вв.), что подтверждает компоненты ремесла,

образцы ювелирных изделий, обнаруженные в некрополях Куюк-кала и Крантау. В археологических материалах Куюк-калы обнаружены разнообразные зооморфные амулеты. В этих амулетах отражены основные религиозные взгляды населения Южного Приаралья. В литературе определение амулета трактуется как предмета, магическим образом охраняющего человека от бед, т. е. оберега

В частности, в материалах некрополя Куюк-кала встречаются кольцевидные опухоли с изображением горного козла, кабан, верблюда и лошади [16, -рис. XLII]. Они изготовлены из бронзового литья.

Особый интерес представляет бронзовая фигурка горного козла (тау теке) (рис.42, 1). Аналогичные бронзовые литые фигурки козликов обнаружены в погребениях некрополя городища Коныртобе в Отрарском оазисе, датируются III-V вв. н.э. [2, Б.96, рис.6,4,5].

Круг древних верований, связанных с горным козлом у при памирских народов и имеющиеся изобразительные мотивы [3,-Б.144-147]. Из приведенных им материалов интересно отметить, что в поверьях народов Центральной Азии козел выступает в связи с женским божеством – покровителем. А весь комплекс этих верований происходит от древнего культа плодородия, в котором горный козел играл важную роль.

Изображения козлов и баранов не чужды и сасанидской иконографии. Они часто встречаются на геммах и, по мнению К.В.Тревер, входят в круг зороастрийской символики [4,-Б.253]. Их появление связывают с кочевой средой. Такое предположение вполне уместно по отношению к изобразительным традициям населения Кердера, находившегося в постоянном контакте с кочевниками.

Помимо таких изображений козлов встречается и другая их иконография. Раннесредневековые хорезмские серебряные чаши также изображают жреца в маске козла [12,-Б83].

Следует отметить, что образы в иконографии зороастрийской и тенгрианства совершенно разные. Мифологии тенгрианства в основном отражается в горном козле.

Амулеты в верблюжьем стиле издревле известны в Хорезме и Южном Приаралье. Они встречаются в памятниках Аяз-Калы (I-II вв.) и Куюк-Калы, литые из бронзы. [16,-Б.146-148.рис XLII]. Изображение двугорбых верблюдов изображено и на монетах, отчеканенных Хусравом, правителем области Кердер в начале VIII века.

Верблюду отведено весьма почетное место в Авесте. Наряду с лошадью он является наиболее почитаемым животным, обладающим «наибольшей силой и мощью среди всех самцов телесного мира», он сравнивается с мощным правителем [16,-Б.147]. С культом верблюда обычно связываются иранские имена с окончанием «уштра», к числу которых относится и имя самого Заратуштры.

В каракалпакской культовой практике существуют представления, связанные с верблюдами. Согласно их религиозным убеждениям, беременным женщинам нельзя есть верблюжье мясо, потому что после этого женщина может нести своего ребенка, как верблудица, в течение 10-12 месяцев [16,-Б.147]. Причина запрета верблюжьего мяса в пищу связана с тем, что тотем не убивает животных.

В связи с этим напомним, что образ верблюда использовался в художественной и религиозной символике Средней Азии, в том числе в кердерской культуре.

Бронзовые литые фигурки кабана, как амулеты-обереги, известны в Хорезме с античных времен, зафиксированы в памятниках Аяз-Кала (I-II вв.) и Куюк-Кала (VII-VIII вв.) [10, -Б.83, рис.11-13]. С незапамятных времен образ кабана приобрел таинственный смысл и, по-видимому, рассматривается как священное, сверхъестественное существо.

В мифологии Авесты вебрь — символ богини победы Веретрагны, посланницы верховного бога Ахура Мазды к Заратустре [5,-Б.384].

За пределами Хорезма изображение кабана встречается в материалах Саркеле. Среди находок Саркела -овальная тарелка с религиозно-обрядовой сценой: на ней изображен мужчина в «рогатой» шапке, с поднятыми руками, окруженный с двух сторон двумя фигурами кабанов [6,-Б.174, рис.40,4]. Поскольку рогатые шапки являются символом бога или шамана в искусстве тюркских народов, можно предположить, что на тарелке изображена сцена жертвоприношения: жрец-шаман совершает ритуал на двух кабанах[6,-Б.174].

На одном из перстней, найденных в Пенджикенте, на щите изображен кабан. В хижине Коркат (Уструшана) найдено стилистическое изображение кабана [5,-Б.384]. В древних представлениях кровь кабана считалась священной, и если она попадала на одежду (или даже на тело), эту часть нужно было немедленно срезать.

С древних времен образ коня играл важную роль в мифологии народов Хорезма и Южного Приаралья. Найдены подвески в форме крылатая коня в раннесредневековом некрополе Куюк-кала (VII-VIII вв.) выполнена в уникальном стиле [16,-Б.168-169. расм. XLVIII]. Подвески литая, из бронза, длина 5,5 см, высота 6 см, толщина 0,3-0,6 см. На нем голова лошади, шея и две передние ноги, а его верхняя поверхность украшена рельефными узорами.

Другой вариант конообразный подвески встречаются средневекового памятника Хорезма [18]. Внешний вид, оформление и техника изготовления совершенно отличны от подвески в памятнике Куюк-кала. Литые из бронзы. Подвеска состоит из шеи и груди лошади, шея украшена кружком, голова отсутствует (?). Его высота 3 см, ширина 2,8 см, внутренняя часть груди полая размером 1,7 см, толщина боковин 0,2 см. По особенностям изготовления техники относится к началу XII-XIII вв.

В памятниках Хорезме с древнейших периодов зафиксированы конь образных предметов и терракоты. Причина в том, что одно из зороастрийских божеств - Митра изображается на белом коне, летящем по небу, а также в божестве, являющемся религией окружающих тюркских народов, - конь является священным и божественным животным. Поэтому в мировоззрении народов Хорезма и Южного Приаралья культ коня прославлялся с древнейших времен до позднего средневековья и имел символическое значение в зооморфных предметах.

Изображения птиц являются одним из самых распространенных зооморфных образов традиционного художественного творчества населения Хорезма. Украшения с изображениями птиц на территории древнего Хорезма известны с эпохи бронзы и регулярно встречаются в раскопках захоронений с IV-III го века до н.э.

Известно, что в мифологии зороастризма птицы божественно могущественными существами, некоторые из которых изображены в образе богов. Среди них были богиня Хумай Анахита, павлин и голубь, а также сопровождавшие ее птицы. Короны правителя Вазамира (конец III-начало IV вв.) изображены в виде птиц на росписях Акшахан-кала

(III-II вв. до н.э.) и на хорезмских монетах [15,27]. Птицы в короне означали божественного правителя. Тот факт, что на многих найденных оссуариях с стены изображены образ птиц, а также то, что некоторые из крышки украшены в виде птиц, свидетельствует о том, что они приобрели божественное значение [7,-Б.93.рис.47-50]. Обнаружены в некрополях Миздакхана и Кубатага.

Одним из культов древности является петух. В замке Бургут-кале найден фигурки в петуха (I-II вв.) [10,Б.129,рис.73]. Литые, из бронзы. На фресках Акшахан-кала зороастрийская богиня Срож изображена в маске петуха во время церемонии. Изображение петуха часто встречается в древних орнаментах. В древнем Иране петух был священной птицей, особенно белый петух, приравнивался к ангелам, и его убийство считалось грехом [5,-Б. 407]. Петух и ястреб — птицы бога-солнца, образы которых ассоциировались с питающей и очищающей силой солнца. Петух, как предвестник утра и полудня, начинает новый день, разгоняя тьму своими криками.

Начиная с IX века в искусстве Средней Азиатского региона наступает новая эпоха. С развитием и утверждением исламского богословия негативное отношение к изобразительным формам в искусстве, в том числе запрещено к изображениям живых существ на произведениях прикладного искусства.

Тем не менее с X-XI веков формируются новые традиции зооморфных сюжетов и тематического оформления предметов. В предметах искусства того периода не только изображались птицы, но существовала традиция изготовления некоторых украшений и наборов предметов быта в виде птиц. Найденны бронзовый светильник в памятнике Джигарбанд в Южном Хорезме (XII в.), которые у не ручки сделано в виде птицы [1,-Б.87.рис 35/11]. Ручки в светильник в виде птицы, с раздвоенным хвостом и опущенным в точках рельефа ушком. Размеры ручка 3,5 см, поверхность ровная, нижняя часть квадратная.

В Средней Азии в XI-XIII веках распространено птичье изготовление рукоятей и других частей художественных изделий из металла. В частности, стало традицией украшать бронзовые светильники в виде птиц.

Навершие в виде птицы обнаружены в памятниках Замахшара (X-XI вв.) и Кызыл-кала (начало XII-XIII вв.). Они литые из бронзы. Из трех штук навершие Замахшар, которые на двух похожи на уток, а один на голубя. (6,2,3-рис). Крылья, выполненные в виде голубя в Кызыл-кала, отражаются линиями с хвостовым рельефом (рис. 6.4). Навершие полый, высотой 5,3 см и длиной 5,5 см.

Подобные навершие зафиксированы в памятниках Сарай Берка (XIII-XIV вв.) и Шехр-Ислам на юге Туркменистана.

Птиц считали священными и относили к "солнечным" персонажам, связывали их с идеей плодородия. В до мусульманское время в Средней Азии даже перья, когти птиц, которыми украшали женские налобные, височные ювелирные изделия, наделялись магическими свойствами. Некоторые доисламская традиция сохранялась до начала XX века, и мы можем наблюдать, что украшения на голове невесты были украшены птичьими перьями, а свисающие кандалы имитировали их формы.

В Хорезме продолжается создание и изображение орнаментов птичьего стиля в украшениях позднего средневековья. Из них принято делать конфеты в виде птиц. Богато украшенное «Птичье гнездо» имело символическое значение. В центре и по

обеим сторонам ювелирной истории находится копия трехзубой панши из трубочек с прикрепленными перьями, а между панелями кольца с парой птиц внутри как символ пары[15,-Б.88-89].

Это свидетельствует о том, что в мифологическом воображении, фольклоре и прикладном искусстве Хорезма и соседних народов птицы представлялись как символы славы и божественности с древнейших времен до конца позднего средневековья.

Итак, зооморфные объекты в археологических материалах являются плодом мифологических представлений и религиозных представлений народов Хорезма о животных и природе, мироздании. Их изучение играет важную роль в изучении религиозных верований, мифологии, обычаев и, наконец, традиции в прикладном искусстве нашего народа.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Геродот. История в девяти книгах. Перевод и перемечания Г.А. Страновского.-Л.: Наука, 1972.-С.201-202.
2. Смагулов Е.А. Амулетные наборы из погребений некрополя городища Коныртобе в Отрарском оазисе // ИМКУ. Вып.32. –Ташкент. 2001.,-С.96. Рис.6, 4,5
3. Литвинский Б.А. Курганы и курумы Западной Ферганы. –М.: Наука. 1972.-С.144-147
4. Тревер К.В. Отражение в искусстве дуалистической концепции// ТОВЕ. –Т.1.-Л.: 1959. -С.253
5. Смирнов К.Ф. Савроматы. -М.: Наука, 1964. -379 с. с илл.
6. Толстов С.П. Древний Хорезм. –М.: изд. МГУ, 1948. 352 с.илл.
7. Федоров Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., МГУ. 1966.-272 с.
8. Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана .-Т.: 1988. -203
9. Ягодин В.Н. Ходжайов Т. Некрополь древнего Миздахкана. –Ташкент. 1970.
10. Турганов Б. Металлообрабатывающее ремесло средневекового Хорезм

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

THE SIGNIFICANCE OF FOREIGN DIPLOMATIC RELATIONS IN STATE POLITICAL DEVELOPMENT DURING THE PERIOD OF AMIR TEMUR AND THE TEMURIDS

Rakhimov Bektosh Elmurodovich,

Associate Professor of Sharof Rashidov Samarkand State University

Tashmuradov Umidbek Mirza o'g'li,

Master's student of Sharof Rashidov Samarkand State University

Abstract. This article is written about the special features of the diplomacy of Amir Temur and the Timurids and its importance today, in which the relations of the state of Amir Temur and the Timurids with foreign countries and their importance in the political development of the state and the importance of diplomatic policy not only in the Middle Ages, but it has been written about its importance even in our modern developed age.

Keywords: diplomacy, Iran, Azerbaijan, trade, 8-time embassy, Bayazid Yildirim, Karl VI, Great Silk Road, Henry III, Johann Schiltberger.

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA TASHQI DIPLOMATIK ALOQALARNING DAVLAT SIYOSIY TARAQQIYOTIDAGI AHAMIYATI

Raximov Bektosh Elmurodovich,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti

Tashmuradov Umidbek Mirza o'g'li,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqola Amir Temur va Temuriylar diplomatiyasining o'ziga xos xususiyatlari va bugungi kundagi ahamiyati haqida yozilgan bo'lib, unda Amir Temur va Temuriylar davlatining chet davlatlar bilan olib borilgan aloqalari va ularning davlat siyosiy taraqqiyotidagi ahamiyati hamda diplomatik siyosatning nafaqat o'rta asrlar, balki hozirgi rivojlangan davrimizda ham muhim ahamiyatga egaligi haqida yozib borilgan.

Kalit so'zlar: diplomatiya, Eron, Ozarbayjon, savdo, 8 marta elchilik, Boyazid Yildirim, Karl VI, Buyuk Ipak Yo'li, Genrix III, Iogann Shiltberger.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N07>

*Shunday Sohibqiron shuhrati bilsang,
Nasabi haqida gar surishtirsang.
Otadan otaga to, Odam-ato
Bori shohlik taxti, uzra qo'ymish poy.*

SHARAFIDDIN ALI YAZDIY

Kirish. Barcha davrlarda davlatlar o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va boshqa sohalardagi tashqi aloqalarning shakllanishi va rivojlanishida elchilik munosabatlari muhim rol o'ynaydi. Hozirgi globallashuv jarayoni hamda davlatlararo siyosiy va iqtisodiy munosabatlarning

keskinlashuvi sharoitida mamlakatlar o'rtasidagi hamkorlik va do'stona munosabatlarni mustahkamlashning eng asosiy vositalaridan biri diplomatik aloqalarni rivojlantirish sanaladi. Bu jarayonda davlatlararo munosabatlarning tarixiy shakllanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, tarixiy davrlarda mavjud bo'lgan davlatlar, qirollik va amirliklarning muvaffaqiyatli diplomatik aloqalari, elchilarning tayinlanishi, jo'natilishi va qabul qilinishi, shuningdek, ularning diplomatik faoliyati va boy tajribasini o'rganish ham dolzarbdur. Masalan, o'z davrining yirik siyosiy arbobi, mohir diplomat va buyuk sarkarda Amir Temur boshqargan ulkan saltanat doirasidagi diplomatik faoliyat bugungi kunda amalda bo'lgan diplomatik tamoyillar, uslublar va an'analar bilan juda ko'p o'xshashliklarga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolani yozishda tizimli yondashuv va siyosiy tahlil kabi usullardan foydalanildi.

Muhokama. O'zbekiston Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev sohibqiron Amir Temur tavalludiga bag'ishlangan xalqaro ilmiy konferensiyada ma'ruza qilib: "Amir Temurdek tarixiy shaxslarni, sarkarda va sohibqironlarni tarix taqozosi, shu zamon talablari, kerak bo'lsa, zamon ehtiyoji hayotga olib keladi va ul zotlarning fazilat-xususiyatlarini namoyon qilishga zamin yaratadi... Kimki Amir Temur qadimiy Turkiston zaminida tasodifan paydo bo'lgan desa, xato qiladi. Nega deganda hech narsa to'satdan paydo bo'lmaydi", – deb ta'kidlagan edi.

Mazkur maqolada Amir Temur diplomatiyasining o'ziga xos jihatlari hamda uning bugungi kundagi dolzarbligi tahlil etiladi. O'rta asrlarda savdo va diplomatiya bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, o'zaro uyg'unlashib ketgan edi. Amir Temur "Buyuk Ipak yo'li" ustidan nazorat o'rnatib, xorijdan kelayotgan savdo karvonlarining xavfsizligini ta'minlash maqsadida rabotlar, qal'alar va ko'priklar barpo etish kabi muhim chora-tadbirlarni amalga oshirdi. U Sharq va G'arb o'rtasidagi savdo hamda diplomatik aloqalarni har tomonlama rivojlantirishga katta e'tibor qaratgan. Shuningdek, u poytaxt Samarqandga yo'l olgan savdogarlar va elchilarning tinch va to'siqsiz harakatlanishi uchun zarur sharoitlarni yaratishni qat'iy talab qilgan.

Amir Temur eng muhimi, Eron, Ozarbayjon va Iroqdagi mayda hukmdorlar o'rtasidagi tarqoqlik va boshboshdoqlikka barham berib, bu bilan nafaqat Movarounnahr, balki Uzoq va Yaqin Sharq mamlakatlarining iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga, xalqlar va mamlakatlarni bir-biri bilan yaqinlashtirishga ulkan hissa qo'shdi. Amir Temur Yevropaning Fransiya, Angliya va Kastiliya kabi yirik qirolliklari bilan bevosita savdo va diplomatik aloqalar o'rnatdi. Tarixshunos S.R.Moralez "The Diplomat in Spain" gazetasining internet saytida chiqargan maqolasida quyidagilarni bayon qilgan: "O'zbek diplomatiyasi haqiqatdan chuqur tarixiy ildizga ega. Ayniqsa, Sohibqiron Amir Temur davriga kelib, Yevropa davlatlari bilan hamkorlik aloqalari yanada rivojlana bordi.

Amir Temur kabi sohibqironning tug'ilishi nafaqat o'sha zaminda, balki butun Yevropa va Osiyo davlatlarining siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayotida tub burilish sodir etdi"[3] Nizolarni kuch ishlatmasdan hal qilish hozirgi zamon diplomatik munosabatlarning asosiy tamoyili hamdir. Birinchi prezidentimiz Islom Karimov ham "elchilarning yutug'i urushni boshlamasidan turib uni yutishda" deb aytgan so'zlari Amir Temurning diplomatik xislatini namoyon qiladi[1].

Shu bilan bir qatorda, Amir Temur o'zining "Tuzuklari"da "qaysi ishni chora-yu tadbir bilan bitirishning iloji bo'lsa, unda qilich ishlatmadim" degan so'zlari fikrimiz dalilidir.[4]

Shuningdek, qaysi mamlakatni zabt etgan bo'lsa, ularning odamlariga katta ehtirom ko'rsatdi va ular uchun katta imkoniyatlar yaratib berdi. Sohirqiron o'z "Tuzuklari"da shunday deb yozadi: "Qaysi mamlakatni zabt etgan bo'lsam, o'sha yerning obro'- e'tiborlik kishilarini aziz tutdim, sayidlari, ulamolari, fuzalo va mashoyixlariga ta'zim bajo keltirdim va hurmatladim, ularga suyg'ol vazifalar in'om etib, maoshlarini belgiladim, o'sha viloyatning ulug'larini bo'lsa, o'z farzandlarimdek ko'rdim. Mazkur mamlakatlarning sipohlari uchun dargohim eshigi ochiq edi. Hammani qo'rquv va umid orasida saqladim"[4].

Birinchi prezidentimiz Islom Karimov ham Amir Temurning bunday diplomatik xislatlari va mahoratini yuqori baholab, o'zining "O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida" asarida u haqidagi bir rivoyatni misol keltirib, uning diplomatik qobiliyatini e'tirof etdi: "Amir Temur yarim jahonni zabt etib, olis o'rmon qabilalariga borib yetibdi, xullas, ularni ham o'ziga bo'ysundiribdi. Qaysar va jangari, ozod va samimiy bu qabila boshlig'i chorasizlik tufayli Temurga qurollarini topshirar ekan, quyidagi gaplarni aytibdi: «Ey, Temur! Sen bizni qurol kuchi bilan yenga olding. Biroq senga aytadigan shartlarimiz bor. Agar sen qassob bo'lsang, bizni so'yib tashla, agar sen savdogar bo'lsang, sotib yubor, agar podsho bo'lib kelgan bo'lsang – bizga baxt ato et!"[2].

Amir Temur diplomatik yo'l orqali o'z ta'sir doirasini kengaytirish usulini o'z faoliyatining keyingi bosqichi – jahongirlik davrida ham faol qo'llagan. U, ayniqsa, kichik hukmdorlarga urushga aralashmaslikni tavsiya qilib, oliy hokimiyat sifatida uni tan olish evaziga o'z yurtlarida avvalgidek hukmronlik qilishga ruxsat berishini bildirgan. Manbalarga ko'ra, bu siyosat aksariyat hollarda muvaffaqiyatli natija bergan.

Natijalar. Amir Temur diplomatiyasiga xos xususiyatlardan yana biri shuki, u raqiblariga yozgan xatlarida odatda sharqona odob-axloq va asrlar mobaynida qaror topgan udumlardan chekinmagan. Amir Temur boshqa hukmdorlarga elchilar yuborar ekan, ularga yuklatilgan vazifaning ahamiyatiga qarab o'z nomidan ish ko'ruvchi bunday odamlarning e'tiborli, el-yurt ichida tanilgan, aql va zakovatli bo'lishiga katta e'tibor bergan. Sohirqiron elchilarni tanlashda g'oyat ehtiyotkorlik ko'rsatgan, o'z a'yonlari ichidan eng sadoqatli, bilimdon va hushyor kimsalarnigina bu ishga loyiq ko'rgan.

Mamlakat bo'ylab shunday tartib o'rnatilgan ediki, elchilarni yo'lidagi shahar va qishloqlarning hokimlari kutib olar, aholi uylaridan gilamlar chiqarib joy solar, dasturxon yozib mehmonnavozlik ko'rsatar, tunash uchun munosib joy berar va yo'lida davom ettirish uchun ot-ulov bilan ta'minlashar edi. Agarda Amir Temur kimni biror yerga yuborsa yoki uning qoshiga kimdir kelayotgan bo'lsa, shu tarzda kutib olishardi va har kuni yangi ot bilan ta'minlashardi. Bu otlar aholi bor yerlarda ham, yo'q yerlarda ham amirning buyrug'iga ko'ra tayyor turardi, ularga qaraydigan odamlar tayinlanardi. Amir Temur o'zaro savdo aloqalarni yo'lga qo'yish uchun turli mamlakatlarga o'z elchilarini yuborar edi.

U o'zaro manfaatli savdo-iqtisodiy, va madaniy aloqalarni yo'lga qo'yish va rivojlantirishga qat'iyat bilan yondashdi. Masalan, u savdo aloqalarini yo'lga qo'yish uchun Xitoy imperiyasiga 8 marta o'z elchilarini yubordi. Uning saroyi turli davlatlardan kelgan elchilar bilan to'la edi[5]. Amir Temur diplomatiyasida davlatlarning o'zaro xat almashinuvi muhim ahamiyat kasb etar edi. Masalan, Amir Temur va Boyazid Yildirim o'rtasidagi xat almashinuvi o'ta keskinligi bilan ajralib turadi. Chunki ikki buyuk davlat arboblarning xatlarida o'zaro diplomatik muzokaralarni o'tkazish haqida emas, balki ikki qudratli raqibning yakkama-yakka kuch sinashishga da'vatidan iborat bo'lgan.

Xususan, Boyazid o'z xatida Amir Temurni zudlik bilan huzuriga yetib kelishini talab qilib, Sohibqiron sha'niga nomunosib so'zlarni aytgan. Amir Temur esa bunday haqoratomuz munosabatga qaramay, Boyazidning elchilarini yaxshi nasihatlar bilan tinch-omon qo'yib yuborgan. Amir Temurning Boyazidning haqoratlariga haqiqiy diplomat singari javob qaytarishi uning yozgan xatlaridan ham ma'lum edi: "Agar samimiy salomingiz va go'zal ifodalar aks etgan maktub yuborsangiz har ikki tomonda ham biroz iliqlik va hurmat paydo bo'ladi. Aks holda, qalamlar o'z ishini qilichga topshiradi"[6] Amir Temur Karl VI saroyiga Sultoniya arxiyepiskopi Dominikan ruhoniysi Janni elchi qilib yubordi[8]. Jan 1403-yil 15-iyunda Parijga yetib keldi.

Temurning maktubi Karl VI ga yetkazilib, unda quyidagilar tavsiflangan: "Eng osoyishta, eng muzaffar Qirol va Sulton, Fransiya va boshqa ko'plab millatlar qiroli, eng qadrli do'stim, dunyoning eng marhamatli monarxi, ko'plab buyuk urushlar g'olibi." — Amir Temurdan Karl VI ga maktub.[7] Temur Karl VIga harbiy ittifoq hamda tijoriy aloqalarni yanada rivojlantirishni taklif qildi. Karl VI faqat Temur o'limidan sal oldin (1405) javob elchiligini yubora olishi mumkin edi [7]. Ispaniya bilan aloqalar ham rivojlangan.

Ispaniyalik tarixchi Migel Anxel Ochoa Brunning fikriga ko'ra, Kastiliya qiroli Genrix III va Amir Temur o'rtasidagi munosabatlar o'rta asr Kastiliya diplomatiyasining eng muhim tasvirlari bo'lgan. [9] Amir Temur Kastiliya saroyiga Hoji Muhammad al-Qozi ismli Chig'atoy elchisini xat va sovg'a-salomlar bilan yubordi. [10] Kastiliya qiroli Genrix III esa 1403-yil 21-mayda Rui Gonzales de Klavixo boshchiligidagi elchilarni yana ikki elchi — Alfonso Paez va Gomes de Salazar bilan birgalikda Amir Temurning Samarqanddagi saroyiga yuboradi. [7][11][8] Elchi Klavixo 1406-yil Ispaniyaga qaytib kelganda Amir Temur Ispaniya qirolini "o'zining o'g'li deb bilishini" aytadi.

Klavixoning so'zlariga ko'ra, Temurning Ispaniya delegatsiyasiga nisbatan yaxshi munosabat bildirgan. Bavariyalik sayyoh Iogann Shiltberger 1402-yildan 1405-yilgacha Amir Temur xizmatida qolganligi ma'lum.[8] Shuningdek, ko'plab venetsiyalik va Amir Temurdan keyingi munosabatlar Genuyalik savdogarlar ham o'sha vaqtlar tashqi aloqalarida faol edilar.[10] Yevropa va Temuriylar o'rtasidagi keyingi aloqalar venetsiyalik sayyoh Nikkolo da Kontining 1420-1425-yillar oralig'idagi aloqalari bo'ladi.[10] Ispaniyaning sharq bilan yaqinlashishga bo'lgan istagi 1492-yilda Xristofor Kolumb davriga qadar davom etgan bo'lsa-da, aloqalar bundan keyin avvalgidek rivojlana olmadi.

Xulosa. Xulosa sifatida aytish mumkinki, Amir Temur diplomatiyasining asosiy o'ziga xosligi uning Sharq madaniyati bilan uyg'unlashganligidadir. Uning har bir diplomatik harakati millatning an'analari, manfaatlari va qadriyatlariga asoslangan holda amalga oshirilgan. Bugungi kunda Sharq mamlakatlarida yuritilayotgan diplomatik munosabatlarda Amir Temur siyosatining aks-sadosini ko'rish qiyin emas. Elchilarga hurmat ko'rsatishdan tortib, xorijiy davlatlarning oddiy vakillariga bo'lgan ehtiromgacha – bularning barchasi Sharq diplomatiyasining, xususan, Amir Temur olib borgan diplomatik siyosatning ajralmas qismidir. Bu kabi tamoyillar bugungi O'zbekistonning diplomatik faoliyatida ham yaqqol namoyon bo'lib, tinchlik va o'zaro hamkorlikni ilgari surish, xavfsizlik va totuvlikni ta'minlash, boshqa davlatlarning qarorlariga hurmat bilan yondashish hamda nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish kabi g'oyalarni o'zida mujassam etadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Karimov I.A. Ona yurtimiz baxtu iqboli va kelajagi yo'lida xizmat – eng oliy saodatdir. – T: O'zbekiston, 2015. 300-301-betlar.
2. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – T: O'zbekiston, 2011. 13-bet.
3. Moralez S.R. Ruy González de Clavijo, un madrileño en el reino del Gran Tamerlán. "The Diplomats in Spain" gazetasining internet sayti, 2015. Veb: <http://thediplomatinspain.com/ruy-gonzalez-de-clavijo-un-madrileno-en-el-reino-delgran-tamerlan/>
4. A. Sog'unliy, H. Karomatov. Temur Tuzuklari. Forschadan tarjima. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991.
5. Xo'jayev A. Buyuk ipak yo'li: munosabatlar va taqdirlar. – Toshkent: O'zME, 2010. 199-bet.
6. Rahimboyev A. Amir Temur va Yildirim Boyazid orasidagi maktublashuv.
7. Atiya, Aziz Suryal (1938), The Crusade in the Later Middle Ages (<https://books.google.com/books?id=w0IOAAAAQAAJ&pg=PA256>), 256-bet.
8. "Ibn Khaldun in Egypt" Walter F.Fischel (<https://books.google.com/books?id=UP69Cm3kdCUC&pg=PA106>) Books.google.com — 106 bet.
9. González de Clavijo, Ruy; Estrada, Francisco López (1999), Embajada a Tamorlán (<https://books.google.com/books?id=rAuDt2JHh6gC&pg=PA19>).
10. Fisher, W.William Bayne. The Cambridge History of Iran (<https://books.google.com/books?id=fY01Tc2SZVEC&pg=PA375>). Cambridge University Press, 1986-02-06 — 375– bet.
11. "Inner Asia" by Denis Sinor (<https://books.google.com/books?id=foS-y-ShWJ0C&pg=PA190>). Books.google.com — 190 bet.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

THE CONTRIBUTION OF TIMURID PRINCESSES TO SCIENCE AND SOCIAL DEVELOPMENT

Otahanov Alisher Mamadalievich

Independent researcher at Namangan State University

Abstract. This article analyzes the contribution of Timurid princesses to the development of science and society. During the Timurid dynasty, women played a significant role in political, cultural, and scientific life. They actively participated in science, literature, architecture, and philanthropy, making a great impact on societal progress. The article examines specific examples of princesses, their achievements in education and science, their role in social life, and their lasting legacy.

Keywords: Timurid princesses, science, social development, culture, education, philanthropy.

TEMURIY MALIKALARNING ILM-FAN VA IJTIMOYIY TARAQQIYOTGA QO'SHGAN HISSALARI

Otaxanov Alisher Mamadaliyevich,

Namangan davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Temuriy malikalarining ilm-fan va ijtimoiy taraqqiyotga qo'shgan hissasi tahlil qilinadi. Temuriylar sulolasi davrida ayollarning siyosiy, madaniy va ilmiy hayotdagi o'rni yuqori bo'lgan. Ular ilm-fan, adabiyot, me'morchilik va xayriya ishlarida faol ishtirok etib, jamiyat rivojiga katta hissa qo'shganlar. Maqolada muayyan malikalar misolida ularning ta'lim va fan sohasidagi xizmatlari, ijtimoiy hayotdagi ishtiroki va merosi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Temuriy malikalar, ilm-fan, ijtimoiy taraqqiyot, madaniyat, ta'lim, xayriya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N08>

Kirish. XIV-XV asrlarni qamrab olgan temuriylar sulolasi o'zining harbiy mahorati, san'at yutuqlari va madaniy homiyligi bilan mashhurdir. Biroq temuriy malikalarning ilm-fan va ijtimoiy-madaniy taraqqiyotga qo'shgan salmoqli hissalarini ko'pincha e'tibordan chetda qolib kelmoqda. Tadqiqot ishimizda ba'zi temuriy malikalarning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni qiyosiy tahlil qilinarkan, ularning ta'lim homiylari sifatidagi harakatlari, o'zlarining ilmiy izlanishlari va o'z davrining ijtimoiy manzarasiga ta'sirini ochib berish maqsad qilib olingan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tarixdan ma'lumki ba'zi temuriy malikalar ilm-fan taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi. Xususan ular kutubxonalar tashkil etdilar, qadimiy matnlarning tarjimalarini amalga oshirishib turli fanlar bo'yicha tadqiqotlarni moliyalashtirdilar ham. Ayniqsa, Temur va temuriylar davrida yashab, u yoki bu tarzda siyosiy faoliyat yuritgan ayollar to'g'risidagi ma'lumotlar esa g'oyat diqqatga sazovordir. Ularga Amir Temurning rafiqasi – Saroymulxonim (1341-1408, Bibixonim), Hirotida Shohrux Mirzoning (1377-1447) xotini – Gavharshodbegim (1379-1457), Umar Shayx Mirzoning (1456-1404) to'ng'ich qizi – Xonzodabegim (1477-1544), Zahiriddin Muhammad Boburning (1483-1530)

qizi Gulbadanbegim (1523-1603), Jahongir Shohning (1569-1627) rafiqasi – Nurjahonbegim (1577-1645), Shoh Jahonning qizi – Jahon Orobegim (1614-1681) va boshqalarni kiritish mumkin [11, 12b.]. Malikalar haqidagi tahlililar shuni ko'rsatdi-ki, xususan, temuriy malikalardan Sulton Shohrux Mirzoning xotini Gavhar Shod begim ijodi to'g'risidagi ma'lumotlarda u o'z davrining ilm homiysi bo'lganligi, malikaning tashabbusi bilan temuriylar saltanatida bir qancha masjidlar, kasalxonalar va kutubxonalar tashkil etganligi eslab o'tiladi. Ular orasida eng diqqatga sazovori bu kutubxona hisoblanadi. U yerda butun islom olamidan olim-u fuzalolar jalb qilingan. Kutubxona nafaqat bilimlar ombori, balki ilmiy va munozaralar markazi sifatida ham mashhur edi. O'z davrida Shohruh Mirzo xotini Gavhar Shod begimning aql-zakovatiga tan berib, saltanatni boshqarishda undan oqilona va adolatli maslahatlar olishga harakat qilardi. Shu sababli ham saltanat siyosatiga oid ko'pgina yumushlar malikaning e'tirofi va e'tiboriga havola qilindi. O'ta mas'uliyatli qarorlar jumlasidan malikaga hattoki viloyatlarga hokim tayinlash, qo'shinga sarkarda belgilash, hatto kimga qanday ixtiyor va kimga qanday jazo berish masalalarini ko'rib chiqish vakolati ham berilgan edi. Tarixdan ma'lumki, Shohruh Mirzo davrida Xuroson siyosiy-ijtimoiy va madaniy jihatdan ancha yuksaldi. Ayniqsa mamlakat poytaxti Hirot iqtisodiy va madaniy yuksalishda Sharqning eng nufuzli shaharlaridan biriga aylandi. Tabiiyki, davlatning bunday rivojlanishida tom ma'nodagi "amaliy hukmdor" malika Gavhar Shod begimning hissasi katta edi. Bundan tashqari nafaqat poytaxtda, balki mamlakatning boshqa viloyat va bekliklarida ham qurilish ishlari keng yo'lga qo'yiladi. Inshootlar orasida masjid-madrasalar, xonaqoh, maqbara, daxma, musofirxona, shifoxona, ravot, ko'priklar va sardobalar qurilishiga ayniqsa katta e'tibor qaratilgan[16, 46-53 b.]. Shunday ekan bu davrda, temuriylar davlatining Xurosondagi poytaxt shahri Hirotida ham qurilish ishlariga katta e'tibor berildi ekan, u yerda ikkita katta madrasa, "Dorushshifo" nomli kasalxona va "Dorulhadis" nomli xonaqoh va turli maishiy inshootlar mavjud edi. Odatda me'moriy inshootlar qurilishida xususiy mulkdor va davlatmand kishilar jalb (xayriya tariqasida qurilishlar bunyod etilishiga) etilgan va ular bu ishlari uchun rag'batlantirib borilgan.

Muhokama. Temuriy malikalardan Gulbadanbegim davrida jamiyatdagi muhim o'zgarishlardan biri u ham o'z davrida otasi Zahiriddin Muhammad Bobur kabi ilm-fan va ma'rifatga homiy bo'lgan. Malika Boburshohning Dildor begim ismli xotinidan tug'ilgan uchinchi qizi bo'lib, manbalarda o'z zamonasining oqila, donishmand ayollari sifatida ta'riflanadi. Xususan, boburshunos olim T.Fayziyevning tadqiqotlarida jiyani Jaloliddin Akbar podshohning "Firdavs makon va jannat oshyon Hazrat haqidagi voqealardan nimaiki bilsangiz, yozingiz", -degan ishorasiga muvofiq, "Humoyunnoma" nomli ajoyib va muhim tarixiy asarini yozishga kirishganligini eslab o'tadi. Tadqiqotchi "Humoyunnoma" asari Bobur podshoh bilan Humoyun podshohning hayot tarzi va sarguzashtlarining muhtasari tarixi va mantiqan "Boburnoma"ning davomi ekanligiga ishora qiladi. Bu asarning muhimligi yana shundaki, "Boburnoma" asaridagi ayrim voqealarning kelib chiqish sabablari mukammal ochib berilgan[13, 40b.]. Gulbadanbegim otasi vafot etib erta yetim qolgan bo'lsada o'z oilasida munosib tarbiya topdi. Ilm-fanga qiziqdi. Vaqt o'tishi bilan jiyani Akbar shoh taxtga o'tirgach, uning iltimosiga ko'ra "Humoyunnoma" asarini yozishga kirishgan. Asar Humoyunga atalgan bo'lib, tom ma'noda, o'z davri uchun yangilik edi. O'z davrida bunday asar yozish haqiqatdan ayollar uchun mushkul bo'lib, garchi boburiylar oilasi davrasida ayollarga nisbatan muayyan erkinlik bo'lgan bo'lsa-da, lekin saroy ahli bilan bo'lib o'tadigan mashvaratlarda asar muallifining o'zi qatnashishi lozim bo'lib, ayollar bunda mashvaratlarda na ma'nan va na

jismonan mumkin emas edi. Lekin shunga qaramay, Gulbadanbegim shijoat bilan farzandlik haqqi-hurmati ila o'z xotiralari bayoni xotimasini otasi Bobur hayoti va faoliyatiga bag'ishlashga qaror qilgan. Albatta bunday mas'uliyatli ijodiy izlanishda bizning fikrimizcha faqat jur'atning o'zi yetmas edi. Malikaga tegishli ma'lumotlarni to'plash va ularni muomalaga kiritishda o'ziga yarasha imkoniyatlar zaxirasi ham bor bo'lgan. Xususan malika saroy kutubxonasidan unumli foydalangan va u forsiy, dariy hamda turkiy tillarni mukammal egallagan. Tadqiqotlarda "Humoyunnoma"ning yaratilishi ilmiy jihatdan dastlab ma'lum jihatlari bilan ajralib turganligi tahlil qilinadi. Ya'ni undagi Boburga bag'ishlangan sahifalarda "Boburnoma"da uchramaydigan yangi ma'lumotlar ham o'rin olgan[5, 4-5 b.]. Tadqiqotchi (tarjimon) S. Azimjonovanning fikricha "Humoyunnoma o'sha davrning ko'pchilik shu mazmundagi manbalaridan o'zining nozik uslubi, tarixiy voqealar bayonining soddaligi hamda serma'noligi bilan ajralib turadi" deb ta'kidlaydi[3]. Yana shuning bilan birga muallifning ijod mahsuli Boburdan keyingi bo'lib o'tgan sinoatlar tarixini ham o'zida jamlagan. Bu sohada shuni unutmaslik kerakki, "Humoyunnoma"ga kiritilgan shaxslar, tarixiy, harbiy va madaniy hayotga oid lavhalar bari Gulbadanbegimning shaxsiy tahlili va mantiqiy tadqiqi samarasidir. Bir ayol siymosida mujassam olimlik, shoiralik, ijtimoiy-ijodiy faollik kabi xususiyatlar majmui ifodasidan bemalol aytish mumkinki, "Gulbadanbegim o'rta asr Sharq ayollari uchun ramziy timsol edi"[2, 166-167 b.].

Tadqiqotchi M.Sharaxmetova o'zning katta maqolasida "Gulbadan – O'rta asr Sharqida yagona ayol tarixchidir. U yaratgan asar bir qator jihatlariga ko'ra qimmatli va boshqa tarixiy asarlardan ajralib turadi" – deb talqin qiladi. Shuningdek, "... "Humoyunnoma"ning ijtimoiy fanlar tarixini o'rganishda ham ahamiyati katta. Asar fors tilida yozilgan, biroq unda "Boburnoma" dagi singari hindcha so'zlar qo'llanganligi, shuningdek, o'zbekcha so'zlar ham uchrashi sababli hindiy, urdu, o'zbek tillari tarixiy leksikologiyasi uchun ham qimmatli manba vazifasini o'taydi. "Humoyunnoma" etnograflarning tadqiqotlari uchun ham bebaho materiallar beradi"[15, 456 b.] – degan fikrni ilgari suradi.

Shuningdek, Gulbadanbegim o'z asarida saroy ahlining hayot tarzi, shuningdek, tarixiy asarlarda uchramaydigan Bobur podshoh xonadonining nozik xususiyatlari, oilaviy sharoitlari, to'y va aza bilan bog'liq udumlar, uy-ro'zg'or asboblari, kiyim-kechak turlari kabi jihozlar haqida batafsil hikoya qiladi. Ammo, afsuski, asarning oxirgi qismi o'sha davrining siyosiy keskinlik davrida yo'qolib ketgan.

Temuriy malikalardan Nurjahonbegimni tarixiy manbalarda Jahongirshoh saroyidagi dono maslahatchi, qalami o'tkir shoira, mohir pazanda va uy bekasi sifatida talqin qiladi. Hattoki Nurjahonbegim keyinroq davlat ishlarini Jahongirshoh nomidan boshqargani, hukmdor farmonlariga uning ham imzosi qo'yilgani va zarb etilgan chaqa tangalarda ham Nurjahon nomli yozuv tushirilgani malikaning mamlakatning ichki siyosatida muhim rol o'ynaganidan dalolat beradi.

Temuriy malikalardan Jahon Orobegim ham ijtimoiy hayotda saxovatpeshalikda Nurjahonbegimdan qolishmaganligini ko'rish mumkin. Xususan, u mamlakatdagi kambag'al qatlam va faqirlarga moddiy yordam uyushtirib, ular uchun uy-joylar qurilishini tashkil qiladi. Obodonchilik ishlariga e'tibor qaratib, Kashmir shahrida "Pari Mahal" (Parilar saroyi) nomli katta bog' barpo etadi. Shahdxonobodni suv bilan ta'minlash maqsadida Alimarlonxon arig'ini qazdiradi. Saroydagi adabiy muhitda tarbiyalangan malika o'zining "Risolayi sohibiya" (Do'stlik

haqida) nomli risolasini yozadi. Jahon Orobegim malika bo'lsa-da, shon-shuhratlarga qiziqmadi. U tabiatan kamtar va xalqchil edi.

Amir Temurning opasi va Amir Dovudbek dug'latning xotini bo'lmish Qutlug' Turkon og'a (1331-1383) ham o'z davrida mamlakat ijtimoiy – siyosiy hayotida muhim o'rin tutgan malikalardan hisoblanadi. Tadqiqotlarda Qutlug' Turkon og'a xususida ba'zi ma'lumotlar berilgan bo'lib, jumladan, sohibqiron 1360-yillarning boshlarida raqiblari ta'qibi sababli Samarqandga kelib, Qutlug' Turkon og'aning uyida 48 kun qo'nim topadi. Qutlug' Turkon og'a ko'plab xayrli ishlarning boshida turgan. O'zining xolis g'aznasidan madrasalar, xonaqohlar qurdirgan.

Abu Zafar Muhiddin Muhammad Avrangzeb (taxtbezagi) Olamgirning qizi bo'lmish Zebunniso begim 1639-yil Dehlida tug'ilgan bo'lib, u ham o'z zamonasining fozila ayollaridan Hafiza Maryam Bonu qo'lida savod chiqargan. Otasi Zebunnisoning shoirlik iste'dodini payqab, unga o'z davrining yetuk olimlaridan Mullo Muhammad Ashraf Isfahoniy va Mullo Jovonni muallim qilib tayinlaydi[4, 13-14 b.]. Zebunniso begimni zukko shoir, yetuk olima, tanbur chertuvchi sozanda va mohir xattot ekanligiga shubha qilib bo'lmaydi. Manbalarda uni arab-fors tillarining sarf-u nahv (morfologiya va sintaksis)ini, fiqh (qonunshunoslik), mantiq, falsafa, tarix fanlarini puxta o'zlashtirgan qobiliyat sohibi sifatida talqin etiladi. Temuriy malika nasta'liq, naqsh va shikasta xatlarini zo'r mahorat bilan yozgan. Mohir xattot muqaddas kitob Qur'onni bir necha marotaba husnixatda ko'chirgan va yoddan qiroat bilan o'qigan[10, 466 b.].

Zebunniso begimda ham temuriy malikalarga xos bo'lgan xususiyat ya'ni, olimlarga, shoirlarga va san'at ahllariga homiylik ko'rsatib, ularga maosh to'lab turganligi ma'lumdir. "Olam Islom" tazkirasida "Zebunniso begim otasi hukmdorlik bilan qozonolmagan shuhratni ilm va odob bilan qozongan", deb e'tirof etiladi. Zebunniso begim saroyda she'riyat ixlosmandlaridan iborat bir qator shogirdlarini ilm-ma'rifat va adabiyot sohasida savod berib kelgan. Hattoki Mirzo Abduqodir Bedildek shoir ham o'z qizini Zebunniso begim tarbiyasiga topshiradi. O'z ilmi va tarbiyasida nuqsoni yo'q Zebunniso begim ijod bilan birga otasi shoh Avrangzeb Olamgirning yaqin maslahatchisi ham bo'lgan[6, 31 b.].

Tadqiqotchi T.Fayziyev o'zining "Zebunniso begim" asarida malika haqida yozilgan qator manbalar va adabiyotlardan olgan ma'lumotlarini tahlil qilib malikaning temuriy malikalar orasidagi eng nafosatli va ilmga chanqoq ekanligini ko'rsatib beradi. Xususan, 1922-yilda chop etilgan "Kobul" jurnalining 10-sonida Zebunniso begim haqida shunday ma'lumot uchraganligini ma'lum qiladi: «Zebunniso begimning chiroyli bir devoni bo'lgan. Yana tasavvuf falsafasiga oid "Munis ul-arvoh" asari ham bor. Tafsir sohasida 769 varaqli "Zeb at-tafsir" ("Go'zal tafsirlar)ni yozdi. Bundan tashqari ilohiyotga doir «Zeb an-nashaot» nomli asar yozib, uni ustoz xotirasiga bag'ishladi. Hindiston musulmonlari orasida dasturulamal bo'lib qolgan "Fatavoyi olamgiri" ("Shariat qonunlari majmuasi") asarini fors tiliga tarjima ham qildirdi». Ko'rinib turibdiki, Zebunniso begim o'z zamonasining oqila va zukko qizi, o'sha muhitning barkamol ziyolisi edi[14].

Natijalar. Yana bir e'tiborli temuriy malika Shohrux va Gavhar Shodbegimning qizi Tutukxonimdir. U onasidan adabiy mehrni meros qilib olib, adabiyot va ilm-fanning samarali homiysiga aylangan. Tutukxonim ko'plab qadimiy matnlarni, jumladan, astronomiya, matematika va tibbiyotga oid asarlarni ham tarjima qilib, o'z kutubxonasini boyitib bordi. Shuningdek, uning sa'y-harakatlari bilan butun temuriylar saltanatida ilm-ma'rifat yoyildi.

Temuriy malikalarning bevosita ilm-ma'rifatga qilgan homiyligi ko'pincha ularning turmush o'rtoqlari va aka-ukalarining shaxsiy faoliyatlariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatib borgan. Jumladan, Ulug'bek Sultonning qizi Oysha Sulton Begim o'zi mohir astronom sifatida aynan otasining Samarqanddagi mashhur Ulug'bek rasadxonasini tashkil etishida muhim rol o'ynaydi.

Sulton Husayn Boyqaroning qizi bo'lgan Badi' az Zamon ham mohir xattot va shoira bo'lgan. U hukmdor saroyini badiiy va adabiy faoliyat markaziga aylantiradi. Umuman olganda temuriy malikalarning turli fanlar rivoji uchun qilgan homiylik ishlari ilm — ma'rifatni chinakam yuksaltirishga xizmat qilgan.

Nurjahonbegim Jahongir Mirzoning turmush o'rtog'i bo'lib, u haqidagi ma'lumotlar qisman saqlanib qolgan. U ham boshqa temuriy malikalar singari saroy sharoiti va hayotidan kelib chiqib aql-idroki, ziyrakligi va bilimdonligi bilan mamlakat hayotida asosiy rol o'ynagan. Nurjahonbegim ham saroydagi rasmiy qabul marosimlarida faol qatnashib, shuningdek, mamlakatdagi muhtoj va kambag'allarga in'om etiladigan yerlar taqsimotiga boshchilik qilgan. Hattoki bu va shu kabi ishlari uchun uning nomi zikr etilgan tangalar zarb etila boshlagan[1].

Arjumandbonu yoki malikaga berilgan "Mumtozbegim" ismli temuriy malika ham lug'aviy jihatdan "mashhurabegim" ma'nosini anglatgan ismga mos edi. Malikani hozirgi kunga qadar hindlarda ham iffat, nafosat, fahm-farosat va ayniqsa sevgi-sadoqat bobidagi ayollik ramzi sifatida ardoqlashadi. Asrlar osha bunday iltifotga sazovor bo'lgan malika Shoh Jahon tomonidan barpo etilgan va dunyoning yetti mo'jizasiga da'vogarlik qilgan "Toj-mahal"da o'z aks topadi. Mumtozbegim faqatgina iymon-e'tiqodli bo'lib xalq orasida tanilmadi balki, u ham g'ariblar, beva-bechoralarga yordam ko'rsatib ularga homiylik qilgan.

Tarixchi Muhammad Musta'idxon Soqiyning "Ma'osiri Olamgiri" asarida temuriy malikalardan Zebunniso haqida qator ma'lumotlar qayd etiladi[12, 448 b.]. Shuningdek uning hayoti, ijodi, iqtidori va saroydagi voqealarga taalluqli jihatlari xususida ko'plab tadqiqotlar mahalliy mualliflar va xorijiy olimlarning ko'pgina maqola va risolalarida qayd etilgan. Zebunnisoning ijodidagi asarlardan Avrangzebning qizlari haqida, faqat qo'lyozma matnidagi ma'lumotlarni bizgacha yetib kelgan. Xususan, Badrunnisobegim haqida quyidagi ma'lumotlarni ko'rish mumkin: "Badrunnisobegim 1057-yili yigirma to'qqizinchi shavvolda tavallud topdi. Hazrat shahanshohning taqozosiga ko'ra u Kalomulloni yodlash va diniy ilmlarni o'rganishga mashg'ul bo'ldi. Solih amallar bilan shug'ullanib, barakotlar topdi. Ulug' otasi taxtga o'tirganining o'n uchinchi yili yigirma sakkizinchi zulhijjada uni Haq o'z rahmatiga oldi". Yoki Zubaydanisobegim xususidagi ma'lumotlar: "Zubaydanisobegim 1061-yili yigirma uchinchi ramazonda borliq olamiga tashrif buyurdi. Toat-ibodat va ilm tahsiliga mashg'ul bo'ldi. Doro Shukuhning o'g'li Sipehr Shukuhning zavjasi edi. Hazrat rihlat qilgan oyda u ham jannatga yuzlandi va uning vafoti xabari padarga ma'lum bo'lmadi". Yoki Mexrunnisobegim xususida: "Mexrunnisobegim 1072-yili safar oyining uchinchi kuni saroydagi xos kanizaklarning biridan tug'ildi. Otasi taxtga o'tirganining qirq sakkizinchi yili, ya'ni hijriy 1116-yilda oxirat saroyiga ko'chib o'tdi"[9, 516 b.].

Yurt tinchligini ta'minlash, urushlarning oldini olish, mamlakat obodonchiligi, ilm-fanning gullab yashnashida temuriy malikalarning ham o'z o'rni bo'lgan. Xususan, Temuriylardan Umarshayx mirzoning to'ng'ich qizi Boburing tug'ishgan opasi Xonzodabegim ana shunday malikalardan edi. Tadqiqotchi T.Qozoqovning maqolasida Zahiriddin Muhammad Boburning keyingi hayoti, sulola taqdiri, qolaversa, mashhur boburiylar sulolasiga asos solinishi va ulkan imperiyaning tashkil topishini bu ayolsiz tasavvur etib bo'lmasligi haqida fikr

bildiradi[7, 76-81 b.]. Haqiqatdan ham tarixdan ma'lumki, Bobur Mirzo Samarqand qamali paytida vaziyatdan chiqish uchun Shayboniixonning shartlariga rozilik bildiradi. Shunday shartlaridan biri Xonzodabegimni garov tariqasida ushlab turish uchun malikani o'z nikohiga olish kerak edi. Bobur Mirzo uchun bu qanchalik og'ir bo'lmasin Xonzodabegimning jasoratli qarori evaziga rozi bo'lgan edi.

Muhammad Solihning "Shayboniynoma" asarida mazkur voqealar bayoniga kengroq to'xtab o'tilgan bo'lib, xususan, shahar ahlining nochor ahvolda qolganligini bilib, Shayboniixon oraga sulh so'zini soladi. Ya'ni yuqorida ta'kidlaganimizdek, shartga ko'ra Xonzodabegim Shayboniixonning nikohiga kirishi lozim edi[8, 56 b.].

Samarqandda Shayboniixon haramida qolgan malikaning keyingi taqdiri qanday bo'lganligi haqida qator manbalarda ma'lumotlar berib o'tiladi. Jumladan, Mirzo Muhammad Haydarning "Tarixi Rashidiy", Hofiz tanish Buxoriyning "Abdullanoma", kabi asarlarda Shayboniixon Xonzodabegimni taloq qilib (taloq qilishining sabablaridan biri, Shayboniixon Bobur uchun Xonzodabegim undan o'ch olishidan qo'rqqanligi deb manbalarda keltirilgan. "Tarixi Rashidiy") sayidlardan bir kishiga xotinlikka berib yuborgan. Taqdir taqozosi bilan keyinchalik malika ukasi Bobur Mirzoning yoniga qaytadi va umrining oxirigacha mamlakat xavfsizligi yo'lida xizmat qilgan. Ayniqsa Bobur Mirzo vafotidan so'ng siyosiy vaziyat keskinlashib qolganda shahzodalar o'rtasiga tushib ularni murosaga keltirgan. Saroy ahli doimo sulolaviy ichki masalalar yuzasidan muammolarni bartaraf etishda malikaga tayanar edi.

Xulosa. Temuriy malikalari o'z zamonasining ilg'or ilmiy va ijtimoiy taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan tarixiy shaxslardir. Ular nafaqat siyosiy va madaniy hayotda muhim rol o'ynagan, balki ilm-fan, ta'lim, adabiyot va me'morchilik sohalarining rivojiga ham katta ta'sir ko'rsatgan. Ko'plab malika ilmiy markazlar va madrasalar tashkil etib, olim va adiblarni qo'llab-quvvatlagan, jamiyatning ma'naviy va ma'rifiy taraqqiyotiga xizmat qilgan.

Ularning faoliyati shuni ko'rsatadiki, Temuriylar davrida ayollar nafaqat oilaviy hayot bilan cheklangan, balki davlat boshqaruvi, fan va ijtimoiy islohotlarda ham faol ishtirok etgan. Bugungi kunda ham ularning merosi tarixiy, ilmiy va madaniy jihatdan o'rganilishi, qadrlanishi va yosh avlodga yetkazilishi muhimdir.

Shunday qilib, Temuriy malikalarining ilm-fan va ijtimoiy taraqqiyotga qo'shgan hissasi ularning benazir merosi sifatida saqlanib qoladi. Ularning sa'y-harakatlari zamonaviy jamiyat uchun ham ibrat bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ahmad Muhammad Tursun. Avrangzeb Olamgir. Boburiy hukmdor va ma'rifat homiysi. 2017. – B. 112. <https://e-hilolnashr.uz/catalog/detail/avrangzeb-olamgir>
2. Boltaboyev H. "Humoyunnoma" ingliz adibasi talqinida. // Jahon adabiyoti. 2008. № 9. – B. 166-167.
3. Gulbadanbegim. Humoyunnoma / Fors tilidan S.Azimjonova tarjimasini. – T.: Fan, 1959; Gulbadanbegim. Ulug' saltanatning noyob gavhari. Oksfordda nashr etilgan (1894 y, J. B. Mallison) // Vatanparvar. - 2008.
4. Zebinisobegim. O'z zamonasining lirik shoirasi haqida. //Jalolov T. O'zbek shoiralari. Toshkent, 1970. – B. 13-31.
5. Ismoilov X- Gulbadanbegim yodnomasi. (Boburning kizi Gulbadanbegimning otasi va amakisi xakida yozgan "Xumoyunnoma" asari xakida). // Fan va turmush. № 5. 1984. – B. 4-5.
6. Qodirova M. Zebbuniso. // Mas'ul muharrir: X.Rasulov. – Toshkent. "Fan", 1982. – 31 b.

7. Qozoqov T. Xonzodabegim. O'tmishga nazar // Jurnal. 3 jild. 3-son. – T.: 2020. – B. 76-81.
8. Muhammad Solih. Shayboniynoma. – T.: Adabiyot va san'at. 1989. – B. 56.
9. Nizomiddinov N.G. Buyuk boburiylar tarixi. (XVI—XIX asr). Monografiya. – T.: “Fan va texnologiyalar”, 2012, – 516 bet.
10. Nuriddinov X. “Ismim Zebiniso...”. XVII asr Shark nazmining benazir vakilasi Zebiniso xakida. // Toshkent okshomi. 1997. 7-mart: Zebinisobegim. O'zbek shoirasi (1639-1702) haqida. // Markaziy Osiyo madaniyati. 2000. 29 sent. 5 okt. – B. 13: Zebinisobegim. Biografik ma'lumot. // O'zSE. – Toshkent, 1971-1980. T. 4. - B. 466-467.
11. Satimov F. Boburiy malikalar: Gulbadanbegim. // Saodat. 1997. № 5. B. 10-11: Satimov F. Boburiy malikalar: Jaxonarobegim. // Saodat. 1998. № 1. – B. 12.
12. Soqiy, Muhammad Musta'idxon Boburiy podshoh Avrangzeb. Ma'osiri Olamgiri (Olamgirning xayrli ishlari) (1658-1707) Muhammad Musta'idxon Soqiy; fors tilidan tarjima, lug'at va izohlar muallifi Ilyos Nizomiddinov; maxsus muharrir Gulom Karimiy. – Toshkent: “Movarounnahr”, 2012. – 448 b.
13. Fayziyev T. Temuriy malikalar. Risola. T., A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994, – 40 b.
14. Fayziyev Turg'un. Zebuniso Begim. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/turgun-fayziyev-zebuniso-begim.html>
15. Sharaxmetova M. Boburiylar davrini o'rganishda muhim manba.// “Markaziy va janubiy Osiyo: madaniyatlararo muloqot chorrahasida”. 2022. – B. 456-471. <file:///C:/Users/XE/Downloads/boburiylar-davrini-rganishda-mu-im-manba.pdf>
16. Shafiqa Yorqin. Temuriy malikalarning jahon madaniyatiga qo'shgan hissasi. // Temuriylar saltanatida davlatchilik va renessans. – Toshkent. 2008. – B. 46-53.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

ETHNOECOLOGICAL PROBLEMS OF MIRZACHUL

Xakimov Ravshan Raimovich

Guliston State Pedagogical Institute,
senior teacher

Abstract. The article analyzes the processes of development of the Mirzachul region during the Soviet period, historical-demographic processes, as well as the ethno-ecological problems of the region, with their characteristics.

Keywords: Mirzachul, resettlement policy, population, Syr Darya, Jizzakh, salinization, nation, demography, ethno-ecology, cotton, irrigation, canals, diseases, silt water.

MIRZACHO'LNING ETNOEKOLOGIK MUAMMOLARI

Xakimov Ravshan Raimovich,

Guliston davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Sovetlar davrida Mirzacho'lning o'zlashtirilishi va undagi tarixiy-demografik jarayonlar, shuningdek etnoekologik muammolari tahlil qilingan va unga tavsiflar berilgan.

Kalit so'zlar: Mirzacho'l, ko'chirish siyosati, aholi, Sirdaryo, Jizzax, sho'rlanish, millat, demografiya, etnoekologik, paxta, irrigatsiya, kanal, kassalik, sizot suvi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N09>

Kirish. Mirzacho'l bir million gekardan ortiq maydonni egallab, janubda Turkiston tog' tizmasi, janubi-g'arbda Nurota tog'lari, g'arbda Bolatog' va Pistalitog', shimoli-g'arbda Qizilqum cho'li, sharq va shimoli-sharqda Sirdaryo bilan chegaralangan. Turon pasttekisligi va uning tog' etagida joylashgan chekka qismi — Mirzacho'l sizot suvlari tabiiy oqib chiqmaydigan cho'llar qatoriga kiradi. Tog'lardan tekislik tomon yotqiziq konuslari, tog' etagidagi qiya tekisliklar va daryo vodiysi bo'ylab sizot suvlari (shuningdek, minerallashgan tuzlarning grunt suvlari) oqib keladi. Mirzacho'lning tabiiy suv oqishi yetarli emas: sizot suvlari asosan tuproqdan va o'simliklardan bug'lanishga sarf bo'ladi [1:B.16.].

Mirzacho'lga janubda Turkiston tog' tizmasidan Bosmadonsoy, Kattasoy, Shahriston, Zominsuv va Sangzor daryolari, g'arbda Nurota tizma tog'idan bir qancha soy, jilg'alar qadimda seryog'in yillarda oqib tushgan, cho'l sug'orilmasdan avval qancha suv kelgan bo'lsa, shuncha suv sarf bo'lgan va sizot suvlarining chuqurligi deyarli o'zgarmay turgan. Yer osti suvlari va yer osti qobig'ining sho'r qatlami sug'orishdan oldin ancha chuqurlikda joylashgani uchun sezilmagan edi[2:B.9]. Mirzacho'l yer osti suvlari bu yerga suv chiqarilishidan oldin minerallashgan bo'lib, Mirzacho'lning markaziy qismida 20 metrdan ortiq chuqurlikda, tevarak-atrofida 15-20 metr, Jetisay, Sardoba, Arnasoyda 5-7,5 metr, Sho'ro'zak massivida 2,2-5 metrgacha chuqurlikda joylashgandi. Mirzacho'lning jazirama issig'i tufayli o'zlashtirilishi davrida yillik yog'ingarchilik miqdori umumiy bug'lanadigan suvni 6% ni tashkil etgan.

Adabiyotlar. XIX asr oxirida amerikalik tadbirkorlarning qutqusi va paxtaga bo'lgan talab tufayli chor Rossiyasi Mirzacho'lga rusiyzabon aholini ko'chirib, cho'lni o'zlashtirishga katta e'tibor berdi va Mirzacho'lning shimoli-sharqiy qismini o'zlashtirish boshlanib ketdi. 1872-yilda muhandis N.Ulyanovning projektiga ko'ra, dastlabki "Kaufman" kanali qazildi, 1883-1885-yillarda knyaz K.Romanovning mablag'i hisobiga Iskandar arig'ini qazish ishlari olib borildi, 1885-yilda Bekoboddan Yettisoyga qarab Buxoro arig'i, so'ngra Bekoboddan Sardobaga tomon Kenaz arig'i qazildi. 1893-yil Nikolay I nomidagi kanal qurilishi bilan Mirzacho'lning deyarli markaziga suv yetib bordi. Ammo chor Rossiyasi o'z maqsadiga erisha olmadi[3:B.108]. Xorazm arig'i, O'rinboyariq va boshqalarning qazilishi nihoyasiga yetkazilmadi. Muhandislik hisob-kitoblaridagi xatoliklarga ko'ra kanallarga yetarlicha suv chiqmadi, oqar suvlar dambalarni buzib, atrof-muhitga zarar yetdi, suvdan xo'jasizlarcha foydalanish tufayli rejalashtirilgan hudud o'zlashtirilmadi.

1915-1917-yillarda misli ko'rilmagan qurg'oqchilik bo'ldi, 1920-1940-yillardagi Arktika isishi davri insoniyat tarixida og'ir oqibatlariga sabab bo'ldi, ijtimoiy-siyosiy turkumdagi o'zgarishlar: birinchi jahon urushi, oktyabr to'ntarishi, fuqarolar urushi va istiqloqlilik harakati, "harbiy kommunizm" siyosati tufayli uning oqibatlari 1923-yilgacha davom etdi[4:B.195-197], ochlik avj oldi, Mirzacho'lning sug'orma dehqonchilik hududlaridagi qahatchilik, botqoq qamishzorlardan chiqqan bezgak epidemiyasi va yerning qayta sho'rlanishi bilan hamohanglik kasb etdi. G.K.Rizenkampf Alekseyevsk qo'rg'onida 70% yer sho'rlanganligi, ommaviy bezgak epidemiyasi tufayli nafaqat alohida xutorlar, balki ko'plab qo'rg'onlarning aholisi ko'chib ketganligi, shimoli-sharqiy irrigatsion tizimlarga putur yetganligini qayd etgandi[5:S.83]. Mirzacho'lga ko'chirilgan rus aholisining ko'pchilik qismi boshqa hududlarga ko'chib keta boshladi, immigrantlarning o'troqlashuvi yuz bermadi[6:B.217-218]. Bezgak epidemiyasidan ishchilarning 80-90 % gacha azob chekishayotgan edilar, natijada o'lkadagi irrigatsiya-melioratsiya qurilish ishlari orqaga ketayotgan edi. 1919, 1920 va 1921-yillarda Spassk qo'rg'oni aholisining 10 %i bezgak xurujidan vafot etgan[7:S.309].

1920-yilda Mirzacho'lga Moskvadan bezgak epidemiyasini o'rganish uchun bir qancha olimlardan iborat komissiya yuborildi. Professor V.F.Bulayevskiyning eslashicha, Sirdaryo stansiyasida ularni hech kim qarshi olmagan, bitta telefonist bo'lib, u ham bezgak xurujidan azob tortib yotgan. Ekspeditsiya a'zolariga qishloq kengashi ot bergan, lekin hamma kasalligi tufayli yo'l boshlovchi bera olmagan. Sirdaryo tumanidagi Oxunboboyev, Malik va boshqa xo'jaliklarning qo'rg'onlari bezgakdan huvullab yotgan...[8:S.4].

1920-yil seryog'in keldi, o'lkamizda kuchli suv toshqinlari, sel oqimlari bo'lib, Mirzacho'ldagi irrigatsion inshootlar ham ancha zarar ko'rdilar. Tabiiy ofat talafotlari 1923-yilda ancha bartaraf etilib, irrigatsiya ishlari yaxshilandi.

1921-yilda bezgak xurujiga qarshi kurash maqsadida mirzacho'lliklar uchun O'ra-tepa shahrida sihatgoh tashkil etildi. 1923-yilda ovul va qishloqlarda bezgak epidemiyasini tugatish uchun sanitar "uchliklar" tuzildi. Bezgakka qarshi kurash ommaviy suratda avj olishi bilan epidemiyaning asta-sekin kamaya borishi quyida ko'rishimiz mumkin[9:S.76].

Ambulatoriyaga kasallarning kelishi	1923-yil	1925-yil
<i>Umumiy qabul qilingan kasallar</i>	<i>3777 nafar</i>	<i>2413 nafar</i>
<i>Bezgak xuruji bilan kasallanganlar</i>	<i>1650 nafar</i>	<i>612 nafar</i>
<i>Boshqa kasallarga nisbatan % hisobida</i>	<i>43,7</i>	<i>25,3</i>

1914-1919-yillar davomida sug'orilgan 95 ming gektar yerning 60 ming gektari, ya'ni 2/3 qismi tashlandiq holatga kelib qoldi, faqatgina 35 ming gektar yer sug'orilib, dehqonchilik qilinar edi. 1913-1915-yillarda vohada birinchi yirik melioratsiya tarmog'i — Sho'ro'zak zovuri (63 km. uzunlikda) qurildi. 1919-yilda melioratsiya shirkatlari tuzilib, 20-yillarning boshlarida ularning faoliyati ancha kengaydi. 1900-yilda Mirzacho'l tajriba dalasi tashkil etildi. Mirzacho'lda sug'oriladigan yerlarning qayta sho'r bosishini N.A.Dimo (1906-y.) va M.M.Bushuyev (1908-y.) aniqladilar va unga alohida e'tibor berdilar. Ular sholi ekishning, bostirib sug'orishning oqibatlarini asoslab berishdi, almashlab ekish qonuniyatlarini ishlab chiqdilar va kollektor-drenajlar sistemasi zarurligini isbot qildilar. Agronomlar S.V.Ponyatovskiy, R.R.Shreder, N.N.Aleksandrov, irrigator A.I.Kryuchenko kabi mutaxassislardan iborat komissiya 1906-yilning sentyabrida 6 dalali almashlab ekishni tavsiya etgan[10:S.91]. M.M.Bushuyev paxta hosildorligini oshirishning asosiy sharti — almashlab ekishni to'g'ri tashkil etishda, deya beda va bir yillik donli ekinlarni paxta bilan almashlab ekib, tajriba stansiyasi dalalarida joriy qilgan. Lekin, paxtachilik bo'yicha Rossiyaning Mirzacho'ldagi instruktori Salin 1913-yildagi hisobotida qo'l mehnatiga asoslanganligi uchun "bedachilik keyingi ikki yil ichida foydasiz soha bo'lib qolgani, o'zini-o'zi oqlamayotganligi va kelgusida kengaytirilmasligi"[11:S.139-140] to'g'risida fikr yuritadi. Dehqon xo'jaliklarining daromadlari paxtachilikni kengaytirishda, deb baholadi. Shu davrdan Mirzacho'lda paxta monokulturasini tashkil topa boshladi.

Tadqiqot metodologiyasi. 1915-1917-yillardagi qurg'oqchilik oqibatida Mirzacho'l aholisining tarkibi mahalliy millat vakillari hisobiga ko'paydi. Yollanma ishchilar asosan qo'shni O'ra-tepa va Zomin volostlaridan, Jizzax uyezdi, Ursatyevsk stansiyasi, Qo'qon uyezdlaridan kelishgandi[12:S.245]. 1918-yilda qishloq aholisi 53831 kishi bo'lib, shundan 45604 kishi mahalliy millat vakillari va 8227 kishi rusiyzabon aholi edi[13:S.25]. 1917-1923-yillardagi ocharchilik og'ir oqibatlarga olib keldi, Turkistonda dahshatli o'lat, terlama, sing (zangila) kasalliklari ommaviy tarqaldi. Farg'ona vodiysida 1 million kishi, Samarqand viloyati Jizzax uyezdining 70% aholisi, Samarqand uyezdida esa 70 ming kishi ocharchilikdan halok bo'lgan. T.Risqulov ocharchilik respublika aholisining yarmini, taxminan 2,5 million kishini o'z domiga tortganligini yozgan edi[14:B.77]. Ochlik, qahatchilik tufayli yangi yerlarni o'zlashtirishda yevropaliklar bilan birgalikda mahalliy aholi, Farg'ona vodiysi va O'ra-tepa, Zomin atroflaridan ko'chib kelgan kishilar ishtirok eta boshladilar, 1923-yilga kelib butun Mirzacho'l aholisining 54% ni tub millatlar tashkil etdi[15:B.82-83]. Sobiq Ittifoq davrida Mirzacho'lni o'zlashtirilishi ekstensiv xarakter kasb etib, yuqoridagi xatoliklar oqibatlariga e'tibor berilmadi, aholini yangi yerlarga joylashtirish va yerdan, suvdan foydalanish tartibsiz ravishda olib borildi, agrotexnik ilg'or tajribalar keng tatbiq etilmadi, oqibatda XX asrning o'rtalarida aholi o'rtasida xavfli kasalliklar va o'lim darajasi yana ortdi, yerning sho'rlanishi kuchayib bordi[16:B.12-16-17].

Sobiq Ittifoq davrida Osiyoning epidemiologik xastaliklariga chidamsiz rus immigrantrlari o'rniga mehnat resurslarini to'ldirish maqsadida mahalliy millatlar Mirzacho'lga noan'anaviy usullarda jalb etila bordi. Boyovut tumanidagi G'allakor, 1-Boyovut, 3-Boyovut SFUlarida istiqomat qiladigan buxoroliklar, samarqandliklar, Chorjo'ylik turkmanlar quloqlashtirilib, majburan ko'chirilgan.

1920-1940-yillardagi Arktika isishi davrida ikkinchi dahshatli ochlik 1931-1933-yillarda yuz berdi, qurg'oqchilikdan zarar ko'rgan qishloqlarning aholisi ommaviy ravishda majburan ko'chirildi, ochlikdan zarar ko'rgan ko'plab mahalliy xalq Mirzacho'lga

kelishdi. Farg'ona, Surxondaryo, Qashqadaryo, Zarafshon vodiylaridan aholi ko'chirildi. 1928-1929-yillarda 2600, 1929-1930-yillarda 7600 xo'jalik ko'chirilgan. Shuningdek, 30-yillarda Turkiston tog' tizmasi yon bag'ridagi Samarqand viloyati lalmikor qishloqlari aholisi Mirzacho'lga majburan ko'chirildi. 1931-1932-yillarda yerning botqoqlanishi tufayli bezgak kasali avj oldi. Meliorativ tadbirlar keng amalga amalga oshirilganiga qaramay, 1936-yilda Mirzacho'lda 53% qishloqlarning yer maydonlari botqoqlangan va quritishni talab qilardi.

Ikkinchi jahon urushi arafasi va urush yillarida Sovet davlati paxta yetishtirishni oshirish maqsadida bir butun xalq peshonasiga "sotqin", "xoin" kabi tamg'alarni bosib, ko'chiruvchilik siyosatini yuritgandi[17:B.25-27], koreyslar, Qrim tatarlari, mesxeti turklari, shuningdek, urush asirlari kabi turli diasporalar Mirzacho'lga o'zlari uchun mutlaqo notanish bo'lgan landshaftga ko'chirildilar.

1939-yilda yangi 110 ming gektar yerni meliorativ tadbirlarsiz o'zlashtirilishi tufayli sizot suvlari ko'tarilib, sho'rlangan yerlar yanada ko'paygan.[18:S.9] 1939, 1940, 1941-1942-yillarda partov yerlarni o'zlashtirish maqsadida sholi ekish surati oshib bordi, urush tufayli melioratsiya va irrigatsiya ishlari to'xtab qoldi, oqibatda yer botqoqlanib, o'tmishdagi dahshatli voqealar takrorlandi.

1948-yilda Farhod GESi ishga tushishi bilan 1947-1948-yillarda qurilgan Boyovut kanaliga suv ochildi, Do'stlik kanalining suvi ko'paydi va qo'shimcha 40 ming gektar yerni o'zlashtirish imkoni tug'ildi. Sobiq Ittifoqning Mirzacho'lni o'zlashtirishda madaniylashtirilgan ko'chirish siyosatining ko'rinishi bo'lmish "komsomol yo'llanmasi" bilan yuborish, mehnat resurslari bilan uzviy ta'minlash dasturi shakllandi. 1949-yil yanvarida bir guruh andijonlik yoshlar oilasi bilan Mirzacho'lda ishlash tashabbusi bilan chiqdilar[19:S.50-51]. Andijon yoshlarining tashabbusini Toshkent, Qashqadaryo, Farg'ona va boshqa viloyatlar yoshlari qo'llab chiqdilar. Madaniylashtirilgan ko'chirish siyosati uzluksiz XX asrning 80-yillari o'rtalariga qadar davom etdi va asosan mahalliy aholi paxtachilikka ixtisoslashgan xo'jaliklarga o'rnashdi.

1956-yilda Zaporozhye, Smolensk, Kurgan, Kiyev va boshqa shaharlarning FZO maktablarini 12 ming bitiruvchisi Mirzacho'lda ishlash tashabbuskori bo'ldilar[20:S.64]. Rusiyzabon aholi asosan sanoat ishlab chiqarishiga jalb etildi.

XX asrning 50-yillari oxirigacha yangi yerlarni o'zlashtirishda akademik T.D.Lisenko, professor V.A.Shaumyan kabi antidrenaj nazariyasini yoqlovchilarning g'oyalari ustuvor bo'lib, melioratsiya qurilishi ikkinchi darajali hisoblangan, loyihalardan meliorativ qurilishlar chiqarib tashlangan.

50-yillarning o'rtalariga kelib, Mirzacho'lning eski suv chiqarilgan hududining shimoli-g'arbiy qismida aholi o'troqlashib, o'zlashtirildi, 1960-yil 25-dekabrda Janubiy Mirzacho'l kanaliga suv ochilishi bilan o'zlashtirishda yangi davr boshlandi. Mirzacho'lning o'zlashtirishning yangi prinsiplariga ko'ra inson omili uchun kompleks tadbirlarni qamrab oldi. Sug'orish, kollektor-drenaj tarmoqlari, gidroinshootlar qurish, yo'l, energiya ta'minoti, ichimlik suvi, gazlashtirish ihotazorlarga yaxshi uylar, maishiy xizmat ko'rsatish, madaniyat, ta'lim, sog'liqni saqlash obyektlari qurishga e'tibor berildi. 1950-yillarning o'rtalarida boshlangan Mirzacho'lni o'zlashtirish jarayoni 70-yillarning ikkinchi yarmiga kelib yakunlandi[21:B.269]. Asosiy e'tibor Jizzax cho'lini o'zlashtirishga qaratildi, 1963-yilda Sirdaryo, o'n yildan so'ng Jizzax viloyatlari tashkil etildi, Mirzacho'l o'rnida Sirdaryo vohasi shakllandi.

Madaniylashtirilgan ko'chirish oqibatida Mirzacho'lga kelgan mahalliy aholi vakillari ko'p holatlarda xalqimizga xos etnopsixologiyada bo'lib, "baribir ota yurtimga qaytib ketaman", degan fikrda edilar. Albatta, ularning o'rnashishlari, Mirzacho'lda dehqonchilik madaniyatining sir-asrorlarini o'rganishlari davrida, hukmron mafkura sharoitida ekstensiv xo'jalik yuritish oqibatida, yer-suvni e'zozlashdan yiroq bo'lib, yuqoridagi xatoliklar takrorlandi, sug'oriladigan yerlarning miqdori qancha ko'p bo'lsa, undan shunchalik xo'jasizlarcha, beparvolarcha foydalanildi, bostirib sug'orish, sholichilik va hokazolar tufayli voha yerlari sho'rlanib bordi. Shuningdek, irrigatsion inshootlar qurilishidagi xatoliklar, meliorativ inshootlarning yetarli emasligi va sifatsizligi tufayli o'zlashtirilgan yerlarning meliorativ holati yomonlashdi. Bu jihatda shuni ta'kidlash joizki, Mirzacho'lga ko'chirilgan mahalliy millat vakillari ham, diasporalar ham avvalgi yashash joylarida dehqonchilik madaniyati bilan tanish bo'lsalar-da, butunlay boshqacha geografik va tabiiy muhitga moslashishlariga to'g'ri keldi. Masalan, Turkiston tog' tizmasi adirlaridan ko'chirilgan aholi xo'jalik yuritishda asosan chorvachilik bilan shug'ullanib, lalmikor dehqonchilikni ham olib borishgan. Turli etnik guruhlar Mirzacho'lga majburiy ravishda ko'chib kelib, yangi muhit sharoitida tabiiy omillarga moslashish va yashab qolish uchun kurash olib borishga majbur bo'ldilar.

Sug'orma dehqonchilikdagi qo'pol xatolar katta iqtisodiy va ma'naviy ziyon keltirdi. Yiliga deyarli 80-100 ming gektar yangi yer o'zlashtirilib, foydalanishga topshirilgan, lekin shu bilan bir vaqtda turli sabablarga ko'ra, 60-80 ming gektar yer yaroqsiz holga kelgan. Masalan, 1966-1984-yillarda 390 ming gektar sug'oriladigan maydon oborotdan chiqqan[22:B.41]. 1984-yil Jizzax viloyatining Zarbdor nohiyasida har gektar yerdan olingan paxta hosili 7 sentnerdan oshmadi. Bunga Jizzax viloyatidagi 25% kollektorlarning umuman ishdan chiqqanligi, yopiq va tik drenajlarning 1/3 qismi ishlamaganligi sabab bo'ldi[23:B.271]. Shuningdek, voha yerlariga obi-tobi yetilganda ishlov berilmasligi, ishlov berishda ballonli traktorlardan keng foydalanish oqibatida ekin unadigan madaniy qatlamdan pasti zichlashib bordi, tabiiy yog'inlar va quyilgan suvning sizilishi zaiflashdi, vegetatsion davr qisqardi.

Tahlil va natijalar. Mirzacho'lning o'zlashtirilgan yerlariga azot, fosfor, kimyoviy o'g'itlarni solib, paxta hosildorligini oshirish tajribalari 1906-1912-yillardayoq boshlangan[24]. 1929-1930-yillardagi olib borilgan tajribalarga ko'ra, yerga qancha ko'p kimyoviy o'g'it solinsa (azot – 240 kg), paxta hosildorligi shuncha ortishi isbotini topgan[25:S.40]. 1960-yillarda Ittifoq rahbariyati tomonidan paxtachilikda kimyoviy moddalar keng qo'llanila boshlandi. Xususan, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda bir gektar yerga o'rta hisobda ko'pi bilan 100 kg mineral o'g'it sarflansa, O'zbekistonda bu miqdor gektar hisobiga 268 kg ni tashkil etdi[26:B.17]. O'z o'rnida Sirdaryo vohasi yerlari ham ommaviy ravishda buzildi, yaroqsiz yerlar miqdori oshdi, dori "yemasdan" va "ichmasdan" hosil bermaslikka o'rganib qoldi. Har bir gektar ekin maydoniga mineral o'g'it solish ham oshib bordi. Masalan, agar 1980-yilda bir gektar ekin maydoniga 149 kg azot, 85,6 kg fosfat, 28,5 kg kaliy solingan bo'lsa, 1987-yilda bu raqam mos ravishda 166,8; 92,4; 46,4 bo'ldi[27:B.281]. Mazkur mineral o'g'itlarning ma'lum qisminigina o'simliklar yuta oladi. Azotning qolgan qismi havoga chiqib ketadi, lekin fosforning o'lik zaxirasi yuz yillarga yetarlik. 60-yillarning 2-yarmida aviatsiya yordamida bajariladigan kimyoviy ishlar hajmi 34,3%ga ko'paygan[28:S.26]. 80-yillarda jahonda bir gektar yerga 300 g. pestitsidlar solingan bo'lsa, O'zbekistonda 54 kg ni tashkil etib, qo'llanilish normasidan 180 barobar ko'p edi. Paxta ekiladigan maydonlarga turli xil gerbitsidlar, zaharli kimyoviy moddalar bilan ishlov berilganligi oqibatida xavfli kasalliklar va

o'lim darajasining ortishi yuz berdi. Ko'plab agronom olimlar, sobiq dala brigadirlari, mexanizator, suvchilarning o'rtacha umr yoshiga yetmasligi, fojiali taqdirlari paxtachilikda kimyoviy moddalar qo'llanilishi bilan ifodalanadi.

Irrigatsion inshootlar, suv omborlari va gidrouzellarning qurilishi jarayonida meliorativ inshootlarning yetarli emasligi tufayli faqatgina sug'oriladigan yerlar emas, balki shahar, posyolka, qishloqlarning ahvoli yomonlashdi. Hozirgi paytda o'nlab shaharlarda yer osti suvlari yuzaga yaqinligi tufayli daraxtlar qurib qolmoqda, binolarning poydevori ishdan chiqyapti, atrof-muhit yomonlashmoqda[29:B.272].

Bu hol Sirdaryo viloyatining Boyovut shaharchasi, Yangiyer va Guliston shaharlari qiyofasida yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Ikkinchi ming yillik boshlarida sizot suvlarining yillik o'rtacha joylashish chuqurligi Sirdaryo viloyati xo'jaliklari bo'yicha 172 sm.ni, Jizzax viloyati xo'jaliklari bo'yicha 219 smni tashkil qildi.

Bunda Jizzax viloyati xo'jaliklarida sizot suvlari sathining Sirdaryo viloyati xo'jaliklariga nisbatan ancha pastda joylashishi bu yerdagi geomorfologik sharoit va relyefni sizot suvlarining oqimini yaxshi ta'minlashida, deb bilish mumkin[30:B.48].

Bugungi kunda Sirdaryo viloyati yerlarining 90%i sho'rlangan[31:B.9] bo'lib, yer osti sizot suvlari turg'unligi 1-2 metr chuqurlikda joylashgan.

Akademik tuproqshunos olimlar J.Axmedov, Q.Mirzajonov, S.Azimbayev va tadqiqotchi S.Isayevlar "tarkibida 2-2,5 g/l tuz tutgan yerlar sizot suvlari sathini 1,5 metrdan pastga tushirishi hozirgi suv tanqisligi sharoitida koni zarar", deb hisoblashadi. Sizob suvlari mineralizatsiyasi kam bo'lganda 1-1,5 metr, ko'p bo'lganda 2-2,5 metr da saqlash tavsiya etilmoqda[32:B.6-7].

XX asrning 2-yarmida quyosh aktivligining oshishi, global isish, "katta qurg'oqchilik"larning tez-tez bo'lib turishi natijasida Yer sharida cho'llar maydoni yiliga 6 million gektarga kengaymoqda[33:B.187].

Sobiq Ittifoqda Mirzacho'lni o'zlashtirilishi tajribalari, Markaziy Osiyo Respublikalarida paxta yetishtirishning ommalashtirilishi, yangi yerlarni o'zlashtirilishi, shuningdek, Sirdaryo va Amudaryo o'zanlarida suv omborlari, gidroelektrostansiyalar qurilishi, sanoatda suvdan keng foydalanilishi oqibatida Orol muammosi paydo bo'ldi. Sirdaryo va Amudaryo suvlaridan nazoratsiz foydalanish oqibatida 1961-1970-yillar oralig'ida Orol dengiziga har yili 42,9 kubokilometr suv quyilgan bo'lsa, 1981-1984-yillarda 4,2 kubokilometrga tushib qoldi[34:B.56]. Global isish natijasida Orol qurib bordi. Ming yillik boshlariga kelib, havzasida 35 million aholi istiqomat qiladigan dengiz quriy boshladi. Orol fojiasi mintaqaviy muammodan umumbashariy fojia darajasiga ko'tarildi[35:B.193]. Ilgari yer yuzidagi eng yirik ichki suv havzalaridan biri bo'lgan Orol dengizining hajmi bugungi kunda 13 barobar, maydoni 7 barobar qisqardi, suv sathi 26 metr pasaydi. Dengizning qurib qolgan tubida 5 million gektardan ziyod maydonni egallagan yangi Orolqum cho'li paydo bo'ldi[36].

Butun jahonda dehqonchilik madaniyati bugungi kunda yerlarning sho'rlanishi, cho'llanishi muammosi bilan birgalikda "kislotali yomg'irlar"dan, tuproq eroziyasidan aziyat chekmoqda. Bugungi kunda Yer yuzasining 31 million gektar qismi «kislotali yomg'irlar»dan zararlangan va bug'langan. Tuproq eroziyasi tufayli ekin maydonining 26 million gektarida har yili hosildorlik pasayib bormoqda[37:B.186-187].

“Neolit inqilobi” ziroatchilik madaniyati taraqqiysi bosqichlarida insoniyat ochlik balosidan omon qoldi, unib-o’sdi. Miloddan avvalgi II ming yillikda Markaziy Osiyoda sug’orma dehqonchilikka o’tilishi, miloddan avvalgi I ming yillikdan boshlab yangi yerlarga kanallar qazib, suv chiqarib, o’zlashtirilishi Osiyocha ishlab chiqarish asosida qadimdan tabiatni, xususan “yediruvchi va kiydiruvchi” tuproqni» e’zozlashning amaliy-an’anaviy yumushlari shakllangan. Tuproq tarkibini boyitib, hosildorlikni oshirib borishda “tabiatdan tabiatga” qonuniyatiga amal qilingan, chorvachilikdagi chiqindilar, go’ng, xashak nishqurti, xazon chirindisi, nuragan devor kesaklari, ariq-zovurlar tozalanganda chiqadigan tuproq yerga solingan. Sirdaryo vohasi bugungi kunda irrigatsion-melioratsion inshootlarni tozalash natijasida chiqarilgan tog’-rog’ rosh (balchiq tuproq) zaxirasiga ega. Roshda yerni boyituvchi barcha elementlar mavjud, yerga solinsa har qanday ekin hosildorligini 8-10 sentnerga oshiradi. Mineral o’g’itlar xarajatining 25%i roshni yerga solishga sarflansa, ancha yutuqlarga erishish mumkin. Irrigatsiya va melioratsiya inshootlari ichida va atrofida bitadigan o’simliklar qamish, g’o’g’a, sho’ra va boshqa yovvoyi o’simliklar hamda g’o’zadan qurilishbop mahsulotlar DSP, DVP ishlab chiqarish mumkin, qoldiqlari chiritilib yoki shunday yerga solinsa tuproq yanada boyiydi.

Tabiatning shafqatsiz qonuniyatiga ko’ra inson undan qancha noz-ne’mat, farovonlik olsa, uni shuncha asrab-avaylasa, tabiatni tabiiy ne’matlar bilan boyitsagina boqiy umrguzaronlik qila oladi.

Xulosalar. Sirdaryo vohasining bugungi etnodemografik, urbanizatsion, sivilizatsion taraqqiysini yuksaltirish, ekomuhitini asrash, uni boyitib, kelgusi avlodlarga yetkazib berish vo’ha aholisining muqaddas burchidir.

Yuqoridagi fikrlardan quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

- Mirzacho’l qurigan qadimiy dengiz o’rnida shakllangan bo’lib, sizot suvlari tabiiy oqib ketmaydi. Shu tufayli bugungi kunda vo’ha tuprog’i keskin sho’rlanishga moyil. Hududda sizot suvlarining yig’ilishida asosiy rolni Turkiston va Nurota tog’ tizmalarining yer osti oqimlari o’ynaydi. Mustaqillik davridan Turkiston tog’ tizmasi old qismida yashovchi aholi tomonidan yer osti suvlarini nasos orqali chiqarib tashlab dehqonchilik faoliyati yuritayotganlari tufayli qadim Mirzacho’l hududida sizot suvlari oqimi yanada ko’payishi ehtimoli mavjud;

- XX asr davomida Mirzacho’lning “yoppasiga ekstensiv o’zlashtirilishi” bizningcha xato bo’lib, buning o’rniga faqat suv chiqarish mumkin bo’lgan unumdor yerlarga e’tibor qaratilishi lozim edi. Qolgan hududlarda esa tabiiy muhit saqlanib, chorvachilik va boshqa sohalar rivojlantirilishi kerak edi;

- Mirzacho’lga “boshqa etnosning o’rnashuvi”, ya’ni Chor Rossiyasi davrida rus dehqonlarining ushbu hududni o’zlashtirishda hukmron mavqega ega bo’lishi, meliorativ tadbirlarga yetarlicha e’tibor berilmasligi, shuningdek, Sovet davrida quloqlashtirish, majburan ko’chirish va “komsomol yo’llanmasi” bilan mahalliy aholini Mirzacho’lga yuborish kabi jarayonlar natijasida cho’l landshaftidan bexabarlik va ekstensiv xo’jalik yuritilishi oqibatida yerlarning sho’rlanishi yuzaga keldi;

- Ekologik muhitning buzilishi natijasida zararkunanda hasharotlar va epidemiologik kasalliklar keskin ko’paydi. Osiyoga xos kasalliklar va noqulay ekomuhit sababli Mirzacho’lda rus dehqonlari uzoq yashab qololmadilar, ular asta-sekin Markaziy Osiyoning shaharlariga ko’chib o’tishdi yoki o’z vatanlariga qaytib ketishdi.

Bugungi kunda Sirdaryo vohasi yerlarining sho'rlanishi va mavjud ekomuhit istiqboli quyidagi xulosalarni beradi:

- Guliston davlat universiteti bazasida "Sirdaryo vohasi ekologiyasi va istiqbollari" ilmiy laboratoriyasini tashkil etish, Respublikamizning yetakchi ilmiy markazlari bilan hamkorlikda barcha fan, mutaxassisliklar jabhasida ilmiy tadqiqotlarni olib borish va amaliyotga tatbiq etish, voha aholisining ekomadaniyatini takomillashtirib borish;
- Vohadagi irrigatsion tarmoqlarni betonlashtirish yoki ma'lum o'n yilliklarga chidaydigan sun'iy, nisbatan kam xarajat talab qiladigan qoplamalar texnologiyasini ishlab chiqish va amalda tatbiq etish;
- Irrigatsion tarmoqlardan toza suvni to'g'ridan-to'g'ri zovur kollektorlariga tushishini oldini olish, suvdan tejab foydalanishni joriy qilish;
- Iqlimiy, meteorologik, ilmiy bilimlar asosida yerning sho'rini bosqichma-bosqich qochirish, sizot suvlari sathini me'yoriy kamaytirishga erishish;
- Almashlab ekishni keng tatbiq etish. Chorvachilik, bog'dorchilik fermer xo'jaliklarini ko'paytirish. Yerni mahalliy o'g'itlar bilan oziqlantirish, ariq, kanal va zovurlardan chiqqan roshini ekin yerlariga solib hosildorlikni oshirish;
- Irrigatsion tarmoqlar atrofida, ekin dalalari oralig'ida, shamol yo'nalishlari bo'ylab, shuningdek, magistral va tumanlararo yo'llar atrofida himoya daraxtzorlarini barpo etish maqsadida, oilalarga ma'lum yillar davomida oraliq ekin ekib foydalanish imkoniyatini berish, shuningdek, mahalla ko'chalari va tomorqalarda manzarali hamda mevali daraxtlarni o'stirish;
- Mahalla hududlarida yog'in-sochin va oqar suvlarining to'planib qolishini oldini olish, ko'chalar atrofida rejali ariqlar bo'lishiga erishish, obodonlashtirish;
- Ariq, zovur va kollektorlarni muntazam tozalab borish, vohaning boy xom ashyosi — qamish, g'ug'a kabi yovvoyi o'simliklar hamda paxta g'o'zasidan sanoat xom ashyosi sifatida foydalanish, ya'ni ulardan DSP, DVP kabi qurilish bop, mebel bop mahsulotlar yoki ekin dalalari unumdorligini oshirish uchun tabiiy o'g'it ishlab chiqarishni joriy etish;
- Vatanimiz kuchli seysmik hududlardan biri hisoblanishi, sizot suvi yaqin bo'lgan mintaqalarning seysmik xavfliligi inobatga olinib, yakka tartibda va tadbirkorlik sohalarida uy-joy, korxonalar qurilishini, saqlanishini seysmik konsultativ nazoratlarini joriy qilish;
- Biologik xilma-xillikni saqlash va ko'paytirishga e'tibor qaratish kabi chora-tadbirlar, shubhasiz, vohamizning obodligi, farovonligi va rivojlanishining muhim omili bo'lar edi.

Jamiyatning barcha boyliklari inson mehnati natijasida yaratiladi, ammo bu jarayon atrof-muhit bilan uzviy aloqadorlikni talab etadi. Insoniyatning tabiat bilan uyg'un holda erishgan madaniyatida tabiiy muhitning mavjudligi yoki yo'qligi o'z aksini topadi.

Mirzacho'lni o'zlashtirish jarayonida bu hududga ko'chirilgan yoki kelib qolgan aholining etnopsixologiyasida XX asrning 80-yillarigacha «baribir ota yurtga qaytaman!» degan qarash ustunlik qilgan. Biroq bugungi kunga kelib, Sirdaryo vohasi aholisi uchun qadimiy Mirzacho'l yerlari doimiy Vatanga aylangan. Agar voha yerlarining sho'rlanishi oldi olinib, tabiati yanada boyitilsa, bu maskan kelajak avlodlarga mustahkam Vatan sifatida xizmat qilishda davom etadi. Zero, bugungi kunda buning uchun barcha zarur imkoniyatlar mavjud.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. R.Egamberdiyev, A.Razzoqov. O'zbekistonda qo'riq yerlarini sug'orish, o'zlashtirish va melioratsiyalash tarixi. T. "Fan".1984. –B.16.

2. Q.Abdurazzoqov. Sho'r yerlarni o'zlashtirish usullari. T. "O'zbekiston". 1973.-B.9.
3. S.Doniyorov, Z.Madraximova. Mirzacho'l vohasi va uni o'zlashtirish tarixidan. "O'zbekiston tarixini o'qitishning dolzarb muammolari" mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari to'plami. Guliston. 2010 . –B.85-86.
4. X.Qobilov. Sovet hukumatining talonchilik siyosati va unga qarshi milliy-istiqloolchilik harakatlari. O'zbekistonda moddiy madaniyat va etnomadaniy jarayonlar» mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami. Termiz. 2010. –B.195-197.
5. Г.К. Ризенкампф. К новому проекту орошения Голодной степи. Ч. 1, Л., 1930 .-С. 83
6. «Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари: тарих ва хозирги замон» мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари.Т. 2007.-Б.217-218.
7. Н.К.Ярошевич. Сельское хозяйство и ирригация Средней Азии. Том III, часть I. Т. 1925.-С. 309.
8. Л.Берсудский, П.Кивелов. Так меняется облик Голодной степи. Т. 1956 .-С.4.
9. Э.Х.Хожиев. История орошения и освоения Голодной степи. 1917-1970 гг. .Т. "Фан".М.1987.-С. 76.
10. Голодная степь. 1867-1917. История края в документах. М. «Наука».1981.-С.91.
11. Ўша жойда. –С.139-140 .
12. Н.К.Ярошевич. Сельское хозяйство и ирригация Средней Азии. Том 111, часть I. Т. 1925 .-С. 245.
13. Э.Х.Хожиев. История орошения и освоения Голодной степи. 1917-1970 гг. .Т. «Фан». 1987. –С.25.
14. Қ.Ражабов, М.Ҳайдаров. Туркистон тарихи. Т. «Университет». 2002.-Б. 77.
15. Р.Эгамбердиев, А.Раззоков. Ўзбекистонда қўриқ ерларини суғориш, ўзлаштириш ва мелиорациялаш тарихи. Т. «Фан». 1984.-Б. 82-83.
16. З.Х.Аширбоева. XIX аср охири - XX аср ўрталарида Мирзачўлнинг ўзлаштирилиши. Автореферат, т.ф.н. Т. 2008 .-Б. 12-16-17.
17. С.Бадриддинов. Корейслар Ўзбекистонга қандай қилиб келиб қолган? «Тарихий хотира - маънавият асоси» мавзусидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. III. Бухоро. 2010 .-Б. 25-27.
18. Ж.Я.Батькаев. Удобрение хлопчатника в условиях Голодной степи. Т. "Фан". 1978. – С. 9.
19. А.Абдунабиев. Борьба за увеличение земель. Т. «Ўзбекистан». 1966. –С.50-51.
20. А.Абдунабиев. Борьба за увеличение земель. Т. «Ўзбекистан». 1966. –С.64.
21. G.G.Xolliyev. O'zbekistonda irrigatsiya va melioratsiya sohasida amalga oshirilgan ishlar. "O'zbekiston tarixidan ilmiy maqolalar to'plami". 1 -son. Т. "Tafakkur". 2009. –B.269.
22. R.Egamberdiyev, A.Razzokov. O'zbekistonda qo'riq yerlarini sugorish, o'zlashtirish va melioratsiyalash tarixi. Т. "Fan". 1984 .-B. 41.
23. G.G.Xolliyev. O'zbekistonda irrigatsiya va melioratsiya sohasida amalga oshirilgan ishlar. "O'zbekiston tarixidan ilmiy maqolalar to'plami". 1-son. Т. "Tafakkur". 2009.-B. 271.
24. Н.Н.Балашев, Я.И.Чуманов. Материалы по изучению эффективности удобрений. В сб. «Вопросы удобрения». Выпуск №1. Самарканд. 1929.
25. Ж.Я.Батькаев. Удобрение хлопчатника в условиях Голодной степи. Т. "Фан". 1978. – С. 40.
26. Z.X.Ashirboyeva. XIX asr oxiri - XX asr o'rtalarida Mirzacho'lning o'zlashtirilishi. Avtoreferat, t.f.n. Т. 2008 .-B. 17.
27. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 . –С.281.
28. Н.Обламурадов. Развитие аграрного производства Узбекистана в 1971-1990 гг. Опыт, уроки и проблемы. Автореферат, дисс. Д.и.н. Т. 1994.-С. 26.
29. G.G.Xolliyev. O'zbekistonda irrigatsiya va melioratsiya sohasida amalga oshirilgan ishlar. "O'zbekiston tarixidan ilmiy maqolalar to'plami". 1 -son. Т. "Tafakkur". 2009. –B.272.

30. X.Nomozov, S.Toshpo'latov, S.Ro'zmetov. Mirzacho'l hududi sugoriladigan tuproqlarining meliorativ holati va unumdorligini oshirish yo'llari. T. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". 2004. –B.48.
31. O.Sh.Oltmishev. Tuproq unumdorligini saqlash va tiklashda meliorativ tadbirlarni amalga oshirishning mavjud muammolari hamda yechimlari. «Mirzacho'l vohasi tuproklari unumdorligini oshirish muammolari va vazifalari» mavzuidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. Guliston. 2003.-B. 9.
32. J.Axmedov, Q.Mirzajonov, S.Azimbayev va S.Isayev. Tuprok melioratsiyasi - mo'l va sifatli hosil garovi. «O'zbekiston qishloq xo'jaligi». № 2. 2009 .-B. 6-7.
33. F.Parmonov. Sanoat va ekologik o'zgarishlar: yer va ichimlik suvi muammosi. "Falsafa va ijtimoiy tarakkiyot" mavzusidagi ilmiy konferensiya materiallari. II qism. T. "O'zbekiston faylasuflari ilmiy jamiyati nashriyoti". 2008. –B.187.
34. А.А.Голованов. «Белое золото» в черном овале. Ўзбекистон тарихидан илмий маколалар тўплами. 1-сон. «Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари». Т. «Тафаккур». 2009.-Б. 56.
35. I.A.Karimov. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdamiz. 7-tom. T. "O'zbekiston". 1999. –B.193.
36. Transchegaraviy ekologik muammolar: rivojlanish yo'lidagi yechimlar. "Ishonch" gazetasi. 2010-yil 18-noyabr. №137 (2862).
37. F.Parmonov. Sanoat va ekologik o'zgarishlar: yer va ichimlik suvi muammosi. «Falsafa va ijtimoiy taraqqiyot» mavzusidagi ilmiy konferensiya materiallari. II qism. T. "O'zbekiston faylasuflari ilmiy jamiyati". 2008. –B.186-187.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

FEATURES OF THE IMPERIAL CHARACTERISTICS UNDER THE CONTROL OF THE TURKISH KINGDOM

Ergashev Jahongir

Associate Professor of Bukhara State University,

Doctor of Philosophy in Historical Sciences (PhD),

Senior Researcher at the Samarkand Archaeological Institute named after Ya. Gulomov

Abstract. This article describes the formation of the Turkish Khanate, which was formed as an empire in the eastern and northern steppes of Asia in the early Middle Ages, as well as its political, trade and economic ties with neighboring countries. It also examines the military-administrative system of the First Turkic Khanate, the management system and activities of the Eastern Turkic and Second Turkic Khanates, the symbolic "tax", which is a special form of "payment" for the administrative activities of the khanate, and tax relations, military career and army formation, issues of international trade exchange are discussed using Chinese sources and a number of historical literature.

Keywords: First Turkic Khanate, Second Turkic Khanate, tele, "shehu", "yabgu", "dile", Eltabar.

TURK XOQONLIGINING BOSHQARUVIDA IMPERIYACHILIK XUSUSIYATLARINING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Ergashev Jahongir Yunus o'g'li

BuxDU t.f.f.d. (PhD),

BuxDU dotsenti, Y.G'ulomov nomidagi

Samarqand arxeologiya instituti katta ilmiy xodimi

E-mail: j.y.ergashev@buxdu.uz ; j.ergashev91@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada ilk o'rta asrlarda Osiyoning sharqiy va shimoliy dashtlarida imperiya sifatida shakllangan Turk xoqonligining tashkil topishi, uning qo'shni davlatlar bilan siyosiy, savdo-iqtisodiy aloqalari yoritilgan. Shuningdek, birinchi Turk xoqonligidagi harbiy-ma'muriy tuzum, Sharqiy Turk va Ikkinchi Turk xoqonliklarida mavjud bo'lgan boshqaruv tizimi va faoliyati, xoqonning ma'muriy faoliyati uchun "to'lov"ning o'ziga xos shakli bo'lgan ramziy "soliq" va soliq munosabatlari haqida, harbiy mansablar va qo'shin tuzilishi, xalqaro savdo ayirboshlash masalalari Xitoy manbalari va bir qancha tarixiy adabiyotlar yordamida muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: birinchi Turk xoqonligi, Ikkinchi Turk xoqonligi, tele, "shexu", "yabgu", "dyele", Eltabar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N9.1>

Kirish. Ilk o'rta asrlarda Osiyoning sharqiy va shimoliy dashtlarida hukm surgan ko'chmanchi imperiyalarning o'ziga xos boshqaruv tamoyillari hozirgi kunga qadar o'rganilishi dolzarb bo'lgan masalalardan bo'lib hisoblanadi. Ushbu imperiyalar o'zlarining vorislari sanaluvchi Uyg'ur xoqonligi, Enasoy qirg'iz davlati, Lyao va Jin imperiyalarining boshqaruv tartiblarining tashkil etilishiga ma'lum ma'noda ta'sir ko'rsatgan. Qadimgi Ashina urug'i tomonidan tashkil etilgan Turk xoqonligining ma'muriyatchilik an'analari keyingi davr ko'chmanchi davlatlarining siyosiy-ijtimoiy shakllariga anchagina o'xshash bo'lgan. Biroq,

Birinchi Turk xoqonligi o'z o'tmishdoshlaridan farqli ravishda o'ziga xos ijtimoiy-siyosiy xususiyatlarga ega edi. Istilolar ko'lamining Manjuriyadan Qora dengizgacha bo'lgan hududlarni qamrab olishi, ilk o'rta asrlar yirik sivilizatsiyalari (Xitoy, Eron, Vizantiya) bilan teng sharoitlarda o'zaro ta'sirga egaligi, ipak va boshqa nufuzli tovarlarning tranzit savdosini nazorat qilishi, Sharqiy Turkistonda, Yettisuvda, O'rta Osiyoda xilma-xil xo'jalik yuritish shakllarining yo'lga qo'yilganligi Birinchi Turk xoqonligini ilgarigi imperiyalardan sezilarli darajada ajratib turadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. mazkur maqolada asosan xitoy manbalari asosida yaratilgan asarlar, Bugut yodgorligidagi sug'd yozuvlari tahlili keltirilgan S.G. Klyashtorniy va V.A. Livshits tadqiqotlari, shuningdek, N.Bichurinning "Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена" va L.N. Gumilyovning "Древние тюрки" kabi asarlari tahlilga tortilgan. Ma'lumotlarni dalillashda qiyosiy tahlil, xronologik izchillik kabi metodlar qo'llanilgan.

Muhokama va natijalar. Turk xoqonligi boshqaruv tuzilmalarining kelib chiqishi Jo'jan xoqonligi merosi bilan chambarchas bog'liqdir. Jo'jan xoqonligi o'zining yuksalish yillarida Mo'g'uliston ko'chmanchilarini qisman yagona siyosiy tizimga birlashtirgan imperiya namunasi edi. Bundan tashqari, turklar uchun jo'janlar qadimgi imperiya an'alarining (siyosiy unvonlar, iyerarxiya g'oyasi, boshqaruv usullari, hokimiyatning muqaddasligi va boshqalar) tashuvchisi bo'lgan. Turklar va jo'janlar o'rtasidagi to'qnashuvlar ko'chmanchi elitani boshqa, yanada mustahkamlangan etnosiyosiy guruh bilan almashtirish mexanizmini aks ettirgan.

VI asr boshlarida turkiy etnik guruh Jo'jan imperiyasidagi ikkinchi darajali qabilalar guruhi bo'lgan bo'lishi mumkin. VI asrning birinchi yarmidagi siyosiy o'zgarishlar, 546-yilda turklarning qabila ittifoqi tomonidan tele qabilalarining bo'ysundirilishi, G'arbiy Vey bilan ittifoq va 551-yili turklar yetakchisi Buminning G'arbiy Vey malikasi bilan nikohlanishi turklarga Jo'jan hukmdori Anaguyga ochiqdan-ochiq qarshi chiqishga imkon bergan. 552-yilda Jo'janlarni birinchi marta mag'lubiyatga uchragan Bumin o'ziga Ellig' xoqon deb nom berdi va uning xotini "xotun" unvoni bilan atala boshlandi [3. 228]. Bumin unvonini yangi imperiya tuzishga da'vo deb hisoblash mumkin. Buminning o'rniga uning o'g'li Qora Issiq xoqon o'tirdi. Biroq, u uzoq vaqt hukmronlik qilmagan. 553-555-yillarda jo'janlarning to'liq mag'lubiyatga uchratilishi ukasi Mug'on xoqon tomonidan amalga oshirilgan (Mug'on xoqonning Bugut yodgorligi, 553-572) [13.129-131, 139-140. 24. 226-228].

Mug'on xoqon mo'g'ul dashtlarida tartib o'rnatishga, eftaliylar va xitanlarni mag'lub etishga, shimoliy mulklarni (xususan, Tsigu) egallashga muvaffaq bo'lgan [18. 25]. Shuningdek, u g'arbga keng ko'lamli hujumlarni boshlab yuborgan. Mug'on xoqon tashqi siyosatda janubiy yo'nalishga alohida e'tibor qaratib, G'arbiy Vey (557-yilda Shimoliy Chjou nomiga o'zgartirilgan) bilan ittifoq tuzgan va Togon davlatini mag'lubiyatga uchratgan. Bundan tashqari, uning davrida Shimoliy Chiga muntazam bosqinlar uyushtiriladi. Xoqonlik hududi g'arbiy yo'nalishda ham kengayib borgan. 554-558-yillarda turklar Istami yabg'u boshchiligidagi g'arbiy hududlarga yurish qilib, Yettisuvni, Dashti Qipchoqni hamda Xorazmni bosib olganlar va Volga bo'yiga yetib boradilar.

Istilolarning dastlabki natijasi o'laroq, ulkan imperiya tashkil etiladi. Bu imperiya Sharqda Lyao dengizi (Lyaodung ko'rfazi) g'arbidagi yerlardan g'arbda G'arbiy dengiz (Kaspiy dengizi)ga qadar, janubda Shimoliy cho'ldan (Gobi sahrosi) shimolda Shimoliy dengizga (Baykal ko'li) qadar cho'zilgan edi. Shimol dashtlarining g'arbiy qismini bosib olish 580-

yillarning boshlarigacha davom etadi. Xoqonlik tarkibiga O'rta Osiyo, Kavkaz, Sharqiy Turkistonning qishloq va shahar aholisi mavjud bo'lgan juda katta hududlar kirgan. Ammo, xoqonlikning rivojlanishida cho'l kengliklaridagi ko'chmanchilarni bo'ysundirish va muayyan muammolarni hal qilish uchun ularni vaqtincha birlashtirish hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan. Shu maqsadda xoqonlar jo'janlarning to'liq mag'lubiyatga uchratilishi, Xitoyga bosqinlar, g'arbiy yo'nalishda kengayishga alohida e'tibor qaratganlar. Istamiy g'arb yurishi va Mug'on xoqonning Shimoliy Chi yerlariga bosqinchilik harakatlarining ancha keng qamrovli siyosati shuni ko'rsatadiki, imperiyaning dastlabki davrlarida Ashina sulolasi tashqi siyosatning asosiy yo'nalishi va harbiy-siyosiy vositalar orqali ortiqcha mahsulot olish shakllari hali to'la hal qilinmagan edi. Keyinroq Taspar xoqon boshchiligida Xitoy davlatlariga qarshi tajovuzkor siyosat yuritilishi bilangina xoqonlikning sharqiy yarmida harbiy kuchlarni markazlashtirish va siyosiy tizimni murakkablashtirish zarurati tug'ilgan [4. 36].

553-555-yillargacha turklarning qabila ittifoqida boshqaruv institutlarining shakllanishi haqidagi biror ma'lumot manbalarda aks ettirilmagan. Ammo, xoqonlikning e'lon qilinishi bilan hokimiyat iyerarxiyasini rivojlantirish zarurati ortgan. Ayrim "imperiya amaldorlari"ning unvonlari va vazifalari haqidagi aniq ma'lumotlar faqat xitoy manbalarida Mug'on xoqon hukmronligi davri tasvirlanganda tilga olinadi. Chjou va Suy sulolasi yilnomalarida xoqonlik muhim amaldorlari quyi mansablar bilan birgalikda atigi 20 kishini tashkil etishi ko'rsatilgan. Bular to'g'ridan-to'g'ri "shexu" deb ataladigan "yabg'u", "dyele" (tele, tegin), syelifa (geylifa, eltabar) [3.275, 288, 303. 10. 316. 23. 414. 21. 173] va tumaofa (balki, tudun) kabi lavozimlardir. Shubhasiz, bunday hokimiyat apparati imperiyaning keng hududlarida hokimiyat funksiyalarini bajarish uchun yetarli emas edi.

Birinchi Turk xoqonligidagi harbiy-ma'muriy tuzum Taspar xoqon davridagina shakllana boshlagan [13. 129-131, 133]. Turk xoqonligi siyosati yo'nalishlarini tubdan o'zgartirgan hukmdor Taspar bo'lib, u xoqonlikda markaz va qanotlarga ma'muriy bo'linish tartiblarini o'rnatadi. Markazni xoqonning o'zi boshqargan, qanotlarni esa uning eng yaqin qarindoshlari boshqargan. Qanot tizimi ko'chmanchi imperiyalarning an'anaviy xususiyati edi [1. 57-65. 2. 297-298. 15. 136. 25. 111. 17. 108]. Hukmron Ashina qavm a'zolari vakolatlarining ham o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lgan. Imperiyadagi ikkinchi shaxs "yabg'u" bo'lgan bo'lsa-da, u xoqonning vorisi bo'la olmagan. Faqatgina Buminning yabg'u unvoniga ega bo'lgan ukasi Istami g'arbiga tomon saltanat hududlarini kengaytirganidan so'ng mashhurlikka erishdi va g'arbiy hududlarning amalda mustaqil hukmdoriga aylandi. Istami manbalarda ham, ilmiy tadqiqotlarda ham ko'pincha xoqon (xon), yabg'u-qog'on deb ataladi. Ayniqsa, Kultegin va Bilga xoqon sharafiga yozilgan bitiklarda "Istami xoqon" nomining ko'rsatilishini misol keltirish mumkin [20. 36. 12. 61]. Bundan xulosa qilish mumkinki, xoqonlikning g'arbiy qismi hukmdorlarining maqomi boshida unchalik aniq bo'lmagan.

Xoqonlikni boshqarishda kichik xoqonlar va el xoqonlari ma'lum rol o'ynagan. "Kichik xoqonlar"ning oliy hukmdor etib tayinlanishi haqidagi bizga ma'lum bo'lgan birinchi fakt Mug'on xoqon davrida sodir bo'lgan. 563-yilda Mug'on xoqon kenja ukasi Ashin Kutouni "Ditou xoqon" nomi bilan xoqonlikning sharqiy yerlarini boshqarishga tayinlaydi. Xuddi shu yil tarixiga oid adabiyotlarda uchinchi xoqon Bo'ri nomi ham tilga olinadi [24. 227, 230]. Taspar aslida "birinchi ma'muriy hujjat" bilan Ashina Shetu (yoki Nyetu)ni xoqon (Bugut yodgorligida eslatilgan Nivar qog'onni) etib tayinlaydi va unga xoqonlikning sharqiy yerlarini boshqarishni ishonib topshiradi. Taspar o'z mulkining g'arbiy qismida "qolgan holda" Rudanning ukasi

Bo'rini xoqon qilib tayinladi [3. 233. 13. 130, 139. 24. 227]. V.V. Tishin ta'kidlashicha, Bo'ri Mug'on va Taspar xoqonlar davrida "yuqori mavqega ega bo'lgan" [24. 227]. Shuni ham ta'kidlash joizki, imperiyasining sharqiy hududlarini boshqargan Shetu xoqon keyinchalik (Tasparning o'g'li Anloning qisqa va muvaffaqiyatsiz hukmronligidan keyin) Shabolyue xoqon nomi bilan oliy xoqonlikka ko'tarilgan [3. 235. 24. 227].

"Kichik xoqonlar"ning boshqaruv amaliyoti Sharqiy Turk va Ikkinchi Turk xoqonliklarida ham mavjud bo'lgan. Shu asosda ba'zi tadqiqotchilar turkiy davlatlardagi boshqaruv haqida yozganda "qo'sh hokimiyat" institutiga alohida to'xtalganlar [13. 130. 25. 75-76, 95-96]. S.G. Klyashtorniy va V.A. Livshitsni "kichik xoqonlar"ni gubernatorlar deb ham atashadi [13. 130]. Boshqa mutaxassislar ularni o'ng va chap qanot yetakchilari, "feodal hukmdorlar" va boshqalar sifatida talqin qilishgan. Kichik xoqonlar tilga olingan xitoy yilnomalari va turkiy bitiklar syujetlarini tahlil qilish ayrim hollarda kichik xoqonlar yabg'u va shod (Mug'on xoqon boshchiligida Turk xoqonligida sharqiy yerlarni boshqargan Istami yabg'u, Ditou xoqon) ekanligini ko'rsatadi. Boshqa holatlarda imperiyaning Abo xoqon, ukasi Ashina Tamgan va boshqa hukmdorlari, yabg'udan pastdagi xoqonlar, yirik qabilalarning xoqonlari, hukmdorning to'ng'ich o'g'illari, taxt vorisligi prinsiplari buzilganligi va boshqa sabablarga ko'ra taxtga o'tirolmagan hokimiyatga da'vogarlar, nominal xoqon qo'l ostida haqiqiy boshqaruvchi va harbiy rahbar bo'lgan hukmdorlar bilan bog'liq holatlarda ham kuzatiladi [9. 14-15. 20. 68-69. 6. 470. 11. 115. 3. 259. 13. 129-130].

Shu munosabat bilan shuni alohida ta'kidlash joizki, Turk xoqonligining boshqaruv amaliyotida kichik xoqonlar deb ataladigan institut o'ziga xos rivojlanish bosqichlarini boshidan kechirgan va o'ziga xos funksional rolga ega bo'lgan. Mug'on xoqon va Taspar xoqon davrida, ya'ni xoqonlikning ma'muriy tizimi hali to'liq shakllanmagan davrda "kichik xoqonlar" imperiyaning yirik hududiy bo'linmalari ("qanotlari") boshliqlari vazifasini bajargan. Keyinchalik, "kichik xoqonlar" rolini imperiya shahzodalari, oliy hokimiyat uchun da'vogarlar o'ynadi. Shunday qilib, ularning hokimiyati hududiy xususiyatni saqlab qolgan va "xoqon" unvoni (xitoy manbalarida – "kichik xoqon") oliy hukmdorlarning yaqin atrofidagi odamlarning mavqeyini oshirish uchun ishlatilgan. Bo'rixon misolidan kelib chiqadigan bo'lsak, ularning o'z qo'shinlari bo'lib, ularning qo'l ostida ham turkiy, ham boshqa qabilalardan iborat askarlar jamlangan. Ikkinchi Turk xoqonligi davrida Qapag'on xoqon o'z o'g'illari – Bilga tegin va Inal xoqonlari "kichik xoqonlar" qilib tayinlaganligi ularning harbiy-siyosiy kuchini mustahkamlaydi [20. 68-69. 11. 115]. Masalan, Bilga tegin (Eltarish xoqonning to'ng'ich o'g'lidan farqli shaxs hisoblanadi) g'arbiy qanotda hokimlik qilgan, xoqonlik taxti uchun birinchi da'vogar bo'lgan. Bilga tegin bu hududdagi harbiy qismlarni nazorat qilish va boshqarish funksiyalarini bajargan va o'zini otasining hokimiyat vorisi deb hisoblash mumkin edi. Demak, "kichik xoqonlar" (yoki oddiygina "xoqonlar") turklarning ko'chmanchi imperiyalarining hokimiyat tuzilmasi tarkibiga kirgan va biz xoqonliklarning boshqa yuqori mansabdor shaxslari qatori ularning ta'sirini ham hisobga olishimiz kerak.

Otliqlar tarkibidagi harbiy unvonlar, qoracho'r va yuzlik bo'linma sardorlari, bo'ri-shod (qo'riqboshi), yabg'u shuningdek, sulolaning boshqaruvchisi kabi lavozimlar Turk xoqonligi ma'muriyati zanjirini tashkil qilgan. Yabg'u va shod unvonlaridan quyiroqda tutuqlar va undan kichikroq "mansabdorlar" turgan bo'lib, markaziy hokimiyat vakillari tomonidan tayinlangan. Qabilalar va qabila birlashmalarida jami 28 turdagi Xitoy yilnomalarida ko'rsatilgan. Ularning kelib chiqishi va tabaqalanishi siyosiy nufuziga alohida ta'sir ko'rsangan [3. 498-499].

Bugut yodgorligidagi sug'd yozuvlarining S.G. Klyashtorniy va V.A. Livshits tarjimasida shoda-piyt(lar), tarxvonlar, kurkapinlar, tudunlar tilga olinadi. Ko'rinishidan, bu yerda imperiyaning eng muhim amaldorlari sanab o'tilgan. Ularning, ehtimol, xoqon huzuridagi kengash tarkibiga kirganligi taxmin qilinadi. Olimlar tomonidan "kurkapinlar" atamasi turlicha talqin qilingan. Bir holatda, S.G. Klyashtorniy "kurkapinlar"ning kuch timsoli sifatida kamar olgan harbiy aristokratiya (yoki taniqli harbiy rahbarlar) qatlami ekanligini yozgan [13. 139-140, 142]. Boshqa birida u "yugurish" atamasiga o'xshashlikni taklif qiladi [12. 71]. Bugut yozuvidagi "kurkapinlar, qarindoshlar, (barcha) el" iboralaridan birining konteksti bunday talqinni istisno etmaydi. Ammo, ehtimol, "kurkapinlar" xoqon atrofida jamlangan harbiy rahbarlarning nufuzli darajasidan iborat bo'lgan.

Shod va tutuqlarning (ichki ishlar nazorat-boshqaruv organi) funksiyalarini bajarganligini hisobga olsak, imperiyaning cho'l mintaqalaridagi o'lka "ma'murlari"ni hech qanday holatda mansabdor shaxs deb bo'lmaydi. Imperiya boshqaruvi tizimi qabila boshliqlari va mahalliy hukmdorlar (begi, seyelifa, eltabarlar) ustidan nazorat o'rnatish va shu orqali imperiyani yanada mustahkam qilish imkonini bergan. Eltabar unvonini yirik qabila birlashmalari boshliqlari, irkinlar (erkin) esa alohida qabilalarni boshqargan [23. 412,414. 21. 37,39,87,104. 17. 105].

Unvonli zodagonlar va "mansabdorlar"ni saqlash uchun ularga berilgan moddiy daromad manbalariga dashtda ishlab chiqarilgan mahsulotlardan tashqari, Sharqiy Turkiston va O'rta Osiyodagi qaram ko'chmanchilar, qishloq va shahar aholisidan yig'ilgan harbiy o'ljalr, o'lpon, sovg'alar va soliq to'lovlari kiradi. Shuningdek, Xitoydan keltirilgan, xoqonlikning shimoliy chekkasi aholisi tomonidan yetkazib berilgan ipak, mo'yna sotishdan tushgan daromad va boshqalar ham zodagon qatlamning iqtisodiy jihatdan boyishiga xizmat qilgan. Taspar xoqon o'z imperiyasining qudratini anglab, O'rta podshohlik (Xitoy)da ishlab chiqarilgan turli obro'li tovarlarni, eng avvalo, ipakni qo'lga kiritish uchun Xitoy qirolliklarini qo'rqitish siyosatini yurita boshlaydi. Natijada Shimoliy Chjou shoshilinch ravishda turklar bilan tinchlik va qarindoshlik shartnomasi tuzdi. Unga ko'ra turklar har yili 100 ming bo'lak ipak olardilar. Shu bilan birga, Chi hukumati turklarga pul to'lash uchun xazinalarini bo'shata boshladi. Xoqonlik va obro'li begut elitasi tomonidan iste'mol doirasiga kirmagan ortiqcha ipak g'arbga yuborilib, Yevrosiyo shaharlarida sotilgan. Savdoning rivojlanishi xoqonlikda shaharlar siyosiy nazoratning barqaror tizimi va amaldorlar apparatini yaratishni talab qilgan. Bu turli xil soliq va yig'implarni joriy etish, tanga zarb qilish, ko'chmanchilarning bevosita boshqaruvda ishtirok etishi kabi davlat amaliyotlari paydo bo'la boshlaganligidan dalolat beradi. Tarixiy manba va adabiyotlarda, kamdan-kam holatlardan tashqari, birinchi xoqonlik turklariga bo'ysungan dehqonlar va shahar aholisining ortiqcha mahsulotini tortib olishning o'ziga xos shakllari ma'lum emas. Turklar Sharqiy Turkistonning (Gaochang, Kucha) bo'ysunuvchi vohalarida o'lpon, soliq va yig'implar yig'ishgan, deb taxmin qilish mumkin. Chunki Xitoy yilnomalarida turklarning bu mintaqadagi moliyaviy faoliyati haqida faqat bilvosita ma'lumotlar mavjud. Xususan, N.Bichurin 590-yilda to'rtta shaharning turklardan mag'lubiyatga uchrashi haqida yozadi. Xoqonlikka sovg'a-salomlar va mollarning kirib kelishi sulolaviy nikohlar (Gaochang hukmdorlari bilan) yoki Sharqiy Turkiston shaharlarida tutuqlarning bo'lishi mumkinligi orqali siyosiy jihatdan ta'minlangan [3. 254. 5. 296]. Xoqonlikning O'rta Osiyodagi siyosati ham xuddi shunday bo'lgan bo'lishi mumkin.

Imperiyaning tayanchini tashkil etgan haqiqiy ko'chmanchilar (turklar, telelar) soliq to'laganmi yoki yo'qmi degan savol xoqonlikning siyosiy tizimini tavsiflash uchun asosiy ahamiyatga ega. Manbalar bilvosita bunday hodisalarning mavjudligini ko'rsatadi. Biroq, shuni ta'kidlash kerakki, ushbu fikrning talqini Xitoyning boshqaruv amaliyotiga bo'lgan nuqtai nazarini aks ettiradi. Ehtimol, turklar orasida "soliqlar" haqida so'z yuritilishi XIII asrdagi mo'g'ul tajribasini eslatadi. O'shanda aratlar har bir podadan ikki yoshli qo'chqor yoki har 100 ot podasidan bir toychoq berganlar [16. 445]. Bundan tashqari, xoqonning ma'muriy faoliyati uchun "to'lov"ning o'ziga xos shakli bo'lgan ramziy "soliq" haqida gapirish mumkin. Mollardagi bunday "to'lovlar" hech qanday tarzda fiskal yig'imlarning mavjudligi yoki kelib chiqishining dalili sifatida tan olinmaydi. Oddiy ko'chmanchilarning xoqonni chorva bilan ta'minlashi ramziy va marosim xarakteriga ega edi. Birinchidan, ko'chmanchilar ko'pincha xoqonning diniy marosimlarni bajarishi bilan bog'liq tadbirlarga chorva mollarini olib kelishgan. Ikkinchidan, "soliqlar" yig'ib, ularni yozib olib, imperiya markaziga yetkazadigan oddiy byurokratik apparat ham yo'q edi. Uchinchidan, bu boyliklarni iste'mol qilish xoqon xonadoni tomonidan keng doiradagi sheriklar va hatto oddiy ko'chmanchilar bilan ham muqaddas marosimlar doirasida ommaviy ravishda amalga oshirilgan. Ular doirasida aholi o'zining harbiy, ma'muriy va marosim-sakral vazifalarini (qurbonlik qilish, qurbonlik ziyofatlarini uyushtirish, muvaffaqiyatli harbiy yurishlar olib borish va boshqalar) "to'g'ri" bajargan podshoh uchun ziyofatlar uyushtirgan va vaqti-vaqti bilan viloyatlar va mulklar bo'ylab sayohat qilgan. Xoqon siyosati viloyat elitasi va aholi bilan "muloqot" qilish, yuzaga kelayotgan muammolarni bevosita joylarda hal etishdan iborat bo'lgan. Hukmdorning qurbonlik ma'muriy funksiyalari uchun bunday "to'lov"ning yorqin misolini Skandinaviya xalqlarida ham uchratish mumkin [7. 45-46,56,78,182].

Tobe qabilalar xoqon va uning xalqi oldida turli majburiyatlarni oldilar. Bunday ko'chmanchilardan chorva, qurol-yarog' va boshqa mahsulotlardan soliq undirilar edi. Har xil vazifalarni yordamchi bo'linmalarda harbiy xizmatni o'tash va hokazolarni bajarishga qaram qabilalarning erkaklari jalb etilishi mumkin edi. Birinchi Turk xoqonligida imperator ma'muriy tuzilmalarining yakuniy shakllanishi bilan qaram xorijiy-ko'chmanchi guruhlarining itoatkorligini ta'minlash zarurati paydo bo'lgan. Bu, asosan, konsensual usullar bilan amalga oshirilgan (begutlarga nufuzli tovarlarni taqsimlash, ular o'z navbatida ularni qo'shnilar o'rtasida taqsimlash, yurishlar paytida oddiy ko'chmanchilarning o'lja olish imkoniyati, ko'chmanchilarning chegara bozorlariga chiqishi va boshqalar). Biroq, ba'zi qabila birlashmalari (masalan, Kidan va Shi) o'zlarini juda qattiq bo'ysunish shakllarida topdilar va bundan tashqari, vaqti-vaqti bilan talonchilik va zo'ravonliklarga duchor bo'lishdi. Bu holatda xoqonlikning harbiy tashkiloti hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, ko'chmanchilar siyosati birligini saqlashning asosiy instituti bo'lib xizmat qilgan [22. 312. 14. 19-26].

Telelarning orasida uyg'urlar ajralib turardi, ularning kuchlari bilan turklar "shimol cho'llarida qahramonlar bo'lgan". Telelar nafaqat jo'janlarni mag'lub etishda, balki Evrosiyoda keng ko'lamli istilolarni amalga oshirishda turklarga yordam berdilar [3. 301]. Turklar va telening ittifoqi dastlab jo'janlarga nafrat va ularga qarshi birgalikda kurashga asoslangan edi. Birinchi Turk xoqonligining kengayishi va tashkil topishi yillarida tele qabilalari bosib olingan yerlarda (Mo'g'uliston, Oltoy, Yettisuv va boshqalar) keng joylashdilar. Shuningdek, ular Xitoy va boshqa mamlakatlardan harbiy o'ljalari, sovg'alarga va umuman olganda turklardan keyin xoqonlikdagi imtiyozli mavqega ega bo'ldilar. Ularning ayrim urug'-qabila birlashmalari,

masalan, uyg'urlar, keyinchalik seyantolar, qarluqlar, qipchoqlar hokimiyat tepasiga ko'tarilib, ma'lum imtiyozlarga ega bo'ldilar. Shunisi e'tiborga loyiqki, VII asr boshlarigacha turklar Mo'g'ulistonda ichki qabila qo'zg'olonlariga duch kelmaydilar va tele qabilalarini o'zlarining asosiy harbiy tayanchi deb bilganlar.

Birinchi Turk xoqonligida ko'chmanchilarning ichki boshqaruvi, avvalambor, ko'chmanchi an'analar asosida qurilgan. Imperiya elitasi (Ashina urug'i vakillari va tutuqlar) va oddiy ko'chmanchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning boshqaruv shakllarining ustunligi ko'rsatkichi e'tiborlidir. Biz xoqonlarning huquqiy institutlarni, yozma qonunlarni joriy etishga urinishlari haqida ma'lumotga ega emasmiz va barcha tarixiy manbalar, aksincha, turklar orasida huquq va sud ishlarida an'anaviy huquq hukmronligini ko'rsatadi. Turklarning yozma yodgorliklari xoqonlikning siyosiy tashkiloti haqidagi haqiqiy turkiy tushunchani taqdim etadi, bu "el" tushunchalarida aks etadi. Tadqiqotchilar "el" atamasini turli yo'llar bilan tarjima qilganlar. S.E. Malov esa turli kontekstlarda elni qabila ittifoqi sifatida, keyin davlat sifatida talqin qilgan [20. 34,35,37. 19. 10,20-21]. Qabila ittifoqi (xalq) sifatida "Qadimgi turk tili lug'ati"da el deb tarjima qilingan[8. 168-169]. "El" tushunchasini imperiya yoki davlat sifatida talqin qilgan.

Turkiy matnlarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, ularni tuzuvchilar uchun "el" so'zi turlicha ma'noga ega bo'lgan. Ayrim hollarda elning etnik asosi ko'rsatiladi, ya'ni u umumiy etnik identifikatsiyaga ega bo'lgan xalq, qabilalar ittifoqini bildiradi. Boshqa hollarda, ko'chmanchilar va ayniqsa ko'chmanchi elita nazarida "el" tushunchasi xoqon boshchiligidagi ko'chmanchi dunyoning tizimli va muqaddas birligini, yer tuzilishi idealini anglatgan [20. 33,41]. Xoqonlik ko'chmanchi xalqlarning boshqa barcha elatlarini birlashtirgan el vazifasini bajargan. Ehtimol, ko'chmanchilarning diniy-mafkuraviy g'oyalari "el" atamasi turkiy hukmdorlarning imperiya intilishlarini aks ettirgan va ko'chmanchilar dunyosi g'oyalari va qadriyatlari tizimida "imperiya" tushunchasining o'xshashi bo'lib xizmat qilgan.

Xulosa. 582-603-yillarda Birinchi Turk xoqonligi imperiyadagi ichki nizolar, Ashina urug'i vakillari o'rtasidagi qarama-qarshilikka Suy hukumatining faol aralashuvi va turklarning tashqi siyosatdagi muvaffaqiyatsizliklari bilan bog'liq uzoq davom etgan inqiroz davriga kirdi. Avvalo, Birinchi Turk xoqonligi siyosiy tuzilishining, ayniqsa, markaziy apparatining tashkiliy zaifligi o'zini namoyon qildi. Ushbu davlat dehqonchilik byurokratiyasi (xitoylar, forslar, arablar va boshqalar) xizmatlaridan foydalangan mo'g'ullardan farqli o'laroq, Xitoy va boshqa mamlakatlar (uyg'urlar, xitanlar) ma'muriy tajribasini o'rgangan ko'chmanchilarning ma'muriy tajribalaridan ham foydalangan. Turklarda tarbiyalangan kotiblar, ulamolar, soliq tashkilotlari bo'lmagan. Xoqonlikda yaratilgan siyosiy iyerarxiya ko'chmanchi tajribasi nuqtai nazaridan ancha murakkab bo'lganligi sababli, imperiyaning ulkan hududini, ayniqsa uning qishloq xo'jaligi — shahar anklavlarini boshqarish uchun yetarli bo'lmaganligi aniq.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Golden P.B. Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst the Pre-Činggisid Nomads of Western Eurasia // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1982. – Vol.II. – P.37-76.
2. Sinor D. The establishment and dissolution of the Türk empire / The Cambridge History of Early Inner Asia. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – P.285-316.
3. Бичурин (Иакинф) Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена / Т.1. – Москва – Ленинград: 1950. – 380 с.

4. Васютин С. А. Уйгурский каганат – цивилизационная альтернатива пасторальным империям Центральной Азии I тыс н.э. / С.А. Васютин // Вестник ТГПУ. – 2011. №11(113). – С.28-34.
5. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Очерки истории. – М.: Наука, 1988. – 451 с.
6. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967. – 525 с.
7. Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – М.: Изд-во «Высшая школа», 1970. – 223 с.
8. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1969. – 677 с.
9. Жумаганбетов Т.С. Власть кагана в древнетюркской государственной организации // Вестник Челябинского государственного университета. – 2008. №34 (135). История. Вып.27. – С.14-19.
10. Киселёв С.В. Древняя история Южной Сибири. М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 364 с.
11. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. – 560 с.
12. Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – СПб.: Наука, 2006. – 591 с.
13. Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута / Страны и народы Востока, Т.10. – Москва: Наука, 1971. – С.121-146.
14. Крадин Н.Н. Империя хунну. – Владивосток: Дальнаука, 1996. – 278 с.
15. Крадин Н.Н. Кочевые общества. – Владивосток: Дальнаука, 1992. – 240 с.
16. Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006. – 557 с.
17. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – Москва: Восточная литература, 1997. – 319 с.
18. Латипов Ж. Хитанлар: давлатчилик сари йўл (монография). – Тошкент: Наврўз, 2019. – 92 б.
19. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 109 с.
20. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 447 с.
21. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, 1989. – 431 с.
22. Марков Г.Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. – М.: МГУ, 1976. – 318 с.
23. Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху. Введ., пер. и комм. В.С. Таскина. – Москва: Наука – Главная редакция Восточной Литературы, 1984. – 486 с.
24. Тишин В.В. Порядок престолонаследия у древних тюрков VI-VIII вв. (по китайским источникам) // Общество и государство в Китае: XLII науч. конф. Т.2. – Москва: ИВ РАН, 2012. – С.226-232.
25. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. – М.: Наука, 1993. – 472 с.9

08.00.00-IQTISODIYOT FANLARI – ECONOMICAL SCIENCES**Received:** 16 February 2025**Accepted:** 5 March 2025**Published:** 20 March 2025*Article / Original Paper***THE DIGITAL DIVIDEND: EXPLORING THE POTENTIAL OF DIGITAL TRANSFORMATION FOR SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN****Gabriel Ayodeji Ogunmola,**

Doctoral Researcher (DSc.), Andijan Machine-Building Institute

E-mail: gabriel00lead@yahoo.com

Abstract. Rapid advancements in digital technology have transformed economies worldwide, prompting governments to prioritize digital transformation as a key driver of economic growth and sustainability. This study examines the impact of digital transformation on economic growth and sustainability in Uzbekistan. Through a comprehensive analysis of perceptions, initiatives, and economic indicators, the research explores the relationship between digitalization and key outcomes. Quantitative methods, including correlation analysis, regression analysis, inferential statistics, hypothesis testing, and thematic analysis, were employed to analyze survey data and draw insights. The findings reveal significant positive correlations between perceptions of digital transformation, its implementation, and economic indicators such as job creation, public service efficiency, and environmental sustainability. The study also identifies challenges related to resource constraints, regulatory environments, and the digital divide, which hinder the full realization of digitalization's potential. Based on these findings, the study offers theoretical implications, practical recommendations, and suggestions for future research to inform policy and practice in fostering digital transformation for inclusive and sustainable development in Uzbekistan and similar contexts.

Keywords: digital transformation, economic sustainability, Uzbekistan, technology adoption, public service delivery, environmental sustainability, digital divide.

ЦИФРОВОЙ ДИВИДЕНД: ИЗУЧЕНИЕ ПОТЕНЦИАЛА ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ДЛЯ УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ**Gabriel Ayodeji Ogunmola**

Докторант DSc., Андижанский машиностроительный институт

Аннотация. Стремительное развитие цифровых технологий преобразовало экономики по всему миру, побудив правительства уделять приоритетное внимание цифровой трансформации как ключевому фактору экономического роста и устойчивости. Данное исследование изучает влияние цифровой трансформации на экономический рост и устойчивость в Узбекистане. Посредством комплексного анализа восприятий, инициатив и экономических показателей, исследование изучает взаимосвязь между цифровизацией и ключевыми результатами. Для анализа данных опроса и получения выводов были использованы количественные методы, включая корреляционный анализ, регрессионный анализ, статистический вывод, проверку гипотез и тематический анализ. Результаты выявляют значительные положительные корреляции между восприятием цифровой трансформации, ее реализацией и экономическими показателями, такими как создание рабочих мест, эффективность государственных услуг и экологическая устойчивость. Исследование также выявляет проблемы, связанные с ограниченностью ресурсов, нормативно-правовой средой и цифровым разрывом, которые препятствуют полной реализации потенциала цифровизации. Основываясь на этих выводах, исследование предлагает

теоретические последствия, практические рекомендации и предложения для будущих исследований, чтобы информировать политику и практику в области содействия цифровой трансформации для инклюзивного и устойчивого развития в Узбекистане и подобных контекстах.

Ключевые слова: цифровая трансформация, экономическая устойчивость, Узбекистан, внедрение технологий, предоставление государственных услуг, экологическая устойчивость, цифровой разрыв.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N10>

1.0. Аннотация

Узбекистан, не имеющая выхода к морю страна в Центральной Азии, с момента своей независимости в 1991 году начал путь экономических реформ и модернизации. Экономика претерпела значительные изменения, переходя от централизованной системы к рыночной. Однако, несмотря на предпринятые усилия, Узбекистан по-прежнему сталкивается с вызовами на пути к устойчивому экономическому росту и развитию. Цифровая трансформация, подразумевающая интеграцию цифровых технологий во все аспекты экономики и общества, признана важным элементом для укрепления экономической устойчивости [1]. Цифровые технологии могут революционизировать традиционные отрасли, повышать производительность и стимулировать инновации, способствуя экономическому росту. Страны, внедряющие цифровизацию, лучше адаптируются к глобальным экономическим тенденциям и остаются конкурентоспособными.

Для Узбекистана цифровая трансформация имеет особое значение. Несмотря на прогресс в развитии инфраструктуры, страна отстает в плане цифровой готовности и инновационного потенциала [2]. Пандемия COVID-19 подчеркнула важность цифровых технологий для удаленной работы, онлайн-обучения и электронной коммерции, усилив необходимость ускорения цифровой трансформации [3]. Однако процесс цифровой трансформации сопряжен с вызовами и неопределенностями. Цифровой разрыв может усугубить социальное неравенство, а автоматизация — оказать влияние на занятость и потребовать переподготовки рабочей силы. Ограниченная цифровая инфраструктура также затрудняет широкое внедрение цифровых технологий [4].

Основная проблема исследования заключается в необходимости понять роль цифровой трансформации в укреплении экономической устойчивости Узбекистана и определить стратегии для преодоления барьеров, мешающих её эффективной реализации. Несмотря на рост объема литературы, посвященной цифровой трансформации и её влиянию на экономическое развитие, существует значительный исследовательский пробел в понимании специфических вызовов и возможностей в контексте Узбекистана. Существующие исследования часто не предоставляют всестороннего анализа взаимосвязи между цифровыми инициативами и их влиянием на ключевые экономические показатели, такие как занятость, производительность и инновации [5, 6].

Таким образом, исследовательские вопросы, которые рассматриваются в данном исследовании, включают следующие: во-первых, какие основные вызовы и возможности связаны с цифровой трансформацией в экономике Узбекистана? Во-вторых, как цифровая трансформация влияет на ключевые экономические показатели, такие как занятость, производительность и инновации в Узбекистане? Наконец, какие стратегии наиболее эффективны для продвижения цифровой трансформации и

обеспечения её инклюзивной и устойчивой реализации в Узбекистане? Отвечая на эти вопросы, исследование стремится заполнить существующий пробел и предоставить ценные инсайты о роли цифровой трансформации в укреплении экономической устойчивости Узбекистана [7, 8].

Цель этого исследования изучить роль цифровой трансформации в укреплении экономической устойчивости Узбекистана посредством решения следующих задач: (1) выявить и проанализировать ключевые вызовы и возможности, связанные с цифровой трансформацией; (2) исследовать влияние цифровой трансформации на ключевые экономические показатели, такие как занятость, производительность и инновации; (3) изучить эффективность различных стратегий для продвижения цифровой трансформации. Решение этих задач позволит предоставить политикам, бизнесу и другим заинтересованным сторонам практические рекомендации для создания более инклюзивной и устойчивой цифровой экономики в Узбекистане.

2.0 Обзор литературы

Экономическая история Узбекистана была сформирована под влиянием его советского прошлого и постепенного перехода к рыночно-ориентированным реформам после обретения независимости в 1991 году. Изначально экономика страны, основанная на централизованном планировании, сталкивалась с подавлением инноваций и слабым развитием частного сектора, что было вызвано сильной зависимостью от государственных предприятий [5, 10]. Реформы, проведенные после обретения независимости, были направлены на либерализацию экономики и диверсификацию её структуры, включая уход от сырьевой зависимости (хлопок, газ). Однако они реализовывались неравномерно и сопровождалась проблемами, такими как чрезмерное государственное вмешательство, коррупция и бюрократическая неэффективность [9, 11, 12].

Цифровая трансформация является неотъемлемой частью экономической стратегии Узбекистана и включает внедрение цифровых технологий для преобразования организаций и рынков. Ключевые концепции этой трансформации включают "цифровую зрелость", которая оценивает готовность страны к использованию технологий [11], и "цифровые экосистемы", подчеркивающие взаимосвязанность участников цифровой экономики [15]. Несмотря на потенциал цифровой трансформации в улучшении эффективности и стимулировании экономического роста, Узбекистан сталкивается с рядом вызовов, включая ограниченную цифровую инфраструктуру, риски кибербезопасности и цифровое неравенство, которые препятствуют инклюзивному доступу к технологиям [7, 17]. В целом, путь Узбекистана к устойчивой экономике через цифровую трансформацию является сложным процессом, требующим тщательного управления интеграцией технологий, организационными изменениями и стратегического сотрудничества всех заинтересованных сторон [4, 13, 14, 16, 18].

2.1. Формулировка гипотез

Исследования показывают, что цифровая трансформация значительно способствует экономическому росту, повышая производительность, инновации и конкурентоспособность [18]. Она позволяет компаниям оптимизировать процессы и увеличивать производительность, что, в свою очередь, создает новые рабочие места и

улучшает экономическую жизнеспособность [19]. Цифровые платформы способствуют быстрому масштабированию новых идей, что помогает диверсифицировать экономику и повышать её устойчивость к глобальным изменениям.

Гипотеза 1: Инициативы по цифровой трансформации положительно коррелируют с экономическим ростом [18, 19].

Гипотеза 2: Цифровая трансформация положительно влияет на возможности трудоустройства [16, 20].

Гипотеза 3: Существует значительная связь между развитием цифровой инфраструктуры и внедрением цифровых технологий [11, 15].

Гипотеза 4: Инициативы по цифровой трансформации положительно влияют на эффективность и результативность государственных услуг [13].

Цифровые технологии оптимизируют использование ресурсов, что улучшает экологическую устойчивость. Они повышают прозрачность цепочек поставок и поддерживают устойчивые практики [19].

Гипотеза 5: Цифровая трансформация способствует экологической устойчивости [19].

Гипотеза 6: Существует отрицательная корреляция между цифровым разрывом и эффективностью инициатив по цифровой трансформации [7].

Эти гипотезы формируют основу для эмпирического исследования влияния цифровой трансформации на экономическое и социальное развитие Узбекистана, включая её воздействие на рост экономики, занятость, государственные услуги, экологическую устойчивость и социальную инклюзию.

3.0 Методология

В данном исследовании применяются количественные методы, включая анкетирование для оценки влияния цифровой трансформации на экономическую устойчивость Узбекистана. Этот подход позволяет собирать и анализировать числовые данные, что способствует статистической проверке гипотез и формулированию выводов [16]. Опрос ориентирован на репрезентативную выборку участников, включающую государственных чиновников, бизнес-лидеров и академических экспертов, с целью получения широкого спектра мнений о влиянии цифровой трансформации на экономический рост, занятость и инновации [19].

Инструмент опроса основан на проверенных шкалах из предыдущих исследований, что гарантирует надёжность и сопоставимость результатов [28]. Вопросы анкеты касаются воспринимаемого влияния цифровой трансформации на различные аспекты экономики, а также содержат демографические вопросы для выявления различий между группами респондентов. Сбор данных проводится онлайн с использованием электронной почты и социальных сетей для охвата широкой аудитории, а период сбора данных продолжается несколько недель для обеспечения достаточного уровня участия и репрезентативности выборки. Статистический анализ выполняется с помощью программы SPSS для выявления значимых тенденций и взаимосвязей в данных.

3.1 Техника и размер выборки

В исследовании используется стратифицированная случайная выборка, что обеспечивает разнообразное представительство различных секторов и возрастных

групп Узбекистана. Этот метод делит население на страты, из которых случайным образом отбираются респонденты, что позволяет получить более полное представление о различных точках зрения на цифровую трансформацию. Размер выборки составил 504 респондента и был определен с использованием калькулятора для расчета размера выборки, учитывая такие факторы, как уровень доверия и допустимая погрешность. Этот размер выборки считается достаточным для проведения надежного статистического анализа и получения значимых выводов о роли цифровой трансформации в повышении экономической устойчивости Узбекистана.

3.2 Снижение предвзятости

Для обеспечения валидности и надёжности результатов исследование уделяет внимание минимизации различных видов предвзятости, включая предвзятость в выборке, предвзятость исследователя и ответную предвзятость. Разнообразный подход к выборке обеспечивает охват различных демографических и секторальных групп, избегая доминирования какой-либо одной точки зрения. Вопросы анкеты были тщательно сформулированы с целью избежания наводящих вопросов и были представлены в нейтральной форме, что способствует получению искренних ответов, тем самым снижая предвзятость ответов [15].

3.3 Методы анализа

Анализ включает в себя описательную статистику, которая используется для обобщения данных опроса и предоставляет обзор демографических характеристик и восприятий цифровой трансформации [2]. Дифференциальная статистика, включающая корреляционный анализ и регрессионное моделирование, применяется для проверки взаимосвязей и гипотез относительно влияния цифровой трансформации [15]. Такой смешанный подход позволяет провести глубокое и всестороннее исследование как количественных, так и качественных данных, что повышает полноту и точность анализа.

3.4 Тесты на валидность и надёжность

Содержательная валидность обеспечивается через соответствие вопросов анкеты целям исследования и теоретической базе, а также через обзор литературы и консультации с экспертами [12]. Для проверки надёжности используется метод тест-ретеста, при котором анкета дважды предлагается подмножеству респондентов. Это позволяет оценить согласованность ответов во времени, что подтверждает стабильность и надёжность данных, собранных с помощью опроса, а также их пригодность для анализа и интерпретации.

4.0. Результаты

Описательный анализ демографической информации респондентов показывает, что гендерное распределение в выборке практически равномерное: 51,0% составляют мужчины и 49,0% женщины. Наибольшую долю среди возрастных групп составляют респонденты в возрасте от 25 до 34 лет (33,3%), за ними следуют респонденты в возрасте от 18 до 24 лет (28,2%). В профессиональном плане наиболее широко представлен частный сектор (35,7%), за которым следует государственный сектор (23,8%). Уровень цифровой грамотности респондентов распределен сбалансировано: начальный уровень составляет 35,3%, средний 41,7%, и продвинутый 23,0%. Большинство респондентов положительно оценивают инициативы по цифровой

трансформации, причем 49,2% согласны с их важностью, а 27,0% полностью поддерживают эти усилия. Примерно 69,0% респондентов уже внедрились цифровые инициативы в своей деятельности. Что касается восприятия влияния цифровой трансформации на экономику, 57,1% респондентов считают его положительным, в то время как 16,7% указывают на негативное воздействие. Основные рекомендации, предлагаемые участниками, включают улучшение цифровой инфраструктуры (41,7%) и развитие международного сотрудничества (38,1%). Основными рисками в процессе цифровой трансформации были отмечены угрозы кибербезопасности (17,5%) и цифровое неравенство (24,2%), что подчеркивает важность работы над смягчением этих вызовов для успешной цифровизации.

Таблица 1. Описательный анализ данных

Демографическая информация	Количество	Процент (%)
Пол		
Мужчины	257	51,0
Женщины	247	49,0
Возраст		
18-24	142	28,2
25-34	168	33,3
35-44	98	19,4
45-54	64	12,7
55 и старше	32	6,3
Сектор деятельности		
Государственный/Публичный	120	23,8
Частный сектор/Бизнес	180	35,7
Академия/Образование	76	15,1
Некоммерческая организация	68	13,5
Другое	60	11,9
Уровень цифровой грамотности		
Начальный	178	35,3
Средний	210	41,7
Продвинутый	116	23,0
Восприятие цифровой трансформации		
Согласен	248	49,2
Полностью согласен	136	27,0
Нейтрален	72	14,3
Не согласен	28	5,6
Инициативы по цифровой трансформации		
Да	348	69,0

Демографическая информация	Количество	Процент (%)
Нет	156	31,0
Влияние на экономические показатели		
Положительное	288	57,1
Нейтральное	132	26,2
Отрицательное	84	16,7
Рекомендации и будущие перспективы		
Инвестиции в цифровую инфраструктуру, предоставление программ обучения и стимулирование инноваций	210	41,7
Укрепление нормативно-правовой базы, продвижение государственно-частного партнерства и повышение цифровой грамотности	118	23,4
Международное сотрудничество		
Содействие обмену знаниями, передача технологий и доступ к глобальным рынкам	192	38,1
Партнерство с международными организациями и использование возможностей финансирования	112	22,2
Риски и вызовы		
Угрозы кибербезопасности, усугубление неравенства	88	17,5
Отсутствие нормативно-правовой базы, цифровое неравенство	122	24,2

4.1. Корреляционный анализ

Корреляционный анализ, представленный в таблице 2, показывает коэффициенты корреляции между тремя основными конструктами: Восприятие цифровой трансформации (PD), Инициативы по цифровой трансформации (DTI) и Влияние на экономические показатели (IEI). Как и ожидалось, каждый конструкт сравнивается с самим собой, что приводит к коэффициенту корреляции 1,00.

Между конструктами DTI и PD наблюдается умеренная положительная корреляция, равная 0,72, что указывает на то, что улучшение восприятия цифровой трансформации сопровождается увеличением внедрения соответствующих инициатив. Это подтверждает гипотезу о том, что положительное восприятие цифровой трансформации способствует активному внедрению цифровых инициатив. Кроме того, обнаружена сильная положительная корреляция 0,85 между IEI и PD. Это свидетельствует о том, что положительное восприятие цифровой трансформации тесно связано с более значительным влиянием на экономические показатели, что подчеркивает важность восприятия при оценке экономического эффекта от цифровых изменений. Наконец, между IEI и DTI наблюдается умеренная положительная корреляция 0,78, что подтверждает взаимосвязь между внедрением инициатив по цифровой трансформации и их положительным влиянием на экономические показатели. Это указывает на то, что чем активнее внедряются цифровые инициативы, тем заметнее их влияние на экономические результаты организаций.

Таблица 2. Корреляционная матрица конструкторов

Конструктор	PD	DTI	IEI
Восприятие цифровой трансформации	1.00		
Инициативы по цифровой трансформации	0.72	1.00	
Влияние на экономические показатели	0.85	0.78	1.00

4.2. Регрессионный анализ

Результаты регрессионного анализа показывают значимые взаимосвязи между различными факторами, связанными с цифровой трансформацией, и их влиянием на экономический рост в Узбекистане (см. таблицу 3). Во-первых, коэффициент для утверждения "Цифровая трансформация необходима для усиления экономического роста" составляет 0,543, что указывает на положительную связь между цифровой трансформацией и экономическим ростом, с значимым t-значением 4,415 ($p < 0,001$). Этот результат подтверждает, что цифровизация способствует ускорению экономического развития. Аналогично, утверждение "Инициативы по цифровой трансформации положительно влияют на создание рабочих мест и возможности трудоустройства" демонстрирует коэффициент 0,387, что также указывает на положительное влияние на экономический рост ($t = 4,123$, $p = 0,002$). Этот показатель подчеркивает важную роль цифровых инициатив в создании рабочих мест и улучшении ситуации на рынке труда. Кроме того, утверждение "Цифровизация улучшает эффективность и результативность предоставления государственных услуг" имеет коэффициент 0,296, что предполагает положительное влияние на экономический рост ($t = 3,482$, $p = 0,005$). Это свидетельствует о том, что цифровизация способствует повышению эффективности государственных структур, что в конечном итоге благоприятно сказывается на экономике.

Более того, утверждение "Цифровая трансформация способствует экологической устойчивости, способствуя эффективному использованию ресурсов" имеет коэффициент 0,212, что указывает на положительную, но несколько менее выраженную связь с экономическим ростом ($t = 2,942$, $p = 0,011$). Этот результат подтверждает, что цифровизация может содействовать устойчивому использованию ресурсов и экологической стабильности. С другой стороны, утверждение "Цифровое неравенство препятствует инклюзивному распределению выгод цифровизации" имеет отрицательный коэффициент -0,175, что означает его негативное влияние на экономический рост ($t = -2,821$, $p = 0,014$). Это подчеркивает важность борьбы с цифровым неравенством для обеспечения инклюзивного экономического роста. Таким образом, результаты регрессионного анализа демонстрируют многогранное влияние цифровой трансформации на экономический рост, охватывающее различные аспекты, такие как создание рабочих мест, улучшение эффективности государственных услуг, экологическая устойчивость, а также необходимость устранения цифрового неравенства для достижения более инклюзивного роста.

Таблица 3. Регрессионный анализ факторов, влияющих на экономический рост через цифровую трансформацию

Переменная	Коэффициент (B)	Стандартная ошибка	Бета	t-значение	Значимость (p-значение)
Цифровая трансформация необходима для усиления экономического роста.	0.543	0.123	0.312	4.415	0.001
Инициативы по цифровой трансформации положительно влияют на создание рабочих мест и возможности трудоустройства.	0.387	0.094	0.268	4.123	0.002
Цифровизация улучшает эффективность и результативность предоставления государственных услуг.	0.296	0.085	0.215	3.482	0.005
Цифровая трансформация способствует экологической устойчивости, способствуя эффективному использованию ресурсов.	0.212	0.072	0.184	2.942	0.011
Цифровое неравенство препятствует инклюзивному распределению выгод цифровизации.	-0.175	0.062	-0.16	-2.821	0.014

4.3. Тестирование гипотез

Результаты, представленные в таблице 6, подтверждают Гипотезу 1, утверждая положительную связь между инициативами по цифровой трансформации и экономическим ростом. Регрессионный анализ подчеркивает это, показывая существенный коэффициент бета 0.543 ($p < 0.001$), что указывает на надежную положительную ассоциацию. Аналогично, утверждение Гипотезы 2 о положительном влиянии цифровой трансформации на возможности трудоустройства подтверждается. Регрессионный анализ показывает значимый коэффициент бета 0.387 ($p = 0.002$), подчеркивая благоприятное влияние цифровой трансформации на занятость. Более того, утверждение Гипотезы 3 относительно связи между развитием цифровой инфраструктуры и внедрением цифровых технологий находит поддержку. Тест хи-квадрат дал заметное значение хи-квадрат 15.32 ($p < 0.001$), подтверждая значительную ассоциацию между этими двумя факторами. Кроме того, Гипотеза 4, подчеркивающая положительное влияние инициатив по цифровой трансформации на эффективность предоставления государственных услуг, подтверждается. Регрессионный анализ

показывает значимый коэффициент бета 0.296 ($p = 0.005$), что указывает на благотворное влияние на предоставление государственных услуг. Точно так же подтверждается утверждение Гипотезы 5 о том, что цифровая трансформация способствует экологической устойчивости. Регрессионный анализ выявляет заметный коэффициент бета 0.212 ($p = 0.011$), что означает положительное влияние на экологическую устойчивость. Наконец, Гипотеза 6 о негативной корреляции между цифровым неравенством и эффективностью цифровой трансформации находит поддержку. Корреляционный анализ показывает значимый коэффициент корреляции -0.42 ($p < 0.05$), что указывает на неблагоприятную связь между этими двумя переменными.

Таблица 4. Результаты тестирования гипотез

Гипотеза	Тест	Статистика теста	Степени свободы	р-значение	Результат
H1	Линейная регрессия	Бета = 0.543	DF = 498	$p < 0.001$	Поддержана
H2	Линейная регрессия	Бета = 0.387	DF = 498	$p = 0.002$	Поддержана
H3	Тест хи-квадрат независимости	Хи-квадрат = 15.32	DF = 1	$p < 0.001$	Поддержана
H4	Линейная регрессия	Бета = 0.296	DF = 498	$p = 0.005$	Поддержана
H5	Линейная регрессия	Бета = 0.212	DF = 498	$p = 0.011$	Поддержана
H6	Корреляционный анализ	$r = -0.42$	-	$p < 0.05$	Поддержана

4.4. Тематический анализ

Результаты, представленные в таблице 6, подтверждают Гипотезу 1, указывая на положительную связь между инициативами по цифровой трансформации и экономическим ростом. Регрессионный анализ показывает значимый коэффициент бета 0.543 ($p < 0.001$), что свидетельствует о надежной положительной ассоциации. Аналогичным образом, утверждение Гипотезы 2 о положительном влиянии цифровой трансформации на возможности трудоустройства также подтверждается. Регрессионный анализ демонстрирует значимый коэффициент бета 0.387 ($p = 0.002$), что подчеркивает положительное влияние цифровой трансформации на занятость. Кроме того, утверждение Гипотезы 3 о связи между развитием цифровой инфраструктуры и внедрением цифровых технологий находит подтверждение. Тест хи-квадрат выявил значительное значение хи-квадрат 15.32 ($p < 0.001$), подтверждающее существование значимой связи между этими двумя факторами.

Гипотеза 4, акцентирующая положительное влияние инициатив по цифровой трансформации на эффективность предоставления государственных услуг, также подтверждается. Регрессионный анализ демонстрирует значимый коэффициент бета 0.296 ($p = 0.005$), что указывает на благотворное воздействие на эффективность предоставления государственных услуг. Точно так же Гипотеза 5, утверждающая, что цифровая трансформация способствует экологической устойчивости, находит поддержку. Регрессионный анализ показывает заметный коэффициент бета 0.212 ($p = 0.011$), что указывает на положительное влияние цифровых технологий на

экологическую устойчивость. Наконец, Гипотеза 6, касающаяся негативной корреляции между цифровым неравенством и эффективностью цифровой трансформации, также подтверждается. Корреляционный анализ демонстрирует значимый коэффициент корреляции -0.42 ($p < 0.05$), что свидетельствует о неблагоприятной связи между этими переменными.

Таблица 5. Результаты тематического анализа

Тема	Ключевые выводы	Результаты статистического анализа
Инициативы цифровой трансформации	- Обычное внедрение инициатив цифровой трансформации - Основные проблемы включают ограничения ресурсов и сопротивление изменениям - Различные восприятия поддержки со стороны правительства	- Частота реализации: $p = 0.023$ - Проблемы с ресурсами: $p = 0.011$ - Восприятие поддержки со стороны правительства: $p = 0.087$
Влияние экономические показатели	на - Признано положительное влияние цифровой трансформации на экономический рост - Наблюдаются изменения в структуре занятости, сдвиг в сторону цифровых навыков - Подчеркивается роль в стимулировании инноваций и предпринимательства	- Влияние на экономический рост: $p < 0.001$ - Изменение структуры занятости: $p = 0.005$ - Роль в стимулировании инноваций: $p = 0.019$
Факторы, влияющие на внедрение цифровых технологий	на - Доступ к ресурсам и навыкам, регуляторная среда и инфраструктура названы ключевыми факторами, влияющими на внедрение - Проблемы включают затраты и отсутствие осведомленности	- Влияние доступа к ресурсам: $p = 0.007$ - Воздействие регуляторной среды: $p = 0.032$ - Проблемы с затратами: $p = 0.014$
Рекомендации по продвижению цифровой трансформации	по - Рекомендации включают инвестиции в инфраструктуру, образование и поддерживающие политики - Акцент на развитие инноваций и цифровых навыков	- Рекомендация по инвестициям в инфраструктуру: $p = 0.003$ - Рекомендация по акценту на инновации: $p = 0.021$
Будущие перспективы регуляторные изменения	и - Положительный взгляд на будущую роль цифровой трансформации в Узбекистане - Призывы к регуляторным реформам для поддержки усилий по цифровизации	- Положительный взгляд на будущее: $p = 0.008$ - Необходимость регуляторных реформ: $p = 0.025$

Тема	Ключевые выводы	Результаты статистического анализа
Международное сотрудничество и партнерства	- Признание важности международного сотрудничества для продвижения цифровой трансформации - Определены возможности для обмена знаниями и партнерства по финансированию	- Значимость международного сотрудничества: $p = 0.004$ - Определение возможностей для партнерства: $p = 0.017$
Риски и вызовы	- Подчеркиваются проблемы кибербезопасности, конфиденциальности данных и цифрового разрыва - Предложения по мерам по развитию потенциала и политическим вмешательствам	- Значимость проблемы кибербезопасности: $p = 0.012$ - Тяжесть проблемы цифрового разрыва: $p = 0.027$

5.0 Обсуждение

Данное исследование подтверждает значительную роль цифровой трансформации в повышении экономической устойчивости Узбекистана, предоставляя эмпирические данные, которые поддерживают существующую литературу [13]. Корреляционный анализ выявил сильные положительные взаимосвязи между положительным восприятием цифровой трансформации и эффективностью её внедрения, что, в свою очередь, приводит к улучшению экономических показателей. Регрессионный анализ также продемонстрировал, что цифровая трансформация оказывает положительное влияние на экономический рост, создание рабочих мест и повышение эффективности предоставления государственных услуг. Это соответствует выводам предыдущих исследований [10], которые указывают на рост производительности и улучшение качества услуг благодаря цифровой трансформации.

Тем не менее, исследование подчёркивает, что цифровой разрыв остаётся серьёзным барьером на пути к экономическому росту, что акцентирует внимание на необходимости обеспечения цифровой инклюзии [20]. Демографические факторы, такие как возраст, пол и уровень цифровой грамотности, оказывают значительное влияние на отношение к цифровой трансформации, что указывает на необходимость целенаправленных стратегий по сокращению этих разрывов [7]. Полученные результаты расширяют наше понимание того, как цифровая трансформация может служить катализатором экономического роста, инноваций и социального прогресса, поддерживая точку зрения о преобразующем потенциале цифровых технологий [11]. Исследование также подчёркивает важность политики, направленной на цифровую инклюзию и инвестиции в цифровую инфраструктуру, что соответствует рекомендациям международных организаций, таких как ОЭСР и ЮНЕСКО [18].

5.1 Теоретические последствия

Данное исследование вносит вклад в развитие теории цифровой трансформации, демонстрируя, как положительное восприятие цифровых технологий влияет на их внедрение и дальнейшее воздействие на экономические показатели. Работа

подчеркивает преобразующую силу цифровизации, показывая, что цифровые технологии могут принести значительные экономические и социальные выгоды, если они эффективно применяются. Исследование также указывает на необходимость дальнейшего изучения связи между восприятием цифровой трансформации и её реальными результатами, особенно в контексте развивающихся стран.

5.2 Практические последствия

С практической точки зрения исследование даёт ценные рекомендации для политиков и бизнес-лидеров. Для политиков результаты подчеркивают важность создания поддерживающей среды для цифровой трансформации, включая разработку программ, направленных на повышение цифровой грамотности и преодоление цифровых разрывов [14]. Для бизнеса рекомендуется активно внедрять цифровые технологии для повышения конкурентоспособности и стимулирования инноваций. Сообщество также должно сосредоточить усилия на обеспечении цифровой инклюзии, чтобы все группы населения могли получить равные выгоды от цифровизации.

Заключение. Исследование предоставляет детализированное понимание роли цифровой трансформации в экономике Узбекистана, показывая её положительное влияние на ключевые экономические показатели и выявляя вызовы, связанные с цифровым неравенством. Хотя результаты исследования являются значимыми и важными для понимания текущего состояния цифровой трансформации в Узбекистане, его фокус на одной стране и использование количественных методов анализа указывают на необходимость дальнейших исследований, включающих более широкие и качественные методы. Будущие исследования должны охватить другие контексты и регионы, а также применять лонгитюдные подходы для изучения долгосрочных эффектов цифровых инициатив на экономическую устойчивость.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Zhanibek, A., Abazov, R., & Khazbulatov, A. (2022). Цифровая трансформация имиджа страны: Случай Международного финансового центра Астана в Казахстане. *Virtual Economics*, 5(2), 71-94.
2. Shin, S. C., Ho, J. W., & Pak, V. Y. (2020, февраль). Цифровая трансформация через инновации электронного правительства в Узбекистане. В 2020 22-й Международной конференции по передовым коммуникационным технологиям (ICACT) (стр. 632-639). IEEE.
3. Almunawar, M. N., Islam, M. Z., & de Pablos, P. O. (ред.). (2022). Управление цифровой трансформацией: Вызовы и перспективы в азиатской цифровой экономике. Routledge.
4. Azizkhon, A. (2023). Патентное право и внедрение инноваций: Содействие грантовым проектам и технологическому прогрессу в Узбекистане. *Узбекский журнал права и цифровой политики*, 1(2).
5. He, Z., Huang, H., Choi, H., & Bilgihan, A. (2023). Построение организационной устойчивости с помощью цифровой трансформации. *Journal of Service Management*, 34(1), 147-171.
6. Toyirova, K., & Toyirov, P. (2023). Внедрение цифровой трансформации в развитии и эффективном функционировании особых экономических зон как новой модели бизнес-секторов. *Journal of New Century Innovations*, 28(1), 153-160.

7. Rahman, M. M., Rana, R., & Khanam, R. (2022). Определяющие факторы продолжительности жизни в наиболее загрязненных странах: Исследование воздействия деградации окружающей среды. *PLoS One*, 17(1), e0262802.
8. Waheed, A., & Zhang, Q. (2022). Влияние КСО и этических практик на устойчивую конкурентоспособность: Случай развивающихся рынков с точки зрения теории заинтересованных сторон. *Journal of Business Ethics*, 175(4), 837-855.
9. Kaggwa, S., Akinwolemiwa, D. I., Dawodu, S. O., Uwaoma, P. U., Akindote, O. J., & Eloghosa, S. O. (2023). Цифровая трансформация и экономическое развитие: Обзор влияния новых технологий на национальные экономики. *World Journal of Advanced Research and Reviews*, 20(3), 888-905.
10. Saidmamatov, O., Matyakubov, U., Rudenko, I., Filimonau, V., Day, J., & Luthe, T. (2020). Использование возможностей экотуризма для устойчивости в регионе Аральского моря: Перспективы и вызовы. *Sustainability*, 12(21), 9249.
11. Chen, A., Li, L., & Shahid, W. (2024). Цифровая трансформация как движущая сила устойчивой производительности бизнеса: Модерационная модель инноваций бизнес-модели, ориентированной на рынок, и цифровых лидерских способностей. *Heliyon*.
12. Stoumpos, A. I., Kitsios, F., & Talias, M. A. (2023). Цифровая трансформация в здравоохранении: Принятие технологий и их применение. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(4), 3407.
13. Ivanovich, K. K. (2020). О некоторых вопросах классификации институциональных условий, определяющих структуру ведения бизнеса в Узбекистане. *South Asian Journal of Marketing & Management Research*, 10(5), 17-28.
14. Elsafty, A., & Yehia, A. (2023). Вызовы цифровой трансформации для государственного сектора. *Business and Management Studies*, 9(1), 11.
15. Xiao, J., Zhang, H., & Han, L. (2023). Как цифровая трансформация улучшает государственную производительность: Роль партнерской гибкости. *IEEE Access*.
16. Egala, S. B., Amoah, J., Bashiru Jibril, A., Oropku, R., & Bruce, E. (2024). Цифровая трансформация в развивающейся экономике: Исследование организационных драйверов. *Cogent Social Sciences*, 10(1), 2302217.
17. Wang, Z., Lin, S., Chen, Y., Lyulyov, O., & Pimonenko, T. (2023). Эффект цифровизации на бизнес-производительность: Роль инноваций бизнес-модели. *Sustainability*, 15(11), 9020.
18. Akhunova, S. (2024). Устойчивое экономическое расширение: Раскрытие потенциала зеленой экономики Узбекистана и навигация по влияющим факторам. *Web of Humanities: Journal of Social Science and Humanitarian Research*, 2(4), 17-24.
19. Chen, A., Li, L., & Shahid, W. (2024). Цифровая трансформация как движущая сила устойчивой производительности бизнеса: Модерационная модель инноваций бизнес-модели, ориентированной на рынок, и цифровых лидерских способностей. *Heliyon*.
20. Kholieva, A. (2024). Роль цифрового маркетинга в революционировании туристической индустрии Узбекистана. *Innovative Development in Educational Activities*, 3(5), 51-56

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

IMPROVEMENT OF METHODOLOGICAL BASIS OF COMPLEX PRODUCTION COSTS AND ADDITIONAL PRODUCTION ACCOUNTING OF THE ENTERPRISE

Abdullaev Altinbek Yangibayevich,

TSAU, Professor of the «Accounting, analysis and audit» department,
doctor of economic sciences

Abstract. The purpose of the article is to develop ways to increase production efficiency at the enterprise, reduce costs, find internal production resources, rationally use internal potential and achieve economic efficiency. The study is aimed at identifying the main factors leading to failure in the allocation of complex production costs for individual products and the production of additional products at grain processing enterprises, developing algorithms and models for assessing the effectiveness of complex production costs for individual types of grain products through developed scenarios, making scientifically sound decisions on the allocation of complex production costs for flour and compound feed products and long-term forecast indicators of the management strategy for the production of additional products based on artificial intelligence technologies, and eliminating financial difficulties encountered in the allocation of complex production costs and the financial management of additional products.

Keywords: grain processing enterprises, complex production costs, financial management of by-product production, financial difficulties, optimal distribution of costs, artificial intelligence technologies, financial management strategy.

KORXONANING KOMPLEKS ISHLAB CHIQRISH XARAJATLARI VA QO'SHIMCHA MAHSULOT ISHLAB CHIQRISH HISOBINI YURITISHNING USLUBIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Abdullayev Altinbek Yangibayevich

TDAU «Buxgalteriya hisobi, tahlil va audit» kafedrası professori, i.f.d.

Annotatsiya. Maqolaning maqsadi korxonada ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirishda ishlab chiqarishning ichki zaxiralarni izlab topish, ichki salohiyatdan maqbul foydalanish va iqtisodiy samaradorlikka erishish yo'llarini ishlab chiqarishdan iborat. Tadqiqotda donni qayta ishlash korxonalarida alohida mahsulotlar bo'yicha kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishda muvaffaqiyatsizlikka olib keladigan asosiy omillarni aniqlash, ishlab chiqilgan ssenariylar orqali don mahsulotlarining alohida turlari bo'yicha kompleks ishlab chiqarish xarajatlarining samaradorligini baholash algoritmlari va modellarini ishlab chiqish, sun'iy intellekt texnologiyalari asosida un va omixta yem mahsulotlarining kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishni boshqarish strategiyasining uzoq muddatga mo'ljallangan o'rta va uzoq muddatli prognoz ko'rsatkichlari ilmiy asoslangan maqbul qarorlar qabul qilish, kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishni moliyaviy boshqarishda duch keladigan moliyaviy qiyinchiliklarni bartaraf etish yechimiga qaratiladi.

Kalit so'zlar: donni qayta ishlash korxonalari, kompleks ishlab chiqarish xarajatlari, qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishni moliyaviy boshqarish, moliyaviy qiyinchiliklar, xarajatlarini optimal taqsimlash, sun'iy intellekt texnologiyalari, boshqarishning moliyaviy strategiyasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N11>

Kirish. Donni qayta ishlash korxonalarida kompleks ishlab chiqarish xarajatlari va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish hisobini yuritishning metodologiyasini takomillashtirish masalasi ilmiy-tadqiqot ishlarining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotning dastlabki bosqichidan boshlab *kompleks yoki qo'shimcha ishlab chiqarish xarajatlari* yagona texnologik jarayonlar davomida ikki yoki undan ortiq turdagi mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari, *qo'shimcha mahsulotlar* esa bozor qiymatiga ega bo'lgan, ajralib chiqish nuqtasiga qadar alohida turdagi mahsulotdan ajralmaydigan mahsulotlar ekanligini bilishimiz zarur. Kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash va qo'shimcha mahsulotlarni samarali tashkil etish resurslardan foydalanishni nazorat qilish hamda boshqaruv hisobi uchun foydalanadigan hisob ma'lumotlarini to'plashni taqozo etadi.

Korxonaning kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini mutanosib taqsimlash, qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishni samarali boshqarish, mahsulotlar tannarxini pasaytirish, maksimal foyda olish va ular bilan bog'liq bo'lgan turli darajadagi qarorlarni qabul qilish jarayonlari resurslardan foydalanishni nazorat qilish, boshqaruv hisobi uchun foydalanadigan hisob ma'lumotlarini to'plashni talab etadi. So'nggi yillarda donni qayta ishlash korxonalari faoliyatining texnologik va tashkiliy jihatlarini takomillashtirish tadbirlari kompleks ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibi va tannarxiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatishi natijasida iqtisodiy samaradorlikka erishishga qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda. Ushbu muammolarning yechimini topishda kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish va qo'shimcha mahsulotlar ishlab chiqarish to'g'risida axborotlarni to'plash, hujjatlashtirish, qayta ishlash va ularni umumlashtirishda innovatsion usullarga zaruriyat tug'ilmoqda [3; 71 — 109].

Ushbu usullar kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash va qo'shimcha mahsulotlar ishlab chiqarish bo'yicha tashkiliy-boshqaruv tadbirlari tizimini shakllantirishga imkoniyat yaratadi. Ushbu ko'rsatkichlar un mahsulotlari va omixta yem ishlab chiqarishning alohida iqtisodiy samaradorligini aniqlashga ko'maklashuvchi asosiy ko'rsatkichlardan iborat bo'lib, ular korxona moliyaviy-xo'jalik faoliyatining barcha qirralarini sintez qilishga shart-sharoit yaratadi. Ularning o'ziga xos xususiyati shundaki, mahsulot ishlab chiqarish jarayonining ajralib chiqish nuqtasiga qadar mahsulotning alohida turi bo'yicha o'zining individual xususiyatini o'zgartirmaydi. Boshqacha aytganda, mahsulotlarni ishlab chiqarishda sarflanadigan barcha xarajatlar ajralib chiqish nuqtasiga qadar sarflanmay turadi. Bunda ishlab chiqarishda barcha xarajatlarni alohida mahsulot turi bo'yicha taqsimlash, tovar-moddiy zaxiralarning qiymatini baholash, hisobot hujjatlarini tuzish va ularni foydalanuvchilarga taqdim etish, tovar-moddiy zaxiralar va realizatsiya qilinadigan mahsulotlar qiymatini aniqlashni taqozo etadi. Kompleks ishlab chiqarishi xarajatlarini taqsimlashda turli darajadagi qarorlarni qabul qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, so'nggi yillarda ishlab chiqarishning ichki zahiralarini izlab topish, qayta ishlash korxonalarining sifat ko'rsatkichlarini yaxshilashga e'tibor berilmasligi natijasida korxonalarda ishlab chiqarish sohasida ortiqcha xarajatlarning sarflanishi, tayyor mahsulotlarning kamayishiga olib kelmoqda. Kompleks ishlab chiqarish xarajatlari va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish to'g'risidagi axborotlarning yetarliligi va ishonchliligi biznesga rahbarlik qilish va boshqarishda raqobatdosh ustunliklarga erishish usullaridan biri hisoblanadi

Demak, donni qayta ishlash korxonalarida kompleks ishlab chiqarish xarajatlari va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish hisobining metodologiyasini takomillashtirishdan asosiy

maqsad — ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirishda ishlab chiqarishning ichki zaxiralarni izlab topish, ichki salohiyatdan maqbul foydalanish va iqtisodiy samaradorlikka erishishdan iborat.

Ammo bugungi kunda korxonalarda kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishni boshqarishga jiddiy e'tibor bermaslik, nomukammal rejalashtirish, boshqaruvni tashkil etish qoidalarining buzilishi muayyan ko'rinishdagi kamchiliklarning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Xususan, islohot yillarida donni qayta ishlash korxonalarida un mahsulotlari va omixta yem ishlab chiqarish darajasi sezilarli darajada kamaydi, ular o'rtasidagi raqobatchilik kuchaydi. Bu holatga mahsulotlar narxining nomutanosibligi va monopollashuvi, olingan mahsulotlarga haq to'lab bermaslik, resurslar narxining doimiy oshib borishi va nazoratning yo'qligi asosiy sabab bo'lmoqda. Shu nuqtai-nazardan qaraganda, donni qayta ishlash korxonalarida kompleks ishlab chiqarish xarajatlari va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish hisobini takomillashtirish, xarajatlarni kamaytirish uchun ichki zaxiralarni izlash va xarajatlardan foydalanish orqali korxonalarning bankrotlik jarayonlaridan qochish imkoniyatni yaratish, sifatli mahsulot ishlab chiqarish sur'atining maqbul variantlarini ishlab chiqish tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi [1; 415 — 428].

Adabiyotlar tahlili. Korxonalarda kompleks ishlab chiqarish xarajatlari va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish masalalari ustida *Colin Drury, Makarova E.N., Kochetov V.L., Izzykova A.V., Bondin I.A.* kabi iqtisodchi olimlar ilmiy tadqiqot olib borganlar. Xususan, *Makarova E.N.* o'zining tadqiqotida buxgalteriya hisobi va hisobotining xalqaro standartlari tavsiyalarini hamda qayta ishlash korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olishning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda mahsulot birligi tannarxining moddalari bo'yicha nomenklaturalarni aniqlagan; qayta ishlash korxonalarida haqiqiy xarajatlarning me'yoriy xarajatlardan chetlanishini operativ aks ettirish sxemasi va ularni hisobga olish bo'yicha uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilgan; qayta ishlash korxonalarining faoliyatiga muvofiqlashtirilgan ishlab chiqarish xarajatlarini o'rta muddatli prognoz metodologiyasi tavsiya etilgan; joriy hisob-kitob tizimini yangi iqtisodiy sharoitlarga moslashtirgan holda qayta ishlash korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish tizimini hisobga olish va tahliliy ta'minlash modelini ishlab chiqilgan; qayta ishlash korxonalarining ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish imkonini beruvchi qayta ishlash korxonalarining tarmoq xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil qilish usuli taklif etilgan; qayta ishlash korxonalarining ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil qilishda marginal yondashuv bilan moslashuvchan byudjetlashtirishdan foydalanish tavsiya etilgan; ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirishda buxgalteriya hisobi bilan tahliliy ma'lumotlarning samaradorligi keltirib chiqarilgan [4; 20].

*Kochetov V.L.*ning tadqiqotida esa un sanoati korxonalarida har bir markaz bo'yicha xarajatlar bilan samaradorlik ko'rsatkichlari to'g'risidagi ma'lumotlarni umumlashtirish hamda baholash imkoniyatini beradigan foyda markazlari tomonidan tannarxni boshqarish taklifi berilgan; ishlab chiqarish jarayonining har bir ishtirokchisi uchun tannarxni nazorat qilish jarayonini un ishlab chiqarish kompleksining tashkiliy tuzilmasiga muvofiqlashtirish, qarorlar qabul qilishda moslashuvchanlikni oshirish, raqobat muhitida korxona faoliyatining samaradorligini oshirishga yordam beradigan tavsiyalar ishlab chiqilgan; birlamchi buxgalteriya hujjatlari asosida xarajat oqimlari bo'yicha taqsimlash taklif etilgan; tarkibiy tahlil

usullaridan foydalangan holda xarajatlarning asosiy manbalari tannarx moddalari bo'yicha tizimlashtirilgan [5; 4-18].

Izzykova A.V. o'zining tadqiqotida ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibiy elementlarini aniqlagan; ishlab chiqarish xarajatlari ijtimoiy takror ishlab chiqarishning umumiy toifasi sifatida o'rganilgan; ishlab chiqarish xarajatlari bilan tannarxni shakllantirishning nazariy va uslubiy jihatlari ochib berilgan; mehnat ko'rsatkichlari orqali xarajatlar bilan tannarx o'rtasidagi farq aniqlangan va baholangan; mahsulot tannarxi bilan ishlab chiqarish xarajatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatuvchi omillar aniqlangan va baholangan; qishloq xo'jaligi korxonalarida mahsulot ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish zaxiralari aniqlangan; korxonaning ishlab chiqarish tuzilmasini optimallashtirish bo'yicha iqtisodiy — matematik modellar ishlab chiqilgan [5; 3 — 18].

*Bondin I.A.*ning tadqiqotida ishlab chiqarish xarajatlari nazariyasini tizimlashtirish asosida qishloq xo'jaligi korxonalarining ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish konsepsiyasi ishlab chiqilgan; ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish mexanizmini maqsadlilik, axborotlashtirish, resurslarning o'zaro almashinuvi, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil etish va texnik jihozlashda innovatsiyalar kiritish metodikasi, usullari va vositalari yordamida xarajatlarni kamaytirish va samaradorlikni oshirish taklifi berilgan; tannarx elementlari bilan ishlab chiqarish xarajatlariga ta'sir etuvchi omillar aniqlangan; boshqaruvning turli darajalarida ishlab chiqarish xarajatlarining iqtisodiy — statistik modellari ishlab chiqilgan; qishloq xo'jaligi korxonalarini faoliyatini tavsiflovchi ko'rsatkichlarning mahsulot birligining tannarxiga ta'siri baholangan; ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga qaratilgan boshqaruv qarorlarini qabul qilishga imkon beradigan moliyaviy reja shakllantirilgan; ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish uchun qishloq xo'jaligini rivojlantirishga qaratilgan innovatsion siyosatni shakllantirish zarurati asoslab berilgan; ishlab chiqaruvchilarning kreditga layoqatligini kompleks baholashning xolisligini ta'minlash uchun amaliyotda qo'llaniladigan ko'rsatkichlar (mutlaq likvidlik koeffitsiyenti, debitor va kreditor qarzdorlik) ro'yxatini kengaytirishni nazarda tutuvchi uslubiy yondashuv ishlab chiqilgan; mahsulot ishlab chiqaruvchilarining kreditga layoqatlilikini kompleks reytingda baholash orqali byudjet mablag'larini tabaqali taqsimlash mexanizmi taklif etilgan [5; 3-42].

Tadqiqot miqdoriy yondashuv asosida donni qayta ishlash korxonalarida alohida mahsulotlar bo'yicha kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishda muvaffaqiyatsizlikka olib keladigan asosiy omillarni aniqlash, ishlab chiqilgan ssenariy orqali don mahsulotlarining alohida turlari bo'yicha kompleks ishlab chiqarish xarajatlarining samaradorligini baholash, sun'iy intellekt texnologiyalari asosida un va omixta yem mahsulotlarining kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishni boshqarishning moliyaviy strategiyasi bo'yicha 2030-yilgacha mo'ljallangan o'rta va uzoq muddatli prognoz ko'rsatkichlari ilmiy asoslangan maqbul qarorlar qabul qilishga qaratiladi. Maqsadimiz – donni qayta ishlash korxonalarida kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini optimal taqsimlash va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishdagi o'zaro bog'liq elementlarni umumlashtirish va yaxlit tizimga keltirishdan iborat.

Metodologiya. Kompleks ishlab chiqarish xarajatlari va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish tarkibiga matematik tavsif berishda ularni ifodalovchi miqdor va sifat ko'rsatkichlarini e'tiborga olish zarur. Shu sababli biz donni qayta ishlash korxonalarida kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish

jarayonlariga matematik tavsif berish shartlariga muvofiq un mahsulotlari va omixta yem ishlab chiqarish jarayonlarini hisoblash modellari va algoritmlarini ishlab chiqdik.

I. Donni qayta ishlash korxonalarida un mahsulotlari ishlab chiqarish xarajatlarini hisoblash algoritmlari quyidagi tartibda ishlab chiqildi:

1. Donning dastlabki ulgurji qiymati (D_{uq}) un mahsuloti ishlab chiqarish uchun sarflanadigan don miqdori (D_{dm}) bilan don ulgurji bahosi (b_{du}) ko'paytmasiga teng

$$D_{uq} = D_{dm} * b_{du}$$

2. Donning jami ulgurji qiymati (D_{tq}) (transport xarajatlari qo'shilgan holda) un mahsulotlari ishlab chiqarish uchun sarflanadigan donning umumiy ulgurji qiymati (D_{uq}), temir yo'l xarajatlari (X_{ty}), avtomobil xarajatlari (X_{av}), ichki tashish xarajatlari (X_{it}) va jamg'arma foizi (X_{jf}) yig'indisiga teng

$$D_{tq} = D_{uq} + X_{ty} + X_{av} + X_{it} + X_{jf}$$

3. Qo'shimcha mahsulotlar qiymati (M_{qq}) kepek mahsuloti bilan bug'doy chiqindisi (M_{bc}) qiymatining yig'indisiga teng

$$M_{qq} = M_{kp} + M_{bc}$$

4. Qo'shimcha mahsulotlar qiymati ajratilgandan keyingi donning umumiy qiymati (D_{yq}) transport xarajatlari qo'shilgan don qiymati (B_{tq}) bilan qo'shimcha mahsulotlar qiymati (M_{qq}) ayirmasiga teng

$$D_{yq} = D_{tq} - M_{qq}$$

5. Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilar to'lanadigan sarf-xarajatlar (X_{mp}) elektroenergiya sarfi (S_{ee}), suv resurslari sarfi (S_{sr}), gaz sarfi (S_{gz}) va boshqa resurslar sarfi (S_{br}) yig'indisiga teng

$$S_{mp} = S_{ee} + S_{sr} + S_{gz} + S_{br}$$

6. Mahsulotni ishlab chiqarish uchun ishlatiladigan har xil turdagi boshqa materiallar sarfi (S_{bm}), ip (S_{ip}), etiketka (S_{ek}), qop (S_{qp}) va boshqa materiallar sarfi (S_{bm}) yig'indisiga teng

$$S_{bm} = S_{ip} + S_{ek} + S_{qp} + S_{bm}$$

7. Bevosita va bilvosita xarajatlar (X_{bb}) yoqilg'i (S_{yq}), ehtiyot qismlar (S_{eq}), qurilish materiallar (S_{qm}), har xil turdagi boshqa materiallar (S_{bm}), mol yetkazib beruvchilar va pudratchilar to'lanadigan sarf-xarajatlar (S_{mb}), ish haqi (S_{is}), yagona ijtimoiy to'lov (S_{it}), asosiy vositalar amortizatsiyasi (S_{am}) va boshqa xarajatlar (S_{bs}) yig'indisiga teng

$$X_{bb} = S_{yq} + S_{eq} + S_{qm} + S_{bm} + S_{mb} + S_{is} + S_{it} + S_{am} + S_{bs}$$

8. Ishlab chiqarish tannarxi (T_{is}) don qiymati (D_{yq}), tashish, saqlash va ishlab chiqarishda yo'qotilgan don qiymati (Q_{yb}) va bevosita va bilvosita xarajatlar (X_{bb}) yig'indisiga teng

$$T_{is} = D_{yq} + Q_{yb} + X_{bb}$$

9. Boshqa operatsion xarajatlar (X_{bo}) yer solig'i (SQ_{er}), suv solig'i (SQ_{sv}), mulk solig'i (SQ_{ms}), soliqning boshqa turlari (SQ_{bt}) va boshqa turdagi xarajatlar (X_{bt}) yig'indisiga teng

$$X_{bo} = SQ_{er} + SQ_{sv} + SQ_{ms} + SQ_{bt} + X_{bt}$$

10. Davr xarajatlari (X_{dr}) ma'muriy – boshqaruv xarajatlari (X_{mb}), sotish xarajatlari (X_{ri}) va boshqa operatsion xarajatlar (X_{bo}) yig'indisiga teng

$$X_{dr} = X_{mb} + X_{ri} + X_{bo}$$

11. Umumiy ishlab chiqarish xarajatlari (X_{um}) ishlab chiqarish tannarxi (T_{is}), davr xarajatlari (X_{dr}) va moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar (X_{mf}) yig'indisiga teng

$$X_{um} = T_{is} + X_{dr} + X_{mf}$$

12. Umumxo'jalik faoliyatining foydasi (F_{ux}) mahsulotning ulgurji qiymati (Q_{ss}) (qo'shilgan qiymat solig'isiz) bilan umumiy xarajatlari (X_{um}) ayirmasiga teng

$$F_{ux} = Q_{ss} - X_{um}$$

13. Foyda solig'i (S_{fs}) soliq to'langunga qadar foyda (F_{ts}) bilan foyda solig'i stavkasi (F_{ss}) ko'paytmasiga teng

$$S_{fs} = F_{ts} * F_{ss}$$

14. Qo'shilgan qiymat solig'i (Q_{qs}) sotiladigan mahsulot bilan (M_{rq}) soliq stavkasi (S_{qs}) ko'paytmasiga teng

$$Q_{qs} = M_{rq} * S_{qs} / (S_{qs} + 100)$$

15. Mahsulotning ulgurji sotish qiymati (qo'shilgan qiymat solig'i bilan birga) (Q_{uq}) mahsulotning ulgurji qiymati (Q_{ss}) (qo'shilgan qiymat solig'isiz) bilan qo'shilgan qiymat solig'i (Q_{qs}) ayirmasiga teng

$$Q_{uq} = Q_{ss} - Q_{qs}$$

16. Sof foyda (F_{sf}) umumxo'jalik faoliyatining foydasi (F_{ux}) bilan soliq to'langunga qadar foyda (F_{ts}) ayirmasiga teng

$$F_{sf} = F_{ux} - F_{ts}$$

17. Rentabellik darajasi:

- 17.1. Ishlab chiqarish tannarxiga nisbatan rentabellik darajasi (R_{ut}) sof foydaning (F_{sf}) ishlab chiqarish tannarxiga nisbat ko'rinishida ifodalanadi:

$$R_{ut} = F_{sf} * 100 / T_{is}$$

- 17.2 Umumiy xarajatlarga nisbatan rentabellik darajasi (R_{ut}) sof foydaning (F_{sf}) umumiy xarajatlarga (X_{um}) bo'lgan nisbat ko'rinishida ifodalanadi:

$$R_{ut} = F_{sf} * 100 / X_{um}$$

15. Un mahsulotlari bo'yicha kompleks ishlab chiqarish xarajatlari va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish shartlari quyidagi tengsizliklar ko'rinishida ifodalanadi:

$$D_{uq} < D_{tq}; M_{qq} < D_{tq}; T_{is} > X_{be}; X_{um} > T_{is}; F_{sf} < F_{ux}$$

II. Donni qayta ishlash korxonalarida omuxta yem mahsulotlari ishlab chiqarish xarajatlarini hisoblash algoritmlari quyidagi tartibda ishlab chiqildi:

1. Xom ashyoning umumiy qiymati (Q_{xa}) kepek (X_{kp}), tariq (X_{tr}), makka doni (X_{md}), un (X_{un}), arpa (X_{ar}), bug'doy chiqindisi (70 – 85%) (X_{ch}), bug'doy chiqindisi (50 – 70%) (X_{sh}), ohak uni (X_{ou}) va mexanik yo'qotishlar miqdorlari (X_{my}) ular har birining baholari ko'paytmasi yig'indisiga teng

$$Q_{xa} = X_{kp} * b_{kp} + X_{tr} * b_{tr} + X_{md} * b_{md} + X_{un} * b_{un} + X_{ar} * b_{ar} + X_{ch} * b_{ch} + X_{sh} * b_{sh} + X_{ou} * b_{ou} + X_{my}$$

bu yerda b_{kp} , b_{tr} , b_{md} , b_{un} , b_{ar} , b_{ch} , b_{sh} , b_{ou} , b_{my} – xom ashyolarning bahosi

2. Jami ishlab chiqarish tannarxi (T_{ic}) xom ashyoning umumiy qiymati (Q_{xa}), yordamchi materiallar (S_{ym}), elektroenergiya sarfi (S_{ee}), temir yo'l xarajatlari (X_{ty}), avtomobil xarajatlari (X_{av}), ichki tashish xarajatlari (X_{it}), ehtiyot qismlar (S_{eq}), ish haqi (S_{is}), yagona ijtimoiy to'lov (S_{it}), asosiy vositalar amortizatsiyasi (S_{am}), uskunani saqlash xarajatlari (X_{us}) va boshqa xarajatlarning (S_{bs}) yig'indisiga teng

$$T_{ic} = Q_{xa} + S_{ym} + S_{ee} + X_{ty} + X_{av} + X_{it} + S_{eq} + S_{is} + S_{it} + S_{am} + X_{us} + S_{bs}$$

3. Boshqa operatsion xarajatlari (X_{bo}) yer solig'i (SQ_{er}), suv solig'i (SQ_{sv}), mulk solig'i (SQ_{ms}), soliqning boshqa turlari (SQ_{bt}) va boshqa turdagi xarajatlari (X_{bt}) yig'indisiga teng

$$X_{bo} = SQ_{er} + SQ_{ms} + SQ_{bt} + X_{bt}$$

4. Davr xarajatlari (X_{dr}) ma'muriy – boshqaruv xarajatlari (X_{mb}), sotish xarajatlari (X_{rl}) va boshqa operatsion xarajatlari (X_{bo}) yig'indisiga teng

$$X_{dr} = X_{mb} + X_{rl} + X_{bo}$$

5. Umumiy ishlab chiqarish xarajatlari (X_{um}) ishlab chiqarish tannarxi (T_{is}), davr xarajatlari (X_{dr}), moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlari (X_{mf}) yig'indisiga teng

$$X_{um} = T_{ic} + X_{dr} + X_{mf}$$

6. Umumxo'jalik faoliyatining foydasi (F_{ux}) mahsulotning ulgurji qiymati (Q_{ss}) (qo'shilgan qiymat solig'isiz) bilan umumiy xarajatlari (X_{um}) ayirmasiga teng

$$F_{ux} = Q_{ss} - X_{um}$$

7. Foyda solig'i (S_{fs}) soliq to'langunga qadar foyda (F_{ts}) bilan foyda solig'i stavkasi (F_{ss}) ko'paytmasiga teng

$$S_{fs} = F_{ts} * F_{ss}$$

8. Qo'shilgan qiymat solig'i (Q_{qs}) sotiladigan mahsulot bilan (M_{rq}) soliq stavkasi (S_{qs}) ko'paytmasiga teng

$$Q_{qs} = M_{rq} * S_{qs} / (S_{qs} + 100)$$

9. Mahsulotning ulgurji qiymati (qo'shilgan qiymat solig'i bilan birga) (Q_{uq}) mahsulotining ulgurji qiymati (Q_{ss}) (qo'shilgan qiymat solig'isiz) bilan qo'shilgan qiymat solig'i (Q_{qs}) ayirmasiga teng

$$Q_{uq} = Q_{ss} - Q_{qs}$$

10. Sof foyda (F_{sf}) umumxo'jalik faoliyatining foydasi (F_{ux}) bilan soliq to'langunga qadar foyda (F_{ts}) ayirmasiga teng

$$F_{sf} = F_{ux} - F_{ts}$$

11. Rentabellik darajasi:

11.1. Ishlab chiqarish tannarxiga nisbatan rentabellik darajasi (R_{ut}) sof foydaning (F_{sf}) ishlab chiqarish tannarxiga nisbat ko'rinishida ifodalanadi:

$$R_{ut} = F_{sf} * 100 / T_{is}$$

11.2. Umumiy xarajatlarga nisbatan rentabellik darajasi (R_{ut}) sof foydaning (F_{sf}) umumiy xarajatlarga (X_{um}) bo'lgan nisbat ko'rinishida ifodalanadi:

$$R_{ut} = F_{sf} * 100 / X_{um}$$

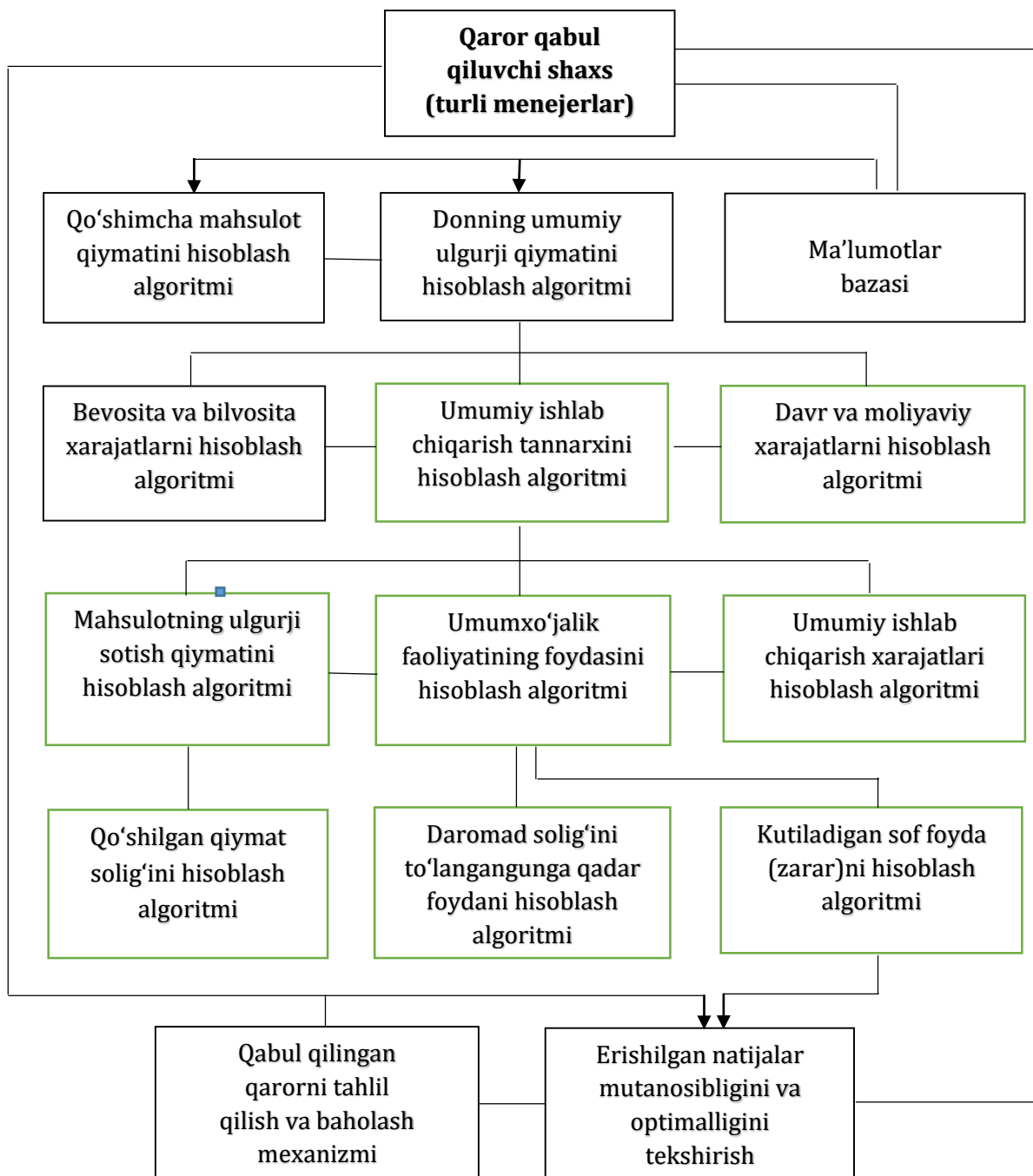
12. Omuxta yem mahsulotlari bo'yicha kompleks ishlab chiqarish xarajatlari va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish shartlari quyidagi tengsizliklar ko'rinishida ifodalanadi:

$$T_{is} > Q_{xa}; X_{um} > T_{is}; F_{sf} < F_{ux}$$

Demak, ushbu model va algoritmlar ma'lum bir davr (oy, chorak, yil) uchun kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishni ifodalab berish qoidasi sifatida foydalanishga imkoniyat beradi. Ularning tipik shartlari reja davriga mutanosib ravishda miqdor va sifat jihatdan olib umumlashtiriladi va tizimlashtiriladi.

Muhokama va natijalar. Sun'iy intellekt texnologiyalari sharoitida kompleks ishlab chiqarish xarajatlari va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish muammolar yechimini topishda ikki yoki undan ko'proq variantlarni taqqoslagan holda ulardan optimal variantini tanlab olishni taqozo etadi. Buning uchun kompyuterda empirik tadqiqotni amalga oshirishda funksional, dasturiy, axborot ta'minoti va boshqa tadbirlar ishlab chiqilishni taqozo etadi.

Funksional ta'minot korxonada kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish xususiyatlari hisobga olgan holda ishlab chiqarish dasturining modellari va algoritmlariga asoslanadi.

1 – rasm. Don mahsulotlarining kompleks ishlab chiqarish xarajatlari va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish samaradorligini baholash mexanizmi

Ular o'rtasidagi aloqadorliklar yagona axborot bazasiga asoslanadi. Axborotlarni qayta ishlashda axborot manbaiga kiritiladigan va chop etiladigan natijalar alohida guruhlariga ajratiladi. Xotiraga kiritiladigan axborotlar esa kompleks ishlab chiqarish xarajatlari va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq axborotlar to'plamini tashkil etadi [2; 459 — 471].

Kompyuter xotirasidagi ma'lumotlar asosida kompleks ishlab chiqarish xarajatlari va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish ko'rsatkichlar tizimi tahlil qilinadi. Tadqiqotda dialog asosida hisob-kitob iteratsiyalaridan olingan natijalarga qarab, tajribani davom ettirish yoki tugatish borasida qaror qabul qilinadi. Qo'yilgan masalaning tizimli axborot va mantiqiy aloqalar qoidasiga asoslanib funksional, dasturiy va axborot ta'minoti asosida donni qayta ishlash korxonalarida kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini optimal taqsimlash va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish samaradorligini baholash sxemasini ishlab chiqdik (1-rasm).

Kompleks ishlab chiqarish xarajatlari taqsimoti va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishni boshqarish bo'yicha ishlab chiqilgan ssenariylar orqali don mahsulotlarining alohida turlari bo'yicha kompleks ishlab chiqarish xarajatlarining samaradorligini baholash mumkin. Bunda turli darajadagi menejerlar axborotlar bazasiga murojaat qilganda erishilgan natijalar qanoatlantirmasa, protsedura ijobiy natija erishilgunga qadar takroriy murojaat qilib, muqobil variantlar bo'yicha qarorlar qiyosiy baholanadi.

1 – jadval. “Do'stlikdonmahsulotlar” AJ da un mahsulotlarining ssenariy bo'yicha kompleks ishlab chiqarish xarajatlari taqsimoti*

(ming so'mda)

Ko'rsatkichlar	Haqiqatda	Ssenariy		
		1	2	3
Un mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi, tn	24200.00	26620.00	29040.00	31460.00
Sarflanadigan don miqdori, tn	32279.68	35507.65	38735.61	41963.58
Donning ulgurji bahosi	1347.83	1347.83	1347.83	1347.83
Donning dastlabki ulgurji qiymati	43507389.28	47858128.21	52208867.14	56559606.06
Transport xarajatlari — jami	2117356.82	2329092.50	2540828.18	2752563.86
shundan:				
a) temir yo'l xarajatlari	0.00	0.00	0.00	0.00
b) avtomobil xarajatlari	1087814.00	1196595.40	1305376.80	1414158.20
v) ichki tashish xarajatlari	376939.00	414632.90	452326.80	490020.70
g) jamg'arma foizi	652603.82	717864.20	783124.58	848384.96
Donning umumiy qiymati transport xarajatlari bilan birga	45624746.10	50187220.70	54749695.31	59312169.92
Qo'shimcha mahsulotlar — jami	7748090.00	8522899.00	9297708.00	10072517.00
shundan:				
a) kepak	7068844.00	7775728.40	8482612.80	9189497.20
b) don chiqindisi	679246.00	747170.60	815095.20	883019.80
Qo'shimcha mahsulot ajratilgandan keyingi donning umumiy qiymati	37876656.10	41664321.70	45451987.31	49239652.92
Tashish, saqlash va ishlab chiqarishda yo'qotilgan don qiymati	1391669.40	1530836.34	1670003.28	1809170.22
Bevosita va bilvosita xarajatlar	10068918.40	10400736.70	10732555.00	11064373.30
Yoqilg'i	61298.60	67428.46	73558.32	79688.18
Ehtiyot qismlar	337033.40	370736.74	404440.08	438143.42

Qurilish materiallari	48496.80	53346.48	58196.16	63045.84
Boshqa materiallar — jami	1592989.20	1752288.12	1911587.04	2070885.96
shundan:				
a) vitamin	686771.80	755448.98	824126.16	892803.34
b) ip	6050.00	6655.00	7260.00	7865.00
v) etiketka	26741.00	29415.10	32089.20	34763.30
g) qop	753660.60	829026.66	904392.72	979758.78
d) boshqalar	119765.80	131742.38	143718.96	155695.54
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan xarajatlar	1278365.00	1406201.50	1534038.00	1661874.50
shundan:				
a) elektroenergiya xarajatlari	954956.20	1050451.82	1145947.44	1241443.06
b) suv xarajatlari	12342.00	13576.20	14810.40	16044.60
v) gaz xarajatlari	0.00	0.00	0.00	0.00
g) boshqalar	311066.80	342173.48	373280.16	404386.84
Mehnat haqi	4549406.40	4549406.40	4549406.40	4549406.40
Yagona ijtimoiy to'lov	545928.00	545928.00	545928.00	545928.00
Asosiy vositalar amortizatsiyasi	1655401.00	1655401.00	1655401.00	1655401.00
Boshqa xarajatlar	0.00	0.00	0.00	0.00
Ishlab chiqarish tannarxi — jami	49337243.90	53595894.74	57854545.59	62113196.44
Davr xarajatlari — jami	2315501.10	2315501.10	2315501.10	2315501.10
shundan:				
a) ma'muriy-boshqaruv xarajatlar	330281.60	330281.60	330281.60	330281.60
b) sotish xarajatlari	605338.80	605338.80	605338.80	605338.80
v) boshqa operatsion xarajatlar	1379880.70	1379880.70	1379880.70	1379880.70
shundan:				
yer solig'i	274355.40	274355.40	274355.40	274355.40
suv solig'i	2758.80	2758.80	2758.80	2758.80
mulk solig'i	200884.20	200884.20	200884.20	200884.20
boshqa xarajatlar	901882.30	901882.30	901882.30	901882.30
Moliyaviy faoliyat xarajatlari	122548.80	122548.80	122548.80	122548.80
shundan:				
kredit foizi	122548.80	122548.80	122548.80	122548.80
Umumiy ishlab chiqarish xarajatlari — hammasi	51775293.80	56033944.64	60292595.49	64551246.34
Umumxo'jalik faoliyatining foydasi	517760.20	1488414.76	2459069.31	3429723.86
Daromad solig'i to'langunga qadar foyda	77664.01	223262.21	368860.40	514458.58
Mahsulotning ulgurji sotish qiymati	52293054.00	57522359.40	62751664.80	67980970.20
Qo'shilgan qiymat solig'i	13808731.77	15189604.95	16570478.12	17951351.30
Un mahsulotining ulgurji qiymati (qo'shilgan qiymat solig'i bilan)	66101758.77	72711964.35	79332142.92	85932321.50
Sof foyda	440096.17	1265152.54	2090208.91	2915265.28
Tannarxga nisbatan rentabellik	0.89	2.36	3.61	4.69
Xarajatlarga nisbatan rentabellik	0.85	2.26	3.47	4.52

*«Do'stlik don mahsulotlari» AJ ning moliyaviy va statistik ma'lumotlari asosida tuzilgan.

1 – jadvaldagi ma'lumotlarga ko'ra, ssenariylar bo'yicha un mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi haqiqatdagi don miqdoriga nisbatan 26620 tn, 29040 tn va 31460 tn ga, ularga sarflanadigan don miqdori hajmi ham mos ravishda 35507,65 tn, 38735, 61 tn va 41963,58 tn ga ko'paygan. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi 53595894.74 ming so'mni, 57854545.59

ming so'mni, 62113196.44 ming so'mni; Umumiy ishlab chiqarish xarajatlari ham mos ravishda 56033944.64 ming so'mni, 60292595.49 ming so'mni, 64551246.34 ming so'mni tashkil etgan. Natijada sof foyda olish 1265152.54 ming so'm, 2090208.91 ming so'm va 2915265.28 ming so'm taklif etiladi. Tannarxga nisbatan rentabellik darajasi 2,36%, 3,61%, 4,69%; umumiy ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan rentabellik darajasi 2,26%, 3,47%, 4,52% ni tashkil etadi.

2 – jadval. “Do'stlik don mahsulotlar” AJ da omixta yem mahsulotlarining ssenariy bo'yicha kompleks ishlab chiqarish xarajatlari taqsimoti**

(ming so'mda)

Ko'rsatkichlar	Haqiqatda	Ssenariy		
		1	2	3
Omixta yem mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi, tn	17000.00	18700.00	20400.00	22100.00
Xom-ashyo miqdori — jami, tn	17170.00	18887.00	20604.00	22321.00
a) kepak, tn	9254.63	10180.09	11105.56	12031.02
b) tariq, tn	206.04	226.64	247.25	267.85
v) makka doni, tn	978.69	1076.56	1174.43	1272.30
g) un, tn	497.93	547.72	597.52	647.31
d) ohak uni, tn	343.30	377.74	412.08	446.42
ye) bug'doy chiqindisi (70 – 85%), tn	240.38	264.42	288.46	312.49
yo) bug'doy chiqindisi (50 – 70%), tn	4807.60	5288.36	5769.12	6249.88
j) arpa, tn	841.33	925.46	1009.60	1093.73
Xom-ashyoning bahosi:	x	x	x	x
a) kepak	925.45	925.45	925.45	925.45
b) tariq	2200.00	2200.00	2200.00	2200.00
v) makka doni	3043.48	3043.48	3043.48	3043.48
g) un	1130.00	1130.00	1130.00	1130.00
d) ohak uni	390.00	390.00	390.00	390.00
ye) bug'doy chiqindisi (70 – 85%)	876.16	876.16	876.16	876.16
yo) bug'doy chiqindisi (50 – 70%)	626.16	626.16	626.16	626.16
j) arpa	2825.00	2825.00	2825.00	2825.00
Xom-ashyoning qiymati — jami	18290869.89	20119956.88	21949043.87	23778130.86
a) kepak	8564678.82	9421146.71	10277614.59	11134082.47
b) tariq	453288.00	498616.80	543945.60	589274.40
v) makka doni	2978621.48	3276483.63	3574345.78	3872207.93

g) un	562660.90	618926.99	675193.08	731459.17
d) ohak uni	133926.00	147318.60	160711.20	174103.80
ye) bug'doy chiqindisi (70 – 85%)	210610.62	231671.68	252732.74	273793.81
yo) bug'doy chiqindisi (50 – 85%)	3010326.82	3311359.50	3612392.18	3913424.86
j) arpa	2376757.25	2614432.98	2852108.70	3089784.43
Mexanik yo'qotishlar – 1%	0.00	0.00	0.00	0.00
Xom – ashyoning umumiy qiymati	18290869.89	20119956.88	21949043.87	23778130.86
Yordamchi materiallar	0.00	0.00	0.00	0.00
Elektroenergiya	113832.00	125215.20	136598.40	147981.60
Transport xarajatlari — jami	84446.82	92891.51	101336.19	109780.87
shundan:				
a) temir yo'l xarajatlari	0.00	0.00	0.00	0.00
b) avtomobil xarajatlari	57056.30	62761.93	68467.56	74173.19
v) ichki tashish xarajatlari	27390.52	30129.58	32868.63	35607.68
Ehtiyot qismlar	115607.70	127161.87	138722.04	150282.21
Mehnat haqi	1294482.00	1294482.00	1294482.00	1294482.00
Yagona ijtimoiy to'lov	155337.84	155337.84	155337.84	155337.84
Asbob-uskunani saqlash	240593.00	240593.00	240593.00	240593.00
Asosiy vositalar amortizatsiyasi	334678.30	334678.30	334678.30	334678.30
Boshqa xarajatlar	271248.35	271248.35	271248.35	271248.35
Ishlab chiqarish tannarxi — jami	20901089.91	22761564.95	24622039.99	26482515.03
Davr xarajatlari — jami	1768604.70	1768604.70	1768604.70	1768604.70
shundan:				
a) ma'muriy- boshqaruv xarajatlar	267642.50	267642.50	267642.50	267642.50
b) sotish xarajatlari	66955.90	66955.90	66955.90	66955.90
v) boshqa operatsion xarajatlar	1434006.30	1434006.30	1434006.30	1434006.30
shundan:				

yer solig'i	54950.00	54950.00	54950.00	54950.00
suv solig'i	0.00	0.00	0.00	0.00
mulk solig'i	69564.00	69564.00	69564.00	69564.00
boshqa xarajatlari	1309492.30	1309492.30	1309492.30	1309492.30
Moliyaviy faoliyat xarajatlari	60818.80	60818.80	60818.80	60818.80
Umumiy ishlab chiqarish xarajatlari — hammasi	22730513.14	24590988.45	26451463.49	28330184.17
Umumxo'jalik faoliyatining foydasi	1071951.59	1591723.05	2111494.51	2613020.33
Daromad solig'i to'langunga qadar foyda	160792.74	238758.46	316724.18	391953.05
Mahsulotning ulgurji sotish qiymati	23802465.00	26182711.50	28562958.00	30943204.50
Qo'shilgan qiymat solig'i	3570369.75	3927406.73	4284443.70	4641480.68
Mahsulotining ulgurji qiymati (qo'shilgan qiymat solig'i bilan birga)	27372834.75	30110118.23	32847401.70	35584685.18
Sof foyda	911158.85	1352964.59	1794770.33	2221067.28
Tannarxga nisbatan rentabellik	4.36	5.94	7.29	8.39
Xarajatlarga nisbatan rentabellik	0.04	0.06	0.07	0.08

**«Do'stlik don mahsulotlari» AJ ning moliyaviy va statistik ma'lumotlari asosida tuzilgan.

2 – jadvaldagi ma'lumotlarga ko'ra, ssenariylar bo'yicha omixta yem mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi haqiqatga nisbatan 187000 tn, 20400 tn va 22100 tn ga, ularga sarflanadigan xom ashyo miqdori hajmi ham mos ravishda 18887 tn, 20604 tn va 22321 tn ga ko'paygan. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi 22761564.95 ming so'mni, 24622039.99 ming so'mni, 26482515.03 ming so'mni; Umumiy ishlab chiqarish xarajatlari ham mos ravishda 24590988.45 ming so'mni, 26451463.49 ming so'mni, 28330184.17 ming so'mni tashkil etgan. Natijada sof foyda olish 1352964.59 ming so'm, 1794770.33 ming so'm va 2221067.28 ming so'm taklif etiladi. Tannarxga nisbatan rentabellik darajasi 5,94%, 7,29%, 8,39%; umumiy ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan rentabellik darajasi 0,06%, 0,07%, 0,08% ni tashkil etadi.

3 – jadvalda sun'iy intellekt texnologiyalari va ilmiy asoslangan maqbul qarorlar qabul qilish asosida «Do'stlik don mahsulotlari» AJ ning un va omixta yem mahsulotlari kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishni

boshqarishning moliyaviy strategiyasi bo'yicha 2030 yilgacha mo'ljallangan o'rta va uzoq muddatli prognoz ko'rsatkichlari keltirilgan.

3 – jadval. «Do'stlikdon mahsulotlari» AJ ning un va omixta yem mahsulotlari kompleks ishlab chiqarish xarajatlari taqsimlanishi bo'yicha retrospektiv va prognoz ko'rsatkichlari***

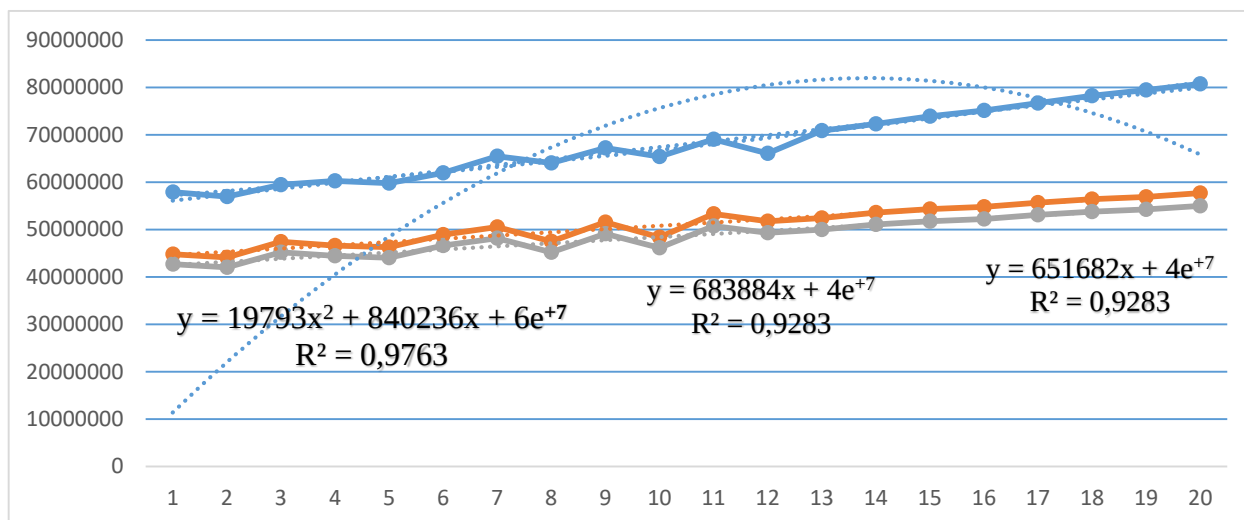
Yil	Un mahsuloti, ming so'm				Omixta yem mahsuloti, ming so'm			
	Un mahsuloti hajmi	Ishlab chiqarish tannarxi	Umumiy xarajatlar	Sof foyda	Omixta yem mahsuloti hajmi	Ishlab chiqarish tannarxi	Umumiy xarajatlar	Sof foyda
2011	57909487	42723138	44834389	364019	18291291	16061750	17467537	700191
2012	56997084	42050006	44127993	358283	18003099	15808685	17192323	689159
2013	59495393	45183169	47415988	373988	18792215	16501615	17945901	719366
2014	60304560	44452444	46649153	379094	19047798	16726045	18189974	729150
2015	59824732	44080072	46258379	376058	18896240	16592960	18045241	723349
2016	61956058	46622713	48926670	389455	19569440	17184104	18688124	749119
2017	65451199	48184926	50566083	411426	20673416	18153515	19742382	791379
2018	64072091	45238846	47474416	402757	20237811	17771006	19326394	774704
2019	67243643	49138897	51567196	422693	21239577	18650666	20283046	813052
2020	65394783	46133647	48413436	411071	20655596	18137867	19725364	790697
2021	69085175	50775069	53284223	434269	20154762	17698081	19247086	771525
2022	70012188	49337244	51775294	440096	23802465	20901090	22730513	911159
2023	70921646	49978086	52447855	445813	24170342	21068800	22912824	918489
2024	72335430	51065465	53588955	454700	24170314	20521536	22317661	925241
2025	73922326	51779166	54337922	464675	24351702	21067151	22911030	932184
2026	75172372	52207362	54787276	472533	24900304	21532222	23416807	951575
2027	76704585	53080441	55703497	482164	25615827	22094087	24027848	978685
2028	78253222	53774717	56432079	491899	26364837	22677177	24661973	1007054
2029	79463716	54236622	56916807	499508	27025721	23177485	25206070	1032041
2030	80783934	55019059	57737906	507807	27745853	23722775	25799086	1059285

***«Do'stlik don mahsulotlari» AJ ning moliyaviy va statistik ma'lumotlari asosida tuzilgan.

2 – jadvaldagi ma'lumotlarga ko'ra, 2024-2030-yilgacha un mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun sarflanadigan umumiy xarajatlar 53588955 ming so'mdan 57737906 ming so'mgacha, ishlab chiqarish tannarxi 51065465 ming so'mdan 55019059 ming so'mgacha, sof foyda esa 454700 ming so'mdan 507807 ming so'mgacha miqdorga ko'payishi mumkin. Omixta yem mahsulotini ishlab chiqarish uchun sarflanadigan umumiy xarajatlar 22317661 ming so'mdan 25799086 ming so'mgacha, ishlab chiqarish tannarxi 20521536 ming so'mdan 23722775 ming so'mgacha, sof foyda esa 925241 ming so'mdan 1059285 ming so'mgacha miqdorga ko'payishi mumkin.

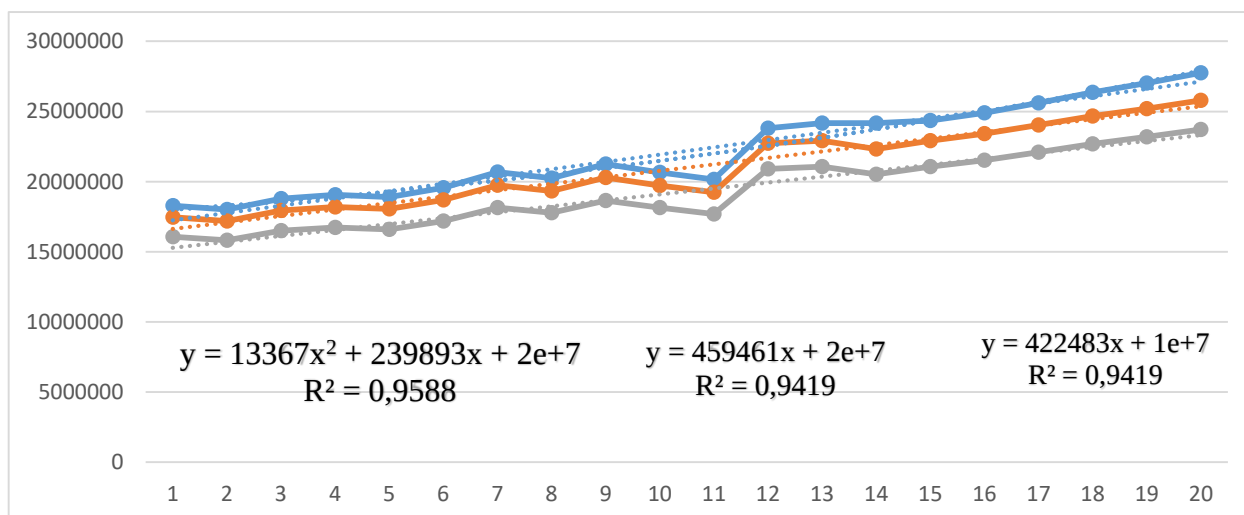
2-rasmda 2024-yildan 2030-yilgacha davr uchun un mahsulotlarini ishlab chiqarish bo'yicha prognoz ma'lumotlari asosida grafik tuzilgan. Grafikda un mahsulotini ishlab chiqarish funksiyasining ko'rinishi $y = 19793x^2 + 84023x + 6e^7$, funksiya bilan omillar o'rtasidagi bog'liqlik $R^2 = 0,9763$ ga; ishlab chiqarish tannarxi bo'yicha funksiya $y = 683884x + 4e^7$ ko'rinishi va funksiya bilan omillar o'rtasidagi bog'liqlik $R^2 = 0,9283$ ga; umumiy ishlab

chiqarish xarajatlari bo'yicha funksiya $y = 651682x + 4e^7$ ko'rinishi va funksiya bilan omillar o'rtasidagi bog'liqlik $R^2 = 0,9283$ ga teng.

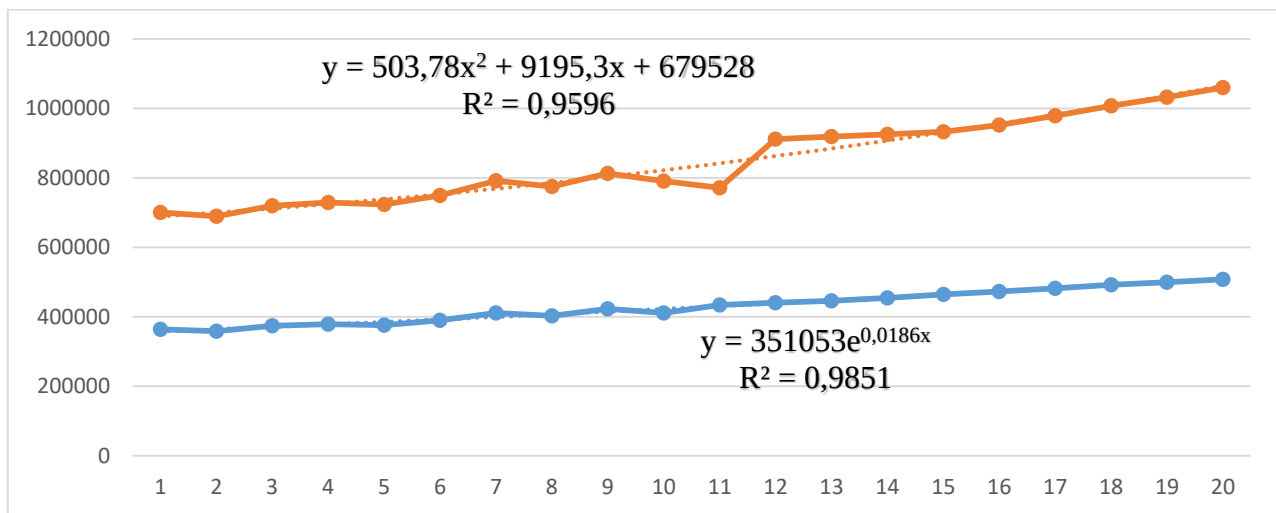
2 – rasm. Un mahsulotlari ko'rsatkichlarining prognozi

3-rasmda 2024-yildan 2030-yilgacha davr uchun omixta yem un mahsulotlarini ishlab chiqarish bo'yicha prognoz ma'lumotlari asosida grafik tuzilgan. Grafikda un mahsulotini ishlab chiqarish funksiyasining ko'rinishi $y = 13367x^2 + 239893x + 2e^7$, funksiya bilan omillar o'rtasidagi bog'liqlik $R^2 = 0,9588$ ga; mahsulot ishlab chiqarish tannarxi bo'yicha funksiya $y = 459461x + 2e^7$ ko'rinishi va funksiya bilan omillar o'rtasidagi bog'liqlik $R^2 = 0,9419$ ga; umumiy ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha funksiya $y = 422483x + 1e^7$ ko'rinishi va funksiya bilan omillar o'rtasidagi bog'liqlik $R^2 = 0,9419$ ga teng.

3 – rasm. Omixta yem mahsulotlari ko'rsatkichlarining prognozi

4-rasmda 2024-yildan 2030-yilgacha davr uchun un va omixta yem mahsulotlari bo'yicha sof foydaning prognoz ma'lumotlari asosida grafik tuzilgan. Grafikda un mahsulotlari bo'yicha sof foyda funksiyasining ko'rinishi $y = 503,78x^2 + 9195,3x + 679528$, funksiya bilan omillar o'rtasidagi bog'liqlik $R^2 = 0,9596$; omixta yem mahsulotlari bo'yicha sof foyda funksiyasi $y = 351053e^{0,0186x}$ ko'rinishi va funksiya bilan omillar o'rtasidagi bog'liqlik $R^2 = 0,9851$ ga teng.

4 – rasm. Un va omixta yem mahsulotlaridan olingan sof foyda ko'rsatkichlarining prognozi

Demak, «Do'stlik don mahsulotlari» aksiyadorlik jamiyatida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va xarajatlarni kamaytirish uchun ishlab chiqarishning ichki zaxiralarni izlab topish, ichki salohiyatdan oqilona foydalanish, sifatli un va omixta yem mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini oshirish, umumiy xarajatlarni kamaytirish imkoniyatlari mavjud ekan.

Xulosa. Tadqiqot orqali donni qayta ishlash korxonalarida alohida mahsulotlar bo'yicha kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish jarayonlarining algoritmlari ishlab chiqildi, don mahsulotlarining alohida turi bo'yicha ssenariylar asosida kompleks ishlab chiqarish xarajatlarining samaradorligi baholandi, sun'iy intellekt texnologiyalari va ilmiy asoslangan maqbul qarorlar qabul qilish asosida «Do'stlik don mahsulotlari» AJ ning un va omixta yem mahsulotlari kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash va qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishni boshqarishning moliyaviy strategiyasi bo'yicha 2030-yilgacha mo'ljallangan o'rta va uzoq muddatli prognoz ko'rsatkichlari ishlab chiqildi. Natijada korxonada un mahsuloti ishlab chiqarish hajmining 22,47 foizli bandga, omixta yem mahsuloti ishlab chiqarish hajmining 32,14 foizli bandga ko'payganligi un va omixta yem mahsulotlarining ko'payish tendensiyasiga sarflangan umumiy xarajatlar ijobiy ta'sir ko'rsatar ekan va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda ijobiy tendensiyaning yuzaga keltiradi. Korxonada un va omixta yem mahsulotlarini ishlab chiqarish tendensiyasiga umumiy xarajatlar omilining 16,98 foizga ko'payishi mahsulotlar hajmining ko'payishiga, ishlab chiqarish samaradorligining oshishiga olib keladi.

Korxonada un mahsuloti ishlab chiqarish hajmining 22,47 foizli bandga, omixta yem mahsuloti ishlab chiqarish hajmining 32,14 foizli bandga ko'payishi un mahsulotidan olingan sof foydaning 22,46 foizga, omixta yem mahsulotidan olingan sof foydaning 31,18 foizga oshishiga olib kelar ekan. Bu holat korxonada mahsulot ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini oshirishda ijobiy tendensiyalarni yuzaga keltiradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Abdullayev A. @Abdullayev J. (2024). Improvement of scientific methodological approaches of complex production accounting in grain processing factories // The Seybold report. ISSN 1533 – 9211. p. 415 – 428. DOI: 10.5281/zenodo.13986497

2. Abdullayev A. (2025). Management and Cost Accounting. Southwestern Cengage Learning: Printed in China by RR Donnelley. 866 p. DOI: [10.4236/ojbm.2025.131025](https://doi.org/10.4236/ojbm.2025.131025)
3. Colin Drury (2017). Management and Cost Accounting. South-Western Cengage Learning: Printed in China by RR Donnelley. 866 p. http://116.206.63.139:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/1303/cl18_Drury_MgtCostAcc10e-wm.pdf?sequence=1&isAllowed=y
4. Бондин И.А. Механизм управления издержками производства в сельскохозяйственных организациях //Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. – Саранск: Издательство Мордовского университета, 2011. – с. 45.
5. Изыкова А.В. Издержки производства молока: основные факторы и резервы снижения //Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Москва: Центр оперативной полиграфии ФГОУ ВПО РГАУ - МСХА им. К.А. Тимирязева, 2006. – с. 24.
6. Кочетов В.Л. Разработка инструментов управления издержками производства на предприятиях мукомольной промышленности //Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Таганрог: Издательский центр Ростовского государственного педагогического университета, 2004. – с. 24.
7. Макарова Е.Н. Учетно-аналитическое обеспечение управления издержками производства перерабатывающих предприятий потребительской кооперации //Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. - Саратов: Издательский центр Саратовского государственного социально-экономического университета, 2005. - с. 20.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

ANALYSIS OF THE PRACTICE OF TAXING CREDIT ORGANIZATIONS

Komolov Odiljon Sayfidinovich,

Tashkent State University of Economics

Professor of the Department of international finance

E-mail: odiljonuzb@gmail.com

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the practice of taxing credit organizations. The study was carried out by studying the peculiarities of the tax system of credit institutions, existing problems and international experiences. Based on the analysis of the literature, the article is a comparative analysis of the practice of taxing credit organizations in Uzbekistan and abroad and developed proposals for improving efficiency. The results show that reforms in the tax system have a direct impact on the activities of credit organizations and are an important factor in ensuring financial stability.

Keywords: credit institutions, tax system, bank taxes, financial institutions, tax reform, tax burden, comparative analysis.

KREDIT TASHKILOTLARINI SOLIQQA TORTISH AMALIYOTINING TAHLILI

Komolov Odiljon Sayfidinovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Xalqaro moliya” kafedrasi professori

Annotatsiya. Ushbu maqolada kredit tashkilotlarini soliqqa tortish amaliyoti chuqur tahlil qilingan. Jumladan kredit tashkilotlaridan bank va nobank tashkilotlari o'rganilgan. Tadqiqot kredit tashkilotlari soliq tizimining o'ziga xos xususiyatlari, mavjud muammolar va xalqaro tajribalarni o'rganish orqali amalga oshirilgan. Maqolada adabiyotlar tahlili asosida O'zbekistondagi va xorijdagi kredit tashkilotlarini soliqqa tortish amaliyoti qiyosiy tahlil qilinib, samaradorlikni oshirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan. Natijalar ko'rsatishicha, soliq tizimidagi islohotlar kredit tashkilotlari faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi va moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda muhim omil hisoblanadi.

Kalit so'zlar: kredit tashkilotlari, soliq tizimi, bank soliqlari, moliyaviy muassasalar, soliq islohoti, soliq yuki, qiyosiy tahlil.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N12>

Kirish. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida kredit tashkilotlarini soliqqa tortish masalasi davlat moliya siyosatining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Kredit tashkilotlari, xususan banklar, mikrokredit tashkilotlari va boshqa moliyaviy institutlar iqtisodiy tizimning ajralmas qismi sifatida nafaqat moliyaviy vositachilik vazifasini bajaradi, balki davlat byudjetini shakllantirish jarayonida ham faol ishtirok etadi. Bugungi kunda ushbu tashkilotlarni soliqqa tortish mexanizmlarining samaradorligi nafaqat ularning o'z faoliyatiga, balki umuman iqtisodiyotning barqarorligiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi [1; 2-3-b.].

Kredit tashkilotlarining iqtisodiyotdagi o'ziga xos roli ularni soliqqa tortish masalasiga ham alohida yondashuvni talab qiladi. Bir tomondan, ushbu tashkilotlar davlat byudjetining daromad qismini to'ldirishda muhim manba hisoblanadi. Boshqa tomondan esa, ularning soliq

yukining ortiqcha bo'lishi kredit resurslarining qimmatlashishiga, moliyaviy xizmatlar sifatining pasayishiga va oxir-oqibat iqtisodiy o'sish sur'atlarining sekinlashishiga olib kelishi mumkin.

O'zbekistonda so'nggi yillarda olib borilayotgan keng qamrovli iqtisodiy islohotlar doirasida soliq tizimini takomillashtirish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. 2019-yilda qabul qilingan yangi tahrirdagi Soliq kodeksi, keyingi yillarda kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar kredit tashkilotlari faoliyatini soliqqa tortish tartibiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Ammo shunga qaramasdan, bu sohada hali ham yechimini kutayotgan qator muammolar mavjud.

Global raqamli transformatsiya sharoitida moliyaviy xizmatlar sektori jadal sur'atlar bilan o'zgarmoqda [2]. Yangi turdagi bank xizmatlari, raqamli to'lov tizimlari, kriptovalyutalar va boshqa zamonaviy moliyaviy instrumentlar paydo bo'lmoqda. Bu esa o'z navbatida kredit tashkilotlarini soliqqa tortish tizimini ham doimo takomillashtirib borishni taqozo etadi. Soliq mexanizmlarining ushbu o'zgarishlarga moslanishi, bir tomondan, davlat byudjetining daromad bazasini kengaytirsa, boshqa tomondan, innovatsion moliyaviy xizmatlarning rivojlanishiga ham ko'maklashishi mumkin.

Xalqaro tajribani o'rganish shuni ko'rsatadiki, rivojlangan mamlakatlar kredit tashkilotlarini soliqqa tortishda differensiyalashgan va moslashuvchan yondashuvlarni qo'llaydilar. Bu esa moliyaviy sektorning barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. O'zbekistonda ham xalqaro tajribani hisobga olgan holda, milliy iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib, kredit tashkilotlarini soliqqa tortish tizimini takomillashtirish dolzarb masalaga aylanmoqda.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi kredit tashkilotlarini soliqqa tortish tizimining samaradorligini oshirish orqali davlat byudjetining daromad bazasini kengaytirish, moliyaviy sektorning barqaror rivojlanishini ta'minlash va umuman iqtisodiy o'sishga ko'maklashish zarurati bilan belgilanadi. Bundan tashqari, raqamli iqtisodiyot sharoitida kredit tashkilotlarini soliqqa tortishning yangi mexanizmlarini ishlab chiqish masalasi ham o'ta muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Tadqiqotning asosiy maqsadi kredit tashkilotlarini soliqqa tortish amaliyotini har tomonlama o'rganish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish yo'llarini ishlab chiqishdan iborat. Ushbu tadqiqot natijalari O'zbekistonda kredit tashkilotlarini soliqqa tortish tizimini takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga, shuningdek, bu boradagi nazariy bilimlarni boyitishga xizmat qiladi.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Ushbu tadqiqot metodologiyasi tizimli va qiyosiy tahlil, ilmiy abstraksiya, sintez va mantiqiy yondashuv usullariga asoslangan. Tadqiqot doirasida kredit tashkilotlarini soliqqa tortishning O'zbekiston va xorijiy mamlakatlar tajribasi tahlil qilingan.

Mavzu bo'yicha adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kredit tashkilotlarini soliqqa tortish masalasi ko'plab olimlar va mutaxassislar tomonidan o'rganilgan. Jumladan, Pozdnyakova Ye.V. o'z tadqiqotlarida "bank sektori uchun soliq yuki va moliyaviy barqarorlik o'rtasida muvozanatni saqlash zarurligini" ta'kidlaydi [4; 82-89]. U kredit tashkilotlari uchun soliq yuki va ularning raqobatbardoshligi o'rtasidagi bog'liqlikni chuqur tahlil qilgan.

O'zbekistonlik iqtisodchi olimlar Karaliyev T.M. va Sattarov O.B., Sayfiddinov I.F., "Tijorat banklari faoliyati tahlili" nomli o'quv qo'llanmasida banklar tomonidan

to'lanadigan soliqlarning turlari, ularning faoliyat samaradorligiga ta'siri chuqur talqin qilinishini ko'rsatib o'tishgan. [5; 192-b.].

Xalqaro miqyosda e'tirof etilgan tadqiqotchilar Demirgüç-Kunt A. va Huizinga H. 40 dan ortiq mamlakatlar bank tizimlari misolida soliq siyosatining bank rentabelligiga ta'sirini o'rganib, "bank faoliyatini soliqqa tortish tizimi fiskal samaradorlik bilan birga moliyaviy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan bo'lishi" kerakligini asoslagan [6; 40-b.].

Jahon banki ekspertlari tomonidan 2023-yilda chop etilgan "Moliyaviy sektor rivojlanishining soliq jihatlarini" nomli hisobotda "kredit tashkilotlari uchun soliq rejimining shaffofligi va barqarorligi moliyaviy vositachilik samaradorligining asosiy omillaridan biri" ekanligi keltirilgan [7; 124-b.].

Shuningdek, Abdullaev Z.A. o'zining "Tijorat banklari faoliyatini soliqqa tortishni takomillashtirish" nomli monografiyasida banklar va boshqa kredit tashkilotlari soliq bazasini shakllantirishda moliyaviy hisobotlarni xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish zarurligini" asoslab bergan [8; 134-b.].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kredit tashkilotlarini soliqqa tortish tizimini takomillashtirish bo'yicha turli xil yondashuvlar mavjud bo'lib, ular mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish darajasi, moliya tizimining xususiyatlari va soliq siyosatining ustuvor yo'nalishlariga bog'liq.

Natijalar va muhokama. O'zbekistonda kredit tashkilotlarini soliqqa tortish amaliyoti bir qator me'yoriy-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi. Eng avvalo, bu jarayon O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi, "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonun, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va Davlat soliq qo'mitasining tegishli qaror va yo'riqnomalari asosida amalga oshiriladi. Ushbu me'yoriy-huquqiy hujjatlar kredit tashkilotlarining soliq majburiyatlarini, soliq bazasini aniqlash tartibini, soliq stavkalarini, soliq imtiyozlarini va soliq hisobotlarini taqdim etish tartibini belgilaydi. Soliq kodeksiga muvofiq, kredit tashkilotlari umumiy soliq rejimiga bo'ysunadi, ya'ni ular barcha umumiy soliqlarni to'laydilar. Biroq, kredit tashkilotlari faoliyatining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, ularning soliq majburiyatlarini aniqlashda ayrim xususiyatlar mavjud. Jumladan, kredit tashkilotlari foyda solig'ini hisoblaganda, kreditlar bo'yicha zararlarni qoplash uchun yaratilgan zaxiralarni belgilangan me'yorlar doirasida xarajat sifatida hisobga olish huquqiga ega.

"Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonun kredit tashkilotlarining soliq majburiyatlarini belgilashda alohida ahamiyatga ega. Ushbu qonunda banklar va boshqa kredit tashkilotlarining huquqiy maqomi, ularga qo'yiladigan talablar, faoliyatini litsenziyalash va nazorat qilish tartibi belgilangan. Bu normalar bevosita ularning soliq majburiyatlariga ham ta'sir ko'rsatadi, chunki soliq bazasini aniqlashda kredit tashkilotlarining faoliyat turlari, daromad manbalari va xarajat tarkibi muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, so'nggi yillarda O'zbekistonda kredit tashkilotlarini soliqqa tortish tizimida bir qator o'zgarishlar amalga oshirildi. 2019-yilda qabul qilingan yangi tahrirdagi Soliq kodeksi kredit tashkilotlarining soliq majburiyatlarini aniqlashda yangi yondashuvlarni joriy etdi. Jumladan, foyda solig'i stavkasi pasaytirildi, qo'shilgan qiymat solig'idan ozod qilinadigan moliyaviy xizmatlar doirasi kengaytirildi. Bu esa kredit tashkilotlarining soliq yukini bir qadar kamaytirishga xizmat qildi.

Tahlillar natijasida aniqlandiki, O'zbekistonda kredit tashkilotlari asosan quyidagi soliqlarni to'laydilar: foyda solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i, mol-mulk solig'i, yer solig'i, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq, shuningdek dividendlar va foizlar bo'yicha soliqlar [9, 16341-16344]. Ularning soliq majburiyatlari tarkibida eng katta ulushni foyda solig'i tashkil etadi. Bu soliqning kredit tashkilotlari uchun ahamiyati shundaki, u ularning moliyaviy natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi va kredit siyosatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Kredit tashkilotlarining soliq yuki – bu ularning to'lagan barcha soliqlar va majburiy to'lovlar summasining umumiy daromadga nisbatidir. Tadqiqot natijalariga ko'ra, O'zbekistondagi kredit tashkilotlarining soliq yuki boshqa sohalar bilan solishtirganda nisbatan yuqori hisoblanadi [10, 42-53]. 2020-2023-yillar davomida o'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, respublikamizda faoliyat yuritayotgan banklarning soliq yuki ularning umumiy daromadining 25-30 foizini tashkil etmoqda. Soliq yukining yuqori darajada bo'lishi kredit tashkilotlarining moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu o'z navbatida, kredit resurslarining qimmatlashishiga, bank xizmatlari uchun tariflarning oshishiga va oxir-oqibatda iste'molchilar uchun moliyaviy xizmatlarning qimmatlashishiga olib kelmoqda. Natijada, iqtisodiyotning real sektorida kredit resurslariga bo'lgan talab qondirilmay qolmoqda, bu esa iqtisodiy o'sish sur'atlarining sekinlashishiga sabab bo'lmoqda.

Kredit tashkilotlarining soliq yukini batafsil tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ular to'layotgan soliqlar tarkibida foyda solig'i eng katta ulushni egallaydi. 2023-yil ma'lumotlariga ko'ra, banklarning jami soliq to'lovlari tarkibida foyda solig'i 60-65 foizni, qo'shilgan qiymat solig'i 20-25 foizni, mol-mulk solig'i 8-10 foizni, qolgan soliqlar esa 5-7 foizni tashkil etdi. Qiyosiy tahlil natijalariga ko'ra, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida kredit tashkilotlarining soliq yuki o'rtacha 20-22 foizni, Rossiya Federatsiyasida 22-25 foizni tashkil etadi. Bu esa O'zbekistondagi kredit tashkilotlari soliq yuki nisbatan yuqori ekanligini ko'rsatadi. Kichik va o'rta hajmdagi kredit tashkilotlarining soliq yukini tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, kichik kredit tashkilotlarining soliq yuki yirik banklarga nisbatan 2-3 foiz punktga yuqori. Bu esa ularning raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda va moliya bozorida monopollashuv tendensiyalarining kuchayishiga olib kelmoqda.

Soliqqa tortish tizimiga nafaqat "fiskal" byudjet daromadlarini oshirish, shu bilan birga, banklar barqarorligini oshirish va ularning yuqori darajadagi risklar bog'liq faoliyatini tartibga solish vositasi sifatida qarash kerak. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, bank tizimini barqaror faoliyati butun iqtisodiyot uchun prinsipial ahamiyatga ega. Bu esa soliqqa tortishda banklar barqarorligini ta'minlash bo'yicha qo'yilgan talablarni bajarishga yo'naltirilishi lozimligini anglatadi. [11, 310-318]

Tahlillar natijasida aniqlandiki, O'zbekistonda kredit tashkilotlari asosan quyidagi soliqlarni to'laydilar: foyda solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i, mol-mulk solig'i, yer solig'i, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq, shuningdek dividendlar va foizlar bo'yicha soliqlar. Ularning soliq majburiyatlari tarkibida eng katta ulushni foyda solig'i tashkil etadi. Bu soliqning kredit tashkilotlari uchun ahamiyati shundaki, u ularning moliyaviy natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi va kredit siyosatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

1-jadval.**O'zbekistondagi kredit tashkilotlarining soliq to'lovlari tarkibi (2023-yil)**

Soliq turi	Soliq to'lovlari tarkibidagi ulushi (%)
Foyda solig'i	63
Qo'shilgan qiymat solig'i	22
Mol-mulk solig'i	9
Boshqa soliqlar	6
Jami	100

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, O'zbekistondagi kredit tashkilotlarining soliq to'lovlari tarkibida foyda solig'i eng katta ulushni (63%) tashkil etadi. Bu kredit tashkilotlari faoliyatining o'ziga xos xususiyati bilan bog'liq bo'lib, ularning asosiy daromad manbai foiz daromadi hisoblanadi. Qo'shilgan qiymat solig'i ikkinchi o'rinda (22%) turadi, chunki kredit tashkilotlarining bir qator moliyaviy xizmatlari QQSdan ozod qilingan. Mol-mulk solig'i (9%) va boshqa soliqlar (6%) nisbatan kichik ulushga ega.

Kredit tashkilotlarini soliqqa tortish bo'yicha xalqaro tajribani o'rganish O'zbekistonda bu sohani takomillashtirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot davomida rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning bu boradagi tajribasi har tomonlama o'rganildi. Xalqaro tajribani o'rganish natijasida aniqlandiki, rivojlangan mamlakatlarda kredit tashkilotlarini soliqqa tortishda differensiyalashgan yondashuv qo'llaniladi. Ya'ni, banklar hajmi va faoliyat yo'nalishiga qarab soliq stavkalari farqlanadi. Masalan, AQShda yirik banklar uchun qo'shimcha kapital solig'i joriy etilgan bo'lsa, kichik va o'rta hajmdagi banklar uchun bir qator soliq imtiyozlari nazarda tutilgan. Bu esa moliya bozorida sog'lom raqobat muhitini shakllantirishga xizmat qiladi.

Ko'pgina mamlakatlarda, jumladan Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya va Yaponiyada innovatsion moliyaviy mahsulotlarni joriy etgan kredit tashkilotlariga soliq imtiyozlari beriladi. Bu imtiyozlar odatda foyda solig'i stavkasining kamaytirilishi, investitsion soliq krediti yoki tezlashtirilgan amortizatsiya shaklida bo'ladi. Natijada, kredit tashkilotlari innovatsion faoliyatni kengaytirish va yangi moliyaviy mahsulotlarni joriy etishga rag'batlantiriladi.

Jahon amaliyotida soliq ma'murchiligini soddalashtirish orqali kredit tashkilotlarining ma'muriy xarajatlarini kamaytirish tendensiyasi kuzatilmoqda. Masalan, Singapur, Janubiy Koreya va Shvetsiyada soliq hisobotlarini taqdim etish va soliq to'lovlarini amalga oshirish jarayoni to'liq raqamlashtirilgan. Bu esa kredit tashkilotlarining ma'muriy xarajatlarini kamaytirishga va soliq majburiyatlarini o'z vaqtida bajarishga xizmat qiladi.

2-jadval.

Kredit tashkilotlarining soliq yuki bo'yicha xalqaro qiyosiy tahlil (2023-yil)

Mamlakat	Kredit tashkilotlarining soliq yuki (%)	Foyda solig'i stavkasi (%)
O'zbekiston	27,5	20
Rossiya	23,8	20
Qozog'iston	24,2	20
Germaniya	21,5	15
Fransiya	22,0	25
Buyuk Britaniya	20,8	25
AQSh	21,0	21
Singapur	17,0	17
OECD mamlakatlari o'rtacha	21,2	21,6

Manba: Xalqaro Moliya Korporatsiyasi (IFC) va milliy statistika idoralari ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, O'zbekistonda kredit tashkilotlarining soliq yuki (27,5%) xalqaro o'rtacha ko'rsatkichdan (21,2%) sezilarli darajada yuqori. Bu holat kredit tashkilotlarining raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shuningdek, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar (Germaniya, Buyuk Britaniya, AQSh) va Singapur kabi rivojlanayotgan mamlakatda kredit tashkilotlarining soliq yuki O'zbekistonga nisbatan ancha past. Bu mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, kredit tashkilotlarining soliq yukini optimallashtirish orqali ularning raqobatbardoshligini oshirish va moliyaviy xizmatlar sifatini yaxshilash mumkin.

Raqamli transformatsiya sharoitida yangi turdagi moliyaviy xizmatlarni soliqqa tortish mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb masalaga aylanmoqda. Xususan, elektron tijorat, raqamli to'lov tizimlari, kriptovalyutalar va boshqa zamonaviy moliyaviy instrumentlarni soliqqa tortish masalasi ko'plab mamlakatlar uchun dolzarb hisoblanadi. Bu borada eng ilg'or tajriba Singapur, Estoniya va Shveysariyada to'plangan. Ushbu mamlakatlarda raqamli moliyaviy xizmatlarni soliqqa tortishning aniq va shaffof mexanizmlari ishlab chiqilgan.

Rivojlangan mamlakatlarda kredit tashkilotlarining ijtimoiy mas'uliyatini rag'batlantirish maqsadida soliq imtiyozlari tizimi keng qo'llaniladi. Masalan, AQSh, Kanada va Avstraliyada kredit tashkilotlari tomonidan ijtimoiy ahamiyatga ega loyihalarga yo'naltirilgan mablag'lar soliq bazasidan chiqariladi. Bu esa kredit tashkilotlarining ijtimoiy mas'uliyatini oshirishga va jamiyat farovonligiga xizmat qiladi.

Ko'plab mamlakatlarda kredit tashkilotlari uchun soliq rejalashtirish xizmatlari rivojlangan. Bu esa ularning soliq yukini optimallashtirish va soliq risklarini kamaytirishga xizmat qiladi. Masalan, Buyuk Britaniya, Niderlandiya va Shveysariyada kredit tashkilotlari uchun maxsus soliq konsalting xizmatlari mavjud. O'zbekiston uchun ushbu xalqaro tajribani o'rganish va milliy iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, kredit tashkilotlarini soliqqa tortish tizimini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot davomida O'zbekistonda kredit tashkilotlarini soliqqa tortish amaliyotida bir qator muammolar aniqlandi. Birinchidan, soliq qonunchiligidagi tez-tez o'zgarishlar kredit

tashkilotlariga uzoq muddatli rejalashtirish imkonini bermaydi. So'nggi yillarda soliq stavkalari, soliq bazasini aniqlash tartibi va soliq imtiyozlari tizimida bir qator o'zgarishlar amalga oshirildi. Bu esa kredit tashkilotlarining moliyaviy rejalashtirishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda va ularning investitsion faolligini pasaytirmoqda.

Ikkinchidan, kredit tashkilotlarining moliyaviy operatsiyalari murakkabligi soliq hisobotlarini tayyorlash va soliq tekshiruvlarini o'tkazishda qiyinchiliklar tug'diradi. Bank operatsiyalarining o'ziga xos xususiyatlari, ular bo'yicha daromad va xarajatlarni hisobga olish tartibi, shuningdek, moliyaviy hisobotlarni tuzish standartlari soliq hisobotlarini tayyorlashda murakkabliklarni keltirib chiqarmoqda. Bu esa soliq to'lovchilari va soliq organlari o'rtasida tushunmovchiliklarni keltirib chiqaradi va soliq nizolarining ko'payishiga olib keladi.

Uchinchidan, kredit tashkilotlarining zarar ko'rgan kreditlar bo'yicha yaratilgan zaxiralarni soliq bazasini hisoblashda to'liq hisobga olish imkoniyati cheklangan. Amaldagi qonunchilikka ko'ra, kredit tashkilotlari zarar ko'rgan kreditlar bo'yicha yaratilgan zaxiralarni faqat belgilangan me'yorlar doirasida xarajat sifatida hisobga olishlari mumkin. Bu esa ularning soliq va moliyaviy hisobotlari o'rtasida tafovutlarni keltirib chiqarmoqda va soliq yukini oshirmoqda.

To'rtinchidan, raqamli bank xizmatlari va elektron tijorat operatsiyalarini soliqqa tortishning aniq mexanizmlari ishlab chiqilmagan. Bugungi kunda raqamli iqtisodiyot sharoitida yangi turdagi moliyaviy xizmatlar paydo bo'lmoqda, ammo ularni soliqqa tortish mexanizmlari hali to'liq ishlab chiqilmagan. Bu esa soliq tizimining samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda va soliq bazasining qisqarishiga olib kelmoqda.

Beshinchidan, soliq yuki optimallashtirilmaganligi kredit tashkilotlarining raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Yuqorida ta'kidlanganidek, O'zbekistondagi kredit tashkilotlarining soliq yuki xalqaro standartlar bilan solishtirganda yuqori. Bu esa ularning moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda, shuningdek, moliyaviy xizmatlar narxining oshishiga olib kelmoqda.

Oltinchidan, kredit tashkilotlarining xorijiy filiallarini soliqqa tortish masalalarida qo'sh soliqqa tortishni bartaraf etish mexanizmlari mukammal emas. O'zbekiston bir qator mamlakatlar bilan qo'sh soliqqa tortishni bartaraf etish to'g'risidagi bitimlarni imzolagan bo'lsa-da, amalda ushbu bitimlar doirasida kredit tashkilotlarining xorijiy filiallarini soliqqa tortish masalalarida muammolar yuzaga kelmoqda.

Yettinchidan, soliq organlarining kredit tashkilotlari bilan o'zaro munosabatlarida raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi pastligi soliq ma'murchiligining samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi kunda soliq hisobotlarini taqdim etish va soliq to'lovlarini amalga oshirish jarayoni qisman raqamlashtirilgan bo'lsa-da, soliq tekshiruvlarini o'tkazish, soliq nizolarini hal qilish va soliq konsultatsiyalarini berish jarayonlarida raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi past.

Sakkizinchidan, kredit tashkilotlarining soliq ma'murchiligi bilan bog'liq xarajatlari yuqori. Soliq hisobotlarini tayyorlash, soliq majburiyatlarini hisoblash, soliq tekshiruvlariga tayyorgarlik ko'rish va soliq nizolarini hal qilish jarayonlarida kredit tashkilotlari katta miqdorda resurslarni sarflashga majbur bo'lmoqda. Bu esa ularning ma'muriy xarajatlarni oshirmoqda va moliyaviy natijalariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Aniqlangan muammolar va xalqaro tajribani hisobga olgan holda, kredit tashkilotlarini soliqqa tortish tizimini takomillashtirish bo'yicha quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi. Kredit

tashkilotlarining soliq yukini optimallashtirish maqsadida innovatsion faoliyat va uzoq muddatli investitsiyalar uchun soliq imtiyozlarini joriy etish maqsadga muvofiq. Bu esa bank tizimining innovatsion rivojlanishiga turtki bo'ladi va moliyaviy xizmatlar sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Zarar ko'rgan kreditlar bo'yicha yaratilgan zaxiralarni soliq bazasidan chiqarish mexanizmini takomillashtirish zarur. Bu borada xalqaro tajribani o'rganish va milliy iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, kredit tashkilotlariga zarar ko'rgan kreditlar bo'yicha yaratilgan zaxiralarni to'liq hajmda soliq bazasidan chiqarish imkoniyatini berish mumkin.

Raqamli bank xizmatlarini soliqqa tortish mexanizmlarini takomillashtirish, jumladan raqamli operatsiyalarni soliq hisobotida aniq aks ettirish tartibini ishlab chiqish lozim. Bu borada ilg'or xorijiy tajribani o'rganish va milliy iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, raqamli moliyaviy xizmatlarni soliqqa tortishning aniq va shaffof mexanizmlarini ishlab chiqish mumkin.

Kichik kredit tashkilotlari uchun soddalashtirilgan soliq rejimini joriy etish maqsadga muvofiq. Bu esa ularning raqobatbardoshligini oshiradi va moliya bozorida monopollashuvning oldini olishga xizmat qiladi. Kichik kredit tashkilotlari uchun foyda solig'i stavkasini pasaytirish, soliq imtiyozlarini kengaytirish va soliq ma'murchiligini soddalashtirish orqali ularning faoliyatini rag'batlantirish mumkin.

Soliq ma'murchiligini raqamlashtirish orqali kredit tashkilotlarining ma'muriy xarajatlarini kamaytirish zarur. Zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish soliq hisobotlarini tayyorlash va topshirish jarayonini soddalashtiradi, shuningdek, soliq tekshiruvlarini o'tkazishda shaffoflikni ta'minlaydi. Bu borada xorijiy mamlakatlardagi ilg'or tajribani o'rganish va milliy soliq tizimining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, soliq ma'murchiligini raqamlashtirishning kompleks dasturini ishlab chiqish mumkin.

Soliq qonunchiligining barqarorligini ta'minlash va soliq stavkalarining tez-tez o'zgarishini oldini olish lozim. Bu esa kredit tashkilotlariga uzoq muddatli rejalashtirish imkonini beradi va investitsion faollikni oshirishga xizmat qiladi. Soliq qonunchiligiga kiritilayotgan o'zgartishlar va qo'shimchalar kredit tashkilotlarining manfaatlarini hisobga olgan holda, ular bilan oldindan muhokama qilinishi va joriy etilishi zarur.

Kredit tashkilotlarining xorijiy filiallarini soliqqa tortish masalalarida qo'sh soliqqa tortishni bartaraf etish mexanizmlarini takomillashtirish lozim. Bu borada xalqaro soliq huquqining ilg'or tajribasini o'rganish va milliy soliq tizimining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, kredit tashkilotlarining xorijiy filiallarini soliqqa tortishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish mumkin.

Yuqoridagi tavsiyalarning amalga oshirilishi kredit tashkilotlarining raqobatbardoshligini oshirish, moliyaviy barqarorligini ta'minlash va umuman iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuningdek, soliq tizimining samaradorligini oshirish orqali davlat byudjetining daromad bazasini kengaytirish imkonini beradi.

Xulosa. Kredit tashkilotlarini soliqqa tortish amaliyotining har tomonlama tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda bank tizimini soliqqa tortish mexanizmlari yanada takomillashtirilishi lozim. Bugungi kunda kredit tashkilotlarining soliq yuki nisbatan yuqori bo'lib, bu ularning raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Soliq qonunchiligidagi tez-

tez o'zgarishlar esa kredit tashkilotlarining uzoq muddatli rejalashtirish imkoniyatlarini cheklaydi.

Tadqiqot davomida o'rganilgan xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, rivojlangan mamlakatlarda kredit tashkilotlarini soliqqa tortishda differensiyalashgan yondashuv qo'llaniladi, ya'ni banklar hajmi va faoliyat yo'nalishiga qarab soliq stavkalari farqlanadi. Shuningdek, ko'pgina mamlakatlarda innovatsion moliyaviy mahsulotlarni joriy etgan kredit tashkilotlariga soliq imtiyozlari beriladi. Bu esa moliyaviy innovatsiyalarni rag'batlantiradi va moliya sektorining raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

O'zbekistonda kredit tashkilotlarini soliqqa tortish tizimini takomillashtirish uchun bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Birinchidan, kredit tashkilotlarining soliq yukini optimallashtirish maqsadida innovatsion faoliyat va uzoq muddatli investitsiyalar uchun soliq imtiyozlarini joriy etish lozim. Bu esa bank tizimining innovatsion rivojlanishiga turtki bo'ladi va moliyaviy xizmatlar sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, zarar ko'rgan kreditlar bo'yicha yaratilgan zaxiralarni soliq bazasidan chiqarish mexanizmini takomillashtirish zarur. Bugungi kunda kredit tashkilotlari foyda solig'ini hisoblaganda, kreditlar bo'yicha zararlarni qoplash uchun yaratilgan zaxiralarni faqat belgilangan me'yorlar doirasida xarajat sifatida hisobga olish huquqiga ega. Bu esa ularning moliyaviy hisobotlari va soliq hisoboti o'rtasida tafovutlarni keltirib chiqarmoqda. Xalqaro amaliyotda esa kredit tashkilotlariga zarar ko'rgan kreditlar bo'yicha yaratilgan zaxiralarni to'liq hajmda soliq bazasidan chiqarish imkoniyati berilgan.

Uchinchidan, raqamli bank xizmatlarini soliqqa tortish mexanizmlarini takomillashtirish, jumladan raqamli operatsiyalarni soliq hisobotida aniq aks ettirish tartibini ishlab chiqish lozim. Bugungi kunda raqamli iqtisodiyot sharoitida yangi turdagi moliyaviy xizmatlar paydo bo'lmoqda, ammo ularni soliqqa tortish mexanizmlari hali to'liq ishlab chiqilmagan. Bu esa soliq tizimining samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

To'rtinchidan, kichik kredit tashkilotlari uchun soddalashtirilgan soliq rejimini joriy etish maqsadga muvofiq. Bu esa ularning raqobatbardoshligini oshiradi va moliya bozorida monopollashuvning oldini olishga xizmat qiladi.

Yuqoridagi tavsiyalarning amalga oshirilishi kredit tashkilotlarining raqobatbardoshligini oshirish, moliyaviy barqarorligini ta'minlash va umuman iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, soliq tizimining samaradorligini oshirish orqali davlat byudjetining daromad bazasini kengaytirish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, kredit tashkilotlarini soliqqa tortish tizimini takomillashtirishda muvozanatli yondashuvni qo'llash zarur. Bir tomondan, soliq tizimi davlat byudjetini zarur mablag'lar bilan ta'minlashi kerak bo'lsa, boshqa tomondan, kredit tashkilotlarining moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatmasligi lozim. Shuningdek, soliq tizimi moliyaviy innovatsiyalarni rag'batlantirishga xizmat qilishi, raqamli transformatsiya jarayonlarini qo'llab-quvvatlashi va umuman iqtisodiy o'sishga ko'maklashishi darkor.

Kredit tashkilotlarini soliqqa tortish tizimini takomillashtirish bo'yicha taklif etilgan chora-tadbirlar O'zbekistonda soliq tizimini isloh qilish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi va moliya sektorining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2023. – 420 b.

2. Циплакова, Е.М. Налогообложение финансово-кредитных организаций: учебное пособие / — Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2015.- 40 с.
3. Howell H. Zee. Taxing the financial sector: concepts, issues, and practices / editor, — Washington, D.C.: International Monetary Fund, ©2004 – P 86.
4. Позднякова Е.В. Проблемы оптимизации налоговой нагрузки в банковской сфере // Экономика и финансы. - 2022. - № 3(64). - С. 82-89
5. Karaliyev T.M. va boshqalar. Tijorat banklari faoliyati tahlili. O'quv qo'llanma. «Iqtisod-Moliya», 2013-y. –192 b.
6. Demirgüç-Kunt A., Huizinga H. Taxation, Bank Competition, and Financial Stability // Journal of Banking & Finance. - 2021. - Vol. 80. - P. 35-48.
7. World Bank Group. Fiscal Aspects of Financial Sector Development: Policy Report. - Washington, DC: World Bank Publications, 2023. - 124 p.
8. Abdullaev Z.A. Tijorat banklari faoliyatini soliqqa tortishni takomillashtirish // Monografiya.– T.: «Moliya», 2020. -134 bet.
9. Abdullayev Z.A. Empiric theory of assessing the impact of taxes on the banks' performance // International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology. ISSN: 2350-0328, Vol. 8, Issue 1, January 2021, p. 16341-16344.
10. Aminov B.B., Yusupov T.S. O'zbekiston Respublikasida bank tizimini soliqqa tortish amaliyoti: tahlil va muammolar // bank axborotnomasi. 2022. №3(42). - B. 42-53.
11. Mamedova G. K. Tijorat banklari faoliyatini soliqlar vositasida tartibga solishni xorijiy tajribasi. Ilg'or iqtisodiyot va pedagogik texnologiyalar elektron jurnali. 2024. №2(310-318).

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF RENEWABLE ENERGY SOURCES IN ENSURING THE SUSTAINABILITY OF THE COUNTRY'S ECONOMY

Shaislamova Nargiza Kabilovna,

Tashkent State University of Economics,

Associate Professor of the Department "Valuation and Investments",

PhD in Economics

Abstract. The article examines in detail the key issues that hinder energy security and sustainable development, which is a priority for all countries. In particular, it proposes a strategy for transition to renewable energy sources, including solar and wind energy, in order to significantly reduce the dependence of countries that rely on imported natural gas and oil, in the context of global climate change and depletion of natural resources. Such a transition will not only create a sustainable energy infrastructure, but will also help minimize the negative impact on the environment, contributing to the improvement of the environmental situation in the region.

Keywords: renewable energy sources, alternative energy, traditional energy sources, geothermal energy, biomass, energy security, inclusive economic growth, hydrogen technologies, concentrated solar power, green economy.

MAMLAKAT IQTISODIYOTI BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA QAYTA TIKLANUVCHI ENERGIYA MANBALARINING ROLI

Shaislamova Nargiza Kabilovna,

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,

"Baholash ishi va investitsiyalar" kafedrasida dotsenti, PhD

Annotatsiya. Maqolada barcha mamlakatlar uchun ustuvor bo'lgan energiya xavfsizligi va barqaror rivojlanishga to'sqinlik qilayotgan asosiy masalalar atroficha ko'rib chiqiladi. Xususan, global iqlim o'zgarishi va tabiiy resurslarning tugab borishi sharoitida import qilinadigan tabiiy gaz va neftga tayanadigan mamlakatlarning qaramligini sezilarli darajada kamaytirish maqsadida qayta tiklanuvchi energiya manbalariga, jumladan quyosh va shamol energiyasidan foydalanishga o'tish strategiyasi taklif etilmoqda. Bunday o'tish nafaqat barqaror energetika infratuzilmasini yaratish, balki atrof-muhitga salbiy ta'sirni minimallashtirishga yordam beradi, mintaqadagi ekologik vaziyatni yaxshilash imkonini yaratadi.

Kalit so'zlar: qayta tiklanuvchi energiya manbalari, muqobil energiya, an'anaviy energiya manbalari, geotermal energiya, biomassa, energiya xavfsizligi, inklyuziv iqtisodiy o'sish, vodorod texnologiyasi, konsentrlangan quyosh energiyasi, "yashil" iqtisodiyot.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N13>

Kirish. Qayta tiklanuvchi energiya resurslaridan foydalanishning ham davlat, ham jamiyat uchun afzal ekanligi haqida bir qator rivojlangan davlatlar, nufuzli xalqaro tashkilotlari tinimsiz bong urayotganlari bejiz emas. Chunki, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan quyosh energiyasi, shamol energiyasi, biomassa, gidro va boshqa tabiiy manbalar, nafaqat insonning energiya ehtiyojlarini qondiribgina qolmasdan, balki bugungi kunda ularning ahamiyati va dolzarbligini ko'plab omillar bilan izohlash mumkindir. Avvalo, qayta tiklanuvchi energiya manbalari, odatda, an'anaviy energiya manbalariga nisbatan kam uglerod

chiqindilarni ishlab chiqaradi. Bu, o'z navbatida, iqlim o'zgarishini kamaytirishga yordam beradi va ekologik muvozanatni saqlaydi. "Ko'mir, neft va gaz kabi qazib olinadigan yoqilg'ilar global iqlimning eng ko'p o'zgarishiga sabab bo'lib, ular global issiqxona gazlari chiqindilarining 75 foizdan ortig'ini va barcha karbonat angidrid chiqindilarining qariyb 90 foizini tashkil qiladi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, iqlim o'zgarishining eng yomon ta'siridan qochish uchun 2030-yilga kelib zararli gaz chiqindilari deyarli yarmiga qisqarishi va 2050-yilga kelib nolga teng bo'lishi kerak. Ushbu maqsadga erishish uchun biz qazib olinadigan yoqilg'iga qaramlikni tugatishimiz va toza, qulay, arzon, barqaror va ishonchli muqobil energiya manbalariga sarmoya kiritishimiz kerak".[1]

Ikkinchidan, qayta tiklanuvchi energiya manbalari barqaror va o'z-o'zidan yangilanadigan xususiyatga ega. Bu, mamlakatlarning energetika xavfsizligini oshirishga va energetika qaramligini kamaytirishga yordam beradi. Bunday energiya manbalari mamlakatlarni qazib olinadigan yoqilg'i narxlarining oldindan aytib bo'lmaydigan o'zgarishidan himoya qilish, ushbu mamlakatlarda iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va inklyuziv iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish imkoniyatini beradi.

Keyingi o'rinlarda shuni aytish mumkinki, qayta tiklanuvchi energiya sohasi yangi ish o'rinlarini yaratishda katta ahamiyat kasb etadi. Bu esa, o'z navbatida, iqtisodiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlaydi va ijtimoiy farovonlikni oshiradi. "Qayta tiklanuvchi energiyaga yo'naltirilgan har bir dollar qazib olinadigan yoqilg'i sanoatiga kiritilgan sarmoyadan uch baravar ko'p ish o'rinlarini yaratadi. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari xalqaro agentligi (IRENA) hisob-kitoblariga ko'ra, 2030-yilga kelib, qazib olinadigan yoqilg'i ishlab chiqarishda 5 millionga yaqin ish o'rinlari yo'qotilishi mumkin, toza energiya sohasida esa, ularning soni taxminan 14 millionga ko'payadi, natijada qo'shimcha 9 million ish o'rinlarining yaratilishi ijtimoiy samaraga olib keladi,"[1] deb ta'kidlanmoqda.

Bundan tashqari, dunyoda qayta tiklanuvchi energiya texnologiyalarining rivojlanishi jadal sur'atlar bilan davom etmoqda. Bu esa, yangi texnologiyalar va innovatsiyalarni olib keladi, mamlakatlar imkoniyatlarini kengaytiradi. "Energiya bilan bog'liq sohalar, masalan, elektr transport vositalari va o'ta samarali qurilmalar ishlab chiqarishda yangi funksiyalarni bajarish yoki vodorod texnologiyasi kabi innovatsion texnologiyalarni qo'llash uchun qo'shimcha 16 million ishchini talab qiladi. Bu 2030-yilga borib toza energiya texnologiyalari va yuqori samarali, kam emissiyali texnologiyalar sohasida jami 30 milliondan ortiq ish o'rinlari yaratilishi mumkinligini anglatadi"[1].

Shu bilan birga, qayta tiklanuvchi energiya manbalari yordamida ishlab chiqarilgan energiya boshqa manbalar bilan taqqoslaganda, havoning ifloslanish darajasini kamaytiradi. Bu esa, aholi salomatligi uchun ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, dunyo aholisining qariyb 99 foizi xavfsizlik chegaralaridan oshib ketadigan va inson salomatligiga tahdid soladigan sifatsiz havodan nafas oladi va dunyo bo'ylab har yili 13 milliondan ortiq o'lim ekologik sabablar, shu jumladan, havoning ifloslanishi tufayli yuzaga kelmoqda. Ko'zga ko'rinmas zarralar va azot dioksidining zararli darajasi asosan qazib olinadigan yoqilg'ilarning yonishi natijasida yuzaga keladi. 2018-yilda qazib olinadigan yoqilg'idan havoning ifloslanishi sababli sog'liqni saqlash xarajatlariga deyarli 2,9 trillion dollar sarflanganligi aniqlandi, bu kuniga taxminan 8 milliard dollarga teng, deb baholangan.

Shunday qilib, shamol va quyosh kabi toza energiya manbalariga o'tish nafaqat iqlim o'zgarishi muammosini, balki havoning ifloslanishi va aholi salomatligining yomonlashuvi

muammolarini ham hal qilishga yordam beradi. Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish bugungi kunda nafaqat muhim, balki jamiyat va iqtisodiyot uchun dolzarbdir. Ularning istiqboli to'g'risida fikr yuritilganda, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va yangi energiya manbalarini rivojlantirish zarurligi aniq ko'rinadi.

O'zbekiston uchun qayta tiklanuvchi energiya manbalarini joriy etish xavfsiz energiya tizimini barpo etishga yordam beruvchi istiqbolli yo'nalish bo'lib, innovatsion soha uchun ham yangi istiqbollarni ochib beradi. Shuni ta'kidlash joizki, O'zbekistonda yil davomida quyoshli kunlarning ko'pligi tufayli quyosh energiyasi bo'yicha tabiiy ustunlikka ega. Mamlakat hukumati 2030-yilgacha qayta tiklanuvchi manbalardan elektr energiyasi ishlab chiqarishning 25 foiziga erishishni[2] maqsad qilib qo'yganligiga qaramasdan, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini samarali rivojlantirish masalalari dolzarbligicha qolmoqda. Ayniqsa, 2024-yilning 20-noyabr kuni prezident Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlis Qonunchilik palatasining majlisida uzoq muddatli istiqbolga mo'ljallangan ustuvor vazifalarni e'lon qilgandan so'ng, 2025-yilni "Atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot" yili deb nomlashni tavsiya qilishi maqola mavzusining bugungi kunda dolzarbligini namoyon etadi.

Adabiyotlar sharhi. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari va ularning xossalari va tasnifi ko'plab mualliflar va tadqiqotchilar tomonidan ko'rib chiqilgan keng mavzu bo'lib, Ehrlich R., Geller H.A., va Cressman J.R. Tolga Taner, Archana Tiwari, Taha Selim Ustun tominidan yozilgan ilmiy ishlarda qayta tiklanuvchi energiya manbalarining asosiy turlari, ularning tasnifi va amaliyotda qo'llanilishi keltirilgan[3,4].

Abbasi Tasneem, Joseph S. Franklin ilmiy kitoblarda qayta tiklanuvchi energiyaning turli manbalari va ularning iqlimga ta'siri yoritilgan[5].

Energetika tuzilmasi iqtisodiy rivojlanishda muhim rol o'ynashi haqida K.Block va E.Nieuwlaar[6] o'z asarlarida ta'kidlab, jamiyat taraqqiyotini energetika strukturasini o'zgartirish bilan bog'lagan holda, transformatsiyaning yangi yo'nalishi sifatida qayta tiklanuvchi energiya manbalarining rolini ta'kidlab o'tgan.

Shuningdek, J. Twidell va T. Weir[7] ishlarida qayta tiklanuvchi energiya manbalarining alohida turlari tizimlariga integratsiyalashuv xususiyatlari yoritilgan. D.Maradin[8] o'zining ilmiy maqolalarida qayta tiklanuvchi texnologiyalarni joriy etishning afzalliklari va kamchiliklari hamda energiya tizimi uchun yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlarni bartaraf etish yo'llarini ko'rsatib o'tgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolaning nazariy va uslubiy asosini O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarorlari, xorijlik va mamlakatimiz olimlarining iqtisodiyot nazariyasi, statistika va energetika sohasiga oid konsepsiyalari tashkil etadi.

Ushbu maqola ustida ishlashda mamlakat energetika sohasini o'rganish va uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash uchun tizimli yondashuv qo'llanildi. Energiya tuzilishini o'rganishda guruhlariga bo'lish (dekompozitsiya) usuli qo'llanilgan.

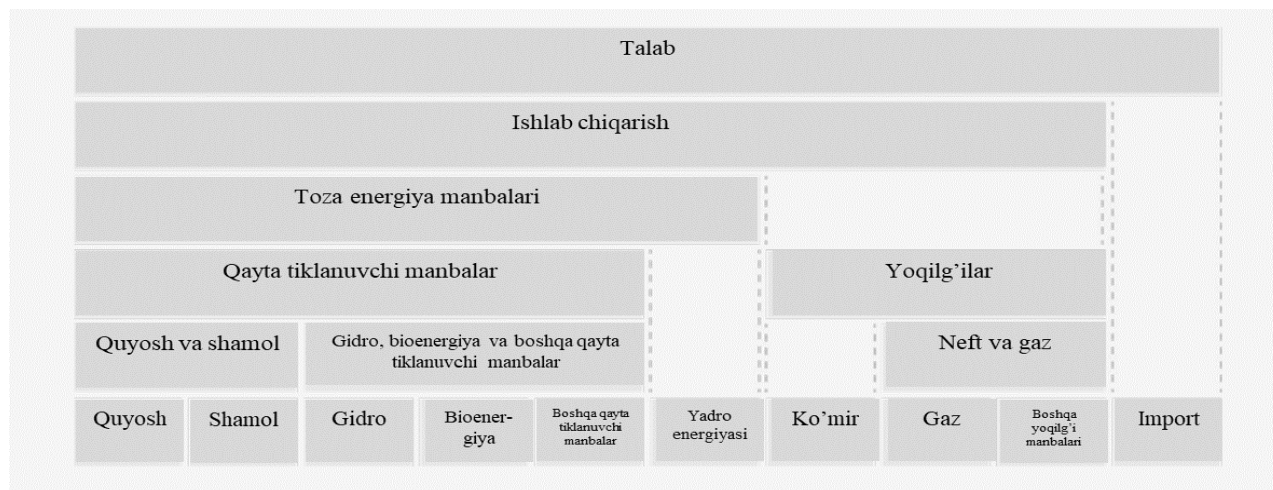
Tadqiqot va natijalar. Energetika sohasi haqiqatan ham global iqtisodiyotda muhim ahamiyat kasb etishi barchaga ma'lum. Ammo, qazib olinadigan yoqilg'ilar notekis taqsimlanganligi tufayli ba'zi mamlakatlarning bu sohada tabiiy o'z-o'zidan ustunligini, boshqa, energiya import qiluvchi mamlakatlarning esa, xalqaro savdoga (chunki energetika resurslarining narxi shu maydonda belgilanadi) va ta'minot zanjirlariga bog'liqligi sababli ularning zaifligini ko'rish mumkin bo'ladi.

Elektr energiyasi va yoqilg'i har qanday mamlakat iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismidir, chunki barcha tarmoqlarning rivojlanishi bevosita elektr energiya ta'minotiga bog'liq: sanoat, qishloq xo'jaligi, xizmat ko'rsatish, shuningdek, eksportning raqobatbardosh bo'lishi, qolaversa, aholi farovonligining ta'minlanishi elektr energiya manbalariga bog'liqdir.

Bu yerda energiya import qiluvchi va eksport qiluvchi mamlakatlarning maqsadlari farqini ta'kidlash joiz. Yoqilg'i import qiluvchi davlatlar arzon narxlarda yoqilg'ining barqaror ta'minlanishiga umid qiladilar, eksport qiluvchi davlatlar esa, energiya narxi yuqori bo'lishini, lekin shunga yarasha, yoqilg'iga talabning pasayib ketmasligini istaydilar.

Biroq, energiya eksport qiluvchi mamlakatlar sonining cheklanganligi bozor mexanizmlarining erkin ishlashiga to'sqinlik qiladi, bu esa bozor tartibining buzilishiga va energiya resurslarining bahosini unga sarflangan xarajatlar, talab va taklif muvozanatidan kelib chiqqan holda aniqlashning mumkin emasligiga olib keladi[9]. Bu holat mamlakatlarning energiya xavfsizligi borasidagi tashvishlarini kuchaytirib, o'zini-o'zi ta'minlash tushunchasini ommalashtirishga olib keladi. Yoqilg'i-energiyani import qiluvchi mamlakatlar o'zlarining zaxiralari yetarli bo'lmaganda, tashqi bozor holatidagi o'zgarishlarga va jahon bozoridagi energiya narxiga juda bog'liq bo'lib qoladilar, natijada, geosiyosiy va geoiqtisodiy risklarga ta'sirchan va tashqi tahdidlarga juda zaif bo'lishlariga sabab bo'ladi. Shuning uchun import qiluvchi mamlakatlar eksport qiluvchi mamlakatlardagi iqtisodiy va siyosiy vaziyatlarga qaramligini kamaytirish, mamlakatda energetika xavfsizligiga erishish va energetik mustaqillikni ta'minlashga to'sqinlik qiluvchi muammolarni hal qilishga juda katta e'tibor qarata boshladilar.

Energiya import qiluvchi mamlakatdagi ta'minotning tarkibiy tuzilmasiga e'tibor bersak, energiyaga bo'lgan talab ichki ta'minot va energiya sof importi hisobiga qoplanishini ko'rish mumkin (1-rasm).

1-rasm. Mamlakatlarda energiya ta'minotning tarkibiy tuzilishi [10]

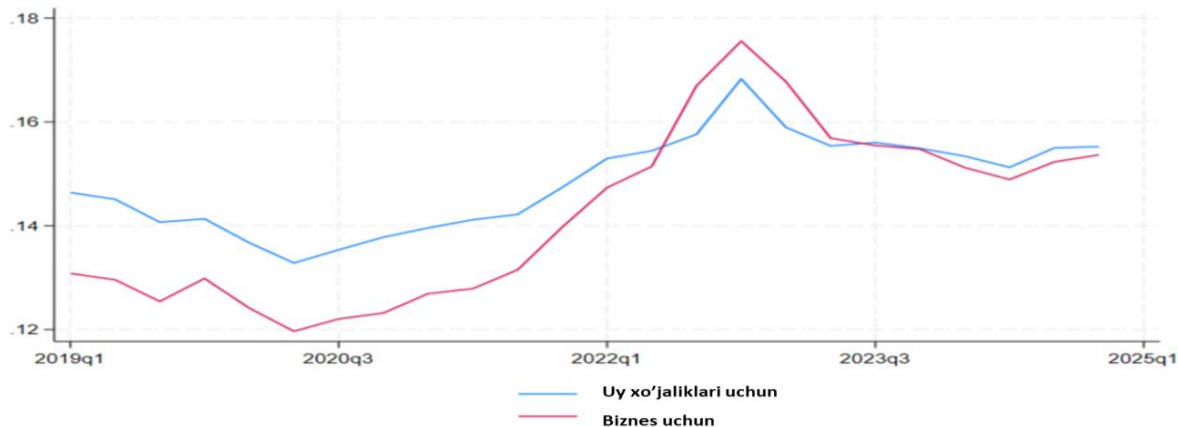
Shuni ta'kidlash kerakki, energiya importi deganda, qazib olinadigan yoqilg'ilarning importi, shu bilan birga, ichki ta'minot deganda, mahalliy yoqilg'i zaxiralaridan foydalanish kiradi. Ushbu turdagi energiya manbaining tarkibiy tuzilishi mamlakatdagi ta'minotning yetarli darajada xavfsiz emasligini bildiradi va bu esa, yoqilg'i-energetika sohasida yuzaga keladigan har qanday inqiroz yoki tahdidlar import qiluvchi mamlakat iqtisodiyoti uchun juda sezilarli bo'lishini anglatadi. Shu sababli, jahon hamjamiyati elektr energiyasini ishlab chiqarishning

xavfsiz shakli sifatida muqobil energiya manbalarini ishlab chiqarishga undamoqda va ularning ortib borayotgan istiqbollarini tobora keng ommaga yetkazmoqda.

Energetika xavfsizligi Ukraina va Rossiya o'rtasidagi harbiy mojaro sabab bo'lgan energetika inqirozi bilan bog'liq holda hozirgi vaqtdagi eng dolzarb va ko'p muhokama qilinadigan mavzulardan biriga aylandi. Geosiyosiy kelishmovchiliklar ta'minot zanjirlarida uzilishlarga olib keldi va Rossiyaning sanksiyalari ko'plab mamlakatlar iqtisodiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Ilgari qayta tiklanuvchi energiya manbalarini joriy etishning asosiy sababi sifatida karbonat angidrid gazlarini kamaytirish va shu asosda atrof-muhit hamda ekologiyani asrash keltirilar edi. Biroq, endilikda energetika tarmog'i bilan bog'liq iqtisodiy masalalar birinchi o'ringa chiqmoqda. Bugungi kunda iqtisodiyot va ekologiya sohalaridagi ustuvor yo'nalishlar bir-biriga yaqinlashib, ular ham iqtisodiyot uchun, ham ekologiya uchun birday afzalliklarga ega bo'lgan muqobil energiyadan foydalanishni taqozo etmoqda. Dunyo hamjamiyati yuzaga kelgan energetik va boshqa inqirozlar sababli iqtisodiy tizimni modernizatsiya qilish zarurligini hamda yangi energetika iqtisodiyotini shakllantirishdan manfaatdor ekanligini tasdiqladi.

Inqirozning eng sezilarli oqibati energiya manbalari narxining keskin ko'tarilib ketishi bilan bog'liq bo'ldi. 2022-yilda neft narxi allaqachon bir barrel uchun 100 dollardan oshib ketgani holda, gaz narxi misli ko'rilmagan yuqori darajaga ko'tarildi. Shunday qilib, elektr energiyasi ishlab chiqarish xarajatlarining o'sishi yoqilg'i narxining o'sishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan va bunday narxlarning keskin o'sishi ayniqsa, gaz import qiluvchi mamlakatlar iqtisodiyotiga salbiy ta'sir qilgan (2-rasm).

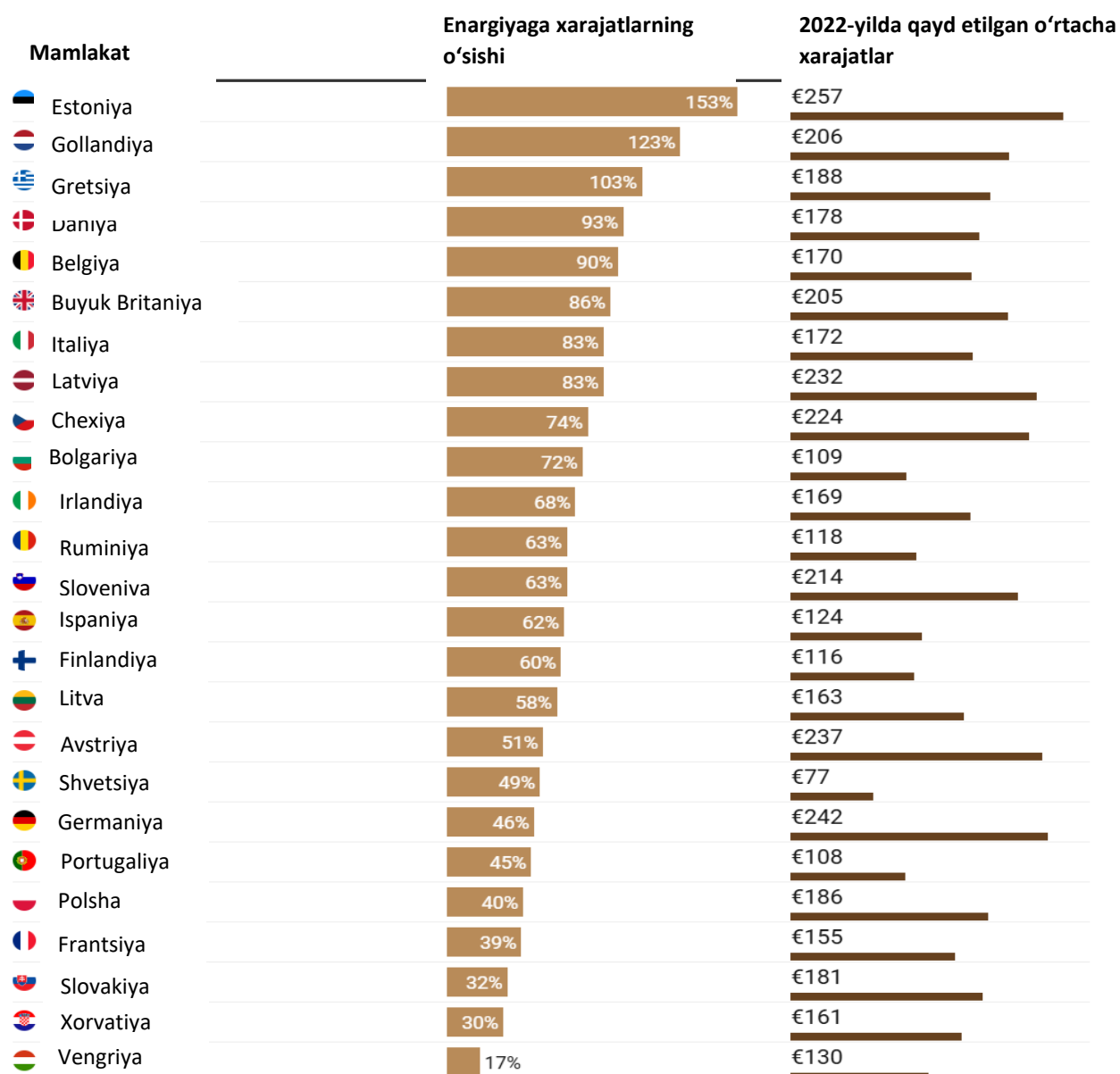

2-rasm. Dunyo bo'yicha elektr energiyasining o'rtacha narxlarining o'zgarishi, AQSH dollari/kVt [11]

2-rasm ma'lumotlariga qo'shimcha qilib, dunyo bo'yicha elektr energiyasining o'rtacha narxi 2024-yilning uchinchi choragiga nisbatan uy xo'jaliklari uchun deyarli o'zgarmagani holda korxonalar uchun taxminan 1 foizga oshganligini qayd etish mumkin. Butun dunyo bo'ylab elektr energiyasining o'rtacha narxi uy xo'jaliklari uchun bir kVt/soat uchun 0,150 AQSh dollarini, korxonalar uchun esa 0,146 AQSh dollarini tashkil etadi. Uy xo'jaliklari uchun elektr energiyasining eng yuqori narxi Yevropada – bir kVt/soat uchun 0,228 AQSh dollari, eng pasti esa Osiyoda – 0,080 AQSh dollari bo'lib, bu maksimum va minimum chegaralar oralig'ida Afrika (0,124), Okeaniya (0,227), Shimoliy Amerika (0,136) va Janubiy Amerika (0,190)dagi narxlarni kuzatish mumkin [11].

2021-yil o'rtalarida pandemiyadan so'ng global iqtisodiyotda barcha energiya manbalari narxlarining sezilarli darajada ko'tarilishi boshlandi. 2022-yilda bu o'sish davom etdi va Ukrainada urush boshlanishi tufayli kuchaydi, bunda "Shimoliy oqim 2" gaz quvurini ishga tushirish bekor qilindi va "Shimoliy oqim 1" orqali gaz ta'minoti dastlab qisqartirildi va kuz boshiga kelib butunlay to'xtatildi. 2023-yilning birinchi choragi yakuniga ko'ra neft narxi o'tgan yil boshiga nisbatan ikki baravar, ko'mir narxi uch baravar, tabiiy gaz narxi esa besh baravardan ortiq oshgan [12].

Yevropa mamlakatlaridagi iste'molchilar uchun energiya xarajatlari (gaz, elektr energiyasi, benzin va boshqalar)ning o'rtacha qiymati 2022-yilda barcha Yevropa mamlakatlarida istisnosiz o'sganligini 3-rasmda ko'rish mumkin.

3-rasm. Yevropa davlatlarida 2022-yilda qayd etilgan o'rtacha energiya xarajatlari va ularning o'sish holati [12]

Shuni qayd etish kerakki, Yevropada gaz narxining bir necha bor oshib ketishi inqirozning mintaqaviy xususiyatini va uning global iqtisodiy vaziyat bilan emas, balki siyosiy vaziyat bilan bog'liqligini statistik ma'lumotlar yaqqol ko'rsatib turibdi. Chunki, AQShda ham energiya narxlari oshgan, ammo bu narxlarning oshishi Rossiya gaz ta'minotiga umuman bog'liq bo'lmaganligi sababli Yevropa fonida deyarli sezilmaganligini kuzatish mumkin.

2022-yildagi yoqilg'i-energiya narxlari bilan bog'liq inqiroz jahon hamjamiyatiga energiya xavfsizligi va iqtisodiy barqarorlikka erishish usullaridan biri sifatida qayta tiklanuvchi energiya manbalariga o'tishni jadallashtirish va energiya tizimini qayta tashkil etishning maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi. Qayta tiklanuvchi energiya so'nggi yigirma yil ichida raqobatbardoshlik bo'yicha eng yaxshi natijalardan birini ko'rsatdi. (1-jadval).

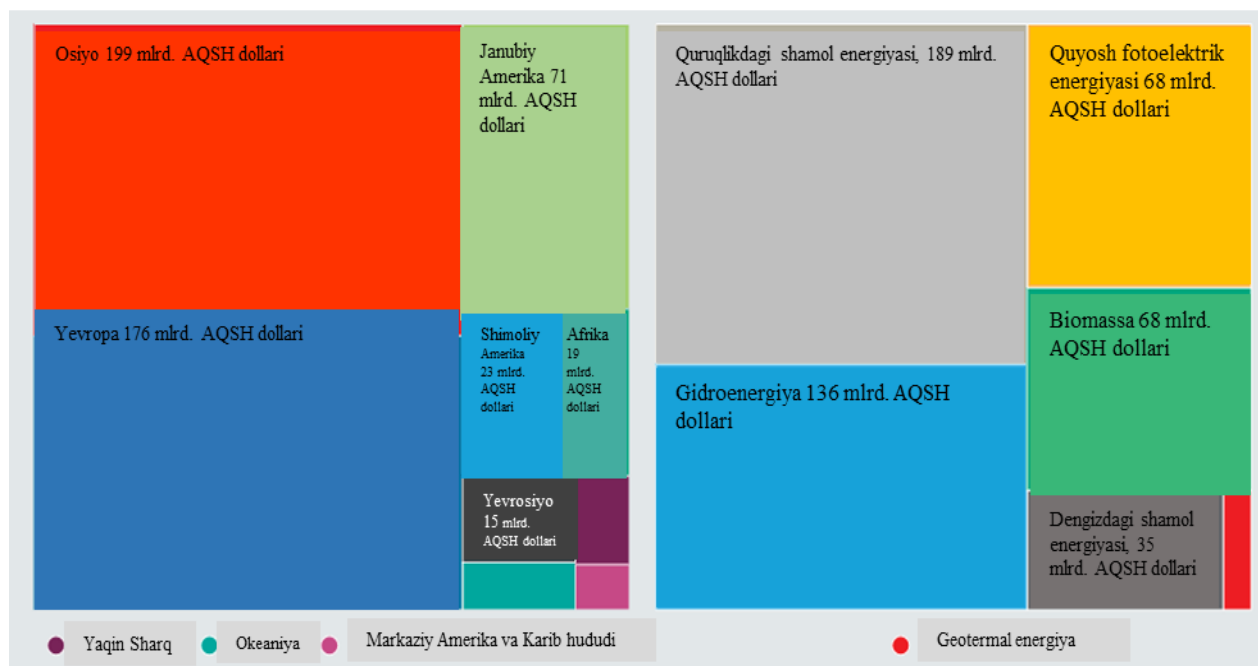
1-jadval.

**2010- va 2022-yillardagi qayta tiklanuvchi energiya manbalarining
jahondagi o'rtacha narxlarining o'zgarish tendensiyasi [13]**

Qayta tiklanuvchi energiya turlari	O'rnatish xarajatlarini o'z ichiga olgan o'rtacha narxlari, AQSH dollari/kVt		
	2010-yil	2022-yil	O'zgarishi, foizda
Bioenergiya	2904	2162	-26%
Geotermal energiya	2904	3478	20%
Gidroenergetika	1407	2881	105%
Quyosh fotoelektrik energiyasi	5124	876	-83%
Konsentrlangan (yig'ilgan) quyosh energiyasi	10082	4274	-58%
Quruqlikdagi shamol energiyasi	2179	1274	-42%
Dengizdagi shamol energiyasi	5217	3461	-34%

Ekspertlarning hisob-kitoblariga ko'ra, 2000-yilda ishga tushirilgan dunyodagi barcha qayta tiklanuvchi energiya loyihalarini amalga oshirish orqali 2022-yilga kelib elektr energetika tarmog'ida 521 milliard dollarlik yoqilg'i sarfini tejashga erishilgan (4-rasm).

2022-yilda elektroenergetika tarmog'idagi global yoqilg'i iqtisodi 521 mlrd. AQSH dollarini tashkil etdi

4-rasm. 2022-yilda global qazib olinadigan yoqilg'i xarajatlarning qayta tiklanuvchi energiya manbalari hisobiga tejalishi [13]

Aytish joizki, ayni paytda bu sohaga investitsiyalar yildan-yilga ortib bormoqda va buni Xalqaro energetika agentligi hisobotidagi ma'lumotlar tasdiqlaydi.

Global muammolarning bugungi kundagi dolzarbligini hisobga olgan holda, O'zbekiston ham o'zining energetika tuzilmasiga "yashil" texnologiyalarni faol joriy etib, ushbu sohani jadal rivojlantirish choralari ko'rmoqda. O'zbekiston Respublikasi Energetika vazirligi hamda Iqtisodiyot va moliya vazirligi, shuningdek, Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligining takliflarini qo'llab-quvvatlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 16-fevraldagi PQ-57-son "2023-yilda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini va energiya tejovchi texnologiyalarni joriy etishni jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori qabul qilindi [14]. Mazkur qarorning maqsadi ijtimoiy va uy-joy kommunal xizmat ko'rsatish sohalarida hamda iqtisodiyot tarmoqlarida qayta tiklanuvchi energiya manbalarini keng joriy etish, energiya samaradorligini oshirish orqali respublika hududlarida energiya taqchilligi qoplanishini ta'minlash, bu boradagi ishlarni kompleks tashkil etish hamda investorlar uchun qulay sharoitlar va rag'batlantirish mexanizmlarini joriy qilish hisoblanadi.

Prezident Qarori asosan, "umumiy quvvati 4 300 MVt bo'lgan qayta tiklanuvchi energiya manbalarini, shu jumladan 2 100 MVt – yirik quyosh va shamol elektr stansiyalari, 1 200 MVt – ijtimoiy soha obyektlari, xo'jalik subyektlarining bino va inshootlari hamda xonadonlarda o'rnatiladigan quyosh panellari, 550 MVt – tadbirkorlar tomonidan barpo etiladigan kichik fotoelektr stansiyalarini ishga tushirish"ga qaratilgan.

Qarorga muvofiq, "qayta tiklanuvchi energiya manbalari qurilmalarini o'rnatish, iste'molchilarni muqobil energiyaga o'tkazish va energiya tejamkor texnologiyalarni joriy qilish orqali 2023-yilda qo'shimcha 5 milliard kilovatt-soat elektr energiyasi ishlab chiqarish va 4,8 milliard metr kub tabiiy gazni iqtisod qilish" nazarda tutilgan.

Ushbu maqsadlarga “jami 15,4 milliard AQSh dollari, shu jumladan 13,4 milliard AQSh dollari – davlat-xususiy sheriklik loyihalari doirasida investorlar mablag‘lari, 1,1 milliard AQSh dollari – tijorat banklari kreditlari, 610 million AQSh dollari – korxonalarning o‘z mablag‘lari, 150 million AQSh dollari – xorijiy moliyaviy tashkilotlar mablag‘lari va 100 million AQSh dollari ekvivalentidagi Davlat budjeti mablag‘lari” yo‘naltirildi.

Vazirliklar, davlat idoralari va tashkilotlarining yetakchi rahbarlari o‘z tuzilmalariga kiruvchi muassasa va tashkilotlar binolariga quyosh panellarini o‘rnatish bo‘yicha mas‘ul etib tayinlandilar. Birgina 2023-yilning o‘zida 11 ming tadbirkorning bino va inshootlariga quyosh panellarini o‘rnatish, kichik fotoelektr stansiyalarini qurish rejalashtirilgan edi.

Bulardan tashqari, bevosita tadbirkorlik subyektlarini iqtisodiy rag‘batlantirish joriy etildi. Xususan, umumiy quvvati 100 kVtgacha bo‘lgan qayta tiklanuvchi energiya manbalari qurilmalarini o‘rnatgan va ulardan foydalanuvchi shaxslar, ular foydalanishga topshirilgan kundan e‘tiboran uch yil muddatga, quyidagi soliqlarni to‘lashdan ozod etiladi:

ushbu qurilmalar bo‘yicha – yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq, alohida turuvchi qurilmalar bilan band bo‘lgan yer uchastkalari bo‘yicha – yuridik shaxslardan olinadigan yer solig‘i, elektr energiyasini umumiy tarmoqqa sotishdan olingan foyda bo‘yicha – foyda solig‘i to‘lanmaydi;

uy-joy fondining ko‘chmas mulk obyektlari bo‘yicha jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘i va jismoniy shaxslardan olinadigan yer solig‘ini to‘lashdan ozod etiladi.

Agar qurilmalar o‘rnatilayotgan quyosh panellari quvvatining 25 foizidan kam bo‘lmagan quvvatni tashkil etadigan elektr energiyasini saqlash tizimi bilan o‘rnatilgan bo‘lsa, soliq imtiyozlari ular foydalanishga topshirilgan kundan boshlab o‘n yil muddatga qo‘llaniladi. Soliq imtiyozlari jismoniy shaxslarga ular tomonidan umumiy quvvati 1 kVtdan ortiq bo‘lgan qayta tiklanuvchi energiya manbalari qurilmalari o‘rnatilganda har bir obyekt bo‘yicha bir marotaba qo‘llaniladi.

Prezidentimiz Oliy Majlis Qonunchilik palatasining navbatdagi majlisida 2025-yilni yurtimizda “Atrof-muhitni asrash va “yashil” iqtisodiyot yili” deb e‘lon qilgani [15] Yangi O‘zbekistonda ona tabiatni asrab-avaylab, ekologik barqarorlikni ta‘minlashga qaratilayotgan yuksak e‘tiborning amaldagi yana bir ifodasi bo‘ldi.

“Yashil” iqtisodiyotga o‘tish g‘oyasining ilgari surilgani energiya resurslari iste‘molini diversifikatsiyalash va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rivojlantirishga, iqlim o‘zgarishlari oqibatlarini yumshatib, tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishga, tabiiy ekotizimlarni asrashga, iqlim o‘zgarishi sharoitida samarali, resurs tejamkor va ekologik xavfsiz iqtisodiyotni ta‘minlashga qulay muhit yaratdi.

“Yashil” iqtisodiyot ekologik toza, energiya, suv va boshqa tabiiy resurslarni iqtisod qiladigan texnologiyalarni joriy etib, ekologiya xavfsizligini ta‘minlaydi. Mamlakatimizning 2019-2030-yillarda “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini ro‘yobga chiqarish, qayta tiklanuvchi, samarali energiya manbalaridan foydalanish imkoniyatlarimizni kengaytiradi. Iqlim o‘zgarishi sharoitida samarali, resurs tejamkor va ekologik xavfsiz iqtisodiyotni ta‘minlaydi.

Xulosa va takliflar. Hozirgi kunda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini keng joriy etish va energiya tizimini transformatsiya qilish davr talabidir. Jahon energetika bozorida ro‘y berayotgan vaziyatlar va mamlakatlarning energetik mustaqil bo‘lishga intilishi qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish uchun yangi turtki bo‘lmoqda.

Biroq, bu sohada bir qator muammolar mavjud bo'lib, ushbu muammolar va ularning yechimini fikrimizcha, quyidagicha izohlash mumkin.

Birinchi muammo iqtisodiy masalalar bilan bog'liq, chunki qayta tiklanuvchi energiya tizimlarini o'rnatish uchun dastlabki sarf-xarajatlar yuqori bo'lishi mumkin. Ushbu muammoni hal qilish uchun hukumatlar va xalqaro tashkilotlar tomonidan qayta tiklanuvchi energiya loyihalariga iqtisodiy yordamlar olish, mamlakatga soliq imtiyozlari, subsidiyalari va grantlar orqali investorlarni jalb qilish lozim.

Ikkinchi muammo energiya saqlash texnologiyalari bilan bog'liq bo'lib, ushbu masalani hal qilish uchun qayta tiklanuvchi energiya manbalarining samaradorligini oshirish uchun ilmiy-tadqiqot va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash va energiya saqlash texnologiyalarini (masalan, akkumulyatorlarni) rivojlantirishga e'tibor berish lozim.

Uchinchi muammo qayta tiklanuvchi energiya manbalarining samarali ishlashi uchun zarur infratuzilma (masalan, elektr tarmoqlari) yetishmasligi muammosidir. Asosan mazkur masala energiya tarmoqlarini qayta tiklanuvchi manbalar uchun moslashtirish, ularni ko'p manbali tizimlarga aylantirish hamda mahalliy energiya ishlab chiqarishni oshirish uchun yangi infratuzilma loyihalarini amalga oshirish orqali hal etilishi mumkin.

Navbatdagi muammo, bir qator qayta tiklanuvchi energiya loyihalari mahalliy ekotizimlarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi bilan izohlanadi. Qayta tiklanuvchi energiya loyihalarining ekologik ta'sirlarini baholash va zaruriy choralarni ko'rish orqali ushbu muammoning ijobiy yechimiga erishish mumkin bo'ladi.

Muhim muammolardan yana biri, qayta tiklanuvchi energiya loyihalari mahalliy aholi tomonidan noto'g'ri qabul qilinishi, ijtimoiy noroziliklarga olib kelishi mumkin. Mazkur muammo asosan, qayta tiklanuvchi energiya manbalarining afzalliklari haqida aholini xabardor qilish, ta'lim dasturlari orqali yangi texnologiyalar va energiya samaradorligi bo'yicha bilimlarni oshirish orqali hal qilish mumkin bo'ladi.

Adabiyotlar/Literatypa/References:

1. Возобновляемая энергия – обеспечение более безопасного будущего. <https://www.un.org/ru/climatechange/raising-ambition/renewable-energy>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 2-dekabrda PQ-436-son "2030-yilgacha O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori.
3. Ehrlich, R., Geller, H.A., & Cressman, J.R. (2022). Renewable Energy: A First Course (3rd ed.). CRC Press. <https://doi.org/10.1201/9781003172673>.
4. Renewable Energy - Technologies and Applications. // Edited by Tolga Taner, Archana Tiwari, & Taha Selim. (2021). <https://doi.org/10.5772/intechopen.84929>. PRINT ISBN: 978-1-83881-000-9
5. Abbasi, Tasneem. (2010) Renewable energy sources their impact on global warming and pollution. PHI Learning, New Delhi. ISBN: 9788120339941
6. K. Block, E. Nieuwlaar – Introduction to Energy Analysis// 2nd Edition, 2016.
7. J.Twidell, T. Weir- Renewable Energy Resources// 2nd Edition, London, 2006.
8. D. Maradin - Advantages and Disadvantages of Renewable Energy Sources Utilization // International Journal of Energy Economics and Policy, №11(3):176-183.
9. X. Лабандейра, Б. Мансано. «Некоторые экономические аспекты энергетической безопасности» - Европейские исследования – 2012.
10. Global Electricity Review 2022 – EMBER. <https://ember-climate.org/app/uploads/2022/03/Report-GER22.pdf>

11. Цены на электроэнергию. https://www.globalpetrolprices.com/electricity_prices/
12. Главное об энергетическом кризисе в Европе – в четырех графиках. <https://meduza.io/feature/2022/09/20/glavnoe-ob-energeticheskom-krizise-v-evrope-v-chetyreh-grafikah>
13. Стоимость производства электроэнергии из возобновляемых источников в 2022 году. https://www.irena.org//media/Files/IRENA/Agency/Publication/2023/Aug/IRENA_Renewable_power_generation_costs_in_2022_Summary_RU.pdf
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 16-fevraldagi PQ-57-son "2023-yilda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini va energiya tejovchi texnologiyalarni joriy etishni jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori.
15. 2025-yil "Atrof-muhitni asrash va "yashil" iqtisodiyot yili" deb e'lon qilindi. <https://kun.uz/news/2024/11/20/2025-yil-atrof-muhitni-asrash-va-yashil-iqtisodiyot-yili-deb-elon-qilindi>

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

METHODS FOR FORMING AND EFFECTIVE UTILIZATION OF WORKING CAPITAL IN SMALL BUSINESS ENTITIES

Kuchkarov Bahtiyor Hoshimjanovich,

independent researcher

E-mail: bahtiyorkuchkarov85@gmail.com

Abstract. This article analyzes the methods of forming and effectively utilizing the working capital of small business entities in Uzbekistan. It discusses the significance of small business in the country's economy, its contribution to job creation, local product manufacturing, and economic development. The article addresses the challenges faced by small business entities in maintaining their activities, the sufficiency of financial resources, and the management of accounts receivable and cash resources. Tables are included that provide data on the demographics of small business entities in Uzbekistan and the sources of working capital formation. Additionally, the importance of modern financial technologies and crowdfunding in the formation of working capital is highlighted. Recommendations are provided for monitoring accounts receivable, increasing cash resources, and enhancing operational efficiency to achieve positive results.

Keywords: small business, working capital, financial resources, accounts receivable, cash, crowdfunding, economic development, effective management.

KICHIK BIZNES SUBYEKTLARINING AYLANMA MABLAG'LARINI SHAKLLANTIRISH VA UNDAN SAMARALI FOYDALANISH USULLARI

Qo'chqarov Baxtiyor Xoshimjanovich

mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistondagi kichik biznes subyektlarining aylanma mablag'larini shakllantirish va ulardan samarali foydalanish usullari tahlil qilingan. Maqolada kichik biznesning mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyati, ish o'rinlari yaratish, mahalliy mahsulotlarni ishlab chiqarish va iqtisodiy rivojlanishga qo'shgan hissasi ko'rsatilgan. Kichik biznes subyektlarining faoliyatini samarali davom ettirishdagi muammolar, moliyaviy manbalarning yetariligi, debitorlik qarzlari va naqd pul resurslarini boshqarish masalalari muhokama qilingan. Maqolaga kiritilgan jadvallarda O'zbekistondagi kichik biznes subyektlarining demografiyasi va aylanma mablag'larni shakllantirish manbalari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, maqolada zamonaviy moliyaviy texnologiyalar va kraudfandingning aylanma mablag'larni shakllantirishdagi ahamiyati ko'rsatiladi. Ijobiy natijalarga erishish uchun debitorlik qarzlarni nazorat qilish, pul mablag'larini oshirish va faoliyat samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: kichik biznes, aylanma mablag'lar, moliyaviy manbalar, debitorlik qarzlari, naqd pul, kraudfanding, iqtisodiy rivojlanish, samarali boshqaruv.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N14>

Kirish. Kichik biznes O'zbekiston iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismi hisoblanib, uning mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri juda katta. Hozirda kichik biznesning O'zbekiston YaIM dagi ulushi 55-60 foizni tashkil etishini o'zi mazkur sohaning qanchalik ahamiyatli ekanligini ko'rsatmoqda. Uning asosiy ahamiyati ish o'rinlari yaratish, iqtisodiy rivojlanish, mahalliy mahsulotlar va xizmatlarni taqdim etish, innovatsiyalar va raqobatbardoshlikni oshirish,

hamda mahalliy jamiyatni qo'llab-quvvatlashdan iborat. Ular mahalliy iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi, iqtisodiy faollikni oshiradi va mamlakatning umumiy iqtisodiy o'sishini rag'batlantiradi. Mahalliy mahsulotlarni ishlab chiqarish va xizmatlarni ko'rsatishda faol ishtirok etishlari importga bo'lgan ehtiyojni kamaytiradi. Shuningdek, kichik biznes-innovatsiyalarni amalda qo'llashda va yangi mahsulotlar ishlab chiqarishda faol bo'ladi, ishchi o'rinlarini oshiradi va bozorni faollashtiradi. Mahalliy jamiyatda ijtimoiy va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga yordam berib, mahalliy iqtisodiy tuzilmalarni mustahkamlaydi. Shu sababli, kichik biznes O'zbekiston iqtisodiyotining asosiy poydevorlaridan biri hisoblanadi va uning rivojlanishi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Bugungi kunda mamlakatimizda 523 mingdan ortiq kichik biznes subyektlari faoliyat yuritib kelishmoqda. (1-jadval). Har yili 86 mingdan ortiq yangi tadbirkorlik subyektlari faoliyatini boshlab, tadbirkorlik subyektlari soni ortib borayotgani bilan bir qatorda faoliyati to'xtatilgan yoki faoliyati tugatilgan tadbirkorlik subyektlari soni ham birdek ortib bormoqda. Buning bir nechta sabablari bo'lishi mumkin, misol uchun moliyaviy muammolar, raqobat, iqtisodiy sharoitlar, mahsulot va xizmatlarga bo'lgan talab, boshqaruvdagi muammolar, texnologik o'zgarishlar kabilar bo'lishi mumkin.

1-jadval

O'zbekistondagi kichik biznes subyektlarining hududiy demografiyasi [19]

№	Hudud nomi	Yangi tashkil etilganlar soni	Faoliyat ko'rsatayotganlar soni	Faoliyat ko'rsatmayotganlar soni	Tugatilganlar soni	Jami faoliyat yuritayotganlarining hududlardagi ulushi (foizda)
O'zbekiston Respublikasi		86 030	523 556	32 415	30 229	100.00%
Shundan hududlarda:						
1	Qoraqalpog'iston Respublikasi	6 247	22 863	1 143	1 851	4.40%
2	Andijon viloyati	4 185	39 038	3 128	1 621	7.50%
3	Buxoro viloyati	5 633	30 082	2 073	2 341	5.70%
4	Jizzax viloyati	4 424	22 474	1 777	1 856	4.30%
5	Qashqadaryo viloyati	5 922	36 421	2 564	3 108	7.00%
6	Navoiy viloyati	3 796	22 844	1 153	1 848	4.40%
7	Namangan viloyati	4 636	32 305	1 293	2 405	6.20%
8	Samarqand viloyati	7 570	47 943	3 082	3 751	9.20%
9	Surxondaryo viloyati	3 804	27 368	1 557	1 710	5.20%
10	Sirdaryo viloyati	2 203	15 036	1 172	639	2.90%
11	Toshkent viloyati	6 940	49 145	4 816	1 538	9.40%
12	Farg'ona viloyati	8 036	46 350	2 682	2 260	8.90%
13	Xorazm viloyati	6 347	25 616	1 891	2 225	4.90%
14	Toshkent shahri	16 287	106 071	4 084	3 076	20.30%

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rish mumkinki, jami kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining deyarli 11.9 foizi faoliyatini yakunlamocda yoki turli muammolar sabab faoliyati to'xtatilgan. Yuqorida ta'kidlanganidek, tadbirkorlik subyektlarining faoliyatni samarali davom ettirishda mavjud muammolarni turli iqtisodchi olimlar tomonidan atroflicha o'rganilib, ularni bartaraf etish masalalariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Biz bugungi ushbu maqolamizda kichik biznes subyektlarining aylanma mablag'larini shakllantirish va uni samarali boshqarish bilan bog'liq masalalar va mavjud muammolarni o'rganishni maqsad qilib olganmiz.

Aylanma mablag'lar kichik biznes subyektlari faoliyatidagi kundalik operatsiyalarni amalga oshirish uchun kerak bo'lgan mablag'larni anglatadi. Ular kundalik faoliyatni ta'minlash, xom ashyolarni sotib olish, xizmatlarni ko'rsatish va ishchilarga maosh to'lash uchun zarur. Aylanma mablag'lar korxona faoliyatidagi samaradorlikni oshirishga yordam beradi, to'g'ri boshqarilgan taqdirda daromadni oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ularning yetarli miqdori moliyaviy barqarorlikni ta'minlab, xatarlarni kamaytiradi va faoliyatni tashkil etish uchun qulay muhit yaratadi. Korxonadagi aylanma mablag'lar naqd pul aylanishini ta'minlab, yangi investitsiyalar kiritish imkoniyatini yaratadi, hamda iqtisodiy o'sish va rivojlanishni rag'batlantiradi. Bir so'z bilan aytganda aylanma mablag'lar korxonaning faoliyatini harakatga keltiruvchi zarur vosita, iqtisodiy o'sish uchun asosiy omil hisoblanadi. [14]

Adabiyotlar tahlili. Kichik biznes subyektlarining aylanma mablag'larni mazmun va mohiyati, uni shakllantirish va boshqarish yuzasidan bir qancha iqtisodchi olimlar tomonidan atroflicha o'rganib chiqilgan. Tadbirkorlik faoliyatining aylanma mablag'lari, subyektning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va ularga taalluqli kapitallarning manbasini shakllantirish masalalari A.Smit, A.Tyurgo, P.Samuelson, R.Xizrich, I.Shumpeter asarlarida atroflicha o'rganilgan. MDH mamlakatlari olimlari A.I.Arhipov, Ye.F.Borisov, A.V.Busigin, Yu.M.Osipova, M.A.Sajina va boshqalar tomonidan tadbirkorlik faoliyatidagi aylanma mablag'lar, ularning manbalarini shakllantirish, rivojlantirishning nazariy va amaliy muammolari tadqiq qilingan.[1] Shuningdek, o'zbek olimlaridan S.S.G'ulomov, Sh.Sh.Shodmonov, T.T.Jo'raev, A.V.Vahobov, H.P.Abulqosimov, A.Qodirov, Q.Muftaydinov, N.K.Murodova, G'P.Sharipov, M.Yu.Abdukarimova va boshqalar tadbirkorlik va ularning aylanma mablag'larini nazariy jihatlar va O'zbekistonga xos xususiyatlari bo'yicha o'zlarining ilmiy izlanishlari bilan tadbirkorlikni rivojlantirishga o'z hissalarini qo'shib kelmoqdalar.[2]

Bundan tashqari aylanma mablag'larga iqtisodiy adabiyotlarda turlicha ta'riflar berilgan. Aylanma mablag'larning mohiyatini aniqlash uchun ko'plab xorijlik olimlarning tadqiqot yondashuvlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, iqtisodchi olimlar Lavrushin O.I., Lisitsian N.S., Bunich P.G., Ostapenko V.V.- Aylanma mablag'lar aylanma ishlab chiqarish fondlari va aylanma fondini shakllantirish uchun sarflanadigan xarajatdir, ya'ni korxona resurslarining aylanish jarayoniga xizmat qiluvchi va faqat ishlab chiqarish funksiyasini bajaradigan kategoriya deb tariflanadi.[2] Parfanyak P.A., Radionova A.R., Rotshteyn L.A., Usatov I.A., Gruzinov V.P.lar aylanma mablag'lar aylanma ishlab chiqarish fondlari va aylanma fondlarga yo'naltirilgan pul mablag'lari sifatida qaraladi. [1] Blank I.A., Yefimova O.V., Kovalev V.V., Raitskiy K.A., Stoyanova Ye.S., Sheremet A.D., Ionova A.F.V.- Aylanma mablag'lar har bir davrda korxona tomonidan joriy operatsiyalarga investitsiya qilingan mablag'lardir.[5]

Shuningdek mahalliy iqtisodchi olimlardan Sh.A.Tojibaeva, K.A. Maxkambaev, F.T.Yuldashev, D.B.Tadjibekova, M.P.Eshov, tomonidan moliyaviy boshqaruv va aylanma mablag'larning samaradorligini oshirish, unga ta'sir etuvchi omillar hamda moliyaviy resurslardan samarali foydalanishning nazariy-uslubiy jihatlarini hamda takomillashtirishni tadqiq etilgan.[3]

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada kichik biznes subyektlarining aylanma mablag'larini shakllantirish va samarali foydalanish masalalariga e'tibor qaratilib, tadqiqotning maqsadi aylanma mablag'larning samaradorligini oshirish va ulardan moliyaviy barqarorlikni ta'minlash uchun amaliy tavsiyalar berishdan iborat.

Tadqiqotda mavjud ilmiy va amaliy manbalardan foydalanish orqali aylanma mablag'lar va kichik biznesning rivojlanishi bo'yicha olingan ma'lumotlar tahlil qilindi. Moliyaviy manbalar, debitorlik qarzlari, naqd pul va kraudfanding kabi mavzular bo'yicha mavjud tadqiqotlar va statistik ma'lumotlar o'rganildi. Kichik biznes sohasida faoliyat yurituvchi tadbirkorlarning muammolari, bu jarayonda ularning aylanma mablag'larni shakllantirish, boshqarish va samarali foydalanish bo'yicha tajribalari o'rganildi.

O'zbekistondagi kichik biznes subyektlarining aylanma mablag'lari bilan bog'liq statistik ma'lumotlar yig'ildi va mavjud jadvaldagi ma'lumotlar asosida demografik tahlil o'tkazildi. Ushbu tadqiqotda "Uychi suv qurilish" MChJ misolida aylanma mablag'larni shakllantirish va ulardan samarali foydalanish jarayonlari tahlil qilindi. Korxona aktivlari va majburiyatlari bilan bog'liq ma'lumotlar asosida aylanma mablag'larning holati va samaradorligi baholandi. Tadqiqot jarayonida korxonalarning moliyaviy ko'rsatkichlari, aylanma mablag'lar, debitorlik qarzlari va naqd pul resurslari monitoring qilindi. Bu jarayonda moliyaviy tahlil usullari, masalan, aylanish koeffitsiyenti, likvidlik koeffitsiyenti va boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlar hisoblandi. Tadqiqotning natijalari ko'p tomonlama tahlil, taqqoslama tahlil va statistik modellash usullari orqali aniqlandi. Kichik biznesning aylanma mablag'lari bilan bog'liq statistik modellar asosida tadqiqot natijalarini aniqlashda yordam berdi.

Asosiy natijalar muhokamasi. Aylanma mablag'larni shakllantirish korxonaning faoliyatini samarali amalga oshirish uchun asosiy ahamiyatga ega bo'lib, bu jarayon moliyalashtirish manbalari va boshqarish strategiyalarini o'z ichiga oladi va korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlashga yordam beradi. Korxonalarning aylanma mablag'larni shakllantirishdagi maqsadi moliyaviy resurslarni samarali boshqarishdir. Mablag'larni jalb qilish orqali, korxonalar tashqi manbalardan, masalan, bank kreditlari, obligatsiyalar yoki aksiyalar chiqarish orqali mablag'lar olishlari mumkin.[8]

Bank kreditlari korxonaga qisqa muddatli qarzlarni olish imkonini beradi, bu esa faoliyatlarni tez orada moliyalashtirish uchun zarur. Korxona o'z obligatsiyalarini chiqarib, investorlardan mablag'lar jalb qilishi va shu orqali o'z faoliyatini kengaytirish yoki yangi loyihalarni amalga oshirish uchun mablag'lar olish imkonini yaratadi.

Boshqarish strategiyalari, moliyaviy holatni yaxshilash uchun muhimdir. Korxonalar budjetlash, ya'ni moliyaviy rejalarni tuzish va mablag'larni to'g'ri taqsimlashdagi usullardan foydalanishi kerak. Budjetlash resurslarni samarali taqsimlash va maksimal foyda olish uchun asosiy instrument bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, moliyaviy monitoring jarayoni korxonaning moliyaviy ko'rsatkichlarini kuzatish, aylanma mablag'lar holatini, daromadlarni va xarajatlarni analiz qilishni o'z ichiga oladi, bu esa moliyaviy barqarorlikni ta'minlash uchun muhimdir.[11]

Kichik biznes subyektlari uchun aylanma mablag'larni shakllantirishda eng ko'p qo'llaniladigan usul bu o'z mablag'laridan foydalanishdir. O'z mablag'larini samarali boshqarish korxonalarga aylanma mablag'larni shakllantirish imkonini beradi. Bu jarayon, korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlash va rivojlanishini ta'minlash uchun muhimdir. O'z mablag'lari qiymat jihatidan arzon resurs hisoblansa-da u doimo yetarli bo'lmashligi mumkin. Qarz mablag'lari doim jalb etish mumkin bo'lsada, lekin u korxona xarajatlarini ortishiga olib keladigan resurs hisoblanadi. Demak kichik biznes subyektlaridan aktivlarini samarali boshqarish, xom ashyo va mahsulotlarning samaradorligi, naqd pulning miqdori va aylanishini optimallashtirishni talab etiladi. Xom ashyoni va tayyor mahsulotlarni boshqarish, korxona uchun muhim ahamiyatga ega, chunki bu jarayon mahsulotning bozordagi talabini hisobga olish, zaxiralarni to'g'ri taqsimlash va ishlab chiqarish jarayonini muvofiqlashtirishni talab etadi. Naqd pulning aylanishi, o'z navbatida, korxonaning moliyaviy holatini aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Naqd pul kirimlari va chiqimlarini nazorat qilish orqali korxona kerakli vaqtda mablag'larni yig'ish imkonini oladi. Bu jarayon, moliyaviy monitoring va prognozlashtirishni talab etadi. Naqd pul kirimlari, asosan, mahsulotlarning sotilishi, xizmatlarning ko'rsatilishi, investitsiyalardan keladigan daromadlardan tashkil topadi. Chiqimlar esa, xom ashyolar, ish haqi, xizmatlar va boshqa xarajatlardan iborat.[12]

Korxonalar aylanma mablag'larni shakllantirish uchun bank kreditlari va investorlarni jalb qilish kabi moliyalashtirish manbalariga murojaat qilishlari mumkin. Aylanma mablag'larni samarali boshqarish moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirish uchun muhim ahamiyatga ega. Banklarga murojaat qilish, korxonalar uchun xom ashyolarni sotib olish, ishlab chiqarishni kengaytirish va moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishda samarali vosita hisoblanadi.

Banklardan olingan kreditlar korxonalarga iqtisodiy faoliyatini tezlashtirishga yordam beradi. Masalan, korxona xom ashyolarni, tayyor mahsulotlarni, yoki ishlab chiqarish jarayonidagi boshqa zaruriy komponentlarni sotib olish uchun bank kreditlarini olish orqali o'z operatsiyalarini samaradorlik bilan amalga oshirish imkoniga ega. Bank kreditlari, odatda, korxonalarga o'z faoliyatini moliyalashtirishda eng qulay variantlardan biri hisoblanadi.[14]

Shuningdek, korxonalar o'z faoliyatini kengaytirish uchun investorlardan mablag' jalb qilish imkoniyatiga ega. Investorlardan olingan mablag'lar, masalan, texnologik startaplar uchun muhim ahamiyatga ega, chunki ular o'z mahsulotlarini rivojlantirish, yangi texnologiyalarni joriy qilish va bozordagi raqobatbardoshligini oshirish uchun mablag'larning samarali manbai hisoblanadi. Investorlar, o'z navbatida, korxonalarning rivojlanishini kuzatish, ularning faoliyatidan foyda olish va bozordagi barqarorlikni ta'minlash uchun aloqada bo'lishni xohlashadi.

Investorlar bilan hamkorlik qilish, korxonalarga yangi strategik yo'nalishlarni tadqiq qilish, innovatsion loyihalarni amalga oshirish va moliyalashtirish manbalari bilan birgalikda yangi imkoniyatlarni ishlab chiqishga yordam beradi. Bu, o'z navbatida, korxonaning barqaror rivojlanishini ta'minlaydi va bozordagi raqobatbardoshligini oshiradi.

2-jadval

Kichik biznes subyektlarining aylanma mablag'larning shakllantirish manbalarini afzalligi va salbiy jihatlari to'g'risida ma'lumot

№	Aylanma mablag'larni shakllantirish manbalari	Ijobiy jihati	Salbiy jihati	Korxonalar uchun tavsiyamiz
1	Bank kreditlari	Mablag'larni tez va oson olish imkoni mavjud	- Foiz to'lovlari va kreditni qaytarish majburiyati. - Mablag'larni olishda hujjatlarning ko'pligi.	Olinayotgan kredit korxona daromadidan 30-40 foiz oshmasligi kerak.
2	Investorlarni jalb etish	- Moliyaviy resurslarning ko'paytirilishi. - Investorlardan maslahat va tajriba olish imkoni.	- Korxona boshqaruvida investorlarning ishtirok etishi. - Foydani bo'lishish majburiyati.	Investorlardan olingan mablag'larning miqdori, korxona faoliyatining umumiy moliyaviy holatining 25-30% dan oshmasligi kerak.
3	Naqd pul kirimlari	- Mablag'larning doimiy va barqaror kelishi. - Korxona faoliyatini moliyalashtirish uchun asosiy manba.	- Mahsulotlarga bo'lgan talabning o'zgarishiga bog'liq. - Naqd pul kirimlarining kutilmagan kamayishi.	Naqd pul kirimlari doimiy va barqaror bo'lishi kerak.
4	Taqsimlanmagan foyda	- Mablag'larning o'zini moliyalashtirish imkoniyati. - Boshqa manbalarga murojaat qilish zarurati yo'q.	- Foydani qayta investitsiya qilish majburiyati. - Dolzarb loyihalar uchun mablag'lar yetishmasligi.	Foydaning 50% dan ko'pini qayta investitsiya qilishdan qochish kerak, chunki bu likvidlikni kamaytiradi.
5	Kassa va naqd pul zaxiralari	- Tezkor likvidlik va faoliyatni davom ettirish imkoni. - Har qanday holatda mablag'larga ega bo'lish.	- Naqd pul zaxiralari jadal rivojlanishni cheklash imkoni. - Jadal investitsiyalar uchun zaxiralarning kamligi.	Kassadagi naqd pullar umumiy aktivlarning 10-20% ichida saqlanishi kerak. Bu korxonaning tezkor likvidligini ta'minlaydi.
6	Debitorlik qarzlari	- Mahsulot va xizmatlarning qarzga sotilishi orqali kirim olish. - Moliyaviy resurslarning kengaytirilishi.	- Debitorlik qarzlarni qaytarishda muammolar. - Mablag'larning kechiktirilishi yoki yo'qolishi.	Debitor qarzlari umumiy aktivlarning 15-20% dan oshmasligi kerak.
7	Texnik va moliyaviy lizing	- Texnika va uskunalarni sotib olishdan ko'ra arzonroq. - Lizing shartnomalari orqali malakali uskunalaridan foydalanish.	- Uzoq muddatda qo'shiladigan xarajatlar. - Lizing shartlarini buzishdagi muammolar.	Lizing shartnomalarida, umumiy xarajatlarning 20-30% dan ko'pini tashkil etmasligi kerak.

Ushbu manbalarining har biri kichik biznes subyektlarining moliyaviy faoliyatini samarali amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi, ammo ularning afzalliklari va kamchiliklarini hisobga olish zarur. Korxona aylanma mablag'larni shakllantirishda yuqoridagi tavsiyalarga amal qilish, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va iqtisodiy rivojlanishga erishishda yordam beradi. Bundan tashqari, har qanday qaror qabul qilishda moliyaviy tahlil va strategik rejalashtirishni hisobga olish kerak.

Aylanma mablag'larni shakllantirishda an'anaviy usullardan tashqari bir nechta zamonaviy usullari ham mavjud. Aylanma mablag'larni shakllantirishda zamonaviy usullar korxonalarning samaradorligini oshirish va moliyaviy barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Bularning biri — moliyaviy texnologiyalar (FinTech) orqali raqamli transformatsiyani joriy qilish, bu pul oqimini monitoring qilish va debitorlik qarzlarini boshqarishni yengillatadi. Elektron to'lov tizimlari, misol uchun PayPal va Stripe, tezkor va xavfsiz to'lovlarni ta'minlaydi.[1]

Avtomatlashtirish ham muhim; bu uchun Enterprise Resource Planning (ERP) tizimlaridan foydalanish va buxgalteriya hisobini avtomatlashtirish xato ehtimolini kamaytiradi. Moliyaviy prognozlash va analizda mashina o'rganish algoritmlaridan foydalanish, kelajakdagi pul oqimini aniqlashda samarali bo'ladi. Buzilish tahlili va KPI (kalit ko'rsatkichlar) usullari moliyaviy holatni real vaqtda kuzatish imkonini beradi. Mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish (CRM) sistemalari mijozlar haqida ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilishni yengillashtiradi, bu ularning ehtiyojlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Moliyaviy ma'lumotlarni oldindan ko'rish, interaktiv grafiklar va muddatlar tahlili orqali qaror qabul qilish jarayonini oddiylashtiradi.

Kraudfanding — loyihalar, mahsulotlar yoki xizmatlarni moliyalashtirish uchun foydalanuvchilardan kichik summada mablag' yig'ish usuli. U aylanma mablag'larni shakllantirishda zamonaviy vositalardan biri hisoblanadi. Birinchidan, kraudfanding kichik investorlarga loyihalarda ishtirok etish imkonini beradi, bu esa ularga o'z mablag'larini kichik miqdorlarda investitsiya qilish imkoniyati yaratadi. Ikkinchidan, kraudfanding platformada potensial mijozlardan qiziqish va talabni aniqlash imkonini beradi, shunga yuqoridan moliyalashtirishdan oldin mahsulotni sinovdan o'tkazish imkoni paydo bo'ladi. Tashkilotlar uchun, kraudfanding jarayonini soddalashtiradi va investorlar bilan aloqa o'rnatishni yolg'izlashtiradi. Shuningdek, ijtimoiy muammolarni hal qilishga yordam berishi mumkin, chunki loyihalar jamoatchilikning qiziqishlari va ehtiyojlariga javob beradi. Bundan tashqari, kraudfanding loyiha marketingini olib borish va brendingini rivojlantirish uchun ham samarali vosita bo'lishi mumkin. [13]

Aylanma mablag'larni eng samarali manbalardan shakllantirilgandan so'ng ulardan samarali foydalanish korxonaning moliyaviy holatini yaxshilash va faoliyatini optimallashtirish uchun muhimdir. Bu maqsadga erishish uchun bir necha asosiy yo'nalishlarni inobatga olish kerak.

Birinchidan, mablag'larning samarali taqsimlanishi muhim. Ushbu jarayonda, korxonaning har bir bo'limiga zaruriy mablag'larni aniq miqdorda va vaqtda taqsimlash nazarda tutiladi. Budgetlash va resurslarning samarali taqsimlanishini ta'minlash uchun har bir ishlab chiqarish bo'limi uchun budgetlarni belgilash kerak. Korxona faoliyatining har bir yo'nalishi bo'yicha daromad va xarajatlarni tahlil qilish, qaysi sohalarda investitsiyalarni ko'paytirish yoki kamaytirish kerakligini aniqlashga yordam beradi. Shuningdek, aylanma

mablag'larning to'g'ri taqsimlanishi korxona likvidligini ta'minlash, ya'ni har qanday vaqtda to'lovlarni amalga oshirish imkoniyatini yaratadi.

Ikkinchidan, tashkiliy strukturani optimallashtirish muhimdir. Korxona faoliyatini samarali amalga oshirish va resurslarni to'g'ri taqsimlash uchun tashkiliy strukturani qayta ko'rib chiqish kerak. Bunda, vazifalarni aniq belgilash va mansabdor shaxslarning mas'uliyatlarini o'zgartirish muhim. Xodimlar o'rtasida samarali aloqa o'rnatish, ma'lumotlarning to'g'ri va tez tarqalishini ta'minlash, qaror qabul qilish jarayonining samaradorligini oshiradi. Xodimlarning malakasini oshirish uchun treninglar tashkil qilish korxona faoliyatida samaradorlikni oshirishga yordam beradi.

Uchinchidan, texnologiyalarni joriy etish korxona faoliyati samaradorligini oshiradi va raqobatbardoshligini oshirish uchun muhimdir. Ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, ish samaradorligini oshirish va xato ehtimolini kamaytiradi. Yangi texnologiyalarni joriy etish mahsulot sifati va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yordam beradi. Texnologiyalarga sarflanayotgan mablag'larning samaradorligini tahlil qilish, maqsadli investitsiyalar orqali texnologik rivojlanishni ta'minlash va korxona faoliyatini optimallashtirish uchun muhimdir.

Yuqoridagilarni biz "Uychi suv qurilish" MChJ korxonasi misolida ko'rib chiqamiz.

3-jadval

"Uychi suv qurilish" MChJ kichik korxonasining 01.01.2024 yil holatiga aylanma mablag'lari tarkibi. (ming so'm birlikda)

№	Ko'rsatkich nomi	Hisobot davri boshiga qoldiq	Hisobot davri oxiriga qoldiq	Jami aktivlardagi ulushi (foizda)
1	Tovar moddiy zaxiralar	541 733.00	129 835.00	12.1 %
2	Pul mablag'lari va ekvivalentlari	0.00	0.00	0.0%
3	Debitorlik qarzlari	133 224.00	455 527.00	42.4 %
4	Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar	0.00	0.00	0.0%
5	Jami joriy aktivlar	654 957.00	585 362.00	54.5 %
	Jami aktivlar	1 182 853.00	1 072 995.00	100%
6	Uzoq muddatli majburiyatlar	442 530.00	309 850.00	
7	Joriy kreditorlik qarzlari	55 441.00	164 991.00	
8	Jami joriy majburiyatlar	497 971.00	474 841.00	
	Aylanma mablag'lar miqdori (5 satr-8 satr)	156 986.00	110 521.00	

Manba: "Uychi suv qurilish" MChJ kichik korxonasining 01.01.2024-yil holatiga moliyaviy hisoboti F-1

Korxona aylanma mablag'larini tahlil qilish jadvaliga asoslanganda, joriy aktivlar miqdori 585,362.00 ming so'm, joriy majburiyatlar miqdori esa 474,841.00 ming so'mni tashkil

etadi. Joriy aktivlar orasida tovar moddiy zaxiralari 129,835.00 ming so'm, debitorlik qarzlar 455,527.00 ming so'm, pul mablag'lari va ekvivalentlari 0.00 so'm, qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar esa 0.00 so'm. Ushbu ma'lumotlarga asosan, aylanma mablag'lar miqdori 110,521.00 ming so'mni tashkil etadi, bu joriy aktivlardan joriy majburiyatlarni ayirib olinganda olinadi. Tahlil natijalari shundan iboratki, aylanma mablag'lar ijobiy miqdorda bo'lib, bu korxonada likvidlik borligini va joriy majburiyatlarni ado etish uchun yetarli aktivlar mavjudligini ko'rsatadi. Joriy aktivlar joriy majburiyatlardan ko'proq ekanligi, korxona o'z majburiyatlarini ado etish uchun yetarli mablag'larga ega ekanligini anglatadi. Bundan tashqari, debitorlik qarzlarining yuqori miqdori mijozlardan olingan qarzlarining ko'pligini ko'rsatadi, bu korxona uchun likvidlikni ta'minlash maqsadida majburiyatlarning o'z vaqtida to'lanishini talab qiladi.

Aylanma mablag'larning **aylanish koeffitsiyentini aniqlash uchun** joriy aktivlar va joriy majburiyatlar o'rtasidagi nisbatni olamiz.

$$\text{Aylanish koeffitsienti} = \frac{\text{Joriy aktivlar}}{\text{Joriy majburiyatlar}} = \frac{585\,362,00}{474\,841,00} \approx 1,23$$

Demak korxona aylanma mablag'larining aylanish koeffitsiyenti 1.23. Bu korxona joriy aktivlarini joriy majburiyatlariga nisbatan 1.23 marta aylantira olishini ko'rsatadi. Aylanish tezligi 1 dan yuqori bo'lsa, bu korxona likvidlik bilan bog'liq muammolarga duch kelmasligi va majburiyatlarni o'z vaqtida ado etish imkoni borligini anglatadi. Aylanish tezligining yuqori bo'lishi korxona uchun ijobiy ko'rsatkich hisoblanadi, chunki bu majburiyatlarni ado etishda yetarli aktivlar mavjudligini ko'rsatadi.

Korxona aylanma mablag'lari bo'yicha salbiy jihatlar shundan iboratki, debitorlik qarzlar miqdori 455,527.00 ming so'mni tashkil etadi, bu esa mijozlardan olingan qarzlarining yuqori ko'pligini ko'rsatadi. Agar mijozlar o'z qarzlarini o'z vaqtida to'lamasa, bu korxona uchun moliyaviy muammolarni keltirib chiqarishi ehtimol. Shuningdek, korxonada pul mablag'lari va ekvivalentlari 0.00 so'm, ya'ni joriy majburiyatlarni to'lash uchun juda kam imkoniyat mavjud. Naqd pulning yo'qligi likvidlikni muammolashtirishi mumkin. Joriy kreditorlik qarzlar 164,991.00 ming so'm bo'lib, agar o'z vaqtida to'lanmasa, bu korxona uchun moliyaviy yukni oshirishi va likvidlik muammolarini keltirib chiqarishi ehtimol. Bundan tashqari, aylanma mablag'lar miqdori 110,521.00 ming so'm bo'lsa-da, aktivlarning aylanish tezligi past bo'lsa, likvidlik muammolari yuzaga kelishi mumkin. Ushbu omillar korxonadagi likvidlikni muammolashtirishi va moliyaviy barqarorlikka salbiy ta'sir o'tkazishi mumkin. Korxona ushbu muammolarni hal qilish uchun debitorlarning to'lovlarini nazorat qilish va pul mablag'larini oshirishga e'tibor berish kerak.

Yuqoridagi ma'lumotlar va tahlil natijalaridan shuni aytishimiz mumkinki, korxona aylanma mablag'laridan samarali foydalanmayapti. Bunga sabab, aylanma mablag'lar miqdori 110,521.00 ming so'm bo'lib, u joriy majburiyatlarni to'lash uchun yetarli bo'lsa-da, bu holat likvidlikni ta'minlashda muammolarni keltirib chiqaradi. Aylanish koeffitsiyenti 1.23 bo'lib, bu ijobiy ko'rsatkich hisoblanadi, chunki u aktivlar majburiyatlarga nisbatan yetarli ekanini ko'rsatadi. Biroq, korxonada naqd pulning yo'qligi likvidlikda jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi. Naqd pulning mavjud emasligi, joriy majburiyatlarni ado etishda qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin.

Debitorlik qarzlar miqdori 455,527.00 ming so'mni tashkil etadi, bu esa mijozlardan to'lovlarning kechikishiga olib kelishi mumkin. Agar mijozlar o'z qarzlarini vaqtli to'lamasa, bu

holat korxona pul oqimini pasayishiga va iqtisodiy qiyinchiliklarga sabab bo'lishi mumkin. Shu sababli, korxonaga debitorlik qarzlari tezroq yig'ish va naqd pulni oshirish uchun samarali choralar ko'rish kerak. Bundan tashqari, debitor qarzdorliklarning jami aktivlardagi ulushi 42.4 foizni tashkil etmoqda. 2-jadvaldagi debitor qarzdorlik uchun berilgan tavsiyamizga ko'ra debitor qarzdorlik miqdorini aktivlarning 15-20 foizidan oshirmaslikni tavsiya qilgan edik. Bu debitor qarzdorliklarni samarali boshqarishda muammolar borligidan dalolat beradi. Mazkur holat korxona pul oqimini pasaytiradi va likvidlikda muammolar yuzaga keltiradi. Bunda aktivlar va majburiyatlarning samarali boshqarilishi uchun ichki jarayonlarni optimallashtirish muhim. Ushbu choralar korxona likvidligini yaxshilashda va aylanma mablag'laridan samarali foydalanishda yordam beradi.

Yuqorida olib borilgan tahlil va muhokamalarga asosan biz kichik biznes subyektlariga ularning aylanma mablag'larini shakllantirish va undan samarali foydalanish bo'yicha quyidagi taklif va tavsiyalarni ishlab chiqdik:

- **Moliyaviy monitoringni o'rnatish:** Korxona moliyaviy ko'rsatkichlarini muntazam kuzatib borishi kerak. Debitorlik qarzlari, naqd pul kirimlari va chiqimlarini tahlil qilish, pul oqimini nazorat qilish uchun avtomatlashtirilgan tizimlarni joriy qilish tavsiya etiladi.
- **Budjetlash va moliyaviy rejalashtirish:** Korxonalar o'z faoliyatini samarali amalga oshirish uchun moliyaviy rejalar tuzishi va mablag'larni to'g'ri taqsimlashi kerak. Budjetlash orqali har bir bo'lim uchun alohida mablag' ajratish, resurslarni samarali taqsimlashga yordam beradi.
- **Debitorlik qarzlari boshqarish:** Debitorlik qarzlari samarali boshqarish uchun mijozlar bilan to'lov muddatlarini aniq belgilash va to'lovlarni o'z vaqtida yig'ish tizimini joriy qilish tavsiya etiladi. To'lovlarni nazorat qilish uchun avtomatlashtirilgan tizimlardan foydalanish mumkin.
- **Moliyaviy manbalarni diversifikatsiyalash:** Aylanma mablag'larni shakllantirish uchun bank kreditlari, investorlardan mablag' jalb qilish va kraudfanding kabi moliyaviy manbalardan foydalanishni kengaytirish kerak. Bu, moliyaviy resurslarning yetarilishini ta'minlashga yordam beradi.
- **Zamonaviy moliyaviy texnologiyalardan foydalanish:** Moliyaviy operatsiyalarni avtomatlashtirish, elektron to'lov tizimlarini joriy qilish, moliyaviy ma'lumotlarni tahlil qilishda zamonaviy dasturiy ta'mingdan foydalanish tavsiya etiladi. Bu, operatsiyalarni tez va samarali o'tkazish imkonini beradi.
- **Ta'lim va treninglar:** Xodimlarning moliyaviy bilimlarini oshirish maqsadida treninglar tashkil qilish kerak. Bu, korxona faoliyatida samaradorlikni oshirishga yordam beradi.
- **Tashkiliy strukturani optimallashtirish:** Korxona ichki jarayonlarni optimallashtirish, vazifalarni aniq belgilash va mas'uliyatlarni taqsimlash orqali aylanma mablag'larni samarali boshqarish imkonini yaratadi.
- **Savdo shartnomalari va shartlarini qayta ko'rib chiqish:** Mijozlar bilan savdo shartnomalarida to'lov muddatlarini belgilash, tovarlarning qaytarilishini minimallashtirish va shunga mos ravishda shartlarni takomillashtirish kerak.

- **Ijtimoiy masalalarga e'tibor:** Kichik biznes subyektlari ijtimoiy mas'uliyatni hisobga olib, mahalliy jamiyatni qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan loyihalarni amalga oshirishlari kerak.

Bundan tashqari kichik biznes subyektlariga aylanma mablag'larni shakllantirishda yangi yo'nalish va imkoniyatlarni ochish maqsadida quyidagi takliflarni bildiramiz:

- **Moliyaviy tekshirish dasturlari:** Korxonalar o'z moliyaviy rejalarini sinab ko'rish uchun tekshiruvchi dasturlaridan foydalanishlari mumkin. Bu dasturlar foiz stavkalarini, bozor sharoitlarini va debitorlik qarzlarni hisobga olgan holda, turli rejalarini bajarish imkonini beradi.
- **Ijtimoiy media platformada kraudfanding:** Ijtimoiy media platformalarini kraudfanding manbai sifatida foydalanish, kichik bizneslarga yangi mijozlar va investorlarni jalb qilish imkonini beradi. Mahalliy jamoat bilan aloqa o'rnatish uchun ijtimoiy media faoliyatini faollashtirish muhim.
- **Moliyaviy ma'lumotlar tahlili uchun AI:** Moliyaviy ma'lumotlarni tahlil qilish va bashoratlash uchun sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish. AI algoritmlari, pul oqimlari va debitorlik qarzlari bo'yicha to'g'ri bashoratlar berishda yordam beradi.
- **Mobil moliyalashtirish platformalari:** Mobil qurilmalar uchun maxsus moliyaviy platformalar ishlab chiqish, kichik bizneslarga tez va oson moliyalashtirishni ta'minlashga yordam beradi. Mobil to'lovlar va moliyaviy operatsiyalarni avtomatlashtirish, operatsiyalarning samaradorligini oshiradi.
- **Ijtimoiy mas'uliyatni hisobga olish:** Korxonalar ijtimoiy mas'uliyatni moliyaviy strategiyalariga integratsiya qilishlari kerak. Mahalliy jamiyatga yordam berish, joriy loyihalarni moliyalashtirishda ijtimoiy natijalarni hisobga olish, mijozlar va investorlarni jalb qilishda muhim bo'lishi mumkin.
- **Raqobatbardoshlikni oshirish uchun hamjihatlik:** Kichik bizneslar orasida hamjihatlikni rivojlantirish, resurslarni birgalikda ishlatish va moliyaviy manbalarni optimallashtirish imkonini beradi. Bu, aylanma mablag'larni shakllantirishda samaradorlikni oshirishga yordam beradi.
- **Pul o'tkazmalari uchun maxsus platformalar:** Mahalliy bozorda pul o'tkazmalari uchun maxsus platforma yaratish, kichik bizneslarga tez va arzon moliyaviy xizmatlarni taklif etishni ta'minlaydi. Bu, ularning aylanma mablag'larini samarali boshqarishda yordam beradi.
- **Texnologik tayyorlash markazlari bilan hamkorlik:** Texnologik tayyorlash markazlari bilan hamkorlik qilib, kichik bizneslar innovatsion moliyaviy qarorlarni ishlab chiqish va joriy qilishlari mumkin. Bu, aylanma mablag'larni shakllantirishda yangi imkoniyatlarni yaratishi mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, O'zbekistondagi kichik biznes mamlakat iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismi sifatida, ish o'rinlari yaratish, mahalliy mahsulotlarni ishlab chiqarish va iqtisodiy rivojlanishga katta hissa qo'shadi. Tadqiqotda kichik biznesning aylanma mablag'larini shakllantirishdagi muammolar, moliyaviy manbalarning yetarliligi, debitorlik qarzlari va naqd pul resurslarini boshqarish kabi asosiy masalalarga e'tibor qaratildi. Zamonaviy moliyaviy texnologiyalar va kraudfandingning ahamiyati tahlil qilindi. Maqolada keltirilgan tavsiyalar, jumladan, moliyaviy monitoringni joriy qilish, budjetlash, debitorlik qarzlarni samarali boshqarish, zamonaviy moliyaviy texnologiyalardan foydalanish va ijtimoiy

mas'uliyatni hisobga olish, kichik biznes subyektlarining moliyaviy barqarorligini oshirish va aylanma mablag'lardan samarali foydalanishga yordam beradi. Shuningdek, yangi takliflar, jumladan, moliyaviy simulyatsiya dasturlari, ijtimoiy media platformalarda kraudfanding, sun'iy intellektdan foydalanish, mobil moliyalashtirish platformalari, kooperatsiya va texnologik inkubatorlar bilan hamkorlik, kichik bizneslarga yangi imkoniyatlar yaratishga xizmat qiladi. Ushbu tadqiqotning natijalari, kichik biznes subyektlarining aylanma mablag'larni shakllantirish va moliyaviy faoliyatlarni samarali amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'lishi kerak. Bundan tashqari, tadqiqot natijalari, olib borilgan tahlillar va tavsiyalar, kichik biznesning rivojlanishini ta'minlash va iqtisodiy barqarorlikni saqlash uchun samarali strategiyalarni ishlab chiqishda yordam beradi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Alkaisi T. Sovremennye istochniki formirovaniya kapitala v sfere malogo biznesa. // Stencheskiy vestnik. 2022.. № 5-4 (197). S. 36-37.
2. Abbasova O. M. Sovershenstvovanie razvitiya predpriyatiy malogo biznesa // Vestnik Akademii znaniy. 2020. № 3 (38). S. 10–14.
3. Akramov E.A. Korxonalarining moliyaviy holati tahlili. - T.: Moliya, 2003. – B. 35-85.
4. Bikmetova Z. M. Osnovnye napravleniya obespecheniya finansovoy bezopasnosti predpriyatiya // Aktualnye voprosi sovremennoy ekonomiki. 2019. № 6 (1). S. 363-370.
5. Burxanov A.U., Hamdamov O.N. "Moliyaviy menejment". Darslik. -Toshkent : Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2020y.
6. Voxobov A., Ibroximov A., Ishonqulov N., "Moliyaviy va boshqaruv taxlili". – Toshkent: "Sharq" Nashriyot – matbaa AK, 2005y.
7. Garaev I.I. Osobennosti upravleniya osnovnim kapitalom predpriyatiya. Modern Science.2021. № 1-2. S. 41-42.
8. Maxmudov E.X., "Korxona iqtisodiyoti". – Toshkent: "O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti", 2004 y.
9. Orexov S.A. Upravlenie osnovnim kapitalom predpriyatiya. Molodej i nauka. 2016. № 4.S. 156.
10. Parshin A.B. Finansovie instrumenti upravleniya osnovnim kapitalom predpriyatiya i osobennosti ix primeneniya v RF. A. B. Parshin, O.A. Okorokova. The Scientific Heritage. 2021. № 66-3 (66). S. 12-15.
11. Pardaev M.Q., Isroilov B.I. Moliyaviy tahlil: (Uslubiy ko'rgazmalar va tavsiyalar). - T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2019. – B. 197.
12. Padachi K.,International Review of business research papers, 2006–citeseer. Vo.2 No. 2. October 2006, Pp. 45 -58. "Trends in Working Capital Management and its Impact on Firms' Performance: An Analysis of Mauritian Small Manufacturing Firms.
13. Razinkov P.I., Maksimova A.D. Klyuchevye napravleniya effektivnogo upravleniya kapitalom predpriyatiya. "Theoria: pedagogika, ekonomika, pravo". 2021. № 4(5). S. 135-141.
14. Qo'chqarov B.X., "Kichik biznes subyektlarida aylanma mablag'larni boshqarishda moliyaviy rejalashtirishning ahamiyati". – Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi,2025-1/2, Xiva 2025y.
15. Qosimov X.Q., Aslanova D.X., Ergashev R.E., "Korxona iqtisodiyoti" o'quv qo'llanma. Samarqand, SamDU nashri 2008y.
16. Qo'chqarov B.X., "Korxona kapitalini samarali boshqarishning asosiy yo'nalishlari". Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 4(8), sep.2024. 224-232b.

17. Kuchkarov B.X., Innovative approaches to managing working capital of small business entities in the conditions of the economy of Uzbekistan. American Journal of Economics and Business Management. Vo:7 Issue:10, ISSN:2576-5973, <https://doi.org/10.31150/ajebm.v7i10.2996>
18. Kuchkarov B.X., Methods of forming and effectively managing working capital for small business entities in the context of the new Uzbekistan economy. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance (CAJITMF) Vo:06 Issue:01/January 2025, ISSN:2660-454X, <https://doi.org/10.17605/cajitm.v6i1.832>
19. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti xuzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari. <https://stat.uz/uz/>

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

IMPROVING THE FORMALIZATION OF PAID ANNUAL LEAVE FOR EMPLOYEES IN JOINT-STOCK COMPANIES

Abdimurodov Bahrom Ochilovich

Lecturer at the Kamoliddin Behzad National Institute of Painting and Design

Abdimurodov Bahodir Ochilovich

Lecturer at the Sherobod Abu Ali Ibn Sina Public Health College doctoral student of KarSU

Abstract. This article analyzes the process of formalizing paid annual leave for employees in joint-stock companies. Annual leave plays a crucial role in protecting employees' rights and ensuring their effective performance. However, in practice, various issues arise, including planning leave schedules, payment for the leave period, and documentation. The article examines international experience and national legislation, providing recommendations for improving this process.

Keywords: joint-stock companies, annual leave, labor legislation, employee rights, leave payment, documentation.

AKSIYADORLIK JAMIYATLARIDA XODIMLARGA HAQ TO'LANADIGAN HAR YILGI MEHNAT TA'TILINI RASMIYLASHTIRISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Abdimurodov Baxrom Ochilovich

Kamoliddin Behzod nomidagi

Milliy rassomlik va dizayn instituti o'qituvchisi

Abdimurodov Bahodir Ochilovich

Sherobod Abu Ali ibn Sino nomidagi

jamoat salomatligi texnikumi o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada aksiyadorlik jamiyatlarida xodimlarga to'lanadigan har yillik mehnat ta'tilini rasmiylashtirish jarayoni tahlil qilinadi. Mehnat ta'tili xodimlarning huquqlarini himoya qilish va ularning samarali faoliyat yuritishini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Biroq, amaliyotda ushbu jarayonda turli muammolar, jumladan, ta'til grafisini rejalashtirish, ta'til davri uchun to'lovlar va hujjatlashtirish bilan bog'liq muammolar kuzatilmoqda. Maqolada mazkur jarayonni takomillashtirish bo'yicha xalqaro tajriba va milliy qonunchilik asosida taklif va tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: aksiyadorlik jamiyatlari, har yillik mehnat ta'tili, mehnat qonunchiligi, xodimlar huquqlari, ta'til to'lovi, hujjatlashtirish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N15>

Kirish. Mamlakatimizda mehnat munosabatlarini takomillashtirish, xodimlarning huquqlarini himoya qilish va ularning samarali mehnat faoliyatini ta'minlash muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, aksiyadorlik jamiyatlarida xodimlarning mehnat huquqlarini himoya qilish, jumladan, har yillik mehnat ta'tilini rasmiylashtirish jarayonini yanada takomillashtirish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Har yillik mehnat ta'tili xodimning mehnat unumdorligini oshirish, jismoniy va ruhiy tiklanishiga xizmat qiladigan muhim ijtimoiy-huquqiy mexanizmdir. Xodimga ma'lum

muddatga ish haqi saqlangan holda ta'til berilishi uning mehnat samaradorligini oshirishga va salomatligini tiklashga xizmat qiladi. Ushbu ta'til odatda 12 oy davomida ishlagan har bir xodimga qonunchilikda belgilangan tartibda beriladi.

Mehnat ta'tili O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi va tegishli normativ hujjatlar asosida rasmiylashtiriladi. Har bir tashkilot, shu jumladan aksiyadorlik jamiyatlari, xodimlarning ta'til grafisini oldindan tasdiqlaydi va uni rejalashtirishga alohida e'tibor qaratadi. Xodim ta'tilga chiqishidan oldin unga ta'til puli hisoblanib, ta'til boshlanishidan kamida bir hafta oldin to'lanishi shart. Mehnat ta'tili, odatda, asosiy va qo'shimcha turlarga bo'linadi hamda xodimning mehnat stajiga, lavozimiga va ish sharoitlariga bog'liq ravishda belgilanadi.

Har yillik mehnat ta'tili xodimlar uchun nafaqat dam olish, balki ish unumdorligini oshirish, charchoqning oldini olish va uzoq muddat barqaror ishlashni ta'minlash vositasi hamdir. Tadqiqotlarga ko'ra, o'z vaqtida ta'tilga chiqmagan yoki ortiqcha ishlagan xodimlarning sog'lig'i yomonlashadi, mehnat faoliyatida xatoliklar ko'payadi va ish samaradorligi pasayadi. Shu sababli, aksiyadorlik jamiyatlari kabi yirik tashkilotlarda xodimlarning dam olish tizimini to'g'ri tashkil etish nafaqat xodimning, balki korxonaning ham umumiy natijalariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Har yillik haq to'lanadigan mehnat ta'tili dunyo tajribasida XIX asr oxiri va XX asr boshlarida keng tarqalgan. Ilk bor bunday tizim sanoatlashgan davlatlarda ishchilarning mehnat huquqlarini himoya qilish maqsadida joriy etilgan. O'zbekistonda esa mustaqillikdan so'ng Mehnat kodeksi qabul qilinishi bilan ushbu ta'til huquqiy asosda mustahkamlandi va bugungi kunda davlat, xususiy hamda aksiyadorlik jamiyatlari tizimida majburiy mehnat kafolatlaridan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolada aksiyadorlik jamiyatlarida xodimlarga to'lanadigan har yillik mehnat ta'tilini rasmiylashtirish bilan bog'liq dolzarb masalalar, mavjud muammolar va ularning yechimlari bo'yicha takliflar tahlil qilinadi. Shu bilan birga, xalqaro tajribalar va milliy qonunchilik me'yorlari asosida ushbu jarayonni yanada takomillashtirish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Qonunchilik palatasi tomonidan 2021-yil 14-oktyabrda qabul qilingan, Senat tomonidan 2022-yil 17-martda ma'qullangan "O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksini tasdiqlash to'g'risida"gi 798-sonli O'zbekiston Respublikasining Qonuniga muvofiq 2023-yil 30-apreldan yangi tahrirdagi Mehnat Kodeksi kuchga kirdi.[1]

O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Mehnat kodeksining 213-moddasida mehnat shartnomasi asosida faoliyat yuritayotgan xodim uchun har yilgi mehnat ta'tili nazarda tutilgan bo'lib, Kodeksning 217-moddasida har yilgi asosiy eng kam mehnat ta'tilining davomiyligi yigirma bir kalendar kunni tashkil etishi belgilanib, 219-moddasida esa har yilgi qo'shimcha mehnat ta'tillari qonunchilikda, jamoa kelishuvlarida, shuningdek jamoa shartnomasida, ichki hujjatlarda, mehnat shartnomasida nazarda tutilgan boshqa hollarda berilishi belgilangan.

Ko'p hollarda aksiyadorlik jamiyatlarida ishlab chiqarishning uzluksizligini ta'minlash, biznes rejada ko'rsatilgan asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarning bajarilishini ta'minlash maqsadida o'z xodimlariga mehnat ta'tillarini o'z vaqtida taqdim qilishmaydi. Mehnat ta'tilini o'z vaqtida taqdim qilmaslik jamiyat uchun foydali ko'rinadi: ish jarayoni to'xtab qolmaydi,

kimningdir o'rniga ishlaydigan xodimni izlash, mehnat ta'tiliga ketgan xodimning vazifalarini boshqa xodimga yuklash orqali kimgadir qo'shimcha pul to'lash kerak bo'lmaydi, korxona faoliyati bir maromda faoliyatini davom ettiradi. Natijada yillar davomida foydalanilmagan mehnat ta'tillari yig'ilib, jamiyat xodimni ishdan bo'shatganda barcha foydalanilmagan asosiy (O'zbekiston Respublikasining Mehnat Kodeksi 217-moddasi) va qo'shimcha (O'zbekiston Respublikasining Mehnat Kodeksi 219-moddasi) mehnat ta'tillari uchun kompensatsiya to'lashiga to'g'ri keladi. Aksariyat aksiyadorlik jamiyatlarida asosiy mehnat ta'tiliga jamoa kelishuvlariga asosan qo'shimcha mehnat ta'tili kunlari berilishi kafolatlanganligini hisobga olsak, bunday kompensatsiyalar ko'p yillar davomida to'planib, salmoqli summani tashkil qilishi amaliyotda o'z isbotini topmoqda.

Muhokama. Aksiyadorlik jamiyati xodimi ishdan bo'shayotganda foydalanilmagan asosiy va qo'shimcha mehnat ta'tili uchun kompensatsiya olishga haqli. Aslida xodim ta'til olmay ishlagan barcha yillar uchun ish haqi olgan, endi esa kompensatsiya ham oladi, ya'ni bu vaqt uchun ikki marta haq to'lanadi. Kompensatsiya kompensatsiya olish davridan oxirgi bir yil (12 oy) dagi o'rtacha ish haqidan kelib chiqqan holda hisoblanadi. Aksiyadorlik jamiyatida oxirgi 12 oyda ish haqi darajasi keskin ortgan bo'lsa, bu yana jamiyatning moliyaviy holatiga, ko'zda tutilmagan xarajatlarning ortishiga, foydasiga ta'sir qiladi. Aksiyadorlik jamiyatlarining o'z vaqtida mehnat ta'tiliga chiqmagan xodimlari bir vaqtda bo'shash uchun ariza yozsa, kompensatsiya summasi salmoqli bo'ladi, ish beruvchida esa xodim bilan mehnat shartnomasi bekor qilingan kuni bunday kompensatsiyani to'lash uchun moliyaviy imkoniyat bo'lmasligi mumkin, lekin to'lovni amalga oshirish uning qonunga muvofiq majburiyatidir.[2]

Agar ta'tillar o'z vaqtida taqdim etilganda edi, xodim ta'tillarda bo'lgan vaqt uchun ta'til pulini olgan, bu davr uchun unga ish haqi hisoblanmagan bo'lar edi. Ishdan bo'shatishda bu davr uchun ikki hissa to'lov ham bo'lmas edi.

Yuqoridagi kabi muammolar aksiyadorlik jamiyatlarining biznes rejasida ko'rsatilgan sof foydaga to'sqinlik qilmasligi, aksiyadorlik jamiyatining aksiyadorlar oldidagi majburiyatlarining o'z vaqtida bajarilishiga, belgilangan iqtisodiy ko'rsatkichlarga erishish hamda joriy to'lov qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatmasligi uchun aksiyadorlik jamiyatlarining xodimlariga to'lanadigan mehnat ta'tili rezervini tashkil etish bo'yicha "Xodimlarga mehnat ta'tili bo'yicha rezervlar" nomli ishchi schyotni kiritish orqali yuqoridagi moliyaviy muammoni yumshatishga yechim taklifini kiritishimiz mumkin.[3]

O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksiga asosan har yili olinadigan mehnat ta'tilini Aksiyadorlik jamiyatlari ichki lokal hujjatlari bilan majburiy qilinishi xodimning ishdan ketishida foydalanilmagan mehnat ta'tili uchun kompensatsiya to'lanishiga va aksiyadorlik jamiyatlarida ish haqi fondining keskin oshib ketishiga ham olib kelmaydi.

Xodimlar mehnat ta'tilidan o'z vaqtida foydalanmasdan, ishdan bo'shash vaqtida foydalanilmagan mehnat ta'tili uchun kompensatsiya olishi xam vaqtbay ish haqi to'lanishiga, ham ishdan bo'shash vaqtida kompensatsiya to'lanishi ya'ni jamiyat uchun ikki marta Mehnatga haq to'lash tarzidagi daromadlar to'lanishi sifatida qaralishi mumkin. Chunki xodim o'z vaqtida mehnat ta'tiliga chiqsa, shu oy uchun vaqtbay ish haqi to'lanmaydi va kompensatsiya to'lanishiga ham olib kelmaydi.

Natijalar. Shartli misol: O'rtacha oyligi 5 mln. bo'lgan, 500 kishi ishlaydigan aksiyadorlik jamiyatining o'rtacha 50 nafar xodimi 5 yil davomida o'z vaqtida mehnat ta'tiliga chiqmagan holatni ko'rib chiqamiz. Ushbu 50 nafar xodim bir vaqtda ishdan bo'shaganda, foydalanilmagan

mehnat ta'tili uchun ishdan bo'shash vaqtida to'lanishi lozim bo'lgan kompensatsiya miqdorini 1 yildan 5 yilgacha muddatda o'zgarishini hisoblaymiz.

1-jadval

<i>Mehnat ta'tiliga chiqmagan xodimlar uchun kompensatsiya (yil)</i>	<i>Mehnat ta'tiliga chiqmagan xodimlar uchun kompensatsiya summasi (so'm)</i>	<i>Ish haqi fondidan qo'shimcha hosil bo'ladigan ijtimoiy soliq summasi (so'm)</i>
1	2	3
1 yilda	237 154 151	28 458 498
2 yilda	474 308 301	56 916 996
3 yilda	711 462 451	85 375 494
4 yilda	948 616 601	113 833 992
5 yilda	1 185 770 751	142 292 490

5 yilda bu summa 50 (nafar xodim) *5 000 000 (o'rtacha 1 oylik ish haqi) */25,3 (qabul qilingan birlik) =250 000 000 / 25,3 (qabul qilingan birlik) = 9 881 423*24 (ish kuni) = 237 154 151*5 yil = 1 185 770 751 so'm ortiqcha mehnatga haq to'lash tarzidagi daromadlar hisoblanib, shuningdek 1 185 770 751 *12/100 = 142 292 490 so'm ijtimoiy soliq hisoblanishiga, jami 1 328 063 241 so'm qo'shimcha ish haqi va soliq majburiyatlari yuzaga kelib, aksiyadorlik jamiyatlarining foydasining sezilarli kamayishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. (Shartli misol muallif tomonidan hisob-kitob qilingan).

Xulosa. Aksiyadorlik jamiyatlarida xodimlarga to'lanadigan har yillik mehnat ta'tilini rasmiylashtirish va ushbu jarayonni samarali boshqarish mehnat qonunchiligi talablariga rioya qilish hamda moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonni yanada takomillashtirish uchun aksiyadorlik jamiyatlari quyidagi muhim jihatlarga e'tibor qaratishi lozim:

1. Xodimlarni boshqarish bo'limi (HR) har yili tasdiqlanadigan mehnat ta'tiliga chiqish jadvaliga qat'iy rioya qilishi

- Mehnat ta'tili grafigining belgilangan tartibda tuzilishi va tasdiqlanishi xodimlarning dam olish huquqini ta'minlash bilan birga, jamiyatning ishlab chiqarish jarayoniga ham uzluksizlik kiritadi.
- Ta'til rejalari oldindan kelishilgan holda ishlab chiqilishi va ushbu jadval asosida xodimlarning ish yuklamasi muvozanatli taqsimlanishi kerak.
- Ishlab chiqilgan jadvalning qat'iy bajarilishi xodimlarning huquqlarini ta'minlash bilan birga, kutilmagan mehnat resurslari tanqisligini oldini olishga xizmat qiladi.

2. Aksiyadorlik jamiyatlarining xodimlariga to'lanadigan mehnat ta'tili rezervini tashkil etish

- Xodimlarning daromadlariga to'lanadigan mehnat haqi bo'yicha jamg'arilgan summalarni hisobot yilida hisobga olish orqali aksiyadorlik jamiyatining moliyaviy barqarorligini ta'minlash mumkin.
- Moliyaviy rezerv tizimini yo'lga qo'yish natijasida jamiyat o'zining majburiyatlarini o'z vaqtida bajarishi, xodimlarning mehnat haqlari va ta'til pullarini kechiktirmasdan to'lab borishi ta'minlanadi.

- Bu esa nafaqat xodimlarning ijtimoiy himoyasini kuchaytiradi, balki aksiyadorlik jamiyatining umumiy moliyaviy barqarorligi va to'lov qobiliyatining mustahkamlanishiga ham xizmat qiladi.

Ushbu tartib-qoidalarga qat'iy rioya qilish aksiyadorlik jamiyatlarining mehnat qonunchiligida nazarda tutilgan normalarga muvofiq ishlashiga, xodimlarning ijtimoiy himoyasini kuchaytirishiga, shuningdek, jamiyatning aksiyadorlar oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida bajarishiga imkon yaratadi.

Bundan tashqari, yuqoridagi chora-tadbirlar jamiyat biznes-rejasida ko'rsatilgan moliyaviy ko'rsatkichlarga erishishga, pul oqimlarini samarali boshqarishga hamda joriy to'lov qobiliyatini oshirishga yordam beradi. Shu sababli, aksiyadorlik jamiyatlari mehnat ta'tili bilan bog'liq jarayonlarni takomillashtirish orqali nafaqat xodimlarning manfaatlarini himoya qiladi, balki o'zining iqtisodiy barqarorligini mustahkamlashga ham erishadi.

Aksiyadorlik jamiyatlarida xodimlarga to'lanadigan har yillik mehnat ta'tilini rasmiylashtirish mehnat huquqlarini ta'minlashning muhim jihatlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon xodimlarning dam olishi va ish samaradorligini oshirishga xizmat qilishi bilan birga, mehnat qonunchiligiga muvofiq tartibga solinishi lozim.

Maqolada ta'tilni rasmiylashtirish jarayonida uchraydigan muammolar, jumladan, ta'til grafigining noto'g'ri rejalashtirilishi, moliyaviy va hujjatlashtirish bilan bog'liq kechikishlar tahlil qilindi. Ushbu muammolarni hal etish uchun xalqaro tajriba va milliy qonunchilik asosida ta'tilni rasmiylashtirish mexanizmini yanada takomillashtirish bo'yicha takliflar berildi.

Umuman olganda, xodimlarning mehnat huquqlarini to'laonli ta'minlash va ta'til jarayonining samarali tashkil etilishi aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatining barqarorligi va xodimlarning mehnat unumdorligiga bevosita ta'sir qiladi. Shu sababli, ushbu jarayonni yanada soddalashtirish va samaradorligini oshirish dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasining Mehnat Kodeksi. O'zbekiston Respublikasining 28.10.2022-yil O'RQ-798 son Qonuni bilan tasdiqlangan. <https://lex.uz/docs/6257288>
2. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 06.05.2014-yildagi O'RQ-370-son. <https://lex.uz/docs/-2382409>
3. O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi. "O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 30.12.2019-yildagi O'RQ-599-son. <https://lex.uz/docs/4674902>

Received: 16 February 2025**Accepted:** 5 March 2025**Published:** 20 March 2025*Article / Original Paper***SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND TRANSITION TO GREEN ECONOMY****Matkarimov Inomjon Baxtiyorovich**PhD, Associate Professor of the Department of
Economics University MamunE-mail: inomjonmatkarimov0303@gmail.com**Yuldashbayev Azizulloh Bunyodbek o'g'li**

Student of Economics

at Ma'mun University

Abstract. Sustainable development and the transition to a "green" economy is an important issue both for the global economy and for regions and countries. The development of the economy and the transition to a "green" economy reflect many issues, such as the rapid growth of the world's population, environmental degradation, rapid depletion of natural resources, and the impact of economic activity on the global situation. The transition to a green economy is crucial for reducing the rapid depletion of natural resources and preserving the environment. This will reduce emissions, improve air and water quality, and create a favorable environment for biological development. The transition to a "green" economy is linked to the development of renewable energy sources. Such renewable sources play an important role in ensuring energy supply. The development of a "green" economy contributes to the creation of new industries and jobs. Renewable energy, engineering and equipment supply, biotechnology create new jobs. Stimulating technological development and innovation is encouraged by the green economy. Technological progress stimulates green energy, waste management, water purification, and much more. The positive impact of the green economy contributes to human health and the overall health of society. Improving the quality of air and water improves the overall health of society.

Keywords: economy, development, environment, prosperity, equality, natural resources, food security, ecosystem, efficiency, transformation.

BARQAROR RIVOJLANISH VA YASHIL IQTISODIYOTGA O'TISH**Matkarimov Inomjon Baxtiyorovich**

Ma'mun universiteti

Iqtisodiyot kafedrası dotsenti, PhD

Yuldashbayev Azizulloh Bunyodbek o'g'li

Ma'mun universiteti

Iqtisodiyot yo'nalishi talabasi

Annotatsiya. Doimiy rivojlanish va "yashil" iqtisodiyotga o'tish jahon iqtisodiyoti uchun ham, mintaqalar va mamlakatlar uchun ham muhim masaladir. Iqtisodiyotni rivojlantirish va "yashil" iqtisodiyotga o'tish jahon aholisining tez sur'atlar bilan o'sishi, atrof-muhitning degradatsiyasi, tabiiy resurslarning tez sur'atlar bilan kamayishi, iqtisodiy faoliyatning global vaziyatga ta'siri kabi ko'plab masalalarni o'zida aks ettiradi. Tabiiy resurslarning tez sur'atlar bilan kamayishini kamaytirish va atrof-muhitni asrashda yashil iqtisodiyotga o'tish juda muhimdir. Bu chiqindilarni kamaytiradi, havo va suv sifatini yaxshilaydi, biologik taraqqiyot uchun ijobiy muhit yaratadi. Yashil iqtisodiyotga o'tish qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish bilan bog'liq. Energiya ta'minotini ta'minlashda quyosh, shamol, gidroenergetika kabi qayta tiklanadigan energiya manbalari muhim o'rin tutadi. "Yashil" iqtisodiyotni rivojlantirish yangi sanoat tarmoqlarini va ish o'rinlarini yaratishga yordam beradi. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari, muhandislik va uskunalar ta'minoti, biotexnologiya kabi sohalar yangi ish o'rinlarini yaratmoqda. Texnologik rivojlanish va innovatsiyalarni rag'batlantirish yashil iqtisodiyot tomonidan

rag'batlantiriladi. Texnologik rivojlanish yashil energiya, chiqindilarni boshqarish, suvni tozalash va boshqalarni rag'batlantiradi. Yashil iqtisodiyotning ijobiy ta'siri inson salomatligiga va jamiyatning umumiy salomatligiga hissa qo'shadi. Havo va suv sifatini yaxshilash jamiyatning umumiy salomatligini oshiradi.

Kalit so'zlar: iqtisodiyot, taraqqiyot, atrof-muhit, farovon hayot, tenglik, tabiiy resurs, oziq-ovqat xavfsizligi, ekotizim, samaradorlik, transformatsiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N16>

Kirish. Maqsadlarga erishish doirasida rivojlanish insonning o'sishiga olib keladi. Barqaror rivojlanish yondashuvi atrof-muhit, iqtisodiyot va jamiyat muvozanatini hisobga olish va inson faoliyatini qo'llab-quvvatlaydigan tabiiy resurslarning uzluksizligini ta'minlashga asoslanadi. Barqaror rivojlanish inson faoliyatining uzluksizligini ta'minlashda alohida ahamiyatga ega. Uzluksizlikni ta'minlash bugungi va kelajakni shakllantirishda ana shu tushuncha bilan izohlash mumkin. Ushbu konsepsiya doirasida iqtisodiy taraqqiyot tabiiy resurslardan muntazam foydalanish va ijtimoiy islohotlar orqali qo'llab-quvvatlanishi lozimligi ta'kidlangan. Shunday qilib, inson va tabiat o'rtasida muvozanatga erishiladi. Ushbu maqolada barqaror rivojlanish va yashil iqtisodiyotni keng va har tomonlama muhokama qilamiz. Kelajagimiz va taraqqiyotimiz uchun nima qilishimiz, qaysi bosqichlarga e'tibor qaratishimiz kerakligiga e'tibor qaratamiz.

Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy konsepsiyaga[1] ko'ra, yashil iqtisodiyot sanoat rivojlanishining atrof-muhitga salbiy ta'sirini minimallashtirish va inson farovonligi va ijtimoiy tenglikni yaxshilashga qaratilgan iqtisodiy modeldir. Yashil iqtisodiyot bugungi kunda va kelajakda, dunyoning barcha qismlarida barcha odamlarga real va nomoddiy foyda keltira oladigan barqaror, bioasoslangan va biofoydali jarayonlarni yaratishga qaratilgan. Yashil iqtisodiyot sanoat iqtisodiyotidan farq qiladi, chunki u yopiq davrli yondashuvga amal qiladi va shuning uchun uni aylanma iqtisodiyot deb ham atashadi. Yashil iqtisodiyot [2][3]- bu ekologik xavf va ekologik tanqislikni kamaytirishga qaratilgan va atrof-muhitni buzmasdan barqaror rivojlanishni maqsad qilgan iqtisodiyot. U ekologik iqtisod[4] bilan chambarchas bog'liq, lekin ko'proq siyosiy jihatdan qo'llaniladigan yo'nalishga ega.

Tadqiqotning usullari. Maqolada ilmiy abstraksiya, ekspertlar usuli, induksiya va deduksiya, ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarni tizimli tahlil qilish kabi usullardan samarali foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Barqaror taraqqiyot deganda iqtisodiy taraqqiyot ekologik va ijtimoiy sohalaridagi o'zgarishlar bilan integratsiyalashgan holda amalga oshiriladi. Bu faqat iqtisodiy manfaatlarga asoslangan iqtisodiy model natijasida atrof-muhitga zarar yetkazilishi va ijtimoiy muammolarning oldini olishga yordam beradi. Barqaror rivojlanish doirasida bir vaqtning o'zida ham bugunni, ham kelajakni hisobga olish kerak. Buning uchun tabiiy resurslardan samarali foydalanish va ijtimoiy kelajakka yo'naltirilgan adolatli tizimlarni yo'lga qo'yish zarur. Ijtimoiy taraqqiyot jiddiy qabul qilinmaydigan, tenglik mavjud bo'lmagan va hamma uchun foydali qadriyatlar ishlab chiqara olmaydigan ijtimoiy tashkilot bilan yakunlanadi. Barqaror rivojlanishning barcha uchun, shu jumladan kelajak avlodlar uchun foydalarini umumlashtirish uchun:

- Atrof-muhitga ta'sirini kamaytirish;
- Inson va tabiat o'rtasidagi muvozanatni yaratish;
- Teng imkoniyatlarni ta'minlash;
- Ko'proq adolatli jamiyatlar yaratish;

- Resurslardan samarali foydalanish;
- Isrofgarchilikning oldini olish va tejamkorlik;
- Chiqindilarni boshqarishni takomillashtirish;
- Iqtisodiy rivojlanishning barqarorligi.

Taraqqiyot bugun va kelajakda barqaror davom etishi uchun inklyuziv va keng qamrovli istiqbolni ishlab chiqish kerak. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi birinchi marta Brundtland hisobotida keng qamrovli tarzda belgilangan.

Brundtland hisoboti va barqaror rivojlanish “Bizning umumiy kelajagimiz” nomi bilan ham tanilgan hisobot 1987-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan nashr etilgan. Hisobotning nomi Norvegiyaning sobiq bosh vaziri va Atrof-muhit va rivojlanish bo'yicha Butunjahon komissiyasining sobiq raisi Gro Harlem Brundtlanddan olingan. Brundtland hisobotiga ko'ra, barqaror rivojlanish kelajak avlodlarning o'z ehtiyojlarini qondirish qobiliyatiga putur yetkazmagan holda bugungi kun ehtiyojlarini qondiradigan rivojlanish sifatida ta'riflanadi.

Ushbu hisobot barqaror rivojlanishga yagona yondashuvni taqdim etadi; Unda ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy jihatlar kompleks tarzda baholangan. Bunday yondashuv faqat iqtisodiy manfaatlarga asoslangan holda rivojlanishdan kelib chiqadigan xatarlarni aniqlashni osonlashtiradi. Ushbu hisobotda global taraqqiyot bilan bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan ba'zi muammolar ham yoritilgan. Natijada, xavf-xatar sohalari oldindan aniqlanadi va yaxshiroq kelajak uchun amalga oshirilishi kerak bo'lgan qadamlar strategik jihatdan belgilanadi.

- Aholi sonining ko'payishi
- Oziq-ovqat xavfsizligi
- Bioxilma-xillik va ekotizimlar
- Energiya talabining oshishi
- Sanoatlashtirish va atrof-muhitning ifloslanishi
- Urbanizatsiya va infratuzilma muammolari

Hisobot mazmunida ushbu yo'nalishlarning ta'kidlanishi uzluksiz rivojlanish yo'lidagi asosiy to'siqlarni yaqindan ko'rib chiqishga imkon berdi.

Yashil iqtisodiyot konsepsiyasida iqtisodiy rivojlanishni ekologik va ijtimoiy taraqqiyot bilan birga hisobga olishga urg'u beriladi. Ushbu yondashuv ijtimoiy tenglikni ta'minlaydigan, resurslardan samarali foydalanadigan, biologik xilma-xillikni himoya qiladigan va ekotizimlarga yetkazilgan zararni minimallashtiradigan iqtisodiyotlarga nisbatan qo'llaniladi. An'anaga ko'ra, rivojlanish va yuksalish tushunchalari faqat iqtisodiy nuqtai nazardan ko'rib chiqilgan, natijada ekologik va ijtimoiy qadriyatlar orqa o'ringa chiqqan. Barqaror iqtisodiy rivojlanishga erishish uchun ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va ekologik qadriyatlarni hisobga olish kerak. Shunday qilib, inson faoliyatining atrof-muhitga ta'siri kamayadi va jamiyatda iqtisodiy imkoniyatlar yanada adolatli taqsimlanadi.

Yashil iqtisodiyot barqaror rivojlanishni ta'minlash uchun zarur yondashuvni ilgari suruvchi model hisoblanadi. Ushbu modelda iqtisodiy o'sish ijtimoiy integratsiya va atrof-muhitni muhofaza qilish chora-tadbirlari bilan integratsiyalashgan. Ushbu xususiyat tufayli u an'anaviy rivojlanish yondashuviga muqobillikni taklif qiladi. Yaxshi kelajak uchun yashil iqtisodiyotni Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish vositasi sifatida ko'rib chiqish muhimdir. Birlashgan Millatlar Tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, yashil iqtisodiyot kam uglerodli, resurs tejamkor va ijtimoiy inklyuziv model sifatida ta'riflanadi. Yashil

iqtisodiyotning uchta turli o'lchovi ushbu tushunchaning keng ko'lamini va kelajakdagi e'tiborni ta'kidlaydi. Ushbu 3 ta o'lcham ham barqarorlik 3 ta o'lchovi sifatida e'tirof etiladi.

Iqtisodiy tadbir

Iqtisodiy chora iqtisodiy rivojlanish va innovatsiyalar orqali farovonlik va bandlikni oshirish bilan bog'liq.

Ijtimoiy o'lchov

Adolatli va kompleks yondashuv bilan ijtimoiy tenglikni ta'minlash ushbu chora-tadbir doirasiga kiritilgan.

Ekologik o'lchov

Ekologik chora-tadbirlar tabiatni muhofaza qilish va resurslardan oqilona foydalanishni o'z ichiga oladi.

Biz yashil iqtisodiyotni aniqladik va uning turli jihatlarini muhokama qildik. Endi barqarorlik maqsadlarida yaratilgan ushbu iqtisodiy yondashuvda ifodalangan umumiy tamoyillar doirasida uning xususiyatlarini batafsil ko'rib chiqamiz.

“Yashil iqtisodiyot” koalitsiyasi ma'lumotlariga ko'ra, “yashil iqtisodiyot”ning 5 ta tamoyili mavjud. Tozaroq va go'zalroq kelajak uchun nima qilish kerakligini tushunish ushbu 5 ta umumiy tamoyil o'rganib chiqilganda yanada aniqroq bo'ladi. Ushbu tamoyillar ushbu tushunchaning maqsadini eng keng miqyosda aks ettiradi va uning xususiyatlarini ochib beradi. Ushbu 5 ta tamoyilni batafsil ko'rib chiqamiz:

Farovonlik va taraqqiyot tamoyili

Iqtisodiy taraqqiyotning eng muhim tushunchalaridan biri bu farovonlikdir. “Yashil” iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, taraqqiyot barchaga foyda keltiradi.

Ta'limdan transportgacha, barqaror yashash joylaridan infratuzilmagacha bu tamoyil odamlar iqtisodiy rivojlanishdan foyda ko'rishini anglatadi. Ushbu tamoyil iqtisodiy modelning barqarorlik doirasida inklyuziv bo'lishi kerakligini eslatib turadi.

Tenglik va adolat tamoyili

Yashil iqtisodiyot modeli teng imkoniyatlar va daromadlarni adolatli taqsimlashga erishishga qaratilgan. Shu tariqa ijtimoiy jihatdan teng taraqqiyotga erishiladi. Shu bilan birga, kompleks yondashuv bilan iqtisodiy rivojlanishning vaqt bo'yicha barqarorligi ta'minlanadi.

Tenglik va adolatni tushunish barcha imkoniyat va ustunliklardan foydalanishda tenglikni aks ettirishdan tashqari qaror qabul qilish jarayonlarida teng ishtirok etishni ham o'z ichiga oladi. Bu borada xotin-qizlarning imkoniyatlarini kengaytirish kabi tajribalar orqali gender tengsizligini bartaraf etish va ijtimoiy adolatga erishish yo'lida muhim qadam tashlashga harakat qilinmoqda.

Atrof-muhitni muhofaza qilish prinsipi

Atrof-muhit va tabiiy resurslarga e'tibor bermaydigan iqtisodiy model kelajakni katta xavf ostida qoldiradi. Inson faoliyati va barcha iqtisodiy faoliyatlar dunyo taklif etayotgan bitmas-tuganmas resurslarni talab qiladi. Binobarin, kelajak avlodlarning ehtiyojlarini qondirish qobiliyatini saqlab qolish barchaning umumiy mas'uliyati hisoblanadi. Ishlab chiqarishdan tortib, asosiy ehtiyojlarni qondirishgacha, agar atrof-muhit himoya qilinmasa, biz ko'plab sohalarda ishlatadigan tabiiy resurslar kamayib ketish xavfiga duch keladi. Ekologik jihatdan yanada toza iqtisodiy model tabiiy tartibni saqlash va iqlim inqiroziga qarshi samarali harakat qilishni ta'minlaydi.

Samaradorlik va barqarorlik tamoyili

Doiraviy iqtisodiyot resurslardan kam foydalanish va emissiyalarni talab qiladi. Shunday qilib, tabiiy resurslardan barqaror foydalaniladi.

Shu bilan birga, aholi soni o'sishi bilan bir qatorda chiqindilarning ko'payib ketishining oldini olish choralari ko'rilmogda.

Ishlab chiqarish samaradorligi doirasida resurslardan samarali foydalanish orqali atrof-muhitga ta'sirini oshirmasdan iqtisodiy rivojlanishga erishish mumkin. Natijada, samaradorlik va barqarorlik doirasida ishlab chiqarish va iste'mol xulq-atvorini takomillashtirish va rivojlantirish yashil kelajakka eshiklarni ochadi.

Yaxshi boshqaruv tamoyili

Ijtimoiy hamkorlikka yo'naltirilgan iqtisodiy rivojlanish yondashuvi hamkorlikni rag'batlantiradi. Ushbu yondashuv institutlar uchun oson moslashish uchun kelajakdagi rivojlanishlar va potensial xavflarni nazarda tutadi.

Qaror qabul qilishda davlat va nodavlat subyektlarini birlashtiradigan inklyuziv va shaffof jarayonlar qo'shma boshqaruv strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradi. Umuman olganda, barqaror va barqaror iqtisodiyot uchun jamiyat darajasida ijtimoiy muloqot va hamkorlikni ta'minlash muhim ahamiyatga ega.

Asosiy tamoyillarni tadqiq qilgandan so'ng, transformatsiya uchun zarur bo'lgan harakatlarni belgilab olish muhimdir.

Global hamkorlik asosida tashkil etilgan "Yashil iqtisodiyot" koalitsiyasi tomonidan taklif etilgan qadamlarni chuqurroq o'rganamiz.

- Bu bosqichlar yashil iqtisodiyot uchun zarur bo'lgan tabiiy resurslar, siyosat, institutlar va tegishli qadriyatlarni aniqlashni o'z ichiga oladi.

- Yashil iqtisodiyotning ahamiyatini tegishli ta'lim va muloqot usullari orqali butun jamiyatga tushuntirish xabardorlikni oshiradi.

- Ushbu iqtisodiy jihatdan foydali modelga o'tishda va ijtimoiy hamkorlikni ta'minlashda barcha manfaatdor tomonlarning ishtirokini rag'batlantirish.

- Barcha subyektlarning o'rnatilgan ijtimoiy hamkorlikdagi ishtirokini qo'llab-quvvatlash uchun inklyuziv yondashuvni qabul qilish.

- Yashil va barqaror rivojlanish uchun iqtisodiy siyosat va samaradorlik ko'rsatkichlarini muvofiqlashtirish.

- "Yashil" iqtisodiyot sohasidagi eng yaxshi va samarali ikki tomonlama tajribalarni namoyish etish orqali tegishli tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash.

- "Yashil" iqtisodiyot tamoyillariga mos keladigan moliyalashtirish mexanizmlarini aniqlash.

- Ishtirokchilik yondashuvi orqali yashil iqtisodiyotga o'tishdagi xatarlarni aniqlash.

- Tegishli siyosiy, huquqiy va moliyaviy me'yorlarni amalga oshirish bo'yicha strategik yo'l xaritasini tayyorlash.

- Davlat, xususiy sektor va ijtimoiy tashkilotlar tomonidan tegishli investitsiyalarni amalga oshirish.

Ushbu bosqichlar yashil iqtisodiyotga o'tishning strategik yo'l xaritasini taqdim etadi. Biz atrof-muhitga minimal ta'sir ko'rsatadigan va barqarorlikka ustuvor ahamiyat beradigan kelajak sari tez harakat qilishimiz kerak.

Natijalar va tavsiyalar. Barqaror rivojlanish va yashil iqtisodiyotga o'tish jahon iqtisodiyoti, mintaqalar va mamlakatlar uchun muhim ahamiyatga ega. Yashil iqtisodiyotga

o'tish tabiiy resurslarning tez kamayishini kamaytiradi va atrof-muhitni himoya qiladi. Bu chiqindilarni kamaytiradi, havo va suvning tozaligini oshiradi, biologik taraqqiyot uchun ijobiy muhitni yaratadi. "Yashil" iqtisodiyotga o'tish qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish bilan bog'liq. Energiya ta'minotini ta'minlashda quyosh, shamol, gidroenergetika kabi qayta tiklanuvchi energiya manbalari muhim o'rin tutadi. "Yashil" iqtisodiyotni rivojlantirish yangi tarmoqlar va ish o'rinlarini yaratishga yordam beradi.

Qayta tiklanadigan energiya, muhandislik, uskunalar bilan ta'minlash, biotexnologiya kabi sohalar yangi ish o'rinlarini yaratadi. Yashil iqtisodiyot texnologiyalar va innovatsiyalarning jadal rivojlanishini rag'batlantiradi. Texnologik rivojlanish, "yashil" energetika, chiqindilarni boshqarish, suv tozaligi va boshqalar. "Yashil" iqtisodiyot amaliyoti aholi salomatligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Havo va suv tozaligini yaxshilash jamiyatning umumiy salomatligini yaxshilaydi.

Takliflar. Mahalliy va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik qilish: Yashil iqtisodiyotga o'tish uchun mahalliy va xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi hamkorlik juda muhimdir. Buni ishonchli siyosat, investitsiya va innovatsion rag'batlantirish orqali amalga oshirish mumkin.

Energiya samaradorligini rag'batlantirish: Energiya samaradorligini oshirish va qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish uchun rag'batlantirishni ta'minlash yashil iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Ta'lim va axborot almashinuvi: "Yashil" iqtisodiyotga o'tish uchun ta'lim va axborot almashinuvi juda muhimdir. Yashil iqtisodiyotning ahamiyati va amalga oshirilishi haqida insonlar, tashkilotlar va hukumatni xabardor qilish va o'qitish zarur.

Asosiy tarmoqlarni moslashtirish va transformatsiya qilish: Eskirgan iqtisodiyot tarmoqlarini moslashtirish va yangilash ham yashil iqtisodiyotga o'tishning ijobiy natijalarini oshiradi.

Qayta tiklanadigan mahsulotlar va xizmatlarni targ'ib qilish: shaffof sertifikatlash va sifat standartlari orqali yashil mahsulotlar va xizmatlarni targ'ib qilish va qabul qilish yashil iqtisodiyotning rivojlanishini ta'minlaydi.

Ushbu takliflar va natijalarga "yashil" iqtisodiyotni rivojlantirishda muvaffaqiyatga erishishning mavjud pozitsiyalari va imkoniyatlariga moslashtirilgan ekspertlar muhokamalari va siyosatlari orqali erishish mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Vinod Kumar Garg, Anoop Yadav, Neeraj Kumari[2024] Green Chemistry Approaches to Environmental Sustainability
2. Loiseau, Eleonore; Saikku, Laura; Antikainen, Riina; Droste, Nils; Hansyurgens, Bernd; Pitkänen, Kati; Leskinen, Pekka; Kuikman, Piter; Tomsen, Marianna (2016). ["Yashil iqtisodiyot va tegishli tushunchalar: umumiy ko'rinish"](#) (PDF). [Toza ishlab chiqarish jurnali](#). 139: 361– 371. doi : 10.1016/j.jclepro.2016.08.024.
3. Georgeson, Lucien; Maslin, Mark; Poessinouw, Martyn (2017). ["The global green economy: a review of concepts, definitions, measurement methodologies and their interactions"](#). Geo: Geography and Environment. 4 (1). doi:10.1002/geo2.36.
4. ["Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof-muhit bo'yicha dasturi \(UNEP\)"](#). 2016-yil
5. Robert Pollin "The Green Economy: Environment, Sustainable Development and the Politics of the Future"

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

TRANSFORMATION OF THE ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC SYSTEM OF HORSE BREEDING IN THE CONTEXT OF MODERN ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Islamutdinova Dina Faizrakhmanovna

Candidate of Agricultural Sciences

Faculty of Socio-Economics

Department of Economics

Urgench State University,

Abstract. The article discusses the organizational and economic system of horse breeding in the Republic of Uzbekistan, including the central, regional and local levels of government. An assessment of the influence of various management structures on the development of the industry was carried out and the effectiveness of the "vertical of power" between the central authorities and regional ones at the viloyat level was considered. To further improve the industry and strengthen ties between horse farms, enterprises engaged in the processing of horse products and equestrian centers, the author proposes the creation of intra-industry clusters.

Keywords: clusters; horse breeding; economic efficiency; institute of hippology; management levels; vertical of power; inter-farm connections.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ КОНЕВОДСТВА В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Исламутдинова Дина Файзрахмановна

кандидат сельскохозяйственных наук

Социально-экономический факультет

кафедра «Экономики»

Ургенчского государственного университета

Аннотация. В статье рассматривается организационно-экономическая система коневодства в Республике Узбекистан, включающая центральный, региональный и местный уровни управления. Проведена оценка влияния различных управленческих структур на развитие отрасли и рассмотрена эффективность «вертикали власти» между центральными органами власти и региональными на уровне вилоятов. Для дальнейшего совершенствования отрасли и укреплению связей между коневодческими хозяйствами, предприятий занимающихся переработкой коневодческой продукцией и конными центрами автор предлагает создание внутриотраслевых кластеров.

Ключевые слова: кластеры, коневодство, экономическая эффективность, институт иппологии, уровни управления, вертикаль власти, межхозяйственные связи.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N17>

Организационно-экономическая система в отрасли коневодства Республики Узбекистан представляет собой сложный комплекс взаимосвязанных элементов, которые обеспечивают функционирование отрасли, её развитие и устойчивость в

условиях современных экономических и социальных вызовов. Системный подход к изучению организационно-экономической системы позволяет выявить ключевые факторы, влияющие на эффективность использования ресурсов, организацию и управление производственными и хозяйственными процессами, а также взаимодействие с другими отраслями экономики.

Ключевым элементом организационной структуры отрасли является многообразие участников, функционирующих на различных уровнях коневодства и представленных различными формами хозяйствующих субъектов, и управленческих структур.[3]

Организационно-экономическая система включает три уровня управления:

Центральный уровень: разработка и реализация государственной политики в области коневодства, создание нормативной базы, финансовая поддержка отрасли, контроль за соблюдением экологических и производственных стандартов.[3,5]

Региональный уровень: реализация государственной политики на местах, координация деятельности местных хозяйствующих субъектов, поддержка местных производителей, разработка региональных стратегий

Местный уровень: конкретные хозяйства и производственные структуры, непосредственно занимающиеся производством и реализацией коневодческой продукции.

Для анализа влияния различных организационных структур и хозяйств на развитие отрасли, проведено анкетирование среди представителей управленческих органов включая чиновников управлений и департаментов, фермеров, коневодческих хозяйств, конноспортивных клубов (КСК), конезаводов. В ходе исследования был выявлен варьирующий уровень воздействия организационной деятельности и принимаемых решений на развитие коневодческой отрасли.

Таблица 1. – Оценка мнений респондентов о влиянии организаций и хозяйств на развитие отрасли.

Оказывают сильное влияние*			
Министерство сельского хозяйства, Министерство водного хозяйства и др.	Государственный комитет ветеринарии и развития животноводства.	Национальным олимпийским комитетом Узбекистана, Федерацией коневодства и конного спорта Узбекистана, Федерацией современного пятиборья Узбекистана и Федерацией поло Узбекистана.	Инновационного селекционно-генетического центра по разведению и выращиванию породистых, спортивных и чистокровных лошадей (Федерации коневодства и конного спорта Узбекистана.)
Оказывают слабое влияние*			
Управления и департаменты сельского хозяйства на уровне регионов	Племенные конезаводы	Фонд финансирования и поддержки науки, благотворительные организации. благотворительные пожертвования юридических	Научно-исследовательский институт иппологии, агроуниверситеты, с/х колледжи.

Администрация муниципальных органов		и физических лиц, в том числе нерезидентов.	
Не оказывают влияния*			
Дехканские (фермерские) хозяйства	Переработчики коневодческой продукции	Частные владельцы лошадей, частные коневодческие хозяйства	Конно-спортивные клубы и конно-спортивные секции

(*Респондентам была предоставлена возможность самостоятельно выбрать из списка организации и распределить их по трём уровням влияния). Составлено автором

Важнейшими государственными органами, которые регулируют и управляют отраслью коневодства, являются: Министерство сельского хозяйства Республики Узбекистан: отвечает за разработку и реализацию государственной политики в сфере сельского хозяйства, включая коневодство. Министерство разрабатывает программы и стратегии по поддержке и развитию отрасли, регулирует основные направления, такие как племенное коневодство, производство кормов, ветеринарные вопросы, а также вносит предложения по реформированию и улучшению структуры отрасли.[3]

Государственные органы разрабатывают и принимают законы, постановления и другие нормативные акты, устанавливают стандарты качества продукции, такие как ветеринарные требования, нормы кормления, условия содержания лошадей, определяют условия эксплуатации пастбищ, использования природных ресурсов, а также охраны окружающей среды, регулируют финансовые и налоговые отношения, включая субсидирование и дотации в секторе коневодства.

На втором уровне (см. таб. 1) находятся управления и департаменты сельского хозяйства на региональном уровне, они играют важную роль в реализации государственных программ на развитие коневодства в регионе, проводят контроль за соблюдением экологических стандартов организации и поддержке хозяйствующих субъектов через субсидии, налоговые льготы, проводят мониторинг состояния отрасли, включая численность поголовья, качество продукции, эффективность использования пастбищ и кормов. На основе полученных данных составляются прогнозы и планы по развитию отрасли на региональном уровне.[3]

Различные благотворительные организации, фонды, муниципальные органы власти, высшие и средне-профессиональные учебные заведения, которые были отнесены ко второму уровню, в настоящее время оказывают ограниченное влияние на развитие коневодческой отрасли. Это связано с тем, что после обретения независимости Узбекистаном были существенно сокращены связи с Всероссийским научно-исследовательским институтом коневодства (ВНИИКоневодства) в России, что привело к потере доступа к передовым знаниям и технологиям в данной области. Также стоит отметить, что государственное финансирование и внимание со стороны органов власти в этот период было ограничено, что мало способствовало развитию отрасли.[5,6,9]

Вследствие этого отрасль с 1991 года по 2017 год полностью поддерживалась на энтузиазме профессионалов в конном спорте, сотрудников в научных учреждениях и любителей лошадей среди сельского населения в стране. Это подтверждает важность

повышения роли научных и учебных структур в развитии коневодства и различных общественных организаций при финансовой и институциональной поддержке.[6,9]

Благодаря инициативам, изложенным в Постановлении Президента Республики Узбекистан от 05.08.2021 г. №ПП-5211 "О Государственной программе развития коневодства, конного спорта, современного пятиборья и поло в Узбекистане до 2025 года" коневодческая отрасль Узбекистана переживает положительные изменения. В результате модернизации создаются условия для развития коневодческих хозяйств, развивается конный спорт, поддерживаются национальные спортивные игры направленные на популяризацию коневодства в стране. В рамках этих инициатив также уделяется внимание созданию новых учебных заведений и исследовательских центров, что способствует подготовке высококвалифицированных специалистов, способных решать задачи как в области коневодства, так и в сфере конного спорта.[1,2,4]

Создание научно-исследовательского института иппологии на начальном этапе оказывает ограниченное влияние на развитие отрасли, поскольку на начальной стадии функционирования института, недостаточно накопленного опыта для разработки комплексных научных решений. Тем не менее, при развитии института, укреплении научных и практических связей, а также расширении исследовательской базы, организация будет оказывать значительное влияние на развитие отрасли коневодства.

Для эффективного развития коневодства и повышения уровня научного подхода в этой области Научно-исследовательскому институту иппологии необходимо выделить из числа своих научных сотрудников и аспирантов несколько специалистов на должность инспекторов, закрепив каждого инспектора на 2-3 региона (вилаята). Основной задачей инспекторов будет организация и проведение консультаций на местах в коневодческих хозяйствах, помощь в бонитировке лошадей, а также разработка и внедрение планов селекционной работы. Они также будут выявлять недостатки в выращивании и тренинге спортивных лошадей, что позволит повысить качество подготовки животных в различных видах конного спорта.

Деятельность инспекторов должна быть интегрирована с работой Федерации конного спорта и конного поло, что обеспечит тесное взаимодействие с практическими аспектами коневодства и спортивной подготовки лошадей. Системная работа инспекторов, направленная на повышение научного и практического уровня в коневодческих хозяйствах, будет способствовать совершенствованию процессов селекции, улучшению тренинга и развитию спортивных дисциплин с участием лошадей.

Укрепление связей Научно-исследовательского института иппологии с небольшими коневодческими хозяйствами различных направлений позволит повысить уровень знаний среди владельцев хозяйств, внедрению современных методов селекции, ухода за лошадьми и тренировочного процесса. Влияние Научно-исследовательского института иппологии возрастёт благодаря внедрению укреплению связей с коневодческими хозяйствами.

Органы регионального управления обеспечивают взаимосвязь и реализацию государственных программ, проектов, определяют хозяйствующие субъекты, которым необходима финансовая поддержка. На уровне местных исполнительных органов властями осуществляется координация и поддержка хозяйств занимающихся продуктивным, спортивным, рабочее - пользовательным направлением.

Несмотря на значительный потенциал фермерские хозяйства, частные владельцы лошадей и конноспортивные школы не оказывают значительного влияния на развитие коневодства результате факторов.(см.таб.1).

Одним из основных факторов является отсутствие профессиональных знаний и образования в области коневодства. Это существенно снижает эффективность работы фермерских хозяйств, частных владельцев лошадей поскольку большинство из них не имеют специальной подготовки. Недостаток знаний в таких областях, как кормление, ветеринария и селекция, приводит к снижению качества работы, что, в свою очередь, ограничивает потенциал отрасли в целом.[7,8]

Кроме того, ещё одной серьёзной проблемой является низкая квалификация работников, занимающихся коневодством. Для эффективного развития отрасли необходимо привлекать высококвалифицированных специалистов, однако в большинстве конноспортивных школ уровень подготовки специалистов остаётся низким, что негативно сказывается на качестве тренинга спортивных лошадей и подготовки берейторов.

Культурной особенностью населения Узбекистана является ежегодное проведение национальных конных игр, таких как кукпари (улак), аламан-байга, байга и чоуган. Эти традиционные мероприятия пользуются большой популярностью среди сельского населения, особенно среди частных владельцев карабаирской породы лошадей и любителей национального конного спорта. Однако, несмотря на это, коневодство часто воспринимается как ремесло и способ заработка. Многие частные владельцы лошадей, демонстрирующие высокие результаты в национальных конных играх, зачастую не проявляют заинтересованности в дальнейшем развитии селекции карабаирской породы. Это обусловлено недостаточным развитием неформального института почитания карабаирской лошади в традиционной культуре населения Республики Узбекистан.[9,10]

В республике не существует единой системы координации между фермерами, владельцами лошадей переработчиками конной продукции и конноспортивными школами. Отсутствие межхозяйственных связей приводит к несогласованности усилий различных участников, что снижает их влияние на развитие коневодства.

В крупных городах, посёлках городского типа и туристических центрах необходимо создавать или преобразовывать конноспортивные клубы в конные центры, которые будут предоставлять не только услуги верховой езды, но и специализированные услуги лечебной верховой езды. В конных центрах необходимо предусмотреть наличие специализированных магазинов, предлагающих товары для ухода за лошадьми. К таким товарам относятся щётки, изготовленные из конского волоса, амуниция, а также экипировка для всадников. Важным аспектом является обеспечение наличия косметических средств для ухода за лошадьми. Кроме того, рекомендуется предоставить косметическую продукцию на основе конского жира и кобыльего молока, включающую крема, сыворотки, шампуни и другие средства для ухода за кожей лица и тела.

Дополнительно к услугам необходимо разработать систему аренды денников, что обеспечит доступность инфраструктуры для владельцев лошадей, не имеющих собственного помещения для содержания животных. Это позволит оптимизировать

использование имеющихся ресурсов и создать дополнительные возможности для владельцев спортивных лошадей. Кроме того, стоит предусмотреть механизм совместного владения спортивными лошадьми, который будет доступен как юридическим лицам (организациям и предприятиям), так и физическим лицам, в частности, финансово обеспеченным бизнесменам».

Для населения с уровнем дохода ниже среднего, но заинтересованных в развитии отечественного коннозаводства, целесообразно предложить систему ежемесячных добровольных взносов на содержание конкретной лошади. Такая модель обеспечит возможность частичной компенсации расходов на содержание животных и позволит гражданам со средним достатком участвовать в уходе за лошадьми и их тренировках, не неся полной материальной ответственности за их содержание.

Необходимо рассмотреть возможность организации услуг по тренингу и содержанию лошадей из частных хозяйств. Создание такой системы позволит привлечь владельцев частных лошадей к профессиональным методам тренировки и ухода, что повысит развитие отрасли в регионе. Внедрение подобной модели требует тщательной проработки механизма организации взаимодействия между конным центром, частными и юридическими лицами.

Эти меры способствуют укреплению и развитию межхозяйственных связей на региональном уровне между коневодческими хозяйствами, владельцами племенных и/или спортивных лошадей, что, в свою очередь, повысит качество и эффективность коневодства и конного спорта в регионе.

Межхозяйственные связи должны быть построены таким образом, чтобы фермеры и владельцы лошадей могли не только обмениваться опытом, но и совместно решать вопросы, касающиеся производства кормов, здоровья животных, их содержания, а также участвовать в подготовке лошадей к спортивным соревнованиям. Важным аспектом является создание механизмов для совместного использования ресурсов, таких как инфраструктура для тренировок, ветеринарные услуги и системы по улучшению породы лошадей.

Кроме того, важно разработать систему управления, которая обеспечит эффективное использование всех доступных ресурсов и координацию действий всех участников кластера. Это позволит снизить издержки, ускорить обмен информацией и опытом, а также улучшить управление качеством продукции, будь то в спортивной сфере или в производстве продукции, связанной с коневодством.

Чтобы фермеры, частные владельцы лошадей и конноспортивные школы могли активно участвовать в развитии коневодства в Узбекистане, необходимо создание кластеров как в области конноспортивных хозяйств, так и в продуктивном коневодстве. Где будет четко отрегулирован организационный механизм межхозяйственных связей и механизм управления, который в дальнейшем даст экономический эффект

Для активного участия фермеров, частных владельцев лошадей и конноспортивных школ в развитие коневодства в Узбекистане крайне важным является создание специализированных кластеров как в области конноспортивных хозяйств, так и в продуктивном коневодстве. В рамках этих кластеров будет отрегулирован организационный механизм межхозяйственных связей и механизм управления, что в свою очередь повысит общую эффективность и устойчивость всего сектора.

В дальнейшем, благодаря правильно выстроенной системе кластеров, будет достигнут экономический эффект, выражающийся в увеличении производительности труда, снижении затрат на переработку и транспортировку продукции. Это позволит коневодческим хозяйствам не только увеличить объемы производства, но и повысить конкурентоспособность продукции на внутреннем и внешнем рынках.

Анализируя данные, полученные в ходе исследования, можно утверждать, что в Республике Узбекистан существующая «вертикаль власти» на центральном и региональном уровнях оказывает значительное влияние на развитие отрасли коневодства.

На центральном уровне органы власти, принимая стратегические решения, задают основные направления развития коневодства, разрабатывают и внедряют национальные программы, регулируют законодательные и экономические рамки, обеспечивают финансовую поддержку и субсидирование.

На региональном уровне, в свою очередь, решения, принятые на центральном уровне, получают свою реализацию, адаптируются к локальным условиям и потребностям. Региональные власти играют важную роль в обеспечении доступа к ресурсам, в организации и стимулировании местного производства, в развитии инфраструктуры в сфере коневодства. Более того, региональные органы власти имеют более близкий контакт с производителями, что позволяет им учитывать их конкретные проблемы и потребности.

Эффективное взаимодействие «вертикали власти», обеспечивающее согласованность действий между уровнями управления, способствует улучшению условий для роста отрасли, повышению ее экономической устойчивости и конкурентоспособности.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Постановление Президента Республики Узбекистан. О мерах по дальнейшему совершенствованию системы исследования реформ, стратегического планирования и управления в сфере продовольствия и сельского хозяйства. – URL: <https://lex.uz/uz/docs/5790019>. (дата обращения 23.02.2025). – Текст: электронный.
2. Постановление Президента Республики Узбекистана № ПП- 5211 от 05.08.2021 г. «Государственной программе развития коневодства, конного спорта, современного пятиборья и поло в Узбекистане до 2025 года». - URL: <https://lex.uz/docs/5554870> (дата обращения 15.02.2025). – Текст: электронный.
3. Правительственный портал Республики Узбекистан. <https://gov.uz/ru/agro>. (дата обращения 23.02.2025). – Текст: электронный.
4. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-5853 от 23.10.2019 г. «Об утверждении стратегии Развития сельского хозяйства Республики Узбекистан на 2020–2030 гг.». – URL: <https://lex.uz/docs/4567337?type=doc> (дата обращения 12.02.2025). – Текст: электронный.
5. Федерацией коневодства и конного спорта Узбекистана. <https://hefu.uz> (дата обращения 23.02.2025). – Текст: электронный.
6. Жавхаров О., Мадрахимов Ш., Собиров И., Состояние и значение коневодства в Узбекистане. Вестник ОшГУ. Сельское хозяйство: агрономия, ветеринария и зоотехния. 2024 . №2(7) С.282 – 287.

7. Исламова Л.М. Совершенствование деятельности ассоциации коневодства, коннозаводства и конного спорта Республики Башкортостан // Формирование и реализация стратегии устойчивого экономического развития Российской Федерации: сборник статей Международной научно- практической конференции / МНИЦ ПГСХА. - Пенза: РИО ПГСХА, 2011. – С.308.
8. Курносов В.С. Влияние основных факторов на эффективность племенного коневодства / В.С. Курносов // Социально-инновационное развитие региональной экономики: проблемы и перспективы: материалы межрегиональной научно-практической конференции с международным участием / ИЭиУ МиСС. – Краснодар, 2011. – С. 34-36.
9. Нурматов А., Хафизов И., Карабаирская порода лошаде «Золотой фонд» Узбекистана. Вестник ОшГУ. Сельское хозяйство: агрономия, ветеринария и зоотехния. 2024 . №2(7) С.147 - 152.
10. Хафизов И.И. Генетическое разнообразие лошадей карабаирской породы. Научное приложение к журналу «Сельское и водное хозяйство Узбекистана», аграрно-экономическому, научно-практическому журналу «Агро илм». Специальный выпуск. (3) (96), 2023 г.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

RECOMMENDATIONS ON DEVELOPING PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIPS IN THE FOOD SERVICES SECTOR

Ravshanov Zaxiriddin Ibragimovich,

Independent researcher

At the Samarkand institute of economics and service, Uzbekistan

Abstract. Today, the acceleration of transformation processes in the socio-economic sphere necessitates the development of long-term directions of state policy in the field of PPP. Investment projects aimed at the creation and reconstruction of infrastructure facilities serve not only to improve the quality of life of the population, but also to accelerate the rate of economic growth. From this point of view, in the article, the author presents recommendations on the development of public-private partnership in the field of catering services.

Keywords: food services, service, finance, cost, organizational, economic, mechanism, infrastructure, science, education, credit, institutional, project, state, private, entrepreneurship, transport, economy, housing-utility, energy, healthcare.

OVQATLANISH XIZMATLARI SOHASIDA DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIGINI RIVOJLANTIRISH BORASIDA TAVSIYALAR

Ravshanov Zaxiriddin Ibragimovich

Samarqand iqtisodiyot va servis institutining mustaqil tadqiqotchisi, O'zbekiston

Annotatsiya. Bugungi kunda ijtimoiy-iqtisodiy sohadagi transformatsiyalashuv jarayonlarining jadallashishi DXSH sohasidagi davlat siyosatining uzoq muddatli yo'nalishlarini ishlab chiqishni zarurat etmoqda. Infratuzilma obyektlarini yaratish va rekonstruksiya qilishga qaratilgan investitsiya loyihalari nafaqat aholi turmush sifatini oshirish, balki iqtisodiy o'sish sur'atlarini ham jadallashtirishga xizmat qilmoqda. Shu nuqtai-nazardan maqolada muallif ovqatlanish xizmatlari sohasida davlat-xususiy sherikligini rivojlantirish borasida tavsiyalarni bayon etgan.

Kalit so'zlar: ovqatlanish xizmatlari, xizmat ko'rsatish, moliya, xarajat, tashkiliy, iqtisodiy, mexanizm, infratuzilma, fan, ta'lim, kredit, institutsional, loyiha, davlat, xususiy, tadbirkorlik, transport, iqtisodiyot, uy-joy-kommunal xo'jaligi, energetika, sog'liqni saqlash.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N18>

Kirish: Ma'lumki, davlat-xususiy sherikligi tushunchasi – ingliz tilida «Public Private Partnership» (PPP) so'ziga mazmunan muvofiq keladi. Bunda ikki tomonning hamkorlik munosabatlari teng huquqlilik va o'zaro manfaatli bo'lishi kerakligiga qaramay, uni boshqa barcha munosabatlar shakllaridan ajratib turadigan davlatning ishtiroki ekanligini tan olish kerak. Xususiy korxonalar odatiy tadbirkorlik amaliyoti hisoblangan bir-biri bilan turli xil shakl va mexanizmlarda hamkorlikni faol tarzda amalga oshiradilar. Davlatlar ham bir-biri bilan o'zaro munosabatga kirishib, siyosiy, harbiy va iqtisodiy tavsifdagi xalqaro tashkilotlar, ittifoqlar, uyushmalar tuzadilar. Bunday aloqalar jahon amaliyotida keng miqyosda ommalashgan. Davlat-xususiy sheriklik esa masalan ovqatlanish xizmatlari sohasida har doim

boshqa yo'l bilan erishib bo'lmaydigan muayyan sinergetik samarani yuzaga keltiradigan doimo munosabatlarning yangi sifatini belgilaydi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi: DXShning konseptual asoslari J.M.Keyns asarlarida keltirilgan bo'lib, bunda pul-kredit masalalari, xususiy investitsiyalarni rag'batlantirish yo'li bilan uy xo'jaliklari daromadlarining tez sur'atlar bilan o'sishiga erishish mumkinligi asoslab berilgan[1]. Keyin "farovon davlat" nazariyasi paydo bo'ldi, uning asoschilaridan biri Dj.K.Gelbreyt hisoblanadi.

DXSH mohiyatiga oid tadqiqotlarning rivojlanishi K.R.Makkonnell va St.L.Bryularning asarlarida o'rganilgan. Ularning fikricha, "raqobat muhitining shakllanishi uchun davlatning beshta iqtisodiy funksiyasidan foydalanish mumkin: 1) ijtimoiy muhit va qonunchilik asosini qo'llab-quvvatlash; 2) keskin raqobatni ta'minlash; 3) foyda va moddiy ne'matlarni taqsimlash; 4) resurslar taqsimlanishini nazorat qilish; 5) iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlash"[2]. Ushbu konseptual asoslarni hisobga olgan holda davlat va xususiy tadbirkorlikning hamkorlik munosabatlari shakllanishining ustuvor yo'nalishlari asoslanadi. Bunda davlat iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta'minlash va tadbirkorlik faoliyatining erkinligiga kafolat sifatida namoyon bo'ladi[3].

Bunda ahamiyatli darajada bu muammolarni realizatsiya qilishda davlatning faoliyati samaradorligi qo'shma loyihalarni realizatsiya qilishga xususiy tadbirkorlikni jalb qilish zarurligiga asoslanadi. Bunday hamkorlikdan tadbirkorlikning manfaatdorligi barqaror daromad olish va iqtisodiyotning ijtimoiy ahamiyatga ega tarmoqlarida o'zaro manfaatli hamkorlik qilish imkoniyatini yuzaga keltiradi.

"Davlat — xususiy sherikchilik" kategoriyasining ta'rifi davlat va xususiy sektorning o'zaro hamkorligiga asoslanganligini alohida ta'kidlash lozim. Bunda davlat-xususiy sheriklik mustaqil iqtisodiy kategoriya sifatida talqin qilinishi zarur[4].

O.A.Romanovanning yondashuviga ko'ra, "DXSH – bu muhim loyihalarni realizatsiya qilish maqsadlarida davlat va biznes o'rtasidagi o'zaro manfaatli ittifoqdir. Bunda davlat xususiy biznes bilan ittifoq tuzib, nafaqat budget yakunini kamaytiradi, balki samarali loyihalarni boshqarish tizimini ham o'ziga oladi, biznes esa muayyan kafolatlar va imtiyozlar to'plamiga ega bo'ladi"[5].

Ba'zi adabiyotlarda: "DXSH – bu davlat va xususiy shaxslar o'rtasidagi uzoq vaqt davomida har qanday rasmiy munosabatlar bo'lib, unda ikkala tomon ham fan, texnologiya va innovatsiyalar sohasida aniq maqsadlarga erishish uchun resurslarni birgalikda investitsiya qilishidir"[6].

I.E.Bolexov fikriga ko'ra, "Hamkorlikdagi harakatlar maydoni. Davlat-xususiy sherikligi innovatsion iqtisodiyot belgisi sifatida" asarida "DXSH — davlat idoralari va xususiy biznes o'zaro ittifoqi hisoblanib, uning maqsadi – iqtisodiyotning strategik tarmoqlaridan to mamlakat miqyosida yoxud uning ayrim hududlarida xizmatlar ko'rsatishga qadar ijtimoiy ahamiyatga molik loyihalarni yaratish va rivojlantirishdan iborat", degan g'oya ilgari suriladi[7].

Tahlil va natijalar: DXShni rivojlantirish shartlari iqtisodiy va noiqtisodiy bo'lishi mumkin. Iqtisodiy shart — sharoitlar ijtimoiy takror ishlab chiqarish samaradorligiga bog'liq bo'lib, qulay institutsional muhitni shakllantirish va infratuzilmani rivojlantirish, kichik biznesni qo'llab — quvvatlash, fan, ta'lim, moliya — kredit institutlarini yaratish, iqtisodiyot barqarorligi, hamkorlik ishtirokchilarining bilim va kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirish kabi shart — shartlarni o'z ichiga qamrab oladi. Mazkur shart — sharoitlar xususiy tadbirkorlik

subyektlarini faoliyati bo'yicha tashqi va ichki muhitining tabiatiga ta'sir qiladi. Davlat va xususiy tadbirkorlik hamkorligini rivojlantirishning noiqtisodiy shart-sharoitlari esa respublikadagi siyosiy-ijtimoiy vaziyatni aks ettiradi.

Shuningdek, shart-sharoitlar ham ijobiy va salbiy tavsifga ega bo'lishi mumkin. Ijobiy tavsifdagi shart — sharoitlar davlat va xususiy tadbirkorlik o'rtasidagi hamkorlik munosabatlaridan foydalanishning iqtisodiy samarasini oshirib, uning salohiyatini rivojlantirsa, salbiy jihatlari bu hamkorlikni rivojlantirishga to'sqinlik qiladi. Masalan, davlat va xususiy sektor o'rtasidagi sheriklik munosabatlarini shakllantirish uchun qulay shart — sharoitlarning yaratilishi raqobat muhitining rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Bunda turli korxonalar sherikligida qatnashish uchun teng imkoniyatlar mavjud, chunki faqat sog'lom raqobat xususiy sektorning samaradorligi va faolligini oshiradi. Shuning uchun ijro etuvchi davlat hokimiyati organlari xususiy tadbirkorlik faoliyati uchun raqobatchilik muhitini shakllantirishga ko'maklashi zarur.

Iqtisodiy tizimda sheriklik munosabatlarining muvaffaqiyatli realizatsiya qilinishi istiqbolli va barqaror bozor konyunkturasi, barqaror me'yoriy baza, fuqarolik jamiyatining tadbirkorlik layoqati, davlat hokimiyati organlari mutaxassislarining malaka darajasi hamda ilmiy — tadqiqot, innovatsion, ishlab chiqarish faoliyatining rivojlanishi va va inson salohiyatini oshirishga ko'maklashadi.

Mamlakatimizda DXSH siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda barcha tegishli davlat organlarini jalb qilish muhim hisoblanadi. Bunda turli vazirliklar (transport, iqtisodiyot va moliya, uy-joy-kommunal xo'jaligi, energetika, sog'liqni saqlash, ta'lim va boshqalar)ning vakillari orqali ularni amalga oshirish bo'yicha umumiy yondashuvni ishlab chiqish maqsadida DXShlardan foydalanish imkoniyatlarini aniqlash zarur. Hukumat doirasidagi muvofiqlashtirish va hamkorlik DXSH siyosatini samarali amalga oshirish uchun mustahkam poydevor yaratadi. Agar mahalliy hokimiyatlar darajasida muayyan sektorning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lsa, o'zaro muvofiqlik va mas'uliyatni aniq taqsimlashni ta'minlash uchun tegishli choralar ko'rish lozim.

DXSH siyosatini ishlab chiqishda manfaatdor tomonlar bilan maslahatlashish muhim ahamiyatga ega. DXSH siyosati turli siyosiy loyihalar va rejalarga ta'sir qilishi mumkinligini hisobga olsak, barcha manfaatdor tomonlar va iste'molchilarga siyosatni ishlab chiqish va qarorlar qabul qilish jarayonida ishtirok etish imkoniyatlarini ta'minlash zarurdir.

Eng muhimi, yuqori natijalarga erishish real bo'lgan DXSH mexanizmlari va tarmoqlaridan foydalanishning qonuniyligini aniqlashdir. Demak:

a) loyiha bir vaqtning o'zida ijtimoiy va iqtisodiy ehtiyojni tan oladigan va ko'pchilik siyosiy fikrlar tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan loyiha bo'lishi kerak;

b) bozorni izlash va DXSH loyihasiga potensial sheriklarni jalb qilish uchun allaqachon ma'lum va tasdiqlangan texnologiyalardan foydalanish zarur;

c) loyihaning qiymati shaffof va homiy vazirlik yoki agentlik uchun maqbul bo'lishi kerak. Loyiha xalqaro sarmoyadorlar va imtiyozlar olishga qiziqqan korxonalarning qiziqishini jalb qilish uchun ahamiyatli bo'lishi kerak.

d) loyihaning qiymati nafaqat maqbul bo'lishi kerak: mas'ul organ kreditga layoqatli bo'lishi kerak (yoki kreditlashning moslashuvchan mexanizmi mavjud bo'lishi lozim).

Loyihani amalga oshirishda hukumat va xususiy sektor o'rtasida manfaatlar to'qnashuvi bo'lishi mumkin, shuning uchun muammolarni hal qilish uchun norasmiy muloqot

mexanizmini yaratish muhim ahamiyatga ega. Hukumat amaldorlari va manfaatdor tomonlar ochiq munozaralar o'tkazishi mumkin bo'lgan munozara forumlarini tashkil etish orqali muammolar va keskinliklarni jiddiy mojarolarga aylanib ketishidan oldin olishi mumkin.

DXSH siyosatining bir qismi dasturning afzalliklarini tushuntirib beruvchi va ommaviy axborot vositalarida yoki boshqa joylarda DXShlarni asossiz tanqid qilishning oldini oluvchi strategik aloqa rejasini o'z ichiga olishi kerak. Loyihadan oldingi tadbirlarni amalga oshirayotganda DXSH tashabbuskorlari, ayniqsa, aholining iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan nochor qatlamlari uchun transport vositalarini kamaytirish yoki kelajakdagi iqtisodiy foyda va xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini oshirish kabi masalalarni ta'kidlashda erkin hisoblanadilar.

DXShni amalga oshirish siyosati uslubiy jihatdan ta'minlanishi va investorlar uchun ishonchlilikni kafolatlashi kerak. Axborot qo'llab-quvvatlashi investorlarni rag'batlantirishi mumkin bo'lgan davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash turlari aniq bo'lishi kerak. Bundan tashqari, xususiy sheriklar va boshqaruvchi kompaniyalarning potensial loyiha va dasturlarni amalga oshirishga tayyorligini kafolatlash uchun loyihalar bozorga izchil kirib borishi zarur.

Mamlakatimizda DXSH dasturlari nisbatan yangi jarayon bo'lib, hukumatlar yaxshi ishlaydigan umumiy siyosatni amalga oshirishi mumkin bo'lgan xalqaro mexanizm hali mavjud emas. DXSH dasturlarining ahamiyati ortib borayotganini hisobga olib, DXSH bo'yicha tajriba almashish va DXShni amalga oshirish siyosatini shakllantirish mumkin bo'lgan xalqaro forumlar yaratishga rag'batlantirish zarur hisoblanadi.

Amaliy tajribalarning ko'rsatishicha, DXSH mexanizmini rivojlantirishga to'sqinlik qiluvchi omillar: raqobat muhitining shakllanmaganligi, muhim siyosiy va iqtisodiy risklar, mehnat resurslarining malakasining pastligi, korrupsiya kabilar hisoblanadi.

Respublikamizda ovqatlanish xizmatlari sohasida DXShni rivojlantirishda DXShning mavjud shakllari samaradorligini oshirish va ushbu hamkorlikning istiqbolli yo'nalishlarini joriy etishga yordam beradigan omillarni aniqlashdan iboratdir.

DXShni ovqatlanish xizmatlari sohasida institutsional jihatdan ta'minlash uchun hamkorlikni boshlash va qo'llab-quvvatlash shakllari, usullari va ustuvor tarmoqlarini aniqlash hamda qo'shma loyihalar, hamkorlar o'rtasida shartnomaning namunaviy shakllarida davlatning biznes bilan qo'shma faoliyatini ma'muriy reglamentlarini ishlab chiqish zarur.

Iqtisodiyotning transformatsiyalashuvi sharoitida DXShning yangi shakllarini ommalashishiga to'siq bo'luvchi omillar sifatida xizmat ko'rsatish sohasida qulay ishbilarmonlik muhiti hamda tadbirkorlik madaniyatining yetarli darajada emasligi hisoblanadi.

Shunday ekan, iqtisodiy rivojlanishning bozor modeliga o'tish muammolarini hal qilish uchun innovatsion-texnologiya sohalarini qayta yaratish va shakllantirish, qo'shimcha ravishda ularni moliyaviy qo'llab-quvvatlash, innovatsion infratuzilmani tashkil etish zarur. DXSH loyihalarini muvaffaqiyatli amalga oshirishga xizmat ko'rsatish sohasida kichik biznes subyektlari shakllanishi uchun ijobiy shart — sharoitlarni ta'minlashga ko'maklashmoqda.

Bizning fikrimizcha, ovqatlanish xizmatlari sohasida ishbilarmonlik muhitini rivojlantirish yo'nalishida tadbirkorlik infratuzilmasini, moliya institutlarini rivojlantirish, ma'muriy to'siqlarni kamaytirishni nazarda tutuvchi samarali davlat siyosatini amalga oshirish lozim. DXShni rivojlantirish unga ta'sir qiluvchi ijobiy va salbiy omillar bilan belgilanadi.

Bizning fikrimizcha, respublikamizda ovqatlanish xizmatlari sohasida DXShni jadal rivojlanishida mavjud institutsional cheklovlar quyidagilardan iborat:

- DXSH mexanizmini shakllantirish va realizatsiya qilish hamda ularni tizimli amalga oshirish bo'yicha dasturlar va maqsadli rejalarining ishlab chiqilmaganligi;
- sheriklik munosabatlarini tartibga solish bo'yicha tegishli boshqaruv apparatining yo'qligi;
- investitsion loyihalarni tender asosida realizatsiya qilish bo'yicha korrupsion holatlarning mavjudligi;
- jamoat huquqi institutlari va jamoat mulkining shakllanmaganligi.

Shuningdek, respublikada davlat va xususiy tadbirkorlik munosabatlarining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar: ishbilarmonlik muhitining yetarli darajada shakllanmaganligi, korrupsiyaning yuqori darajasi, fuqarolik-huquqiy munosabatlar samaradorligining pastligi kabilarda iborat.

Shunga asoslangan holda, DXSH mexanizmini samarali amal qilishi uchun ijobiy muhitni yaratish maqsadida davlat va biznes o'rtasida bunday hamkorlikning institutsional asoslarini takomillashtirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqish, korrupsiyaga qarshi samarali siyosatni amalga oshirish hamda umumiy loyihalarning shaffofligini ta'minlash zarurdir. Bunda asosiysi mazkur loyihalar ustidan ijtimoiy nazoratni ta'minlaydigan jamoatchilik nazorati institutlarini rivojlantirish hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi «Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida»gi qonunga muvofiq bitim doirasida xususiy sherikning va (yoki) kreditorning (kreditrlarning) manfaatlarini himoya qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasi qo'llab-quvvatlashning quyidagi turlarini taqdim etishi mumkin[8]:

- subsidiyalar, shu jumladan xususiy sherikning davlat-xususiy sheriklik loyihasini amalga oshirishdan oladigan, kafolatlangan eng kam daromadini ta'minlashga yo'naltiriladigan subsidiyalar;
- davlat — xususiy sheriklik loyihasini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan aktivlar va mol — mulk tarzidagi qo'yilmalar;
- davlat — xususiy sheriklik loyihasini amalga oshirish jarayonida ishlab chiqarilgan yoki yetkazib berilgan tovarlarning (ishlarning, xizmatlarning) muayyan miqdorini yoki bir qismini iste'mol qilganlik yoki ulardan foydalanganlik uchun to'lovga yo'naltiriladigan O'zbekiston Respublikasi budjeti tizimining budjetlar mablag'lari;
- budjet ssudalarini, qarzlarini, grantlarini, kredit liniyalarini va moliyalashtirishning boshqa turlarini berish;
- investorlar tomonidan majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash maqsadida o'zaro kelishuvga ko'ra qo'shimcha kafolatlar;
- soliq imtiyozlari va preferensiyalari, shuningdek boshqa imtiyozlar;
- boshqa kafolatlar va (yoki) kompensatsiyalar.

Qo'shimcha kafolatlar berish va (yoki) qo'llab-quvvatlash O'zbekiston Respublikasi bilan davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash to'g'risida bitim tuzish orqali yoki davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi bitimda nazarda tutilgan tartibda amalga oshiriladi[9].

O'zbekiston Respublikasining Davlat budjetiga bevosita yoki bilvosita ta'sir etadigan qo'shimcha kafolatlarining va (yoki) qo'llab-quvvatlashning har qanday turlari davlat — xususiy sheriklik loyihasining konsepsiyasi tasdiqlanguniga qadar O'zbekiston Respublikasi Moliya

vazirligi bilan kelishib olinishi kerak. Soliq imtiyozlari va preferensiyalari O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida nazarda tutilgan tartibda belgilanadi. Alohida hollarda, davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi bitimlar doirasida jalb etiladigan chet el investitsiyalari ishtirokida amalga oshiriladigan davlat-xususiy sheriklik loyihalari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi hududida realizatsiya qilinadigan tovarlar (ishlar, xizmatlar) narxlarining chet el valyutalariga va shartli birliklarga bog'lanishiga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari asosida yo'l qo'yiladi [10].

DXShni davlat tomonidan tartibga solish va qo'llab-quvvatlashning yana bir muhim yo'nalishi – DXSH loyihalariga xususiy investitsiyalarni himoya qilish zarurligi hisoblanadi. Xususiy sherikning, shuningdek, loyiha kompaniyasining mulkini milliyalashtirish va boshqa chora-tadbirlardan himoya qilish maqsadida respublikada davlat kafolatlari belgilandi. Biroq, investitsiya davlat manfaatlarini ko'zlab, ammo o'z vaqtida to'lash va investor tomonidan yetkazilgan zararni tegishli ravishda qoplash bilan ekspropriatsiya qilinishi mumkin bo'lgan istisno holatlari ham mavjud.

Shuning uchun kompensatsiya ekspropriatsiya qilingan investitsiya yoki uning bir qismi bozor narxiga ekvivalent bo'lishi zarur bo'lib, u yo'qotilgan foydaga va ekspropriatsiya to'g'risida qaror qabul qilingan sanada kiritiladi. Bundan tashqari, agar investorda uning investitsiyalarini baholash va kompensatsiya to'lashni o'z ichiga olgan ekspropriatsiyaning ta'siri to'g'risidagi da'vo mavjud bo'lsa, investorning ishini sud organi yoki boshqa vakolatli davlat organi tomonidan tezroq ko'rib chiqish huquqiga ega.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirishning huquqiy va institutsional bazasini yaratish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida" 2018-yil 20-oktabrdagi PQ-3980-son qarori ijrosini hamda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Davlat — xususiy sheriklikni rivojlantirish agentligi faoliyatini samarali tashkil etishni ta'minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasining 2013-yil 12-dekabrda 1009-son "O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish agentligi faoliyatini samarali tashkil etish to'g'risida"gi Qaroriga muvofiq agentlikning boshqaruv tuzilmasi va Nizomi ishlab chiqilgan [11].

Ushbu qarorda "agentlik boshqaruv xodimlarining cheklangan soni 30 nafardan iborat tuzilmasi" [12] keltirib o'tilgan va ishlab chiqilgan Nizom asosida agentlikning maqsad va vazifalari hamda faoliyat yo'nalishlari keltirib o'tilgan.

Yuqorida keltirilgan fikr-mulohazalarga asoslangan holda qo'yidagi xulosalarni ishlab chiqdik:

1. DXSH shaklida o'zaro munosabatlarni amalga oshishi davlat va xususiy hamkorlarning DXSH loyihalarini realizatsiya qilish natijasida o'zlari uchun olishi mumkin bo'lgan potensial foyda va ustunliklardan iborat. Bunda agentlik faoliyatining tarkibiy tuzilmasiga muvofiqlashtirish maqsadida DXSH kuzatuv kengashini kiritish, investitsiyalar bo'yicha maslahat bo'limi va strategik rejalashtirish va marketing tadqiqotlari bo'limini tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

2. Bugungi kunda iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarida davlat va xususiy tadbirkorlikning roli to'g'risida fikr — mulohazalarga asoslangan holda DXSH mexanizmini realizatsiya qilish respublikani strategik rivojlantirishda ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi.

3. Respublikada DXSH mexanizmini rivojlantirish jarayoni bosqichma -bosqich amalga oshirilishi hamda har bir bosqichning natijalari alohida tadqiq qilinishi lozim. Shuningdek,

birinchi bosqichda DXShning bir nechta asosiy loyihalarini realizatsiya qilish zarur va buning uchun esa eksperimental loyihalarining risk darajasini pasaytirish maqsadida ular qisqa muddatli o'zini-o'zi qoplash muddatlari bilan yuqori bo'lmagan qiymatlarda bo'lishi kerak.

4. Jamoatchilik, xususiy sektor vakillari, mahalliy davlat hokimiyati va o'zini o'zi boshqarish organlariga DXShning mohiyati, undan foydalanish mexanizmlari va amaliyoti, bu bo'yicha boshqa davlatlar tajribasi hamda mavjud ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni o'rganish imkoniyatini ta'minlash kerak. Shunga asoslangan holda, respublikada zamonaviy ishlab chiqarish, iqtisodiy va moliyaviy munosabatlarga ishonchni ta'minlash maqsadida ommaviy axborot vositalari orqali faoliyatni kuchaytirish zarur.

5. Loyihalarni baholash mezonlari ichida diqqat markazida ijtimoiy yo'nalishga ega bo'lgan va xizmatlarning asosiy iste'molchilari bo'lgan aholi manfaatlarini inobatga oluvchi aniq DXSH loyihalariga qaratilishi kerak.

Bunda loyihani amalga oshirish bo'yicha tushuntirish ishlari olib borilishi hamda DXSH loyihalarini realizatsiya qilish natijalari to'g'risida obyektiv ma'lumotlar taqdim etilishi juda muhim hisoblanadi. Shunga ko'ra, natijalarni baholash va monitoring qilish mustaqil nodavlat tashkilotlari tomonidan amalga oshirilishi kerak.

6. Respublika sharoitida loyihalarining ijtimoiy ahamiyatini hisobga olgan holda, xususiy tadbirkorlarni rag'batlantirish maqsadida ularga amalga oshirish muddati kamida 3-5 yil qilib berilishi kerak.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 26-apreldagi 259-sonli «Davlat — xususiy sheriklik loyihalarini amalga oshirish tartibini takomillashtirish to'g'risida»gi qaroriga muvofiq: DXSH loyihasining konsepsiyasi – davlat sherigi va (yoki) xususiy tashabbuskor tomonidan tayyorlanadigan, DXSH loyihasini amalga oshirishni hal etishga doir tanlovni asoslab beradigan, ushbu loyihaning qiymatini va tavsifini belgilaydigan, uni amalga oshirishning samaradorligi va dolzarbligi asoslarini, asosiy tavsifnomalari va o'ziga xos xususiyatlarini, shuningdek, jalb qilinadigan investitsiyalarning qaytarilishini ta'minlash mexanizmlarini o'z ichiga olgan hujjat hisoblanadi[13].

Bizning fikrimizcha, ovqatlanish xizmatlari sohasida umumiy holda DXSH loyihalarini rejalashtirish, ishlab chiqish, tashkil etish va amalga oshirish jarayoni to'rtta bosqichdan iborat bo'ladi (1-jadval).

1-jadval

Ovqatlanish xizmatlari sohasida DXSH loyihalarini rejalashtirish, ishlab chiqish, tashkil etish va amalga oshirish bosqichlari¹

№	Bosqichning tavsifi	DXShni amalga oshirish mazmuni
1.	Strategik rejalashtirish	Mazkur bosqich xususiy sherikni jalb qilish orqali loyihani realizatsiya qilishning makroiqtisodiy imkoniyatlari va budjet samaradorligi tahlili asosida viloyat, shahar, tuman va tarmoq rivojlanish strategiyasini realizatsiya qilish uchun DXShdan foydalanishning maqsadga muvofiqligi va imkoniyatlarini o'z ichiga oladi.

¹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

2.	Loyihani tayyorlash jarayoni	Ushbu bosqichda xususiy sherik erishishi kerak bo'lgan sifat va samaradorlikning maqsadli mezonlarini aniqlash, loyiha hujjatlarini ishlab chiqish, xususan, shartnoma va boshqa zaruriy kelishuvlar, qonunchilik tizimdagi me'yoriy-huquqiy hujjatlar, ijro etuvchi hokimiyat organlarining shartnoma shartlarini bajarilishini ta'minlash bo'yicha boshqa normativ aktlar hisobga olinadi. Shuningdek, potensial realizatsiya qilinadigan loyihada ishtirok etish haqida qarorlar qabul qilish uchun zaruriy bilimlar hajmini potensial hamkorga taqdim qilish, loihaning axborot paketini shakllantirish hamda xususiy sherikni tanlash maqsadida tanlov o'tkazish uchun hujjatlarni ishlab chiqish.
3.	Qarorlarni asoslash va qabul qilish	Bu bosqich mahalliy davlat hokimiyati organlari uchun zarur loyihani realizatsiya qilish haqida qarorlarni asoslash va qabul qilish.
4.	DXSH loyihasini realizatsiya qilish qarorini bajarilishi	Ushbu bosqichda DXSH loyihasida moliyaviy resurslarni jalb qilish masalalari bo'yicha moliya-kredit tashkilotlari bilan xususiy sherikni kelishuvda ishtirok etishi, xususiy sherikni tanlash bo'yicha tanlov natijalari asosida DXShni tanlangan loyihasini realizatsiya qilish to'g'risida qarorlar qabul qilinadi.

Yuqorida keltirilgan bosqichlarni amalga oshirish jarayonida milliy iqtisodiyot darajasida DXSH modelini realizatsiya qilish bo'yicha ilmiy asoslangan chora-tadbirlar ishlab chiqiladi.

Mazkur model qo'yidagi vazifalarni hal qilishni nazarda tutadi:

- ilg'or xorijiy tajribalarni tadqiq qilish;
- hududda DXSH mexanizmini joriy qilishning iqtisodiy imkoniyatlari va shart — sharoitlarini o'rganish;
- mamlakatda sohaga ta'lluqli bo'lgan me'yoriy — huquqiy bazani izohlash va o'rganish;
- DXSH mexanizmi shakllanishining tamoyillarini ishlab chiqish va asoslash;
- DXSH loyihalarini realizatsiya qilish mexanizmini ishlab chiqish;
- DXShni joriy qilishning ustuvor sohalari va tarmoqlarini aniqlash;
- respublikaning rivojlanish xususiyatlaridan kelib chiqib, uning amaliyotida DXShni qo'llash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Xulosa va takliflar: Ta'kidlash kerakki, DXSH rivojlanishining asosiy yo'nalishlarini asoslash orqali, biz tomonimizdan, tavsiyalarni DXSH sohasida davlat va xususiy sektor o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning mavjud amaliyoti hamda davlat va xususiy sektorning strategik hamkorligi bo'yicha ustuvorliklar va imkoniyatlardan foydalanish maqsadida ekspertlar tomonidan konstruktiv yondashuv asosida ishlab chiqildi. Ovqatlanish xizmatlari sohasida DXSH rivojlantirish bo'yicha taklif qilinayotgan tavsiyalar quyidagilardan iborat:

1. Ovqatlanish xizmatlari sohasida DXShni amalga oshirish bo'yicha qonunchilik tizimida davlat-xususiy sherikligi tamoyillarini kengaytirish, ya'ni transversallik tamoyilini kiritish, ijro hokimiyati organlarining vakolatlarini aniqlashtirish, loyihani tanlash bo'yicha

tender va tanlov komissiyalariga uzatish, loyiha kompaniyalarining rolini oshirish, me'yoriy — huquqiy bazani takomillashtirish zarur. Xususiy hamkor uchun DXSH loyihalarini realizatsiya qilishda kafolatlar tizimini yetarlicha asoslash, xususiy hamkorni huquqiy jihatdan himoyalash tizimini joriy etish lozim.

2. Ovqatlanish xizmatlari sohasida DXShni rivojlantirish jamg'armasini ham davlat budjet mablag'lari, ham xususiy sektor (donor) mablag'lari hisobidan tashkil qilish.

3. Respublika iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining rivojlanish xususiyatlaridan kelib chiqib, rahbariyat tomonidan ovqatlanish xizmatlari sohasida DXSH shakllari va modellarini amalda joriy qilish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

4. Barcha darajalarda davlat hokimiyat organlari tomonidan ovqatlanish xizmatlari sohasida DXSH loyihalarining ma'lumotlar bazasini shakllantirish va umumdavlat, hududiy va mahalliy darajalarda ularni ajratish bilan DXShning potensial loyihalari ma'lumotlari bazasini yaratish lozimligi.

5. Ovqatlanish xizmatlari sohasida DXSH mexanizmini amalga oshirish uchun kadrlar tayyorlash. Respublika darajasida magistratura mutaxassisligi doirasida DXSH uchun kadrlar tayyorlash tizimini joriy etish. Shunga mos o'quv rejalari va dasturlarini ishlab chiqish hamda ijro hokimiyati organlari xodimlari, xususiy biznes vakillarini va boshqaraga kadrlar tayyorlash zarur.

6. Ovqatlanish xizmatlari sohasida DXSH mexanizmi joriy qilish uchun media — rejani ishlab chiqish va realizatsiya qilish. DXShni amalga oshirish konsepsiyasidan kelib chiqib, DXSH loyihalarini istiqbolda muvoffaqiyatli realizatsiya qilish jamoatchilik tomonidan mazkur konsepsiyani qanday qabul qilishga bog'liqdir. Shuning uchun DXSH masalalari yuzasidan muntazam ravishda va keng doirada bilim almashishni media-rejada rasmiylashtirish, unda turli xil nashrlar, televideniye va radio eshittirishdagi maqolalar, amaliy ma'lumotlar chop etilish muhim ahamiyatga egadir. Bunda ijtimoiy infratuzilma obyektlari nima uchun xususiy sektor tomonidan boshqarilishi, nega ta'riflarning oshirilishi, xususiy kompaniyalar tomonidan infratuzilma obyektlarini ekspluatatsiya qilinishidan qanday foyda borligi jamoatchilikka aniq tushuntirilishi kerak.

7. Ovqatlanish xizmatlari sohasida DXShni realizatsiya qilish yuzasidan tajribalarni almashish maqsadida xorij davlatlar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish. Axborot va tajriba almashish maqsadida DXSH markazini xorijiy markazlar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yishning asosiy yo'nalishlari muayyan tadbirlar (forumlar, konferensiyalar, ta'lim dasturlari) o'tkazishda ko'maklashish hamda DXSH masalalari bo'yicha ilmiy aloqalarni o'rnatish, axborot va tajriba almashish aloqalarini o'rnatish hisoblanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Keyns Dj. Obshaya teoriya zanyatosti, protsenta i deneg. Antologiya ekonomicheskoy klassiki. T. 2. / Per. angl. – M.: Ekonomika, 1992.
2. Makkonell Kembell R., Bryu Stenli L. Ekonomika: Prinsipi, problemi i politika. T. 2. / Per. s angl. -M.: Respublika, 1992. - S. 200.
3. Kukura S P. Teoriya korporativnogo upravleniya/ S P.Kukura - M.: Ekonomika, 2004. - S. 105.
4. www.imepi-eurasia.ru. – S. 3.
5. Romanova O.A. Teoriya i praktika razvitiya chastno-gosudarstvennogo partnerstva/ O.A. Romanova // Vestnik Uralskogo gosudarstvennogo texnicheskogo universiteta. - 2007. - № 3. - S. 41.

6. www.inage.ru/ppp/casestuty/Framework_Paper.ru.
7. https://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/32_U_Djumaniyazov.pdf
8. <https://lex.uz/ru/docs/4329270>
9. <https://lex.uz/ru/docs/4329270>
10. <https://lex.uz/ru/docs/4329270>
11. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013 yil 12 dekabrda 1009-son «O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish agentligi faoliyatini samarali tashkil etish to'g'risida»gi Qarori. <https://lex.uz/ru/docs/4104705>
12. <https://lex.uz/ru/docs/4104705>
13. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 26 aprelda 259-son «Davlat-xususiy sheriklik loyihalarini amalga oshirish tartibini takomillashtirish to'g'risida»gi Qarori <https://lex.uz/docs/4798603>

Received: 16 February 2025**Accepted:** 5 March 2025**Published:** 20 March 2025*Article / Original Paper***APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN CHINA'S AGRICULTURE****Djumaniyazov Ubbiniyaz Ismayl uli,**

Phd student 3 course

Karakalpak institute of agriculture and agrotechnologies

Abstract. In recent years, there have been significant breakthroughs in the development of technologies using artificial intelligence (AI), which have a fundamental impact on a wide variety of areas of human life and activity. This review article examines the use of AI in agriculture as an object of research using the example of China, which is a leader in the pace of AI implementation in the national economy and is striving to take over overall leadership in the development of AI technologies from the United States. Thanks to active work in this direction and significant financial investments in this area, China has managed to significantly transform its agricultural sector. The purpose of the article is to analyze modern trends and opportunities provided by the use of AI in the agricultural sector of the PRC economy. To this end, the difficulties that China faces in developing agriculture are considered, as well as the main currently known areas of application of AI in agriculture and the types of technologies used. Information on Chinese companies applying AI technologies in agriculture is summarized, including their specialization, technologies used and the benefits they derive. Preliminary data indicate that AI is used primarily to improve labor productivity and production efficiency, and secondarily to address labor shortages and achieve production sustainability. The analysis of the situation allows us to conclude that AI can become the main driving force for agricultural development.

Keywords: agricultural robots, agricultural drones, precision farming, smart farm, sustainable agriculture.

**ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СЕЛЬСКОМ
ХОЗЯЙСТВЕ КИТАЯ****Джуманиязов Уббинияз Исмайл улы**

Базовый докторант 3 курса

Каракалпакского института сельского хозяйства и агротехнологий

Аннотация. В последние годы наблюдаются значительные прорывы в развитии технологий с применением искусственного интеллекта (ИИ), кардинальным образом влияющих на самые разнообразные сферы жизни и деятельности человека. В данной обзорной статье в качестве объекта исследования рассматривается использование ИИ в сельском хозяйстве на примере Китая, который является лидером в темпах внедрения ИИ в национальную экономику и стремится перехватить у США общее лидерство в разработках ИИ-технологий. Благодаря активной работе в этом направлении и значительным финансовым вложениям в данную область, Китаю удалось существенно трансформировать свой сельскохозяйственный сектор. Цель статьи - анализ современных тенденций и возможностей, которые дает применение ИИ в аграрном секторе экономики КНР. Для этого рассмотрены трудности, с которыми сталкивается Китай при развитии сельского хозяйства, а также основные, известные на сегодняшний день направления применения ИИ в сельском хозяйстве и виды используемых технологий. Обобщена информация о китайских компаниях, применяющих ИИ-технологии в сельском хозяйстве, включая их специализацию, используемые технологии и извлекаемые преимущества. Предварительные данные показывают, что ИИ используется, в первую очередь, для повышения производительности труда и эффективности производства, а, во вторую очередь, для решения проблем нехватки рабочей силы и достижения устойчивости производства. Анализ ситуации позволяет сделать вывод о том, что ИИ может стать главной движущей силой развития сельского хозяйства.

Ключевые слова: сельскохозяйственные роботы, сельскохозяйственные дроны, точное земледелие, умная ферма, устойчивое сельское хозяйство.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N19>

Введение. В последние годы искусственный интеллект (далее – ИИ) стремительно ворвался в нашу жизнь и постепенно все больше проникает в ее различные сферы, существенно изменяя их, обещая и уже обеспечивая значительные улучшения, облегчение и ускорение разных видов деятельности человека [1, 2]. Для достижения такой бурной стадии развития потребовалось примерно 60–70 лет после того, как впервые было зафиксировано возникновение научного направления ИИ (1956 г.). Действительно, ИИ не сразу нашел практическое применение, пережив историю ускоренного развития и этапы замедлений, однако в настоящее время его развитие носит взрывной характер. Создается впечатление, что скорость развития ИИ ставит жесткие рамки – внедрять его надо быстро, поскольку, кто будет медлить, окажется в отстающих, а кто внедрит ИИ, получит наибольшую экономическую выгоду. Несмотря на то, что у многих людей применение ИИ вызывает беспокойство, уже сейчас существует множество областей, где ИИ успешно применяется, среди которых можно назвать финансовую деятельность, государственное управление, научные исследования и разработки, промышленность, транспорт, медицину, искусство, развлечения, игры и многое другое [3]. Действительно, компании, внедрившие в свою деятельность различные формы ИИ, сообщают о существенном снижении затрат и увеличении своих доходов [1]. Поэтому в развитых странах ИИ становится драйвером экономического развития и его важнейшим стратегическим направлением.

Особенно интересно было бы проследить развитие ИИ на примере такой, на первый взгляд, далекой от технологических инноваций области, как сельское хозяйство. Кроме того, было бы любопытным сделать это на примере экономики Китая как одной из наиболее бурно развивающихся экономик мира, поскольку эта страна для своего быстрого продвижения часто подхватывает и впитывает в себя самые последние достижения науки и техники, быстро внедряя их в жизнь. Китай поставил задачу стать мировым лидером в области ИИ к 2030 г. и быстро сокращает разрыв в этой области с США, лидирующими в этом направлении в настоящий момент [6, 7, 8].

Литературный анализ и методология. Поиск научных статей осуществляли путем мониторинга электронных библиотечных систем: eLIBRARY.RU, ScienceDirect, Springer, Google Scholar, Academic Reference (CNKI), Crossref с использованием комбинаций следующих ключевых слов: artificial intelligence, China, agriculture, agricultural drones, agricultural robotics, agricultural sensors, precision farming, mapping, crop monitoring, disease detection, pest control, plant protection, livestock management, smart farm, AI-based analysis, cloud computing, supply chain, predictive analytics, AI-driven technologies. Для детального рассмотрения было отобрано 42 научные статьи и 5 монографий, в том числе 14 статей китайских исследователей, посвященных специфическим проблемам сельского хозяйства КНР. Рассматривали исследования, проведенные за последние 10 лет. Отдельно изучали выпуски англоязычного китайского журнала открытого доступа Artificial Intelligence in Agriculture (с начала выхода журнала в 2019 г. по настоящее время), а также веб-сайты известных китайских компаний, работающих в данном направлении (XAG, DJI Agriculture, Alibaba Cloud,

Cainiao, Baidu и др.). Для анализа общей картины положения дел в области применения ИИ в сельском хозяйстве Китая были изучены отчеты известных аналитических компаний и веб-сайты со статистическими данными (McKinsey, statista.com, tracxn.com, fao.org и др.)

Обсуждение. Краткая характеристика проблем развития сельского хозяйства Китая. Китай издавна был аграрной страной, и сейчас сельское хозяйство остается жизненно важной отраслью национальной экономики. Действительно, несмотря на низкую

долю сельского хозяйства в общем объеме ВВП (7,3 %) Китая, оно должно обеспечивать продовольствием самое большое население в мире – более 1,4 млрд человек (20 % мирового населения). Неслучайно производство сельскохозяйственной продукции в КНР является самым крупным в мире, и это при том, что доля посевных площадей составляет всего 8 % от их мирового количества.

Тем не менее, сельское хозяйство Китая сталкивается с целым рядом серьезных проблем, замедляющих его успешное и устойчивое развитие. Перечислим основные из них.

1. Ограниченность пахотных земель. В Китае очень большое население, но количество пахотных земель на душу населения намного ниже, чем в среднем в мире. К тому же, в связи с урбанизацией их число продолжает уменьшаться. Следует также отметить труднодоступный характер земель в некоторых регионах, что затрудняет их орошение и обработку. Все это ограничивает возможности расширения посевных площадей и повышения производительности в сельском хозяйстве.
2. Нехватка воды. Китай сталкивается с серьезными проблемами нехватки воды, особенно в северных регионах. Недостаток водных ресурсов и загрязнение воды негативно влияют на сельскохозяйственное производство.
3. Загрязнение окружающей среды. Индустриализация и урбанизация в Китае привели к загрязнению окружающей среды, включая почву и воздух. Это может вызвать угнетение сельскохозяйственных культур и снижение их урожайности.
4. Изменение климата. Изменение климата представляет собой серьезную угрозу для сельского хозяйства во всем мире, и Китай не является исключением. Изменение погодных условий, включая засухи, наводнения и экстремальные температуры, может оказать неблагоприятное воздействие на урожайность сельскохозяйственных культур и производство продукции животноводства.
5. Фрагментированный характер собственности на землю. Земельная собственность в Китае фрагментирована: мелкие фермеры владеют небольшими участками земли. Такая фрагментированная собственность на землю препятствует механизации и масштабируемости экономики в сельском хозяйстве.
6. Недостаточное применение современных технологий. Некоторые области китайского сельского хозяйства по-прежнему полагаются на традиционные методы ведения, которые ограничивают производительность и эффективность. Внедрение современных технологий, таких как передовые ирригационные

системы, точное земледелие и генная инженерия на сегодняшний день пока ограничено.

7. Старение сельского населения. Сельское население Китая стареет, и многие молодые люди мигрируют в городские районы в поисках лучших возможностей трудоустройства. Нехватка молодых, квалифицированных фермеров тормозит развитие и модернизацию сельского хозяйства, в котором велика доля ручного труда.
8. Неравенство доходов. В Китае существует значительная разница в доходах между сельскими и городскими районами. Низкие доходы от сельского хозяйства препятствуют инвестициям в модернизацию методов ведения сельского хозяйства и инфраструктуры.
9. Волатильность рынка. Колебания цен на сырьевые ресурсы и товары рыночного спроса могут повлиять на прибыльность сельского хозяйства. Фермеры часто сталкиваются с проблемами доступа к стабильным рынкам и обеспечения справедливых цен на свою продукцию.

Ко всем этим трудностям можно добавить существенную разницу между регионами Китая в географических условиях для сельского хозяйства. Попытки расширения сельскохозяйственных площадей на запад и север имели ограниченный успех, поскольку эти земли в большинстве случаев холоднее и засушливее, чем традиционные сельскохозяйственные угодья на востоке. Таким образом, в настоящее время в Китае существует острая необходимость в модернизации и повышении эффективности сельского хозяйства. Одним из инструментов, которые способны помочь в решении перечисленных проблем, является искусственный интеллект, возможности применения которого в этой области рассмотрены в следующем разделе. Основные направления применения ИИ в сельском хозяйстве и используемые технологии. ИИ дает огромные возможности для облегчения труда и повышения эффективности сельского хозяйства. Направления его применения в аграрной отрасли очень разнообразны.

В целом, осуществляя все эти действия и применяя соответствующие передовые технологии, ИИ может произвести революцию в сельском хозяйстве за счет повышения эффективности работы, снижения затрат, повышения производительности труда и продвижения устойчивых методов ведения сельского хозяйства. Примеры применения различных видов ИИ в сельскохозяйственных компаниях Китая представлены ниже. Примеры применения ИИ в сельском хозяйстве Китая. Китай вкладывает огромные средства в развитие и внедрение в сельское хозяйство технологий на основе ИИ, что помогло ему колоссально трансформировать сельскохозяйственный сектор. По оценкам, в 2020 г. стоимость «умного» сельского хозяйства Китая составила более 62 млрд юаней. Другим примером применения ИИ в сельском хозяйстве является компания DJI Agriculture, подразделение известной китайской фирмы DJI, созданное в 2015 г. с целью разработки интеллектуальных решений в сфере беспилотных технологий, направленных на внедрение инноваций и развитие сельского хозяйства на мировом уровне. Продукция DJI Agriculture работает в 30 странах, обеспечивая более 10 млн специалистов интеллектуальными сельскохозяйственными решениями. Например, фирма предлагает специализированный комплекс для сельского хозяйства, охватывает

полный цикл сельскохозяйственных работ, выполняемых беспилотной авиацией, а именно:

1. Кадастровая съемка, картографирование, определение границ земельных участков.
2. Анализ плодородия почвы, планирование посевной кампании.
3. Регулярный мониторинг посевов, определение слабых и пораженных вредителями и болезнями растений.
4. Адресное распыление пестицидов, гербицидов и жидких удобрений.
5. Определение степени созревания урожая и выявление оптимальных временных интервалов для сбора.

Еще один пример плодотворного применения ИИ в сельском хозяйстве показывает китайская компания Alibaba Group, точнее ее подразделения Alibaba Cloud и Cainiao Smart Logistics. Так, в 2022 г. Cainiao построила первый сельскохозяйственный интеллектуальный производственный склад на юго-западе Китая, в поясе фруктовой промышленности Линшань в Гуанси, как раз к наступлению сезона личи, реализовав новый способ интеграции этапов сбора плодов, производства, транспортировки и маркетинга продукции с помощью цифровых технологий интеллектуальной сортировки, обработки и организации продажи.

Результаты. Как было сказано выше, Китай является лидером по внедрению ИИ в свою экономику и, в частности, в ее аграрный сектор. По свежим данным, рынок ИИ в сельском хозяйстве КНР оценивается в 148,24 млн \$ США, при этом ожидается, что к 2029 г. его совокупный среднегодовой темп роста достигнет 7,84 %. Известно, что в настоящее время экономический рост Китая в целом замедляется, и в связи с этим можно ожидать, что внедрение ИИ сможет дать стране столь необходимый толчок к повышению производительности и росту, особенно в условиях продолжающегося сокращения численности населения трудоспособного возраста. По оценкам, к 2035 г. ИИ может увеличить темпы экономического роста Китая на 1,6 %. На примере китайских компаний в статье показано, что применение ИИ в сельском хозяйстве не только повышает эффективность и качество сельскохозяйственного производства, но и снижает затраты и риски, а также трудоемкость производства, значительно облегчая работу фермеров и повышая их доходы. Это согласуется с выводами других современных исследований о влиянии применения ИИ в Европе, Африке, Азии и Северной Америке. Результаты этих исследований показали, что ИИ используется, в первую очередь, для повышения производительности труда и эффективности производства и, во вторую очередь, для решения проблем нехватки рабочей силы и достижения экологической устойчивости. Практическое применение ИИ – новое направление, которое находится на начальной стадии своего развития, ситуация формируется очень динамично и гибко, поэтому в публикациях не так много точных данных по повышению эффективности от применения ИИ в сельском хозяйстве. Например, фирма HAG сообщает, что переход с ручного труда на использование БПЛА во Вьетнаме повысил урожайность рисовых полей на 14 %, посев при этом проводили в 4 раза быстрее. Точная и равномерная обработка культур с помощью техники и прогнозирования на основе ИИ позволяет выращивать больше продовольствия, используя на 30 % меньше пестицидов и на 90 % меньше воды. В одном из недавних

исследований на основе предварительного анализа патентов изучено соотношение между применением ИИ и производительностью труда в Китае. Показано, что ИИ положительно влияет на рост производительности труда в целом, но не так заметно в сельскохозяйственном секторе. Авторы рекомендуют правительству КНР усилить инвестиции в инновации и ИИ, проводить программы переподготовки работников для повышения их квалификации. В другом исследовании установлена положительная корреляция между применением ИИ и ростом доходов фермеров и экономическим развитием регионов Китая. Важно отметить, что преимуществом применения ИИ является не только универсальность некоторых технических инструментов и средств, но и возможность оказать помощь в решении специфических проблем конкретных фермерских хозяйств с совершенно разными исходными условиями работы (географическое расположение, климат, рабочая сила, неожиданные изменения погодных условий и т. д.).

Заключение. Таким образом, подводя итоги, можно сделать вывод, что применение ИИ дает ответ на решение проблем, с которыми сталкивается сельское хозяйство в Китайской Народной Республике. Можно ожидать, что искусственный интеллект станет главной движущей силой развития устойчивого сельского хозяйства, эффективным средством возрождения сельских регионов и создания современного устойчивого сельского хозяйства в рамках нового технологического уклада 4.0 с улучшенной производительностью труда и высокой эффективностью производства.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. The state of AI in 2023: Generative AI's breakout year. McKinsey, 2023. Survey. URL: <https://www.mckinsey.com/capabilities/quantumblack/our-insights/the-state-of-ai-in-2023-generative-ais-breakout-year>
2. AI Index Report 2023 – Artificial Intelligence Index. URL: <https://aiindex.stanford.edu/report/>
3. Monostori L. Artificial Intelligence. In: Laperrière L., Reinhart G. (eds). CIRP Encyclopedia of Production Engineering. Berlin, Heidelberg: Springer, 2014. pp. 47–50. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-642-20617-7_16703
4. Russell S. J., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th ed.). Hoboken: Pearson, 2021. p. 18.
5. Ask the AI experts: What's driving today's progress in AI? McKinsey & Company, 2017. URL: <https://www.mckinsey.com/capabilities/quantumblack/our-insights/ask-the-ai-experts-whats-driving-todays-progress-in-ai>
6. Струкова П. Э. Искусственный интеллект в Китае: современное состояние отрасли и тенденции развития. Вестник Санкт-Петербургского университета. Востоковедение и африканистика. 2020;12(4):588–606. DOI: <https://doi.org/10.21638/spbu13.2020.409> EDN: NMYQLN Strukova
7. P. E. Artificial intelligence in China: the current state of industry and development trends. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Vostokovedenie i afrikanistika = Vestnik of Saint Petersburg University. Asian and African Studies. 2020;12(4):588–606. (In Russ.). DOI: <https://doi.org/10.21638/spbu13.2020.409>
8. Матвеев К. Искусственный интеллект с китайской спецификой: станет ли Китай мировым лидером в сфере ИИ к 2030 году? Аналитическая статья. РМСД. 2022. Режим доступа: <https://russiancouncil.ru/analyticsand-comments/analytics/iskusstvennyy-intellekt-s-kitayskoy-spetsifikoy-stanet-li-kitay-mirovym/> Matveenko K. Artificial intelligence with Chinese characteristics: will China

- become a world leader in AI by 2030? Analytical article. RMSD. 2022. URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-andcomments/analytics/iskusstvennyy-intellekt-s-kitayskoy-spetsifikoy-stanet-li-kitay-mirovym/>
9. Johansson A. C. China's AI ecosystem – Stockholm School of Economics (Report). 2022. 68 p. URL: <https://www.hhs.se/contentassets/bc962221471a415ba8ac01fbbf160277/chinas-ai-ecosystem-nov-2022.pdf>

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

IMPROVEMENT OF THE METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF LAND VALUATION AND TAXATION

Tulakov Ulugbek,

Termez State University,

Associate Professor of the Finance Department,

Doctor of Philosophy (PhD) in Economics

E-mail: tulakov77@mail.ru

Abstract. This article analyzes issues related to the efficient use of land resources and the improvement of the land cadastre system. Scientific solutions are proposed to enhance the methodological foundations of land valuation and taxation. The study examines economic land valuation, soil fertility assessment, and principles of rational land use. Additionally, the methods of land valuation within the land cadastre system and their assessment through economic indicators are analyzed. The development of an economic land valuation scale and the mechanism for its effective application are discussed. Based on the research findings, recommendations have been developed to improve the methodological foundations of land valuation and taxation.

Keywords: land cadastre, land valuation, soil fertility, economic valuation, land taxation, zoning, agriculture, land reclamation, agrarian sector, resource efficiency.

YERLARNI BAHOLASH VA SOLIQQA TORTISHNING METODOLOGIK ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH

To'lov Ulug'bek Toshmamatovich

Termiz davlat universiteti,

Moliya kafedrasi dotsenti,

iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada yer resurslaridan samarali foydalanish va yer kadastr tizimini takomillashtirish masalalari tahlil qilinadi. Yerlarni baholash va soliqqa tortishning metodologik asoslarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy yechimlar taklif etiladi. Yerlarni iqtisodiy baholash, tuproq hosildorligini aniqlash va undan oqilona foydalanish tamoyillari o'rganiladi. Shuningdek, yer kadastr tizimida yerlarni baholash usullari va ularning iqtisodiy ko'rsatkichlar orqali baholanishiga oid tahlillar keltirilgan. Yerlarning iqtisodiy baholash shkalasini tuzish va uning natijalaridan samarali foydalanish mexanizmi ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari asosida yerlarni baholash va soliqqa tortishning metodologik asoslarini takomillashtirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: yer kadastr, yerni baholash, tuproq hosildorligi, iqtisodiy baholash, yer soliqlari, zonalashtirish, dehqonchilik, melioratsiya, agrar sektor, resurs samaradorligi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N20>

Kirish. Yer resurslari har qanday davlatning jumladan O'zbekistonning ham iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishida strategik ahamiyatga ega bo'lgan omillardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, qishloq xo'jaligi sohasida yer ishlab chiqarish vositasi sifatida muhim rol o'ynaydi. Shu sababli, yer resurslaridan samarali va oqilona foydalanish, ularni baholash hamda soliqqa tortish tizimini takomillashtirish dolzarb masala hisoblanadi. Hozirgi vaqtda yerni baholash jarayonlari yer kadastr tizimi bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu jarayonda yerning hosildorlik

xususiyatlari, iqtisodiy bahosi va melioratsiya imkoniyatlari inobatga olinadi. Yerni to'g'ri baholash va soliqqa tortish tizimi ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, dehqonchilikning intensiv rivojlanishi va yer resurslaridan oqilona foydalanish imkoniyatlarini yaratadi. Yer resurslaridan oqilona va samarali foydalanish muammosi yer kadastrini yaratish va yuritish bilan uzviy bog'liq. Yer kadastrni ishlab chiqishda yerni baholash ishlari (hosildorlikni baholash va yerning iqtisodiy bahosi) katta ahamiyatga ega. Mamlakatimizda yer kadastr tizimining joriy etilishi va takomillashtirilishi qishloq xo'jaligi yerlaridan samarali foydalanish, yer munosabatlarini tartibga solish va yer solig'ini adolatli hisoblash imkonini beradi.

O'zbekistonda yerlarni kadastr baholash jarayonini maqsadli tashkil etish borasida bir qator muammolar mavjud. Jumladan, yerlardan samarali foydalanish, bozor qiymatini aniqlash va soliqqa tortish tizimini optimallashtirish kabi maqsadlar uchun kadastr baholash ko'rsatkichlarining ahamiyati tushunilsa-da, ularni amaliyotda to'liq qo'llash darajasi yetarlicha emas. Mamlakatimizda yerlarni kadastr baholash jarayonini tubdan takomillashtirish uchun xalqaro tajriba va ilg'or texnologiyalarni o'rganish, ularni mahalliy sharoitga moslashtirib joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu bir tomondan yer resurslaridan oqilona foydalanish, ikkinchi tomondan soliqqa tortish va bozor munosabatlarini adolatli ta'minlash imkoniyatini yaratadi [16].

Adabiyotlar tahlili. Ushbu tadqiqotda yerlarni baholash va soliqqa tortish masalalarini chuqur o'rganish maqsadida turli olimlar tomonidan taklif etilgan nazariy yondashuvlar va tadqiqotlar tahlil qilindi.

Adam Smit – yer narxi va soliq tizimi o'rtasidagi bog'liqlikni ilmiy asoslab bergan. Uning fikricha, yer resurslaridan foydalanish iqtisodiyotda uzluksiz boylik manbai bo'lib, soliq tizimi to'g'ri tashkil etilsa, jamiyatning barqaror rivojlanishiga hissa qo'shadi. U yerni ishlab chiqarishning asosiy omillaridan biri deb hisoblagan va yer bozorini rivojlantirish uchun xususiy mulkchilik va adolatli soliq siyosatini yo'lga qo'yishni taklif etgan [1].

Devid Rikardo – differensial renta nazariyasini yaratgan iqtisodchi bo'lib, yerning iqtisodiy bahosi hosildorlik farqlariga asoslanishini ilmiy asoslab bergan. Uning fikriga ko'ra, yerning iqtisodiy qiymati to'g'ridan-to'g'ri hosildorlik va joylashuvga bog'liq. Ushbu yondashuv hozirgi kadastr baholashda yerning tabiiy unumdorligi va iqtisodiy unumdorligini hisobga olishga asos bo'lib xizmat qiladi [2].

Genri Djordj – yer rentasi va yer soliqlari konsepsiyasini rivojlantirgan. U yerning bozor qiymati jamiyat taraqqiyotiga bog'liq ekanligini ta'kidlagan va "Yagona yer solig'i" (Single Tax) g'oyasini ilgari surgan. Uning fikricha, yerdan tushadigan daromad jamiyat uchun adolatli taqsimlanishi kerak, bu esa kadastr baholash va yer soliq tizimini takomillashtirishda muhim[3].

F. A. Milkov – geografik omillar va tabiiy resurslarni baholash masalalarini ilmiy asoslagan. U yer resurslari xosiyatini baholashda iqlim, tuproq tuzilishi, gidrologik sharoitlar va inson faoliyatini inobatga olish kerakligini ta'kidlagan. Uning tadqiqotlari yaroqlilik kartogrammalarini tuzish va tuproq sifatini baholash usullarini rivojlantirishga yordam bergan[5].

V. N. Andreyev – zamonaviy kadastr baholash tizimlari bo'yicha tadqiqotlar olib borgan. U kadastr baholash jarayonida iqtisodiy va tabiiy omillarni uyg'unlashtirish muhimligini ko'rsatgan. Uning tadqiqotlari yer kadastrini raqamlashtirish, kadastr baholash uslubiylarini

takomillashtirish va geografik axborot tizimlarini (GAT) joriy etish bo'yicha asosiy metodologik yondashuvlarni ishlab chiqishda katta ahamiyatga ega.

N. F. Reymer – yer resurslaridan oqilona foydalanish va ekologik barqarorlik tamoyillarini ilgari surgan. U yerning iqtisodiy bahosini aniqlashda ekologik omillar, yerning tiklanish qobiliyati va resurs tejamkorlik metodlarini hisobga olish zarurligini ilmiy asoslab bergan. Uning konsepsiyasi zamonaviy kadastr baholashda ekologik baholash metodlarini rivojlantirishda qo'llanilmoqda [7].

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yerlarni baholashda klassik iqtisodiy nazariyalar va zamonaviy kadastr tizimlari uyg'unlashtirilishi zarur. Ilmiy manbalar tahlili asosida baholash standartlarini takomillashtirish va yer resurslaridan samarali foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqishga e'tibor qaratish kerak.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda yerlarni baholash va soliqqa tortish tizimini tahlil qilish uchun turli ilmiy yondashuvlar va metodlar qo'llanildi. Avvalo, yerni baholashning nazariy asoslari, milliy va xalqaro baholash standartlari, shuningdek, kadastr baholash jarayoniga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlar o'rganildi.

Tadqiqotda iqtisodiy tahlil, statistik usullar, korrelyatsion-regressiv tahlil va tizimli yondashuv ishlatildi. Yerlarning iqtisodiy baholashi differensial daromad, xarajatlarning qoplanishi va hosildorlik darajalari asosida baholandi. Shu bilan birga, yaroqlilik kartogrammalaridan foydalanib, yerlardan samarali foydalanish mexanizmlari tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar muhokamasi. Yer resurslarining asosiy xususiyati uning hosildorlik qobiliyati bo'lib, bu yer uchastkalari o'rtasida sifat jihatidan farqlarni keltirib chiqaradi. Hosildorlik – yerning o'simliklarni zarur oziq moddalar va namlik bilan ta'minlash qobiliyatidir.

Zamonaviy fan hosildorlikni tabiiy va iqtisodiy turlarga ajratadi. Tabiiy hosildorlik tabiat ta'siri ostida shakllanib, tuproqning fizik, kimyoviy va biologik xususiyatlari bilan belgilanadi. Iqtisodiy hosildorlik esa inson xo'jalik faoliyati natijasida vujudga keladi va yer xo'jaligining samaradorligini ifodalaydi.

Yer kadastr tizimida yerlarni baholash jarayonida hosildorlik darajasi aniqlanadi. U mutlaq va nisbiy shakllarda namoyon bo'ladi. Mutlaq hosildorlik yer maydonining birlik hajmida olinadigan mahsulot hajmi orqali, nisbiy hosildorlik esa turli sifatdagi yerlarga kiritilgan sarf-xarajatlar samaradorligi orqali baholanadi.

Tuproqlarni bonitirovka qilish va yerlarni iqtisodiy baholash ishlab chiqarish qobiliyatini aniqlashning uzviy jarayoni hisoblanadi. Yerning tabiiy xususiyatlari ishlab chiqarishning iqtisodiy omillari bilan bog'liq bo'lib, bonitirovka natijalari yerlarni iqtisodiy baholash uchun asos bo'ladi [15].

Yerni baholash tartibi ma'lumotlarni to'plash, hududlarni zonalashtirish, tuproqlarni sifat jihatidan baholash va iqtisodiy baholash bosqichlaridan iborat.

Yerni baholashda tabiiy va iqtisodiy sharoitlarni puxta hisobga olish muhimdir. Zonalashtirish jarayoni yerlarni baholashda tabiiy-agrar hududlar, zonalar va mintaqalarga ajratishni o'z ichiga oladi. Bu yerlarning tuproq-iqlim sharoiti, issiqlik va namlik balansi, tuproq hosil bo'lish jarayoni, qishloq xo'jaligi ixtisoslashuvi kabi omillarga asoslanadi.

Tabiiy-agrar zonalar o'z navbatida biologik va agroklimatik xususiyatlariga ko'ra mintaqalarga ajratiladi. Bunda iqlim kontinentalligi, tuproq muzlash chuqurligi, qor qoplarning quvvati, vegetatsiya davri, qurg'oqchiliklar takrorlanishi va biologik mahsuldorlik kabi ko'rsatkichlar e'tiborga olinadi.

Ko'p yillik daraxtzorlar, yonbag'ir yerlar va tog'li hududlarda zonalashtirish murakkabroq bo'lib, batafsil yer-kadastr tahlillari talab etiladi. Bunday sharoitlarda xo'jaliklarning maxsus baholash guruhlari shakllantiriladi, ularni ajratishda tuproq boniteti, yer nishabligi, ekspozitsiyasi, dengiz sathidan balandligi, faol haroratlar yig'indisi, daraxtlar konsentratsiyasi va iqtisodiy omillar inobatga olinadi.

Barcha omillarni tizimli tahlil qilish va baholashda ko'p o'lchovli statistik tahlil usullaridan foydalaniladi.

Yer kadastr tizimida yerlarning iqtisodiy baholashi yerni ishlab chiqarish vositasi sifatidagi qiymatini aniqlaydi. U yerlarning mahsuldorligi va xo'jalik yuritish samaradorligini iqtisodiy ko'rsatkichlar asosida baholaydi.

Iqtisodiy baholash yer resurslaridan oqilona foydalanish, ularni muhofaza qilish va iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirishga qaratilgan. Asosiy vazifalar qishloq xo'jalik ishlab chiqarish sharoitlari va natijalarini baholash, jamoat mehnati samaradorligini aniqlashdan iborat.

Iqtisodiy baholash obyekti sifatida yer ishlab chiqarish vositasi sifatida qaraladi va tuproqning sifat xususiyatlari, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari bilan bog'liq holda baholanadi.

Yerlarning iqtisodiy baholash materiallari yer egalari va ijarachilarning xo'jalik faoliyatini baholash, yer bozorini rivojlantirish, yer solig'i va ijara to'lovlarini aniqlash hamda davlat va xususiy mulkchilikdagi yer fondlarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yerlarning iqtisodiy baholashi uchun baholash ko'rsatkichlarini to'g'ri tanlash katta ahamiyatga ega. Ilgari ta'kidlanganidek, yerlarning iqtisodiy baholash predmeti iqtisodiy hosildorlikning aniq shakllari – mutlaq va nisbiy hosildorlikdir. Demak, yerlarni baholashdagi vazifalarni zarur darajada obyektivlik va ishonchlilik bilan hal qilish uchun mutlaq va nisbiy hosildorlik darajasini aniqlab, unga sonli baho berish lozim.

Yerlarni kadastr baholashdagi muammolarni hal qilish va xorijiy tajribadan foydalanish orqali O'zbekiston qishloq xo'jaligini rivojlantirish, yer resurslaridan samarali foydalanish va yer solig'ini adolatli undirish imkonini beradi [16].

Bu yerlarni baholash uchun maxsus ko'rsatkichlar tizimi orqali amalga oshiriladi, ular tabiiy va pul ko'rinishida ifodalanadi. Yerlarni zamonaviy iqtisodiy baholash yerni baholash ko'rsatkichlari tizimi orqali amalga oshiriladi, ularning har biri aniq mazmun va maqsadga ega.

$$XQK = \frac{YMQ}{X} \quad (1)$$

bu yerda:

XQK – xarajatlarning qoplanishi koeffitsiyenti.

YMQ – yerlarning ekin turlari bo'yicha mahsuldorligi, kadastr narxlarida dehqonchilik yalpi mahsuloti qiymati bo'yicha hisoblab chiqilgan, so'm/ga;

X – ishlab chiqarish xarajatlari so'm/ga.

Differensial daromad quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$DD = YMQ - X - SD \quad (2)$$

bu yerda:

DD – differensial daromad nisbatan yaxshi yerlarda qo'shimcha mahsulot qiymatini ifodalovchi sof daromadning bir qismi, so'm/ga.

SD – jami ishlab chiqarish fondlari qiymatining 15% ni tashkil etuvchi zarur sof daromad, so'm/ga.

Yerlarni baholashda asosiy ko'rsatkichlar yerning unumdorlik qobiliyatini tavsiflaydi. Hosildorlik va mahsuldorlik yerning sifati va dehqonchilik intensivligiga bog'liq. Xarajatlarning qoplanishi ishlab chiqarish samaradorligini aks ettiradi.

Differensial daromad yer sifati va ishlab chiqarish intensivligini hisobga oladi va umumiy iqtisodiy samaradorlikni belgilaydi. Xarajatlarning qoplanishi yalpi mahsulot va differensial daromadni bog'laydi. Differensial daromadni hisoblashda 1,35 koeffitsiyent mahsulot narxining kadastr bahosidagi qoplanish chegarasi sifatida qabul qilinadi. Bunda differensial daromadni hisoblash formulasi quyidagicha bo'ladi:

$$DD = YMQ \times d \quad (3)$$

bu yerda:

d – yalpi mahsulotdagi differensial daromadning solishtirma salmog'i, quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$d = \frac{XQK - 1,35}{XQK} \quad (4)$$

Differensial daromadni hisoblashning ushbu usuli uslubiy ma'noda jami ishlab chiqarish fondlari qiymatining 15% miqdorida zarur sof daromadni aniqlash usuliga tengdir.

Yerlarni baholash haydaladigan yerlar, ko'p yillik daraxtzorlar, pichanzorlar va yaylovlar uchun amalga oshiriladi. Baholash xo'jalik yuritish va mulkchilik shakllaridan qat'i nazar, qishloq xo'jaligi yerlariga qo'llaniladi.

Irrigatsiya va qurg'oqchilik sharoitlariga qarab, baholash sug'oriladigan, qurg'oqchil va melioratsiya qilingan yerlar bo'yicha alohida o'tkaziladi. Agar melioratsiya qilingan yerlar hajmi kichik bo'lsa, ular alohida hisobga olinmasligi mumkin.

Baholash uchun majburiy ekinlar ro'yxatiga g'alla, dukkakli don ekinlari, makkajo'xori va texnik ekinlar kiritiladi. Asosiy ma'lumotlar yer kadastr, agroiqlimiy tahlillar, tuproq tadqiqotlari va qishloq xo'jaligi hisobotlari asosida shakllantiriladi. Barcha statistik materiallar kamida 5-yil davomida yig'ilib, tahlil qilinadi.

Yerni baholashning asosiy qismi bazaviy baholash ko'rsatkichlarini aniqlashdan iborat bo'lib, ular tuproqning agroproduktiv guruhlari bo'yicha hisoblanadi. Baholash ishlarida tanlanma statistik tadqiqot usuli qo'llanib, ma'lumotlar tasodifiy emas, balki xo'jalik ma'lumotlariga asoslangan holda shakllantiriladi.

Tanlov usuli hosildorlik va xarajatlarning to'g'ridan-to'g'ri hisobi, tuproq qoplamasi haqidagi ma'lumotlar va korrelyatsion-regressiv tahlil asosida olib boriladi. Agar baholanayotgan tuproqlar haqida ishonchli ma'lumotlar mavjud bo'lsa, bir omilli tipik tanlovlar usuli qo'llaniladi. Katta sonlar qonuniyatiga asoslangan holda, agar 10 tadan ortiq xo'jaliklar bir tuproq guruhi bo'yicha ma'lumotga ega bo'lsa, ularning o'rtacha qiymatlari reprezentativ baholash parametrlari sifatida qabul qilinadi.

Tarkibiy tanlanma – bu qishloq xo'jaligi yerlari tarkibida tuproq qoplamining tuzilishi turlicha bo'lgan, ixtisoslashuvi va dehqonchilikning intensivlik darajasi nisbatan bir xil bo'lgan baholangan hudud xo'jaliklari yig'indisidir.

Tuproq guruhlari bo'yicha baholash ko'rsatkichlari ko'p o'lchovli regressiyaning quyidagi chiziqli tenglamasi asosida aniqlanadi:

$$y = a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_mx_m \quad (5)$$

bu yerda:

y – tuproq guruhlari bo'yicha tabaqalashtiriladigan eng katta o'zgaruvchi.

$x_1, x_2, \dots, x_m$ – haydaladigan yoki boshqa yer maydonidagi baholanuvchi tuproq guruhlarning solishtirma og'irligi;

$a_1, a_2, \dots, a_m$ – tuproq guruhlari bo'yicha baholash ko'rsatkichlarining izlanayotgan qiymatlari.

Ushbu model bo'yicha butun ekin maydonida almashlab ekishda yetishtiriladigan asosiy ekinlar bo'yicha hosildorlik (mahsuldorlik) va xarajatlarni qoplashning baholash ko'rsatkichlari, shuningdek, ekin turlari bo'yicha yalpi mahsulot va xarajatlarni qoplash ko'rsatkichlari (odatda eng keng tarqalgan tuproq guruhlari uchun) hisoblab chiqilishi mumkin.

Ko'p omilli chiziqli regressiya tenglamalari sistemasi xo'jaliklar tuproq qoplamida tuproq guruhlari soni katta va har birining solishtirma og'irligi kichik bo'lganda masala yechimlarining qoniqarli natijalarini olishni ta'minlamaydi.

Bunday hollarda kichik strukturali tanlanmalar qo'llaniladi, ularning shakllanishi tanlanmadagi agregatlangan tuproq guruhlarning ketma-ket qatlamlarga ajralishini bosqichma-bosqich tanlash yo'li bilan ta'minlanadi.

Lalmi shudgor asosida bazis hosildorlikni aniqlash sug'oriladigan yerlarni baholash uchun asos bo'ladi. Melioratsiya natijasida yer sifati va foydalanish usullari o'zgaradi, irrigatsiya inshootlari va quritish tizimlari katta sarmoya talab qiladi. Shuning uchun, melioratsiya qilingan yerlarda baholash uchun qo'shimcha talablar qo'yiladi.

Sug'oriladigan yerlarni baholashda quyidagi ko'rsatkichlar e'tiborga olinadi:

- sug'orish muddati (eski, yangi, o'zlashtirilgan yerlar);
- suv bilan ta'minlanganlik (muntazam va shartli sug'oriladigan yerlar);
- kollektor-zovur tarmog'ining mavjudligi [15].

Melioratsiya qilingan yerlarni baholashda kapital qo'yilmalar, sug'orish xarajatlari va qo'shimcha ishlov berish xarajatlari aniq hisoblanishi zarur.

Tabiiy yem-xashak yerlarini baholash mehnat xarajatlari, texnik tadbirlar, quduq va suv inshootlari amortizatsiyasi hisobga olingan holda amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jaligida iqtisodiy munosabatlarni isloh qilish va yer egaligining turli shakllarini joriy etish sharoitida yer maydonlarini baholash ishlab chiqarish samaradorligini aniqlash va xo'jalik faoliyatini obyektiv baholash uchun muhim ahamiyatga ega.

Dehqonchilik natijalari yerning fizik maydoni asosida baholanganda, turli yer uchastkalarining unumdorlik darajasi hisobga olinmaydi. Obyektiv tahlil qilish uchun natijalar yer unumdorligi asosida baholanishi kerak.

Qishloq xo'jaligi korxonalari va tumanlarning xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda tabiiy va iqtisodiy unumdorlik ko'rsatkichlari kompleks ravishda qo'llanilishi talab etiladi.

Shunday qilib, tuproqning tabiiy unumdorligi bo'yicha balini bilgan holda, yerning nisbiy qiymat koeffitsiyentini quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$K_{qq} = \frac{B_b}{B_p} \quad (6)$$

bu yerda:

K_{qq} – xo'jalik, tuman, viloyat yerlaridan foydalanishning qiyosiy qiymati koeffitsiyenti;

B_b – xo‘jalik, tuman, viloyatning tabiiy xossalari (tuproq bonitirovkasi bali);

B_b' – xo‘jalik, tuman tabiiy xossalari bo‘yicha eng yuqori ball.

Iqtisodiy, tuproq va iqlim omillarining funksiyasi sifatida qaraladigan hosildorlik bo‘yicha yerlarni baholashning me‘yoriy (bazaviy) ko‘rsatkichi asosida agrosanoat salohiyatini o‘zlashtirish koeffitsiyenti quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$K_{am} = \frac{H_h}{H_n} \quad (7)$$

bu yerda:

K_{am} – agrosanoat majmuasini o‘zlashtirish koeffitsiyenti;

H_h – ekinlarning haqiqiy hosildorligi, 1 ga nisbatan ozuqa birligi sentnerda;

H_n – ekinlarning normal hosildorligi, 1 ga nisbatan ozuqa birligi sentnerda.

Yerlarning mahsuldorligi bo‘yicha baholash ko‘rsatkichini hisobga olish, shuningdek, o‘simlikchilikda fond qaytimining yanada obyektiv qiyosiy tahlilini o‘tkazishga yordam beradi.

Tuman xo‘jaliklarida fond qaytimining taqqoslanadigan darajasi yerlarning unumdorlik qobiliyatidagi farqlarni hisobga olgan holda quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$F_q = \frac{YM_{jn}}{F_t} \div B_b \quad (8)$$

bu yerda:

F_q – yerni baholashning 1 balli uchun fond qaytimi, so‘m;

YM_{jn} – 1 ga qishloq xo‘jaligi yerlari uchun joriy narxlarda yalpi mahsulotning amaldagi qiymati, so‘m;

F_t – fond bilan ta‘minlanganlik, so‘m/ga;

B_b – mahsuldorlik bo‘yicha qishloq xo‘jaligi yerlarini umumiy baholash bali.

Xarajatlar darajasi va muayyan mahsulot turining tannarxini tahlil qilishda alohida qishloq xo‘jaligi ekinlari bo‘yicha xarajatlarni qoplash bo‘yicha yerni baholash ko‘rsatkichidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ushbu ko‘rsatkich ilmiy asoslangan me‘yor sifatida har xil sifatli yerlarda 1 so‘m xarajat hisobida har bir gektardan muayyan mahsulot turining bazis qiymatini belgilaydi.

Differensial daromad qishloq xo‘jaligida foyda darajasini o‘lchash imkonini beradi va yerlardan samarali foydalanishni ta‘minlashda muhim baholovchi ko‘rsatkich hisoblanadi. Yer tuzish xo‘jalik hududini tashkil etishda tuproq unumdorligini oshirish va texnikalardan samarali foydalanishga yordam beradi.

Yerlarni baholash ma‘lumotlari xo‘jalik yer tuzish loyihalarini ishlab chiqish, ekin maydonlarini tashkil etish, almashlab ekish turlari va joylashuvini aniqlash hamda loyihaning iqtisodiy samaradorligini baholashda ishlatiladi.

Yaroqlilik kartogrammasi yerlarning sifati va hosildorligini aniq ko‘rsatadi. Yerlarni besh guruhga ajratish optimal hisoblanadi:

1. Yuqori hosildor va cheklovsiz yaroqli yerlar
2. Nisbatan yomon, lekin qishloq xo‘jaligi uchun foydali
3. Cheklangan darajada yaroqli
4. Melioratsiyadan keyin foydalanish mumkin bo‘lgan yerlar
5. Yaroqsiz va melioratsiya qilish maqsadga muvofiq emas

Kartogrammalar asosida yetakchi ekinlar uchun yaroqli maydonlar aniqlanib, xo‘jalik va uning bo‘linmalari bo‘yicha ixtisoslashuv belgilanadi.

Ehtimoliy ekin maydonlari birinchi va ikkinchi guruh maydonlariga qarab quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$M_{uk} = \frac{K_k \times M_y \times F_e}{100} \quad (9)$$

bu yerda:

M_{uk} – ekin maydoni uchun umumiy ko'rsatkich.

K_k – yaroqli maydonning almashlab ekishga kiritish koeffitsiyenti (o'rmon zonasi uchun $K_k = 0,90-0,93$, dasht zonasi uchun $0,95-0,98$, o'rmon–dasht zonasi uchun $0,93-0,95$)

M_y – j-ekinni yetishtirish uchun yaroqli ekin maydoni.

F_e – zonal almashlab ekishda j-ekinni ekish foizi.

Donli ekinlar ekiladigan maydonlar birinchi, ikkinchi va uchinchi yaroqlilik guruhlariga bo'yicha aniqlanadi. Ehtimoliy ekin maydonlari umumiy ekin maydoniga nisbatan foiz hisobida aniqlanadi. Boshqa ekinlar maydoni esa yetakchi ekinlar uchun ajratilgan maydon va umumiy maydon o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi ekin maydoni va rejalashtirilgan hosildorlik ko'rsatkichlari asosida baholanadi. Yetkazib berish hajmini oshirish resurslar va yerlarni yaxshilash tadbirlari hisobiga amalga oshiriladi.

Yerlardan samarali foydalanish uchun:

1. Tuproq xaritasi va yaroqlilik kartogrammasidan foydalanib, birinchi navbatda shudgorlashga yaroqli yerlar aniqlanadi.

2. Melioratsiyadan so'ng o'zlashtirish mumkin bo'lgan maydonlar tanlanadi.

3. Almashlab ekish massivlari tabiatni muhofaza qilish va tuproqni saqlash samaradorligi hisobga olingan holda joylashtiriladi.

X_{qm} – xarajatlarning qoplanish muddati quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$X_{qm} = \frac{K}{SD_2 - SD_1} + D \quad (10)$$

bu yerda:

K – yer uchastkasini melioratsiya qilish va o'zlashtirish ishlari uchun kapital qo'yilmalar summasi;

SD_2 – yaxshilanishdan keyin uchastkadan foydalanishdan olingan sof daromad;

SD_1 – yaxshilash bo'yicha sof daromad;

D – meliorativ davr yoki uchastkani loyihalashtirilayotgan foydalanish uchun yaroqli holatga keltirish davri.

Transformatsiyalanayotgan uchastka uchun SD_2 va SD_1 qiymatlari ularni baholash ko'rsatkichlari va xo'jalik yoki umuman tumanning kamida uch yil uchun yillik hisobotlarining o'rtacha ma'lumotlaridan foydalangan holda aniqlanadi. Melioratsiya davrining davomiyligi (D) melioratsiya turiga qarab bir yildan 4 yilgacha belgilanadi.

Yaroqlilik kartogrammasi asosida kam yaroqli yoki yaroqsiz haydaladigan yer uchastkalari aniqlanadi. Eng past ikki guruhga mansub yerlar almashlab ekish, ko'p yillik o'tlar, doimiy shudgorlash yoki xo'jalik qurilishlari uchun ajratiladi.

Ekin maydonlari va almashlab ekish turlari yer sifatiga muvofiq shakllantiriladi. Bir xil almashlab ekish tizimida talabchanligi yuqori va past ekinlar aralashtirilmaydi.

Almashlab ekish massivlari turli tuproq sifatlariga ega bo'lsa, har bir maydon ikkita qo'shni guruhni qamrab oladi. Tuproq unumdorligi farqi katta bo'lgan hollarda, yomon tuproqli

maydonlar kattaroq, yaxshi tuproqli maydonlar esa kichikroq bo'lishi mumkin, bu ekin mahsuldorligining barqarorligini ta'minlaydi.

Bu holda D_m –dala maydoni quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$D_m = \frac{D_{o'rt} \times B_b}{B_l} \quad (11)$$

bu yerda:

$D_{o'rt}$ – almashlab ekish dalaning o'rtacha maydoni

B_b – tegishincha almashlab ekish maydonini baholash bali

B_l – yetakchi intensiv ekin hosildorligi bo'yicha loyihalashtirilayotgan dalaning bali.

Dalalarni loyihalash variantlari omillar majmui, jumladan, tuproqning ekin ekishga yaroqliligi va haydalgan yerni xususiy baholash bo'yicha taqqoslanadi.

Hududni ichki xo'jalik tashkil etishning iqtisodiy samarasi obyektiv tashkiliy–ishlab chiqarish omili sifatida loyiha tomonidan taklif etilayotgan qishloq xo'jaligi yerlaridan, asosan, shudgorlardan yanada maqsadga muvofiq foydalanishdan, tuproq sifati va qishloq xo'jaligi yerlari maydonini oshiruvchi tadbirlarni amalga oshirishdan, boshqa yerlarni qishloq xo'jaligi oborotiga kiritishdan olinadigan sof daromadning o'sishini tashkil etadi.

Xulosa va takliflar. Yerlarni baholash qishloq xo'jaligi korxonalarining ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, yer resurslaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish uchun muhim iqtisodiy vosita hisoblanadi. Yerlarning iqtisodiy baholashi tuproq unumdorligi, ishlab chiqarish xarajatlari va differensial daromad asosida amalga oshiriladi. Yaroqlilik kartogrammalaridan foydalanish yerlarning sifatini baholash, ekin maydonlarini optimal joylashtirish va almashlab ekish turlarini tanlash imkonini beradi.

Melioratsiya qilingan yerlarning baholashida sug'orish xarajatlari, kapital qo'yilmalar va yerning mahsuldorligi e'tiborga olinishi zarur. Tuproq unumdorligi bo'yicha yaroqlilik guruhlarini ajratish qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni rejalashtirishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Yuqoridagi xulosalar asosida quyidagilar taklif qilinadi:

- baholashda melioratsiya qilingan va tabiiy yerlar uchun alohida uslublar qo'llanishi lozim;
- korrelyatsion va regressiv tahlillar asosida baholash modellarini ishlab chiqish tavsiya etiladi;
- yetakchi ekinlarni joylashtirish va almashlab ekish tizimini aniq belgilash uchun yaroqlilik kartogrammalarini yaratish majburiy bo'lishi kerak;
- birinchi va ikkinchi toifaga mansub yerlar intensiv yetishtirish uchun, past sifatli yerlar esa melioratsiya va chorvachilik uchun ajratilishi lozim;
- sug'orish va drenaj tizimlarini takomillashtirish orqali melioratsiya xarajatlarini pasaytirish;
- sug'oriladigan va lalmi yerlar uchun farqli baholash standartlarini ishlab chiqish;
- geografik axborot tizimlari (GAT) asosida yerlarni baholash mexanizmlarini shakllantirish;
- dronlar orqali yer unumdorligini kuzatish va aniq baholash imkoniyatlarini kengaytirish;
- yerlarning iqtisodiy baholashi natijalari yer solig'i, ijara to'lovlari va yer bozori mexanizmlariga asos qilib olinishi lozim;

- melioratsiya qilingan yerlarni baholash mezonlarini aniqlash va qonunchilikda ularni belgilovchi normalarni kiritish.

Bu takliflar yerlarning iqtisodiy baholashini aniq va asosli amalga oshirish, yer resurslaridan samarali foydalanish va soliqqa tortish tizimini takomillashtirish imkonini beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Smith, A. (1776). An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. London: W. Strahan and T. Cadell.
2. Ricardo, D. (1817). On the Principles of Political Economy and Taxation. London: John Murray.
3. George, H. (1879). Progress and Poverty. New York: Appleton.
4. Schumpeter, J. (1934). The Theory of Economic Development. Cambridge, MA: Harvard University Press.
5. Milkov, F. A. (1981). Land Resources and Their Evaluation. Moscow: Nauka.
6. Andreyev, V. N. (2004). Modern Cadastral Valuation Systems. St. Petersburg: Geodesy and Cartography Institute.
7. Reimers, N. F. (1990). Natural Resource Use and Environmental Management. Moscow: Mysl.
8. Mints, A. A. (2007). Economic Assessment of Reclaimed Lands. Moscow: Publishing House of the Russian Academy of Sciences.
9. Holmurodov, R. (2015). Land Cadastre and Taxation System in Uzbekistan. Tashkent: University of Economics Press.
10. Karimov, B. (2020). Economic Valuation of Reclaimed Lands in Uzbekistan. Tashkent: Institute of Agricultural Economics.
11. To'la'kov, U.T. (2025). Ko'chmas mulkni kadastr baholash tuzilmasi. Aktuar moliya va buxgalteriya hisobi, 5(2), 197-209.
12. To'la'kov, U.T. (2025). Ko'chmas mulkni kadastr baholash xususiyatlari. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot, 3(2), 600-609.
13. To'la'kov, U.T. (2025). Ko'chmas mulkni soliqqa tortishda ommaviy baholash. Muhandislik va iqtisodiyot, 3(1), 540-552.
14. Tulakov, U. (2025). Ways to Improve The Methodological Foundations of Mass Appraisal for Real Estate Taxation. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance, 6(1), 135-145.
15. Чулкова Г.В., Основы кадастровой оценки земель и недвижимости. Учебное пособие. Смоленск, 2019. С-100.
16. Тўлаков, У.Т. (2021). Ўзбекистонда ер солиғи ривожланиши истиқболлари. Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар, 1(3), 355-366.

09.00.00 – FALSAFA FANLARI - PHILOSOPHICAL SCIENCES

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

**THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON HUMAN POTENTIAL
IN THE PROCESS OF SOCIAL AND PROFESSIONAL ACTIVITIES**

Holmirzaev Hurshid Nakibillaevich,

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical Sciences, Associate Professor

Associate Professor of the Department of Philosophy at Andijan State University

Abstract. This article analyzes the impact of artificial intelligence on human potential in the process of social and professional activities. The role and opportunities of artificial intelligence in developing creative abilities are highlighted from ethical, legal, and professional development perspectives.

Keywords: artificial intelligence, human potential, social and professional activities, ethical norms, creative abilities, professional development, intellectual systems, innovations, digital transformation.

**IJTIMOY-KASBIY FAOLIYAT JARAYONIDA SUN'IY INTELLEKTNING INSON
SALOHIYATIGA TA'SIRI**

Xolmirzaev Xurshid Nakibillaevich,

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Andijon davlat universiteti Falsafa kafedrası dotsenti

E-mail: sokin3548@umail.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada ijtimoiy-kasbiy faoliyat jarayonida sun'iy intellektning inson salohiyatiga ko'rsatayotgan ta'siri tahlil qilinadi. Axloqiy, huquqiy va kasbiy rivojlanish nuqtai nazaridan sun'iy intellektning ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishdagi o'rni va imkoniyatlari yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, inson salohiyati, ijtimoiy-kasbiy faoliyat, axloqiy me'yorlar, ijodiy qobiliyat, kasbiy rivojlanish, intellektual tizimlar, innovatsiyalar, raqamli transformatsiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N21>

Kirish. Sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi zamonaviy jamiyatda ijtimoiy-kasbiy faoliyatning turli sohalariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Sun'iy intellekt inson salohiyatini rivojlantirish, kasbiy qobiliyatlarni oshirish va ijodiy faoliyat samaradorligini kuchaytirishda muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu bilan birga, sun'iy intellektning qo'llanilishi axloqiy me'yorlar, inson qadriyatlari va kasbiy yetuklik kabi muhim masalalarni qayta ko'rib chiqish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Ushbu maqolada sun'iy intellektning inson salohiyatiga ko'rsatayotgan ta'siri tahlil qilinadi hamda uning ijtimoiy va kasbiy rivojlanish jarayonidagi o'rni yoritib beriladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Sun'iy intellekt ijtimoiy-kasbiy faoliyat jarayonida inson imkoniyatlarini kengaytirishga va ish jarayonlarining samaradorligini

oshirishga yordam beradi. Sun'iy intellektning qo'llanilishi mehnat bozoridan tortib turli sohalaridagi ish jarayonlarigacha keng ko'lamli imkoniyatlar yaratadi.

Sun'iy intellektning asosiy vazifalaridan biri bu — qaror qabul qilish jarayonini qo'llab-quvvatlashdir. Sun'iy intellekt tizimlari ma'lumotlarni qayta ishlashda yuqori samaradorlikka ega bo'lib, turli sohalaridagi strategik qarorlarni qabul qilish uchun aniq prognozlar taqdim etadi. Masalan, moliya va boshqaruv sohalarida sun'iy intellekt resurslarni taqsimlash, xavflarni baholash, hamda bozor tendensiyalarini tahlil qilish kabi vazifalarni samarali hal qiladi.

Avtomatlashtirish jarayoni sun'iy intellektning muhim jihatlaridan biridir. Aniq va takroriy jarayonlarning avtomatlashtirilishi inson resurslarini yuqori ijodiy qiymatga ega vazifalarga yo'naltirish imkoniyatini yaratadi. Bu sanoatda, ayniqsa, ishlab chiqarish jarayonlarida keng qo'llanilmoqda.

Ma'lumotlar boshqaruvi va tahlil jarayonlari sun'iy intellektning muhim mezonlari hisoblanadi. Sun'iy intellekt keng ma'lumotlar bazasini tahlil qilishda samarador bo'lib, masalan, tibbiyot sohasida elektron tibbiy ma'lumotlarni tahlil qilish orqali bemorlarga shaxsiylashtirilgan davolash rejalarini taklif etish imkonini beradi. Shuningdek, ta'limda sun'iy intellekt yordamida shaxsiylashtirilgan o'quv rejalarini ishlab chiqish va har bir o'quvchi uchun moslashuvchan yondashuvlarni amalga oshirish mumkin.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi va keng qo'llanilishi inson hayotining turli sohalarida ijobiy o'zgarishlarga sabab bo'lmoqda. Biroq, sun'iy intellektning samarali faoliyat yuritishida axloqiy va huquqiy masalalar dolzarb ahamiyatga ega. Jumladan, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, insonning ijtimoiy maqomini zaiflashtirmaslik va uning huquqlarini himoya qilish kabi vazifalar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Sun'iy intellekt tizimlari orqali ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash jarayonlarida shaxsiy maxfiylikni ta'minlash, insonning shaxsiy huquqlarini hurmat qilish muhim shart sifatida namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari, sun'iy intellektning iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarga ta'siri, xususan, ish o'rinlarining qisqarishi va an'anaviy kasblarga bo'lgan talabning pasayishi kabi muammolar ham dolzarbdir. Shu sababli, sun'iy intellekt qo'llanilishi natijasida yuzaga keladigan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarning inson manfaatlariga muvofiq tarzda boshqarilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ish o'rinlarini avtomatlashtirish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bilan birga, yangi kasbiy imkoniyatlarni yaratish va kasbiy qayta tayyorlash jarayonlarini rivojlantirish zarur.

Sun'iy intellekt texnologiyalari ijtimoiy-kasbiy faoliyatning samaradorligini oshirishga katta hissa qo'shishi mumkin. Biroq, bu jarayonda inson qadriyatini himoya qilish, uning ijtimoiy maqomi va shaxsiy erkinligini ta'minlash, axloqiy va huquqiy me'yorlarni aniq belgilash muhim ahamiyat kasb etadi. Sun'iy intellektning inson qobiliyatlarini to'ldiruvchi vosita sifatida emas, balki uning salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi texnologiya sifatida ishlatilishi talab etiladi.

Shu bilan birga, sun'iy intellekt texnologiyalari insonning kasbiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun turli yo'nalishlarda foydali imkoniyatlar yaratadi. Innovatsion usullar va texnologiyalarni joriy etish orqali kasbiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash, yangi ko'nikmalarni shakllantirish va mehnat bozorida raqobatbardoshlikni oshirish mumkin. Bu jarayonda sun'iy intellekt inson bilim va qobiliyatlarini yanada mustahkamlashga yordam beradigan samarali vositaga aylanishi mumkin.

Sun'iy intellekt texnologiyalarini jamiyatda samarali qo'llash uchun axloqiy va huquqiy me'yorlarning aniq belgilab olinishi, inson qadriyatlarini himoya qilish va kasbiy rivojlanish jarayonlarini qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi. Sun'iy intellekt inson manfaatlariga mos ravishda ishlab chiqilishi va qo'llanilishi zarur.

Muhokama. Sun'iy intellekt inson kasbiy salohiyatini rivojlantirishdagi muhim jihatlardan biri bu — o'quv jarayonlarini personallashtirishdir. Masalan, adaptiv o'quv tizimlari har bir kasbga moslashtirilgan dasturlar orqali ish faoliyati uchun zarur bo'lgan bilimlarni aniqlaydi va individual ravishda o'rganish jarayonini ta'minlaydi. Bu texnologiyalar kasbiy rivojlanishdagi kamchiliklarni aniqlab, ularni samarali bartaraf etish imkonini beradi [1].

Sun'iy intellekt odamlarning takroriy yoki avtomatlashtirilgan jarayonlardan ozod etishi orqali ularni ijodiy va analitik vazifalarga yo'naltirish imkonini yaratadi. Masalan, intellektual vositalar va platformalar orqali kasbiy qayta tayyorlash jarayonlari jadallashtirilgan holda o'tkaziladi. Bu jarayonda sun'iy intellekt o'rganish mazmunini kasbga oid talablarga moslashtiradi va aniq tavsiyalar beradi.

Kasbiy muhitda xavfsizlikni ta'minlash va samaradorlikni oshirishda sun'iy intellekt texnologiyalari katta ahamiyatga ega. Masalan, sun'iy intellekt yordamida kasbiy xatarlarni tahlil qilish, ularning oldini olish strategiyalarini ishlab chiqish mumkin. Bu ayniqsa sanoatda, xavfli ishlab chiqarish jarayonlarida ahamiyatlidir.

Sun'iy intellekt texnologiyalari inson ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda yangi imkoniyatlar eshigini ochmoqda. Sun'iy intellektning ma'lumotlarni tahlil qilish, ulkan hajmdagi axborotni qayta ishlash va yangi g'oyalar shakllantirish qobiliyati insonning ijodiy jarayonlarida samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Ijodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlashda sun'iy intellekt insonning fikrlash chegarasini kengaytirish, yangi yondashuvlar va innovatsion g'oyalarni ishlab chiqish uchun qulay muhit yaratishi bilan ajralib turadi.

Ayniqsa, dizayn, media va reklama sohasida sun'iy intellekt texnologiyalarining qo'llanilishi ijodiy jarayonlarning samaradorligini oshirishga katta ta'sir ko'rsatadi. Masalan, grafik dizayn sohasida sun'iy intellekt algoritmlari orqali vizual kompozitsiyalarni avtomatik ravishda yaratish, rang gammalari va uslublarni tahlil qilish mumkin. Bu dizaynerlarga vaqtini tejash, turli kreativ yechimlarni sinab ko'rish va yangi ilhom manbalarini topish imkonini beradi. Media sohasida esa sun'iy intellekt kontent yaratish jarayonini avtomatlashtirish, auditoriya tahlili asosida maqsadli materiallar ishlab chiqish va axborot tarqatish samaradorligini oshirish imkoniyatini beradi.

Reklama sohasida sun'iy intellekt texnologiyalari iste'molchilarning xohish-istaklarini tahlil qilish orqali maqsadli auditoriyaga mos reklama strategiyalarini yaratishga yordam beradi. Masalan, sun'iy intellekt ma'lumotlardan kelib chiqqan holda iste'molchilarning odatlari, qiziqishlari va ehtiyojlarini aniqlab, samarali reklama kompaniyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu jarayonda insonning ijodiy qobiliyati sun'iy intellektning tahlil qilish imkoniyatlari bilan uyg'unlashib, yangi va innovatsion reklama formatlarini yaratish imkoniyatini beradi.

Sun'iy intellektning yana bir muhim xususiyati shundaki, u insonga ijodiy jarayonlardagi takroriy vazifalarni avtomatlashtirish orqali ko'proq vaqt va energiyani yangi g'oyalarni ishlab chiqishga sarflash imkonini yaratadi. Sun'iy intellekt orqali ma'lumotlar tahlili, trendlarni bashorat qilish, ijtimoiy tarmoqlardagi faollikni tahlil qilish va bozor talablarini o'rganish

jarayonlari samarali amalga oshiriladi. Bu esa ijodkorlarning qaror qabul qilish jarayonida ilmiy tahlillarga asoslangan yondashuvdan foydalanishlariga zamin yaratadi.

Shuningdek, sun'iy intellekt insonning individual ijodiy qobiliyatlarini qo'llab-quvvatlash bilan birga, jamoaviy ijodiy jarayonlarda ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, virtual hamkorlik platformalari orqali turli mamlakatlardan bo'lgan mutaxassislar sun'iy intellekt yordamida birgalikda yangi loyihalar ishlab chiqishi, g'oyalar almashishi va innovatsion yechimlar topishi mumkin.

Sun'iy intellekt inson ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda faol vosita sifatida namoyon bo'ladi. U insonning kreativ salohiyatini kengaytirish, innovatsion g'oyalarni shakllantirish va ijodiy jarayonlarni samarali tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Sun'iy intellekt texnologiyalari insonning tabiiy ijodiy qobiliyatini to'ldiruvchi vosita bo'lib, yangi imkoniyatlar eshigini ochadi va zamonaviy ijodiy faoliyatni yangi bosqichga olib chiqadi [2].

Natijalar. Sun'iy intellekt inson kasbiy qobiliyatlarini rivojlantirishda keng imkoniyatlar yaratadi. U o'quv jarayonlarini yaxshilaydi, avtomatlashtirishni jadallashtiradi, xavfsizlikni oshiradi va ijodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlaydi. Shuningdek, insonlarning yuqori darajadagi kasbiy malakalarga ega bo'lishi uchun samarali vosita sifatida xizmat qiladi.

Sun'iy intellekt insonning innovatsion qobiliyatlarini qo'llab-quvvatlashda muhim o'rin tutadi. U tadqiqot jarayonlarini tezlashtirish, yangiliklarni kashf etish va ijodiy yechimlarni ishlab chiqishda ko'mak beradi. Xususan, sun'iy intellekt algoritmlari katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish, inson tafakkuri uchun og'ir bo'lgan murakkab jarayonlarni modellashtirish va optimal yechimlarni taklif etish qobiliyatiga ega. Bu esa fan, texnika, biznes va san'at kabi sohalarida insonning innovatsion salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Birinchi navbatda, sun'iy intellekt innovatsion jarayonlarning dastlabki bosqichlarida ma'lumotlar tahlilini avtomatlashtirish orqali inson qobiliyatlarini kengaytiradi. Masalan, tadqiqotchilar yangi materiallar yoki dori vositalari kashf etishda sun'iy intellektdan foydalanadilar. Masalan, IBMning "Watson" tizimi tibbiyot sohasida katta hajmdagi tibbiy ma'lumotlarni tahlil qilib, yangi davolash usullarini taklif etadi [3]. Shu bilan birga, Google DeepMind tomonidan ishlab chiqilgan AlphaFold modeli protein tuzilmalarini aniqlashda innovatsion yondashuvni namoyon etdi [4]. Bu kabi texnologiyalar insonning tadqiqot va kashfiyot qilish salohiyatini yangi bosqichga ko'tarishga imkon beradi.

Ikkinchidan, sun'iy intellekt inson ijodiy qobiliyatlarini oshirishga yordam beradi. Bugungi kunda sun'iy intellekt orqali san'at, musiqa va adabiyot sohalarida yangi asarlar yaratish mumkin. Masalan, OpenAI tomonidan ishlab chiqilgan DALL-E modeli tasvirlar yaratishda inson fantaziyasini to'ldirishga xizmat qilmoqda [5]. Xuddi shu kabi, "Amper Music" va "AIVA" kabi sun'iy intellekt texnologiyalari musiqa kompozitsiyasini avtomatlashtirish orqali inson ijodiy salohiyatini oshiradi.

Bundan tashqari, sun'iy intellekt startaplar va innovatsion kompaniyalarning rivojlanish jarayonlarini ham qo'llab-quvvatlaydi. Masalan, bozor tendensiyalarini prognoz qilish va iste'molchilar ehtiyojini aniqlash jarayonlarida sun'iy intellekt samarali qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Bu esa tadbirkorlar va biznes yetakchilarining strategik rejalashtirish va resurslar taqsimoti jarayonida innovatsion yondashuvlarini takomillashtirish imkonini yaratadi.

Shuningdek, sun'iy intellekt insonning innovatsion fikrlash qobiliyatini oshirishga xizmat qiladigan ta'lim va malaka oshirish jarayonlarini takomillashtiradi. Masalan, Coursera

va Khan Academy kabi onlayn platformalarda sun'iy intellekt yordamida shaxsiylashtirilgan ta'lim dasturlari joriy etilgan. Bu texnologiyalar har bir o'quvchining o'rganish sur'ati va qobiliyatlariga moslashib, bilim olish jarayonini yaxshilashga yordam beradi.

Sun'iy intellekt inson innovatsion qobiliyatlarini oshirishda muhim vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. U tadqiqot va kashfiyot jarayonlarini tezlashtirish, ijodiy salohiyatni rivojlantirish, biznesda samarali yechimlar taklif qilish va ta'lim tizimini takomillashtirishda muhim o'rin tutadi. Shu bois, kelajakda sun'iy intellekt va inson o'rtasidagi hamkorlikni yanada mustahkamlash, uning imkoniyatlaridan innovatsion taraqqiyot yo'lida to'laqonli foydalanish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Sun'iy intellekt texnologiyalari zamonaviy ijodiy faoliyatga turli yo'nalishlarda ta'sir ko'rsatib, uning rivojlanishini yangi bosqichga ko'tarmoqda. U insonning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirish, samaradorlikni oshirish va yangi g'oyalarni amalga oshirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Sun'iy intellekt insonning ijodiy jarayonlarida yordamchi vosita sifatida ishtirok etib, bir qator amaliy vazifalarni bajaradi.

Til modellari inson uchun ko'p vaqt talab qiladigan yoki qiyin bo'lgan ishlarni yengillashtiradi. GPT-3 kabi sun'iy intellekt asosidagi tizimlar matnlar yozish, adabiy asarlar tayyorlashda katta yordam bermoqda. Bu jarayonlar insonning ijodiy faoliyatiga to'ldiruvchi ta'sir ko'rsatadi, chunki sun'iy intellekt yordamida inson o'z vaqti va e'tiborini murakkab ijodiy vazifalarga qaratadi.

Sun'iy intellekt yordamida ijodiy jarayonlar shaxsiylashtirilib, har bir insonning talablari va istaklariga mos keluvchi yechimlar taklif qilinadi. Masalan, Adobe Sensei kabi platformalar dizaynerlarga yangi namunalar yaratishda yordam beradi, shuningdek, inson fantaziyasini yanada mukammal shaklda ifodalash imkonini yaratadi [6].

Sun'iy intellekt turli xil vazifalarda yordamchi sifatida faoliyat yuritadi. Masalan, generativ adversarial tarmoqlar (GAN) orqali grafik dizayn, musiqa va vizual kontentlar yaratish mumkin. AI-Da kabi robot rassomlar insonning fantaziya va ijodiy imkoniyatlarini to'ldirib, yangi san'at asarlarini yaratishda muhim vositaga aylandi. Bunday texnologiyalar nafaqat ijodiy jarayonni tezlashtiradi, balki insonning vaqt va resurslarini tejab, yanada murakkab vazifalarga yo'naltirish imkoniyatini beradi.

Sun'iy intellektning ijodiy jarayonlarga ta'sirini baholashda uning innovatsion tadqiqot va kashfiyotlar sohasidagi roli ham katta ahamiyatga ega. U katta ma'lumotlarni tahlil qilish, yangi ilmiy kashfiyotlar uchun asos yaratish va innovatsiya jarayonlarini tezlashtirishda keng foydalaniladi. Ilmiy sohalaridagi tadqiqotlar sun'iy intellekt vositalari orqali yanada samarali bo'lmoqda.

Sun'iy intellekt inson ijodiy faoliyatini to'ldiruvchi vosita sifatida, yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va ularni qo'llash orqali insonning ijodiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Biroq, bu jarayonlarda etik me'yorlar va inson markazli yondashuvni ta'minlash muhim ahamiyatga ega.

Sun'iy intellekt texnologiyalari insonning kasbiy faoliyatida muhim rol o'ynab, mehnat jarayonlarini optimallashtirish, samaradorlikni oshirish va yangi ish o'rinlarini yaratishda katta imkoniyatlar taqdim etadi. Biroq, inson va sun'iy intellekt o'rtasidagi hamkorlik jarayonida bir qator etik muammolar yuzaga keladi. Bular orasida mas'uliyatni belgilash, shaffoflikni ta'minlash, diskriminatsiya va maxfiylikka doir masalalar asosiy o'rin tutadi.

Sun'iy intellektdan foydalanishda inson va algoritmlar o'rtasidagi mas'uliyatning taqsimlanishi muhim masala hisoblanadi. Agar sun'iy intellekt noto'g'ri qaror qabul qilsa, buning oqibatiga kim javobgar bo'lishi kerakligi aniq belgilab qo'yilmagan. Masalan, tibbiy diagnostika yoki avtopilot boshqaruvi kabi sohalardagi xatolar jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin [7]. Shu sababli, sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy qilishda inson mas'uliyatini aniq belgilash talab etiladi.

Sun'iy intellekt algoritmlari asosida qabul qilingan qarorlar ko'pincha tushunarsiz va inson tomonidan tekshirib bo'lmaydigan holatda bo'ladi. Bu esa ishonchsizlikka sabab bo'lishi mumkin. Masalan, avtomatlashtirilgan ishga qabul qilish tizimlarida sun'iy intellekt qaysi omillar asosida qaror qabul qilganini aniqlash qiyin bo'ladi. Bunday holatlarni oldini olish uchun algoritmlar ishlash tamoyillarini ochiqlash va inson tomonidan nazorat mexanizmlarini yaratish zarur.

Sun'iy intellekt ma'lumotlarga asoslangan holda ishlaydi va ulardagi mavjud noxolislik (bias) natijasida muayyan ijtimoiy guruhlariga nisbatan diskriminatsiya qilish xavfi mavjud. Masalan, avtomatlashtirilgan qarar berish yoki sug'urta xizmatlaridagi sun'iy intellekt modellari ma'lum toifadagi odamlarni noqonuniy tarzda rad etishi mumkin [8]. Shu sababli, sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy qilishda adolatlilikni ta'minlash uchun maxsus mexanizmlar ishlab chiqish lozim.

Sun'iy intellekt insonning shaxsiy ma'lumotlarini tahlil qilish va ular asosida qaror qabul qilishda keng qo'llaniladi. Bu esa ma'lumotlarning maxfiyligi va himoyasi masalasini kun tartibiga qo'yadi. Agar sun'iy intellekt inson roziligisiz uning ma'lumotlarini qayta ishlasa yoki ularni uchinchi tomonga uzatsa, bu axloqiy va huquqiy muammolarni keltirib chiqaradi. Shu bois, maxfiylikni ta'minlash va ma'lumotlardan foydalanishda aniq huquqiy me'yorlarni joriy etish zarur.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi inson mehnat bozoridagi rolini o'zgartirib, an'anaviy ish o'rinlarini avtomatlashtirish orqali ularning qisqarishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, yangi kasblar ham paydo bo'ladi. Biroq, mehnat bozoridagi o'zgarishlar natijasida ayrim toifadagi ishchilar mehnat bozoridan siqib chiqarilishi va ijtimoiy tengsizlik kuchayishi ehtimoli mavjud. Bu muammoni hal qilish uchun qayta tayyorlash va malaka oshirish tizimlarini rivojlantirish talab etiladi.

Xulosa. Sun'iy intellekt va inson hamkorligidagi etik masalalarni hal qilish uchun kompleks yondashuv zarur. Mas'uliyatni aniq belgilash, algoritmlarning shaffofligini ta'minlash, diskriminatsiyani oldini olish va shaxsiy ma'lumotlar himoyasini mustahkamlash kabi choralar sun'iy intellektning ijtimoiy foydali qo'llanilishini ta'minlaydi. Shuningdek, ish o'rinlarining transformatsiyasi jarayonida inson qadr-qimmati va mehnat bozoridagi adolatlilikni ta'minlash muhim vazifalardan biri bo'lib qoladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. <https://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=6351101> (1)
2. Флориди, Л. Цифровой мир и человек. — Москва: Альпина Паблишер, 2021.
3. IBM. (2020). "Watson Health: Accelerating Discovery in Medicine". IBM Research.
4. Jumper, J., et al. (2021). "Highly accurate protein structure prediction with AlphaFold". *Nature*, 596(7873), 583-589.
5. Ramesh, A., et al. (2022). "Hierarchical Text-Conditional Image Generation with CLIP Latents". OpenAI.

-
6. Adobe Sensei: Технология ва дизайн. — URL: <https://www.adobe.com/sensei/overview.html>
 7. Бринджолфссон, Э., МакАфи, А. (2020). Машиналар даври: Сунъий интеллект ва иш келажги. Кембридж: MIT Press.
 8. Рассел, С., Норвиг, П. (2021). Сунъий интеллект: Замонавий ёндашув. Нью-Йорк: Pearson.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

VIEWS ON HUMAN DESTRUCTIVENESS IN ANCIENT EASTERN SOURCES

Tashanov Abduxoliq,

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Tashkent University of Economics and Technology

Dean of the Faculty of Social Sciences

Abstract. This article examines destructive ideas, the struggle against them, and their prevention in ancient Eastern sources and the works of thinkers. The issue of counteracting destructive ideas is studied using examples from the Avesta, Mahabharata, Ramayana, and Chinese sources. Additionally, the negative impact of destructive ideas on human spiritual life and the moral values of society is analyzed with specific examples.

Keywords: destructive ideas, spiritual vices, ancient Eastern sources, thinkers, counteraction, Avesta, Mahabharata, Ramayana, Chinese sources, karma, ren.

QADIMGI SHARQ MANBALARIDA INSON BUZG'UNCHILIGI HAQIDAGI QARASHLAR

Tashanov Abduxoliq

falsafa fanlari nomzodi, dotsent

Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalar universiteti

Ijtimoiy fanlar fakulteti dekani

E-mail: abduxoliqtashanov1@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Qadimgi Sharq manbalari va mutafakkirlar asarlarida buzg'unchi g'oyalar, ularga qarshi kurash va ularning oldini olish, qarshi kurash muammosi Avesto, Maxabxarta, Ramayana, xitoy manbalari misolida o'rganilgan. Shuningdek, buzg'unchi g'oyachlarning inson va jamiyatning ma'naviy olami, axloqiy qadriyatlariga ko'rsatadigan salbiy ta'siri misollar bilan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: buzg'unchi g'oyalar, ma'naviy illatlar, Qadimgi Sharq manbalari, mutafakkirlar, qarshi kurash, Avesto, Maxabxarta, Ramayana, xitoy manbalari, karma, ren.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N22>

Kirish. Globallashuv jarayonida jahon hamjamiyatida insonlar, davlatlar va madaniyatlar o'rtasidagi munosabatlarning kuchayishi o'zaro ta'sirlashuvni yangi bosqichga olib chiqdi. Bu jarayon axborot va resurslar almashinuvini tezlashtirish bilan birga, turli buzg'unchi g'oyalar va buzg'unchi ta'sirlarning kuchayishiga ham olib keldi. Shu sababli individual va milliy identiklikning o'zgarishlarga uchrashi, milliy madaniyatlar o'rtasidagi chegaralarning yuvilishi, an'anaviy qadriyatlar va madaniy o'zligini yo'qotish xavfi, jamiyatda va shaxsda destruktiv harakatlarga moyillik kuchayib borishi kuzatilmoqda. Internet orqali radikal g'oyalar osonlik bilan global auditoriyaga etkazilishi jamiyatda zo'ravonlik, nafrat va birlikka qarshi g'oyalar tarqalishini tezlashtirdi. Bu o'z navbatida inson ongi va jamiyatdagi turli g'oyalar hamda ularning oqibatlarini tushunish va baholash, ijtimoiy va individning hayotiga ko'rsatayotgan salbiy ta'sirlarni falsafiy o'rganish zaruratini oshirmoqda.

Aksariyat manbalarda asoslangan oddiy haqiqat shuki, insoniyat boshidan kechirgan va kechirayotgan barcha ezgulik bilan birga yovuzliklarning ijodkori ham insonning o'zi, uning buzg'unchi faoliyatidir. Bugungi kunda inson tabiatining buzg'unchilik jihati, ayniqsa, o'tgan asrda yaqqol namoyon bo'ldi. Ommaviy qotilliklar, inqiloblar, urushlar va ko'plab terrorchilik harakatlari bunga yaqqol misoldir. Hatto eng farovon mamlakatlarda sodir bo'layotgan zo'ravonlik jinoyatlari haqida ommaviy axborot vositalari har kuni xabar bermoqda. Buzg'unchilikni kamaytirishga qaratilgan axloqiy, diniy va huquqiy me'yorlar uni butunlay bartaraf eta olmayapti. Hatto qulay hayot sharoitlari ham buzg'unchilik darajasini pasaytirishga yordam bermayapti.

Ayniqsa, bunday buzg'unchilik faqat odamlar o'rtasidagi munosabatlarga taalluqli bo'lmay, balki tabiiy muhit va madaniy yodgorliklarga ham jiddiy zarar yetkazmoqda. Noyob san'at asarlaridan tortib, oddiy buyumlarga hech qanday asosiy sababsiz vayron qilinmoqda. Zamonaviy texnika va texnologiyalarning yuksak rivojlanishini inobatga olgan holda aytish mumkinki, hozirgi buzg'unchilik faoliyati nafaqat ayrim ijtimoiy guruhlar, balki butun insoniyat uchun real tahdidga aylanmoqda. Ushbu g'oyalarning tarixiy ildizlarini aniqlash, ulardan tegishli xulosalar chiqarish bugungi falsafiy tadqiqotlar oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Sharq manbalari va allomalari asarlarida buzg'unchi g'oyalar va mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashish, jamiyatni sog'lom fikr va ma'naviy barqarorlik asosida rivojlantirish masalalariga katta e'tibor berganlar. Ushbu manbalarning tahlil ham shuni ko'rsatadi. Ayni paytda vayrongarchilik va buzg'unchiliklar inson tabiatida mavjud bo'lgan bunday instinktlarni to'xtatib tura oladigan qadriyatlarining umumiy e'tirof etilgan tizimi deyarli yo'qligi buni tasdiqlaydi. Bu ilmiy bahs mavzusi sifatida qadim-qadimlardan o'rganilib kelinadi. Insonning buzg'unchilik faoliyati muammosi garchi uzoq o'tmishdagi mutafakkirlar tomonidan his etilgan bo'lsada, ancha kam o'rganilgan va ustiga-ustak faqat XX asrda ilmiy muammo sifatida shakllantirilgan xolos. Kishilar qalbida azaldan yovuzlik mavjudligi to'g'risida Avesto[1], Maxabxarata, Ramayana, xitoylik mutafakkir Syun-szi[2.27] va qadimgi yunon faylasuflari Platon[3.25], Arastu kabi faylasuflar yozib qoldirgan. Ilohiy ta'limotlar an'anasida "dastlabki gunoh" tushunchasidan foydalaniladi. U afsonaviy qiyofa tarzida inson tabiatiga xos bo'lgan buzg'unchilik ibtidosini ifoda etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Qadimgi Sharq manbalari va mutafakkirlar asarlarida buzg'unchi g'oyalar va ularning oldini olish, qarshi kurash mexanizmlari muammosining o'rganilish darajasini sarhisob qilsak, ushbu maqola mavzusi falsafa fanlarida ham keng doirada tahlil qilingan. Ularni hal qilish uchun tadqiqot quyidagi usullardan foydalangan, jumladan: muammoli — xronologik – buzg'unchi g'oyalar va tahdidlarga qarshi kurash, ularning oldini olishda xavfsizlik faoliyatining muayyan shakllari va usullarining paydo bo'lishining kelib chiqishini aniqlash qaratiladi. Qiyosiy-tarixiy uslub asosida buzg'unchi g'oyalar va tahdidlarning murakkablashib borishi, ularga qarshi turishdagi qiyinchiliklarning ortib borishini ta'kidlash mumkin. Konkret-sotsiologik tadqiqotlar usuli esa shaxs, jamiyat va davlat manfaatlariga qarshi yo'naltirilgan tahdidlarni, ular bilan aloqador tendensiyalar va o'zgarishlarni aniqlashni ko'zda tutsa, mantiqiy usul — mavjud hodisa va jarayonlar o'rtasida aniq munosabatlarni aniqlash imkonini beradi. Mavzu maqolada ushbu usullardan birgalikda foydalanish mavjud muammoni aniqroq va chuqurroq tekshirishga imkon berdi.

Tahlil va natijalar. Qadimgi Sharq manbasi Avestoda Axrimaning yalovbardorlari hisoblangan yovuzlik ramzi, devlarga qaratilgan darg'azab murojaatda ularni kasofatiga odamlar to'g'ri yo'ldan chetga chalg'ishlari, qabihliklar qilishlari va beixtiyor yoki ixtiyoriy tarzda bu devlarning muhiblari bo'lib qolishlarini uqtirib, bunday deyilgan: «Ey devlar! Sizning barchangiz qabih niyatga qarindoshsiz. Sizlarni azaldan qo'llab-quvvatlab, asrab-avaylab kelayotganlar azob va xudbinlikdan o'zga narsa emas. Shu yo'l bilan sizlar odamlarni chalg'itasiz, ular eng qabiix amallarga qo'l urdilar va devlarning muhiblari deb nom qozondilar». Afsuski, bunday adashtiruvchi da'vatlar, uni har zamon va makonda o'ziga bayroq qiluvchi kimsalar boshqalarni to'g'ri yo'ldan adashtiradi va barcha yomonliklar, buzg'unchiliklarni rag'batlantiruvchi, odamlarni "Ezgu niyat, Ezgu so'z va Ezgu amal"dan qaytaradigan yovuz kuchlarni qo'llab-quvvatlayveradilar[4.338].

Hind falsafasi, uning tarixiy rivojlanishi va madaniyati bilan bog'liq ravishda, destruktiv g'oyalar va insonning destruktivligi kabi tushunchalarni o'z ichiga oladi. Ushbu mavzudagi falsafiy talqinlar tarixiy kontekst va ma'naviy markazlashgan tushunchalar bilan bog'liq. Hind falsafasida destruktiv g'oyalar insonning ichki dunyosi, ijtimoiy munosabatlari va ta'limotlari orqali izlanadi. Ular falsafiy, diniy va ma'naviy asoslarni o'z ichiga oladi. Karma (qadr-qiyom) konsepsiyasi destruktiv g'oyalarning asosiy elementlaridan biri hisoblanadi. Unga ko'ra, insonning harakatlari, amallari va niyatlari kelajakdagi natijalarini belgilaydi. Agar inson destruktiv fikrlarga ega bo'lsa, bu uning kelajagi uchun manfiy oqibatlarga olib keladi[5.255]. Dualizm (binar qarama-qarshilik) tushunchasi esa insonning do'stligi va dushmanligi, tinimsizlik va shodlik, do'stlik va dushmanlik orasidagi qarama-qarshiliklarni ko'rsatadi. Insonning destruktivligi, jamiyatga nisbatan yomon munosabatlar orqali namoyon bo'lishi mumkin. Mayya (illyuziya) tushunchasi, insonning hayotidagi illyuziyalarni, ya'ni haqiqatni xato tushunishini ifoda etadi. Inson bu illyuziyalarga borar ekan, destruktiv fikrlar va harakatlarga yo'l qo'yishi mumkin. Mayya falsafasida bugungi kundagi destruktivlikni tushunish uchun muhim ahamiyatga ega.

Insonning destruktivligi, uning tashqi va ichki olamidagi munosabatlari, hissiy holatlari va ijtimoiy shart-sharoitlari bilan bog'liq. Hind falsafasida bu tushuncha ko'p hollarda ichki so'zlar, xatolar va insonning ijtimoiy munosabatlari bilan olib boriladi. Ashudxa (pessimizm) insonning ichki dunyosidagi to'siqlar va muammolarni ifoda etadi. U jamiyatdagi ijtimoiy muammolar, insonlar orasidagi ziddiyatlar va tashvishlarni inobatga olib, destruktivlikni namoyon qiladi[6.255]. Hind falsafasida, insonning destruktivligi ko'pincha dushmanlik va qasd orqali namoyon bo'ladi. Inson o'zini band qilish, jamiyatdagi ziddiyatlar va janglar orqali o'z hissiyotlarini namoyon qilishga intiladi. Bu holat insonning ichki olamidagi norozilik, ызog'i va g'azab bilan bog'liq. Bu falsafada Sattva, Radja, Tama tushunchalari mavjud bo'lib, insonning ichki holati ushbu uch holatga bog'liq: Sattva (musbat), Radja (faol) va Tama (bo'sh). Inson destruktiv holatlarda Tama bo'lishi mumkin, bu esa uning ichki dunyosini va ijtimoiy munosabatlarini buzadi.

Hind falsafasida destruktiv g'oyalar va insonning destruktivligi murakkab va har tomonlama muhokama qilinishi kerak. Ushbu falsafiy talqinlar insonning ichki psixologik holatini, uning ijtimoiy munosabatlarini, hayotga nisbatan munosabatini va umuman, jamiyatdagi rivojlanishni tahlil qilish uchun muhim ahamiyatga ega. Falsafiy talqinlar, insonning uzlik va to'liqlik konsepsiyalariga bo'lgan munosabatini ham o'rganadi. Uzlik va to'liqlik orasidagi borar ekan, inson o'zini destruktivlikka yo'l qo'yishi mumkin. Insonning

ijtimoiy moslashish qobiliyati ham destruktivlikka ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy munosabatlar, odamlar orasidagi ziddiyatlar, do'stlik va dushmanlik sezimlari insonning destruktivligini belgilaydi.

Mahabxarata — hind eposidagi do'stlik, dushmanlik, adolat, oqibat va insoniyatning ma'naviy ta'limotlari kabi mavzulardagi tushunchalarni ifodalaydi. U destruktiv g'oyalar va insonning destruktivligi haqidagi falsafiy talqinlarni ko'plab misollarda namoyon etadi[7.220]. Masalan, karma konsepsiyasi, odamning har bir harakati va niyati uning kelajagini belgilaydi. Mahabxaratadagi personajlar, o'zlarining destruktiv harakatlari uchun jazo olishadi, bu esa destruktiv g'oyalarini jamiyatdagi adolat va buzg'unchilik bilan bog'liq holda shubha ostiga olib keladi. Ahimsa (zarar etkazmaslik) destruktivlikni inkor etadigan prinsipdir. Ba'zi personajlar, masalan, Duryodxana, odillik va tinchlik o'rniga hududni ushlab qolish maqsadida kurashishadi. Ularning harakatlari destruktiv samaralarga olib keladi, jamiyatdagi tinchlikni buzish bilan birga, har tomonlama yo'q qilishga olib keladi.

Duryodhan — Mahabxaratadagi asosiy antagonistlardan biridir. Uning kurashga bo'lgan intilishi, insonning destruktivligini ifodalaydi. U, oilasi va do'stlariga qarshi bo'lgan harakatlari bilan o'zining shaxsiy maqsadlariga erishish uchun kurashadi. Duryodhan Dxritarashtraning muhabbatini ishlatib, adolatsizlikni ro'yobga chiqarish uchun faol harakat qiladi[8.224]. Bxim va Ardjun — Pandavalarning markaziy personajlari. Ularning destruktivligi dushmanlik va kurashga moslashgan holda o'zini namoyon etadi. Bxim kurashda dushmanlarini halok qilishga harakat qiladi, Ardjun esa do'stlari va oilasini himoya qilish uchun kurashadi. Bu ikki personajning destruktivlikka qarshi turishi, o'z jamiyati va qadriyatlarini himoya qilish unutilmagan.

Mahabxarata destruktiv g'oyalar va insonning destruktivligi haqida keng miqyosdagi falsafiy talqinlarni taqdim etadi. Unda, insonning shaxsiy intiluvchanliklari, do'stlik va dushmanlik, adolatsizlik va haqiqat orasidagi munosabatlardan kelib chiqqan murakkabliklar namoyon bo'ladi. Mahabxaratadagi personajlar, o'z maqsadlari uchun kurashganda, insonning destruktivligi haqida katta xulosalar chiqarishimizga yordam beradi.

Ramayana destruktiv g'oyalar va insonning destruktivligi haqidagi falsafiy talqinlarni o'z ichiga oladi. Ravan va uning harakatlari, do'stlik va adolat, shaxsiy xatolar va javobgarlik tushunchalari bilan bog'liq. Epos, insonning o'z harakatlari, intiluvchanliklari va boshqalar bilan bo'lgan munosabatlari orasidagi murakkabliklarni tushunish uchun muhim materialdir[9.220]. Ushbu ta'limotlar insonning ma'naviy rivojlanishi va jamiyatda adolatni ta'minlash uchun ahamiyatlidir. Hind falsafasida destruktiv g'oyalar va insonning destruktivligi tushunchalari har tomonlama o'rganilishi kerak. Ushbu tushunchalar insonning ichki olami, ijtimoiy munosabatlari va ta'limotlari bilan bog'liq. Falsafiy talqinlar jamiyatdagi muammolarni echish, insonning psixologik holatini tushunish va ijtimoiy moslashishni yaxshilashda muhim ahamiyatga ega.

Qadimgi Xitoy falsafasi, o'zining boy an'anasi va muddatli tarixini hisobga olgan holda, destruktiv g'oyalar va insonning destruktivligi haqidagi bir nechta ahamiyatli qarashlar va konsepsiyalarni o'z ichiga oladi. Ushbu falsafa, ko'pincha odamlar orasidagi munosabatlar, jamiyatdagi tartib, etika va tabiat bilan bog'liq. Taoizm — qadimgi Xitoy falsafasining asosiy yo'nalishlaridan biri. Unga ko'ra, tabiat va uning g'oyalari, inson hayotidagi to'g'ri yo'lni belgilaydi. Destruktiv g'oyalar, odatda, "Tao"dan chetlashish yoki uning muqobilidagi harakatlar orqali namoyon bo'ladi[10.213]. Destruktivlik, Taodan chetlashish, ya'ni tabiatga

qarshi harakat qilishdan kelib chiqadi. Konfutsiychilik destruktiv g'oyalarga nisbatan juda aniq va qat'iy nazariga ega. Konfutsiy xo'sh, jamiyatdagi do'stlik va odob-axloqni saqlashni talab qiladi. Destruktiv g'oyalar, insonning individual manfaatlari va egosining ustunligi orqali o'zida adolatsizlikka olib keladi. Bunday holatlar, odamlarning ijtimoiy muammolariga va jamiyatdagi ziddiyatlarga olib keladi.

Ren — konfutsiylikdagi asosiy tushuncha bo'lib, insonning ma'naviy va axloqiy rivojlanishini ifodalaydi. Bu tushunchaning eng muhim xususiyati odamlarning bir-biriga muhabbat, hurmat va insonparvarlik bilan munosabatda bo'lishidir. Destruktiv g'oyalar ren konsepsiyasini buzishi mumkin, chunki dushmanlik, insonfurushlik va adolatsizlik destruktiv natijalarga olib keladi. Li — jamiyatdagi odob-axloq, to'g'rilik va an'analarni saqlashni belgilaydi. Li destruktiv g'oyalarga qarshi kurashish uchun muhimdir, chunki u jamiyatdagi tartib va axloqni ta'minlaydi. Agar odamlar lidan chetlashsa, bu destruktiv g'oyalar bilan to'la jamiyatning paydo bo'lishiga olib keladi.

Konfutsiylikda destruktiv g'oyalarning biri egoizmdir. Agar inson o'z shaxsiy manfaatlarini jamiyat manfaatlaridan ustun qo'ysa, bu jamiyatda adolatsizlikka, ziddiyatlarga va zo'ravonlikka olib kelishi mumkin. Egoizm, odamlar orasidagi munosabatlarni buzadi va u bundan tashqari, umumiy ravishda insonparvarlik tushunchalarini inkor etadi. Konfutsiylik ta'limotida ta'lim va ma'rifat destruktiv g'oyalarga qarshi kurashishda muhim rol o'ynaydi. Destruktiv g'oyalar, odatda, bilimsizlik va xato tushunchalardan kelib chiqadi. Ma'rifat, jamiyatdagi adolatni va tinchlikni ta'minlash uchun muhimdir. Agar odamlar bilimsiz bo'lsa, ular destruktiv g'oyalarga osongina berilib ketadi, uning oqibatlari ular uchun ayanchli bo'ladi. Xitoy falsafasida insonning destruktivligi, tabiatga nisbatan munosabati orqali o'rganiladi. Inson tabiatga moslashish, uni hurmat qilish va eng yaxshi yo'l bilan yashash kerak. Destruktivlik tabiatga xiyonat qilishdan ham kelib chiqadi. Bu jarayon, eng avvalo, insonning o'zini o'zi xiyonat qilishini ko'rsatadi. Konfutsiychilik insonning destruktivligini axloqiy o'rganish va jamiyatdagi munosabatlar orqali tushuntiradi. Inson o'zining harakatlari uchun javobgar va agar u egosining manfaatlarini ustun qo'ysa, destruktivlikka olib keladi. Konfutsiy insonning o'zini to'g'ri tarzda yuritishini, o'zgarishlar olib kelishini va jamiyatda adolatni ta'minlashini talab qiladi.

Xulosa. Sharq falsafiy ta'limotlarida destruktiv g'oyalar va insonning destruktivligi asosan, hayotning murakkabliklarini, adolatni va ichki to'g'rilikni izlash orqali falsafiy tadqiqotlarda ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, muammolarni falsafiy jihatdan o'rganish insonning ijtimoiy, axloqiy va ma'naviy rivojlanishini ta'minlash uchun muhim hisoblanadi. Daosizm va konfutsiychilikda destruktivlikka qarshi kurashishda insonning haqiqiy ta'limotini va uning ichki dunyosiga e'tibor berish muhim. Bunda, insonning do'stlik, muhabbat, insonparvarlik va tabiatga bo'lgan munosabatlari orqali destruktivlikni engish imkoniyatlari namoyon bo'ladi.

Qadimgi Sharq falsafasi destruktiv g'oyalar va insonning destruktivligi to'g'risidagi nazarlarni ko'plab murakkabliklar bilan ta'riflaydi. Unda, tabiatga, adolatga va ahloqqa bo'lgan munosabatlar asosida insonning ma'naviy rivojlanishi uchun muhim ta'limotlar va usullar mavjud. Insonning harakatlari, o'zining ichki dunyosi va jamiyatdagi munosabatlari orqali destruktivlikka qarshi kurashishning muhimligi belgilanadi. Xususan, konfutsiylik falsafasi insonning axloqiy rivojlanishini, adolatni va insoniy munosabatlarni mustahkamlash orqali destruktiv g'oyalarga qarshi kurashish imkoniyatlarini taqdim etadi. Konfutsiylik odamlarning

ijtimoiy munosabatlarini, ta'lim va ma'rifatning ahamiyatini aniqlab, destruktivlikka olib keluvchi hodisalarni engishda muhim asoslarni yaratadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik / Asqar Mahkam tarjimasi. – Toshkent: Sharq, 2001. 338 b.
2. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир — эпоха Просвещения / Редкол.: И. Т. Фролов и др.; Сост. П. С. Гуревич. — М.: Политиздат, 1991. С. 27.
3. Коган Л.Н. Зло. - Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та 1992. - С. 25.
4. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик / Асқар Маҳкам таржимаси. – Тосҳкент: Сҳарқ, 2001. 338 б.
5. Индийская философия древности и сред- невековья [Текст] / Н.А. Канаева; Рос. акад. наук, Ин-т философии. – М. : ИФРАН, 2008. – 255
6. Индийская философия древности и сред- невековья [Текст] / Н.А. Канаева; Рос. акад. наук, Ин-т философии. – М. : ИФРАН, 2008. – 255
7. Василков Я. В. «Махабхарата» как символ индуcской и индийской идентичности. Кунсткамера. 2022. 1(15): 220–222
8. Василков Я. В. «Махабхарата» как символ индуcской и индийской идентичности. Кунсткамера. 2022. 1(15): 224
9. Василков Я. В. «Махабхарата» как символ индуcской и индийской идентичности. Кунсткамера. 2022. 1(15): 220–236
10. Диалог о боевых искусствах Востока, Фомин В.П., Линдер И.Б., 1991.-С. 213

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

USING THE PHILOSOPHICAL HERITAGE OF YUSUF KHOS HAJIB IN CREATING THE FOUNDATION OF THE THIRD RENAISSANCE

Muhamedov Asror Asadovich,

Associate Professor, Alfaraganus University,

Doctor of Philosophy

Professor, Ph.D. Under the editorship of G.K.Masharipova

Abstract. The article scientifically substantiates the problem of using the philosophical heritage of Yusuf Khos Hadjib in creating the foundations of the Third Renaissance. Uzbekistan is entering a new stage of social and spiritual development, called the Third Renaissance. "The history of mankind shows that the processes of spiritual awakening in the life of any nation lead to the awareness of national identity and raise the economic and cultural development of the country to a new level." This necessitates in-depth scientific research into the periods of the First and Second Renaissance, a thorough study of the masterpieces created during this period, and the provision of research results to the general public.

Keywords: Third Renaissance, spiritual heritage, economic, cultural development, spiritual life, secular sciences.

UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI YARATISHDA YUSUF XOS HOJIB FALSAFIY MEROSIDAN FOYDALANISH

Muhamedov Asror Asadovich

Alfaraganus universiteti dotsenti,

falsafa fanlari doktori

E-mail: asrormukhamedov24@gmail.com

Professor, f.f.d. G.K.Masharipova tahriri ostida

Annotatsiya. Maqolada Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda Yusuf Xos Hojib falsafiy merosidan foydalanish muammosi ilmiy jihatdan asoslab berildi. O'zbekiston Uchinchi Renessans deb atalayotgan ijtimoiy ma'naviy taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam qo'ymoqda. "Insoniyat tarixi shundan dalolat beradiki, har qaysi xalq hayotidagi ma'naviy uyg'onish jarayonlari milliy o'zlikni anglashga olib keladi hamda mamlakatning iqtisodiy, madaniy taraqqiyotini yangi bosqichga ko'tardi. Bu esa Birinchi va Ikkinchi Renessans davrlarini chuqur ilmiy tadqiq qilish, ana shu davrda yaratilgan durdona asarlarni chuqur o'rganish va tadqiqot natijalarini jamoatchilik ixtiyoriga havola etish zaruratini vujudga keltirmoqda.

Kalit so'zlar: Uchinchi Renessans, ma'naviy meros, iqtisodiy, madaniy taraqqiyot, ma'naviy hayot, dunyoviy fanlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N23>

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev aytib o'tganidek: "Ayni paytda xalqlar tarixida o'ziga xos tub yangilanish davrlari borki, bunday zamonlarda muayyan millat dahosi, uning o'zi salohiyatini namoyon etishga intilishi, yaratuvchanlik faoliyati eng yuksak cho'qqilarga ko'tariladi" [1, 5-b.]. Renessansga sabab bo'luvchi omillar, ijtimoiy-iqtisodiy sohadagi rivojlanishlarning ushbu hodisaga nechog'lik xizmat qilganligini bilish mamlakatimizda Uchinchi Renessans davrining boshlanishida qo'l

keladi. Renessans davrini keltirib chiqargan omillar orasida buyuk allomalar dahosining shakllanishi masalalari ham ahamiyatga molik bo'lib, shu kontekstda Yusuf Xos Hojib ma'naviy merosini o'rganish ham bugungi kundagi dolzarb muammolardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Renessans davrini o'rganish fanlararo integratsiyani talab qiladi. "Bir vaqtning o'zida iqtisodiyot, madaniyat, ma'naviy hayot va siyosiy jabhadagi o'zgarishlar, shu bilan birgalikda aniq va tabiiy fanlar, falsafa va adabiyot kabi fundamental fan sohalaridagi yangiliklar, ularning mohiyatini ilmiy jihatdan tatbiq etish g'oyatda keng ko'lamli tadqiqotlarni taqozo etadi" [2, 13-14-bb.]. Shu bilan birgalikda falsafaning metodologik funksiyasidan kelib chiqib, yuqoridagilarning barchasini umumlashtirgan holda xulosalar chiqarish mumkin.

Markaziy Osiyodagi ilk Renessansning katalizatori nima edi? Ko'pchilik olimlar bu borada yakdil fikrda bo'lib, islom dinining taraqqiyoti va uning bunyodkorlik mohiyati keng doiradagi taraqqiyotga sabab bo'lganligini ta'kidlaydilar. Ma'lumki, jamiyat hayotining bir maromda kechishi, insonlarni safarbar qilish va ularni buyuk yaratuvchanlik yo'lida birlashtirish uchun mafkura kerak. Islom o'z davrida ana shunday mafkura vazifasini bajardi. Islom dini arkonlari Yevrosiyaning katta mintaqasida universal madaniy muhit yaratdi. Tarixchi olim G.Mirskiy ta'kidlaganidek, "islom sivilizatsiyasi turli tarixiy taqdir, madaniyat, mentalitet va an'analarga ega insonlarni birlashtirgan" [1, 126-144-bb.]. Bu mamlakatlar va jamiyatlar orasidagi madaniy-ma'rifiy aloqalar kengayishiga xizmat qiladi. Shuningdek, ilm-fan, ishlab chiqarish, iqtisodiy va boshqa sohalar bo'yicha raqobatni keltirib chiqaradi. Bu o'rinda islom diniga e'tiqod qiluvchilar orasidagi qarma-qarshiliklar va urushlar bo'lib o'tganini, lekin bular umumiy birlikka zarar yetkazmaganini ta'kidlash lozim. Chunki taraqqiyot qarama-qarshiliksiz, urushlarsiz mavjud bo'la olmaydi. Shu bilan birga, islom dini diniy va dunyoviy fanlar hamda din va dunyoviylik o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlab, jamiyatning normal hayot kechirishiga sabab bo'ldi [4, 9-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yozish jarayonida analiz va sintez, induksiya va deduksiya, dialektik, retrospektiv, qiyosiy tahlil va tizimli yondashuv kabi tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Yangi O'zbekistonda islom diniga bunyodkorlik, xalqimizni jipslashtirish hamda ijtimoiy munosabatlarning universal shakllari manbasi sifatida qarash va undan unumli foydalanish zarur. Bu boradagi ishlarga chuqur ilmiy yondashib, diniy sohadagi turli bid'atlar va ekstremistik qarashlarga nisbatan samarali kurash mexanizmlarini yaratish kerak. Ayniqsa, islom dinining ijtimoiy birlikka zarar yetkazadigan, jamiyat a'zolari o'rtasidagi qarama-qarshilikni vujudga keltiradigan kuchga aylanib ketmasligining yo'llarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. Diniy o'zlikni anglash obyektiv jarayon bo'lib, unga qarshilik ko'rsatish biror bir ijobiy natija bermaydi. Shuning uchun ham O'zbekistonda diniy siyosat sohasidagi konsepsiyani ishlab chiqish va shu orqali islom dinining bunyodkorlik potensialidan unumli foydalanish zarur.

Ilk Renessansning paydo bo'lishida islom dini ta'sirida shakllangan muhit birlamchi o'rinda tursa, ana shu madaniy muhit sharofati bilan tarqalgan yunon-rim ma'naviy merosi ikkinchi o'rinda turadigan omillardan biridir. Milodgacha bo'lgan davrda yaratilgan falsafiy va ilmiy asarlar arab tiliga tarjima qilinganidan keyin, butun islom madaniyatiga mansub davlatlardagi olimlar uchun yunon-rim allomalari tomonidan yaratilgan asarlarni o'qishga imkoniyat yaratildi. Bu o'rindagi xulosa shundan iboratki, har qanday Renessans ma'lum bir

ilmiy maktablarning yutuqlariga tayanishi mumkin. O'zbekiston sharoitida ilk Renessans bilan yunon-rim madaniyati o'rtasidagi aloqalar kabi xamirturush vazifasini o'taydigan madaniy boyliklar mavjudmi? Bizning fikrimizcha, Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda sovet davri hamda mustaqillikning birinchi bosqichida qo'lga kiritilgan ilm-fan yutuqlari, an'analaridan foydalanish g'oyatda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli sovet davridagi qatag'on siyosati, totalitarizmga obyektiv baho bergan holda, o'z ajdodlarimiz va boshqa sovet olimlarining ilmiy yutuqlaridan unumli foydalanish, ularga nisbatan vorisiylik tamoyili asosida munosabatda bo'lish zarur.

Uchinchi Renessans poydevorining eng asosiy poydevori ilmdir. Borliqning rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash, jahon hamjamiyati oldida paydo bo'layotgan muammolarni tezkorlik bilan hal qilish, bunda innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish muhim vazifalardan biridir. Yer yuzidagi qarama-qarshilik tarixdagi eng yuqori darajaga yetdi. "Xalqlar oldida ekologik muammolar – havo, suv, yerning ifloslanishi, o'simlik va hayvon turlarining yo'qolib ketishi; ijtimoiy inqiroz – irqiy, diniy va milliy qarama-qarshiliklar, terrorizm, diniy ekstremizm va aqidaparastlik; iqtisodiy larzalar – global savdo zanjirining buzilishi, oziq-ovqat tanqisligi kabi muammolar ko'ndalang turibdi. Jahon aholisining 2022-yilga kelib 8 mlrd.ga yetishi bu inqirozni kuchaytirib yubordi" [5]. Bu ko'rsatkich yer yuzidagi resurslarning bir tekisda taqsimlanmagani hamda buning ortidan kelib chiqadigan ijtimoiy qarama-qarshiliklar negizida insoniyatni halokat sari yetaklamoqda. Mintaqamizdagi qaltis vaziyat hamda geosiyosiy intilishlarni ham yuqoridagi muammolarga qo'shadigan bo'lsak, xalqimiz butun kuch va resurslarini bunyodkorlik yo'lida sarflashi shart ekani namoyon bo'ladi. Mana shunday sharoitda xalqimiz dunyoqarashini o'zgartirish, jamiyat a'zolarini bir g'oya va mafkura asosida birlashtirish uchun ham Yangi O'zbekiston hamda Uchinchi Renessans poydevorini yaratish zarurati vujudga keldi. Yusuf Xos Hojib ma'naviy merosining asosini tashkil qiladigan bilimga chanqoqlik fazilatlarini esa bu fenomenga poydevor vazifasini o'tay oladi.

Chunki, allomaning fikricha, bilimsiz insonlar o'z muammolarini zo'ravonlik yo'li bilan hal qiladi. Ilm yo'li muloyimlik, murosa va madora yo'lidir. Har qanday zo'ravonlik ortida johil hukmdor va shu toifadagi jamiyat a'zolari turadi. Hozirgi kunda ijtimoiy muammolarni zo'ravonlik yo'li bilan hal qilishga qaratilgan holatlar ham uchrab turibdi. Jumladan, globallashuv va axborotlashuv ta'sirida yurtimizga kirib kelayotgan turli g'oya va qarashlar – "ommaviy madaniyat", g'ayriijtimoiy axloqiy me'yorlar, diniy ekstremizm, millatchilik kabi destruktiv holatlarni targ'ib qilish va shu orqali jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatishga intilish hollarini kuzatmoqdamiz. To'g'ri, mana shunday salbiy illatlardan himoyalaniş kerak. Bundan tashqari, yoshlarning falsafiy dunyoqarashini rivojlantirishda aql va salohiyatning ulkan resurslariga tayanish, ilg'or zamona yutuqlaridan foydalana oladigan kadrlarni yetishtirish juda muhim vazifalardandir. Alloma aytganidek,

"Jumla el sarvari bilimdon kishi,

Qilich bilan bitar bilimsiz ishi" [6, 47-b.].

Yusuf Xos Hojib ijodiy merosidan bugungi kunda foydalanish zarur bo'lgan qismlaridan biri ilmni to'g'ri yo'lga sarflash, uni jamiyat va davlat manfaatlari yo'lida ishlatish masalasidir. Ma'lumki, ilmni qanchalik ulug'lamaylik, u insoniyat manfaatlari yo'lida ishlatilmas ekan, halokatli oqibatlarni keltirib chiqaradi. Masalan, yer yuzidagi eng katta insoniy fojiani keltirib chiqargan Yaponiyaning Nagasaki va Xirosima shaharlari osmonida portlagan atom bombalaridir. Albatta, mana shunday qirg'inbarot qurollarni ham olimlar, ilm ahli o'ylab

topgan. Bugungi kunda O'zbekistonda ilm-fanga davlat darajasida e'tibor kuchli. Informatsion texnologiyalar, tabiiy fanlar sohasida katta-katta imkoniyatlar mavjud. Ana shu imkoniyatlardan foydalanib, jamiyatimiz a'zolariga zarar yetkazish hollari ham uchrab turibdi. Misol uchun, internet tarmog'idagi veb-saytlarni buzib kirish, bank hisob raqamidagi pullarni o'g'irlash ma'lum bir bilim va ko'nikma talab etadi.

Rossiyalik faylasuf olim V.Gorbovaning ta'biri bilan aytganda: "Falsafiy va antropologik tahlil orqali bu hodisaga kengroq qarash, bunda tarixiy va madaniy omillarni e'tiborga olish hamda jamiyat tomonidan qabul qilingan ijtimoiy norma va standartlar, an'ana va urf-odatlariga chuqur kirib borish zarur" [6, 11-b.]. Bu borada bundan ming yil oldin Yusuf Xos Hojib tomonidan ilgari surilgan halollik konsepsiyasi g'oyatda muhim ahamiyatga egadir. Olim yozadi:

"Ko'zi to'q hech qachon olmagay pora,
Pora olsa hojib, bek yuzi qora.
Pora bilan ortga ketar har bir ish,
Pora bilan barbod bitar har bir ish" [6, 248-b.].

Yusuf Xos Hojib ma'naviy merosidagi korrupsiyaga qarshi kurashga doir qarashlarni yoshlar orasida targ'ib qilish, ular dunyoqarashining tarkibiy qismiga aylantirish g'oyatda muhim vazifa bo'lib turibdi. Alloma qayd etib o'tganidek, poraxo'rlik shaxsga doir jinoyat emas. Yuqorida qayd etib o'tilganidek, hukmdorning maslahatchisi pora olsa, nafaqat u, balki hukmdorning yuzi ham qora bo'ladi. Buning oqibatida esa hokimiyatning obro'sizlanishi, jamiyat a'zolarining ishonchsizligi va ijtimoiy beqarorlikning kelib chiqishi yuz berishi mumkin. Shu sababli ham Yusuf Xos Hojib davlat xizmatchisini ko'zi to'q bo'lishga, hokimiyatni hurmat qilishga va adolat bilan ish yuritishga chaqiradi.

Alloma korrupsiyaning inson fojiasi ekanligiga e'tibor qaratib, Oyto'ldining o'z o'g'li O'gdulmishga nasihati tarzida quyidagilarni bayon etadi:

"Shamolday yugurar benomu nishon,
O'larman naf ko'rmay bag'rimda armon.
Pora-tortiq bilan hal bo'lmas ishim,
Vo darig', korimga yo'q yarar kishim" [6, 133-b.].

Diniy nuqtai nazardan pora – rishva ancha og'ir gunohlardan biridir. Oyto'ldi tilidan aytilgan afsus-nadomat – haqiqiy dunyoda muammolarni pora-tortiq bilan hal qilib bo'lmasligi, buning asosida turgan masala esa ijtimoiy munosabatlarda tamagirlikning saqlanib qolganidir. Tamagirlikka o'rgangan inson nafaqat gunohga botadi, balki Alloh oldidagi o'z qarzini unutadi, barcha narsani pulga sotib olish ruhiyatiga moslashib qoladi. Shu sababli alloma poraxo'rlikni afsus va nadomat bilan yodga oladi.

Davlat xizmatchisining axloqiy-ma'naviy qiyofasi xususida mushohada yuritib, ikki yomon sifatlardan biri (birinchisi sir saqlay olmaslik) poraxo'rlikdir, deb aytadi. Hukmdor atrofida yurgan amaldorlar o'z mavqeyidan past niyatlarda foydalanmasligi lozimligini uqtiradi. Ma'lumki, hokimiyat harakati uning institutlari yordamida faoliyat ko'rsatadi. Institutlar faoliyatiga esa ma'lum bir shaxslar rahbarlik qiladi. Shu sababli hukmdor yoki xalq tomonidan ishonch bildirilgan rahbarlar xalq va hokimiyat o'rtasidagi to'siq emas, ko'prik bo'lishi kerak. Yusuf Xos Hojib bu konseptual yondashuvni bunday ifodalaydi:

"Pora olmay qilsa barcha ishini,
Bekka yaqin qilsa olis kishini.

Ikki illat bo'lsa kishida, malik,
Buyurma unga ish, uzatma ilik”.

Xalq va hukumat ishonchini yo'qotgan amaldorga ish buyurish, ya'ni ishonch bildirish, unga hurmat-ehtirom ko'rsatish mumkin emas. Bu orqali jamiyat korrupsionerga ijtimoiy sanksiyalarni qo'llaydi, unga nisbatan nafrat va ishonchsizlik tuyg'ularini izhor etadi.

Xalq bilan muloqot mavzusini davom ettirib, alloma yozadi:

“Ulusga, lashkarga bosh bo'lsang o'zing,
Halol-u to'g'ri bo'l ham o'tkir ko'zing.
O'zing hojib ersang, pora olmagin,
Yetim, tul va qashshoq so'zin tinglagin” [6, 402-b.].

Jamiyat a'zolarining barcha qatlamlari ehtiyojlari, manfaatlari va orzu-umidlari turlicha. Shular ichida ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlar ham bor. Ko'pincha ushbu muammolar qashshoqlik bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Misol uchun, boquvchisi (eri)ni yo'qotgan beva ayol farzandlarini moddiy jihatdan ta'minlash imkoniyatiga ega bo'lmay qoladi. Chunki iqtisodiy ne'matlardan bahramand bo'lishdagi notekislik sababli qashshoqlik uning farzandlariga ham o'tadi. Bu esa ta'lim va tarbiya jarayonidagi murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Oqibatda ijtimoiy qarama-qarshiliklar kengayishi, jamiyat va davlatning asoslariga zarar yetishi mumkin. Qayd etib o'tish kerakki, hamma vaqtlarda ham ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlar jamiyatning mutlaq ko'pchiligini tashkil qilmagan. Shunday ekan, bunday toifadagi kishilarga nisbatan alohida munosabat, g'amxo'rlik ko'rsatish orqali avloddan avlodga o'tib keladigan qashshoqlik zanjiriga barham berish mumkin. Davlat amaldori (hojib) esa bu borada hushyor bo'lishi, muammoni o'z vaqtida hal qilishi zarur.

So'nggi vaqtlarda global axborot makoni subyekti sifatida o'z hukumati va xalqiga past nazar bilan qarash avj olgan. Bu esa yoshlarda huquqiy nigilizm, siyosiy jarayonlardan o'zini chetga olish kabi salbiy xususiyatlarning shakllanishiga olib kelmoqda. Yusuf Xos Hojib hayotiy ibratining mohiyati ham shaxs qanchalik bilimdon bo'lmasin, o'zidan bilimi past bo'lgan hukmdorlarga maslahat berishdan, ularni to'g'ri yo'lga boshlashdan oriyat qilmasligi kerak. Ya'ni axborot makonidagi ijtimoiy faollik jamiyat va davlat manfaatlariga xizmat qilishi zarur. Ushbu g'oya va uning zamirida yotgan allomaning fikrlari bugun yoshlarimiz uchun g'oyatda zarur bo'lgan ma'naviy ozuqani berishga qodirdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: “Eng muhimi, bunday ezgu fikr va intilishlar yon atrofdagi xalqlar va davlatlarga nisbatan asossiz da'volar yoki o'z qobig'iga o'ralib olishga sabab bo'ladigan proteksionizm va izolyatsionizm tamoyillaridan mutlaqo holidir” [1, 19-b]. Bugun jahonda turli-tuman nizolar, xalqaro mojarolar kuzatilmoqda. Bunday sharoitda har bir xalq milliy o'zligini saqlashi, jamiyat a'zolarida faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishi, insonlarda o'zlarining kuch, iste'dod va zakovatini mamlakat taraqqiyoti uchun sarflashi g'oyat muhim hisoblanadi.

Ikkinchidan, adib Yusuf Xos Hojibning boy merosidagi kulminatsion nuqta bo'lgan bilim konsepsiyasi O'zbekistonda Uchinchi Renessansni amalga oshirishda ma'naviy jihatdan poydevor bo'lib xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasining davlat rahbari Sh.M.Mirziyoyev quyidagi fikrlarni bildiradi: “...yagona maqsadimiz – maktabgacha ta'lim va maktab ta'limi, oliy va o'rta maxsus ta'limi hamda ilmiy-madaniy muassasalarni Uchinchi Renessansning to'rt uzviy halqasiga, bog'cha tarbiyachisi, maktab muallimi, professor-o'qituvchilar va ilmiy-ijodiy

ziyolilarimizni esa Yangi Uygʻonish davrining toʻrt tayanch ustuniga aylantirishdan iborat” [1, 57-b.].

Uchinchidan, Yusuf Xos Hojib falsafiy merosidan bugungi kundagi oʻtkir muammo – jamiyatdagi mavjud diniy qutblashuvni bartaraf etishda foydalanish mumkin. Ijtimoiy qutblashuv (polyarizatsiya) iqtisodiy, madaniy va boshqa mansublik oqibatida jamiyat aʼzolari oʻrtasida qarama-qarshilikning kelib chiqishidir. Bu haqda toʻxtalib Shavkat Mirziyoyev shunday deydi: “Umuman, jamiyatdagi muammo va mojarolarning uzoq vaqt mobaynida hal etilmay qolishi, qonunsizlikning avjiga chiqishi, inson huquqlarini mensimaslik va ularning poymol etilishi, fuqarolarning faol ijtimoiy-iqtisodiy hayotdan chetda qolishi, etnik kelib chiqishi yoki milliy-diniy sabablar boʻyicha kamsitilishi kabi illatlar bir boʻlib, gʻoya va qarashlarning salbiy tomonga oʻzgarib ketishi va alamzadalik kayfiyatining ekstremistik harakatlarga aylanishiga sabab boʻlayotgani kuzatilmoqda” [1, 400-b.].

Shuningdek, davlat amaldori, hukmdor xalq oldidagi oʻz burchini bajarmasa, qilinishi kerak boʻlgan yaxshi ishlarni qilmasa xalq tomonidan badduo qilinishiga ishora qilingan” [11, 127-b.]. “Qutadgʻu bilig”da bilimdan toʻgʻri foydalanish masalalari [12, 39-43-bb.], Sharq Renessansining vujudga kelishidagi ijtimoiy omillar [13, 449-453-bb.], “Qutadgʻu bilig” asarida ijtimoiy borliq masalalari [14, 5-14-bb.], Yusuf Xos Hojib falsafasida yetuk va barkamol avlod muammolari [15, 280-289-bb.], Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda Yusuf Xos Hojib falsafiy merosidan foydalanish istiqbollari [16, 66-69-bb.], muallifning asarlari orqali tanishish mumkin.

Xulosa va takliflar. Birinchidan, ilk Renessans davri uchun xalqlarning yagona madaniy muhitga birlashtirgan omil arab tili boʻlgan boʻlsa, bugungi kunda dunyo miqyosida ingliz tili ilgʻor ilmiy kashfiyotlar va ixtirolar tiliga aylangan. Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda ushbu omilga alohida eʼtibor qaratish orqali ilm-fanda yuksak natijalarga erishish mumkin.

Ikkinchidan, Yusuf Xos Hojib bilimdon kishi el-yurt sarvaridir, barcha muammolarni hal qilishning yoʻli ilmdir, degan konseptual fikrni ilgari suradi. Bu esa bugungi kundagi global, lokal va milliy darajadagi taraqqiyotimizga toʻsiq boʻlib turgan muammolarni ilmiy yoʻl bilan hal qilish zarurligini yana bir bor uqtiradi.

Uchinchidan, Yangi Oʻzbekiston rivojiga eng katta toʻsiq korrupsiyadir. Yusuf Xos Hojib falsafiy merosida korrupsiyaga qarshi kurash masalalari ham yoritilgan boʻlib, alloma pora olgan bekning yuzi qora boʻlishi haqida ogohlantiradi va tamagirlikning jamiyat taraqqiyotiga toʻsiq ekanini uqtirib oʻtadi.

Toʻrtinchidan, Yangi Oʻzbekistondagi “Xalq davlat organlariga emas, davlat organlari xalqqa xizmat qilishi kerak” degan gʻoyaning falsafiy asosi “Qutadgʻu bilig” asarida keltirib oʻtilgan.

“Ulusga, lashkarga bosh boʻlsang oʻzing,
Halol-u toʻgʻri boʻl, ham oʻtkir koʻzing.
Oʻzing hojib ersang, pora olmagin,
Yetim, tul va qashshoq soʻzin tinglagin” [6, 402-b.].

Yuqoridagi fikrlar orqali hukmdor oʻtkir koʻzli – muammolarni oʻz vaqtida koʻra biladigan va jamiyatning barcha aʼzolari bilan muloqotga kirishishga tayyor shaxs boʻlishi kerakligiga eʼtibor qaratiladi. Bu esa davlat va jamiyat oʻrtasidagi munosabatlarni toʻgʻri shakllantirishga ijobiy taʼsir koʻrsatadigan gʻoyadir.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: Ўзбекистон, 2021. – 400 б.
2. Usmonov Z.U. Ilm-fan taraqqiyoti innovatsion iqtisodiyot asosi sifatida // Academic research in educational sciences. 2022. – №9.
3. Мирский Г. “Исламская цивилизация в глобализирующемся мире” // Россия и мусульманский мир, – №. 12, 2004, – С. 126-144.
4. Солтанова Н.Б. Ренессанс Востока – научная база Запада // American Scintific Journal. № 52/2021. – Р. 9.
5. Население Земли. https://countrysimeters.info/ru/World#Population_clock
6. Қутадғу билиг: (Билим саодати) / Юсуф Хос Ҳожиб, Абдуҳамид Пардаев таъдиди. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016.
7. Горбова В.В. Философско-антропологические измерения коррупции: Автореф. дисс. филос. наук. Воронож, 2016. – С. 11.
8. Muhamedov A.A. “Qutadg’u bilig”da bilimdan to’g’ri foydalanish masalalari // Sharq falsafasi. Ilmiy-uslubiy jurnal. 7-son 1-jild, 2023. – B. 39-43.
9. Muhamedov A.A. Sharq Renessansining vujudga kelishidagi ijtimoiy omillar // Экономика и социум // ISSN 225-1545 №2(117) 2024. – B. 449-453.
10. Muhamedov A.A. “Qutadg’u bilig” asarida ijtimoiy borliq masalalari // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences // ResearchBib / Index Copernicus // (E)ISSN: 2181-1784 4(7), July, 2024. – B. 5-14.
11. Muhamedov A.A. Yusuf Xos Hojib falsafasida yetuk va barkamol avlod muammolari / International Scientific Journal Of Biruni // ISSN (E) 2181-2993 Vol. 3, Issue 1. May, 2024. – B. 280-289.
12. Muhamedov A.A. Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda Yusuf Xos Hojib falsafiy merosidan foydalanish istiqbollari //“XXI asr: fan va ta’lim masalalari” ilmiy elektron jurnali. №1, 2024 yil ISSN: 2181-9874 SJIF 2022.-B. 66-69.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

THE QUESTION OF MORAL PERFECTION IN THE TEACHINGS OF AHMAD YASSAWI

Jumaeva Shaxlo Suyunovna,

University of Economics and Pedagogy NTM,

Senior teacher of the Department of History and Social Sciences

Abstract. Ahmad Yassawi considers Sufism as an important factor that elevates the spirituality of man. The purpose of this is to call humanity to the right path. The right path should lead to understanding the truth. Understanding the truth is understanding oneself. This article examines and analyzes the teachings and ideas of Yassawi, leading to the spiritual and moral improvement of man in his creativity.

Keywords: worldly life, lust, mysticism, Sufism, spiritual poverty, evil, arrogance, moral education, enlightenment.

ВОПРОС НРАВСТВЕННОГО СОВЕРШЕНСТВА В УЧЕНИИ АХМАДА ЯССАВИ

Жумаева Шахло Суюновна

Университет экономики и педагогики НОУ,

Старший преподаватель кафедры «История и общественные науки»

E-mail: jumayevashaxlo507@gmail.com

Аннотация. Ахмад Яссави рассматривает суфизм как важный фактор, возвышающий духовность человека. Цель этого — призвать человечество на верный путь. Правильный путь должен вести к пониманию истины. Понимание истины — это понимание себя. В данной статье рассматриваются и анализируются учения и идеи Яссави, ведущие к духовному и нравственному совершенствованию человека в его творчестве.

Ключевые слова: мирская жизнь, похоть, мистицизм, суфизм, духовная нищета, зло, высокомерие, нравственное воспитание, просвещение.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N24>

Введение. Учение суфизма составляет одну из составляющих нашего духовного наследия. Суфизм - одно из самых сложных и противоречивых идеологических течений, получившее распространение в религиозной, социальной, философской, культурной и духовной жизни народов мусульманского мира. Отречение от мирского, воздержание от благ этого мира, очищение сердца и души для достижения воли Аллаха, честная жизнь собственным трудом и бедность являются одними из характеристик учения суфизма, и эти характеристики, в свою очередь, служат духовной и нравственной основой исламской цивилизации. Как подчеркнул Президент Республики Узбекистана Ш.М.Мирзиёев, «Мы должны уделять особое внимание формированию в сознании молодежи бесценного наследия наших великих ученых и писателей, наших святых, мужества наших непобедимых полководцев и деятелей, укреплению у них чувства национальной гордости и чести». [1; С.106.]. Ходжа Ахмад Яссави считается основателем первого мистического ордена в Центральной Азии — Яссавийа, широко известным

мистиком, мудрецом и поэтом-гуманистом не только в духовной истории Хорасана и Мавераннахра, но и тюркоязычных народов.

Нравственные взгляды Ахмада Ясави отражены в его мистических учениях и мудрости. Его нравственные взгляды основаны прежде всего на концепциях духовного совершенства человека, божественной любви и привязанности, просветления и блаженства просветления, а также пути от смертности к бессмертию. Поэт-мистик призывает человека заглянуть в самые потаенные уголки своей души, сорвать покровы обмана и лицемерия и никогда не скрывать дурных привычек. Вот почему его духовно-нравственное учение раскрывает отрицательные качества, препятствующие духовному и божественному совершенствованию человека. Его главная особенность в том, что он выражает протест, не нарушая норм ислама и шариата, не отвлекая от общественной жизни и работы, не подстрекая людей к различным расправам.

Анализ литературы. Важное теоретико-методологическое значение в изучении суфизма как специфического учения имеет следующее мнение известного российского востоковеда, профессора Э.Э. Бертельса: «Без изучения литературы суфизма невозможно составить ясное представление о культурной жизни средневекового мусульманского Востока. «Трудно полностью понять Восток, не будучи знакомым с этой литературой». [2; С.34.].

Жизнь и творчество Ахмада Ясави отражены в произведениях «Книга Бакиргани» Сулеймана Бакиргани, «Генеалогия» Маулану Сайфуддина Койлуки, «Рашахот» Фахруддина Али Сафи, «Мехмонномаи Бухара» Фазлуллы Исфакхани, «Джавахир ул-аброр» Султана Ахмада Хазини, «Ламахот» шейха Мухаммада Сиддика и «Первые суфии в турецкой литературе» Мухаммада Фуада Купрулизода.

Великий турецкий исследователь и литературный критик Мухаммад Фуод Кёпрулузода в своей ценной книге «Первые суфии в турецкой литературе» дает обширную и исчерпывающую информацию по этому вопросу, подчеркивая влияние этих суфийских школ на духовное воспитание народов Туркестана. Согласно его учению, истинный суфий, следующий ордену Яссави, должен посвятить себя аскетизму и борьбе, а также держаться подальше от радостей жизни, удовольствий, похоти и материализма. Хазрат Алишер Навои писал об Ахмаде Яссави: «Он — шейх-уль-машшойи Туркестанского сословия...» и «Он — молитвенник Киблы жителей Туркестана». [3; С.419.]. Поэтому троекратное посещение могилы Пророка считалось простыми людьми и традиционно приравнивалось к совершению паломничества Хадж.

Обсуждение. «Книга мудрости» Яссави — религиозное, мистическое и художественное произведение. То есть поэзия и хороводы, выраженные на том же мистическом, простом народном языке, стали играть ключевую роль в жизни тариката, завийи, такьи и ханако, а позднее и в дервишском тарикате и практике каландаров. А основой этого мистического искусства стала традиция чтения «мудрости», которая была начата Яссави и продолжена Хакимом Сулейманом и другими мистиками. Поэтому, когда мы говорим о мировоззрении Ясави и ордена Ясави, мы опираемся прежде всего на его мудрость, его деяния и сведения о нем от последователей Ясави, среди которых Сулейман Бакиргани, Занги Ата, Атай, Азим Ходжа Эшон и другие.

В мудрости Яссауи историческая правда, легенды, традиции, жизнь, образ жизни и пути совершенствования различных исламских деятелей и основателей религиозных

и философских течений с момента возникновения человечества нашли свое отражение в чрезвычайно изящном и постепенном совершенствовании. Ахмад Ясави призывал людей переносить трудности, достигать просветления и овладевать исламскими и светскими принципами ради достижения своей истинной цели — Бога. Поэт-мистик пропагандировал идеи правдивости, трудолюбия, доброты к верующим, честности и сострадания. Некоторые из мудрых высказываний содержат сильные мысли против социальной несправедливости, призыв не быть бессердечным, жадным или эгоистичным. Ясави решительно осуждает невежество, глупость и злобу и прямо критикует предателей того времени, которые грабят трудящихся, призывая к справедливости и состраданию. В свою очередь, его мудрость служила мощным духовным оружием в борьбе тюркских земель против гнета вторгшихся монголов. «Мудрость» Ахмада Ясави содержит около 240 стихотворений, основная тематика которых — советы. Все они отражают идеалы суфийского ордена, призывающие познать истину, полюбить Истину и отказаться от мирских желаний. Идея о том, что человеческий дух и разум должны быть освобождены от любых пороков и пороков, и только тогда в человеке не возникнут те или иные вопиющие нравственные изъяны, признается одним из основных путей формирования совершенной личности.

Ведь суфизм — это отказ от чувственных удовольствий. Похоть приводит к жадности, воровству, невежеству и эгоизму. Поэтому жизненным девизом Ахмеда Ясави считается удовлетворенность. Он преодолел свое эго, высокомерие и тщеславие, постигнув тайны высшего духовного мира. Это ясно видно в следующих стихах:

Настоящих возлюбленных, которые ушли из жизни, нет в этом мире,
Душа мертва, а еда и вода не печальны.
В этом мире нет ничего плохого в суждении,
Неважно, придет ли мир и засияет ли. [4; С.73.].

При этом поэт не ставит себя выше других, не поддается высокомерию, претендуя на святость, а наоборот, смотрит на себя критически. Он призывает себя и других к смирению:

Я не знал, что сбиваюсь с пути,
Я не мог удержать правду в своих руках,
Я не знал, что покидаю этот мир,
Если вы спросите меня, что мне делать, когда я раб? [5; С.94.].

Ахмад Ясави особо отмечает, что невежество приводит к неграмотности, безбожию, неуважению к родителям и учителям, духовной нищете, злу, высокомерию, что невежественный человек является низшим из людей, и что там, где царят невежество и злоба, в стране без просвещения, страна сталкивается с кризисом.

Результаты. Чтобы понять суть взглядов Ходжи Ахмада Ясави, несомненно, необходимо обратиться к столпам суфийского учения. Суфизм — это наука познания себя и посредством этого любовного узнавания и познания Бога. Самосознание означает осознание своих недостатков и ошибок.

Поэтому суфизм уместно трактовать как бунт человека против собственного тела, своего эго и недовольства собой. Суфии считали обретение божественного просветления путем к человеческому совершенству, путем к нравственному очищению, способом раскрыть человечность человека и способом спасти свою душу от когтей

сатаны. Идея истины и реальности, чувство духовного покоя, предприимчивость мысли, стремление к творчеству и созиданию нашли приют и развились в лоне этого учения.

Ахмад Яссави — прежде всего боец. Его произведения не являются ни сборником сухих советов (хотя в них присутствует тон совета и порицания), ни изложением нейтральных взглядов и соображений о суфизме и шариате, а скорее яркими строками, выражающими ненависть ко злу и защищающими добро. Его рубаи содержат мысли о нравственном воспитании, просвещении, стойкости на пути Бога и духовном совершенствовании человека. Вот некоторые из его рубаев и их духовное содержание:

Если что-то делаешь, делай это обдуманно,
Бездумные действия не являются наградой. [6; С.26.].

Содержание: Урок о необходимости все делать разумно и обдуманно, а также о том, что действия без размышлений не дают хороших результатов.

Ненависть к себе занимает центральное место в поэзии Ахмада Ясави. То, что развратило и погубило человеческий род, заставив его совершать самые злые дела, — это он сам. Причиной глобализма, войн и разрушений, бесчисленных убийств и зверств также является похоть. Праведный человек сначала преодолевает свое собственное эго. Если вы хотите проложить путь Фанофилле, убейте свое эго, то есть «умрите прежде, чем умрете», подчеркивает великий турецкий тренер. Но этот путь труден и тернист. «Невозможно выпить вина любви и не умереть». В «мудростях» Ясави приводятся следующие хадисы: «Муту анта кабла муту» (Умри прежде, чем умрешь), «Ман арафа нафси арафуху рабби» (Кто знает свою душу, тот знает своего Господа) и «Прокляты те, кто являются рабами мира и дирхамов». «Умереть до смерти» означает убить себя еще при жизни, в то время как хадис «Кто познал себя, познал своего Господа» является указанием на понимание зла своего «я». Поэтому тот, кто осознает зло нафса, борется с ним, и эта борьба помогает ему познать своего Господа.

Таким образом, влюбленный человек, освободившись от мирских уз, постепенно отказывается от своих плохих качеств и приобретает хорошие качества по мере прохождения этапов пути. В результате этого оставление богатства и похоти будет продолжаться вместе с оставлением дурного поведения, угнетения и жестокости. Праведный человек будет переносить страдания, жить в памяти Бога и никогда не пренебрегать памятью и послушанием, наполняя свое сердце Божественным светом.

Оказывается, под уходом из мира Ахмед Яссави подразумевает уход от богатства, уход от плохих качеств в человеке, а также уход от плохих людей, угнетателей и невежественных людей. Он говорит:

Прожигая путь страстью и удовольствием,
Чтобы бежать от нечестивых, которые бежат от истины,
Сто тысяч различных видов страдания одинаковы — покориться. [7; С.37.].

По мнению Ахмада Ясави и основанного им учения Ясави, достижение мудрости, просветление и понимание истины — это путь любви. Он подчеркивает, что похоть, беспечность, высокомерие и привязанность к миру являются главными препятствиями на пути любви. Поэтому борьба с желаниями, осознанность, раскаяние, терпение и доверие помогают человеку отрешиться от этого бренного мира и достичь состояния покоя. Ходжа Ахмед Яссави учит, что главной причиной зла в людях является эго и что с ним необходимо бороться. Он осуждает злые желания человека, жадность к

материальным вещам и алчность. По мнению суфиев, личность — это нечто «неуловимое, как дикая птица». Если эта «птица» будет «летать» так, как ей заблагорассудится, она лишит людей человеческих качеств и заставит их совершать великие грехи. Следует отметить, что человек, отдающийся своим желаниям, не гнушается ничем, не чурается запретного и думает о том, как бы прожить жизнь хорошо, даже за счет других. В результате человек становится тираном, жестоким и лицемерным. По словам Ходжи Ахмада Яссави:

«Тот, кто следует путем похоти, будет опозорен,
Он собьется с пути, оступится и собьется с пути.
Спит ли он или нет, дьявол с ним,
Коснись своих желаний, коснись своих желаний, злодей.[7; С.37.].

Человек должен понять себя, распознав врага своего эго. Потому что, как только язва эгоизма овладеет сердцем и телом человека, слуга не будет упоминать имя Аллаха. Поэтому преодоление эго — величайшее мужество. Ходжа Ахмад Яссави осознал важность контроля своих желаний еще в детстве и объясняет это в следующих стихах: «В тринадцать лет я взял под контроль свои желания и воздух, и я причинил сто тысяч неприятностей своим желаниям». «Я раздавил гордеца ногами». Мудрость Ходжи Ахмада Яссави в серии высказываний.

По словам Ходжи Ахмада Яссави, главный способ не поддаться похоти — это терпение и доверие. Потому что я, враг суфия, контролируется терпением, а нахождение удовольствия в послушании приходит через доверие. В то время как терпение сохраняет его человеческую ценность, доверие дарует божественную силу. Терпеливый человек: просит у Аллаха всех благ, в которых он нуждается для себя и своей семьи, и не обращается ни к кому другому, кроме Него; В жизненных трудностях он полагается на Аллаха. В результате терпение равно половине веры, упования на Божественную благодать и веры верующего.

Заключение. На протяжении всей своей жизни Яссави боролся за счастье и духовную чистоту людей, и благодаря своей мудрости он сосредоточился на понимании Бога и установлении морали как причины негативных человеческих поступков и нестабильности общества, а также в целях их регулирования. Его мистические взгляды отличаются богатством религиозного, духовно-нравственного содержания и смысла. Суфийский мистик широко мыслил о человеческих характеристиках, таких как нравственное развитие человека, то есть этапы совершенства и социального статуса с духовно-духовной, религиозно-мистической точки зрения, в мистической форме, не забывая о материально-духовных ценностях и деятельности. Актуальной задачей сегодня является всестороннее изучение научного и духовного наследия мыслителя Ахмада Яссави, внесшего большой вклад в мировую цивилизацию, его философских учений, и рациональное их использование в образовательных процессах.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Ш. Мирзиёев. «От национального возрождения к национальному подъему». –Т.: «Молодежное издательство», 2019. – С. 106.
2. Э.Э. Бертельс. Суфизм и суфийская литература. –М.: Наука, 1965. С.54.
3. Алишер Навоий. Насойим ул-мухаббат. Мукамал асарлар тўплами: 20 том. 17 том: – Тошкент: «Фан», 2001. – 419-бет.

4. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар / Нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи, тўпловчи И.Ҳаққулов. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 94-бет.
5. Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования). Сборник статей памяти Фритца Майера (1912–1998). – СПб.: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 2001. – 394 с.
6. Шодиев Р.Т. Суфизм в духовной жизни народов Средней Азии. //ИХ-ХИИвв/. Диссертация учёный стипендианта доктора философских наук. Тошкент 1993.; Нарўзова Г.Н. Нақшбандийлик тасаввуфий таълимоти ва баркамол инсон тарбияси. –Fal.fan.dok.дисс. –Т.: 2002.; 26-б.
7. Асқаров Ш. Яссавий тариқати // Санъат, 2000.64-б.
8. Ҳаққулов Ибрагим. Суфизм и поэзия. – Ташкент: Изд-во полигр. об-ние им. Г. Гуляма, 1991. – 182 с.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

PSYCHOLOGICAL, SOCIOCULTURAL AND AESTHETIC CHARACTERISTICS OF HUMOR

Eshonqulov Laziz,

TSIU Assistant Professor of Samarkand Branch

Abstract. The article describes the psychological, socio-cultural and aesthetic characteristics of the comic phenomenon, and comic works can make people laugh and cry, so this process is an aesthetic phenomenon that is closely related to human socio-cultural aesthetic feelings.

Keywords: humor, aesthetic thinking, beauty, joy, timeliness, pleasure, purpose, art, well-being, aesthetic activity, nobility, artistic values, national values, socio-culture, aesthetic taste, humor, satire.

HAYVIYLIKNING PSIXOLOGIK IJTIMOYIY-MADANIY VA ESTETIK XUSUSIYATI

Eshonqulov Laziz Norqobul o'g'li

TDIU Samarqand filiali v.b dotsenti

Annotatsiya. Maqolada hayviylikning psixologik, ijtimoiy-madaniy va estetik xususiyati masalasi yoritilgan. Hayviy asarlar odamlarni kuldirib turib yig'latishi ham mumkin, demak bu jarayon inson ijtimoiy-madaniy estetik his-tuyg'ulari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan estetik hodisadir.

Kalit so'zlar: hayviylik, estetik tafakkur, go'zallik, xursandchilik, vaqtichog'lik, zavqlanish, maqsad, san'at, farovonlik, estetik faoliyat, olijanoblik, badiiy qadriyatlar, milliy qadriyatlar, ijtimoiy-madaniyat, estetik did, hazil, satira.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N25>

Shaxs estetik hissiyotining turli shakllari darajalarini aks ettiruvchi – “go'zallik”, “oliyanoblik”, “ulug'vorlik”, “tubanlik”, “fojiaviylik”, “kulgililik” kategoriyalarda ifodalanadi. Chunki bir tomondan, ularning subyekti faqat inson bo'lishi mumkin, ular insoniyat taraqqiyotining me'yorini belgilaydi, boshqa qandaydir predmetli vaziyatlar esa hodisalar tomonidan yaratiladi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, keyingi yillarda “estetika fani nafosatshunoslikning inson mohiyati, uning o'zligini anglash yo'nalishi masalalari bilan bog'liq tarzda emas, balki ko'proq “go'zallik”, “ulug'vorlik”, “fojiaviylik”, “kulgililik”, “estetiklik”, “estetik faoliyat”, “san'at” kabi mezoniy tushunchalarning mazmunini yoritish, ularni tahlil va tavsif qilish bilan shug'ullanadigan o'quv predmeti bo'lib qolmoqda”[1]. Mumtoz estetikada komediyaga “bebosh omma” san'ati sifatida yondashilgan. Bugungi kunda estetikaning har bir kategoriyasini ta'rif va tavsifini keltirib o'tgan, qutbiy munosabatlar aniqlangan.

Psixologik nuqtai nazardan, hazil jarayonini to'rtta asosiy komponentga bo'lish mumkin.

1. Ijtimoiy-kontekst.
2. Kognitiv-idrok jarayoni.
3. Emotsional-reaksiya.
4. Kulgining vokal xulq-atvorda ifodalanishi.

Barcha psixologik hodisalar singari, hazil ham miya va asab tizimida sodir bo'ladigan ko'p sonli murakkab biologik jarayonlar asosida shakllanadi. Hazilni boshdan kechirish uchun odam avvalo rag'batlantiruvchi hodisada o'yinning nomuvofiqligini his qilishi kerak. Bu idrok etish jarayoni bosh miya po'stlog'ining ko'p sohalarida ko'rish va eshitish, tilni tushunish, ijtimoiy bilish, mantiqiy fikrlash va hokazolar uchun mas'ul bo'lgan tizimlarni o'z ichiga oladi. Inson hazilni idrok qilganda, bu kognitiv jarayonlar ijobiy quvonch hissi va hissiyotlar bilan bog'liq hissiy tizimlarni rag'batlantiradi. qiziqarli, shu jumladan, prefrontal korteks va limbik tizimdagi joylar. Ushbu hissiy tizimlar, shuningdek, biokimyoviy molekulalarning butun kokteylini chiqaradi, bu esa avtonom asab tizimi va endokrin tizim orqali miyada va butun tanada keyingi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, quvonch hissi faollashishi, odatda, tabassum va kulish kabi hissiy reaksiyalarni keltirib chiqaradi, bu miya sopi va uning oldingi miya bilan bog'lanishi, yuz, tomoq va nafas olish tizimidagi mushaklarga olib boruvchi nervlarni o'z ichiga oladi[4].

Hazil so'zining ma'nosi va kulgiga bo'lgan munosabat o'zgarishi bilan birga, «hazil tuyg'usi» tushunchasi ham so'nggi ikki asr davomida rivojlandi XVIII asr va XIX asr boshlarida. Ingliz faylasuflari turli xil estetik va axloqiy «tuyg'ular» tushunchasini shakllantirdilar, ular nozik sezgirlik yoki ba'zi narsalarning sifatini tushunish yoki baholash qobiliyati sifatida qaraldi. Xullas, go'zallik tuyg'usi, or-nomus, odob, axloqiy tuyg'u va sog'lom fikr haqida so'z yuritdilar. «Kulgili his qilish» iborasi har qanday kulgili narsaga nisbatan sezgirlikni tasvirlash uchun ishlatilgan. Biroq, XIX asrning o'rtalariga kelib. uning o'rniga «hazil tuyg'usi» iborasi qo'yilgan.

Dastlab «hazil tuyg'usi» atamasi shunchaki tavsiflovchi atama sifatida qo'llangan bo'lsa-da, tez orada hazil tuyg'usi o'sha paytdagi hazil bilan bog'liq ijobiy ma'nolarni o'zlashtirib, yuqori baholangan sifatga aylandi. 1870-yillarga kelib «hazil tuyg'usi» tushunchasi bugungi kunda mavjud bo'lgan juda kerakli sifat ma'nosini oldi va asosiy qadr-qimmat ma'nosiga aylandi. Odamning hazil tuyg'usi borligini aytish, uni juda ijobiy tavsiflashni anglatadi

XX asrda. hazil tuyg'usi o'ta kerakli sifat bo'lib qolaverdi, lekin bu tushuncha ham tobora noaniq va noaniq bo'lib qoldi. Garchi u har doim boshqalarni kuldira olish yoki o'yin-kulgi va kulgidan bahramand bo'lish ma'nosini saqlab qolgan bo'lsa-da, u shaxsiy xususiyatlarning umumiy majmui sifatida qo'shimcha ma'noni oldi. «Hazil tuyg'usiga ega bo'lish» nimani anglatishini tushuntirishga harakat qilib, ular asosan «hazil tuyg'usiga ega bo'lmaslik» nimani anglatishini boshlashdi. Agar ular kimdir hazil tuyg'usi yo'q deb aytishsa, demak, bu odam haddan tashqari jiddiy, fanatik yoki xudbin, o'jar, ekstremal qarashlarning ashaddiy tarafdori ekanligini anglatadi. Hazilning etishmasligi ruhiy kasallikning ayrim shakllarining (ayniqsa, shizofreniya) o'ziga xos xususiyati sifatida qaraldi, bu muvozanat va paranoyani ko'rsatadi[2].

XX asrda hazil tuyg'usi ham ijtimoiy-siyosiy ma'no kasb etib, tashviqot maqsadida foydalanilgan. Qo'shma Shtatlarda bu tuyg'u amerikaliklarning bag'rikenglik va demokratiya bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xos xususiyati sifatida qarala boshladi, diktatura ostida yashovchi odamlardan farqli o'laroq, natsizm davridagi nemislar yoki kommunistik davrdagi ruslar kabi hazil tuyg'usi yo'q deb hisoblangan. Holbuki, XIX asrda hazilga haddan tashqari moyillik. XX asrning o'rtalariga kelib, saylovda qatnashishni xohlovchilar uchun to'siq sifatida ko'rilgan. Hazil tuyg'usi siyosatchining, ayniqsa, prezident bo'lishga intilayotgan shaxsning zaruriy xususiyatiga aylandi. Liberallar va konservatorlar orasida obro'sizlantirishning mashhur rus uslubi bir-birlarini hazil tuyg'usi yo'qligida ayblash edi. Konsepsiya uzoq vaqt davomida

seksistik jihatga ham ega edi, chunki hazil tuyg'usi asosan erkaklarga xos xususiyat sifatida ko'rilgan. Yaqin vaqtgacha ko'plab mualliflar ayollarda hazil tuyg'usi umuman yo'q deb taxmin qilishgan.

Shaxsiy xususiyat sifatida hazil tuyg'usi bilan bog'liq ijobiy fazilatlar, o'z navbatida, hazil va kulgining mashhur ma'nolarida namoyon bo'ldi. XX asr oxiriga kelib hazil va kulgi nafaqat xatti-harakatlarning o'ta xayrixoh shakllari, balki ruhiy va jismoniy salomatlikni mustahkamlashning muhim omillari sifatida ham ko'rilgan. Bu qarash taniqli jurnal muharriri Norman Cousinsning kitobi nashr etilgandan keyin keng tarqalgan bo'lib, u o'zini og'riqli va zaiflashuvchi kasallikdan samimiy kulgi (va katta dozalar) bilan qanday davolagani tasvirlangan. S vitamini). Ushbu kitob an'anaviy G'arbning tibbiyotga bo'lgan yondashuvlaridan umidsizlik kuchayib borayotgan bir paytda keladi va muqobil davolash usullari yoki muqobil tibbiyot mashhurligining oshishiga olib keldi[4].

Hazil va kulgini o'rganish biologik psixologiyaning asosiy mavzusi bo'lmasa-da va keyingi yillarda bu mavzu bo'yicha tadqiqotlar kam bo'lsa-da, ular davom etib kelmoqda. Funktsional magnit-rezonans tomografiyadan foydalangan holda yaqinda nashr etilgan bir nechta tadqiqotlar, shuningdek, hazil va kulgi evolyutsiyasi kabi mavzular bo'yicha maqolalar bunga qiziqish borligini ko'rsatadi. Ko'rib turganimizdek, hazil va kulgining biologik tadqiqotlari hazilning kognitiv jihatlaridan tashqari hissiy tarkibiy qismlarining ham muhimligini ta'kidlab, hazilni umuman his-tuyg'u va bilish o'rtasidagi munosabatni o'rganish uchun qiziqarli mavzu sifatida ko'rsatadi. Shunday qilib, hazil bo'yicha psixobiologik tadqiqotlar yangi paydo bo'lgan hissiyot nevrologiyasi sohasida alohida mavzu sifatida ko'rib chiqilishi mumkin[4]. Hazilning biologik jihatlarini muhokama qilish, shuningdek, kulgining tabiati va funksiyasi haqidagi ko'plab qiziqarli savollarga ko'proq e'tibor qaratishga imkon beradi.

Ma'rifatparvarlik estetikasi esa kulgililikni estetik ideallarga qarama-qarshi usullar orqali ochib berishga, kulgililikni kundalik ikir-chikirlar emas, balki oliy darajadagi tuyg'u sifatida e'tirof etmoqda. Lessining fikriga ko'ra, kulgi kasallikni davolamaydi, lekin u sog'lom organizmni yanada mustahkamlaydi. Klassik san'atda ikkita muqobil estetik kategoriyalar rivojlangan. Ular fojiaiviylik va kulgililikdir. Faylasuflar ularni san'atdagi dramatiklik bilan bog'lab tushuntiradi. Klassik san'atdan farqli ravishda romantik san'atdan xunuklik kategoriyasi kelib chiqadi. Ular san'atning tarixiy rivojlanishdan birortasiga to'g'ri kelmasa-da, ular bir vaqtning o'zida san'atning ham klassik, ham romantik shakllariga tegishlidir. Klassik san'atda fojiaiviy qahramonlar alohida shaxs kabi emas, balki substansional kuchga ega shaxs kabi chiqadilar. Unda ularning bevosita individuallikning tasodifiy xususiyatlari yo'qoladi.

Jamiyat fojiaiviylik va hajviylikning haqiqiy ijtimoiy makoni, zamini hisoblanadi. Inson kulishga, kuldirishga qodir yagona mavjudotdir. Kulgili voqea va hodisa asosan kishilararo munosabatlardan kelib chiqadi. Bu munosabatlar bir tarafdin ijtimoiy hodisalar bilan bevosita bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan tabiiylikka ham bilvosita tegishli bo'ladi. Ya'ni, odamni xarakteri, tuzilishi, xususiyati, fazilatlarini aynan o'xshatish orqali baholanadi. Masalan, bo'yi uzunlikni – terak daraxtiga, ayyorlik, quvlikni – tulkiga, chaqqonlik, olg'irlikni – olaqarg'aga, mardlikni – bo'riga, ayiqqa o'xshatish orqali inson xarakteriga estetik baho beriladi.

Kulgi o'z tabiatan demokratik mazmunga ega bo'lib, barcha odamlarni jipslashtiradi, o'zini erkin tutishga sharoit yaratadi, baravariga kulishga olib keladi. Hajv va kulgi kishilik jamiyatida erkinlik, ozodlik uchun kurashishni ham anglatadi.

Kulgililik fenomeni o'zida barcha madaniy manbalarni, madaniy kodlarni birlashtiradi. U san'atning barcha turlarini qamrab oladi. Hajviylikni aks ettiradigan kulgi dehqonlar, oddiy kishilar va tabaqalashgan aholining madaniyatini ham bildirgan. Masalan, Aristofanni komediyasida aynan shu estetik voqelik aks etgan. "Bugungi kunda san'at so'zi voqelikni badiiy timsollar vositasida ijodiy aks ettirish, ishning ko'zini bilish va mahorat ko'rsatish jarayoni, har qanday ishning o'zi va u talab qiladigan mahorat darajasi ma'nolarida qo'llaniladi. San'at mohiyatan ijtimoiy — estetik hodisa bo'lib har qanday demokratik davlat siyosatini, umuminsoniy va milliy ma'naviy qadriyatlarga asoslangan mafkurani targ'ib etadi, vatanparvarlik, qahramonlik, fidoyilik, g'oyalarni ilgari suradi, lozim bo'lsa, jangovarlik kasb etadi. San'at tarixida muayyan g'oyalarni, ayniqsa umumbashariylikni inkor qilmaydigan milliy g'oyani ifodalagan san'at asari kam topiladi"[3].

Shu o'rinda taniqli olim E. Umarov mulohazalariga tayanib ish ko'riladigan bo'lsa, insonning dunyo voqea-hodisalariga munosabatlaridan biri kulgililik tushunchasi bilan izohlanadi. "Kulgililik ham iqtisodiy-moddiy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy hayot jabhalarida doimiy ravishda namoyon bo'ladi". Haqiqatan ham, kulgi deb atalmish hissiy tushuncha inson faoliyatining barcha sohalarida uchraydi va u jamiyat bilan bog'liq ya'ni ijtimoiy kuchga egadir.

Estetikaning muhim kategoriyalaridan biri bo'lmish kulgililik jarayonini tadqiq qilganlarning aksariyati kulgililik tushunchasining murakkabligi va uni tushunish, anglash, in'ikos etish juda murakkab ekanligini e'tirof etishgan. Gap shundaki, kulgi qo'zg'aydigan hodisalarning benihoyat ko'pligi, eng muhimi, kulgililik ko'lami hamda chegarasining o'ta harakatchan, qo'nimsiz, o'zgaruvchan bo'lishi natijasida qaysi narsa qachon, qayerda, qanday sharoitda kulgili bo'ladi-yu, qaysi narsa qachon, qayerda, qanday sharoitda kulgili bo'lmaydi degan savolga bir xil javob berib bo'lmaydi. Kulgililik tushunchasiga berilgan ta'riflar, aytilgan qarashlar, fikr-mulohazalarning o'ta xilma-xilligi, rang-barangligi ham shundadir. Kulgililikka berilgan ta'riflarda xilma-xillik, faqat narsa-hodisalar bilan bog'lanib qolmay, balki uning ijtimoiy mazmuni-go'zallik va xunuklik tushunchalari bilan ham aloqadorligi aks etadi.

Kulgililik tushunchasi talqini o'zining aniq, oqil mazmuniga ega bo'lib, haqiqatda ham kulgililikka xos bo'lgan ba'zi tomonlarini ochib beradi. Ba'zilar Arastu fikr-mulohazalariga qo'shilgan holda kulgililikning obyektiv asoslariga e'tibor qaratganlar, T. Gobbs izdoshlari esa kulgililikning subyektiv tuyg'uligiga ishonch hosil qiladilar. Ba'zilar kulgililikda yetuk anglanmaganlik asoslarini ko'rsalar, boshqalar unda onglik zaminini mavjud ekanligini uqtiradilar.

Hajviylik (kulgililik) – xunuklik va go'zallik o'rtasidagi ziddiyat ifodasi (Arastu), kutilayotgan voqelikning ahamiyatligi va natijaning arzimsligi (Kant), mohiyati jihatidan pastkash, soxta, ahamiyatli va shakli jihatidan ahamiyatli (Gegel), timsol va g'oya (Fisher), bexosdan sodir bo'lgan va jonli muloqot natijasi (Bergson) kabi ta'riflar ana shunday bir tomonlama xususiyatlarga ega bo'lsa-da, ularning ijobiy tomoni kulgililikni qarama-qarshilik bilan bog'lab mushohada etishga intilish bilan o'lchanadi.

Hajviy holat davrning ijobiy tomonlarini o'zida aks ettirib, shunchaki qiyofaga kirgan odamlarga taalluqlidir, deyish ham xato. Bunda hajviy tasvir ko'proq muvofiqlik asosiga qurilib, u mazkur insonning ichki go'zal mohiyati bilan boshqa odamlar haqidagi o'zining soxta, yolg'on tasavvurlari o'rtasidagi qarama-qarshilik tarzida namoyon bo'ladi. Goho komik to'qnashuv mohiyatini yangilik bilan eskilik o'rtasidagi kurashda ko'radilar. Bu fikr faqat

komediyaga emas, balki hamma dramatik asarlarga xosdir. Komediya zaminida hamisha kulgili to'qnashuv yotadi. Komik asar hayotning kulgili beo'xshovliklarini, orzuga muvofiq kelmasligini, odamlar xulqining kulgili holatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Bu yerda A. Qahhorning "Tobutdan tovush" va "Og'riq tishlar", B. Rahmonovning "Yurak sirlari", E. Vohidovning "Oltin devor" komediyalarida komik to'qnashuvlar yopishmagan, qovushmagan, aql bovar qilmaydigan komik vaziyatlar orqali qahramonlar asl fe'l-atvori tabiiy va erkin tarzda "fosh" qilinadi.

Kulgi madaniyatining dinamikasi va rivojlanishidagi asosiy tipologik modellari ochib berilgan. Kulgi madaniyatining har xil turlari, ularning shakllanishining ijtimoiy asoslari va jamiyat hayotiga ta'siri batafsil ko'rib chiqiladi. "Kulgi" tushunchasining semantik mazmuni har bir davrning o'ziga xos dunyoqarash asoslari va qadriyatlari, timsollari, afsonalari, diniy-falsafiy asoslariga ega bo'lgan jamiyat taraqqiyotini tahlil qilish fonida yaxshiroq namoyon bo'lishi ko'rsatilgan. Kulgi madaniyati tarixiy jarayonga jamiyatning o'z-o'zini rivojlantirish omili sifatida kiradi, turli davrlar ijtimoiy ideallarining shakllanishiga ta'sir qiladi [5].

Hajvning mazmuni, kulgili tabiatli qahramonlar, to'qnashuvlarning o'ziga xos xususiyatlari turli hajviy badiiy vositalarni taqozo etadi, hamda har xil mubolag'alar, yolg'on-yashliqlar, xayoliy to'qimalar ko'rinishiga ega bo'ldi. Mubolag'a maqsadi soddagina, kundalik odat bo'lib qolgan oddiy hodisalardan tortib, katta ijtimoiy voqeani ko'rgazmali, keskin tuyg'u vositasi orqali "fosh" etishdir. Mubolag'a ijtimoiy hodisa bilan ijobiy orzu o'rtasidagi qarama-qarshilikni ochib tashlaydi. Bu qarama-qarashlikni anglash esa o'quvchi yoki tomoshabinning o'ziga havola etiladi.

Xulosa qilib aytganda, estetik fikr tarixida kulgililik asosan go'zallik va xunuklik (Arastu), ulug'vorlik va tubanlik (Kant), soxta bema'nilik va haqiqat (Gegel) o'rtasidagi qarama-qarshilikning natijasi sifatida ta'riflanadi. "Kulgililikning estetik ahamiyati, mohiyati shundaki, unda jamiyat hayotidagi hodisalarga, shaxs xatti-harakatiga estetik ideal mezonidan turib baho beriladi". Kulgililik doimo kishida psixofiziologik holatni keltirib chiqaravermaydi. U qarama-qarshi qutbdagi tomonlarni oqlovchi yoki qoralovchidir. Boshqacha qilib aytganda mazkur hajviylik jamiyat va shaxs hayotidagi ziddiyatli hodisalarga estetik ideal mezoni bo'yicha beriladigan bahodir. Shunga ko'ra u mohiyatan ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan hajviylik, ayni paytda kishida qayg'urish, achinish, azoblanish his-tuyg'ularni uyg'otadi. Terrorizm umuminsoniy-gumanistik, estetik ideallar o'lchovidan turib baholangandagina, u shu ma'nodagi kulgili holat hisoblanadi. Kulgililiksan'atningbadiiyadabiyotturidagikomediya, satira, yumor kabi janrlarda ifodalanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Olloyorov M. Estetik kategoriyalarni sistemalashtirish masalasi xususida // SamDUI lmiy tadqiqotlar axborotnomasi, 2010-yil, 4-son, 43-bet.
2. Род Мартин Психология Юмора 2009 й 185 с.
3. А.Шер. Б.Хусанов. Эстетика.Тошкет Ўз файласуфлари миллий жамияти нашрети. 2010. 145 бет.
4. Род Мартин Психология Юмора 2009 й 48 с
5. Сычев А Смех Как Социокультурный Феномен Автореферат диссертациина соискание ученой степени доктора философских наук. Саранск, 2004 г.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

THE CONTENT AND CONCEPTUAL BASIS OF FALSE INFORMATION IN AN INFORMATION SOCIETY

Gulomov Zukhriddin Bahromjon o'glu,

Researcher at Fergana State University

E-mail: alfargoniy.uz@gmail.com

Abstract. The article analyzes the prospects for regulating false information in the context of disinformation conflicts based on social opinion and public control. It also analyzes the methods of detecting and preventing the spread of false information, its impact on the consciousness of the individual and society. The study also examines the role of modern information technologies and mass media in the spread of false information, and provides practical recommendations for solving this problem.

Keywords: information, fraud, forgery, information society, false information, disinformation, information policy, "fake news", globalization, global Internet.

AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA YOLG'ON AXABOROTLARNING MAZMUN- MOHIYATI VA KONSEPTUAL ASOSLARI

G'ulomov Zuxriddin Baxromjon o'g'li

Farg'ona davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya. Dezinformatsion ziddiyatlar sharoitida yolg'on axborotlarni ijtimoiy fikr va jamoatchilik nazorati asosida tartibga solish istiqbollari tahlil qilingan. Shuningdek, yolg'on axborotlarni aniqlash va tarqalishini oldini olish metodlari, shaxs va jamiyat ongiga ko'rsatadigan ta'siri konseptual jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda zamonaviy axborot texnologiyalari va ommaviy kommunikatsiya vositalarining yolg'on axborot tarqalishidagi roli ham ko'rib chiqilib, ushbu muammoni hal etish bo'yicha amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: axborot, firibgarlik, qalbakilik, axborotlashgan jamiyat, yolg'on axborot, dezinformatsiya, axborot siyosati, "feyk xabarlar", globallashuv, global internet.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N26>

Kirish. Dunyoning ilg'or ilmiy tadqiqot institutlari va xalqaro markazlarida yolg'on axborotlarni tez yoyilishi, uning ijtimoiy ta'siri, manipulyativ va psixologik imkoniyatlari, axborot makonini "feyk"lashtirish asosida firibgarlik, qalbakilik, aldash singari turli harakatlarga, jamiyatni, odamlarni yolg'on, soxta, uydirma xabarlardan xalos etish yo'llari, usul va vositalarini tadqiq etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Mazkur tadqiqotlarda yolg'on axborotlarning ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy va iqtisodiy ta'siri, jamoatchilik fikrini boshqarishi asosida ijtimoiy ziddiyatlarga asos bo'lishi, jamiyat ma'naviy barqarorligiga salbiy ta'sir etishi yoritib berilmoqda. Shuningdek, bunday tadqiqotlarda global internet tarmog'ining universallashtirish sharoitida jahon axborot maydonidagi o'zgarishlar va o'zaro kurashlarni tizimli tadqiq etishning ijtimoiy ahamiyati yuqori ekanligi xulosa qilinmoqda.

O'zbekistonning yangi taraqqiyot bosqichida ham davlat axborot siyosatini aniq belgilab olish, yolg'on axborotlarga qarshi kurashish mexanizmlarini takomillashtirish, to'g'ri

axborotlarni olish imkoniyatlarini kengaytirish, “feyk” axborotlar va ularning ijtimoiy ta’sirini bartaraf etishga doir chora-tadbirlar asosida “ommaviy axborot vositalarida, ijtimoiy tarmoqlarda xolis axborotlarni o’z vaqtida berib borish orqali yolg’on ma’lumotlar tarqalishining oldini olish”[6] ga qaratilgan axborot siyosatini amalga oshirish masalalari dolzarblik kasb etmoqda. Buning uchun yolg’on axborotlar asosida yuzaga kelishi mumkin bo’lgan ijtimoiy nizolar va ziddiyatlarni oldini olish, yolg’on axborotlarni jamoatchilikka ta’sirini kamaytirish, ularni tekshirish usullari va imkoniyatlarini oshirish, axborot iste’moli madaniyatini shakllantirish asosida “feyk” xabarlar ta’sirida jabr ko’rish xolatlarini oldini olishga qaratilgan davlat dasturlari, ijtimoiy loyihalar va ilmiy tadqiqotlarga ehtiyoj saqlanib qolmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Dezinformatsion ziddiyatlar sharoitida yolg’on axborotlarni tekshirish va tadqiq etish masalalari ijtimoiy-siyosiy hayotdagi muhim jarayon sifatida ko’plab olimlar, tadqiqotchilarning diqqat-e’tiborini jalb etgan masaladir. Ayniqsa, ushbu jarayonda davlatning axborot siyosati, uning o’ziga xos xususiyatlari, ommaviy axborot vositalarining o’rni va roliga bag’ishlangan bir qator asarlar yaratilgan. Ushbu tadqiqotlar natijasida yaratilgan asarlarni shartli ravishda quyidagi guruhlariga ajratish mumkin.

Birinchi guruhga O’zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh .M. Mirziyoyevning demokratik taraqqiyot sharoitida tinchlik, barqarorlik, millatlararo hamjihatlikni ta’minlashda axborot omili, ommaviy axborot vositalarining ahamiyati, demokratlashtirish sharoitida davlat va xalq muloqoti, g’oyaviy kurash sharoitida davlatning oldida turgan vazifalari haqida yaratilgan konseptual asarlari kiradi. Ushbu asarlar shunisi bilan ahamiyatliki, ular dissertatsiya ishining fundamental-uslubiy asosini tashkil etsa, sohaga tegishli qonun hujjatlari, Prezident farmonlari, qarorlari va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar tadqiqotning me’yoriy, huquqiy va uslubiy bazasi bo’lib xizmat qiladi.

Masalaning e’tiborli jihati shundaki, dezinformatsion ziddiyatlar sharoitida yolg’on axborotlarni tekshirish metodologiyasi o’tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab ilmiy tadqiqotlar ob’ektiga aylana boshladi. Shu bois, axborot siyosatining aynan globallashuv ta’sirida shakllanishi ham nisbatan yangi mavzu hisoblanadi. Taniqli G’arb olimlaridan E.Giddens, E.Toffler, S.Xantington, F.Fukuyama, D.Xolms, P.Ximanen va M.Kastels kabi mutaxassislar o’z izlanishlarida axborotlashgan jamiyatning vujudga kelishi, bunday jamiyatlarning rivojlanish tendensiyalarini keng yoritib berganlar. G’arb olimlarining ushbu ilmiy muammolarga bag’ishlangan asarlarini ikkinchi guruh adabiyotlar sifatida e’tirof etish mumkin.

Uchinchi guruhga mansub adabiyotlar sifatida bugun kunda MDH hamda boshqa xorijiy mamlakatlarda dezinformatsion ziddiyatlar sharoitida yolg’on axborotlarni tekshirish metodologiyasining mazmun mohiyatini ifodalovchi asarlari bilan tanilgan olimlarning izlanishlarini kiritish mumkin. Xususan, Y.Nisnevich, A.Devyatov, I.Ilin, A.Ursul, X.Malik, P.Morozov, E.Brandman, Y.Xabermas, A.Manoylo, M.Abramson, D.Garson, M.Uoters, I.Jerald kabi olimlar o’z asarlarida globallashuv jarayonining ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta’siri, global taraqqiyot va umuminsoniy muammolar, globallashuv sharoitida axborot va hokimiyatning o’zaro munosabati masalalari, davlatning axborot siyosati hamda uning strategik jihatlari masalalariga e’tibor qaratganlar.

Tahlillar va natijalar. Axborotlashgan jamiyatda hamisha xolis, obyektiv, sifatli axborot bilan soxta, noto’g’ri axborot birga yuradi. Umuman, sodir bo’lgan har qanday voqeahodisa

bilan u haqida yaratilgan axborot aynan bo'lmaydi. Bu axborotni uzatayotgan odamning yondashuviga bog'liq. Shunday bo'lsa kerak, Jaloliddin Rumiy, "xabar voqeaning o'zi emas, balki uning soyasidir" deb atagan. Voqeani o'z ko'zi bilan ko'rmagan, u haqida eshitgan odam, tabiiyki unga ishonadi. Ayniqsa, o'sha axborot rasmiy OAV orqali uzatilsa, auditoriya uni to'g'ri deb qabul qiladi. Ammo axborot texnologiyalarning rivojlanishi axborot uzatish vositasi sifatida rasman tan olingan internet tufayli auditoriyaning OAVga bo'lgan ishonchini sezilarli darajada pasaytirdi. Natijada tekshirilmagan, noto'g'ri axborotlar ko'payib ketdi. Bugungi kunda "feyk" axborotning salmoqli qismi interaktiv OAV sifatida e'tirof etilayotgan internet hissasiga to'g'ri kelmoqda.

Ayni paytda dunyoda yagona virtual axborot oqimini tartibga soluvchi huquqiy asosning mavjud emasligi yoki mamlakatda qabul qilingan tegishli qonunchilik hujjatlari hali bu sohani etarlicha qamrab olmagan "feyk" xabarlarlarning ko'payishiga zamin yaratmoqda. Milliy virtual makonda axborot tarqatuvchilarni uch turga ajratish mumkin. Bular: rasmiy saytlar, o'z sahifalarida xabarlarini joylab boruvchi ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilari hamda bloggerlardir. Ijtimoiy tarmoqlar foydalanuvchilari "feyk" xabarlarining tarqalishiga ko'proq sababchi bo'ladilar. Bunday axborotlarning shakli, mazmuni, hajmi turlicha bo'lish bilan birga ko'pincha manba tekshirilmasdan tarmoqqa qo'yiladi. Milliy virtual makonda "feyk xabarlar" ko'payib ketgan ijtimoiy tarmoqlar va yangiliklar saytlari iste'molchilari ikki toifaga bo'lingan. Birinchi toifadagilar shov-shuvli axborotga unchalik ahamiyat bermaydilar. Ikkinchi toifadagilar har bir qo'yilgan "post"ga (u kim tomonidan, nima maqsad da qo'yilganidan qati nazar) ishonadilar, hatto boshqalarga tarqatishga urinadilar. Fikrimizcha, olomon ta'siriga tushgan har qanday odam yolg'on ma'lumotlarga asoslangan axborotni qabul qilishi mumkin.

O'zbekistonda internetdan foydalanuvchilar 20 millionga, ijtimoiy tarmoqlardan bir kunda faol foydalanuvchilar 1,6 mln.ga etgan. Bu raqamlar internet allaqachon ommaning diqqatini bir nuqtaga qarata olgan platformaga aylanganini, kontentning ishonarli yoki yo'qligi muhim ahamiyat kasb etib borayotganini ko'rsatadi.

Milliy virtual makonni tahlil qilganimizda ijtimoiy tarmoqlar birinchi axborot manbalaridan ko'ra havola (link)li xabarlar ko'pligiga guvoh bo'ldik. Eng qizig'i, tuppa-tuzuk rasmiy saytlar turli ijtimoiy guruhlardagi ma'lumotlarni tekshirmasdan havola qiladilar. Misol uchun, Facebook ijtimoiy tarmog'idagi bir qator guruhlar rasmiy saytlarimiz uchun axborot manbaiga aylangan. Binobarin, axborotni tekshirish OAV va jurnalistlarning asosiy vazifasidir. Shunday ekan, OAV sifatida ro'yxatdan o'tgan rasmiy saytlarga ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilarini axborot manbai sifatida ko'rsatish noto'g'ri, bizningcha. Chunki ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilari voqelikka nihoyatda sub'ektiv yondashadilar. Ya'ni ular ba'zan turli fe'l-atvor, kayfiyat, holat, sharoitdan kelib chiqib xayoliga kelgan o'y, fikr, mulohaza va yoxud butunlay o'ylab topilgan voqelikka asoslangan "feyk" axborotni tarmoqqa joylashtiradilar. Buning qanday salbiy oqibatlariga olib kelishini ro'yxatdan o'tgan milliy saytlarimizning so'nggi yillardagi tajribasi misolida ko'rish mumkin. Xususan, xabar.uz sayti va "Telegramm" ijtimoiy tarmog'idagi rasmiy kanalida 2019-yil 13-mart kuni "MIB o'zining "majburiy" maqomidan ayrilishi mumkin" sarlavhali maqola e'lon qilingan. Unga rasmiy javob bergan O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi matbuot xizmati yuqorida nomi tilga olingan saytda chop etilgan maqolada bayon qilingan ma'lumotlar haqiqatga mutlaqo zid ekanligini ta'kidlayli. "Majburiy ijro byurosi o'z ishini Prezidentimizning 2017-yil 29-mayda imzolangan PF-5059-sonli Farmonida belgilangan tartibda bajarmoqda va kelgusida Byuro faoliyatini, uning nomini

va bevosita bo'ysunuvchi yuqori tashkilotini o'zgartirish yoki almashtirish ko'zda tutilmayapti"[7] deb yoziladi matbuot xizmati rasmiy saytida. Yana shu xabar.uz sayti O'zbekiston Musulmonlari idorasi raisi, muftiy Usmonxon Alimov egallab turgan lavozimidan ozod qilingani haqida "azon.uz" o'z manbasiga asoslanib xabar beradi. "Muftiy Usmonxon Alimov, bugun O'zbekiston xalqaro Islom akademiyasida Bosh vazir Abdulla Aripov boshchiligida O'zbekiston Musulmonlari idorasi, uning viloyat vakilliklari xodimlari, Din ishlari bo'yicha qo'mita rahbariyati ishtirokida o'tkazilayotgan majlisda ishdan olingan" deyiladi xabarda"[8]. Ammo dastlabki xabarlardan ikki soat o'tib, turli manbalarda uning hali ishdan olinmagani haqida raddiyalar berila boshlandi. Xususan, avval @davletovuz kanali muftiyni ishdan olingani haqidagi xabarlar "dezinformatsiya" ekani, u o'z lavozimida qolayotgani haqida yozadi. Bu xabarni O'zA, kun.uz sayti tasdiqladi. Shunga o'xshash taniqli shaxslar bilan bog'liq bunday "feyk" axborotlar O'zbekistonning birinchi Prezidenti Islom Karimovning qizi Gulnora Karimovaning vafot etgani yoki Turkmaniston Prezidenti Gurbanguli Berdimuhamedovning vafot etgani haqida ham berilgan. Ammo ko'p o'tmay xabarlar "soxta" ekanligi aniqlandi.

Yolg'on xabarlar hukumatning qabul qilgan qarorlari yoki davlat idoralarning faoliyatiga nisbatan ham ko'p qo'llanadi. Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda va ayrim ommaviy axborot vositalarida yo'l harakati qoidalarini buzganlik uchun jarimalar miqdori 2019-yilning 1-avgustidan boshlab bir necha barobarga oshirilayotganligi haqidagi xabarlar keng tarqaldi. Biroq, internet tarmog'ida keng tarqalayotgan "oshirilayotgan" jarimalar miqdori haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Ular shunchaki "feyk", ya'ni yolg'on xabar edi. Yo'l harakati qoidalarini buzganlik uchun javobgarlik

O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga muvofiq belgilanadi. Ushbu Kodeksning yo'l harakati qoidalarini buzganlik uchun javobgarlikni belgilovchi moddalariga so'nggi marotaba "O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 24-maydagi O'RQ-542-sonli Qonuni bilan o'zgartirishlar kiritilgan bo'lib, ular bugungi kunda amalda qo'llanilib kelinmoqda. 2019-yil 1-avgustdan bu boradagi jarimalar o'zgarishi belgilanmagan"[9]. Ayrim axborot istemolchilarning bunday hollarda aniq hamda haqqoniy ma'lumotni tarqatishga harakat qilmasligi, voqea yuzasidan chuqur tekshiruv va surishtiruv ishlarini olib bormasligi, to'g'ridan-to'g'ri xabarni tarqatgan birinchi manbaga havola qilgan holda, garchi shov-shuvli bo'lsada, biroq tagi puch, joriy haqiqatga mos kelmaydigan axborotni tarqatib, o'z saytining yoki bosma nashrining o'quvchilari sonini oshirishga urinishlari kishini o'ylantiradi, ranjitadi. An'anaviy OAVda xususan, bosma nashrlar biror axborotni e'lon qilsayu, keyin uning "feyk" ekanligi ma'lum bo'lib qolsa, o'sha noto'g'ri axborot ketib qolgan sonni yo'q qilib bo'lmaydi. Internetdachi? Uni osonlikcha olib tashlash mumkin. Yuqorida muftiy bilan bog'liq axborotni olib tashlanganini bunga misol qilish mumkin. Bu axborotning "feyk" ekanligini yozgan rasmiy manbalar izohidan keyin axborot olib tashlandi.

Lekin oradagi vaqt ichida qancha odamlar undan xabardor bo'ldilar. Xo'sh, bunday xabarlarni kim tarqatadi? Ushbu savolga 2019-yil 25-sentyabrda "Hurriyat" gazetasining 32-sonida chop etilgan bloggerlar haqidagi "Blogerni jurnalist deb bo'lmaydi", "Axborot maydonida hech qachon bo'sh o'rin topilmaydi" maqolalariga munosabat bildirib yozilgan muallif Otabek Isroilovning "yolg'on xabar (Fake news) makonida aldanib qolmang!" sarlavhali maqolasida shunday javob beradi: "Odatda, bu kabi yolg'on axborot, ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilari ta'biri bilan aytganda, "trol"lar tomonidan tarqatiladi. Ijtimoiy tarmoq foydalanuvchisi – trollning ortida tirik shaxs turibdi. Lekin ism-sharif yoki taxalluslar, profil ma'lumotlarining

barcha-barchasi soxta. Trollar o'zlari tarqatayotgan axboroti kabi yolg'on shaxs[9]. Otabek Isroilovning munosabatida asos bor. Chunki turli voqealarga nisbatan, soxta nomdagi akkauntlar, trollar eng ko'p fikr bildiradilar.

Oksford universiteti tadqiqotchilari ijtimoiy tarmoqlarda jamoatchilik fikrini targ'ib qilish, muxolifatni bostirish va manipulyasiya qilish dalillarini topdi. Ular orasida O'zbekiston ham bor, deb xabar beradi Spot. O'zbekiston soxta akkauntlar uchun botlardan emas, balki haqiqiy odamlardan foydalanadigan bir necha mamlakatlar qatoriga kirdi. Ular odatda boshqa odamlarning o'g'irlangan yoki buzilgan akkauntlaridan foydalanadi. Tadqiqotchilar O'zbekistonda axborotni manipulyasiya qilishning asosiy tashkilotchilari fuqarolar ekanligini aniqladi. Hatto maxsus "Troll fabrikasi" mavjudligi ham jamoatchilik o'rtasida ko'p muhokamalarga sabab bo'ldi. "Daryo.uz" "U chindan ham vatanga xizmat qilyapman deb o'ylaydi". "Trollar fabrikasi"ni fosh qilgan qiz bilan suhbatini e'lon qildi.

2019-yilning 16-sentyabr kuni Telegramdagi Alimoff kanalida blogger Nurbek Alimov hamda yosh jurnalist Dilbar Ismatullayeva tomonidan olib borilgan surishtiruv natijalari e'lon qilindi. Bu ikkisi Toshkent axborot texnologiyalari universitetida faoliyat yuritgan "trollar fabrikasi"ni fosh etib, ijtimoiy tarmoqlarda faoliyat yuritgan kattagina noqonuniy guruhga oid isbot-dalillarni oshkor qildi.

"Daryo" bilan bo'lgan suhbat so'ngida surishtiruv olib borgan qiz D.Ismatullaeva o'z xulosalarini shunday bayon etadi: Siz so'ragan "ildizlar" masalasida yana bir narsani aytmoqchi edim. Ijtimoiy tarmoqlarda muhokama qilinayotgan bu masalaning asosiy aybdori sifatida N. – meni bu ishga taklif qilgan bola ko'rilayotgani va masalaning asl ildiziga e'tibor qaratilmayotgani, ochig'i, meni hayratlantirdi. Ajriqni ildizi bilan qo'porib tashlamasa, u o'sib chiqaveradi. "Tomir mavjud bo'lgach, majburlikdan o'sib chiqayotgan ajriqlarni nima ham qilib bo'lardi? Bu bilan men "Gruppa4" a'zolarini mutlaqo aybsiz demoqchi emasman, lekin (balki pul ilinjida, balki boshqa maqsadni ko'zlab) bu yo'lga kirgan o'nlab, balki yuzlab oddiy ishchilarni fosh etish bilan masala engillashib qolmaydi. Bu muammoning tagiga etishda, ya'ni hamma ayb quyidagilarning gardaniga tushmasligini ta'minlashda, ishning asl tashkilotchilarini topishda OAV vakillaridan yordam so'rab qolaman"[10].

Trollarga munosabatda ham turlicha qarashlar mavjud. Masalan, blogger Umid G'afurov o'zining Troll.uz shaxsiy sahifasida kinoya va piching (sarkazm) vositasi orqali jamiyatdagi turli muammolarni ko'tarishi bilan internetda yaxshigina auditoriyasiga ega. Telegramdagi guruh a'zolari Troll.uz kanali telegramini blokirovkasi bo'yicha aksiyada ishtirok etishga da'vat etilgan xabar oldilar. Xabarda kanal muallifini O'zbekiston oliy o'quv yurtlaridagi ahvol kinoya va tanqid qilinganida ayblangan. Bundan tashqari, xabar yolg'on ma'lumotlarga ega bo'lib, go'yoki Troll.uz kanali muallifining oliy ma'lumoti mavjud emasligi, ustiga-ustak qamoqda jazosini o'tayotgani bayon qilinadi. Bu ma'lumotlarning qanchalik haqiqatga yaqinligini Anhor.uz tekshirib ko'radi. Tekshiruv natijasida ishonchli manbadan U. G'ofurov Buxoro davlat universiteti iqtisod fakultetini tamomlab, magistraturani Italiyada o'qigani aniqlanadi. "Biz oxiroqibat bunday feyk xabarlar ortida kim turganligini tagiga etdik. Ism-shariflar va ularning akkauntlarini hozircha e'lon qilishdan o'zimizni tiyib turibmiz. Vaziyat to'liq oydinlashsin", deb yozadi "Anhor.uz" sayti bosh muharriri Lola Islomova.

Internet cheksiz-chegarasiz axborot manbaidir. Ammo bu axborotning to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini qanday ajratish mumkin? Qanday axborotlardan ehtiyot bo'lish, qandaylariga ishonish zarur? Umuman internetdagi axborotning to'g'riligiga kim mas'ul bo'lishi

kerak? Bu kabi savollar juda ko'p va ular mazkur sohaning rivojlanishiga jiddiy yondashuvni talab etadi. Saytlardan foydalanuvchilar axborotni to'g'ri deb qabul qiladi, unga ishonadi. Afsuski, yuqorida mutaxassis aytganidek, rasmiy saytlar ba'zan axborotni tekshirmasdan havola orqali ulashadilar. Bu foydalanuvchilar orasida tushunmovchilik, turli shaxslar, guruhlar, qatlamlarning, pirovardida butun jamiyatning munosabatlariga ta'sir etadi. Bunday holatlarni ayniqsa, so'nggi yillarda ijtimoiy tarmoqlar misolidan ham ko'rish mumkin.

Jahon tajribasida "feyk xabarlar"ga bo'lgan munosabat va uning ommaviy axborot vositalarida tarqatilishida o'ziga xos farqli jihatlar mavjud. Misol uchun, Hindistonda soxta yangiliklar hatto davlat siyosatiga ham ta'sir o'tkazmoqda. "Ulardan biri kastalar va dinlar o'rtasida zo'ravonlikka sabab bo'lgan. Davlatda qalbaki yangiliklar, asosan, WhatsApp messenjeri orqali tarqatiladi"[11]. "Ma'lumotlarda keltirilishicha, "2017-yil fevralda mamlakatda 200 milliondan ortiq fuqaro ushbu ijtimoiy tarmoqda faol bo'lgan. Ispaniyada 2010-yil tarqalgan soxta ma'lumot jahon hamjamiyati e'tiborini ham tortdi. O'shanda AQSH Filippinni Ispaniyadan sotib olgani haqidagi maqola e'lon qilingandi. U mamlakat tarixida eng ommalashgan xabarga aylandi"[12].

"Singapurda esa soxta yanglik tarqatganlar javobgarlikka tortiladi. Amaldagi qonunchilikka ko'ra, mamlakatda kimdir yolg'on yoki soxta xabarni tarqatsa, u qonun talablarini buzgan hisoblanadi"[13]. "Filippinda soxta xabarlarni tarqatish dolzarb muammo tusini olgan. Boisi ijtimoiy tarmoqlarda tarqalgan xabarlar siyosiy hayotga ham ta'sir ko'rsatgan"[14]. Xususan, 2016-yil mamlakatda o'tgan saylovlardan so'ng ba'zi senatorlar soxta yangiliklarni tarqatish imkonini beruvchi ijtimoiy tarmoq platformalaridan norozi bo'lishgan. Gap sentorlarning saylovoldi dasturlarini noto'g'ri talqin etilgani haqida ketayotganini anglagandirsiz. Bu vaziyatda ular qalbaki xabarlarni tarqatgan ijtimoiy tarmoq platformalarini jazolash taklifi bilan chiqishgan.

Janubiy Afrikada ommaviy axborot vositalarida esa soxta, uydirma xabarlarining tarqatilishi borgan sari ko'paymoqda. Mamlakatda, ayniqsa, siyosiy muxoliflarni obro'sizlantirishga qaratgan xatti-harakatlar ko'p kuzatilmoqda. Bu esa ommaviy axborot vositalariga bo'lgan ishonchning kamayishiga sabab bo'lmoqda.

Xulosa. Xulosa qilganda, axborotlashgan jamiyatni mutaxassislar "post pravda" – "haqiqatdan keyin"gi davr deb atashmoqda. Bunday ta'rif aslida odamlarning his-tuyg'ulariga qaraganda faktning qadri pasaygan zamonaviy raqamli jamiyatning holatiga taalluqliligiga ishoradir. Endilikda his-tuyg'u, baho, ta'sir, shaxsiy iqrar kabi subyektivlik oldida haqiqatdan hayotda ro'y bergan voqea-hodisalar va ularga tegishli fakt va dalillarga nisbatan ahamiyatsiz ko'rinadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Umarov B. Globallashuv ziddiyatlari: iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy jihatlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 2006. – B. 89.
2. Соколов А.В. Информационное общество в виртуальной и социальной реальности. – Санкт Петербург: Алтея, 2011. – С.335-336.
3. Лашенов А.Н. Аналитика постиндустриального общества: от кибернетических к социологическим теориям. //Журнал социологии и социальной антропологии. М.: 2006. Том IX. № 4. – С.5.
4. Соколов А.В. Информационное общество в виртуальной и социальной реальности. – Санкт Петербург: Алтея, 2011. – С.170-173.

5. Тоффлер Э. Демассификация средств массовой информации. Третья волна. (Глава 13) – Москва: АСТ, 2004. – 781 с.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi «2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi PF-60-son Farmoni// <https://lex.uz/docs/5841063>
7. O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi Matbuot xizmati <https://prokuratura.uz> (18.03.20190375).
8. <https://www.xabar.uz/jamiyat/muftiy-usmonxon-alimov> (10.09.2019 18:31).
9. Сулаймонов У. Жарималар миқдори ўзгармаган. <https://adolat.uz/news/umid-sulajmonov-zharimalar-miqdoriozgarmagan>
10. <http://uza.uz/oz/society/yel-on-khabar-fake-news-makonida-ald>
11. Doshi, Vidhi (October 1, 2017). "India's millions of new Internet users are falling for fake news – sometimes with deadly consequences". Washington Post. Retrieved December 30, 2017.
12. Cabreza, Vincent. "Fake news also hounded 1896 Philippine revolution". newsinfo.inquirer.net. Retrieved June 5, 2017.
13. Telecommunications Act (Cap. 323), retrieved from [1]on June 20, 2017.
14. Javier, Kristian. "Pangilinan Wants Facebook Penalized over Fake News". philstar.com. Retrieved June 2, 2017.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

PHILOSOPHICAL TEACHING OF HAKIM TERMIZI

Xaitov Lazizbek Azamatovich,

Bukhara state university,

associate professor of the chair of "History of Islam and source studies, philosophy",

Doctor of philosophy in philosophical

Abstract. This article analyzes the philosophical ideas expressed in the teachings of Hakim at-Termezi, a renowned scholar from the city of Termez. The system of epistemological views that formed the foundation of his spiritual heritage is examined, specifically how knowledge and education, based on cognition and learning, contributed to the formation of these teachings. Based on the philosophical analysis of Sufi works, the emergence of knowledge and its nature as light are explored.

Keywords: philosophy, gnosology, cognition, knowledge, enlightenment, wisdom, Hakimiya teaching.

HAKIM TERMIZIYNING FALSAFIY TA'LIMOTI

Xaitov Lazizbek Azamatovich

BuxDU "Islom tarixi va manbashunosligi,

falsafa kafedrası falsafa fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD), dotsent

E-mail: falsafa.phd.1991@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada Termiz diyorida yetishib chiqqan alloma Hakim at-Termiziy ta'limotidagi falsafiy g'oyalar tahlili, mutasavvif ma'naviy merosining asosini tashkil qilgan gnoseologik qarashlar tizimi ya'ni ilm- bilim, o'qish va o'rganish asosida hosil bo'lishi sharhlangan. Mutasavvif asarlarining falsafiy tahlili asosida ilmning paydo bo'lishi, ilmning nur ekanligi tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: falsafa, gnoseologiya, bilish, ilm, ma'rifat, bilim, hikmat, donishmandlik, Hakimiya ta'limoti.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N27>

Kirish. Jahonda ajdodlar ma'naviy merosi inson kamoloti va zamonaviy bilimlarning nazariy asosi sifatida e'tirof etilmoqda. Sharq ma'naviyati negizida shakllangan tasavvufiy meros insonparvarlik, bag'rikenglik, ruhiy ma'naviy uyg'unlik g'oyalari bilan inson qadrini ulug'lash, ma'naviy makon, intellektual salohiyatli yoshlarni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, hozirgi mafkuraviy tahdidlar keskin tus olgan davrda ajdodlarimizning, xususan Hakim Termiziy ilmiy-ma'naviy merosidagi ezgu g'oya va qarashlarni keng jamoatchilikka targ'ib etish, o'sib kelayotgan yosh avlodning sog'lom dunyoqarashini yuksaltirish, ularni umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik ruhida tarbiyalashda allomaning insonparvar maqsadlarga yo'naltirilgan qarashlari orqali yechim topish zarurati dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Hakim Termiziy (820-932) "Hakim ul-avliyo" (Valiylar hakimi), "Qudvat ulavliyo" (Avliyolar mayog'i), "Mashoyixi kibor" (Ulug' shayx), "Olimi usuli ad-din" (Din usuli olimi), "ash-Shayx" (Alloh ilmi bilimdoni), "al-Alloma Sayyid" (Payg'ambar avlodlari), "Muhaddis" (Hadisshunos), "az-Zohid" (Dinning targ'ibotchisi), "al-Hofiz" (Qur'onxon), "al-Imom" (Hazrati

Ali avlodlari), “al-Orif” (Allohnin tanigan), “Al-valiy” (avliyo, Allohning do’ssti), “Al-Muazzin” (Azon aytuvchi), “Xoja” (Choriyorlar avlodi), “Mufasssir” (Tafsirchi), “al-Hakim” (Ilmning ichki sirlarini biluvchi), “al-Olim”, “Tabib”, “Mintaqa tasavvufining otasi” kabi unvonlar bilan ulug’langan mutafakkirdir.

Mutassavifning to’liq ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali ibn al Hasan ibn Bashir al-Hakim at-Termiziy bo’lib, U Hakimiya ta’limotining asoschisidir. Hakim at-Termiziy o’z asarlarida islom tarixi, ta’limoti, tasavvuf nazariyasi, hadis ilmi, axloq-odob, turli tariqatlar haqida beqiyos mulohazalarini bayon etgan.

Tadqiqot obyekti va qo’llaniladigan metodlar. Hakim Termiziyning ilmiy-ma’naviy merosidagi falsafiy g’oyalar ayniqsa gnoseologik qarashlari tahlili asos qilib tanlab olingan. Maqolada tarixiylik, mantiqiylik, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, dialektik, germevntik tahlil, analiz va sintez kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanilgan.

Muhokama va natijalar. Hakim Termiziy “Kitob bayon al-ilm” (“Ilm bayonida kitob”), “Ilm al-avliyo” (“Avliyolar ilmi”) “Al-ilm”, “Kitob al-huquq” (“Huquq kitobi”) “Kitob al-hikma ilm al-botin” (“Hikmat va botin ilmlari kitobi”) “Ma’rifat ul asror” (“Ma’rifat sirlari”) kabi asarlarida ilmning nazariy asoslarini tahlil etib, bu borada mutasavviflarning ilmga bergan ta’riflari va qarashlarini tadqiq etib, o’z fikrlarini bayon etgan. Hakim Termiziy o’zining “Ma’rifat ul asror” (“Sirlar ma’rifati”) asarining yettinchi bobi, to’qqizinchi faslida ilmga quyidagicha ta’rif bergan: “Ilmning asli banda va Alloh taolo, uning buyrug’i va qaytarig’i o’rtasidagi belgi. Uning ko’rinishi solih amal. Ilmning ziddi jaholat, ya’ni nodonlikdir” [1:69].

Ta’rifdan ko’rinib turibdiki, mutasavvif ilm-solih amalda namoyon bo’lishini, qilinayotgan amal qancha solih bo’lsa ilm shuncha yuksalishini izohlagan. Zero, ilm bo’lmagan joyda, solih amallar bajarilmaganda, ilm-jaholatga ya’ni nodonlikka yetaklashini, jaholat zulmatligi, u o’z sohibini oxiri berk ko’chaga yetaklashini ta’kidlagan. Mutasavvifning yuqorida keltirilgan fikrlari bugungi kunda respublikamizda ma’naviy-ma’rifiy sohada “jaholatga qarshi ma’rifat” shiori ostida olib borilayotgan islohotlarimizga to’liq hamohangdir.

Hakim Termiziy o’zining “Masoil at-ta’bir” (“Ta’birlar masalasi”) asarida ilm haqida “Kimki bilimni saxovatidan bahra olishga sazovor bo’lsa, ul Allohga yaqin kishidir. Ilm tanholikda do’st, zero, ilm odamlarga hamisha sherikdir. U har qanday sharoitda yo’lchi yulduz, do’stlar davrasida bezak, bilim jannatga eltuvchi rahnamodir” deb hisoblaydi. [5:266].

Hakim Termiziy asoslagan Hakimiya ta’limotining shakllanishida Xoris Muhosibiy (vaf.857) qarashlarining ta’siri bo’lgan. Muhosibiy qalamiga mansub “Kitob al ilm” risolasi Hakim Termiziyning “Kitob ul bayon al-ilm” asarining yuzaga kelishida ilhom manbai bo’lib xizmat qilgan. Shundan Hakim Termiziy: “Tasavvuf-bu bilim”, “Ilm-bu nurdir”, “Nur-Haqni nohaqdan ajratadi”, “Nur-sodiq qulini iymonga yetaklaydi”, “Nur-Alloh tomonidan banda qalbiga joylashtirilgan”, “Qalblarni munavvar etuvchi narsa — Alloh nuri” deb hisoblaydi.

“Kitob al-huquq” (Huquq kitobi) asarida Hakim at-Termiziy ilmni quyidagicha izohlaydi. “Ilm bu nurdir. Insonlar Alloh taolo oldida qanchalik mas’uliyat his etsa, shunchalik ma’rifatga ega bo’ladi. Inson qalbi yovuzlikdan qanchalik tozalansa, ilm yanada mukammal bo’ladi va nur taratadi”. Mutafakkir qayerda nur bo’lsa, u joydan albatta zulmat chekinishini ta’kidlab, ilm olishga katta e’tibor berishga chaqirgan.

Alloma ilmning hayotdagi o’rnini belgilashda shu bilan cheklanib qolmaydi. Bu borada o’z fikrlarini yanada chuqurlashtirib shunday deb yozadi: “Alloh taolo, eng avvalo, ilmni

yaratgan. Ilmdan esa donishmandlik (hikmat)ni vujudga keltirgan. Donishmandlikdan bo'lsa adolat (adl) ni va haqq (haqiqat)ni paydo qilgan".

U "Masala fi-l-farq bayn al ilm va-l-fiqh" ("Ilm va fiqh o'rtasidagi farqlar masalasi") kitobida "Bilim narsalarning namoyon bo'lishi (tajallisidir)" degan xulosaga keladi. Ilm narsalar mohiyatining kashfiyoti tarzida talqin etilib, ("Ma'rifat al-ilm billoh" -"Allohni bilim bilan tanish" g'oyasi ilgari suriladi. Bunday qarash o'sha davr uchun chinakam fikriy kashshoflik, yangilanish edi. Keyingi asrlarda olimlar jumladan, Fariduddin Attor (1146-1221) ham Hakim Termiziy asos solgan hakimiya ta'limotining yo'li ilmga asoslanganligini ta'kidlagan. [6:402-412]. Bugungi zamon tadqiqotchilari alloma asarlarini, merosini o'rganar ekanlar Hakim Termiziy tanlagan yo'lni mazhab [5:5]. -yo'l, ilm yo'li deb hisoblaydilar. Bu ilm yo'li Hakimiyya nomini olganligi, uning tarafdorlari, izdoshlari shogirdlariga "Hakimlar" unvoni berilganini yoritadilar. Yangi davr sharqshunos olimlari allomaning o'n ikki nafar shogirdi haqida ma'lumot berganlar. Shulardan biri avliyolar muallimi nomini olgan Abu Bakr Varroq Termiziy bo'lsa, ikkinchisi qalblar josusi laqabiga sazovor bo'lgan Hasan ibn ali – Jurjoniyydir. [2:55]. Ular faoliyatlarini amaliyotga muridlar tarbiyalashga qaratishgan.

Hakim Termiziy "Al-Amsol Minal kitob vas sunna" asarida Olimning ilmiga amal qilmasligi va boshqalarga o'rgatmasligi masalasini tahlil qiladi.

Mutafakkir fikricha ilm o'rganib, unga amal qilmaydigan va odamlarga ham o'rgatmaydigan inson xuddi ko'p mol-dunyo berilgan kishiga o'xshaydi. U kishi berilgan shuncha dunyoni yer ostiga yashirib qo'yib, undan o'ziga ham, boshqalarga ham sarf qilmaydi. Bu boylikdan o'zi ham, boshqalar ham manfaat olmaydi. Qiyomat kuni bunday boylik o'sha kishiga balo bo'ladi.

Shuningdek, bu holatda xashak ustiga yotib olgan itga o'xshaydi. Hashak ko'p, ammo uni it o'zi ham yemaydi, uni yemoqchi bo'lgan chorvani hurib haydaydi. Ilmiga amal qilmagani, boshqalarga o'rgatmagani, o'zi ham amal qilib, jannatga yo'l olmagani, boshqalarni ham to'g'ri yo'lga yo'llamagani uchun bu ilmi ikki dunyoda ham unga manfaat bermaydi.

Hakim Termiziyning yuqorida zikr qilgan fikrlari keyingi davr olimlari merosida o'z aksini topgan. Jumladan: Abdulqodir Giyloniy (Jiyloniy 1079-1166) "Ilm misoli danak, amal esa uning mag'zidir" -deb uqtiradi. Mag'zsiz danak puch bo'lgani singari, amalsiz ilm ham hech qanday tahsinga sazovor bo'lmaydi. Ilm-hikmatdir, ilm egallashdan maqsad ham undan ezgu maqsadlarda foydalanishdir. Inson olgan ilmlarini o'z hayoti va faoliyati(praksiologiya)da namoyon etishi lozim. Zero o'rganilgan va egallangan ilm insonning to'g'ri faoliyat olib borishidagi asosiy vositalardan biridir. Inson egallagan bilimiga amal qilmasdan, o'z ilmini boshqalarga o'rgatmasdan, behuda amallarga sarflasa u hech qanday maqtovga va hurmatga loyiq bo'la olmaydi degan. [3:26].

Darhaqiqat, ilmga amal qilmaslik ko'p salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Chunki olim bo'la turib, ilmini xor qilish-yeb turgan nonini oyoq osti qilish bilan barobardir. Shunday naql bor: "Olim bo'lish oson, odam bo'lish qiyin". Bu narsa ilmiga amal qilmagan olimga nisbatan berilgan xalqning bahosidir.

Hakim Termiziy "Al-Amsol Minal kitob vas sunna" asarida ilmiga amal qiladigan, ilmini boshqalarga o'rgatadigan olimlarni ta'riflaydi. ".....Olimlar bamisoli xushbo'ylik sotadigan attordir. Uning yonidan o'tsang, xushbo'y hidni tuyasan, agar u bilan birga o'tirsang, uning atridan olasan, agar u bilan hamsuhbat bo'lsang, uning xushbo'y ta'midan bahramand bo'lasan. Uyingga ham shu holda qaytasan" deb ta'kidlaydi. [4:247]. Hakim Termiziy, olimlar hurmatga,

tahsinga sazovordir, chunki ular insonning hayoti davomida to'g'ri, ezgu maqsadlar sari faoliyat yuritishiga sababchi bo'ladilar deb hisoblaydi. Zero, olim bo'lganlar (al-ulamo)- nafsni taniganlar, ularni aldashni umid qilish uchun shaytonning bu o'rinda (quvvati) oz va xordir deb ta'kidlab, insonlarni foydali bilimlar beradigan olimlarga yaqin bo'lishga chaqirgan.

Hakim Termiziy ma'rifat ahlining ilmlari haqida fikr yuritib, bunday ilmlarni uch xil bo'ladi deb ko'rsatadi:

birinchisi: ma'rifat ahlining g'alaba vaqtida aytadigan ilmlari. Uni bilish ibrat, ishorasi esa izzatdir;

ikkinchisi: ma'rifatdan bahramandlik to'xtagan vaqtda aytadigan ilmlari. Bu eng zaif ilmdir;

uchinchisi: ma'rifatga erishgan vaqtda aytgan ilmlari bo'lib, ma'rifat ahliga ilmning avvali va oxirida yaraydi. [7:81].

Xulosa. Hakim Termiziy asarlaridagi ilm va hikmat (donishmandlik) so'zlari ma'nodosh sifatida ishlatilgan. Alloma Islom-ilm, iymon- ilm, tavhid-ilm, ma'rifat-Alloh ilmi deydi. Uning fikricha, ilm mutolaa davomida shakllansa, ma'rifat Allohdan uning bandalariga berilgan buyuk ne'matdir.

Hakim Termiziy "Navodir al usul" asarida Alloh taolo bandalarni turli toifa qilib yaratgani, ularga zarur bo'lgan ilmni bergani, ular ilm bilan Allohni tanib, Unga ibodat qilishlarini ta'kidlagan. Uning fikricha, Alloh huzuridagi ilm-dengizdir. Alloh bu dengizdan rasullarga daryo ato etadi, rasullar bu daryodan ulamolarga anhorni beradilar, ulamolar esa ommaga kichik ariqni ulashadilar. Mutafakkir dunyo iztiroblariga berilib, o'zini ojiz, notavon, xo'rlangan deb bilgan kimsalarni qattiq tanqid qilib, ".....Alloh senga ilm, aql, hidoyat berdi, sen uning taqdiriga rozi bo'l, qismatingdan nolima o'zingning yomon nafsingdan o'pkalan" deydi. Zero, Allohni tanigan banda zinhor umidsizlikka tushmaydi, taqdirdan nolimaydi, banda qismatdan emas, o'zining yomon nafsidan o'pkalashi lozim deb hisoblaydi.

Hakim Termiziy asarlari sahifalarida singdirilgan ilm haqidagi donishmandona hikmatlar va ular tashigan g'oyalar, ilgari surgan muddaolar

donolik namunolari bo'lib, insonlarni hamisha ezgulik sari da'vat etadi. Yangi O'zbekistonda Hakim Termiziy ma'naviy merosini o'rganish, mutasavvif merosi asosida yetuk mutaxassislar tayyorlash uchun barcha kerakli sharoitlar yaratilgan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Абу Абдуллох Мухаммад ибн Али Хаким Термизий. Маърифатул асрор. (Сирлар маърифати). / Таржимон: Абдулхамид Мухаммад Турсунов. - Тошкент: Мовароуннахр, 2017.– Б.69.
2. Абу Абдуллох Мухаммад ибн али Хаким Термизий,. Мўминларнинг ибодатдаги даражалари.(Манозил ул-ибод мин ал-ибода) Таржимон Абдуқаххор Шоший. Ўзбекистон мусулмонлари идораси.-Тошкент: Movarounnahr,2017.-Б.55.
3. Абдулқодир Жийлоний. Раббонийликни англаш. 1-китоб.-Т., 2005. 26-бет
4. Орифлар тасаллиси. Хаким Термизий асарларидан сайланма. / Таржимон: И.Усмонов ва бошқ.; - Тошкент: Movarounnahr, 2018.– Б. 247.
6. С.Турсунов. Б. Муртазоев. Термизийларнинг илмий тафаккури. Т. "Ўзбекистон" 2016. Б.266.
7. Фаридуддин Аттор, Тазкират ул-авлиё. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2013. – Б.402-412.

-
8. Xaitov Lazizbek Azamatovich HAKIM TERMIZIY MA'NAVIY MEROSINING INSON KAMOLOTIDAGI O'RNI /Monografiya.-Buxoro: "BUKHARA HAMD PRINT" nashriyoti , 2023. 148 - b.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF THEATRE IN FORMING A PERSON'S AESTHETIC CONSCIOUSNESS AND CULTURE

Ortiqov Shahriddin,

Samarkand branch of Tashkent State Economic University

Teacher of the Department of Natural, Social and Physical Culture

Abstract. This article scientifically analyzes the issues of forming an aesthetic culture of a person and ensuring social stability. Also, the role, tasks and significance of theater in improving the aesthetic culture of a person as a holistic system are effectively highlighted. Views and definitions of the integrality of theatrical art in showing the meaning of people's lives are expressed.

Keywords: theater, cinema, aesthetics, culture, art, symbol, behavior, work, ethics.

SHAXS ESTETIK ONGI VA MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA TEATR SAN'ATINING O'RNI

Ortiqov Shahriddin

Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti Samarqand filiali

Tabiiy, ijtimoiy va jismoniy madaniyat kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada shaxs estetik madaniyati shakllantirishi va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash masalalari ilmiy tahlil qilingan. Shuningdek, teatr inson estetik madaniyatini yuksaltirishdagi o'rni vazifalari va ahamiyati yaxlit tizim sifatida samarali yoritiladi. Insonlar hayotini mazmunini ko'rsatib berishda teatr san'atining uzviyligi to'g'risida qarashlari, ta'riflari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: teatr, kino, estetika, madaniyat, san'at, ramz, xulq, mehnat, odob-axloq.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N28>

Bugungi kunda shaxs estetik madaniyatini yuksaltirishda ijtimoiy fanlar bilan bir qatorda teatr va kino ham asosiy o'rinni egallaydi. Biz olamni ba'zan bilamiz, ba'zan esa yo'q. Bu bilish estetik madaniyatimizni yuksaltiradi. Borliqda voqelikni namoyon bo'lishini bilishimiz his qilishimiz turli rakurslar bilan ifodalanadi. Xususan tabiatshunoslik — bizni o'rab turgan moddiy olamni, jamiyatshunoslik -insoniyat jamoasi qonuniyatlarini, ruhshunoslik — inson ongi va shuuri, ya'ni ruhiyatini o'rgangani kabi, insoniyat taraqqiyoti tarixida vujudga kelgan turli madaniyatlarning o'zaro ta'siri va bir-birini boyitishi masalalari bilan bir qatorda madaniyat, san'at, teatr, kino, insonni estetik didini oshiradi. Bu madaniyat namunalari estetik ehtiyojlarimizni qondirib estetik anglash doirasida o'rganilib o'zida nodirlik shakllantiradi. Bunda «...nodir san'at xalqning aql-zakovati, noyob iste'dodi va azaliy qadriyatlarini bamisoli ko'zgudek o'zida yorqin aks ettiradi»[1] Teatr va kino madaniyatga ta'sir etib uni yuksaltiradi. Shaxs kamol topishida yetakchi omil vazifasini o'taydi.

Shaxs kamolida teatr va kino voqea obraz hodisalarni sahnada yoki ekranda aks namoyishi ijobiymi salbiymi qahramon yoki voqelik ma'lum bir ta'sirni inson miyasida fikrlar,

o'ylar sifatida qoldiradi. Fikrlarni teranlashishi yaratuvchanlik, ixtiro, kashfiyotlar insoniyatga farovonlik keltirishi kerak. Inson ma'naviy olamini yuksaltirishda, ong va tafakkurini teranlashtirishda teatr san'atining o'rni beqiyos. Zero, san'at odamlarni ezgulikka chorlaydi, yaxshilikka undaydi, eng go'zal his-tuyg'ularni in'om etadi. Bugun jahonda kechayotgan globallashuv va keng etnomadaniy «integratsiya ta'sirida san'at falsafasi, teatrshunoslik (teatr nazariyasi) va estetikada rang-barang, goho anglanishi murakkab o'zgarishlar sodir bo'lmoqda»[2]. Teatr shunchaki oddiy tomoshaxona emas, balki tarbiya, madaniyat, ma'naviyat va ma'rifat maskanidir. Teatrni mavjud bo'lishi tomoshagoh sifatida san'at turi bo'lib uning o'ziga xos ifoda vositasi aktyor va aktyorlarning omma oldidagi o'yini jarayonida yuzaga keladigan sahnaviy voqeadir. Teatr san'atida ham boshqa san'atlarda bo'lganidek, xalq hayoti, tarixi, dunyoqarashi aks etib, jamiyat taraqqiyoti, ma'naviyati, madaniyati bilan bog'liq holda o'zgarib, takomillashib boradi.

Teatr asosida og'zaki yoki yozma dramaturgiya yotadi. Shu o'rinda albatta o'tmish yoki klassik teatr sifatida ma'lum bir davr uchun estetik tafakkur taraqqiyotini belgilashda muhim rol o'ynaganligini ko'ramiz. Jamiyatning estetik madaniyati muayyan tarixiy sharoitda yaratilgan va idrok etilayotgan estetik qadriyatlar yig'indisidan iborat. Unga, birinchi navbatda, xalqi istiqomat qiladigan muhit tabiati, ijtimoiy-siyosiy tuzumdagi tizimlar faoliyatiga munosabat, yaratilayotgan barcha moddiy va ma'naviy qadriyatlarning estetik jihatlari, odamlar hayoti va faoliyatidagi estetik tomonlar, shubhasiz, adabiyot va san'at durdonalari kiradi. Estetik madaniyat tarkibida, albatta, jamiyatning badiiy salohiyat amallari juda katta rol o'ynaydi. Albatta bu badiiylilikni ko'rsatish ibrat asosida muhim vositalari qatorida teatr va kino yetakchi o'rinda turadi. Bu jarayonda deklaratsiya sahna bezaklari kino olish maydonlarini to'liq materiallar bilan ta'minlanganligi kishilar san'at asari nafaqat san'atni balki olamni idrok etishga shaxs estetik tafakkur va madaniyatini yuksaltirishda xizmati beqiyosdir. Xozirgi davrda teatrga e'tiborni ko'radigan bo'lsak uni qo'llab-quvvatlash rivojlantirish masalalari ham e'tibor qaratilganligi ahamiyatlidir. Teatr kunini nishonlanishi 1961-yilda YUNESKO huzuridagi Xalqaro teatr instituti tomonidan Avstriyaning Vena shahrida bo'lib o'tgan IX kongressda 27-mart oyida "Xalqaro teatr kuni" deb ta'xis etilgan bo'lib, bugungi kunda dunyoning 100 dan ziyod mamlakatlarida ushbu sana, teatr san'ati xodimlarining kasb bayrami sifatida keng nishonlanib kelinmoqda. Shaxs estetik faoliyatini yuksaltirishga ko'maklashadi. Teatr bor ekan, hayot maroqli va go'zaldir. Insonlar hayotini mazmunini ko'rsatib berishda teatr ming yillardan ortiq bo'lsa yangi davrda teatrga ko'makchi sifatida oxirgi ikki yuz yilda kino san'ati paydo bo'ldi. Shaxs hayotida kino ham teatr ham birdek madaniyatini yuksaltiradi. Shaxs ma'lum bir millatga mansubligi uning jinsiy xususiyatlarida, masalan, erkaklik yoki ayollik oriyentatsiyalari kabilarda farqlanishi mumkin. Shuningdek, u guruhga mansublik, munosabatlar, rollar va har bir roldagi maqom bilan tavsiflanadi.

Mas'uliyatni zimmaga ola bilish mustaqillikni – boshqa insonlarga qaramlikning mavjud emasligini anglatadi. Shu bilan birga katta muvaffaqiyatlarga faqat hamkorlikda erishish mumkin insonlar, mohiyatan bir-biriga bog'liqdir. Mustaqil fikrlash uchun yetarli darajada bilimga, ma'lumotga va tajribaga ega bo'lgan insongina erkin bo'lishi mumkin. Shaxs fikrlashi madaniyati yuksalishi teatr va kino talqinida ajoyib natijalarga olib kelib uni estetikasini yuksalishini ham bildiradi. Estetika esa nafosat tarbiyasining umumiy qonun-qoidalarini ishlab chiqadi — inson tug'ilganidan boshlab, to o'limigacha o'tadigan umr bosqichlari uchun taalluqli bo'lgan tarbiya falsafasi sifatida ish ko'radi. Estetika falsafiy ilm sifatida ko'plab ijtimoiy va

tabiiy fanlar bilan aloqadordir. Uning etika bilan aloqasi alohida diqqatga sazovor. Chunki nafosat va axloq teatrda kinoda estetik ehtiyojlarini qondirishda ishtirok etadi. Bu ikkala fanning o'zaro yaqinligi, avvalo, inson xatti-harakatining ko'p hollarda ham axloqiylik, ham nafosat uyg'unligidan iborat ekanligida bilinadi. Estetikaning asosiy tadqiqot obyekti bo'lmish san'at mohiyatan ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurashning badiiy in'ikosi sifatida doimo dolzarb axloqiy muammolarni ko'tarib chiqib bildiradi. Estetikaning ba'zi tushunchalari etika uchun ham birdek xizmat qilishi ahamiyatlidir. Estetika o'rganadigan xulqiy go'zallik sohasi axloq bilan bevosita bog'liq. Ayni paytda ikkala fan bir-biriga juda o'xshash ekan degan taassurot tug'ilmasligi kerak. Estetika har bir obyektga aniq, muayyan yondashuvni talab qiladi. Albatta teatrda sahna ko'rinishi kinoda obyektlar joylashuvi yoki harakatlarida ko'rganmiz. Teatr tushunchasi yunoncha "tomoshagoh" – cheklangan joyda bir yoki bir necha aktyorlar rol ijro etadigan, tomosha ko'rsatish orqali fikr-g'oya bilim beruvchi san'at janridir. Qadimda teatr tomoshalari o'tkazilishi ochiq maydon, amfi teatr shuningdek maxsus binolar (teatr uchun qurilgan bino) ham teatr deb ataladi.

Tahlil va natijalar. Teatr – san'at turi; uning o'ziga xos ifoda vositasi aktyorning omma oldidagi o'yini jarayonida yuzaga keladigan sahnaviy voqeadir. Teatr san'atida ham boshqa san'atlarda bo'lganidek, xalq hayoti, tarixi, dunyoqarashi aks etib, jamiyat taraqqiyoti, ma'naviyati, madaniyati bilan bog'liq holda o'zgarib, takomillashib boradi. Teatr sintetik san'at bo'lib, jamiyat hayotida, tomoshabinlarning ma'naviy va estetik tarbiyasida muhim o'rin tutadi. Unda dramaturgiya, musiqa, tasviriy san'at, raqs, me'morlik ajralmas birlikni tashkil etadi. Teatrning muhim vositalaridan biri sahna nutqidir. Aktyor qahramonning pyesadagi so'zlarini o'zlashtirib olar ekan, qahramon qiyofasida, holatlarda turib uning nutqiy tavsifini yaratadi, boshqa personajlar bilan muloqotga kirishadi. Sahna nutqi xarakterlarning ochilishida, asar mazmuni, konfliktining yoritilishida muhim o'rin tutadi. Sahna asarlarining yaratilishida teatr rassomligi (ssenografiya)ning hissasi katta. Rassom asar mazmuni va rejasi yechimidan kelib chiqib, dekoratsiya yaratadi[1-83].

Kino san'ati ham teatrga o'xshab insonlarni zavqlantiradi ongning chuqur joylariga kirib borib joylashadi uni moyillarini uyg'otadi. Mayillar ezgulikka asoslangan bo'lsa nur ustiga a'lo nur bo'lar edi. Kinoni o'zi haqida paydo bo'lishi tarixi 1895-yil 28-dekabrda Parijda (ixtirochilar aka-uka Ogyust va Luyi Lyumyerlar)tarafidan yaratilgan.

Uning yuzaga kelishi, o'z navbatida, insoniyatning badiiy madaniyati tarixida obyektiv qonuniyat bosqichi bo'ldi. Kinoda adabiyot, teatr, tasviriy san'at va musiqa tajribalari, uning estetik jihatlari uyg'unlashtirilib, o'ziga singdirilgan holda voqelik o'ziga xos ifoda vositalarida fotografik tasvir orqali ko'rsatiladi. Kino san'atining ommani ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatdan tarbiyalashda, kishilar ongi, fikr va qarashlari, estetik did va his-tuyg'ulari, umuman, ma'naviy dunyosining shakllanishida g'oyaviy-badiiy ta'siri kuchlidir. Kino san'atining qaror topishi teatrni yo'q bo'lishiga olib kelmadi ma'nan tomoshabin uchun raqobatlashdi. Tasviriy san'atni tomosha qilish, musiqa tinglash, she'r o'qish, o'yin tomosha qilish, moda namoyishi, film tomosha qilish, sport yoki tabiatning turli tomonlarini o'rganish kabi narsalar yoki muhitlar bilan shug'ullanganimizda ongimizda nima sodir bo'lishini ko'rib chiqadi.

Kinoda aynan madaniyat namunalari turli janrlarda odamlarga ma'lum bir vaqtda ko'rsatiladi. Kinoda tasavvurni ommaviy madaniyat orqali tushunib olish, yaratish va ijro etish shuningdek odamlarning kinodan qanday zavqlanishi va tanqid qilishni o'z-o'zi bilan munozara qilishni taqozo etadi. Aleksandr Baumgarten uchun estetika sohasi insoniy mulohazalarni

tushuntirish va asoslash uchun asos bo'lar edi. Bunda nima go'zal va nima go'zal emasligi haqida. Ko'rib turganimizdek, estetikaning ko'p qirraliligini, ayniqsa, ontologiyasi doimo o'zgarib turadigan va uning badiiy fazilatlarini doimo tarozida tortiladigan vosita bo'lgan kino haqidagi munozaralarda ko'rish mumkin. Balki kinoning paydo bo'lishi badiiy ambitsiyalardan ko'ra texnologik innovatsiyalardan kelib chiqqan bo'lsa kerak, (yuqorida aka uka Lyumerlarga ishora qilyapmiz) yangi vosita atrofidagi dastlabki munozaralar kinoni san'at turi deb hisoblash kerakmi yoki yo'qmi, agar shunday bo'lsa, uning tarkibiy elementlari nimadan iborat degan savollar bilan munozara boshlanadi. Shunday qilib, siz kinodagi asosiy lavhalar ko'pincha ushbu ontologik noaniqlikni anglash bilan to'ldirilganligini bilib olasiz, garchi bu mavzuni tushuntirish asosiy maqsad bo'lmasa ham. Kinoning jamiyat estetik madaniyatini yuksaltirishda kichik sohasi sifatida o'z o'rnini anglashi ham shu sababdandir. Madaniyatni yuksaltirish madaniyat daraja shakllariga bevosita bo'liq. Madaniyat paydo bo'lishi va darajasiga ko'ra quyidagi shakllarda ko'zga tashlanadi yuksak madaniyat, xalq madaniyati, ommaviy madaniyatni kiritib o'tamiz. Bulardan tashqari, badiiy madaniyat va jismoniy madaniyat kabi kompleks ko'rinishlar ham bor. Estetik madaniyatni yuksaltirish mana shu yuksak madaniyat, xalq, ommaviy, badiiy va jismoniy madaniyat shakllari darajalariga teatr va kino orqali ta'sir va aks ta'sir etish bilan madaniyatni yuksaltirishda muhim jabha hisoblanadi. Teatr yuksak va xalq madaniyatini o'ziga singdirib oladi. Sahnada badiiy g'oyaviy jihatdan ko'rsatadi tomoshabin bu mavzular yuzasidan chuqur mulohaza yuritadi. Kinoda ommaviy madaniyat rakurslar bilan voqea hodisalar boyitilib tezlashtirilgan xolda tomoshabinni ekranga mixlab qo'yishni vazifa qilib olib san'at bilan sanoatni hisobga olib madaniyatni yuksaltiradi. Bu madaniyat shakllari estetik ehtiyoj va estetik ideallarini shakllantirish kelajak avlod madaniyatini yuksaltirish uchun vosita o'laroq ahamiyatini yo'qotmaydi. Madaniyatga berilgan umumiy tariflardan biriga qarasak.

Madaniyat – ramzlar, ishonch–e'tiqodlar, qadriyatlar, mezonlar, artefaktlar yig'indisidir. Madaniyatda mazkur jamiyat, millat, guruhlar xarakterli xususiyatlari ham o'z ifodasini topadi. Jamiyat, millat, guruhlar aynan o'z madaniyati bilan farqlanadi. Xalq madaniyati – uning hayot tarzi, kiyimlari, yashash maskani, oshxonasi, xalq og'zaki ijodi, diniy tasavvurlari, ishonch–e'tiqodlari va boshqalardir. Madaniyatga ijtimoiy–maishiy asbob–uskunalar, jamiyatda qabul qilingan xushmuomalalik imo–ishoralari va salomlashuv, yurish tarzi, muomala etiketi, gigiyena odatlari va hokazolar ham kiradi. Aksariyat madaniy tushunchalar va qarashlar avloddan–avlodga o'tib boraveradi[4]. Shaxs estetik madaniyati rivojida madaniyatni tanitish eslatishda teatr va kino targ'ibot-tashviqot vazifasini bajaradi. Zavq, shavq, hissiyot, ulug'vorlik, fojiaviylik, kulg'ililik, go'zallik kabi kategoriyalarni turli janrlar orqali teatr va kino bizga yetkazadi. "Kino — millionlar san'ati, lekin o'sha millionlar bilan o'lchanadigan muxlislar auditoriyasini o'rgansak, uning tarkibi ancha murakkabligi darhol ko'zga- tashlanadi. Sintetik tabiati bilan barchaning diqqat-e'tiborini tortgan bu audiovizual san'atni bamisoli bir dengiz desak, undan har kim o'z imkoniyati darajasida foydalanishi ma'lum bo'ladi. Kimdir dengizlar osha sayohat qilsa, boshqa bir guruh dengiz qa'riga tushish, uning boyligi, har kim ham ko'ra olmaydigan suvosti manzarasidan bahramand bo'lish baxtiga muyassar bo'ladi. Boshqalar esa mavjlanib turgan, tinim bilmaydigan dengizni qirg'oqdan tomosha qilish bilan cheklanadi". Shu o'rinda texnik san'at vositalari yaratishda va uyg'unligi bilan bog'liq ko'rinishi tuzilishi turkumi quyidagicha ifodalaymiz.

Xulosa qilib aytganda Teatrning namoyishi, estetik, voqealarni qamrab olish, ularga ta'rif va tavsif berish imkoniyatlarini hisobga olsak hamda uning ildizlari an'anaviy san'atlarga borib taqalishini tushunib yetsak, bu ijodning badiiy imkoniyatlari cheksiz ekanligini ko'ra olamiz. Teatr madaniyat sifatida jamiyat ruhiyati ham, insonning ruhiy holatini tasvirlashga ham qodir desak, unda ko'proq tarixiylik, bugunimiz, kelajak, sifatida turli rakurslar bilan bizga ibrat ko'zgusi bo'la oladi. Shunday sharoitda teatr shaxs estetik didini oshirishida ko'p manoli ko'p qirrali badiiylikni aktyor obrazlari, rollari, orqali anglash tushunish ifoda etish bilan estetik borliqni mukammallashtiradi. Shaxs estetikasi teatr badiiylik o'rtasidagi aloqa insonning psixologiyasi, xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlarini shakllantiradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mirziyoyev Sh.M. Xalq zakovati va qadriyatlarining gultoji// O'zbekiston hunardmandchiligi durdonalari. Kitob-albom. «O'zbekiston».T.:2019. –B.3.
2. Daniel Gerrould.Theatre, Theory, Theatre The Major Critical Texts from Aristotele and Zeami to Soyinka and Havel, Applause Theatre and Cinema Books, английский язык, 2000, // books. Google. ru. books/ about / Theatre Theory...; New Theatre Quarterly 67? Vol.17
2. Amanbayev B.Yoshlar tarbiyasida teatr san'atining o'rni va ahamiyati. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. VOLUME 2 | ISSUE 2. fevral 2022. P-83
3. Кравченко А.И. Культурология. – Учебник. “Проспект”, М.:2005, стр. 15.
4. Akbarov Hamidulla. Kino san'ati tarixi. «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi, T.: 2005-y.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

THE PARTICIPATION OF WOMEN IN ENSURING THE STABILITY OF THE SOCIO-SPIRITUAL ENVIRONMENT

Toshboboieva Munavar,

Lecturer at the Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

Abstract. The article analyzes traditional perceptions of women in society, gender equality, their participation in political processes, economic independence, and issues related to increasing women's activity in society while preserving traditional spiritual values. Additionally, examples illustrating women's participation in ensuring the stability of the socio-spiritual environment are provided.

Keywords: state, society, women, traditional views, gender equality, political processes, economic independence, spiritual values, activity, socio-spiritual environment, stability.

IJTIMOYIY-MA'NAVIY MUHIT BARQARORLIGIDA XOTIN-QIZLARNING ISHTIROKI

Toshboboieva Munavar

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada jamiyatda ayollar haqidagi an'anaviy qarashlar va gender tengligi, uning siyosiy jarayonlarda ishtiroki, iqtisodiy mustaqilligi, an'anaviy ma'naviy qadriyatlarni saqlab qolgan holda xotin-qizlarning jamiyatdagi faolligini oshirish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, jamiyat ijtimoiy-ma'naviy muhiti barqarorligida xotin-qizlarning ishtiroki masalalari bo'yicha misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: davlat, jamiyat, xotin-qizlar, an'anaviy qarashlar, gender tengligi, siyosiy jarayonlar, iqtisodiy mustaqillik, ma'naviy qadriyatlar, faollik, ijtimoiy-ma'naviy muhit, barqarorlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N29>

Kirish. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng, jamiyatda xotin-qizlarning o'rni va roli haqidagi qarashlar tobora yangilanib, ularning ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligidagi ishtirokiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xotin-qizlarning jamiyatdagi mavqeyi nafaqat ijtimoiy taraqqiyot, balki ma'naviy barqarorlikning ham muhim omili hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, xotin-qizlarning ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligidagi ishtiroki bilan bog'liq falsafiy muammolar tahlili falsafa fanlarining dolzarb vazifalaridan biriga aylandi.

Hozirgi kunda xotin-qizlar jamiyatning barcha sohalarida faol ishtirok etmoqda. Ular siyosat, iqtisodiyot, ilm-fan, madaniyat va ta'lim sohalarida muhim o'rin tutmoqda. Ayollarni, jamiyatdagi o'rni va ahamiyatiga ko'ra, alohida ijtimoiy guruh sifatida tavsiflash ham mumkin. Bunda ayollar bilan bog'liq ijtimoiy masalalar, ularning bilim olishi, kasb egallashi, bandligi, mavqeyi, erkaklar bilan huquqiy tengligi, bolalar tarbiyasi, oilani mustahkamlashdagi o'rni kabi masalalarga alohida ahamiyat qaratiladi[1.20]. Biroq, ayollarning ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligidagi ishtiroki hali ham to'liq rivojlanmagan sohalardan biridir. Buning sabablaridan biri gender tengligi bilan bog'liq stereotiplar va an'anaviy qarashlardir.

“Zamonaviy o‘zbek oilasida gender munosabatlari o‘zgarish holatida gap ketganda, sobiq sovet shartnoma modeli bilan bir qatorda “ishlaydigan ona”, yangi turdagi oila shakllanadi — ikki martabali oila bo‘lib, unda ikkala turmush o‘rtog‘i ham kasbiy o‘sish va jamoat sohasida o‘zini ko‘rsatishni da’vo qiladilar. Bunday oilada erkaklarning hukmronligi darajasi pasayadi, ayollarning iqtisodiy qaramligi kamroq bo‘ladi, burch va majburiyatlarni taqsimlash masalalari kelishuvlar asosida hal qilinadi[2.13].

Masalaning falsafiy muammolari va ularining bir qator yechimlari mavjud. An’anaviy qarashlar va gender tengligi – jamiyatda xotin-qizlar haqidagi an’anaviy tasavvurlar ularning ijtimoiy hayotda to‘liq ishtirok etishini cheklashi mumkin. Bu muammoni hal etish uchun ta’lim va ma’rifatga asoslangan yondashuv talab etiladi. Xotin-qizlarning siyosiy jarayonlarda ishtiroki – ma’lumotlarga ko‘ra, ayollarning siyosatdagi ishtiroki kam. Ularning qaror qabul qilish jarayonlariga faol jalb etilishi ijtimoiy barqarorlikni ta’minlaydi. Xotin-qizlarning iqtisodiy mustaqilligi – Ijtimoiy barqarorlik uchun ayollarning iqtisodiy jihatdan mustaqil bo‘lishi muhimdir. Buning uchun ularning tadbirkorlik va mehnat bozoridagi ishtirokiga ko‘proq imkoniyatlar yaratish lozim. Ma’naviy qadriyatlar va modernizatsiya – hozirgi globallashuv davrida an’anaviy ma’naviy qadriyatlarni saqlab qolgan holda xotin-qizlarning jamiyatdagi faolligini oshirish muhim.

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy mahalliy va xorijiy adabiyotlarda jamiyat ijtimoiy-ma’naviy muhiti barqarorligini ta’minlash omillari, xususan xotin-qizlarning o‘rni muammosining o‘rganilish darajasini sarhisob qilsak, ushbu maqola mavzusi falsafa fanlarida anchagina keng doirada tahlil qilingan. Ularni hal qilish uchun tadqiqot quyidagi usullardan foydalangan, jumladan: muammoli — xronologik – jamiyat hayotida xotin-qizlarning o‘rnini o‘rganish, jamiyat hayotining turli sohalarida bu qatlamning ishtiroki shakllari va usullarining paydo bo‘lishining kelib chiqishini aniqlash qaratiladi. Qiyosiy-tarixiy uslub asosida xotin-qizlarning davlat va jamiyat hayotida faolligining ortib borishi, bu boradagi to‘siqlar va qiyinchiliklarni bartaraf qilishning takomillashib borishini ta’kidlash mumkin. Konkret-sotsiologik tadqiqotlar usuli esa jamiyatda xotin-qizlarning turli soha va yo‘nalishlarda faolligini o‘rganish, ular bilan aloqador tendensiyalar va o‘zgarishlarni aniqlashni ko‘zda tusa, mantiqiy usul — mavjud hodisa va jarayonlar o‘rtasida aniq munosabatlarni aniqlash imkonini beradi. Mavzu maqolada ushbu usullardan birgalikda foydalanish mavjud muammoni aniqroq va chuqurroq tekshirishga imkon berdi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlar xotin-qizlarning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni, uning barqarorligini ta’minlashdagi ishtirokining falsafiy tahlilini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlar olib borishgan. Bu tadqiqotlarda xotin-qizlar faolligini ta’minlashdagi to‘siqlar, muammolarning nazariy, tashkiliy va amaliy masalalarini umumlashtirish mumkin. Jumladan, O‘zbekiston prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning “Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-jild. - Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 592 b., Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. -Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2018. –508 b., Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. 3-jild. -Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2019. – 400 b., Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. 4-jild. -Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2020. – 456 b., Yangi O‘zbekistonda erkin va farovon yashaylik. 5-jild. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2023. – 408 b., Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo‘lini qat’iy davom ettiramiz. 6-jild. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU,

2023. – 520 b., Xalqchil islohotlar xalqimiz manfaatlariga xizmat qiladi. 7-jild. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2023. – 392 b., Bir bo‘lsak – yagona xalqimiz, birlashsak – vatanimiz. 8-jild. — Toshkent, “O‘zbekiston” NMIU, 2024. — 344 b., “Hozirgi zamon va Yangi O‘zbekiston” kabi asarlarida yangilanayotgan o‘zbek jamiyatda xotin-qizlarning o‘rni va roli haqidagi mulohazalar ilgari surilgan.

Muhokama va tahlillar. O‘zbekistonda xotin-qizlarning jamiyatdagi o‘rni va rolini shakllantirish jarayoni uzoq tarixiy rivojlanishga ega bo‘lib, u turli madaniy, siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy omillar ta‘sirida yangilanib bormoqda. Bu jarayonni falsafiy tahlil qilish uchun ularni bir necha asosiy jihatlarida ko‘rib chiqish lozim bo‘ladi. **1. Tarixiy kontekst va an‘anaviy qarashlar.** O‘zbekistonning an‘anaviy jamiyatida xotin-qizlar oila va tarbiya jarayonining asosiy ustuni sifatida qaralgan. Turon zaminida qadimdan urf-odatlar va diniy qarashlar xotin-qizlarning asosiy vazifasini oilaga bog‘lagan. Biroq, islom dinida ham, qadimgi turkiy madaniyatlarda ham ayollarga nisbatan hurmat va teng huquqiylikning ba‘zi tamoyillari mavjud bo‘lgan. Shu bois, xotin-qizlarga nisbatan jamiyatda shakllangan qarashlar doimo o‘zgarib borgan. **2. Sobiq sovet davri va jamiyatdagi transformatsiya.** Sobiq ittifoq davrida O‘zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy hayotdagi ishtiroki sezilarli darajada ortdi. Ayniqsa, ularning ta‘lim olishi, ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etishi va davlat boshqaruviga kirib borishiga katta e‘tibor qaratildi. Bu jarayon feministik harakatlar ta‘sirida emas, balki kommunistik partiyaning tenglik g‘oyalari asosida amalga oshirilgan. **3. Mustaqillik davri va modernizatsiya jarayoni.** 1991-yilda O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy an‘analar va islomiy qadriyatlar qayta tiklanishi bilan birga, jamiyatda xotin-qizlarga bo‘lgan munosabatda ham yangi qarashlar shakllandi. Bunda an‘anaviy va zamonaviy qarashlarni uyg‘unlashtirishga urinish kuzatildi. Xotin-qizlar muammosiga falsafiy nuqtai nazardan qaralganda, bu jarayon dialektik rivojlanish tamoyiliga asoslanadi, ya‘ni tezis – sovet davridagi xotin-qizlarning faol ijtimoiy roli. Antitezis – an‘anaviy qarashlarning qayta tiklanishi va ayollarning asosan oila doirasida qolishi. Sintez – an‘anaviylik va zamonaviylikni uyg‘unlashtirgan yangi qarashlar. **4. Globallashtirish va axborot texnologiyalarining ta‘siri.** Bugungi kunda axborot kommunikatsiya vositalarining rivojlanishi, ijtimoiy tarmoqlar va xalqaro tashkilotlar ta‘siri xotin-qizlarning jamiyatdagi mavqeyini qayta shakllantirmoqda. Xususan, gender tengligi masalasi global miqyosda muhokama qilinmoqda va bu O‘zbekiston jamiyatiga ham ta‘sir o‘tkazmoqda. **5. Hozirgi davrdagi islohotlar va taraqqiyot.** O‘zbekistonda oxirgi yillarda xotin-qizlarning jamiyatdagi rolga oid keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda, xususan xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan qonunlar qabul qilinmoqda. Respublikaning gender tengligi strategiyasi joriy etilmoqda, ularning tadbirkorlik, ilm-fan va siyosatdagi ishtiroki kengaymoqda. Bu islohotlar ayollarning jamiyatdagi mavqeyini yanada mustahkamlashga va ularga nisbatan ijtimoiy qarashlarning izchil yangilanib borishiga zamin yaratmoqda. Mutaxassislar fikricha, “Gender tushunchasi shaxs ijtimoiylashuvi bilan uzviy bog‘liq. Insonlar tug‘ilishdanoq ijtimoiylashadi, o‘zi yashayotgan jamiyatning stereotip, axloq, fe‘l-atvor, xulq me‘yorlari, ijtimoiy determinantlarga muvofiq rivojlanadi, voyaga yetadi va o‘zini tutishni o‘rganadi. Shu bilan birga, insonlarga oila, maktab, professional muhit, ommaviy axborot vositalari, axborot texnologiyalari va madaniy normalar katta ta‘sir ko‘rsatadi. Ijtimoiylashuv jamiyatning haqiqiy a‘zosi bo‘lish uchun muhim jarayondir. Biroq ijtimoiylashuv doirasida orttirilgan fe‘l atvor modellari shaxs uchun har doim ham foydali bo‘lmasligi mumkin”[3.13].

O'zbekistonda xotin-qizlarning siyosiy jarayonlarda ishtiroki masalasini falsafiy tahlil qilsak, bu o'rinda O'zbekistonda xotin-qizlarning siyosiy jarayonlardagi ishtiroki so'nggi yillarda ancha kengayishini ta'kidlash joiz. Bu jarayonni falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilish uchun gender tengligi, dialektik rivojlanish, ijtimoiy adolat va modernizatsiya tushunchalari doirasida qarash maqsadga muvofiqdir.

Masalani tarixiy va an'anaviy kontekstda ko'rib chiqsak, an'anaviy jamiyatlarda siyosat asosan erkaklar faoliyat yuritadigan sohalardan biri sifatida qaralgan. O'zbekiston ham bundan mustasno emas edi. Ammo turkiy davlatlar tarixida ayollar siyosiy hayotda faol bo'lganini kuzatish mumkin. Masalan, To'maris yoki Bibixonim kabi shaxslar o'z davrida davlat boshqaruvida muhim rol o'ynagan. Sobiq ittifoq davrida esa gender tengligi shiori ostida xotin-qizlarning siyosiy jarayonlarda ishtiroki rasman oshgan, lekin aslida ko'p hollarda nomiga bo'lgan. Ayniqsa, partiya tizimida ayollar asosan formal lavozimlar bilan cheklanib qolgan.

Mustaqillikdan so'nggi transformatsiya va siyosiy ishtirok jarayonlari tahlili shuni ko'rsatadiki, 1991-yilda O'zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy an'analar va islomiy qadriyatlarni qayta tiklash jarayoni boshlandi. Shu bilan birga, demokratiya va gender tengligiga oid yangi tushunchalar ham shakllanib bordi. Biroq, dastlabki yillarda xotin-qizlarning siyosiy jarayonlardagi ishtiroki juda pas bo'lib, ularning siyosiy qarorlar qabul qilish jarayonlaridagi o'rni cheklangan edi. Buning asosiy sabablari sifatida jamiyatda xotin-qizlarning siyosatdagi ishtirokiga nisbatan an'anaviy shubha va to'siqlar hamda ularning siyosatda faol bo'lishi uchun yetarli muhit va imkoniyatlar yaratishda kechikish. Ayniqsa, siyosiy jarayonlardagi patriarxal hukmronlik asosiy muammo bo'lgan.

Xotin-qizlar borasidagi davlat siyosati va huquqiy islohotlar tahlilida aytish mumkinki, so'nggi yillarda O'zbekistonda xotin-qizlarning siyosiy jarayonlardagi ishtirokini kengaytirishga qaratilgan qator qonunlar qabul qilindi. Jumladan, "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi qonun (2019), "Gender tenglik kafolatlari to'g'risida"gi qonunlarni (2019) esga olish mumkin. Shuningdek, xotin-qizlar uchun siyosiy partiyalar va parlamentda kamida 30% kvota joriy etilgani ham alohida ahamiyatga molik bo'ldi. Bu qonunlar fuqarolik jamiyatida xotin-qizlarning siyosiy jarayonlardagi ishtiroki uchun huquqiy asosni mustahkamladi. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Ijro organlarida, vazirlik va idoralarda gender tenglikni ta'minlash, muhtarama opa-singillarimizga mas'ul lavozimlarni ishonib topshirish bo'yicha ko'p ish qilishimiz kerak. Nega deganda, ayollarimiz hayotiy muammolarni boshqalardan ko'ra chuqurroq bilishi, fidoyiligi, kuchli mas'uliyat tuyg'usi, mehnatsevarligi bilan barchaga o'rnak bo'ladi"[4.83]. Aristotel va Jon Lokkning "adolatli jamiyat" nazariyasi nuqtai nazaridan qaralsa, bu jarayon xotin-qizlarning siyosiy tenglikka erishish yo'lidagi mantiqiy qadamdir. Falsafiy jihatdan qaralganda, bu jarayon Jon Rolzning "adolat nazariyasi" va Fukoning "hokimiyat va bilim munosabati" g'oyalari asosida tushuntirilishi mumkin.

Masalaning yana bir jihati, O'zbekistonda xotin-qizlarning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashdir. Xotin-qizlarning iqtisodiy mustaqilligi – jamiyatda teng huquqlilik va adolatni ta'minlashning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. O'zbekistonda bu borada keng ko'lamli islohotlar olib borilmoqda. Falsafiy nuqtai nazardan, bu jarayon adolat (Jon Rolz), dialektik rivojlanish (Gegel) va ekzistensial erkinlik (Sartr) g'oyalari bilan tushuntirilishi mumkin. Masalaga tarixiy va an'anaviy kontekstda yondashsak, an'anaviy o'zbek jamiyatida xotin-qizlar asosan oilaviy-uy xo'jalik ishlariga mas'ul bo'lib, iqtisodiy jarayonlarda faol ishtirok etmagan.

Bu muammo sobiq sovet davrida ayollar ishlab chiqarishda faol qatnashgan bo'lsa ham, ularning iqtisodiy mustaqilligi aksariyat hollarda rasmiy maqom bilan cheklangan edi. Mustaqillikdan so'ng, bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida xotin-qizlarning iqtisodiy rolga nisbatan qarashlar ham o'zgardi.

Bugungi o'zbek jamiyatida xotin-qizlarning iqtisodiy hayotdagi ishtirokini raqamlar va misollar bilan ko'rib chiqish mumkin. 2023-yil holatiga ko'ra, O'zbekistonda mehnat bozorida ishtirok etayotgan xotin-qizlar ulushi 46% ni tashkil etadi. Ayrim sohalarda, xususan, ta'lim va tibbiyotda xotin-qizlar ulushi 70-80% ga yetgan. Bank sektori, IT, tadbirkorlik va sanoat sohalarida ayollarning ishtiroki so'nggi 5 yilda 35% ga oshgan. Bu raqamlar xotin-qizlarning iqtisodiy mustaqillikka erishish yo'lida olg'a siljishni ko'rsatadi.

So'nggi yillarda davlat tomonidan ayollar tadbirkorligiga katta e'tibor qaratilmoqda. Masalan, 2022-yilda ayol tadbirkorlar soni 170 000 nafarga yetdi, bu 2017-yilga nisbatan 40% ko'p. Xotin-qizlar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash jamg'armasi orqali 2022-yilda 2,5 trln so'mlik kreditlar ajratildi. "Ayollar daftari" dasturi doirasida 2021-2023-yillarda 1,5 mln nafar ayolga ish o'rni yaratildi. Bular Gegelning "modernizatsiya dialektikasi" g'oyasi asosida tushuntiriladi. Ya'ni, an'anaviy jamiyatda ayollarning iqtisodiy roli cheklangan bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda davlat siyosati va bozor iqtisodiyoti talablari natijasida ularning ishtiroki ortmoqda. "Shu bilan birga, ayollarning bandlik ulushi ta'lim, sog'liqni saqlash, chakana savdo, umumiy ovqatlanish kabi sohalarda ortib bora boshladi. Qariyb barcha rivojlangan mamlakatlarda barqaror gender taqsimoti mavjud bo'lib, unga ko'ra, erkaklar mehnat bozorida, ayollar esa uy mehnati bilan band? Dunyoning barcha regionlarida (ozgina farqlar bilan) uy ishlarining og'irligi 75% ayollarning zimmasiga to'g'ri keladi"[5.13].

Bu o'rinda asosiy masala xotin-qizlarning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan davlat siyosatining samarasini yanada ko'tarishdir. Sohadagi huquqiy va institutsional islohotlar mazmuni, avvalambor, O'zbekistonda xotin-qizlarning iqtisodiy faolligini oshirish maqsadida qator qonunlar qabul qilinganni ko'rsatdi. Jon Rolzning "Adolat nazariyasi" nuqtai nazaridan qaralganda, bu islohotlar iqtisodiy resurslarni adolatli taqsimlashga qaratilgan bo'lib, xotin-qizlarga o'z salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish imkoniyatini beradi. Bizning fikrimizcha, xotin-qizlarning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashda haligacha qator muammolar mavjud. Jumladan, an'anaviy mentalitetga ko'ra, ayrim joylarda ayollarning iqtisodiy faolligiga hali ham salbiy qarashlar mavjud. Shuningdek, mahalliy bozorda raqobatchilikda ayol tadbirkorlar katta raqobat muhitida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun qo'shimcha qo'llab-quvvatlash talab qilinadi. Yana bir muhim jihat oilaviy majburiyatlar bo'lib, ular ish va oilaviy vazifalarni bir vaqtda olib borishda qiyinchiliklarga duch keladi. Ammo "Ayollarning ijtimoiy mehnatda bandlik darajasi ularning ikkita muhim vazifasi – onalik maqomi va muayyan kasbga ega xodima sifatidagi kuch va qobiliyatini baholash bilan belgilanadi. Hozirgi kunda bu ikki vazifani uyg'unlashtirish «Ayollar masalasi»ning mohiyatini tashkil etadi"[6.20]. Fukoning "Hokimiyat va iqtisodiy munosabatlar" g'oyasiga ko'ra, bu muammolar ijtimoiy tartib va iqtisodiy mexanizmlarning uzluksiz o'zgarishi bilan bog'liq. Falsafiy nuqtai nazardan, bu jarayon adolat, modernizatsiya va inson erkinligining dialektik uyg'unlashuvi natijasi bo'lib, kelajakda iqtisodiy tenglikni ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Bugungi globallashuv davrida an'anaviy ma'naviy qadriyatlarni saqlagan holda xotin-qizlarning jamiyatdagi faolligini oshirish har bir jamiyat oldidagi muhim vazifaga aylandi. Globallashuv — bu iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy munosabatlarning dunyo miqyosida

birlashishi jarayonidir. Bu jarayon an'anaviy qadriyatlarga ta'sir qilishi mumkin, ayniqsa, gender rollari va xotin-qizlarning jamiyatdagi o'zni borasida hal qiluvchi omillardan biriga aylandi. Falsafiy nuqtai nazardan, bu jarayonni Gegelning dialektik rivojlanish nazariyasi, Jon Rolzning adolat g'oyasi, Fukoning hokimiyat va ijtimoiy munosabatlar tushunchasi asosida tahlil qilish mumkin.

Globallashuv va an'anaviy qadriyatlar o'rtasidagi ziddiyat va uyg'unlik masalasi bir qator muhim jihatlarni oydinlashtiradi. Birinchidan, an'anaviy jamiyat nuqtai nazaridan xotin-qizlarning asosiy vazifasi oila va bola tarbiyasi deb qaralgan. Bu qarash hanuzgacha ko'plab jamiyatlarda mavjud. Ikkinchidan, globallashuv ta'siridagi modernizatsiyaga ko'ra hozirgi kunda ayollarning jamiyatda faol ishtirok etishi, iqtisodiy mustaqillikka erishishi va ta'lim olishiga bo'lgan talab ortmoqda. Masalaga falsafiy nuqtai nazardan yondashilsa, Gegelning dialektik rivojlanish nazariyasi bo'yicha, an'anaviylik (tezis) va modernizatsiya (antitezis) qarama-qarshiligidan yangi uyg'unlik (sintez) paydo bo'ladi. Bugungi kunda an'anaviy qadriyatlarni saqlagan holda, ayollarning ijtimoiy faolligini oshirish shunday sintezdir.

Davlat va jamiyat oldidagi yana bir muhim vazifa an'anaviy qadriyatlarni saqlagan holda xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rnini oshirish yo'llarini joriy qilishdir. Ayollarning bilimli bo'lishi nafaqat ularning shaxsiy rivojlanishi, balki oila va jamiyat taraqqiyoti uchun ham muhim. O'zbekistonda xotin-qizlar uchun oliy ta'limga kvotalar va grantlar ajratilishi, "Texnik va kasbiy ta'limda xotin-qizlar ulushini oshirish dasturi" orqali IT, injeneriya va tibbiyot sohalarida ayollarning ishtiroki kengayishi, "Zamonaviy ayollar maktabi" loyihalari orqali ayollarning iqtisodiy va madaniy salohiyati oshirilayotgan fikr darajasida ham ayollarning erkaklar bilan tengligini ta'minlashga xizmat qiladi. Jon Dyuning pragmatik ta'lim nazariyasi bo'yicha, inson jamiyatda o'z o'rnini topishi uchun amaliy bilimga ega bo'lishi kerak. Ayollar uchun bu juda muhim.

Shuningdek, yana bir qator muammolarni qisqa sanab o'tish mumkin. An'anaviy jamiyatlarda ayollarning moddiy jihatdan erkaklarga bog'liq bo'lishi keng tarqalgan. Bu ularning jamiyatdagi roli va qaror qabul qilish jarayonlaridagi ishtirokini cheklaydi. Aristotelning "o'rta yo'l nazariyasi" bo'yicha, ayollarning jamiyatdagi ishtiroki ham an'anaviylik, ham zamonaviylikni uyg'unlashtirishi lozim. Globallashuv jarayonida ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar xotin-qizlarning an'anaviy rolini o'zgartirmoqda. Fukoning hokimiyat va axborot munosabatlari nazariyasi bo'yicha, axborot sohasini qo'lga kiritgan guruhlar jamiyatni shakllantirishda ustunlikka ega bo'ladi. Xotin-qizlar axborot sohasida faol bo'lsa, ularning jamiyatdagi mavqeyi ham oshadi.

Xulosa va takliflar. O'zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligidagi ishtiroki falsafiy jihatdan tahlil qilinganda, bir qator muammolar va yechimlar mavjud ekanligi ko'rinadi. Gender tengligini ta'minlash, ta'lim va madaniy ma'rifatni oshirish, xotin-qizlarning iqtisodiy va siyosiy hayotdagi ishtirokiga ko'proq e'tibor qaratish orqali bu sohada ijobiy natijalarga erishish mumkin. Xotin-qizlarning faolligi nafaqat ularning shaxsiy hayoti, balki butun jamiyatning barqarorligi va taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Falsafiy nuqtai nazardan, O'zbekistonda xotin-qizlarning o'zni va roli haqidagi qarashlar gegelcha dialektika asosida rivojlanmoqda. Bu esa yangilanishning tabiiy jarayon ekanligini ko'rsatib, an'anaviylik va modernizatsiya uyg'unligi ayollarning jamiyatdagi mavqeyini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi O'zbekistonda xotin-qizlar nafaqat oilada, balki siyosat, iqtisodiyot, fan va san'at sohalarida ham o'z o'rniga ega bo'lib bormoqda.

O'zbekistonda xotin-qizlarning siyosiy ishtiroki rivojlanish yo'lida tahlillar shuni ko'rsatadiki, tarixiy dialektik rivojlanish asosida ayollarning siyosiy jarayonlardagi ishtiroki an'anaviylik va modernizatsiya uyg'unligida shakllanmoqda. Qonunchilik va siyosiy islohotlar orqali xotin-qizlarning huquqlari kengaymoqda va buni konkret misollar bilan ularning siyosiy jarayonlardagi ishtirokining o'sib borayotganini tasdiqlaydi. Ayniqsa, axborot jamiyati va ijtimoiy tarmoqlar xotin-qizlarning siyosiy faolligini kuchaytirmoqda.

Globallashuv va an'anaviylik uyg'unligi ayollarning faolligi oshirishga xizmat qilish bilan birga, jamiyatda an'anaviy qadriyatlar va zamonaviy hayotni ham uyg'unlashtirmoqda. Bunday asosiy omillar sifatida ta'lim va intellektual rivojlanish, iqtisodiy mustaqillik va tadbirkorlik ayollarning jamiyatdagi mavqeyini oshirish, oilaviy tarbiya va jamiyatning qo'llab-quvvatlashi hamda ommaviy axborot vositalari va internet xotin-qizlarning faolligini oshirmoqda. Bugungi globallashuv davri xotin-qizlarning jamiyatdagi faolligini o'ziga xos boshqa usullar asosida ham oshirishi mumkin, ammo bu jarayon an'anaviylik va modernizatsiya uyg'unligida amalga oshirilishini talab qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Маънавият асосий тушунчалар луғати –Тошкент: FFулом номидаги НМИУ, 2009. – Б.20
2. Амирхўжаев Ш. Ўзбек оилаларида ижтимоий-маданий жараёнлар трансформацияси (XX аср охири - XXI асрнинг боши) 09.00.04 – Ижтимоий фалсафа Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Андижон, 2021. -Б. 13
3. Холиқова М., Ишанханова Г., Пўлатова Ш. Гендер тенглиги: ғоядан қонунга қадар. – Тошкент: Akademnashr, 2021. –Б. 13.
4. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан миллий юксалиш сари –Тошкент: Ўзбекистон, 2021. –Б. 83
5. Холиқова М., Ишанханова Г., Пўлатова Ш. Гендер тенглиги: ғоядан қонунга қадар. – Тошкент: Akademnashr, 2021. –Б. 13
6. Маънавият асосий тушунчалар луғати –Тошкент: FFулом номидаги НМИУ, 2009. – Б.20

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

INTEGRITY AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT STRATEGIES OF NEW UZBEKISTAN

Murotov Elyor,

Teacher of the Denov entrepreneurship and pedagogy institute

Abstract. This article analyzes the concept of "New Uzbekistan" as well as the significance of the Action Strategy, the "New Uzbekistan" concept, and the 2030 Strategy in its formation and development. The interrelated aspects of these strategic documents are examined. Additionally, the directions of Uzbekistan's development in the new era are explored, along with an analytical review of various philosophical approaches to their implementation.

Keywords: New Uzbekistan, human, society, Action Strategy, "New Uzbekistan" strategy, Uzbekistan-2030, development directions, philosophical approaches.

YANGI O'ZBEKISTONNING TARAQQIYOT STRATEGIYALARINING UZVIYLIGI VA FALSAFIY TAHLILI

Murotov Elyor Narzillo o'g'li

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yangi O'zbekiston tushunchasi, uni yaratish va rivojlantirishda Harakatlar strategiyasi, Yangi O'zbekiston konsepsiyasi va 2030 strategiyalarining ahamiyati hamda ularning o'zaro bir-biri bilan bog'liq jihatlari tahlil qilingan. Shuningdek, O'zbekistonning yangi davrdagi taraqqiyot yo'nalishlari, ularni amalga oshirishga turli falsafiy yondashuvlar bilan tahliliy yondashilgan.

Kalit so'zlar: Yangi O'zbekiston, inson, jamiyat, Harakatlar strategiyasi, Yangi O'zbekiston strategiyasi, O'zbekiston -2030, taraqqiyot yo'nalishlari, falsafiy yondashuvlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N30>

Kirish. Yangi O'zbekiston tushunchasi mamlakatning mustaqillik yillarida erishgan yutuqlariga tayaniladigan, biroq yangi strategik yo'nalishga ega bo'lgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy taraqqiyot modelini anglatadi. Bu tushunchada adolatli fuqarolik jamiyati, xalq manfaatlarini ustuvor qo'yish, iqtisodiy va siyosiy liberallashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish kabi tamoyillar mujassamlashgan. Ma'naviy-mafkuraviy islohotlar esa jamiyatning ma'naviy yuksalishi, aholining ijtimoiy ongini shakllantirish, milliy qadriyatlar va umuminsoniy g'oyalar uyg'unligi asosida yangi tafakkurni rivojlantirishni nazarda tutadi. Prezident Sh.Mirziyoyev ta'kidlagani kabi: "Ertangi kun tarixini bugun yozishimiz shart. Yangi davr uchun yangi g'oya va tashabbuslar, puxta o'ylangan istiqbolli rejalar, yangi marra va g'alabalar kerak bo'ladi" [1.7].

Yangi O'zbekiston tushunchasining ilmiy tahlili uni bir nechta yondashuvlarda ko'rib chiqishni talab qiladi. Masalan, Yangi O'zbekiston modelini chuqur tushunish uchun sistemaviy yondashuv talab etiladi. Bu yondashuvga ko'ra, jamiyat – bu bir-biri bilan uzviy bog'langan tizimlar majmuasidir. Bu majmua o'zida siyosat va huquq tizimi, iqtisodiy modellar, ma'naviy-mafkuraviy jarayonlar, ilm-fan va ta'lim tizimi mujassam etib, ularning har biri yaxlit rivojlanish

strategiyasini tashkil etadi. Ushbu g'oyani yanada chuqurroq anglab komparativ tahlil (qiyosiy metod)dan foydalanish mumkin. Bu borda Yangi O'zbekiston g'oyasi boshqa davlatlar tajribasi bilan qiyoslab tahlil qilinadi. Masalan, Janubiy Koreyaning – innovatsion taraqqiyot va ta'lim strategiyalari, Singapurning – kuchli iqtisodiy islohotlar va huquqiy tizim konsepsiyasi yoki Turkiyaning – milliy va diniy qadriyatlarni saqlab, modernizatsiya jarayonlarini olib borish konsepsiyalarini keltirish mumkin. O'zbekiston bu tajribalardan o'z sharoitiga mos yondashuvni tanlamoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy mahalliy adabiyotlarda Yangi O'zbekiston strategiyasining ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, huquqiy va boshqa ko'plab jihatlarini, ular davlat va jamiyat hayotini reallashtirish muammosining o'rganilish darajasini sarhisob qilsak, ushbu maqola mavzusi falsafiy tadqiqotlarda ham anchagina keng doirada tahlil qilingan. Ularni hal qilish uchun tadqiqot quyidagi usullardan foydalangan, jumladan: muammoli — xronologik – Harakatlar strategiyasi, Yangi O'zbekiston strategiyasi va O'zbekiston – 2030 strategiyasining uzviyligi, uni shaxs, jamiyat va davlat hayotida reallashtirishning usullarini aniqlash qaratiladi. Qiyosiy-tarixiy uslub asosida uchta strategiyaning tarixiy ildizlari, tajribalari va hozirgi kunda ularning aloqadorligi o'rganilgan. Konkret-sotsiologik tadqiqotlar usuli esa shaxs, jamiyat va davlat hayotining turli sohalarida islohotlarni amalga oshirish jarayoni, ular bilan aloqador tendensiyalar va o'zgarishlarni aniqlashni ko'zda tusa, mantiqiy usul — mavjud hodisa va jarayonlar o'rtasida aniq munosabatlarni aniqlash imkonini beradi. Mavzu maqolada ushbu usullardan birgalikda foydalanish mavjud muammoni aniqroq va chuqurroq tekshirishga imkon berdi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ko'plab mahalliy olimlar va xorijiy ekspertlar Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining falsafiy tahlilini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar olib borishgan. Bu tadqiqotlarda O'zbekiston taraqqiyotining strategik dasturlari, unda belgilangan vazifalarning nazariy, tashkiliy va amaliy masalalarini umumlashtirishdan iborat. Jumladan, O'zbekiston prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. -Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 592 b., Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. -Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2018. –508 b., Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. 3-jild. -Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2019. – 400 b., Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. 4-jild. -Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2020. – 456 b., Yangi O'zbekistonda erkin va farovon yashaylik. 5-jild. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2023. – 408 b., Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo'lini qat'iy davom ettiramiz. 6-jild. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2023. – 520 b., Xalqchil islohotlar xalqimiz manfaatlariga xizmat qiladi. 7-jild. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2023. – 392 b., Bir bo'lsak – yagona xalqimiz, birlashsak – vatanimiz. 8-jild. — Toshkent, "O'zbekiston" NMIU, 2024. — 344 b., "Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston" kabi asarlarida yangilanayotgan o'zbek jamiyatda xotin-qizlarning o'rni va roli haqidagi mulohazalar ilgari surilgan.

Tahlil va natijalar. Yangi O'zbekiston g'oyasi bugungi globallashtirish sharoitida milliy ma'naviy tamoyillarni saqlab qolish va ularni rivojlantirishni maqsad qiladi. Chunki, jamiyatning ma'naviy yuksalishi iqtisodiy taraqqiyot bilan parallel tarzda borishi kerak. Bu o'z navbatida dunyodagi turli mafkuraviy ta'sirlarga qarshi milliy mafkurani mustahkamlash lozim. "Yangi O'zbekiston strategiyasi, olijanob niyatlarni amalga oshirish, yangi hayot qurish yo'lida beqiyos o'zgarishlar hammamizdan fidoiylilik va bunyodkorlikni, yanada katta

jonbozlikni talab etmoqda”[2.20]. Yangi O‘zbekiston g‘oyasi chuqur falsafiy asoslarga ega bo‘lib, uning rivojlanishi bir necha fundamental falsafiy tamoyillarga tayanadi.

Masalaning dialektik taraqqiyot nazariyasiga ko‘ra tahlili uning turli murakkab va ziddiyatli jarayon sifatida ko‘rib chiqishni talab qiladi. Dialektikaga ko‘ra, har bir jamiyat doimiy ravishda qarama-qarshiliklar ichida taraqqiy etadi. Yangi O‘zbekiston konsepsiyasi ham tarixiy an‘analar va zamonaviy g‘oyalar uyg‘unligi asosida shakllanmoqda. Bu borada milliy o‘zlikni saqlab qolish globallashuv jarayonlariga moslashish, davlat boshqaruvining markazlashganligi demokratik tamoyillarni rivojlantirish, iqtisodiy erkinlik ijtimoiy himoya kabi qarama-qarshiliklar o‘z o‘rnida jamiyat taraqqiyotini rag‘batlantiradi va yangi bosqichlarga olib chiqadi.

Masalaga ekzistensialistik nuqtai nazardan yondashsak, Yangi O‘zbekiston insonning ma‘naviy ozodligi, shaxs sifatida o‘zini anglash va jamiyatdagi faol ishtiroki asosida shakllanadi. Masalan, inson qadri – davlat siyosatining markaziy nuqtasi etib belgilandi, jamiyatda ma‘naviy erkinlik va shaxsiy yuksalishni ta‘minlash ega uning asosini tashkil qiladi. Xususan, Yangi O‘zbekistonda har bir shaxs o‘z hayoti va jamiyat rivojiga mas‘ul ekanligini anglashi kerak.

Tadqiq qilinayotgan muammoga germeneytika (tafsir va ma‘no talqin qilish) nuqtai nazaridan qaralganda, Yangi O‘zbekiston g‘oyasi tarixiy ma‘naviy merosni qayta o‘qish va uni zamonaviy kontekstda jonlantirish jarayonidir. Bu g‘oyaning tarixiy ildizlari Avesto, Aziziddin Nasafiy, Alisher Navoiy, Furqat, Behbudiy kabi allomalarning g‘oyalari oziqlandi va ular bugungi kunda qayta talqin qilinmoqda. Shuningdek, Yangi O‘zbekiston g‘oyasi Sharq va G‘arb sivilizatsiyalari o‘rtasidagi ma‘naviy aloqalarni yangicha anglashni taqozo qilmoqda. Shuningdek, bu ulug‘vor mafkuraning jamiyat hayotida moddiylashuvi yangi g‘oyalarning paydo bo‘lishi va ularning ma‘naviy an‘analar bilan uyg‘unligi asosida rivojlanmoqda.

Pragmatik yondashuvga ko‘ra, g‘oyalar va nazariyalar ular amaliyotda o‘z samarasini bersagina qimmatga ega. Yangi O‘zbekiston strategiyasida pragmatizm quyidagicha namoyon bo‘ladi: Davlat islohotlari xalq manfaatlariga real foyda keltirishi lozim. Ma‘naviy-mafkuraviy islohotlar amaliy natija berishi kerak (masalan, yoshlar ma‘naviyatini oshirish, jamiyatda huquqiy ongni kuchaytirish). Boshqaruv tizimi va iqtisodiyotda samaradorlik asosiy o‘rinni egallaydi.

O‘zbekiston tarixidagi turli davrlardagi mafkuraviy jarayonlar tarixiy tahlil asosida o‘rganiladi. Chunki bunyod etilayotgan Yangi O‘zbekiston rivojlangan tarixiy davrlarning hayotiy g‘oya va mafkuralaridan oziqlanadi. “Xalqimizning ongi va qalbidan mustahkam o‘rin olib, umummilliy harakat darajasiga ko‘tarilgan Yangi O‘zbekiston va Uchinchi Renessansni barpo etish g‘oyalari buyuk ajdodlarimizning ham orzu-intilishlarini o‘zida mujassam qilgan, desak, mubolag‘a bo‘lmaydi[3.35]. Masalan, Temuriylar davri – kuchli davlatchilik va ma‘naviy taraqqiyot uyg‘unligini o‘zida namoyon qilgan bo‘lib, bugungi kun davlat va jamiyat taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Shuningdek, jadidlar harakati vakillarining maorif va madaniyat orqali jamiyatni modernizatsiya qilish, taraqqiyotga erishish g‘oyalari ham bugungi taraqqiyot g‘oyasi uchun tarixiy ildiz hisoblanadi. Yangi O‘zbekiston tushunchasida mujassam bo‘lgan xalq orzusi tarixiy taraqqiyotning barcha davrlarida millatning eng etuk vakillarini uni ro‘yobga chiqarish yo‘lida amaliy harakatlarga unday keldi”[4.17]. Shuningdek, sobiq Sovet davrining mafkuraviy nazorat va uning ijtimoiy ta‘siridan tegishli xulosalar chiqarish talab qilinadi. Mustaqillik yillari – milliy o‘zlikni tiklash va yangi model yaratishda muhim tarixiy yutuqlarni o‘zida aks ettiradi. Bu tahlillar asosida Yangi O‘zbekiston konsepsiyasi shakllantirilmoqda.

Yangi O'zbekiston taraqqiyotining hozirgi bosqichi ma'naviy-ma'rifiy islohotlar bilan chambarchas bog'liq. Chunki moddiy taraqqiyotning o'zi jamiyatning uzluksiz rivojlanishini ta'minlamaydi. Ma'naviy-ma'rifiy islohotlar jamiyatning ma'naviy kamoloti, milliy o'zlikni anglash va umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'unlashuvini ta'minlaydi. Muammoga dialektik yondashuv Yangi O'zbekiston mafkurasi va rivojlanish qarama-qarshiliklarini ko'rsatib beradi. Dialektikaga ko'ra, taraqqiyot – bu qarama-qarshiliklarning echimini topish va yangi sintezga erishish jarayonidir. Ma'naviy-ma'rifiy sohada ham an'ana va zamonaviylik, milliylik va globallik, ma'naviy qadriyatlar va bozor iqtisodiyoti o'rtasidagi ziddiyatlar bor. Bu o'rinda an'ana va zamonaviylik, milliylik va globallik, ilm-fan va diniy-ma'rifiy qarashlar ziddiyatli jarayonlar hisoblanadi. Bu qarama qarshiliklar milliy an'analarni saqlab qolish hamda ularni XXI asr sharoitiga moslashtirish, milliy o'zlikni yo'qotmasdan, jahon sivilizatsiyasi bilan uyg'unlashish, ilmiy taraqqiyot va ma'naviy an'analarni uyg'unligini ta'minlashni taqozo qiladi.

Ekzistensializm nuqtai nazaridan, jamiyatning ma'naviy taraqqiyoti – insonning o'z shaxsiyat sifatida shakllanishi va o'z hayotini ma'nolantirishi bilan bog'liq. Chunonchi, Yangi O'zbekiston modelida inson – davlat markazidagi asosiy qadriyat ekani, shaxs ma'rifat va bilim orqali o'z taqdirini o'zi belgilaydi, "Ma'rifatli inson – kuchli davlat" g'oyasi shakllanmoqda. Pragmatik yondashuvga ko'ra, faqat nazariy emas, amaliy ma'naviy rivojlanishga ham asoslanadi. Pragmatizmga ko'ra, ma'naviy-ma'rifiy islohotlar real samara berishi kerak. Undan nafaqat davlat siyosati, balki jamiyat va har bir fuqaro foyda ko'rishi lozim. Ta'lim tizimidagi islohotlar – mafkuraviy ta'limdan erkin fikrlashga o'tish, axborot makoni – yoshlar ma'naviyatini shakllantiruvchi omil, kino, san'at, adabiyot – jamiyatda yangi ma'naviy qadriyatlarni shakllantirish vositasi hisoblanadi.

Yangi O'zbekiston jamiyatining ma'naviy yangilanish jarayonida ma'naviy-ma'rifiy islohotlarning hozirgi holatini tahlil qilish uning tavsifini anglashga imkon beradi. Bu jarayon tom ma'noda milliy ma'naviy uyg'unish nomiga monand holda Yangi O'zbekiston modelida milliy qadriyatlarni tiklashga alohida e'tibor berilmoqda. Bu jarayonning yana bir xususiyatini "Jadidchilik ruhi" qayta tiklanmoqda, deyish mumkin. Chunki jadidlar harakati o'z vaqtida xalqni bilimli qilish va uni modernizatsiyalashga qaratilgan edi. Hozirgi kunda bu g'oyalar yangi shaklda davom etmoqda. Shuning ma'naviy islohotlarda o'zbek tili va milliy madaniyat davlat siyosatida ustuvorlik kasb etmoqda.

Bugungi o'zbek jamiyatining ma'naviy yangilanishi maorif va ta'lim tizimidagi o'zgarishlar bilan bog'liq. Ma'rifiy islohotlar faqat nazariya bo'lib qolmasligi kerak va bu borada "Ma'lumotli odam" emas, "tafakkur qiladigan inson" konsepsiyasi shakllantirilmoqda. Aynan talabalarga erkin fikrlash va ijodiy yondashuv asosida o'qitish metodlari kengaymoqda, diniy bilimlar va dunyoviy bilimlar uyg'unlashtirilmoqda. Hozirgi davr axborot asri ekanligini hisobga olsak, ma'naviy-ma'rifiy islohotlar axborot makoniga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Jamiyatimizda "Axborotga emas, bilimga suyanish" konsepsiyasi shakllanmoqda. Ayniqsa, yoshlar orasida axborot xavfsizligini ta'minlash, tanqidiy fikrlashni shakllantirishga e'tibor kuchaytirilmoqda.

Yangi O'zbekiston ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyoti o'zining istiqbolli jihatlari bilan ahamiyatlidir. Bu borada ma'naviy integratsiya va globallik, yangi ma'naviy elitani shakllantirish, kelajak asrlar ma'rifatparvarligini shakllantirish ko'zda tutilmoqda. Chunonchi, kelajakda milliy ma'naviyat jahon madaniyati va sivilizatsiyasi bilan uyg'unlashishi kerak. Buning uchun o'zbek adabiyoti, san'ati va madaniyatini jahon sahnasiga olib chiqish, milliy

an'analar va xalqaro innovatsiyalarni uyg'unlashtirish talab qilinadi. Yangi ma'naviy elita shakllanishi istiqbollari esa har bir jamiyatda ma'naviy etakchilar muhim o'rin tutishi bilan bog'liq holda rejalashtirilgan. Yangi O'zbekistonda ziyolilar va yosh olimlar, ma'rifatchilar va ijodkorlar jamiyatni ma'naviy etaklashda muhim rol o'ynaydi, ilm-fan, madaniyat va san'at ahli jamiyatning ma'naviy ravnaqida asosiy kuchga aylanishi kerak. Shuningdek, Yangi O'zbekistonda ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyotning uzoq muddatli istiqbollari "Jaholatga qarshi ma'rifat" konsepsiyasini yanada chuqurlashtirish, inson ongini shakllantirish, balki uning erkin fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, ma'rifat va bilim orqali kuchli davlat barpo etish g'oyalariga asoslanadi.

Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi tuzilishi uzluksiz va bosqichma-bosqich rivojlanishga qaratilgan. U bir necha fundamental yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Ular siyosiy-huquqiy islohotlar – adolatli fuqarolik jamiyatini shakllantirish, demokratiyani mustahkamlash, iqtisodiy taraqqiyot – barqaror rivojlanish, bozor islohotlarini chuqurlashtirish, ma'naviy-mafkuraviy islohotlar – Milliy o'zlik va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish, ilm-fan va ta'lim rivoji – yangi bilimlar, innovatsiyalar va ilmiy fikrlashni qo'llab-quvvatlash hamda ekologik barqarorlik – Tabiatni muhofaza qilish va "yashil iqtisodiyot"ni shakllantirish kabi yo'nalishlardir. Bu tuzilma O'zbekistonning XXI asrdagi rivojlanish modelini belgilab beradi va uning kelajakda global maydondagi raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu strategiya "Xalqimizning erkin va farovon, qudratli Yangi O'zbekistonni barpo etish bo'yicha xohish-irodasini ro'yobga chiqarish, har bir fuqaroga o'z salohiyatini rivojlantirish uchun barcha imkoniyatlarni yaratish, sog'lom, bilimli, va ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash, global ishlab chiqarishning muhim bo'g'iniga aylangan kuchli iqtisodiyotni shakllantirish, adolat, qonun ustuvorligi, xavfsizlik va barqarorlikni kafolatli ta'minlash maqsadida" qabul qilindi[5].

O'zbekistonning yangi davrdagi taraqqiyot yo'nalishlari bir-biriga bog'liq bo'lgan uchta strategik konsepsiya orqali shakllandi va ularga 2017–2021-yillar Harakatlar strategiyasi [6] – Mustaqil taraqqiyotdagi yangi bosqichga o'tish asosi, Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi[7] – Mustaqil taraqqiyotning yangi modeli sifatida hamda O'zbekiston – 2030 strategiyasi – Uzoq muddatli rivojlanish istiqboli dasturlari kiradi. Bu strategiyalarning o'zaro aloqadorligini falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilish, ushbu bosqichlarning nafaqat tarixiy ahamiyatini, ularning istiqboldagi mohiyatini anglash yordam beradi. Falsafada dialektik yondashuv evolyutsiya va uzviylikni tushunishga qaratilgan. Dialektikaga ko'ra, har bir taraqqiyot jarayoni uzviy evolyutsiyani tashkil etadi, ya'ni har bir yangi bosqich oldingi bosqichdan paydo bo'ladi, undagi yutuq va muammolar tahlil qilinib, yangi strategik yondashuv shakllantiriladi. Tahlillarga ko'ra, Harakatlar strategiyasi (2017–2021) – asosiy tarkibiy islohotlar va modernizatsiya jarayonini tavsiflasa, Yangi O'zbekiston strategiyasi – Harakatlar strategiyasining tabiiy davomi, ya'ni yangi davlatchilik modelini shakllantirishni ko'zda tutadi hamda O'zbekiston – 2030 strategiyasi – o'zgarishlarning chuqurlashuvi va ularning uzoq muddatli natijalarga yo'naltirilishi bilan o'ziga xosligi ko'rinadi. Biz bu jarayonda antitezis va sintez prinsiplari qo'llashimiz mumkin, ya'ni Harakatlar strategiyasidagi ba'zi kamchiliklar (masalan, ba'zi islohotlarning amalga oshirilish sur'ati) Yangi O'zbekiston konsepsiyasida qayta ko'rib chiqildi va takomillashtirildi. Bu jarayonning mantiqiy davomi sifatida 2030 strategiyasi kelib chiqdi, unda tarmoqli va uzoq muddatli rivojlanish yo'nalishlari aniq belgilandi. Shunday

qilib, bu uch strategiya bir-birini inkor etmaydi, aksincha bir-birini mukammallashtiruvchi dialektik jarayonlarning ifodasi sifatida qaralishi mumkin.

Ekzistensializm va yangi O'zbekiston shaxsini shakllantirish tahlili bu davr shaxsining qiyofasi, uning ustida yurilayotgan insonparvar siyosatning mohiyatini tushunishga yordam beradi. Ekzistensialistik falsafa shaxsning (insonning) o'z taqdirini mustaqil belgilashini muhim deb biladi. Bu konsepsiyani davlat taraqqiyotiga qo'llasak, O'zbekiston ham o'zining yangi milliy o'zligini shakllantirish jarayonida shaxs manfaatlarini birinchiga o'ringa chiqarishini anglash qiyin bo'lmaydi. Demak, Harakatlar strategiyasi mustaqil O'zbekiston o'z taqdirini qayta belgilash uchun asosiy qadamlarni tashladi (davlat boshqaruvi, iqtisodiy liberallashtirish, huquqiy islohotlar), Yangi O'zbekiston strategiyasi esa mamlakat o'zini yangi davlatchilik modeli sifatida angladi, ya'ni milliy o'zlik, demokratik qadriyatlar va global maydondagi mavqeyini qayta shakllantirdi. Endi 2030 strategiyasi esa bu jarayonning amaliy natijalari shakllanadigan bosqich, ya'ni mustaqil davlatchilik va jamiyat ongidagi o'zgarishlarning mustahkamlanishini ko'zda tutadi. Bu nuqtai nazardan uchala strategiya ham O'zbekistonning mustaqil davlat sifatidagi "ekzistensial qarorlarini" aks ettiradi.

Germenevtikaning ma'nolarni talqin qilish nazariyasi ekanidan kelib chiqsak, davlat strategiyalarining uzviyligini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Demak, Harakatlar strategiyasi – O'zbekiston mustaqil davlat sifatida o'zini qanday anglash kerakligini izladi (yangi ma'no qidirildi), Yangi O'zbekiston strategiyasi mafkuraviy jihatdan milliy qadriyatlar va modernizatsiya uyg'unligi yaratildi (yangi ma'nolar shakllantirildi) hamda 2030 strategiyasi – bu ma'nolar amaliy natijalarga aylantiriladigan bosqich (yangi talqin va amaliyotga ko'chirish jarayoni) hisoblanadi. Bu yondashuvdan kelib chiqib, strategiyalarning har biri jamiyatdagi ma'naviy-mafkuraviy jarayonlarning yangi bosqichga chiqishi sifatida ko'rilishi mumkin.

Pragmatizmga ko'ra, har qanday strategiya faqat amaliy natijalar orqali qadrlanadi. Agar biz O'zbekistonning taraqqiyot strategiyalarini pragmatik yondashuv asosida baholasak Harakatlar strategiyasi – tuzilmaviy va ma'muriy islohotlar amalga oshirildi, islohotlarning dastlabki natijalari ko'rindi. Yangi O'zbekiston strategiyasi esa boshqaruv, iqtisodiyot va mafkura sohasidagi islohotlar chuqurlashtirilishi hamda 2030 strategiyasi uzoq muddatli, samarali natijalarga erishish maqsad qilib qo'yilishi bilan xarakterlanadi. Bu jarayonda har bir bosqich o'zidan keyingi bosqich uchun asos yaratib, "inqilobiy o'zgarishlar emas, balki uzluksiz evolyutsion taraqqiyot" tamoyili amalga oshirilayotganini ko'rsatadi.

Natija va xulosalar. Yangi O'zbekiston strategiyasi falsafiy, ilmiy va amaliy asoslarga ega bo'lib, uning mohiyati dialektik taraqqiyot, inson qadri, milliy merosni qayta talqin qilish va pragmatik yondashuv kabi asosiy tamoyillar bilan bog'liq. Uning muvaffaqiyati nafaqat iqtisodiy va siyosiy islohotlarga, balki jamiyatning ma'naviy-mafkuraviy barqarorligiga ham bog'liqdir. Yangi O'zbekiston strategiyasining muvaffaqiyati uning ma'naviy-mafkuraviy negizlari qanchalik mustahkamligiga bog'liq. Bunda milliy o'zlik va global fikrlashni uyg'unlashtirish jamiyat taraqqiyoti uchun muhim omil hisoblanadi. Yoshlar ta'lim-tarbiyasida mafkuraviy jihatdan sog'lom qarashlarni shakllantirish lozim. Davlat siyosatining barcha sohalarida ma'naviy qadriyatlar ustuvor bo'lishi kerak.

Yangi O'zbekiston ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyoti dialektik taraqqiyot asosida shakllanmoqda, ya'ni an'ana va zamonaviylik uyg'unlashmoqda. Shuningdek, shaxs markaziy o'rinda – inson qadri, ma'rifatli jamiyatni shakllantirish ustuvor yo'nalish hisoblanadi. Bu jarayon amaliyotga yo'naltirilgan bo'lib, ma'naviy-ma'rifiy islohotlar hayotga real ta'sir

o'tkazishi kerak. Bu jarayondagi islohotlar uzoq muddatli istiqbolga ega – XXI asr sharoitida yangi ma'naviy tafakkurni shakllantirish maqsad qilib qo'yilgan. Yangi O'zbekiston ma'rifatli, bilimli va ma'naviy etuk jamiyatni shakllantirish yo'lida bormoqda.

Falsafiy tahlil shuni ko'rsatadiki, Harakatlar strategiyasi, Yangi O'zbekiston konsepsiyasi va 2030 strategiyasi bir-biridan ajralgan emas, balki bir-birini to'ldiruvchi, bir-biriga asos soluvchi jarayonlardir. Dialektik yondashuvga ko'ra, bu strategiyalar bir-birini inkor etmasdan, taraqqiyot jarayonida bir-birini mukammallashtirmoqda. Ekzistensial yondashuviga ko'ra, O'zbekiston mustaqil davlatchilikni anglab, o'z kelajagini belgilamoqda. Germentevika yondashuviga ko'ra, jamiyat va davlat konsepsiyalari yangi ma'nolar bilan boyib, yangi davrga moslashmoqda. Pragmatizm yondashuvi esa barcha strategiyalar amaliy natijalarga yo'naltirilganini ko'rsatadi. Shunday qilib, O'zbekistonning 2030-yilgacha bo'lgan taraqqiyot yo'li bu uch yirik strategik konsepsiyaning uzviy rivojlanishi sifatida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mirziyoev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston. – Toshkent: O'zbekiston" nashriyoti, 2024. -B.7
2. Mirziyoev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi– Toshkent: O'zbekiston" nashriyoti, 2021. -B.20
3. Mirziyoev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston. – Toshkent: O'zbekiston" nashriyoti, 2024. -B.35
4. Mirziyoev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi – Toshkent: O'zbekiston" nashriyoti, 2024. -B.17
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida"gi 158-son farmoni // (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 12.09.2023 y., 06/23/158/0694-son; 29.12.2023 y., 06/23/214/0984-son)
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son "2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmoni // <https://lex.uz/docs/5841063>
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida"gi 158-son farmoni // (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 12.09.2023 y., 06/23/158/0694-son; 29.12.2023 y., 06/23/214/0984-son)

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

THE ISSUE OF LIGHT AND MOVEMENT IN THE TEACHINGS OF FAZL IBN AHMAD

Saipova Mavzhuda Karimzhanovna,

Associate Professor of Fergana State University

Doctor of Philosophy in Philosophy (PhD)

Abstract. This article provides information on the philosophical analysis of the scientific work and life of Fazl ibn Ahmad. The work *Iddatul uqul wa umdatul abdul* (The Promise of Reason and the Basis of Things Desirable to Reason) contains thoughts on the philosophy of light and movement. In the construction of a new Uzbekistan, the teachings of Rumi, especially the ideas of Fazl ibn Ahmad, in today's difficult times, raising young people as spiritually mature people and spiritually elevating them remains an important task. Today, the priority of effective use of Fazl ibn Ahmad's treatise *Iddatul uqul wa umdatul maqul* (The promise of minds and the foundation of things that are good for minds) in social development, society's well-being and satisfaction of human needs is highlighted.

Keywords: Islam, social science development, human dialectical, synergetic, deterministic, spiritual national and universal interests, progressive development, moral values, aesthetic, political, legal, democratic.

FAZL IBN AHMAD TA'LIMOTIDA NUR VA HARAKAT MASALASI

Soipova Mavjuda Karimjanovna

Farg'ona davlat universiteti dotsenti

falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada Fazl ibn Ahmadning ilmiy ijodi va hayoti falsafiy tahlili haqida ma'lumotlar berilgan. *Iddatul uqul va umdatul ma'qul* (Aqlarning va'da berishi va aqlarga ma'qul narsalarning asosi) asarida nur va harakat falsafasi haqida fikrlar keltirilgan. Yangi O'zbekistonni barpo etishda Rumiy ta'limoti, ayniqsa, Fazl ibn Ahmad g'oyalari bilan bugungi murakkab zamonda yoshlarni ruhiy barkamol insonlar etib tarbiyalash, ma'naviy jihatdan yuksaltirish muhim vazifa bo'lib qolmoqda. Bugungi kunda Fazl ibn Ahmadning *Iddatul uqul va umdatul ma'qul* (Aqlarning va'da berishi va aqlarga ma'qul narsalarning asosi) risolasidan samarali foydalanish ijtimoiy taraqqiyotda, jamiyat farovonligida va inson ehtiyojlarini qondirilishida ustuvorligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: islom, ijtimoiy ilm taraqqiyot, inson, dialektik, sinergetik, deterministik, ma'naviy milliy va umuminsoniy manfaatlar, progressiv taraqqiyot, axloqiy qadriyatlar, estetik, siyosiy, huquqiy, demokratik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N31>

Kirish. Borliqning shakllari bo'lgan tabiat, inson, ma'naviy borliq nur orqali namoyon bo'ladi. Inson o'zini haqiqiy, asliy tomonini bilishda ba'zida xatolikka yo'l qo'yib ko'pgina to'siqlarga duch kelmoqda. Insonning yagona asosi uning aslidir, ya'ni ruhiy olamidir. Demak, haqiqiy nur bu aql yoki ruh bo'lib, olam va odam bilan aloqadorlikdadir.

Qadimgi Mesopotamiya, Hindiston hamda Yunoniston falsafiy tafakkurida ilohiy haqiqat, ilohiy nur haqidagi ta'limotlar vujudga kelgan. Gnostiklar ta'limotida xudo va materiya o'rtasidagi tafovut tahlil qilingan. Buning natijasida gnostiklar emanatsiya (ya'ni, ilohiy nurlanish), demurg haqidagi ta'limotni kiritganlar[1]. Bu ta'limot bo'yicha, ilohiy nurlanish jarayonida ruhiylik kamayib, moddiylik ko'payib boradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Zardushtiylik ta'limotida koinot, yer, okean, osmon, nurli doira va jannatdan iborat. Yer dumaloq bo'lib, atrofi okean bilan o'ralgan va ob-havo, yil fasllari bilan bog'liq bo'lgan yetti qismdan iboratki, bu bobilliklarning yetti shamollar haqidagi qadimgi tasavvurlaridan iqtibos qilingan. Osmon to'rt doiradan tashkil topgan: yulduzlar doirasi, oy doirasi, quyosh doirasi va jannat doirasi yoki nur makoni. Yulduzlar, Oy va Quyosh xudo Axura Mazdaning badani sifatida tasvirlanadi. Ular hurmatga sazovor edilar[2].

Nur tushunchasi Moniy ta'limotida ham muhim o'ringa ega bo'lgan. Moniy xristianlikni, zardushtiylik va boshqa sharq dinlarini o'ziga xos tarzda birlashtirishga harakat qilgan ta'limot hisoblanadi. Ushub ta'limotda "dastlabki odam shunday bir mohiyatdagi ilohiy nurlanish natijasida vujudga kelganki, bu mohiyat, o'z navbatida undan yuqoriroq ilohiy nurlanish bosqichidan o'tgan. Jon nurining inson tanasining qulligidan qutulishi insonning qutqarilishidir"[3]. Moniy olamning borligi va ko'rinishlari haqida to'xtalib "nur olamlariga, qadimgi insonlar va "hayot ruhiga" (ishonishga) da'vat etadi. Nur va zulmat qadimdan bor va bu ikkisi azaliy"[4] — degan fikrni keltiradi.

Fazl ibn Ahmad risolalarini falsafiy tahlil qilganimizda nur masalasiga alohida e'tibor qaratib, ba'zi mutafakkirlarning qarashlari bilan bahsga kirganini ko'rishimiz mumkin.

ابو سهل مسیحی مردی بوده است که سخن او در حکمت معتبر دارند اما در باب معرفت نور او را عثرتی افتاده است، و آن آنست که میگوید که نور جوهر نیست و عرض نیست. و بر این برهان می انگیزد و می گوید: "اگر عرض بودی محال بودی که انتقال کردی، و نور آفتاب از قرص او به مرکز زمین انتقال میکند. و جسم نیست که اگر جسم بودی در هوا متلاشی نشدی و به صدور او از جرم آفتاب به روزگار نقصان گرفتی و نفاذ شدی، چون آبی که از منبعی برون آید و گسسته شود. و جوهر نیست که اگر جوهر بودی، جوهر باطل نگردد و منعدم نشود. و اگر جوهر بودی، آنکه به روزنی در خانه سوداگر روزن [5]بگرفتندی آنچه در خانه بودی در آنجا بودی، در آنجا بماندی."

Mazmuni: Ab-u Sahl Masihiy haqida shunday ta'rif berilgan: "Hikmatda so'zi e'tiborli bo'lgan shaxs, lekin nur haqidagi qarashlarida u xatoga yo'l qo'ygan. Uning xatosi shundaki, u nurga na javhar (substansiya) va na araz (aksidensiya) deb ta'kidlaydi". Bu fikrni u quyidagi dalillar bilan asoslaydi:

Birinchidan, nur araz emas, chunki agar u araz bo'lganida, uning bir joydan ikkinchisiga ko'chishi mumkin emas edi. Ammo quyosh nuri o'z markazidan yer yuzining markazigacha o'tadi.

Ikkinchidan, nur jism ham emas, chunki agar u jism bo'lganida, havoda parchalanib ketishi kerak edi va u quyoshdan chiqqan vaqtda, o'z manbaidan oqib tushayotgan suv kabi parchalanib yoki tarqalib ketgan bo'lardi.

Uchinchidan, nur javhar (jismning mohiyati) emas, chunki agar u javhar bo'lganida, bekor va yo'q bo'lib ketmasdi. Agar nur javhar bo'lganida edi, masalan, bir uydagi yorug'lik yoriqchadan (tirqishdan) tushganda, o'sha nur uyda qolib ketardi va o'sha yerda to'xtab, harakatlanmasdi.

Bu dalillar Masihiyning fikrini asoslashga qaratilgan, ammo uning fikrida kamchilik mavjudligi ta'kidlanadi.

Al-Masihiy 970–971-yillarda Xurosonning Jurjon (Gurgon) shahrida tug'ilgan, Bag'dodda ta'lim olgan. Xorazmshoh Ma'mun ibn Muhammad (995–997) ning taklifi bilan Bag'doddan Xorazmga keladi. Bu yerda u zamonasining buyuk olimlari bilan uchrashadi, ular bilan ilmiy tadqiqotlar o'tkazadi, tabobat bo'yicha tolibi ilmlarga dars beradi. Al-Masihiyning tibbiy mashg'ulotlarida Ibn Sino ham ishtirok etgan. Olim Sulton Mahmudning G'aznaga kelish

taklifini rad etib, 1010-yilda Ibn Sino bilan Xorazmdan Jurjonga ketayotgan vaqtda, yo'lda qirq yoshida vafot etadi. Al-Masihiy aniq fanlar, tabobat va falsafaga oid asarlar yozgan.

Ilk renesans allomalarining risolalarini chuqur o'rgangan Fazl ibn Ahmad olimning nur haqidagi fikrini tanqid qilib o'zining falsafiy tamoyilini ishlab chiqadi.

اتفاق است جماهير عقلا را که جمله عالم وما سوى الله تعالى يا اين است دليل او، در اعتراض بر وی گفته اند که جسم است يا جوهر يا عرض. و اين قسمی محصور است. پس چون نور ازین اقسام برون شود یا قسمی رابع باشد و اين محال [6] است، و یا معدوم مطلق باشد و نور معدوم نیست.

Mazmuni: "Olimlar jamoasi ittifoq qilganki, olamda Allohdan boshqa har bir narsa jism, javhar yoki araz hisoblanadi. Bu tasnif uchta toifaga taqsimlangan va boshqa bir toifa bo'lishi mumkin emas". Shunday qilib:

- agar nur bu toifalardan biriga kirmasa, demak, u to'rtinchi bir tur bo'lishi kerak. Lekin bu mantiqqa zid va mumkin emas.

- nur mutlaq yo'qlik bo'lishi kerak, lekin nur yo'qlik emas, chunki u mavjud va his qilinib turadi.

Muhokama. Shu sababli, olimlar fikricha, nur, albatta, jism, javhar yoki araz toifasidan biridir. Bu esa Masihiyning nurga oid "na javhar va na araz" degan qarashini rad etadi.

Aziziddin Nasafiy fikricha nur va javhar hammada mavjud bo'lishini ta'kidlaydi. "Ammo shuni ham bilki, xalqi olam umuman, hammasi ul javhardan xoli emaslar, hammada ham ul nur va ul javhardan bordir. Ammo ba'zida ilohiy nur va asliy javhar pardani yirtib, o'ziga yo'l ochgay, (kishi shunda) ul asl nurni borliq (vujud) pardasisiz ko'ra oladi va unga sajda qiladi. Kimda-kim, ul javhar va ul nur kuchsiz va kam bo'lsa, uning pardani yirtib yo'l ochishga quvvati yetmaydi. Shu uchun u pardaga mag'lub bo'ladi. Mag'lubni esa yo'qolgan deb hisoblaydilar"[7].

Demak, inson ko'rish, eshitish, bilishdan to'g'ri foydalansa zulmatdan nurni ajratib, nurni o'zi qanday bo'lsa shunday ko'radi. Nur hammada mavjud, ammo ayrimlarda uning kuchi kamroq hisoblanadi. Agar nur qancha kuchli bo'lsa, unda ilm va ma'rifat ko'proq bo'ladi.

Fazl ibn Ahmad nur to'g'risidagi ba'zi olimlarning fikrini quyidagicha tahlil qiladi.

پس محققان گفته اند در جواب این، که نور عرض است بحقیقت، و انتقال بر وی محال است اما وجود او به خلاف ثانی می باشد در حال مقالات جواهر و محاذات او، که هر گه گه جرمی که او را نوری باشد إما رانحتی؛ إما لونی؛ چون در محاذات جسمی دیگر افتاد این جسم آن عرض را قابل شود بر سبیل حدوث بواسطه هوا، که جرمی شفاف است و قابل کیفیات [8] است به سرعت و ظهور. و حدوث این عرض درین جسم ثانی از واهب صور باشد یعنی قابل فعال بواسطه این جرم شفاف.

Mazmuni: "nur aslida arazdir (moddaga yopishuvchi sifat) va uning ko'chishi imkonsiz, lekin uning mavjudligi javharlar bilan munosabatga kirishganda boshqacha tarzda namoyon bo'ladi".

Birinchidan, har qachon biror jismdan nur chiqsa yoki uning biron-bir sifati bo'lsa — bu o'tkir bo'lishi mumkin, yoki biron-bir rangda namoyon bo'lishi mumkin. Shu vaqtda bu jism boshqa bir jism bilan muqobil kelsa, ikkinchisi bu nurni hosil qiladi, lekin buning o'zi havo orqali amalga oshadi.

Ikkinchidan, havo — shaffof jism bo'lib, u sifatlarni tez va oson qabul qiladi hamda namoyon qiladi.

Uchinchidan, buning natijasida, ikkinchi jismda bu araz (sifat) paydo bo'lishi "Vohib as-suvar" (ya'ni, Alloh) tomonidan berilgan sifat bilan hosil bo'ladi. Bu holda nur bu jarayonda faol va qabul qiluvchi jismlar o'rtasidagi shaffof muhit orqali tarqaladi.

Bu javob Masihiyning "nur araz emas" degan fikriga raddiya bo'lib, nurning araz ekanligi va uning paydo bo'lishi jarayoni tushuntiriladi.

Empedoklning fikricha, “dastlab qorishib ketgan unsurlardan birinchi bo‘lib havo ajralib chiqib, atrofga yoyilgan. Keyin ulardan olov ajralib chiqqan. Borliqning eng yuqori qismini havo egallagani uchun olov gumbazsimon holatni tashkil etgan”[9]. Mufakkirning astronomik gipotezasiga ko‘ra, Quyosh tabiatan olovli emas, balki gumbazsimon osmon ostidagi kunduzgi yoritqich bo‘lib, quyoshning suvda aks etgani kabi u olovning aksidir. Oy esa havodan tashkil topgan. Havo yuqorida quyuglashib, do‘lga o‘xshash shaklga kirgan. Oy o‘zidan nur taratmay, balki quyosh yog‘dusini aks ettiradi.

Fazl ibn Ahmad ta’kidlashicha,

مثال آن چون نور آفتاب که چون قرصه آفتاب مقابل زمین شود هم در حال جمله اجسام عالم کونی از نور او روشن شوند بواسطه هوا که جرمی شفاف است. و این نور از واهب صور بر این اجسام پدید می آید به شرط محاذات قرص آفتاب، بی [10]زمان و بی انتشار و بی انتقال ؛ چه این جمله بر عرض محال است.

Buning misoli: quyosh nuridir. Quyosh diski yerga qarshi bo‘lganda, darhol butun koinotdagi jismlar uning nuri bilan yoritiladi. Bu yoritilish havo orqali sodir bo‘ladi, chunki havo shaffof jismdir. Bu yerda asosiy nuqta quyidagicha izohlanadi:

Birinchidan, nurning paydo bo‘lishi — bu jismlardagi nur “Vohib as-suvar” (ya’ni, Alloh) tomonidan paydo qilinadi.

Ikkinchidan, bu jarayon quyosh doirasining muqobil turishi (ya’ni barobar turishi) orqali amalga oshadi. Bu holda nur, zamonsiz (vaqtsiz) paydo bo‘ladi, yoyilishsiz, ya’ni ma’lum bir masofaga tarqalmaydi, o‘tkazilishsiz (o‘tishsiz) amalga oshadi. Chunki bu xususiyatlar araz uchun imkonsizdir. Shu sababli, nurning jismdan jismga o‘tishi emas, balki havo orqali jismlarda paydo bo‘lishi arazning tabiatiga xos jarayon sifatida tushuntiriladi.

XX asr G‘arb faylasuflari, fizik hamda kosmolog olimlari borliqdagi nurning tarqalishi masalasiga alohida e’tibor berishgan. Mashhur rus faylasuf-monaxi va yepiskopi Vasiliy Rodzyanko (1915-2001) ilm-fan va din o‘rtasida ko‘z ilg‘amas rishtalar mavjud ekanligini ochib berib, uning ta’kidlashicha, to‘g‘nog‘ich uchiday keladigan kichkinagina quyug va o‘ta zich bo‘lgan nur — javharning portlatilishidan butun Borlik — Koinot paydo bo‘lgan[11]¹.

Fazl ibn Ahmad Masihiyning nurga oid fikrlariga qarshi bo‘lsa-da, lekin uning ta’limotini hurmat qilgan.

فصل ابو سہل مسیحی مردکی بوده است کی سخن اورا حکمت معتبر دارند اما در باب معرفت نوراو راعثرت افتاده ست و ان آنست کی می کوید کی نوایی جوهر نیست و عزیز نیست و برین برهان می انکیرد وی کوش اکر عرض بودی محال بودی کی انتقال کردی و نور آفتاب از قرص او نہرکن زمین انتقال می کند و جسم نیست کی ان جسم اوڈی درہوا ان امتلائی نشدی و بعد درادان حبررا آفتاب بروزکار نقصان کرفتی و نفاذ شدی چون ابی کی از منبعی برون آبی و گسسته جوهر نیست کی اگر جوهر بودی جوهر باطل نکردید و منعدم نشود و اگر جوهر بودی انک برونی درخانه شود اگر روزی دیگر فتند ی انجا بودی خانه بود کہ در انجا بودی در انجا مانندکی نیست دلیل او در اعتراض بر وی گفته اند کہ اتفاقیست جماہیر عقلا را کی جمله عالم وما سوی اللہ تعالی یا جسم است یا جوهر یا عرض و این قسمی محمود است بس چون نور از ین اقسام برون شود یا قسمی رابع باشد و ان محال است و یا معدوم مطلق باشد و نور معدوم نیست و محققان گفته اند در جواب اینک نور عرض [12]. است بحقیقت و انتقالی محالست

Mazmuni: Ab-u Suhayl Masihiyning so‘zlari va hikmatlarini qadrlaymiz. Biroq, ma’rifat nuri borasida u adashgan. Ya’ni, “Nur javhar emas, balki arazdir”. Alloma buning uchun quyidagi dalillarni keltiradi: agar nur araz bo‘lmasa, uning harakat qilishi mumkin emas edi. Masalan, quyosh nuri quyosh doirasidan yerga o‘tib turadi. Uning ta’kidicha, nur moddiy jism emas, chunki agar moddiy jism bo‘lganida, u havoda barqaror turib, havoni to‘ldirgan bo‘lar edi. Agar nur javhar bo‘lsa, uning manbai qurishi kerak edi, biroq nur o‘z manбайдan oqib chiqadigan suv

¹ Кедров Константин. Параллельные миры. — Москва: “А и Ф Принт”, 2001. — С. 42.

kabi yo'q bo'lib ketmaydi. Agar nur javhar bo'lsa, uning yo'qolishi mumkin emas edi, chunki javhar yo'q bo'lmaydi. Agar nur javhar bo'lsa, u xonaga kirganida u yerda qolardi va boshqa kuni ham o'sha joyda bo'lishi kerak edi, lekin unday emas. Yana shunday dalil keltirilgan: butun oqillar ittifoq qilganlarki, Alloh taolaga nisbatan boshqa barcha olam yo jism yo javhar yoki arazdir. Agar nur ushbu uch toifadan biri bo'lmasa demak, u to'rtinchi turdagi narsa bo'lib qoladi, bu esa mumkin emas. Shuningdek, nur mutlaqo yo'q narsa ham emas, chunki nur mavjud. Haqiqatni izlagan olimlar shunday javob berganlar: "Nur aslida arazdir va uning mustaqil harakat qilishi mumkin emas".

Xylosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak har bir obyekt o'zini qurshagan muhit bilan o'zaro ta'sirga kirishadi, bu o'zaro ta'sir esa muayyan turdagi harakatni o'z ichiga oladi. Yerga nisbatan harakatsiz holatdagi har qanday jism u bilan birga Quyosh atrofida, Quyosh bilan birga Galaktikaning boshqa yulduzlariga nisbatan harakatlanadi. Galaktika ham boshqa yulduzlar sistemalariga nisbatan harakatda bo'ladi, o'zgaradi. Ma'lumki, ayrim o'simliklarning barglari doimo yorug'lik manbai tomonga – nurlar ularga 90 gradusga intiluvchi burchak ostida tushadigan tarzda qarab o'sadi. Mutafakkir ta'limotiga ko'ra, har bir jism cheklangan bo'lishi lozim, chunki uni taxminan kesganda, uning sirti (yuzasi) paydo bo'ladi. Shu sirt ushbu jismning atrofini o'rab turadi, va bu sirt "makon" deb ataydilar. Shu sababli faylasuf makonni aniqlab, quyidagicha ta'rif bergan:

"المكان هو السطح الاسفل من الجسم الحاوى المماس السطح الاعلى للجسم المحوى"[13]"

Ya'ni, makon quyidagi jismning yuqoridagi jismning sirti bilan tutashishayotgan sirtidir.

Fazl ibn Ahmad fikricha, makon haqiqiy makon bo'lishi uchun unga to'rtta xususiyat zarur:

Birinchidan, ikki jism hech qachon bir makonda bir vaqtning o'zida joylasha olmaydi.

Ikkinchidan, uning yuqori va past qismi bo'ladi.

Uchinchidan, jism ko'chish bilan birga ko'chmaydi.

To'rtinchidan, jismni qamrab oladi va jism unda haqiqiy ma'noda o'ziga xos joyni egallaydi.

Bu aytilgan to'rt xususiyat biz "had" deb atagan bu makonda ravshan va mavjuddir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2001.
2. Komilov N. Tasavvuf. II kitob. Tavhid asrori. – Toshkent.: O'zbekiston – G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1999.
3. Xolmo'minov J. Tasavvuf ontologiyasi. – Toshkent: Yosh avlod matbaa.
4. Yo'ldoshev S., Usmonov M., Karimov R. Qadimgi va o'rta asr G'arbiy Yevropa falsafasi.- Toshkent.: Sharq. 2003.
5. Abdulhakim Shar'iy Jo'zjoniy. Tasavvuf va inson. - Toshkent.: Adolat. 2001.
6. Nazarov Q. Borliq falsafasi.- Toshkent. 2007.
7. Zoyirov E. Xojagiy Ahmad Kosoniy. Risola - ye vujudiya. Qo'lyozma. Muallifning shaxsiy kutubxonasidan.
8. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. –Toshkent.: O'zbekiston. 2017.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

HOJI MUIN'S VIEWS ON THE LIFE AND ACTIVITIES OF HIS CONTEMPORARY SHOKIR MUXTORI

Ashurova Khurshida Sag'dullaevna,

Associate Professor of the Department of "Humanities and Information Technologies"
SamSIFL

Abstract. This article provides a detailed scientific analysis of the life and work of Shokir Muxtoriy, a contemporary of Hoji Muin. The author explores Shokir Muxtoriy's scientific activities, highlighting his contributions in various fields, especially in education and the press. The article deeply examines his role in the education system, the reforms he proposed, and his views on educational and pedagogical issues. The author analyzes the solutions Shokir Muxtoriy suggested for the social and scientific problems of his time, shedding light on the significance of his scientific legacy. Additionally, the article provides comprehensive information about Shokir Muxtoriy's activities in the press, his written articles, literary heritage, and his contribution to the national and enlightenment movements. This article aims to highlight Shokir Muxtoriy's role not only in the scientific field but also in guiding society towards enlightenment and progress.

Keywords: The life and work of Shokir Muxtoriy, his role in society, his influence on social and political life, the ideas in his poems and articles, his place in the education system, his cultural heritage and scientific activities, his views on national awakening and reforms, his activities in the press, and his contribution to the development of public education and culture.

HOJI MUIN ZAMONDOSHI SHOKIR MUXTORINING HAYOTI VA FAOLIYATI HAQIDAGI QARASHLARI

Ashurova Xurshida Sag'dullaevna

SamDCHTI "Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari" kafedrası dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Hoji Muin zamondoshi Shokir Muxtoriyning hayoti va ijodi ilmiy nuqtai nazardan batafsil tahlil qilinadi. Muallif, Shokir Muxtoriyning ilmiy faoliyatini o'rganish orqali uning turli sohalaridagi, xususan ta'lim va matbuotdagi xizmatlarini taqdim etadi. Maqolada, Shokir Muxtoriyning ta'lim tizimidagi o'rni va u tomonidan ilgari surilgan islohotlar hamda ta'lim-tarbiya muammolariga bo'lgan qarashlari chuqur o'rganiladi. Muallif, Shokir Muxtoriyning o'z zamonining ijtimoiy va ilmiy muammolariga nisbatan taklif qilgan yechimlarini tahlil qilib, uning ilmiy merosining o'rni va ahamiyatini yoritadi. Shuningdek, maqolada Shokir Muxtoriyning matbuotdagi faoliyati va uning yozgan maqolalari, adabiy merosi, shuningdek, milliy va ma'rifatparvarlik sohasidagi hissasi haqida ham to'liq ma'lumot beriladi. Bu maqola Shokir Muxtoriyning nafaqat ilmiy, balki jamiyatni ma'rifat va taraqqiyot yo'liga olib borishda qanday rol o'ynaganini yoritishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Shokir Muxtoriyning hayoti va ijodi, jamiyatdagi roli, ijtimoiy-siyosiy hayotga ta'siri, uning she'r va maqolalaridagi g'oyalar, ta'lim-tarbiya tizimidagi o'rni, madaniy merosi va ilmiy faoliyati, milliy uyg'onish va islohotlarga bo'lgan qarashlari, matbuotdagi faoliyati, xalq ta'limi va madaniyatni rivojlantirish yo'lidagi hissasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N32>

Kirish. Hoji Muin 1922-yilda nashr etilgan Inqilob jurnalining 3-sonida «Marhum Shokir Muxtoriy» nomli maqolasini e'lon qilgan. Maqolada, avvalo, Shokir Muxtoriyning qisqacha tarjimai holi keltirilgan. Unda uning tug'ilgan joyi, ta'lim olgan davrlari, ilmiy faoliyati va Turkiston jamiyatidagi o'rni haqida so'z boradi. Shuningdek, maqolada Shokir Muxtoriyning

Turkistonning taraqqiyoti va islohotlar yo'lida amalga oshirgan muhim xizmatlari yoritilgan. U o'zining faoliyati davomida milliy uyg'onish va madaniyatning rivojlanishi uchun ko'plab tashabbuslarni amalga oshirdi. Xususan, uning ilm-fan, adabiyot va siyosat sohalaridagi ishlari, Turkiston xalqlarining erkinlik va tenglik yo'lida kurashlariga katta ta'sir ko'rsatgan. Maqola Shokir Muxtoriyning bunday xizmatlarini yuqori baholab, uning merosining Turkiston tarixida ahamiyatini ta'kidlaydi."

Adabiyotlar tahlili. Hoji Muinning bu maqolasida Shokir Muxtoriy (ba'zi adabiyotlarda Shokir Muxtorov, deb ham ko'rsatiladi [2.166.])ning qachon va qayerda tug'ilganligi to'g'risida aniq ma'lumot keltirilmagan. Vafot etganida "Shokir afandi taqriban qirq yoshida edi"[1.33.], degan so'zlarga asoslanib, 1878/79-yillarda tug'ilgan, deb taxmin qilish mumkin. Xuddi shuningdek, uning qayerda tug'ilganligi ham aniq ko'rsatilmagan. Shokir Muxtoriyning Farg'onaga ko'chib, u erda bir muddat ishlagani va Samarqandga qaytib kelganligi inobatga olinsa, uning tavallud topgan maskani Samarqand ekanligi ma'lum bo'ladi. Bundan tashqari Hoji Muinning zamondoshlariga bag'ishlab, yozilgan maqolalarida Samarqandda tug'ilib, voyaga etgan, ijod etgan va faoliyat ko'rsatgan Saidahmad Vasliy, Mahmudxo'ja Behbudiy xotirlanadi. Demak, Hoji Muin samarqandlik ma'rifatparvarlar, olimlar, mudarrislar to'g'risida yozgan ekan, shunga ko'ra, muallim va muharrir Shokir Muxtoriy ham Samarqandda tug'ilgan, deyishga asos bor. Ammo uning Samarqandning qaysi guzari, hududida tug'ilganligi aniq emas.

Tadqiqot metodologiyasi. Shokir Muxtoriy 1906-yillarda Farg'onaga kelib, bu yerda o'n yildan ortiq muddat davomida muallimlik faoliyatini olib borgan. Hoji Muin uning maorif sohasidagi ishlari va xizmatlarini yuqori baholab, quyidagilarni yozadi: "Shokir afandi Turkistonda taxminan 15 yil ta'lim va tarbiya yo'lida xizmat (xizmat ma'nosida -X.A.) qilib kelgan ma'ruf* muallim va muharrirlarimizdan edi"[1.32.]. Shokir Muxtoriy 1917-yil fevral voqealaridan so'ng oilasi bilan Samarqandga ko'chib kelib, shu erda yashaydi. 1918-yil iyun oyi boshlarida chiqa boshlagan "Mehnatkashlar tovushi" gazetasida chamasi o'n oy ishlaydi. Undan so'ng dorulmuallimda* va turli kurslarda muallimlik qiladi.

Tahlillar va natijalar. Shuningdek Hoji Muin zamondoshi Shokir Muxtoriyning faqat muallimlik bilan shug'ullanmasdan, nafaqat mahalliy matbuotda maqolalari, balki hatto Orenburgda chiqadigan "Sho'ro" jurnalida she'rlari bilan ham tez-tez ko'zga tashlanib turganligini e'tirof etadi. Uning yozishicha: "Shokir afandi, bir yoqdan, ilmi ila xalq bolalarini tarbiya qilganidek, ikkinchi yoqdan, qalami ila matbuot oshiqclarini istifodalendirub* turar edi. Aning she'rlari O'rinburg'da chiqaturg'on "Sho'ro" majallasida, istifodali maqolalari Turkiston va Farg'onada chiqaturg'on ro'znomalarda bosilib turar edi"[1.32.]. Hoji Muin Shokir Muxtoriyning ikki tomonlama faoliyatini ta'riflaydi. Birinchi tomondan, Shokir Muxtoriyning ilm-fan sohasidagi xizmatlari haqida so'z boradi. U xalq bolalarini tarbiyalash orqali, o'qituvchilik faoliyatida ko'p yillar davomida ilg'or metodlar bilan ta'lim bergan. Ikkinchi tomondan, Shokir Muxtoriyning matbuotdagi faoliyati ham yoritilgan. Uning qalami orqali, yozgan maqolalari va she'rlari Turkiston va Farg'onadagi gazetalar va jurnallarda bosilib, o'zining ta'sirini omma orasida namoyon etgan. Shu tarzda, Shokir Muxtoriy faqat o'qituvchi sifatida emas, balki matbuot sohasida ham faol ravishda jamiyatni tarbiyalashga hissa qo'shgan.

* hammaga taniqli, bilimli

* ilm havlisida –uyida muallimlik qilish ma'nosida

* kechirish haqidailtimos qilish, vazifadan chekinish

Shokir Muxtoriy ta'lim va tarbiya, uning zamon talablaridan orqada qolayotganligi sabablari, tabiiy hamda ijtimoiy fanlarni o'qitishning zarurligi to'g'risidagi o'zining fikr-mulohazalari bilan keng jamoatchilik e'tiborini shu masalalarga jalb qilishga intilgan. Jumladan, "Sadoi Farg'ona" gazetasining 1914-yil 1-sonida bosilgan «Islohnini nimadan boshlarg'a» deb nomlangan maqola Shokir Muxtoriy tomonidan yozilgan bo'lib, unda muallif: "Men Ovroqpa xalqining bu darajadagi taraqqiy va tolelarining birinchi sababini ko'p axtardim. Lekin ibtidoiy tarbiyalarning mukammalligidan boshqa sabab topolmadim", degan xulosaga keladi. Demak, uning qat'iy qarori quyidagicha: "...binobarin islohotimizning maktab ibtidoiylaridan boshlamoq darkor deb hisoblayman». Shokir Muxtoriy islohotlar masalasida o'zining fikrini bayon etadi. "Sadoi Farg'ona" gazetasida e'lon qilingan maqolasida, u Avropa xalqlarining taraqqiyotini tahlil qilgan va bu taraqqiyotning asosiy sababini ibtidoiy tarbiya (ya'ni, boshlang'ich ta'lim)ning mukammalligiga bog'lagan. Muallifning fikricha, islohotlar amalga oshirilganda, avvalo, ta'lim tizimi, ayniqsa boshlang'ich ta'lim (ibtidoiy maktablar) darajasidan boshlanishi zarur. Bu xulosaga kelgan Shokir Muxtoriy islohotlarni maktablarning boshlang'ich bosqichidan boshlashni talab qilgan, chunki u jamiyatning rivojlanishi va taraqqiyoti uchun ta'limning muhimligini ta'kidlagan. Shunday qilib, maqola, islohotning samarali bo'lishi uchun ta'lim tizimini mustahkamlash zarurligini o'zida aks ettiradi.

Shu davrdagi ta'lim tizimining yuqori bosqichi bo'lgan madrasalarda ham o'qish va o'qitishning ahvoli Muxtoriyning befarq qoldirmadi. Xususan, u madrasa talabalariga milliy tarix va matematika o'qitilmasligi ayanchli ahvol ekanligini, hatto mudarrisning geografiya va riyoziyotni ham o'qimasliklari, shuning uchun ularning shogirdlari bu ilmlardan bexabar qolayotganliklarini taassuf bilan bayon qiladi. Tarix, geografiya, matematika va riyoziyotni o'rganish va ularni puxta egallash Vatan taraqqiyoti, milliy mustaqillikni ta'minlashning muhim omillaridan biridir. O'z Vatani taqdiriga befarq qaramaydigan, milliy g'ururga ega har bir kishi bu ilmlarning o'qitilishi va o'zlashtirilishiga monelik qilmaydi, balki aksincha, xayrixohlik bilan qaraydi [2.166.]. Shokir Muxtoriy madrasalarda ta'lim sifatining pastligini tanqid qilgan. U, ayniqsa, milliy tarix, matematika, geografiya va riyoziyot kabi muhim fanlarning o'qitilmasligini achinarli holat deb hisoblagan. Uning fikricha, bu fanlar Vatan taraqqiyoti va milliy mustaqillikni ta'minlash uchun zarur bo'lgan bilimlarni beradi. Shuning uchun, milliy g'ururga ega bo'lgan har bir inson bu ilmlarning o'qitilishi va o'zlashtirilishiga yordam berishi kerak, deb ta'kidlagan.

Shokir Muxtoriy matbuotda o'z davrining dolzarb muammolari bo'yicha maqolalar e'lon qilishdan tashqari, birqancha asarlar ham yozgan. "Farg'onada yashagan davrida "Kim qozi bo'lsun?" asarini yozib, nashr qildirgan. Samarqandda yashagan davrida, oktyabr to'ntarishidan so'ng "Susiyolizm nadur", "Er haqida ikki turli fikr" hamda "Turk tilining usuli ta'limi" nomli risolalarini yozdi. Bu asarlarning barchasi matbu'adir*.[1.33.] Shokir Muxtoriy nafaqat matbuotda dolzarb mavzular bo'yicha maqolalar yozgan, balki bir qancha asarlar ham yaratgan. Farg'onada yashagan davrida «Kim qozi bo'lsun?» nomli asarini nashr qildirgan bo'lsa, Samarqandda yashagan vaqtida esa, oktyabr to'ntarishidan so'ng «Susiyolizm nadur», «Er haqida ikki turli fikr» va «Turk tilining usuli ta'limi» nomli risolalarini yozgan. Bu asarlar uning ilmiy va jamoat faoliyatining ahamiyatini ko'rsatadi.

Hoji Muin Shokir Muxtoriyning boshqa asarlari ham borligini ta'kidlab, quyidagilarni yozadi: "Bulardan boshqa Shokir afandining yozib tamom qilg'on ulug' bir asari bor edikim,

* bosma asarlari, nashr qilingan

aning ismi esimda qolmag'on. Yana bir necha asarlari bo'lsa-da, notamom holida qolg'on"[1.32.]. U Shokir Muxtoriyning tamomlangan ulug' bir asari borligini, lekin uning nomi hozirda esida qolmagani haqida yozadi. Shuningdek, Muin Shokir Muxtoriyning boshqa asarlari ham borligini, lekin ular notamom holida qolgani haqida ma'lumot beradi. Bu, Shokir Muxtoriyning ijodining kengligini va ularning bir qismi tugallanmaganligini ko'rsatadi, shuningdek, uning asarlariga bo'lgan qiziqish va ularning tarixiy ahamiyatini ta'kidlaydi.

Xulosalar. Umuman olganda, Shokir Muxtoriy 1920-yilda sil kasaliga chalingan bo'lishiga qaramay, shu hol bilan yana bir necha oy muallimlikni davom ettirgan. Kasali zo'raygach, bir necha oy Samarqand shifoxonasida davolangan. So'ngra 1920-yilning yoz faslida bir do'stining maslahati va yordami bilan qimiz bilan davolanmoq uchun Jizzaxga ko'chib borgan. U 1920-yilning 26-dekabrida esa Jizzax shifoxonasida vafot etgan. "Shokir afandi muqtadir*" bir muallim, o'tkir qalamli bir muharrir edi. Turkistonda qahat ur-rijollik* bir zamonda eng kerak bo'lg'on shunday zotdan ayrilishimiz biz uchun zo'r musibat va ulug' ziyo'dir*" [1.32.], Hoji Muin Shokir Muxtoriyning ilmiy salohiyati va uning jamiyatga qo'shgan hissasini yuqori baholagan. Shokir Muxtoriyning muqtadir bir muallim va o'tkir qalamli muharrir sifatida tasvirlaydi. Uning fikricha, Turkistonda shunday bilimli va iqtidorli shaxslarning yetishmasligi, ayniqsa o'sha davrda, katta musibat va ulug' ziyodir (yoki ulug' yo'qotish) bo'lgan. Bu, Shokir Muxtoriyning o'z davrida katta ahamiyatga ega bo'lganligini, uning yo'qolishi esa jamiyat uchun qiyinchiliklar tug'dirganini ifodalaydi. Bu fikrlar Xoji Muinning zamondoshi Shokir Muxtoriyning ilmiy va ijtimoiy merosini qanday qadrlaganini ko'rsatadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Hoji Muin. Tanlangan asarlar. To'ldirilgan 2-nashri. T.: Ma'naviyat. 2010.
2. R.Muqumov. Hoji Muin kim edi?// Muloqot, 1994, 5-6-sonlar.
3. Hoji Muin. Tanlangan asarlar. Toshkent "Ma'naviyat" 2005. 29-bet.
4. B.Qosimov, Sh.Yusupov, U.Dolimov, Sh.Rizaev, S.Axmedov. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. Toshkent "Ma'naviyat" 2004.
5. Hoji Muin. Arzoilmi, soliqchi?. "Mashrab" jurnali, 1924 yil, 1-son.
6. Sag'dullaevna, Ashurova Xurshida. "Biography of Saidakhmad Vasliy in the Works of his Contemporary of Khodji Muin" Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences 14 (2022): 75-78.
7. Saghdullaevna, Ashurova Khurshida. "The History of Origin of the Philosophical Doctrine of Jadidism" Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture 2.12 (2021): 1-3.-

* qudratli ma'nosida

* mard inson

* nurdan ayrilish ma'nosida

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

THE ISSUE OF ETHICS IN IBN SINA'S PHILOSOPHICAL LEGACY

Karimov Anvarjon Lutfilloyevich,

Doctoral candidate of Bukhara State University

Abstract. This article describes the specific characteristics of Ibn Sina's moral views in his philosophical heritage. The unique features of the thinker's moral views, a philosophical analysis has been carried out. In Ibn Sina's philosophical teachings, the problems of spirituality, enlightenment, morals are explained on a scientific basis in works such as "Treatise on Morality", "Treatise on Covenant", "Treatise on Purification of the Soul", "Donishnoma", "Hayy ibn Yaqzan", "Solomon and Ibsol", "Bird Treatise".

Keywords: Ibn Sina, manners, moral values, spirituality, enlightenment, knowledge, humanitarianism, human, ego, standard, "Hayy ibn Yaqzan" ("The Awake Son Lives"), "Treatise on Morals", "Solomon and Ibsol", "Risalai Ishqi", "Wisdom".

IBN SINO FALSAFIY MEROSIDA AXLOQI MASALASI

Karimov Anvarjon Lutfilloyevich

Buxoro davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ibn Sino falsafiy merosida axloqiy qarashlarining o'ziga xos xususiyatlariga ta'rif berilgan. Mutafakkirning axloqiy qarashlarining o'ziga xos xususiyatlari, falsafiy tahlili amalga oshirilgan. Ibn Sino falsafiy ta'limotida "Axloq haqidagi risola", "Ahd risolasi", "Ruhni tozalash haqidagi risola", "Donishnoma", "Xayy ibn Yaqzon", "Solomon va Ibsol" "Qush risolasi" kabi asarlarida ma'naviyat, ma'rifat, odob-axloq muammolari ilmiy asosda yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Ibn Sino, odob-axloq, axloqiy qadriyatlar, ma'naviyat, ma'rifat, bilim, insonparvarlik, inson, nafs, me'yor, "Xayy ibn Yaqzon" ("Uyg'oq o'g'li tirik"), "Axloq haqida risola", "Solomon va Ibsol", "Risalai ishqi", "Donishnoma".

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N33>

Kirish. Abu Ali ibn Sino (980-1037) Sharq Uyg'onish davrining buyuk mutafakkiri, yirik faylasuf olim, axloqshunos, yozuvchi va shoiridir.

Ibn Sino fanlar tasnifi bo'yicha eng dastlabki ilm bu oliy ilm hisoblanmish metafizikadir. Ibn Sinoning asarlari mazmun jihatdan Yevropada o'rta asrlarda, Sharqda esa hozirgacha chuqur iz qoldirdi. Ibn Sino o'rta asrlarda bashariyat erishgan komil inson namunasi edi. Bu o'rinda biz uning barcha falsafiy va tabiiy ilmlar sohasidagi yutug'idan ko'ra, ilohiyot sohasidagi masalalarni hal qilishdagi mahoratini nazarda tutmoqdamiz. Zero, o'rta asrlar sharoitida nihoyatda nozik bo'lgan ilohiyot masalasini oqilona, mantiq yordamida chiroyli bir tarzda tushuntirish ulkan matonat va chuqur bilimni taqozo qilgan.

Ibn Sinoning falsafiy qarashlari uch katta bo'lim – metafizika, fizika, logika mantiqdan tashkil topgan, metafizika – ilohiyot, vujud va mavjudot, dunyoning boshlanishi, tuzilishi, tarkibi haqidagi masalalarni talqin etadi; fizika-tabiatshunoslik masalalari, jism, moddani o'rganish bilan bog'liq bo'lgan barcha masalalarni o'z ichiga oladi; mantiq to'g'ri fikrlash san'ati,

aqliy bilish shakllarini o'rganadi. Umumiy falsafiy masalalar nazariy va amaliyga bo'linib, o'z navbatida, ularning har biri qator ilmlarni o'z ichiga oladi

Ibn Sino falsafiy ta'limotida "Axloq haqidagi risola", "Ahd risolasi", "Ruhni tozalash haqidagi risola", "Donishnoma", "Xayy ibn Yaqzon", "Solomon va Ibsol" "Qush risolasi" kabi asarlarida ma'naviyat, ma'rifat, odob-axloq muammolarini ilmiy asosda yoritib berdi. Alloma o'zining falsafiy ta'limotida yaxshilik va yomonlik, adolat va adolatsizlik, rohat va azob-uqubat, iffat, sharm-hayo va benomuslik, saxiylik va baxillik, donolik va johillik, sevgi va nafrat, poklik va nopoklik, vafodorlik va bevafoqlik, kamtarlik va takabburlik, manmanlik, maqtanchoqlik singari odob-axloqqa taalluqli masalalarga alohida e'tibor bilan qaraydi.

Tadqiqot obyekti va qo'llaniladigan metodlar. Tadqiqotning obyekti sifatida mutafakkir Ibn Sino falsafiy merosidagi axloq masalalari tanlab olingan. Maqolada tarixiylik, mantiqiylik, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, dialektik, germeneytik tahlil, analiz va sintez kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanilgan.

Natija va muhokamalar. Ibn Sinoning odob-axloq va insonparvarlik haqidagi ta'limoti katta ilmiy-amaliy, tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bu ta'limot, inson olam rivojlanishining toji bo'lib, u buyuk sharaf va hurmatga loyiqdir, degan fikrga asoslanadi. Uning tushuntirishicha, inson olamdagi mavjudotlar ichida eng buyuk zotdir, farishtalardan ham sofroq va pokroqdir. Shuning uchun ham alloma har bir kimsadan inson nomiga loyiq bo'lishni talab qiladi.

Ijtimoiy mavjudot bo'lgan inson tabiiy muhitsiz, o'zaro ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-axloqiy munosabatlarsiz yashamagan va yashay olmaydi deb hisoblaydi. U odam tabiat ne'matlaridan tashqari oziq-ovqat, kiyim-bosh, uy-joyga, o'zaro muloqotga, shaxsiy buyumlarga, axloqan ruhan boyib, dunyoqarashini kengaytirib borishga muhtoj. Odamlar dehqonchilik qilish va hunar orqali o'zlarining moddiy ehtiyojlarini qondirsalar, oqil-u donolar suhbatidan bahramand bo'lish, kitob o'qish, ilm o'rganish asosida ma'naviyatli, ma'rifatli bo'ladilar.

Ibn Sinoning fikricha, "Inson ruhiy ma'naviy olamining tubanlashuvi, tartibsizligi va beqarorligining sababi – nafs. Sof muhabbat (keng ma'nodagi) inson ma'naviy dunyosiga barqarorlik xislatini bag'ishlaydi" [4:475]. Ibn Sino barqarorlikning mohiyatini mo'tadillik tushunchasi orqali ochib beradi va barqarorlikning murakkab sistema sifatida mavjud bo'lgan, doimiy harakatda, o'zgarishda bo'lgan inson uchun naqadar muhim ekanligini aniq, ilmiy va tibbiy asoslar bilan tushuntirib beradi. "Aytamizki, sog'liqni saqlashda asosiy narsa quyidagi umumiy va zaruriy sabablarni saqlash bilan bog'liqdir: mijozni mo'tadil qilish, yeyiladigan va ichiladigan narsalarni to'g'ri tanlash, gavnani chiqindilardan tozalash, to'g'ri tuzilishni saqlash, to'g'ri va toza nafas olish, kiyimlik narsalarni tozalash, jismoniy va ruhiy harakatlarni mo'tadil qilish, bular jumlasiga uyqu va uyg'oqlik ham kiradi" [2:42]. Ibn Sino beqarorlikni inson ma'naviy-ruhiy holatining buzilish holati sifatida baholaydi. Nafsni jilovlay olmaslik, inson ma'naviy olamida tartibsizlik va beqarorlikni keltirib chiqaradi, bu esa insonni turli tuban ishlarni qilishiga olib keladi, deb hisoblaydi. Bugungi kun sinergetik yondashuv tamoyilidan kelib chiqib baholaydigan bo'lsak, Ibn Sino beqarorlik tushunchasiga bir yoqlama yondashganligini, beqarorlikning inson ma'naviy kamolotidagi o'rnini to'g'ri baholay olmaganligini ko'rib o'tishimiz mumkin. Gap shundaki, insondagi barcha ma'naviy-ruhiy holatlar, xususiyatlar va jihatlarda me'yor hodisasi muhim ahamiyat kasb etadi. Me'yor insonning barcha xatti-harakatlarining, fazilatlarining, faoliyatining mezoni bo'lmog'i lozim. Me'yorning buzilishi, insonning eng ezgu fazilatlarining ham o'z mohiyatini yo'qotib, salbiy

xarakter va oqibat keltirib chiqarishiga olib kelishi mumkin. Ushbu qoidani deyarli barcha mutafakkirlarning ijtimoiy axloqiy qarashlarida ko'rib o'tishimiz mumkin. Masalan Navoiy, insonning barcha xatti-harakatlari me'yor asosida tartibga solinishi lozimligini ta'kidlaydi. Hattoki eng oliy insoniy fazilatlar bo'lmish, kamtarlik, saxiylik ham me'yorida bo'lishi lozimligini aytib o'tgan. Me'yorning yo'qolishi ushbu fazilatlarining mazmunini yo'qolishiga olib keladi. Masalan, saxiylikning me'yoridan oshishi, isrofgarchilikni, kamtarlikning me'yoridan oshishi, insonning o'z qadr qimmatini yo'qotishiga olib kelishini ta'kidlab o'tadi.

Ibn Sino "Xayy ibn Yaqzon" ("Uyg'oq o'g'li tirik") falsafiy qasidasida ilm aslo qarimaydi, u olamni kezadi, kishilarni jaholat va nodonlik g'aflatidan uyg'otadi, degan g'oyani ilgari suradi. Uning iborasi bilan aytganda, mantiq ilmi foydasi naqd bo'lgan ilmlardan bo'lib, kishi didini o'stiradi. Fikr doirasini kengaytiradi, bilgan-bilmaganlarini ko'z o'ngiga keltirib, tartibga tushiradi. [1:23].

Ilmi tufayli inson hayotda qoqilmaydi, xavf xatarli yo'ldan yurmaydi. "Ma'rifatchi (orif), — deydi mutafakkir, - botir odam bo'ladi, shunday bo'lmay ham bo'larmidi? U o'limdan ham qo'rqmaydigan saxovat egasi bo'ladi, shunday bo'lmay ham bo'larmidi? U barcha behuda narsalarga hirs qo'yishdan uzoq va barcha adashganlarga mehribondir, shunday bo'lmay ham bo'larmidi? U o'z nafsoniyati bilan ulug'vor bo'ladi, shunday bo'lmay ham bo'larmidi" [5:35].

Ibn Sino ilm asoslarini o'rganishning ahamiyati xususida dasturiy yo'l-yo'riqlar yaratgan buyuk mutafakkirlar jumlasidandir. Uning fikricha, bilimga ehtiyoj ham obyektiv zaruriyatni ongli tushunish bilan bog'liq ma'naviyat, ya'ni anglashilgan maqsadlar tizimidir. Inson o'zining ehtiyojini qondirish, biror muammoni hal etishda aql-idroki, zakovati, irodasi, bilim boyliklaridan foydalanadi. Inson amaliy faoliyati ilm asosida amalga oshadi. Demak, bilim, iste'dod, tajriba, malaka asosida shakllangan ma'naviyat inson faoliyatiga o'ziga xos yo'nalish, imkoniyat beradi.

Ibn Sino ilm narsalarning inson aqli yordami bilan o'rganilishidan iboratligini ta'kidlab, shunday degan edi: "Bilim deb, narsalarni idrok qilishga aytiladi. Bu shundayki, inson aqli uni xato va yo'ldan toymasdan turib unga erishishi kerak bo'ladigan narsadir. Bordi-yu bu dalillar ochiq-oydin bo'lsa-yu, isbotlar chinakamiga bo'lsa, u holda bunga hikmat donishmandlik deyiladi. [3:137].

Ibn Sinoning falsafiy qarashlari asosan uchta yirik tizimdan tashkil topganligi uchun uning barcha falsafiy qarashlari nazariy va amaliy jihatdan Ibn Sinoning eng mashhur asari "Kitob ash-shifo"¹ da o'z ifodasini topgan. U 3 ta katta qismdan, ya'ni mantiq, tibbiyot va ilohiyotdan iborat edi. Ibn Sinoning maqsadi hammaga manzur bo'ladigan "Mashriq hikmati" ni yaratish edi. [6:106]. Barcha nazariyalarning asosida ilm yotadi. Tashqi ko'rinishdan umumiy nazariya aqlidan kelib chiqadi. Aql esa ilohiy olamdan, farishta vositasida yetkaziladi. Bu dalilga ko'ra, farishtani bilish jahonni bilish asosi hamda undagi inson o'rnini belgilash ham ilm vazifasiga kiradi. Shundan kelib chiqqan holda ilohiy ilmlarni tadqiq etish zaruriyatdir.

Ibn Sino mutafakkir sifatida aql va ilmga juda katta e'tibor qaratadi va o'z asarlarida bularning har ikkisiga ham juda katta o'rin ajratadi. Shu o'rinda ta'kidlash o'rinliki, Ibn Sino ilmga egalik qilishni nafaqat aql bilan bog'liq sanaydi, balki uni axloq va insoniylik bilan qattiq bog'langan deb hisoblaydi. Shuning uchun allomaning ilm va axloq munosabatlari borasida bildirgan fikrlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Ibn Sino "Axloq haqida risola" sida iffat, qanoat, saxiylik, shijoat, sabr, muloyimlik, sirni saqlay bilish, vafodorlik, kamtarlik, adolatlilik kabi ma'naviy axloqiy qadriyatlarga ta'rif beradi.

Axloqiy qadriyatlar Ibn Sino fikricha qotib qolgan quruq aqidalar emas. Inson axloqining yaxshi-yomon bo'lishi shart-sharoitga, ijtimoiy muhitga, qolaversa, kishining o'ziga ham bog'liqdir. Chunki, mutafakkir talqinicha, yaxshi va yomon xulqning hammasi sharoit, ta'lim-tarbiya, odatlanish natijasida vujudga keladi, yaxshi xulqqa ham odat tufayli erishiladi. Ayni paytda, odamlarning yaxshi va yomon bo'lishiga hokimiyatning ta'siri ham bor deb ta'kidlaydi.

Ibn Sino "Solomon va Ibsol" qissasida quyidagi axloqiy-falsafiy fikrlarni keltiradi. Inson iloji boricha aldash, rashk, o'ch olish, xusumat, bo'hton, tuhmat, g'arazgo'ylik, ichi qoralik, iffatsizlik kabi yomon xulq fe'l atvorlardan o'zini qat'iy ravishda tiyib qochib asrab yurishi bema'ni yo'llarga kirmasligi lozim.

Ibn Sino asarda Ibsolni ulug'lab odamlarni unday bo'lishga da'vat etadi. Salomonning xotinini esa behayo, g'arazgo'y, iffatsiz, ichi qora va yovuz, baxtsiz inson sifatida qoralaydi. U insonlarni beg'araz samimiy majburiyatsiz yaxshilik qilishga da'vat etadi. Zaruriyat va majburiyat yuzasidan emas, balki chin dildan, qalban, biron narsaga g'arazli maqsadni ko'zlamagan yaxshilik-ezgulikni Ibn Sino haqiqiy, mukammal yaxshilik deb ko'rsatadi.

Ibn Sino o'zining "Risolai ishqi" asarida dunyoda "Mavjud bo'lgan jami borliq, o'z tabiatiga ko'ra kamolot sari intiladi. Kamolot sari intilish esa o'z mohiyat e'tibori ila yaxshilikdir deb ko'rsatadi.

U "Donishnoma" asarida yaxshilik tushunchasi ikki ma'noga ega ekanligini, ya'ni birinchisi o'z tabiatiga ko'ra yaxshilik, ikkinchisi, biror kimsa uchun qilingan yaxshilikdan iboratligini eslatib o'tadi. Yaxshilik tushunchasining mazmuni va mohiyati, unga keng va tor ma'nolarda mukammal ta'rif berish ma'naviyat va ma'rifat haqidagi Ibn Sino ta'limotining buyukligidan dalolatdir.

Xulosa. Ibn Sino ilmni egallashda axloqiylikning ahamiyatini juda ardoqlaydi. Ibn Sino asarlarida berilgan uning fikrlarining chuqur tahlili shuni ko'rsatadiki, alloma o'z davri muammolariga juda teran darajada kirib bora olgan, shuningdek, qo'yilgan muammolarga to'g'ri yo'nalishda yondashib, ularning tub ildizlarini ochib bera olgan. Ibn Sinoning ratsional fikrlari o'rta asrlar arab-zabon ijtimoiy-falsafiy an'analarning umumiy kontekstida jamiyatning ijtimoiy-axloqiy va gnoseologik dunyoqarashi taraqqiy etgan keyingi bosqichga hozirladi. Shunday qilib, Ibn Sinoning ilm va axloqiylik birligi konsepsiyasi shunga olib keladiki, ilm ashyolarning mohiyatini anglash yo'lida birdan bir maqsad hisoblanmaydi. Ilmning ahamiyati barchasidan oldin shaxs va jamiyatning axloqiy yuksalishida uning o'rni va roli bilan belgilanadi. Fozil jamiyatda ilmning o'zi axloqiy fazilatga aylanadi, u me'yorlar nufuzi va axloq tamoyillari bilan quvvatlanadi.

Mutafakkir yashagan davr uning idealidan qanchalik yiroq bo'lmasin, inson va jamiyat axloqiy-aqliy komilligining real varianti u tomonidan ilmdan axloqqa o'tishda tasavvur qilingan. Bu, tabiiyki, gnoseologiya sohasida ham, axloq sohasida ham prinsipial jihatdan yangi muammolarni qo'yish imkonini bermas edi Ibn Sinoning ma'naviyat va ma'rifatga oid qarashlari va ta'limotida insonni tarbiyalash, kishilarni to'g'ri yo'lga solib yuborish, odamlar o'rtasida o'zaro hamkorlik va hamjihatlikni kuchaytirish zarurligi haqida falsafiy g'oyalar ibratlidir.

Abu Ali ibn Sinoning ma'naviyat-ma'rifat, odob-axloq haqidagi ta'limoti bugungi kunda ham barkamol avlodni tarbiyalashda dasturulamal bo'lib xizmat qiladi

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Abu Ali Ibn Sino "Solomon va Ibsol" qissasi. T., "Fan", 1979, 23-b.

2. Абу Али ибн Сино. Саламон ва Ибсол. Т.: 1980й. Б. 42
3. A. Irisov Ibn Sino-O'zbek pedagogikasi antologiyasi T., "O'qituvchi" 1995 y 137-b
4. Ибн Сина (Авицена) Избранные философские произведения. М.: 1980й. Б 475
5. Hikmatlarga to'la bu dunyo. Nashrga tayyorlovchi va tarjimon A.Irisov. T., "O'qituvchi" 1997, 35-b
6. Falsafa: Darslik; M.A. Ahmedova umumiy tahriri ostida, T. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nash., 2006, 106-bet.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

APPLICATION OF FOREIGN EXPERIENCE IN PROTECTING AGAINST SPIRITUAL MARGINALIZATION

Shakambarov Abdurashid Abdujabbarovich,

Doctoral student at Termez State University

E-mail: a.shoqambarov@mail.ru

Abstract. This article comprehensively analyzes the phenomenon of spiritual marginalization and the experience of foreign countries in combating it. The study examines the practices of advanced nations aimed at ensuring spiritual stability through various reforms. Each model's effectiveness and its adaptability to the Uzbek mentality are carefully assessed. Based on international experience, the article proposes the development of a comprehensive approach to combating spiritual marginalization in Uzbekistan.

Keywords: spiritual marginalization, foreign experience, social integration, education, cultural policy, state supervision, "Kokoro no kyoiku", "Civic and moral education", "Hikikomori".

MA'NAVIY MARGINALLASHUV DAN HIMOYALANISHDA XORIJ TAJRIBASI

Shakambarov Abdurashid Abdujabbarovich

Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada ma'naviy marginallashuv hodisasi va unga qarshi kurashishda xorijiy davlatlar tajribasi atroficha tahlil qilinadi. Ilg'or mamlakatlarning turli islohotlar yordamida ma'naviy barqarorlikni ta'minlash yuzasidan tajribalari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda har bir modelning samaradorligi, ularning o'zbek mentalitetiga moslashuv imkoniyatlari tahlil qilinadi. Maqolada xorij tajribasidan kelib chiqib, O'zbekistonda ma'naviy marginallashuvga qarshi kurash bo'yicha kompleks yondashuv shakllantirish taklifi ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: ma'naviy marginallashuv, xorijiy tajriba, ijtimoiy integratsiya, ta'lim, madaniy siyosat, davlat nazorati, "Kokoro no kyoiku", "Civic and moral education", "Hikikomori".

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N34>

Kirish. Muammo dolzarbligi shundaki, globallashuv va texnologik inqilob davrida ma'naviy marginallashuv borgan sari jiddiy ijtimoiy-madaniy muammoga aylanib ulgurmoqda. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, internet orqali turli mafkuraviy oqimlarning tarqalishi va madaniy integratsiyalashuv jarayonlari oqibatida ko'plab jamiyatlarda milliy madaniy qadriyatlarning zaiflashishi kuzatilmoqda. Ayniqsa, ma'naviy me'yorlardan uzoqlashish, ijtimoiy normalarning buzilishi va identifikatsiya inqirozi jamiyatlarning barqaror rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Ushbu maqolada Singapur, Germaniya, Turkiya va boshqa ilg'or davlatlarning ma'naviy marginallashuvga qarshi kurashish bo'yicha tajribasi atroficha tahlil qilinadi. Xorij tajribasidan kelib chiqib, O'zbekiston uchun ham samarali strategiyalar taklif etiladi. Tadqiqotning dolzarbligi va yangiligi shundaki, hozirgi vaqtda jamiyatlarning ma'naviy-madaniy muhitiga globalizm ta'siri ortgan bo'lib, bu jarayon axborot vositalari orqali yanada tezlashmoqda. Shunday sharoitda milliy va diniy qadriyatlarni saqlash samarali davlat siyosatini talab etadi.

Mazkur maqola xorij tajribalarini o'rganish va ularni O'zbekiston sharoitida tatbiq etish yuzasidan ilmiy asoslangan yondashuvlarni ilgari suradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ushbu maqolada ma'naviy marginallashuv jarayonini tahlil qilish va xorij tajribasini o'rganish uchun integratsiyalashgan yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot uchun quyidagi metodlar qo'llanildi:

1. Qiyosiy tahlil metodi. Bu metod yordamida Singapur, Germaniya, Turkiya va boshqa davlatlarning ma'naviy marginallashuvga qarshi kurash strategiyalari o'zaro solishtirildi.

2. Tizimli tahlil metodi. Bu usuldan ma'naviy marginallashuv sabablarini ijtimoiy, madaniy va siyosiy omillar nuqtayi nazaridan o'rganishda foydalanildi.

3. Amaliy tadqiqot metodi. Bu metoddan xalqaro tashkilotlarning rasmiy statistik ma'lumotlari, so'rovnomalar va ilmiy manbalar asosida real dalillarga tayangan holda tahlil qilishda foydalanildi.

4. Falsafiy-nazariy yondashuv metodi. Ushbu metoddan jamiyatning ma'naviy inqiroziga oid turli falsafiy paradigmalariga asoslanib, tushuncha va jarayonlarning mohiyatini ochib berishda qo'llanildi.

Manbalarga keladigan bo'lsak, ijtimoiy-huquqiy sohadagi ma'lumotlar uchun Singapur, Yaponiya, Germaniya, Turkiya va boshqa davlatlarning davlat siyosati hujjatlari asosiy manbalar sifatida ko'rildi. Bu mavzu yuzasidan ilmiy tadqiqot natijalari uchun ilmiy maqolalar, falsafiy risolalar va ijtimoiy tadqiqotlar hamda ommaviy axborot vositalarining tahliliy sharhlari va so'rovnomalar natijalaridan foydalanildi.

Muhokama. Singapur ma'naviy marginallashuvga qarshi kurashishda yuksak darajadagi ijtimoiy integratsiya va madaniyatlararo o'zaro hurmatni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratadi. Singapur hukumati ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni saqlab qolish uchun axborot texnologiyalaridan juda faol tarzda foydalanadi.

Singapur maktablarida o'quvchilarga axborot texnologiyalari yordamida axloqiy va madaniy qadriyatlarni shakllantirishga oid maxsus dasturlar ishlab chiqilgan. Xalqaro miqyosda ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan "Civic and moral education" dasturi, o'quvchilarga shaxsiy javobgarlik, jamiyatga foyda keltirish va ijtimoiy muvozanatni saqlashni o'rgatishga qaratilgan. Singapur hukumati yoshlarni o'ziga xos ijtimoiy me'yorlarga moslashtirishga va ma'naviy markazlashtirishga katta ahamiyat beradi. "Civic and Moral Education" dasturida Milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish konsepsiyasi bor. Bunga ko'ra ta'lim jarayonida an'anaviy milliy qadriyatlar zamonaviy fuqarolik fazilatlar bilan uyg'un holda o'qitiladi, bu esa yoshlar ma'naviy marginallashuvining oldini olishga xizmat qiladi. Bundan tashqari raqamli va axborot savodxonligini oshirish konsepsiyasi ham borki, yoshlarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirib, ularni axborot xurujlari va "ommaviy madaniyat"ning salbiy ta'siridan himoya qilish imkonini beradi. Singapurning yuqori samaradorligi, uning ma'naviy qadriyatlarni o'rganishga nisbatan qat'iy yondashuvi va ularni o'quv jarayonlariga integratsiya qilish orqali erishilgan.

Yaponiya modeli milliy an'analar va zamonaviy ta'lim uyg'unligi asosida yaratilgan. Yaponiyada ta'lim tizimi milliy an'analarni mustahkamlash va zamonaviy texnologiyalar bilan integratsiya qilishga qaratilgan. Ushbu tizim quyidagi asosiy komponentlardan iborat:

1. Axloqiy tarbiya darslari ("Kokoro no kyoiku") – har bir maktabda axloqiy qadriyatlar bo'yicha maxsus darslar o'tiladi. Ushbu darslar orqali o'quvchilarga yaxshi xulq, jamiyatda munosabatlar, insonparvarlik, halollik kabi fazilatlar o'rgatiladi. "Kokoro no kyoiku" [4]

tushunchasi Yaponiyada uzoq tarixga ega bo'lib, an'anaviy madaniyatda axloqiy tarbiyaga katta ahamiyat berilgan. Zamonaviy shaklda bu darslar 20-asr oxirida va 21-asr boshlarida yanada rivojlandi, chunki jamiyatda axloqiy qadriyatlarining pasayishi va ijtimoiy muammolarning kuchayishi kuzatildi. Dars hikoyalar va misollar, muhokama va munozara, amaliy mashg'ulot tarzidagi 3 qismdan iborat. Dastlab o'quvchilarga tarixiy shaxslar, qahramonlar yoki kundalik hayotdan olingan misollar orqali axloqiy qadriyatlar tushuntiriladi. So'ngra, o'quvchilar ushbu axloqiy qadriyat bo'yicha o'zlarining fikrlarini berishadi va fikr almashadilar. Oxirgi 3-qismni esa darsdan tashqari vaqtda sinab ko'rishadi – jamoaviy loyihalar, xayriya ishlari yoki ijtimoiy faoliyat orqali axloqiy qadriyatlarni amaliyotda qo'llashni o'rganadilar

2. Madaniy identifikatsiyani mustahkamlash – tarix, an'anaviy san'at, falsafa va ma'naviy qadriyatlar ta'lim jarayoniga integratsiya qilingan. Bu orqali yoshlarga o'z madaniy merosini anglash, hurmat qilish va uni keyingi avlodlarga yetkazishga yordam beriladi.

Maktablarda chado (choy marosimi), [5] ikebana (gullarni tartibga solish), kaligrafiya (shodo)[8] kabi an'anaviy san'atlar o'rgatiladi. Bundan tashqari an'anaviy musiqa, raqs va teatr (masalan, Noh va Kabuki) maktablarda namoyish etiladi va o'rganiladi. Hattoki, an'anaviy festivallar (matsuri) va bayramlar ham ta'lim jarayoniga kiritilgan. Ma'naviy qadriyatlarni asrashda yapon falsafasi, bushido (samuraylar kodeksi) [2] va zen buddizm kabi oqimlar haqida bilim beriladi. Halollik, mas'uliyat, jamoaviy ruh va tabiatga hurmat kabi tushunchalar ta'limda muhim o'rin tutadi. Madaniy merosni saqlab qolish uchun maktablarda an'anaviy liboslar (kimono) kiyish, an'anaviy o'yinlar va sport turlari (masalan, kendo, judo) o'rgatiladi. O'quvchilar uchun tarixiy joylarga ekskursiyalar va madaniy tadbirlar ham tashkil etiladi.

3. Media va axborot xurujiga qarshi kurash – maktablarda o'quvchilarga mustaqil tafakkur qilish va axborotni tahlil qilish bo'yicha maxsus kurslar o'qitiladi. Media savodxonligi (media literacy) va axborotni tahlil qilish bo'yicha maxsus kurslar tashkil qilingan. Bu kurslar orqali o'quvchilarga mustaqil fikrlash, axborot manbalarini tanqidiy baholash va noto'g'ri ma'lumotlardan (misinformation) qanday qochish kerakligi o'rgatiladi. Bu Yaponiyaning zamonaviy ta'lim tizimining muhim qismidir. Zamonaviy dunyoda axborot oqimi juda kuchli, shuning uchun noto'g'ri ma'lumotlar va manipulyatsiyalar tez tarqaladi. Yaponiyada bu kurslar orqali yoshlarni axborot xurujiga qarshi tayyorlashga harakat qilinadi.

Hukumat "Hikikomori"[1] (o'zini jamiyatdan yakkalash) muammosiga qarshi psixologik va ijtimoiy dasturlarni amalga oshirmoqda.

Germaniya ma'naviy marginallashtirishga qarshi kurashishning ijtimoiy jihatiga alohida urg'u beradi. Bu model jamiyatda barcha guruhlar o'rtasida madaniyatlararo muvofiqlikni ta'minlashga harakat qilmoqda. Germaniyada amalga oshirilayotgan yoshlar siyosati va multikulturalizmga oid tashabbuslar jamiyatda yangi madaniy qadriyatlar yaratishga va ijtimoiy integratsiyani kuchaytirishga xizmat qilmoqda.

Germaniya hukumati ma'naviy integratsiya siyosatiga asoslangan dasturlarni, xususan, ma'naviy va diniy ongni shakllantirishga qaratilgan ko'plab loyiha va tashabbuslarni amalga oshiradi. Bu tashabbuslarda, ayniqsa, imkoniyati cheklangan va etnik jihatdan boy jamiyatlar o'rtasida samarali ijtimoiy aloqalar o'rnatish e'tiborga olinadi. Germaniyada axborot texnologiyalari orqali ijtimoiy tarmoqlar va onlayn platformalar orqali ma'naviy qadriyatlar va ijtimoiy hamjihatlikni rivojlantirishga qaratilgan o'quv dasturlari mavjud. Davlat darajasida madaniy merosni saqlash uchun raqamli arxivlar yaratish — masalan, Deutsche Digitale

Bibliothek (Germaniya Raqamli Kutubxonasi), bu platformada madaniy va tarixiy merosni ommaga ochiq qilish orqali saqlab qolish mexanizmlari ishlab chiqilgan.

Fuqarolik jamiyati va ijodiy soha vakillari tomonidan ijtimoiy tarmoqlarda kampaniyalar va ta'lim loyihalari ham faol ishlamoqda. Bu yo'nalishda Goethe-Instituti ishlari va turli madaniy loyihalarni misol sifatida ko'rsatish mumkin. NetzDG dasturi ham davlat miqyosidagi loyihadir. To'liq nomi Netzwerkdurchsetzungsgesetz, bu "Ijtimoiy tarmoqlarni tartibga solish to'g'risidagi qonun" bo'lib, Germaniyada 2017-yilda qabul qilingan. U ko'pincha "Social Media Law" deb ham yuritiladi. Bu qonunning asosiy maqsadi — ijtimoiy tarmoqlarda nafrat qo'zg'atuvchi nutq (hate speech), soxta axborot (fake news) va ekstremistik kontent tarqalishining oldini olishdir. NetzDG dastlab nafrat qo'zg'atuvchi nutq va ekstremizmga qarshi kurashish uchun ishlab chiqilgan bo'lsa-da, u madaniy qadriyatlarni himoya qilish va soxta axborot orqali madaniy buzilishlarning oldini olish bilan ham bog'liq bo'ldi. Germaniya o'z tarixidan kelib chiqib, ijtimoiy tarmoqlarda:

Demokratiya qadriyatlarini targ'ib qilish

Milliy tarix va madaniy meros haqida noto'g'ri ma'lumotlarga qarshi kurash

Yoshlar orasida madaniy savodxonlikni oshirish kabi maqsadlarni ham ilgari surmoqda.

Turkiya ma'naviy marginallashuvga qarshi kurashishda ota-onalar va jamiyatning o'zaro hamkorligiga katta ahamiyat beradi. Turkiya davlatining asosiy maqsadi – musulmon jamiyatiga xos ma'naviy qadriyatlarni saqlash va yoshlarni bu qadriyatlar asosida tarbiyalash.[6]

Turkiyada axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan birga, ular ma'naviy tarbiya dasturlarini internet platformalarida va ijtimoiy tarmoqlarda faol tarzda targ'ib qilishni boshladilar. Bunda yoshlarning ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishi va yoshlarning bu tarmoqlardan oladigan ma'naviy tarbiyasini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratiladi. [3]

Turkiyaning samarali strategiyalari orasida diniy va ma'naviy qadriyatlarni yosh avlodga o'rgatishga qaratilgan diniy va axloqiy ta'lim fani — DKAB [12] (Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi) ya'ni "Din va axloq ta'limi" dasturini ajratish mumkin. Bu dasturda yoshlarni axloqiy jihatdan barqaror va jamiyatda mehnat etishga tayyorlashga alohida ahamiyat beriladi.

Turkiya madaniy qadriyatlarni saqlashda:

Yuridik va institutsional asoslarni kuchaytirish

Mahalliy hamjamiyatlarni jalb qilish

Raqamli texnologiyalar va raqamli arxivlarni rivojlantirish

UNESCO bilan faol hamkorlik qilish. [13]

Nomoddiy madaniy merosga alohida e'tibor qaratish kabi yo'llar bilan faoliyat yuritmoqda.

Har bir mamlakat marginallashuvga qarshi o'ziga xos yondashuvni tanlagan:

Singapur marginallashuvga qarshi kuchli davlat nazorati va ijtimoiy integratsiya mexanizmlariga tayangan holda kurashadi.

Yaponiya ma'naviy marginallashuvga qarshi kurashda an'anaviy madaniy qadriyatlar va jamiyatning ichki mexanizmlariga tayanadi.

Germaniya marginallashuv muammosini yechishda ijtimoiy davlat modeli, fuqarolik jamiyati va inklyuziv ta'limga tayanadi.

Turkiya marginallashuv muammosiga qarshi davlat va diniy institutlarning uyg'unligiga asoslangan yondashuvni qo'llaydi.

Har bir modelning o'ziga xos ijobiy va salbiy jihatlari mavjud bo'lib, ularning samaradorligi mahalliy sharoit va ijtimoiy ehtiyojlarga bog'liq.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan tahlillardan kelib chiqib, ma'naviy marginallashuvdan himoyalashda Singapur, Yaponiya, Germaniya, Turkiya kabi ilg'or davlatlarning tajribalari juda muhimdir. Har bir davlat o'zining madaniy, ijtimoiy va diniy xususiyatlariga mos ravishda turli yondashuvlarni qo'llagan. Singapurning ma'naviy marginallashuvga qarshi kurashishda olib borgan ishlari, o'quv tizimining ma'naviy-ta'limiy salohiyatini oshirishga qaratilgan siyosati bilan ajralib turadi. Axborot texnologiyalarining samarali ishlatilishi va yoshlarni ma'naviy qadriyatlar asosida tarbiyalash bo'yicha ulkan yutuqlarga erishilgan. Yaponiya modeli O'zbekistonga ijtimoiy uyg'unlik va milliy qadriyatlarni mustahkamlash bo'yicha foydali tajriba bera oladi. Ta'lim orqali milliy tarbiya, an'anaviy va zamonaviy qadriyatlar uyg'unligi – asosiy jihatlardir. Bu model O'zbekiston uchun ijtimoiy barqarorlikni oshirish va yoshlar marginallashuvini kamaytirish bo'yicha samarali yechimlar bera oladi. Germaniya modelida jamiyatning ijtimoiy barqarorligini ta'minlashda multikulturalizm va madaniyatlararo o'zaro hurmatni rivojlantirishga qaratilgan dasturlar muvaffaqiyatli tarzda amalga oshirilmoqda. Turkiya esa o'zining diniy qadriyatlaridan foydalanib, yoshlarni axloqiy va diniy ta'lim orqali jamiyatning asosiy qadriyatlariga moslashtirishga muvaffaq bo'lmoqda.

Bundan kelib chiqqan holda, har bir davlatning o'ziga xos ijtimoiy-madaniy xususiyatlari va milliy qadriyatlari ularning ma'naviy marginallashuvga qarshi kurashish strategiyalarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu tajribalardan O'zbekistonning o'z sharoitiga mos keladigan strategiyalarni ishlab chiqish mumkin. Yuqorida keltirilgan tahlillar asosida quyidagi taklif va tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

1. Ma'naviy tarbiya va axloqiy me'yorlarni yoshlar orasida shakllantirish uchun barcha ta'lim muassasalarida, ayniqsa maktablarda, maxsus dasturlar va kurslar tashkil etish zarur. Bu dasturlar axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishni o'z ichiga olgan holda, yoshlarni ma'naviy qadriyatlar va jamiyatga foydali fuqaro sifatida tarbiyalashga qaratilgan bo'lishi lozim;

2. Multikulturalizmga oid ta'limni O'zbekistonning ijtimoiy-madaniy muhitiga mos ravishda rivojlantirish, madaniyatlararo aloqalarni mustahkamlashga qaratilgan maxsus treninglar va simpoziumlar tashkil etish kerak;

3. Jamiyatni diniy va axloqiy qadriyatlar asosida integratsiya qilishga qaratilgan davlat dasturlarini ishlab chiqish lozim. Bu dasturlar, xususan, yoshlar o'rtasida diniy sabr-toqatni rivojlantirish va axloqiy me'yorlarga rioya qilishni rag'batlantirishga xizmat qilishi kerak;

4. Axborot texnologiyalarini ta'lim jarayonlariga kiritish va ularni yoshlarning ma'naviy qadriyatlarini rivojlantirish uchun samarali vosita sifatida qo'llash muhim. Bu jarayonda, internet platformalari va ijtimoiy tarmoqlar orqali yoshlarni ma'naviy salohiyatini oshirishga qaratilgan o'quv dasturlari amalga oshirilishi zarur;

5. Ma'naviy integratsiya siyosatini kuchaytirish maqsadida, singapurliklarning tajribasini o'rganib, yoshlar uchun maxsus ma'naviy kurslar tashkil etilishi mumkin. Shuningdek, ta'lim tizimi orqali yoshlarni jamiyatdagi muammolarga qarshi turishga tayyorlashda yordam beradigan materiallar ishlab chiqish kerak.

O'zbekistonning ijtimoiy, madaniy va diniy muhitini inobatga olgan holda, yuqorida keltirilgan tavsiyalarni amalga oshirish mumkin. Ayniqsa, ta'lim tizimiga kiritilgan islohotlar, axborot texnologiyalaridan foydalanish O'zbekistonda ma'naviy marginallashuvdan

himoyalanişning samarali mexanizmlarini yaratadi. Bu jarayonda yoshlarni ma'naviy tarbiyalash va jamiyatning ijtimoiy barqarorligini ta'minlashda axborot texnologiyalari va zamonaviy usullarni joriy qilish muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Artusi N., et al. Hikikomori, a risk factor for life-threatening malnutrition: a case report of an emergency within the vulnerability. *Emergency Care Journal*. 2025.
2. Bennett A. *Bushido and the Samurai: Moral Values and Ethics in Japanese Warrior Culture*. Tuttle Publishing. 2017.
3. Çakmak H. Digital Heritage in Turkey: Using ICT for Cultural Preservation. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 22(3), 2022. – P. 121-135.
4. Cummings W. K. *Moral education in Japan: Values in a global context*. University of Tokyo Press. 2015.
5. Inoue M. *Chado and Kado: Traditional Japanese Arts and Durable Well-Being*. Palgrave Encyclopedia of the Health Humanities. Springer. 2023.
6. Kaya Y. Cultural Heritage Protection in Turkey: Legislative Framework and Institutional Mechanisms. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 13(1). 2023. 54-72.
7. Nakano R., & Zhu, Y. Heritage as soft power: Japan and China in international politics. *International Journal of Cultural Policy*, 26(7). 2020. – P. 869–881.
8. Sato S. *Shodo: The Quiet Art of Japanese Zen Calligraphy*. Tuttle Publishing. 2014.
9. Shakambarov, A. A. (2023). MA'NAVIY MARGINALLASHUV YOSHLAR MA'NAVIYATI SHAKLLANISHIGA XAVF SOLUVCHI TAHDID SIFATIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(6), 418-422.
10. Terui T. Lost in Translation: Japan Heritage and the New Direction of Heritage Policy in Japan. In: Kawashima, N., Ferilli, G. (eds) *Cultural Heritage in Japan and Italy*. Creative Economy. Springer, Singapore. 2024.
11. Topçu S. Intangible Cultural Heritage Safeguarding in Turkey: Case Studies and Policy Approaches. *International Journal of Intangible Heritage*, 18. 2023. – P. 47-62.
12. Yıldırım K.Ş., & Karataş E.B. (DKAB) Teachers About Measurement and Evaluation Process: Izmir Case. 2024.
13. Yılmaz A. UNESCO and Turkey: Heritage Policy Intersections. *Heritage & Society*, 15(2). 2022. – P. 133-148.
14. Шакамбаров, А. А. (2023). ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ И ЗНАЧЕНИЕ ДУХОВНОЙ МАРГИНАЛИЗАЦИИ. *International scientific journal of Biruni*, 2(2), 133-137.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

A MODERN ANALYSIS OF JALALID-DIN RUMI'S GNOSIOLOGY

Samadov Jonmurod,

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

Lecturer of the Department of History and Philosophy

E-mail: samadov@mail.ru

Abstract. Jalaluddin Rumi, as a mystic, poet and thinker, is known not only for his spiritual and philosophical views, but also for his gnosiological approaches. His gnosiological views are based primarily on the principles of divine enlightenment, intuitive knowledge and understanding of truth by the heart. The article presents reflections on Jalaluddin Rumi's theory of knowledge and the current state of its study.

Keywords: gnosiology, Sufism, intuitive knowledge, enlightenment, truth, divine enlightenment, levels of knowledge.

JALOLIDDIN RUMIY GNOSEOLOGIIYASINING ZAMONAVIY TAHLILI

Samadov Jonmurod

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Tarix va falsafa kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Jaloliddin Rumiý tasavvuf ahli, shoir va mutafakkir sifatida nafaqat ma'naviy-falsafiy qarashlari, balki gnoseologik yondashuvlari bilan ham mashhurdir. Uning gnoseologik qarashlari asosan ilohiy ma'rifat, intuitiv bilim va qalb orqali haqiqatni anglash tamoyillariga asoslangan. Ushbu maqolada Jaloliddin Rumiýning bilish nazariyasi, uning bugungi kundagi o'rganilish holati haqida fikr-mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: gnoseologiya, tasavvuf, intuitiv bilish, ma'rifat, haqiqat, ilohiy ma'rifat, bilish darajalari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N35>

Kirish. Jaloliddin Rumiý o'zining tasavvufiy g'oyalari orqali haqiqiy bilimga erishishning intellektual, ma'naviy va sezgi jarayonlari o'rtasidagi uyg'unlikni ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, haqiqiy bilim nafaqat tashqi idrok va analitik tafakkur orqali, balki qalbning poklanishi, sezgining rivojlanishi va ruhiy tajribalar orqali hosil bo'ladi. Rumiý gnoseologiyasining asosiy tamoyillaridan biri qalbni poklash va ruhiy bilimga erishish jarayonini anglashda yotadi. Bu qarashlar zamonaviy psixologiya, nevrologiya va fenomenologiya sohalarida o'zining izlarini qoldirgan va bugungi kundagi bilimlar bilan bog'lanib, yangi yondashuvlarni shakllantirgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Rumiý ilm-fan va bilimni faqat tashqi idrok va aql orqali erishiladigan narsalar sifatida ko'rmaydi. Uning gnoseologiyasida haqiqiy bilim, aqldan yuqori bo'lgan, qalbni poklash va ichki sezgini rivojlantirish orqali erishiladigan bir tushuncha sifatida qaraladi. Rumiý o'zining «Masnaviy» asarida, haqiqiy ilmning qalbni poklash, sezgini rivojlantirish va Alloh bilan birlashish orqali erishilishini ta'kidlaydi. U bilimni faqat tashqi ko'rinish yoki aqliy tushuncha orqali anglamaydi, balki u insonning ichki dunyosiga chuqur kirib, uni haqiqiy ma'naviy haqiqatlarga olib keladi [4].

Zamonaviy psixologiyada Carl Rogers va Abraham Maslow kabi psixologlar shaxsiy rivojlanish va ichki poklanish orqali haqiqiy bilimga erishish yo'llarini ko'rsatgan. Rogers o'zining "mijoz-markazli davolash» metodida insonning o'z ichki dunyosiga, uning tuyg'ulariga va subyektiv ta'siriga e'tibor berish zarurligini ko'rsatadi. Uning fikriga ko'ra, insonni haqiqiy bilimga erishishga yo'naltiradigan omil – o'zini anglash va o'z qalbini tushunishdir. Maslow esa, o'z ehtiyojlar piramidasi orqali insonning ruhiy va ma'naviy ehtiyojlarini eng yuqori ehtiyoj sifatida keltirgan va bu ehtiyojlar orqali haqiqiy o'z-o'zini amalga oshirish mumkinligini ko'rsatgan. Bu yondashuvlar Rumiyni gnoseologiyasi bilan uyg'unlashadi, chunki Rumiyni ham qalbni poklash orqali haqiqiy bilimga erishish imkoniyatini ko'rgan.

Muhokama. Zamonaviy psixologiya va nevrologiya sohalarida Daniel Goleman o'zining "Emotional Intelligence" [1] kitobida, his-tuyg'ularni boshqarish va ularni to'g'ri yo'naltirishning ilmiy asoslarini tushuntiradi. Goleman emotsional intellektning aql bilan qanday o'zaro aloqasi borligini tahlil qiladi va shaxsning aqliy rivojlanishi uchun his-tuyg'ularni anglash va boshqarishning ahamiyatini ko'rsatadi. Bu Rumiyni gnoseologiyasiga to'liq mos keladi, chunki Rumiyni ham haqiqiy bilimga erishish uchun aqlni cheklab, qalb va sezgilarni rivojlantirish zarurligini ta'kidlaydi. Goleman fikriga ko'ra, his-tuyg'ularni boshqarish orqali inson o'zini yaxshiroq anglaydi, bu esa haqiqiy bilimga olib keladi.

Rumiyni «Masnaviy»da ilmning hosil bo'lishini quyidagicha tushuntiradi: «Haqiqiy ilm qalbning ichidan chiqadi». [4]

Transpersonal psixologiyada o'z-o'zini anglash va ma'naviy tajribalarni chuqur anglash orqali haqiqiy bilimga erishish mumkin deb qaraladi. Rumiyni va transpersonal psixologiya uchun o'rtaidagi umumiy nuqta, ichki dunyoni anglash va yuqori ruhiy holatlarni kashf etish orqali haqiqiy haqiqatni topishdir. Rumiyni qalbni poklash haqidagi qarashi, bu yondashuvlar bilan to'liq uyg'unlashadi.

Postmodernizm haqiqatning subyektivligi va har bir insonning individual tajribasi muhim ahamiyat kasb etadi. Michel Foucault va Jean-François Lyotard kabi postmodernist faylasuflar haqiqatni tashqi obyektiv asoslardan emas, balki har bir insonning subyektiv va o'ziga xos tajribasidan shakllanishini ta'kidlaydilar. Bu qarash Rumiyni haqiqiy bilimni insonning ichki dunyosini anglash orqali olish haqidagi fikriga juda o'xshaydi. Rumiyni haqiqiy bilimni tashqi ko'rinishlarni faqat aql bilan anglash emas, balki qalbni poklash orqali, ichki dunyo va ruhiy tajriba orqali topishni taklif qiladi. Bu postmodernizmning subyektiv haqiqat va individual tajriba tushunchalariga juda mos keladi. Shunday qilib, Rumiyni gnoseologiyasi haqiqatning subyektivligini ta'kidlagan postmodern yondashuvlar bilan uyg'unlashadi [1].

Rumiyni gnoseologiyasi, uning ilm va ma'naviyatga bo'lgan qarashlari, psixoterapiya sohasidagi yondashuvlar bilan ham o'zaro bog'liq. Ayniqsa, gumanistik psixoterapiya va transpersonal psixoterapiya tizimlari Rumiyni ta'limotlarining zamonaviy psixoterapevtik kontekstda aks etgan shakllarini taqdim etadi. Abraham Maslow va Carl Rogersning ishlarida insonning haqiqiy potensialini ro'yobga chiqarish, o'zini anglash, ichki poklanish va hissiy erkinlikka erishish orqali psixologik sog'lomlikka erishish, Rumiyni «qalbni poklash» haqidagi g'oyalarini tasdiqlaydi. Ularning yondashuvlarida insonning ruhiy va hissiy holatlari muhim ahamiyatga ega, bu esa Rumiyni haqiqiy bilim va ruhiy bilimga erishish haqidagi fikrlariga to'g'ri keladi [2].

Maslouni «o'z-o'zini amalga oshirish» tamoyili insonning o'z potensialini to'liq anglashini, o'z ichki kuchlarini rivojlantirishni nazorat qiladi. U ma'naviy yoki ruhiy yuksalish

uchun individual o'sish zarurligini ta'kidlaydi. Rumiyo'zining "Masnaviy" asarida haqiqiy ilmga erishish uchun shaxsning qalbini poklashi, ichki dunyosini tozalashi zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, Carl Rogersning «Genuine Self» (Haqiqiy o'zlik) konsepsiyasi ham Rumiyning tasavvufiy o'z-o'zini anglash va ichki haqiqatga yetishish tamoyilini qo'llab-quvvatlaydi.

Rumiyning «Masnaviy»da qalbni poklash haqidagi ta'limoti va Maslowning shaxsiy o'sish haqidagi tushunchalari bir-birini to'ldiradi, chunki ikkalasi ham insonning haqiqiy bilimga erishish uchun ichki dunyosini tozalashi va ruhiy olamini kengaytirish zarurligini ta'kidlaydi [4].

Natija. Rumiyo'zining gnoseologiyasida haqiqiy bilimni faqat tashqi ko'rinishlar va aql bilan aniqlanadigan narsalar sifatida emas, balki insonning ichki sezgilari, intuitiv bilishi va ruhiy tajribalari orqali olishni ko'rsatadi. Bu qarashlar zamonaviy psixologiya va psixofiziologiya sohalarida, his-tuyg'ular va aqlning o'zaro aloqasi haqida ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Antonio Damasio o'zining «Descartes' Error» asarida his-tuyg'ular va aqlning o'zaro bog'liqligini va insonning qaror qabul qilish jarayonida his-tuyg'ularning ahamiyatini ko'rsatadi. Damasio insonning miyaning ayrim qismlari orqali his-tuyg'ularni qanday boshqarishi va bu his-tuyg'ularning qaror qabul qilishga qanday ta'sir ko'rsatishini tahlil qiladi. Bu fikrlar, Rumiyning qalbni poklash va ruhiy bilimga erishish haqidagi qarashlari bilan uyg'unlashadi, chunki Damasio nazariyalariga ko'ra, haqiqiy bilimni shakllantirishda sezgi va hissiy tajriba asosiy o'rin tutadi. Damasio fikriga ko'ra, insonning his-tuyg'ulari uning miya faoliyati bilan bog'liq bo'lib, ularsiz mantiqiy va aqliy faoliyatning samarali bo'lishi mumkin emas. Bu esa Rumiyning his-tuyg'ularni rivojlantirish orqali haqiqiy bilimga erishish haqidagi ta'limotini tasdiqlaydi [3].

Jaloliddin Rumiyo'zining gnoseologiyasidagi haqiqiy bilimga erishish jarayoni zamonaviy ilmiy tahlil va psixologik yondashuvlar bilan bir-birini to'ldiradi. Rumiyo'zining qalbni poklash va sezgini rivojlantirish orqali haqiqiy bilimga erishish zarurligini ta'kidlagan bo'lsa, zamonaviy psixologiya, nevrologiya va psixoterapiya ushbu jarayonlarni ilmiy nuqtai nazardan tushuntirib beradi. Goleman, Rogers, Maslow, Csikszentmihalyi va Damasio kabi olimlar, his-tuyg'ularni boshqarish, ichki poklanish va intuitiv bilimning ahamiyatini tushuntiradilar, bu esa Rumiyo'zining gnoseologiyasining zamonaviy ilmiy yondashuvlar bilan uyg'unligini ko'rsatadi. Rumiyning haqiqiy bilimga erishishdagi g'oyalari, nafaqat tasavvufiy tajribalarni, balki zamonaviy psixologik va neyrofiziologik tadqiqotlarni ham o'zida aks ettiradi.

Jaloliddin Rumiyo'zining falsafasida haqiqiy bilimga erishish uchun his-tuyg'ular va aqlning uyg'unligi zarur. Rumiyo'zining ilmni nafaqat tashqi idrok va aql orqali, balki qalbning chuqur sezgilari va ruhiy tajribalari orqali olishni ta'kidlaydi. Unga ko'ra, haqiqiy bilim – bu insonning ichki dunyosiga, qalbiga va ruhiga chuqur kirib borishni talab qiladi. Bu fikr zamonaviy psixologiya va fenomenologiya sohalarida qo'llab-quvvatlanadi, chunki bu ilmiy yo'nalishlar ham aql va his-tuyg'ularning uyg'unligi, shaxsiy va ma'naviy rivojlanishning ahamiyatini ta'kidlaydi [2].

Jaloliddin Rumiyo'zining falsafasida ontologiya va gnoseologiya o'rtasidagi bog'liqlik juda katta ahamiyatga ega. Rumiyo'zining uchun, insonning mohiyati Allohning nuridan keladi va haqiqiy bilimga erishish faqatgina bu nurni anglash orqali amalga oshadi. Uning ontologik va gnoseologik qarashlari o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, haqiqiy bilimga erishishning yo'llari nafaqat aql va tashqi idrok orqali, balki qalbni poklash va ichki sezgilarni rivojlantirish orqali ham mumkinligini ko'rsatadi. Rumiyo'zining haqiqiy bilimning ilmiy va ruhiy integratsiyasini ta'kidlaydi va

uning fikrlariga ko'ra, haqiqatni tushunish, insonning ichki olamini va Alloh bilan bo'lgan aloqasini anglashdan boshlanadi.

Rumiy ontologik jihatdan insonni Allohning nuridan kelgan, mukammal bir mavjudot sifatida ko'radi. Bu nuqtai nazar, uning gnoseologik qarashlari bilan bevosita bog'lanadi, chunki haqiqiy bilimga erishish, insonning o'zining ichki mohiyatini, ya'ni Allohning nuri bilan birlashgan qalbini tushunishdan boshlanadi. Rumiyga ko'ra, insonning ichki dunyosini anglash uning haqiqiy mohiyatini, ya'ni Allohning nurini ko'rish imkonini beradi. Bu fikr gnoseologiyaning asosiy prinsiplariga ham bevosita ta'sir qiladi, chunki haqiqiy bilim faqat tashqi idrok va aql orqali erishilmaydi, balki ichki his-tuyg'ular va sezgini rivojlantirish orqali erishiladi.

Jaloliddin Rumiy haqiqiy bilimni anglash jarayonini quyidagicha tasvirlaydi: "Haqiqiy bilim – bu qalbni sevgi bilan poklashdir. Sevgi qalbni yoritadi, ilm esa uni mustahkamlaydi». [4] Bu yerda sevgining ilm bilan uyg'unlashishi ko'rsatilgan. Rumiy bilimni nafaqat aql orqali olishni, balki qalbni poklash va uni sevgi bilan yoritishni zaruriyat deb biladi. Sevgi qalbni ochadi va undagi ruhiy yoritishni kuchaytiradi, ilm esa uni mustahkamlaydi. Ushbu fikr, aql va his-tuyg'ularning uyg'unlashgan holda ishlashining ahamiyatini ta'kidlaydi.

Rumiyning gnoseologik qarashlari aql va his-tuyg'ular o'rtasidagi integratsiyani ham o'z ichiga oladi. Unga ko'ra, aql va his-tuyg'u ikkita alohida vosita bo'lsa-da, ular bir-birini to'ldiruvchi va bilimni tushunishda bir-biriga muhtoj bo'lgan komponentlardir. Rumiy aqlni faqat tashqi haqiqatlarni tushunishga qodir deb hisoblaydi, lekin aqlning cheklangan imkoniyatlari qalb va sezgi orqali to'ldirilishi kerak. Shunday qilib, haqiqiy bilimga qalbning tozaligi va his-tuyg'ularning yuksalishi orqali erishiladi. Bu, nafaqat ilmiy, balki ma'naviy rivojlanish uchun ham zaruriyatdir.

"Masnaviy"da Rumiy shunday yozadi:

«Aql qalbni to'ldirib, uni mukammallashtiradi. Ammo qalb aqlni yoritadi va uni haqiqiy bilim bilan kuchaytiradi». [4] Bu ifoda aql va qalb o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni va bir-birini to'ldirishini ko'rsatadi. Aql faqat mantiqiy va tashqi haqiqatlarni tushunishga imkon beradi, lekin qalb ichki haqiqatni va sezgini anglashda yordam beradi. Rumiy bu ikki unurning uyg'unligini bilimga erishishning asosiy yo'li sifatida qaraydi.

Xulosa. Jaloliddin Rumiy falsafasida ontologiya va gnoseologiya o'rtasidagi bog'liqlik insonning haqiqiy bilimga erishish yo'lini belgilaydi. Rumiyga ko'ra, insonning mohiyati Allohning nuridan kelgan va haqiqiy bilimga erishish, qalbni poklash va sezgini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi. Aql va his-tuyg'ular o'rtasidagi integratsiya bilim olish jarayonida zarur bo'lgan asosiy komponentlardir. Rumiy qalbni sevgi bilan poklash va ilmni kuchaytirish orqali haqiqiy bilimga erishishning yuqori darajasini ta'kidlaydi. Bu yondashuv, nafaqat tasavvufda, balki zamonaviy psixologiya va gnoseologiyada ham katta ahamiyatga ega.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Goleman, D. When smart is dumb. In. Emotional Intelligence. – New York: Bantam, 1995. – P. 33-45.
2. Husserl, Edmund Ideas: General Introduction to Pure Phenomenology. – New York: Routledge, 1931. – 424 p.
3. Lyotard Jean-Francois. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984. – Pp. 71-82.
4. Rumiy Jaloliddin. Masnaviy Ma'naviy. – Tehron. 2015.

5. Schimmel Annemarie. Zafarli Quyosh: Jaloliddin Rumiy asarlarini o'rganish. – Shambhala nashrlari, 1993.
6. Uralov, D. (2024). JAMIYAT XAVFSIZLIGI VA BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA SOG'LOM MAFKURALARNING ROLI: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR. *International scientific journal of Biruni*, 3(1), 222-228.
7. Dilshodbek, U. (2025). THE IMPORTANCE OF THE VIEWS OF CHILDREN'S EDUCATION AND MORAL VIRTUES IN THE WORKS OF IBN SINA TODAY. *Western European Journal of Historical Events and Social Science*, 3(02), 41-44.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

NORM ISSUES IN JOSEPH HAMADONIUS' TEACHING ON THE HARMONY OF MAN AND THE UNIVERSE

Barnoev Sanjar Kurbanovich,

Deputy director of the academic lyceum of Bukhara
independent researcher of Bukhara State University

Abstract. In this article, Khoja Yusuf Hamadani's "Risola fi annal-kavna musaxxarun lil-inson" (Treatise on the subjugation of the universe to man) analyzes his views on being and the place of man in it. Issues about the role of man in existence and vice versa about the importance of being in human life are also approached in detail.

Keywords: man, criterion, universe, being, norm, man, ego, mathematics, perception, will, honesty, nature, bite.

YUSUF HAMADONIYNING INSON VA KOINOT UYG'UNLIGIGA OID TA'LIMOTIDA ME'YOR MASALALARI

Barnoev Sanjar Qurbonovich

IIV Buxoro akademik litseyi direktori o'rinbosari

Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: sbarnoev@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xoja Yusuf Hamadoniyning "Risola fi annal-kavna musaxxarun lil-inson" (Koinotning insonga bo'ysundirilgani haqida risola) asarida borliq va unda insonning o'rni haqidagi fikr-mulohazalari tahlil qilingan. Borliqda insonning o'rni va aksincha borliqning inson hayotidagi ahamiyati haqidagi masalalarga ham atroflicha yondashilgan.

Kalit so'zlar: inson, mezon, koinot, borliq, me'yor, inson, nafs, riyo, idrok, iroda, halollik, tabiat, luqma.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N36>

Kirish. Borliq masalasi bugungi kunga qadar barcha soha vakillari tomonidan eng ko'p tadqiq etilayotgan muammolardan biridir. Borliq tushunchasini turli zamon va makonlarda yashab o'tgan ko'plab faylasuf va mutafakkirlar o'z davri, bilim va dunyoqarashi doirasida izohlashga harakat qilganlar. Biz mana shu izoh va qarashlarni aslo inkor etmagan holda, hozirgi kunda borliq tushunchasiga berilayotgan ta'rifni keltirib o'tishni lozim topdik. borliq moddiylik, ma'naviylik, o'tmish, kelajak, o'lim, hayot, ruh va jismni qamrab oluvchi tushunchadir. "Atrofimizdagi olam, odam, tabiat, jamiyat, tafakkur, o'y, g'oya, xayollarimizning bari birday mavjuddir, ular turli tarz va shakllarda namoyon bo'lib, mavjudlik belgisi ostida umumlashib, borliq tushunchasiga kiradi" [3:56].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Xoja Yusuf Hamadoniyning ontologik qarashlari haqida M. Riyohiy, N. Komilov, M. Boltayev, U. Ergashev kabi tasavvufshunos olimlar o'z tadqiqotlarida qisqacha to'xtalganlar. G. Navro'zova va N. Nurmatovalarning "Yusuf Hamadoni — yetti pirning ustoz" deb nomlangan monografiyalarida Yusuf Hamadoniyning "Koinotning insonga bo'ysundirilgani haqida risola" asari chuqur tahlil etilgan. Ushbu tadqiqot ishida

shuningdek, Xoja Abduxoliq G'ijduvoniyning "Maqomoti Yusuf Hamadoni" asariga ham murojaat etildi.

Muhokama va natijalar. Yusuf Hamadoni o'zining "Koinotning insonga bo'ysundirilgani haqida risola"sida inson har tomonlama kamolga yetmog'i uchun borliq bilan uyg'unlikka erishishi lozimligini uqtiradi. Inson barcha jonzoqlar ichidan aziz va mukarram etib tanlandi, biroq bu "tanlov" unga imtiyozdan ko'ra ko'proq mas'uliyat yuklaydi. Borliq bilan uyg'unlikka erishmoq avvalambor me'yorni talab etadi. Bu yerda inson har doim tabiatdan olishi emas, balki berishi, qaysi ma'nodaki, unga ehtiyotkorona munosabatda bo'lmog'i, faqatgina ehtiyojlari doirasida uning ne'matlarini istifoda etmog'i, ba'zan uni "ta'mirlab", yetkazgan zararini qoplamog'i lozim. Barcha maxluqlar tabiat in'omlaridan faqatgina ehtiyojlari chegarasida foydalanadi. Biror jonivor qorni to'rganidan keyin o't-o'lanni payhon qilmaydi, daraxtni sindirmaydi, tuproqni toptamaydi, suvni isrof qilmaydi. Biroq inson bu qoidaga ko'p hollarda bo'ysunmaydi. Bu yerda ham nafs ammora insonni tabiatga ochko'zlik va vahshiylik bilan munosabatda bo'lishga chorlaydi. Insonning kalabinligi, shafqatsizligi va ochko'zligi tufayli tabiat doim azob chekadi, o'zining bebaho boyliklaridan birin-ketin mosuvo bo'ladi. Insonning kalabinligi shundaki, uning tabiatga bo'lgan bunday munosabati o'ziga albatta katta falokatlar keltirishini anglamaydi, anglasa ham parvo qilmaydi.

Insoniyatning xudbinlikka asoslangan texnokratik taraqqiyoti shunday xatarli nuqtaga kelib qoldiki, ona tabiatning million yillarga tatigulik, o'zaro uyg'unlik zahirida kechirib kelayotgan hayoti oxirlab borayotgandek tasavvur uyg'otadi. Hayvonot-nabotot olamining gultoji baniy bashar yalpi iste'molchilikka asoslangan taraqqiyot yo'lida ona tabiatni talon-taroj qilib uning ekologik qiyofasini butunlay o'zgartirib yubordi. Albatta, texnokratik taraqqiyotning inson baxti va saodati uchun ahamiyatini inkor etib bo'lmaydi. Lekin taraqqiyot uchun hech bir qadam tabiatni poymol etish evaziga bosilmasligi kerak.

Tasavvuf ta'limoti tarixiga nazar soladigan bo'lsak, inson va koinot, inson va tabiat, ularning o'zaro munosabati, insonning borliqdagi o'zni va borliqning inson hayoti va takomili uchun ahamiyati haqida asarlarni uchratmaymiz. Bu shundan dalolat beradiki, Yusuf Hamadoni tasavvuf shayxi bo'lishi bilan bir qatorda dunyoviy masalalardan uzilib qolmagan, o'zi ta'kidlaganidek doimo "hush dar dam", "nazar bar qadam", "safar dar vatan" va "xilvat dar anjuman" maqomida bo'lgan.

Yusuf Hamadoniyning "Rutbat ul-hayot" asarining mazmun mohiyatida insonning Alloh tomonidan barcha maxluqlarning avvali, azizi va sarvari etib tanlangani g'oyasi yotadi. Mana shu g'oya mutasavvuf olimning "Borliqning insonga bo'ysundirilgani haqida risola"da yanada rivojlantiriladi. Asar avvalidayoq muallif Alloh taologa hamdlar aytish mobaynida inson Alloh tomonidan ojiz va muhtojligini ko'rishi, U tomonidan hamma narsani bir-biriga bog'lab, O'ziga muhtoj qilish uchun yaratilganini ta'kidlaydi [7: 106]. Shu bilan birga Quroni karimning Josiya surasi, 13-oyatini keltirish orqali inson barcha jonzoqlar ichidan mas'uliyatli qilinganiga urg'u beradi: "U O'z tomonidan (ya'ni, O'z xohish irodasi bilan) sizlarga osmonlardagi va yerdagi barcha narsalarni bo'yinsundurdi" [5:463]. Inson unga in'om etilgan tafakkuri orqali bu mas'uliyatni anglamog'i va koinot unga omonat ekanligini his qilmog'i kerak.

Koinot, inson barcha sezgi organlari orqali mavjud borliq, olam va undagi barcha narsalar, hodisalar, tirik mavjudotlar olamidir. Uning mavjudligi esa undagi barcha narsalarning o'zaro uzviy bog'liqligidadir. Shunday ekan, koinot sirdan inson amriga muntazir

ko'ringani bilan, insonning unga ehtiyoji yuqoriroq va ma'nan koinotga bo'ysunuvi bor haqiqatdir.

Yusuf Hamadoniy o'zining "Borliqning insonga bo'ysundirilgani haqida risola"sida koinot unsurlari va ne'matlarini birma-bir sanab, ularning inson va uning kamoloti uchun qanday ahamiyatga ega ekanligini atroflicha izohlab boradi. Muallif borliq ne'matlarini shartli ravishda o'n bir majmuaga ajratadi va ularga quyidagicha ta'rif beradi:

1. Koinot bir taomdir. Sen uni yeb, o'zingda hazm qilasan. Koinot ichimlikdir. Uni ichib tugatasan. Koinot kiyimdir. Sen uni kiyib eskirtirasan. Koinot maskan-uydir. Sen unda yashaysan. Uni ba'zan ta'mirlaysan, ba'zan buzasan, ba'zan qulatasan [7:108].

Bu ne'matlardan foydalanar ekan inson avvalo me'yorga amal qilishi lozim. Shundagina koinot uning barkamolligiga xizmat qilishi mumkin. Shu bilan birga yemoq, ichmoq va kiymoqda inson halollikka e'tibor qaratmog'i kerak. Zero, halol luqmagina insonning vujudi va ruhiga quvvat baxsh etadi. Kiyimi va yashaydigan makoni har doim toza-ozoda bo'lishi kerak. Bu talablarning barchasi buyuk shayxning hayotlarida dasturulamal bo'lgani yaxshi ma'lumdir.

2. Koinot issiqlik va sovuqlikdir [7:108].

Issiqlik va sovuqlik o'rtasidagi o'zaro uyg'unlik muvozanati inson tomonidan unga berilgan omonatni suiiste'mol qilish bilan buzilmoqda. Turli xil yo'llar orqali issiqni sovuq va sovuqni issiq qilishga bo'lgan harakatlar to'xtamayapti. Olimlarning fikricha, inson tomonidan tabiat qonunlari qo'pol tarzda buzilishi oqibatida sayyoramiz iqlimi o'zgarib 2050 yilgacha harorat 4.5 darajagacha ko'tarilishi xavfi kutilmoqda. Bu xavf avvalambor insonning o'ziga, uning kelajak avlodiga qaratilganini tushunib yetish lozim. Shu bilan birga har bir kishi yeyish, ichish va kiyinishda issiqlik va sovuqlik me'yorlariga rioya etishi kerak, aks holda tana mijoziga salbiy ta'sir yetib, turli xil kasalliklarga sabab kelib chiqishi mumkin.

3. Koinot nur va olovdir [6:108].

Yusuf Hamadoniy tasavvufiy ta'limotida inson qalbi poklangandan so'ng nurga to'ladi, degan qarash mavjud. Inson qalb nuri bilan nafaqat o'zini, balki, yon-atrofidagilarni ham ezgulik tomon boshlashi mumkin [2:1242]. Nur faqatgina pok qalbgacha xosdir. Pok qalb esa bir qancha riyozatlar orqali erishiladigan makondir. Olov esa shayxning "Rutbat ul-hayot" asarida g'azabga qiyoslanadi: "fitratiga g'azab olovi sachragan kishi haqida nima deysan? Bu g'azabning ta'siri va hokimligi uning fitrati ustidan g'olib keladi. G'azab shunday bir illatki, na tadbirkor aql, va buyuruvchi qalb unga bas kela oladi. Bu ikkovi g'azab olovining ta'sirida so'nib, bu holdagi kishidan aqlga maqbul bo'lmagan va ko'ngilga o'tirmaydigan ba'zi ishlar yuzaga keladi. Bu holat ahvollari qorishiq bo'lgan va iblis egallab olgan kishilar sifatidir. Ba'zan ularda g'azab otashi kuchayib, ular go'yo yirtqich hayvonlarga do'nadilar. Ba'zan shahvat otashi zo'rayib, ularni hayvonga aylantirib qo'yadi. G'azabi va shahvati g'alaba qozongan bu insonning qalbida nur qolmaydi, natijada aqlining ta'sir kuchi ham yo'qoladi" [8:50].

4. Koinot suv va tuproqdir [7:108].

Avvalo, inson suv va tuproq qorishmasidan bunyod etilgani, uni o'z aslini bilish, kamtarin va xokisorlik fazilatlariga ega bo'lishga undamog'i kerak. Qolaversa, barcha tirik mavjudotlar tanasining katta qismini suv tashkil etadi. Har bir inson suvni bebaho ne'mat deb bilishi, undan oqilona va tejamkorlik bilan foydalanishi bugungi kun uchun ayniqsa, dunyo miqyosidagi eng dolzarb muammodir. Suvdan me'yorida foydalanmaslik hozirda ko'plab mamlakatlarda ichimlik suvining tanqisligini keltirib chiqarmoqda. Buning ustiga sanoat taraqqiyoti suvga bo'lgan talabni kundan-kunga oshirmoqda. XXI asrga kelib, suvga bo'lgan

talab o'tgan asrning 90-yillariga nisbatan 2.5 barobarga ortgan. Suv tanqisligi muammosi eng ko'p xavf solayotgan hududlardan biri O'zbekiston hisoblanadi. O'tgan asrning 60-yillaridan boshlab cho'llarni o'zlashtirish vaji bilan Amudaryo va Sirdaryo suvlarining qo'riq yerlarga burib yuborilishi natijasida bugun mintaqaning eng katta ko'llaridan bo'lgan Orol tobora qurib bormoqda. Bu esa nafaqat bizning yurtimiz uchun, balki butun Markaziy Osiyo uchun eng achinarli tabiiy falokatdir.

5. Koinot havo va shamoldir [7:109].

Tabiat in'omlaridan biri bo'lmish havo – atmosfera qatlami inson va barcha jonzoqlar uchun zaruriy hayot manbaidir. Sanoat taraqqiyoti, avtotransport vositalarining haddan ziyod oshib ketganligi va ulardan chiqayotgan zararli gazlarning miqdori kundan-kunga ortayotgani atmosferadagi kislorodning tobora kamayib borayotganiga sabab bo'lmoqda. Shuningdek, atmosfera uchun kislorod yetkazib beruvchi yer yuzidagi yashil qatlamning insoniyat shafqatsizligi va tabiiy yong'inlar oqibatida tobora qisqarib borayotgani bu jarayonni yanada jadallashtiryapti.

6. Koinot oila qurish va nikohlanishdir [7:109].

Borliqdagi barcha jonzoqlar juft yaralgan. Har bir juft o'zidan nasl qoldirib ta'bir joiz bo'lsa, tabiiy populyatsiyasini ta'minlashi kerak. Yusuf Hamadoniy bu jarayon inson uchun boshqacharoq tartibda kechadi, degan qarashni ilgari suradi. Inson o'zidan nasl qoldirishi uchun nikohga asoslangan oilaviy munosabatlarga kirishishi lozim. Ikki qarama-qarshi jins vakillari o'rtasidagi nikohsiz munosabatlar kasri nafaqat ularning o'ziga, ularning oila a'zolari, farzandlariga ham uradi. Keyingi vaqtlarda g'arbdagi "majburiyatsiz erkin munosabatlar" tamoyiliga asoslangan erkak va ayollar o'rtasidagi muloqotlar yurtimizgacha yetib kelayotgani achinarli holdir. Bunday axloqsizliklarga qarshi kurashishning yagona yo'li yosh avlodda pok qalb, pok nazar, halol munosabat qarashlarini shakllantirish.

Halol va haromni farqlaydigan etib tarbiyalashdir.

7. Koinot xalq bilan birga bo'lishdir.

Inson ijtimoiy mavjudotdir. Shuning uchun uning hayotini jamiyatdan ayri tasavvur qilish mumkin emas. Ijtimoiy munosabatlarda inson boshqalarga nisbatan mehrli, toqatli va adolatli bo'lsa, bunday munosabatlar albatta uning tani va ruhiga huzur-halovat baxsh etadi. Aksincha bo'ladigan bo'lsa, inson hayotda, jamiyatda o'z o'rnini topa olmay qiynaladi. Yusuf Hamadoniy har doim xalq orasida bo'lish, uning dardi bilan yashash, jamiyatdan bir lahza bo'lsin uzilib qolmaslik lozimligi haqidagi qarashlarini o'zining "xilvat dar anjuman" va "safari dar vatan" rashhalarida yanada mustahkamlaydi.

8. Koinot uyqu va uyg'oqlikdir [7:109].

Uyqu va uyg'oqlik insonning fiziologik ehtiyojlari doirasidagi tabiiy jarayondir. Uyqu insonning vujudi va ruhini yangilash, tozalash va turli illatlardan xalos etish va yangi quvvat olishi uchun zarurdir. Lekin u me'yordan oshadigan bo'lsa, aks ta'sirlarni keltirib chiqaradi. Muntazam uyqusizlik ham o'z navbatida turli xil kasalliklar kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu bilan birga uyg'oqlik masalasi muallif nazdida hushyorlik va ogohlik tushunchalari bilan hamohangdir. G'afolatda qolmaslik uchun inson doim uyg'oq-hushyor bo'lishi lozimligi Yusuf Hamadoniyning "hush bar dam" rashhasida aniq ifodasini topadi.

9. Koinot yeyish, ichish, eshitish, hidlash, so'z, ish, harakat va to'xtashdir. Inson o'z holi va ehtiyojiga qarab barcha ne'matlardan bahra olmog'i va me'yorni unutmasligi kerak. Qachon harakat qilib, qachon to'xtashi lozimligini anglashi uchun unga aql berilgan. "Inson o'z holiga

o'zi shafqat qilishi kerak, buning uchun u nafsiga, badaniga, tabiatiga ortiqcha narsalardan o'zini yiroq tutmog'i lozim. Buning natijasida u vujudining bardavomligini ta'minlaydi" [1:76].

10. Koinot tafakkur va botiniy ishlarda mulohaza yuritishdir [7:110].

Borliq jonzorlaridan faqatgina inson tafakkur sohibi hisoblanadi. Shunday ekan, u bu ne'matni nafaqat o'z manfaati yo'lida balki butun koinot ravnaqi uchun tasarruf etmog'i lozim. Har bir so'z, amal, harakat va harakatsizlik aql tarozisidan o'tmog'i lozim. Aks holda, inson o'ziga berilgan barcha imkoniyatlarni qo'lidan boy beradi. Yana shuki, bu teran tushunchalar inson tabiatining chegarasidan oshib ketsa, u insonning sezgirligini, hushyorligini mahv etadi, natijada inson aql-u idroki butunlay barbod bo'ladi.

11. Koinot istak va irodadir. Chunki undan senga foydalar bor [7:111].

Inson istaklarining, ehtiyojlarining cheku chegarasi yo'qdir. Agar bu istak va xohishlar sabr va qanoat irodasiga bo'ysundirilsa, ular faqat ezgulikka xizmat qiladilar. Aksincha bo'lsa, inson nafaqat o'zi uchun balki zamondosh va makondoshlari uchun ham turli ko'ngilsizliklar kelib chiqishiga sababchi bo'ladi. Inson istak va irodasi haddini anglab yetishi Hamadoniylar fikricha, vujudi va ruhi kamolotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Uning bu holatda yashashi (istak va iroda chegarasini anglashi – S. Barnoyev) tasarrufi ostida bo'lgan narsalar undan hukmdor va Parvardigorga shikoyat qilmasliklariga sabab bo'ladi.

Xulosa. Xulosa sifatida aytish mumkinki, Yusuf Hamadoniylarning "Koinotning insonga bo'ysundirilgani haqida risola"si bugungi kun uchun o'z ahamiyatini yo'qotmagan juda dolzarb muammolar va ularning yechimiga bag'ishlangan g'oyat bebaho asardir. Har bir bashariyat taqdiriga befarq bo'lmagan inson asardan quyidagi ibratlarni oladi:

Inson va tabiat bir-biriga omonat, ular har doim o'zaro uzviy bog'liqlikda. Lekin bu borada mas'uliyat inson zimmasiga tushadi, u tafakkur sohibi sifatida tabiat va o'zining uyg'unligini doim nazorat qilib, muvozanat buzilishiga yo'l qo'ymasligi kerak;

Inson borliqning kichik bir nusxasidir, borliqdagi barcha narsalar inson vujudida o'z aksini topgan. Shunday ekan inson borliqni, tabiatni asrash orqali avvalo o'zini halokatdan qutqarib qoladi;

Har bir inson o'ziga berilgan ko'rish, eshitish, ta'm bilish, harakat qilish va idrok qilish kabi ne'matlardan ezgu maqsadlar yo'lida unumli foydalanadigan bo'lsa, nafaqat o'zi komillik sari yuz tutadi, balki jamiyat taraqqiyotiga ham munosib hissa qo'sha oladi;

Eng asosiy masala esa me'yordir. Agar baniiy bashar barcha sohalarida me'yorni unutilgan bo'lsa, oqibat natija nafaqat tabiiy ofat va falokatlar, energoresurslar taqchilligida namoyon bo'ladi, balki, insonning ruhiy-axloqiy tanazzuliga ham o'z ta'sirini o'tkazadi.

Bir so'z bilan aytganda, mazkur tarixiy manba yosh avlodni ona tabiatga hurmat ruhida tarbiyalashga, kundan-kunga ortib borayotgan ekologik xavf-xatarlar mohiyatini to'la tushunib yetish va oldini olishga, odil davlat va fozil jamiyat barpo etishga xizmat qiluvchi bebaho ma'naviy merosdir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Наврўзова Г., Нурматова Н. Юсуф Ҳамадоний - етти пирнинг устози. Т.: "Mashhurpress". 2016. 148 б.
2. Nematullo Mukhamedov, Lazizakhon Alidjanova (2020). Personality of Khoja Akhror and his factor in the social-spiritual Life // ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal_

<https://www.indianjournals.com/ijor.aspx?target=ijor:aca&volume=10&issue=10&article=192>. Pages: 1242-1246. DOI : [10.5958/2249-7137.2020.01263.X](https://doi.org/10.5958/2249-7137.2020.01263.X)

3. Фалсафа. Энциклопедик луғат. ЎзРФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. Т.: 2010, 346 б.
4. Эргашев У. Юсуф Ҳамадоний ва Абдуҳолиқ Ғиждувоний – Ҳожагон тариқатининг асосчилари. Тошкент. Адолат. 2003. 77 бет.
5. Қуръони карим. Алоуддин Мансур таржимаси. www.ziyouz.com кутубхонаси. 463-бет.
6. Ҳожа Абдуҳолиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. Тошкент. “Ўзбекистон”. 2019 й. 96 бет.
7. Ҳожа Юсуф Ҳамадоний. Борлиқнинг инсонга бўйсундирилгани ҳақида рисола// Рутбат ул ҳаёт [Ҳаёт мезони]. Таржимонлар: С. Сайфуллоҳ, Н. Ҳасан. Т.: “Ўзбекистон”, 2019. 136 б.
8. Ҳожа Юсуф Ҳамадоний. «Рутбат ул-ҳаёт». Тошкент. “Ўзбекистон”. 2019 й. 136 бет.
9. Ҳасаний М., Раззоқова М. Ҳожагон тариқати ва Ҳожа Ҳасан Андоқий. Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси, Шарқшунослик институти, Имом Бухорий илмий-маърифий маркази. Тошкент 2003 йил. 48 бет.
10. Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари. Тошкент. «Шарқ». Нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси. 2004 йил. 208 бет.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

FREEDOM AND NECESSITY AS VECTORS OF THE DEVELOPMENT OF GLOBAL SOCIETY: REALITIES AND PROSPECTS

Yarlakabov Jamshid Mamasultonovich,

researcher

Chirchik State Pedagogical University

E-mail: j.yarlakabov@mail.ru

Abstract. The question of freedom and necessity in society is a complex and multifaceted socio – philosophical process, which has a special significance in the modern world. In particular today, there is an increasing amount of immorality in society due to the misinterpretation of the concept of freedom. This article will talk about the role of the concepts of freedom and necessity in the development of global society, the realities and prospects of today.

Keywords: globalization, freedom and necessity, development of society, reality and perspective, socio-philosophical process, social relations.

СВОБОДА И НЕОБХОДИМОСТЬ КАК ВЕКТОРЫ РАЗВИТИЯ ГЛОБАЛЬНОГО ОБЩЕСТВА: РЕАЛИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Ярлакабов Джамшид Мамасултонович

исследователь

Чирчикский государственный педагогический университет

Аннотация. Вопрос свободы и необходимости в обществе-сложный и многогранный социально-философский процесс, приобретающий особое значение в современном мире. В частности, сегодня в обществе растет безнравственность из-за неправильного толкования понятия свободы. В этой статье рассматривается роль концепций свободы и необходимости в развитии глобального общества, а также современные реалии и перспективы.

Ключевые слова: глобализация, свобода и необходимость, развитие общества, реальность и перспектива, социально-философский процесс, общественные отношения.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N37>

Введение. Развитие общества немыслимо без свободы. Свобода-необходимая форма существования здорового общества. Но свобода всегда имеет какие-то границы, и эти границы связаны с феноменом ответственности, ответственности. Диалектическая связь и взаимодействие свободы и ответственности еще более усиливаются в условиях огромных социальных изменений.

Проблема свободного существования личности и общества актуальна и сегодня, так как люди способны не только существовать в мире, но и оказывать глобальное влияние на мир и на самих себя, познавать собственное существование, осознавать важность своих обязанностей перед нынешним и последующими поколениями.

Материалы и методы. Свобода-продукт исторического развития человечества. Человек не может избежать действия объективных законов. Свобода не означает

противопоставление субъекта этим законам или “освобождение” от них. Истинная свобода достигается за счет знания и использования потребности.

Одной из актуальных и сложных проблем в анализе и понимании необходимости и свободы является выяснение меры свободы.

Свобода-это объективная и субъективная возможность субъекта общественно-правовых отношений самостоятельно определять свое поведение в интересах индивида и (или) общества.

Осознание сущности свободы человека, ее генезиса ведет к пониманию философии не только как науки, профессии и мировоззрения, но и как самой жизни, образа жизни человека, мира его глубоких размышлений и переживаний, ведет к поиску пути саморазвития. Сегодня времена изменились, теперь мы все должны научиться работать в условиях свободы, открытости, прозрачности.

Свобода человека - это возможность активной или пассивной деятельности в соответствии со своими интересами, в результате которой человек реализует свои потребности или достигает поставленных целей. Осознание необходимости совершать определенные действия, является первым этапом развития свободы. Второй его этап-социальная практика.

«Свобода человека, - писал Т.Гоббс (английский философ-материалист, 1588-1679), - состоит в том, что он не встречает препятствий к совершению того, к чему его влекут его воля, желание или склонность»[1]

Как утверждал Энгельс, свобода человека заключается не в мнимой независимости от законов природы и общества, а в способности познавать их и использовать в своей деятельности[2].

Только такое понимание идеала показывает, почему, в принципе, необходимо удвоение реальности. Но такое удвоение ни в коем случае не является простой копией реальности, а скорее идеей ее будущих состояний. Отсюда ясно, что идеал - это, по сути, смысл игры, которая разыгрывается в мозговых сигналах, и дело не меняется от того, что с точки зрения мозговых сигналов сама эта игра абсолютно материальна. Пытаясь преодолеть свои сомнения, человек всегда выбирает наиболее вероятные, с его точки зрения, интерпретации мира, чтобы обосновать правильность своего выбора. Некоторые действия выполняются автоматически, но чем больше степень сомнения, тем больше работы мозга требуется для его преодоления.

В современных условиях, в эпоху развития демократии, проблема свободы личности становится все более глобальной. Она решается на уровне международных организаций в виде законодательных актов о правах и свободах личности, которые в настоящее время становятся основой любой политики и тщательно охраняются. Не все проблемы свободы личности были решены во всем мире, поскольку это одна из самых сложных задач.

Свобода и необходимость-важные понятия в философии, этике и политологии, выражающие взаимосвязь человеческих действий и событий в мире. Эти концепции часто противопоставляются друг другу, но между ними существуют сложные и тонкие отношения.

При исследовании статьи использовались такие научные методы, как анализ и синтез, индуктивный и дедуктивный, логика, непрерывность.

Результаты и дискуссия. Философское решение проблемы свободы и необходимости, их взаимосвязи в деятельности и поведении личности имеет большое практическое значение для оценки всех поступков людей. Если люди не обладают свободой, а действуют только по необходимости, то вопрос об их ответственности за свои поступки теряет смысл.

Свобода человека проистекает из его природы, и за ее пределами нет свободы воли. Люди осознают свои желания и думают, что они свободные люди. Эта иллюзия необходима для того, чтобы они не знали причин своих желаний. Вопрос о взаимосвязи свободы и необходимости, если они отделены друг от друга, это состояние ведет к произволу, к деградации общества.

Первую попытку рассматривать связь необходимости и свободы сделал Спиноза, который свободу определил как осознанную необходимость. Гегель доказал непрерывную связь необходимости и свободы. В его понимании всемирная история есть прогресс в осознании свободы[3].

Историческая необходимость реализуется через человеческую деятельность, соблюдая и руководствуясь при этом определенной мерой свободы, которая часто нарушается не в пользу общественной и личной свободы. Существуют разные определения свободы:

- Волевая свобода: способность человека принимать решения по своему усмотрению, действовать на основе внутренних мотивов и желаний.

- Политическая свобода: право быть свободным от ограничений и обязательств, налагаемых государством, свободно выражать свое мнение, быть избранным и избранным, объединяться и объединяться.

- Экономическая свобода: право владеть собственностью, заниматься предпринимательством, работать и распоряжаться своей продукцией.

Необходимость-это то, что события неизбежно происходят, подчиняются причинно-следственным законам и не могут быть иными. Существуют различные проявления необходимости:

- Детерминизм: каждое событие определяется предыдущими событиями и неизбежно происходит.

- Фатализм: Судьба человека предопределена, и изменить ее невозможно.

- Естественные законы: законы, определяемые такими науками, как физика, химия, биология, которые гарантируют, что события в мире происходят неизбежным образом.

Реальное свободное действие человека выступает, прежде всего, как выбор альтернативных линий поведения. Свобода есть там, где есть выбор: выбор целей деятельности, выбор средств, ведущих к достижению целей, выбор поступков в определенной жизненной ситуации и т.д. Объективным основанием ситуации выбора является объективное существование спектра возможностей, определяемых действием объективных законов и многообразием условий, в которых эти законы реализуют свое действие, в результате чего возможность переходит в действительность. В объективном мире реализации каждого события предшествует возникновение целого спектра возможностей. В конечном счете, реализацию в действительности получает только одна

из них, а именно та, для осуществления которой частично необходимо, а частично случайно складываются необходимые условия[4].

Свобода и необходимость - два важных понятия, которые постоянно встречаются в жизни человека и развитии общества. Хотя они кажутся противоречащими друг другу, на самом деле они дополняют друг друга и показывают, что человек-уникальное существо. Свобода-это право человека осуществлять свой выбор, свободно выражать свое мнение, самостоятельно управлять своей жизнью. Это важный фактор личностного развития и творчества человека. Без свободы человек не может полностью раскрыть свои способности, проявить оригинальность. С другой стороны, необходимость относится к условиям, необходимым для продолжения жизни человека, выживания в обществе. К ним относятся законы, правила, социальные нормы, этикет, определенная степень ограничений. Без необходимости управлять жизнью человека, поддерживать порядок в обществе становится все труднее. Баланс между свободой и необходимостью является важным фактором для сохранения идентичности человека и мирного сосуществования в обществе. И найти этот баланс непросто, потому что у каждого человека есть свои уникальные потребности и ценности. «Не то делает нас свободными, что мы ничего не признаем над собой, но именно то, что мы умеем уважать стоящее над нами» (И.В.Гете)[5].

Проблема свободы и необходимости имеет важное значение для жизни человека и общества. Эта проблема затрагивает такие области, как моральная ответственность, право, политика и религия.

- Мораль: если человек не несет ответственности за свои действия, то моральная оценка не имеет смысла.

- Право: необходимо учитывать свободу человека для борьбы с преступностью и обеспечения верховенства закона.

- Политика: правильное понимание концепции свободы важно для построения свободного общества, защиты прав человека и обеспечения справедливого управления.

- Религия: во многих религиях отношения между свободной волей человека и судьбой Бога занимают важное место.

Иными словами, свобода основана не только на осознании потребности или собственных желаний в имеющихся возможностях произвольного поведения, но и на понимании необходимых знаний, правил поведения, общественных отношений, которые являются основой и гарантией достижения своей цели в практической деятельности[6]. В этом случае понятие свободы служит важнейшей категорией общественно-политической практики, поскольку связывает и гарантирует социальные и личные интересы.

Заключения. Итак, мы рассмотрели основные категории диалектики, которые отражают взаимосвязь противоположностей, существующих в реальном мире, именно поэтому категории диалектики объединяются попарно как две противоположности. С помощью этих категорий раскрываются самые разнообразные диалектические связи и взаимоотношения, выражающие взаимодействие индивидуального и общего, содержания и формы, внутреннего и внешнего, необходимого и случайного, возможного и действительного и т.д. Эти категории, выражающие взаимодействие различных специфических типов противоположностей, дополняют и конкретизируют основные

законы диалектики, позволяют шире и глубже понять реальный мир, сложную диалектику его развития.

Проблема свободы и необходимости-сложная и многогранная философская проблема, имеющая важное значение для понимания места и роли человека в мире. Изучая эту проблему, мы учимся чувствовать ответственность за свои действия, обеспечивать справедливость и свободу в обществе и придавать смысл своей жизни.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Асмус В.Ф. Диалектика необходимости и свободы в философии истории Гегеля // Вопр. философии. 1995. № 1.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 20. - С. 329-330.
3. Кузьмин Ю. А. Необходимость и свобода как философская проблема // Скиф. 2017. №9. -С. 67.
4. Макеева Е. А. Познание свободы как ценности // Вестник Казанского технологического университета. 2012. №15. -С. 103.
5. Бехман Г. Современное общество как общество риска.//Вопр. философии. 2007. № 1. С. 26- 46.
6. Nomanovna R. M., Jamshid Y. THE DEVELOPMENT OF LEGAL EDUCATION IN UZBEKISTAN IS THE KEY TO PROGRESS //Science and innovation. – 2024. – Т. 3. – №. Special Issue 20. – С. 277-279.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI - PHILOLOGICAL SCIENCES**Received:** 16 February 2025**Accepted:** 5 March 2025**Published:** 20 March 2025*Article / Original Paper***SIMULTANEOUS ANALYSIS OF LEXICAL UNITS IN THE FIELD OF INTERNATIONAL LAW IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES****Isanova Feruza Tulqinovna ugli**

Researcher of the Uzbekistan State World Languages University

Abstract. This article examines the synchronic analysis of lexical units related to international law in English and Uzbek, as well as the morphological, semantic, and functional features of international law terms in both languages. It analyses their synonymous and antonymous relationships. Additionally, the article identifies issues arising during the translation of international law terms and explores how these terms are shaped under the influence of national and cultural factors. The findings emphasize the importance of the principles of equivalence and adequacy in accurately interpreting legal texts, which contributes to enhancing the translation process and promoting an effective understanding of international law.

Keywords: international law, lexical units, synchronic analysis, legal terms, translation, equivalence, semantics, morphology, functional features, synonyms, antonyms.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA XALQARO HUQUQ SOHASIGA OID LEKSIK BIRLIKLARNING SINXRON TAHLILI**Isanova Feruza Tulqinovna**

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillarida xalqaro huquq sohasiga oid leksik birliklarning sinxron tahlilini ko'rib chiqilishi bilan birga, ingliz va o'zbek tillaridagi xalqaro huquq terminlarining morfologik, semantik hamda funksional xususiyatlari o'rganilgan bo'lib, ularning sinonimik va antonimik munosabatlari tahlil qilingan. Shuningdek, xalqaro huquq terminlarining tarjima jarayonida yuzaga keladigan muammolarni aniqlash va terminlarning milliy va madaniy omillar ta'sirida qanday shakllanishi yoritiladi. Natijalar, huquqiy matnlarni aniq va to'g'ri talqin qilishda ekvivalentlik va adekvatlik tamoyillarining muhimligini ta'kidlaydi, bu esa tarjima jarayonini takomillashtirish va xalqaro huquqni samarali tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: xalqaro huquq, leksik birliklar, sinxron tahlil, huquqiy terminlar, tarjima, ekvivalentlik, semantika, morfologiya, funksional xususiyatlar, sinonimlar, antonimlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N38>

Kirish. Hozirgi globallashuv sharoitida xalqaro huquq sohasi tezkor rivojlanib, turli tillar o'rtasidagi huquqiy terminologiyani uyg'unlashuvi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xalqaro huquqga oid leksik birliklarning sinxron tahlili tilshunoslik va huquqshunoslik kesishgan nuqtada tahlil qilinishi zarur bo'lgan dolzarb masalalardan biridir. Ingliz va o'zbek tillarida xalqaro huquq terminlarining tuzilishi, semantik xususiyatlari va tarjima jarayonidagi o'ziga xosliklarini o'rganish, mazkur terminlarning ekvivalentligi va funksional mosligini aniqlashga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqot xalqaro huquq leksikasining ingliz va o'zbek tillaridagi lingvistik xususiyatlarini tahlil qilish, ularning sinonimik hamda antonimik

munosabatlarini o'rganish hamda tarjima jarayonida yuzaga keladigan muammolarni aniqlashga qaratilgan. Shuningdek, bu ish huquqiy terminlarning milliy va madaniy omillar ta'sirida qanday shakllanishini ham yoritib beradi. Maqola xalqaro huquq sohasida terminologik uyg'unlikni ta'minlash, tarjima amaliyotini takomillashtirish hamda huquqiy matnlarning aniq va to'g'ri talqin qilinishiga yordam berishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Xalqaro huquq sohasi bo'yicha leksik birliklarning tahlili tilshunoslik va huquqshunoslik kesishgan nuqtada olib borilayotgan tadqiqotlar qatorida muhim mavzulardan biri hisoblanadi. Ingliz va o'zbek tillarida ushbu sohadagi terminlarning o'rganilishi, ularning semantik tuzilishi, tarjima jarayonidagi o'ziga xos jihatlari va funksional xususiyatlari turli tadqiqotchilar tomonidan keng yoritilgan. Xalqaro huquq terminologiyasining o'ziga xosligi, avvalo, huquqiy tizimlarning farqlari va har bir tilning lingvokulturologik xususiyatlari bilan bog'liqdir.

Tilshunos olimlar xalqaro huquq leksikasining shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni har xil jihatlardan tahlil qilganlar. Masalan, mahalliy tilshunoslari orasida E.Sh.Sabirova tomonidan olib borilgan tadqiqotda huquqiy atamalar tasnifi va ularning turlariga oid muhim nuqtalar ko'rib chiqilgan. U tadqiqotlarida xalqaro huquq terminologiyasini o'z ichiga olgan ingliz va o'zbek tillaridagi huquqiy terminlarni o'rganish orqali, tilshunoslikda terminologiya va uning tushunchalariga oid sinxron taqqoslash usullari bilan tanishishga imkon yaratadi. Huquqiy atamalarni tahlil qilish ikki til o'rtasidagi leksik aloqalarni va terminologik farqlarni aniqlashga yordam beradi, bu esa xalqaro huquq sohasidagi amaliyotlarga yanada aniqlik kiritadi.[1] E.Sh.Sabirovaning huquqiy atamalar tasnifi va ularning turlariga oid tadqiqoti xalqaro huquq leksikasining o'rganilishi uchun muhim ahamiyatga ega. Uning tadqiqotida, ingliz va o'zbek tillaridagi huquqiy terminlarning sinxron tahlilini amalga oshirish orqali, tilshunoslikda terminologiya va tushunchalar bo'yicha taqqoslash usullari ko'rib chiqiladi. Bu yondashuv ikki til o'rtasidagi leksik aloqalarni aniqlashga yordam berib, terminologik farqlarni ochib beradi. Natijada, xalqaro huquq sohasidagi amaliyotlarga yanada aniqlik kiritilib, tilshunoslikda muhim nazariy va amaliy xulosalar chiqarilishi mumkin.

Ingliz va o'zbek tillarida xalqaro huquq sohasiga oid leksik birliklarning sinxron tahlili, ikki tildagi yuridik terminlarning strukturasini va ma'no tarkibini chuqur o'rganishga imkon beradi. O'zbek yuridik terminologiyasining asosiy qismini bir yoki ikki so'zdan iborat terminlar tashkil etadi va bu holat xalqaro huquq sohasida ham keng tarqalgan. Xalqaro huquq terminlari qisqa va aniq bo'lishi zarur, chunki murakkab tuzilishga ega bo'lgan terminlar huquqiy hujjatlarning tushunilishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ayniqsa, ingliz va o'zbek tillarida xalqaro huquq bilan bog'liq terminlarning qisqartirilgan shakllari, xalqaro hamkorlik va huquqiy matnlarni aniq va samarali talqin qilishda muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun, ikki tilda ham yuridik terminlarning yaratishda qisqa va tushunarli bo'lishi, xalqaro huquqni to'g'ri tushunish va qo'llash uchun zarurdir.[2] Yuqorida berilgan fikrlar, ingliz va o'zbek tillaridagi xalqaro huquq terminlarining sinxron tahlilini amalga oshirishning ahamiyatini ko'rsatadi. Xalqaro huquq leksikasining qisqa va aniq bo'lishi zarurligini ta'kidlash, ayniqsa, murakkab tuzilishga ega terminlarning huquqiy hujjatlarni tushunishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini yoritadi. Uning tadqiqotida, yuridik terminlarning qisqartirilgan shakllarining xalqaro hamkorlik va huquqiy matnlarni samarali talqin qilishdagi roli ham alohida

ko'rsatilgan. Bu nuqtai nazardan, ikkita til o'rtasidagi leksik va semantik farqlarni aniqlash, xalqaro huquq sohasidagi terminologiyani samarali qo'llanilishi uchun zarur.

Xorijiy tadqiqotlardan, Max A. Gutbrodning *Legal Facts* atamasining ishlatilishiga oid tadqiqoti, yuridik terminologiya va xalqaro huquq sohasida "Huquqiy faktlar" tushunchasining xilma-xil yuridik tizimlardagi qo'llanilishini tahlil etadi. Ishda, huquqiy faktlarning xalqaro huquqdagi o'rni va ularning huquqiy tizimlarda yuridik munosabatlarni shakllantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Xalqaro huquq doirasida huquqiy faktlar ko'pincha huquqiy natijalar va majburiyatlar yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Shuningdek, ingliz va o'zbek tillaridagi yuridik terminlarning sinxron tahlili jarayonida huquqiy faktlar atamasining qanday ishlatilishini va uning qonuniy ta'sirini o'rganishga yordam beradi. Bu, o'z navbatida, yuridik terminlarning aniq va qisqa bo'lishining muhimligini, chunki murakkab va uzaytirilgan terminlar huquqiy tushunchalarni noto'g'ri talqin qilishga olib kelishi mumkinligini ko'rsatadi.[3] Tadqiqotchi, huquqiy faktlarning xalqaro huquqda qanday huquqiy natijalar va majburiyatlarni yuzaga keltirishi, shuningdek, ingliz va o'zbek tillarida bu atamaning qanday o'zgargan shakllarda qo'llanilishi masalalariga to'xtaladi. Ushbu tadqiqot, yuridik terminlarning aniq va qisqa bo'lishi zarurligini, chunki murakkab va uzaytirilgan terminlar huquqiy tushunchalarni noto'g'ri talqin qilishga olib kelishi mumkinligini ko'rsatadi. Xalqaro huquqdagi huquqiy faktlar atamasining sinxron tahlili, ikki tildagi terminologiya o'rtasidagi farqlarni va o'xshashliklarni aniqlashga yordam beradi, bu esa xalqaro huquqni samarali va to'g'ri tushunish uchun muhim ahamiyatga ega.

Yu.S. Kravchukning "Problems of translating legal terms related to real estate/realty" nomli maqolasida quyidagi fikrlarni keltirib o'tgan. Ko'chmas mulk bilan bog'liq huquqiy atamalarni tarjima qilish ko'plab qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, chunki huquqiy tilning murakkab tabiati, madaniy farqlar va huquqiy hujjatlarda aniqlikni ta'minlash zarurati mavjud. Asosiy muammolar tillar orasida bevosita mos keluvchi atamalar yo'qligi sababli yuzaga keladi, ayniqsa, umumiy huquq tizimi (masalan, ingliz tili) va fuqarolik huquqi tizimlari (masalan, o'zbek tili) o'rtasida tarjima qilganda. Masalan, sotib olish hujjati (title deed), garov (mortgage) va o'ziga xos huquq (easement) kabi atamalar ba'zi tillarda aniq ekvivalentlarga ega bo'lmasligi mumkin, bu esa ularni moslashtirish yoki yangi atamalar yaratishni talab qiladi.

Qo'shimcha qilib aytish kerakki, bu atamalarning talqini huquqiy tizimga qarab sezilarli darajada farq qilishi mumkin. Noto'g'ri tarjima qilish xatoliklar yoki huquqiy nizolarga olib kelishi mumkin, ayniqsa, xalqaro ko'chmas mulk bitimlarida. Shu sababli, aniq tarjima qilish uchun manba va maqsad tilidagi huquqiy tizimlar, shuningdek, madaniy va kontekstual nozikliklarni chuqur tushunish juda muhimdir.[4] Uning ta'kidlashicha, ko'chmas mulk bilan bog'liq huquqiy atamalarni tarjima qilishdagi muammolar ko'plab qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi, chunki bu atamalar har bir huquqiy tizimda o'ziga xos talqinlarga ega bo'lishi mumkin. Ayniqsa, umumiy huquq tizimi va fuqarolik huquqi tizimlari o'rtasidagi farqlarni inobatga olgan holda, huquqiy atamalarni tarjimasi noto'g'ri talqinlarga olib kelishi mumkin. Shuning uchun, to'g'ri va aniq tarjima qilish uchun manba va maqsad tillaridagi huquqiy tizimlar va madaniy kontekstni chuqur tushunish zarur. Bu masalalarni samarali hal qilish uchun huquqshunolar va tarjimonlar o'rtasidagi hamkorlik katta ahamiyatga ega. Ko'rinib turibdiki, xalqaro huquq leksikasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar ushbu sohada muhim masalalarga e'tibor qaratadi. Xususan, ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi terminologik tafovutlar, tarjima strategiyalari hamda huquqiy atamalarning milliy huquqiy tizimlarga moslashuvi dolzarb ilmiy muammolardan biri

bo'lib qolmoqda. Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqot xalqaro huquq terminlarining sinxron tahlilini amalga oshirib, ushbu sohada mavjud bo'lgan ilmiy qarashlarni yanada boyitishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola ingliz va o'zbek tillarida xalqaro huquq sohasiga oid leksik birliklarning sinxron tahlilini amalga oshirishga qaratilgan bo'lib, uning usulida ikkita asosiy metodologik yondashuv qo'llaniladi: tilshunoslik va huquqshunoslikning integratsiyalangan yondashuvi. Maqsad, ikkita til (ingliz va o'zbek) o'rtasidagi leksik terminlarning semantik, morfologik va funksional xususiyatlarini tahlil qilish orqali ularning ekvivalentligini aniqlash va tarjima jarayonidagi muammolarni yoritishdir. Tadqiqotda tilshunoslikda qo'llaniladigan sinxron taqqoslash usuli asosida leksik birliklar, ya'ni xalqaro huquq terminlari tahlil qilinadi. Bu yondashuv, har ikki tildagi terminlarning semantik va morfologik strukturasini o'rganish, shuningdek, ularning sinonimik va antonimik munosabatlarini aniqlash imkonini beradi. Xalqaro huquq sohasida terminlarning qisqa va aniq bo'lishi zarurligi, ayniqsa murakkab tuzilishga ega terminlarning huquqiy hujjatlarning tushunilishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi yoritiladi. Shu bilan birga unda, huquqiy atamalarni o'rganishda ikkala tilning yuridik tizimlaridagi farqlarga e'tibor qaratiladi. Xususan, ingliz va o'zbek tillaridagi xalqaro huquq terminlarining o'ziga xosligi va ularning madaniy ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, yuridik terminlarning maqsadga muvofiq ishlatilishi va ularning xalqaro huquq sohasida to'g'ri talqin qilinishi uchun ekvivalentlik va adekvatlik tamoyillarining muhimligi ta'kidlanadi.

Metodologik yondashuvlarning bir qismi sifatida tarjima jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklar va terminologik farqlar o'rganiladi. Terminlarning milliy va madaniy omillar ta'sirida qanday shakllanishi ham yoritilib, yuridik terminologiyaning lingvokulturologik o'ziga xosliklari ochib beriladi va huquqiy terminlarning aniq va qisqa bo'lishining zarurligi ko'rsatiladi, chunki murakkab va uzaytirilgan terminlar huquqiy tushunchalarni noto'g'ri talqin qilishga olib kelishi mumkin.

Tadqiqot natijalari xalqaro huquq sohasida terminologik uyg'unlikni ta'minlash, tarjima amaliyotini takomillashtirish va huquqiy matnlarni aniq va to'g'ri talqin qilishga yordam beradi. Shuningdek, bu yondashuv yuridik sohadagi amaliyotlarni yanada samarali va tushunarli qilishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari. Tahlil natijasiga ko'ra, ingliz va o'zbek tillaridagi xalqaro huquq terminlari o'rtasida bir qator morfologik, semantik va funksional farqlar mavjud. Morfologik jihatdan, ingliz tilidagi terminlar ko'pincha qisqartirilgan shaklda bo'lib, aniq va tushunarli bo'lishi kerak. Masalan, ingliz tilida *legal facts* atamasi qisqacha va aniq ishlatilsa, o'zbek tilida esa *huquqiy faktlar* atamasi kengroq ma'noga ega va ba'zan uzunroq shaklda qo'llanadi. Bu farqlar tarjima jarayonida muammolarni keltirib chiqaradi va huquqiy matnlarning aniq talqin qilinishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Semantik nuqtai nazardan, ingliz va o'zbek tillaridagi terminlar o'rtasida ba'zi o'xshashliklar mavjud bo'lsa-da, ularning ma'nosi turli madaniy va huquqiy tizimlar ta'sirida o'zgarishi mumkin. Masalan, *property rights* atamasi ingliz tilida ko'proq mulk huquqi sifatida tushunilsa, o'zbek tilida bu atama kengroq tushuncha bilan ifodalanadi, ya'ni u faqat mulkni emas, balki boshqa huquqiy hujjatlarni ham o'z ichiga olishi mumkin.

Funksional jihatdan, xalqaro huquq sohasidagi terminlar ko'pincha o'zaro sinonimik yoki antonimik munosabatlarga ega. Bunda ingliz tilidagi *legal obligation* va o'zbek tilidagi

huquqiy majburiyat atamaları o'zaro sinonimik aloqada bo'lsa, *jurisprudence* va *huquqshunoslik* atamaları o'rtasida antonimik munosabat mavjud. Bunday munosabatlar tarjima jarayonida ekvivalentlik va adekvatlik tamoyillariga rioya qilish zarurligini ko'rsatadi.

Tarjima jarayonida eng katta muammolardan biri terminlarning xalqaro huquqdagi aniq va qisqa bo'lishi zarurligidir. Ingliz va o'zbek tillaridagi terminlarning semantik va funksional o'zgarishlari, ularni o'zgartirish yoki yangicha talqin qilishga olib kelishi mumkin. Shuning uchun, xalqaro huquq terminlarini o'zgartirishda har ikki tilda ham tushunarli va aniq bo'lishi, huquqiy matnlarni to'g'ri talqin qilish uchun muhimdir.

Muhokama. Tadqiqotda ikki til o'rtasidagi huquqiy terminlarning semantik va morfologik xususiyatlari o'rganilib, ularning sinonimik va antonimik munosabatlari, shuningdek, tarjima jarayonidagi muammolar taqdim etilgan. Xalqaro huquq terminlarining qisqa va aniq bo'lishi zarurligi, ayniqsa murakkab tuzilishga ega bo'lgan terminlar huquqiy hujjatlarning tushunilishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi ta'kidlangan. Bu jarayonda, ingliz va o'zbek tillaridagi terminlar o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlarni tahlil qilish orqali, xalqaro huquqni to'g'ri va samarali qo'llash uchun muhim xulosalar chiqarilgan. Yuqoridagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, xalqaro huquq terminlari qisqacha va aniq ifodalangan bo'lishi kerak. Bu, ayniqsa, tarjima jarayonida muhim rol o'ynaydi. Ingliz va o'zbek tillaridagi huquqiy atamalarni tahlil qilish, ular o'rtasidagi sinonim va antonim munosabatlarini ko'rsatish orqali, tarjima jarayonidagi muammolarni hal qilishda yordam beradi. Masalan, *legal facts* atamasi ingliz tilida keng qo'llanilsa, o'zbek tilida bu tushuncha ba'zan turlicha ifodalanadi, bu esa huquqiy matnlarni to'g'ri talqin qilishda qiyinchiliklar keltirib chiqarishi mumkin.

Ishimizda ko'chmas mulk sohasiga oid terminlarning tarjimasi bilan bog'liq qiyinchiliklar ham yoritilgan. Yu.S. Kravchukning tadqiqotida ko'chmas mulk bilan bog'liq yuridik terminlar o'rtasidagi tarjima farqlari va ularning to'g'ri talqini tahlil qilingan. Bu kabi misollar, huquqiy terminologiyani til va madaniyatga bog'liq xususiyatlarini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi va xalqaro huquqdagi terminlarni samarali qo'llashda sezilarli ahamiyatga ega bo'ladi. Maqola xalqaro huquq terminlarining tarjimasida milliy madaniyatlarning ta'siri va tilshunoslikka oid o'ziga xosliklarni taqdim etadi. Xalqaro huquq terminlarini ikkita tilda bir xil ma'noda ifodalashda yuzaga keladigan qiyinchiliklar, ayniqsa, murakkab huquqiy tizimlar va madaniyatlar o'rtasida, to'g'ri va aniq tarjima amalga oshirishni ta'minlash zarurligini ko'rsatadi. Bu, o'z navbatida, xalqaro huquqni to'g'ri tushunishga va uning samarali qo'llanilishiga yordam beradi.

Xulosa. Maqola ingliz va o'zbek tillarida xalqaro huquq sohasiga oid leksik birliklarning sinxron tahlilini amalga oshirib, ikki tildagi yuridik terminlarning morfologik, semantik va funksional xususiyatlarini o'rganish orqali tarjima jarayonidagi muammolarni aniqlashga katta hissa qo'shadi. Ishda, ingliz va o'zbek tillaridagi xalqaro huquq terminlari o'rtasidagi ekvivalentlik va funksional moslikni tahlil qilishning ahamiyati ta'kidlanadi. Shuningdek, maqolada milliy va madaniy omillar ta'sirida terminlarning shakllanishi o'rganilib, tilshunoslik va huquqshunoslik o'rtasidagi integratsiyaning muhimligi ko'rsatilgan.

Xalqaro huquq sohasidagi yuridik terminlar qisqa, aniq va tushunarli bo'lishi zarurligini, ayniqsa murakkab va uzoq terminlar huquqiy tushunchalarning noto'g'ri talqiniga olib kelishi mumkinligini ko'rsatadi. Maqola, shuningdek, ingliz va o'zbek tillaridagi terminlar o'rtasidagi semantik farqlarni aniqlash va tarjima jarayonida ekvivalentlik tamoyillariga rioya qilishning muhimligini ta'kidlaydi. Natijada, xalqaro huquq sohasidagi leksik birliklarning sinxron tahlili

tarjima amaliyotini takomillashtirish, huquqiy matnlarning aniq va to'g'ri talqin qilinishini ta'minlashga xizmat qiladi. Bu o'z navbatida, xalqaro hamkorlikni yaxshilash va huquqiy matnlarning samarali talqin qilinishini ta'minlash uchun zarur bo'lib, huquqiy tizimlar o'rtasidagi o'zaro tushunishni mustahkamlashga yordam beradi.

Adabiyotlar/Литературы/References:

1. Sabirova E.Sh. CLASSIFICATION OF LEGAL TERMS // Экономика и социум. 2020. №10 (77). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/classification-of-legal-terms> (дата обращения: 18.02.2025).
2. Sadoqat Rasul Qizi Rajabova QONUN TILI TERMINALOGIYASINING TASNIF MASALASI // CARJIS. 2022. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/qonun-tili-terminalogiyasining-tasnif-masalasi> (дата обращения: 18.02.2025).
3. Gutbrod Max A STUDY ABOUT THE USE OF THE TERM "LEGAL FACTS" // Russian Law Journal. 2018. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/a-study-about-the-use-of-the-term-legal-facts> (дата обращения: 18.02.2025).
4. Kravchuk Yu.S. Problems of translating legal terms related to real estate / realty // Russian Linguistic Bulletin. 2020. №1 (21). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problems-of-translating-legal-terms-related-to-real-estate-realty> (дата обращения: 18.02.2025).

Received: 16 February 2025**Accepted:** 5 March 2025**Published:** 20 March 2025*Article / Original Paper***LINGUOCULTUROLOGICAL ANALYSIS OF POSITIVE AND NEGATIVE EMOTIONS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES****Khayrullayeva Shahzoda Farhod qizi,**

Tashkent State Transport University

Fundamental doctoral student of the Department of Foreign Languages

Abstract. This article presents a linguoculturological analysis of positive and negative emotions in Uzbek and English languages. The study explores the ways emotions are expressed in these two languages and cultures, examining their lexical-semantic features and cultural contexts. In Uzbek, emotions are conveyed in a figurative and poetic manner, whereas in English, they are expressed in a precise, concise, and neutral form. When expressing positive emotions, Uzbek employs metaphors related to the heart, soul, and spirit, while English predominantly uses images of light and warmth. Negative emotions, on the other hand, are conveyed indirectly and softly in Uzbek, whereas in English, they are expressed directly and explicitly. The research also analyzes the cultural codes and social contexts in which emotions are expressed. In Uzbek culture, emotions are often concealed or expressed in a softened form, while in Western societies, open and direct expression is preferred. These differences are linked to cultural thought patterns and mentalities. The study is relevant to the fields of linguistics, translation studies, psycholinguistics, and cultural studies, highlighting its importance in international communication and translation processes.

Keywords: emotions, linguistic analysis, positive emotions, negative emotions, metaphor, cultural code, semantics, translation studies, psycholinguistics, cultural studies.

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA SALBIY VA IJOBIY HIS TUYG'ULARNI LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI**Xayrullayeva Shahzoda Farhod qizi**

Toshkent davlat transport universiteti

Chet tillar kafedrası tayanch doktoranti

E-mail: aliyevashaxzoda96@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillarida salbiy va ijobiy his-tuyg'ularning lingvokulturologik tahlili amalga oshirildi va tadqiqotda ushbu ikki til va madaniyatda his-tuyg'ularni ifodalash usullari, ularning leksik-semantik xususiyatlari va madaniy kontekstlari o'rganildi. O'zbek tilida his-tuyg'ular obrazli va poetik ifodalansa, ingliz tilida aniq, lo'nda va neytral shaklda aks etadi. Ijobiy his-tuyg'ularni ifodalashda o'zbek tilida yurak, jon, qalb kabi metaforalar ishlatilsa, ingliz tilida yorug'lik va issiqlik obrazlari ustunlik qiladi. Salbiy his-tuyg'ular esa o'zbek tilida bilvosita, yumshoq shaklda, ingliz tilida esa bevosita va aniq tarzda ifodalanadi. Shuningdek, his-tuyg'ularni ifodalashdagi madaniy kodlar va ijtimoiy kontekstlar tahlil qilindi. O'zbek madaniyatida hissiyotlarni yashirish yoki yumshoq shaklda ifodalash keng tarqalgan bo'lsa, g'arb jamiyatlarida ochiq va bevosita ifodalash afzal ko'riladi. Bu farqlar madaniy tafakkur va mentalitetdagi o'ziga xosliklar bilan bog'liq. Tadqiqot lingvistika, tarjimashunoslik, psixolingvistika va madaniyatshunoslik sohalarida uchun ahamiyatli bo'lib, xalqaro muloqot va tarjima jarayonlarida muhim rol o'ynaganligi bilan dolzarb hisoblanadi.

Kalit so'zlar: his-tuyg'ular, lingvistik tahlil, ijobiy hislar, salbiy hislar, metafora, madaniy kod, semantika, tarjimashunoslik, psixolingvistika, madaniyatshunoslik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N39>

Kirish. Til va madaniyat o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, insonning dunyoqarashi, fikrlashi hamda his-tuyg'ularining ifodalanish usullarida aks etadi. Har bir xalqning madaniyati o'ziga xos bo'lib, bu o'ziga xoslik ayniqsa his-tuyg'ularni ifodalashda yaqqol namoyon bo'ladi. His-tuyg'ular inson nutqining ajralmas qismi hisoblanadi va ular turli tillarda turlicha aks etadi. Biz O'zbek va ingliz tillarida salbiy va ijobiy his-tuyg'ularning lingvokulturologik xususiyatlarini tahlilga tortdik.

Inson nutqida ijobiy va salbiy his-tuyg'ular turli til birliklari orqali ifodalanadi. Masalan, ijobiy his-tuyg'ular sevgi, quvonch, mamnuniyat, baxt kabi hissiyotlar orqali namoyon bo'lsa, salbiy his-tuyg'ular g'am, alam, qo'rquv, nafrat kabi holatlar bilan bog'liq bo'ladi. O'zbek va ingliz tillarida ushbu his-tuyg'ularni ifodalash shakllari madaniy kontekstga bog'liq ravishda o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'zbek tilida ijobiy his-tuyg'ular ko'pincha milliy qadriyatlar, mehnatsevarlik, oilaviy munosabatlar bilan bog'langan holda ifodalanadi, ingliz tilida esa individuallik va shaxsiy tajribalar asosida shakllanadi.

Lingvokulturologik nuqtai nazardan, his-tuyg'ular so'z boyligi, iboralar, metaforalar va frazeologik birliklar orqali tilda namoyon bo'ladi. Masalan, o'zbek tilida *"quvonchdan yuragi yorildi"* iborasi chuqur baxt va mamnuniyatni ifodalasa, ingliz tilida shunga o'xshash ma'no *"bursting with joy"* iborasi orqali beriladi. Biroq, ushbu iboralarning semantik va pragmatik jihatdan farqlari mavjud bo'lib, ularning lingvokulturologik xususiyatlarini chuqur tahlil qilish talab etiladi.

Salbiy his-tuyg'ular ham turli tillarda o'ziga xos ifoda shakllariga ega. Masalan, o'zbek tilida *"ko'ngli cho'kdi"* iborasi chuqur g'am va xafalikni bildirsa, ingliz tilida *"feeling down"* yoki *"heart sank"* kabi ifodalar shu ma'noda qo'llaniladi. Ushbu farqlar madaniy kodlarga, xalqning tarixiy tajribasi va dunyoqarashiga bog'liq. O'zbek xalqida hissiyotlarni jilovlash va sabr bilan qabul qilish qadriyatlari ustuvor bo'lsa, ingliz tilida his-tuyg'ularni ochiq ifodalash keng tarqalgan.

Ishda ikki qardosh bo'lmagan til o'rtasidagi farqlar va o'xshashliklar aniqlanib, ularning lingvistik va madaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Natijada, turli tillarda his-tuyg'ularni ifodalashning lingvokulturologik o'ziga xosliklari va umumiy xususiyatlari yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili. His-tuyg'ularni ifodalovchi leksik birliklarning lingvokulturologik jihatdan o'rganilishi tilshunoslikda dolzarb masalalardan biridir. Ushbu sohada olib borilgan ilmiy tadqiqotlar his-tuyg'ularni ifodalovchi vositalarning har bir til va madaniyatda o'ziga xos ekanligini, ularning tarixiy, ijtimoiy hamda psixologik omillar bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

Til va madaniyat o'zaro bog'liq fenomenlar sifatida his-tuyg'ularni ifodalash usullariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, Wierzbicka[1] o'z tadqiqotlarida his-tuyg'ularni universal va madaniy xususiyatga ega komponentlarga ajratib tahlil qiladi. U til va madaniyatning bir-biriga bog'liqligini asoslab, har bir xalqning his-tuyg'ularni aks ettirish shakllari ularning dunyoqarashi bilan uyg'un ekanligini ta'kidlaydi. Ingliz va o'zbek tillarida his-tuyg'ularni ifodalashda metafora, metonimiya, evfemizm va disfemizm kabi semantik vositalardan foydalanilishi tadqiqotlarda keng yoritilgan.

O'zbek tilshunosligida his-tuyg'ularni ifodalovchi birliklarning semantik va pragmatik xususiyatlari Madaminova [2.3] kabi tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Ushbu tadqiqotlar his-tuyg'ularni ifodalovchi so'z va iboralarning xalq tafakkuri, mentaliteti bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Masalan, o'zbek tilida ijobiy his-tuyg'ularni ifodalash uchun *"ko'ngli tog'dek"*, *"yuragi*

yorishdi” kabi iboralardan foydalaniladi. Ingliz tilida esa “*over the moon*” yoki “*walking on air*” kabi metaforik ifodalarga duch kelish mumkin. Bu esa har ikki tilning lingvokultural xususiyatlari haqida muhim ma’lumot beradi.

Salbiy his-tuyg’ularni ifodalashda ham turli tillarda o’ziga xoslik mavjud. Ingliz tilida “*heartbroken*” (yuragi singan), “*down in the dumps*” (ruhdan tushgan) kabi iboralar keng qo’llanilsa, o’zbek tilida “*yuragi ezildi*”, “*yuragi tilka-pora bo’ldi*” kabi ifodalarga duch kelish mumkin. Bu kabi iboralar milliy mentalitet hamda madaniy an’analarning tilga ta’sirini ko’rsatadi. Shuningdek, salbiy va ijobiy his-tuyg’ularning grammatik jihatdan ifodalanish xususiyatlari ham muhim tadqiqot mavzusidir. Ba’zi tillarda, jumladan, ingliz tilida modal fe’llar, sifatdoshlar va ba’zan frazeologik birliklar orqali his-tuyg’ular ifodalanadi. O’zbek tilida esa egalik va qo’shimchalar orqali hissiy holat ifodalanadi, masalan, “*xafa bo’ldi*” yoki “*sevinib ketdi*”.

Lingvokultural tadqiqotlarda har bir til hissiy holatlarni turlicha ifodalaydi, bu esa har bir xalqning dunyoqarashi va qadriyatlari bilan bog’liqdir. Ingliz va o’zbek tillaridagi ijobiy va salbiy his-tuyg’ularni ifodalovchi birliklarni lingvokultural jihatdan o’rganish bu tillarning semantik va pragmatik xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shuningdek, bu o’rganish natijalari tarjima nazariyasi, til o’rgatish metodikasi hamda madaniyatlararo kommunikatsiyani chuqurroq tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Tilshunoslikning psixolingvistika va sotsiolingvistika yo’nalishlari doirasida ham his-tuyg’ularning lingvokultural ifodasi o’rganilgan. Masalan, Kövecses[4] his-tuyg’ular metaforalar orqali qanday namoyon bo’lishini tadqiq etgan. Uning tadqiqotlarida ba’zi his-tuyg’ular, xususan, *sevgi*, *qo’rquv*, *g’azab* va *baxt* tushunchalarining turli madaniyatlarda qanday talqin qilinishi keng tahlil qilingan. O’zbek tilida g’azabni ifodalash uchun “*yuragi qizidi*”, “*ko’zi qonga to’ldi*” kabi iboralar qo’llanilsa, ingliz tilida “*seeing red*” yoki “*boiling with rage*” kabi tasviriy ifodalarga duch kelish mumkin. Bu o’zbek olimasi A.Jabbarovanning ishida keng yoritilgan.[5]

Shuningdek, pragmalingvistika doirasida his-tuyg’ularni ifodalashning kontekstual jihatlari ham muhim o’rin tutadi. Ingliz tilida his-tuyg’ularni ifodalash ko’pincha yumshatilgan, neytral yoki ijobiy tus olgan bo’lsa, o’zbek tilida ba’zan bevosita, aniq va keskin ifodalar ham ishlatilishi mumkin. Masalan, ingliz tilida “*I’m a bit disappointed*” deyish mumkin bo’lsa, o’zbek tilida bu “*Men juda xafa bo’ldim*” tarzida ifodalanishi mumkin.

Umuman olganda, ingliz va o’zbek tillarida ijobiy va salbiy his-tuyg’ularni ifodalovchi birliklarning lingvokulturalogik tadqiqi til va madaniyat o’rtasidagi bog’liqlikni o’rganishda muhim ilmiy yo’nalish hisoblanadi. Ushbu mavzu bo’yicha kelgusida yanada kengroq kontrastiv tadqiqotlar olib borilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, tarjima amaliyoti, madaniyatlararo kommunikatsiya va chet til sifatida til o’rgatish jarayonlarida his-tuyg’ularni aks ettiruvchi til birliklarining chuqur o’rganilishi samaradorlikni oshirishi mumkin.

Muhokama tahlili. O’zbek va ingliz tillarida his-tuyg’ularni ifodalovchi leksik birliklar madaniy kontekst va milliy mentalitet bilan chambarchas bog’liq. Ingliz tili individualizmga asoslangan jamiyat tiliga xos bo’lib, ijobiy va salbiy his-tuyg’ular ko’pincha yumshoqroq yoki metaforik tarzda ifodalanadi. Masalan, ingliz tilidagi “*I feel under the weather*” (o’zimni yaxshi his qilmayapman) kabi iboralar o’zbek tilidagi “*kayfiyati buzildi*” kabi ekvivalentlarga ega. O’zbek tilida esa hissiy tajribalar ko’pincha bevosita va kuchli obrazlar orqali ifodalanadi, masalan, “*yuragi yorildi*” yoki “*ko’ngli tog’dek*”.

Madaniy farqlar ijobiy his-tuyg'ularni ifodalashda ham yaqqol seziladi. Masalan, ingliz tilida *"on cloud nine"* (baxtdan boshim osmonda) yoki *"over the moon"* (juda xursand) kabi iboralar ishlatilsa, o'zbek tilida *"yuragi yorishdi"*, *"baxtdan boshim osmonga yetdi"* kabi iboralar uchraydi. Bu misollar milliy o'ziga xoslikni ifodalaydi.

Salbiy his-tuyg'ularni ifodalashda ham o'ziga xoslik kuzatiladi. Ingliz tilida *"heartbroken"* (yuragi singan), *"down in the dumps"* (ruhdan tushgan) kabi yumshoqroq ifodalardan foydalanilsa, o'zbek tilida *"yuragi tilka-pora bo'ldi"*, *"ko'ngli vayron"* kabi aniq va kuchli iboralar ko'proq ishlatiladi. Bu esa o'zbek tilida hissiy tajribalarni ifodalashda kuchliroq obrazlardan foydalanishga moyillik borligini ko'rsatadi.

Grammatik jihatdan qaranganda, ingliz tilida his-tuyg'ularni ifodalashda modal fe'llar va frazeologik birliklar keng qo'llaniladi. O'zbek tilida esa egalik qo'shimchalari va sintaktik konstruksiyalar muhim rol o'ynaydi. Masalan, *"I am happy"* o'zbek tilida *"Men baxtliman"* yoki *"Baxtli his qildim"* tarzida ifodalanishi mumkin.

Ingliz va o'zbek tillarida his-tuyg'ularni ifodalashning lingvokultural jihatdan tahlili shuni ko'rsatadiki, har bir til o'ziga xos semantik va pragmatik xususiyatlarga ega. Bu esa madaniyatlararo kommunikatsiyada ham muhim rol o'ynaydi. Keyingi tadqiqotlarda tarjima jarayonida ushbu farqlarni hisobga olish va his-tuyg'ularni yanada chuqurroq o'rganish dolzarb bo'lib qoladi.

Natija. Har ikkala til va madaniyatda hissiyotlarning ifodalanishi turlicha bo'lsa-da, umumiy tendensiyalar ham mavjud. O'rganish jarayonida, ijobiy va salbiy his-tuyg'ularni ifodalovchi leksik birliklar har bir jamiyatning dunyoqarashi, qadriyatlari va madaniy an'analari bilan chambarchas bog'liqligi aniqlandi.

O'zbek tilida ijobiy his-tuyg'ular, masalan, *baxt*, *shodlik*, *quvonch* va *minnatdorchilik* ko'pincha an'anaviy va oilaviy qadriyatlar bilan bog'liq. Jumladan, *"baxtli bo'l"*, *"yuzingdan kulgu arimasin"* kabi iboralar kishilarga ijobiy tilak sifatida ishlatiladi. Ingliz tilida esa *"happiness"*, *"joy"*, *"gratitude"* singari tushunchalar ko'pincha individual farovonlik va muvaffaqiyat bilan bog'liq bo'lib, *"Live a happy life"*, *"Enjoy the moment"* kabi iboralar keng tarqalgan.

Salbiy his-tuyg'ular esa O'zbek va ingliz tillarida turli xil metaforik tasvirlar bilan ifodalanadi. O'zbek tilida *g'am*, *qayg'u*, *hasrat*, *andisha* singari so'zlar insonning ijtimoiy va ruhiy holati bilan bog'liq bo'lsa, ingliz tilida *"sadness"*, *"grief"*, *"worry"* kabi so'zlar ko'proq shaxsiy tajribaga urg'u beradi. Masalan, o'zbek tilidagi *"ko'ngli g'ash bo'ldi"* iborasi ingliz tilida *"feeling down"* yoki *"having a heavy heart"* tarzida ifodalanadi.

Har ikkala tilda his-tuyg'ularni ifodalovchi metafora va frazeologik birliklarning milliy xususiyatlari borligini ko'rsatdi. O'zbek tilida hissiyotlar tabiat va jismoniy holatlar bilan bog'liq bo'lsa, ingliz tilida ko'proq abstrakt tushunchalar ustunlik qiladi. Masalan, o'zbek tilida *"yuragi yorildi"* iborasi kuchli qayg'uni ifodalasa, ingliz tilida *"heartbroken"* so'zi xuddi shunday ma'noga ega.

Qo'shimcha sifatida shuni aytish mumkinki, madaniy kontekst har ikkala tilga xos bo'lgan his-tuyg'ularni ifodalash uslublariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. O'zbek tilida insonlar hissiyotlarini ochiq ifodalashdan ko'ra, ularni nazokat bilan berish afzalroq ko'rilsa, ingliz tilida esa to'g'ridan-to'g'ri ifodalash keng tarqalgan. Masalan, o'zbek tilida *"Yuragingizga ozor bermoqchi emasman"* kabi yumshoq iboralar ishlatilsa, ingliz tilida *"I don't want to hurt your feelings"* shaklida aniq ifodalash ko'proq uchraydi.

Har bir til o'ziga xos lingvistik va madaniy omillar ta'sirida shakllangan bo'lib, hissiyotlarning ifodalanishi ham ushbu madaniy xususiyatlarga bog'liq holda namoyon bo'ladi. Kelgusida bu boradagi tadqiqotlar yanada chuqurroq olib borilishi va boshqa tillar bilan solishtirish orqali yanada boyitilishi mumkin.

Xulosa. Har ikkala til va madaniyatda his-tuyg'ularni ifodalashda o'ziga xos farqlar va o'xshashliklar mavjudligi aniqlandi. His-tuyg'ular – inson ongining ajralmas qismi bo'lib, ular nafaqat individuallik, balki jamiyatning mentaliteti va dunyoqarashini ham aks ettiradi. Shu boisdan, ushbu tuyg'ular lingvistik jihatdan o'rganilganda, ularning milliy xususiyatlari, tarixiy ildizlari va madaniy kodlari yuzaga chiqadi.

O'zbek tilida his-tuyg'ular ko'proq obrazli va poetik ifodalangan bo'lsa, ingliz tilida ularning nisbatan aniq, lo'nda va neytral tarzda ifodalanishini kuzatildi. Masalan, o'zbek tilida *“yuragi muzlab ketmoq”* kabi iboralar salbiy his-tuyg'ularni ifodalashda keng qo'llanilsa, ingliz tilida bunday ifodalar aniq va bevosita (masalan, *“to feel cold-hearted”*) shaklda namoyon bo'ladi.

Ijobiy his-tuyg'ular tahlil qilinganda, har ikkala til madaniyatida quvonch, baxt, mehr-muhabbat kabi tushunchalar universal ahamiyat kasb etishi aniqlandi. O'zbek tilida bu tushunchalar ko'proq *yurak, jon, qalb* kabi metaforalarga bog'liq holda ifodalansa, ingliz tilida baxt va quvonchni ifodalash uchun yorug'lik va issiqlik bilan bog'liq obrazlar ustunlik qiladi. Masalan, o'zbek tilidagi *“ko'ngli yorishdi”* ifodasi ingliz tilidagi *“light up with joy”* iborasi bilan ma'nodosh hisoblanadi.

O'zbek jamiyatida salbiy his-tuyg'ularni bevosita ifodalashdan qochish, ularni yumshoqroq yoki bilvosita shaklda yetkazish an'anaviy madaniyatga xos xususiyatdir. Ingliz tilida esa ochiq va aniq ifodalash shakllari ko'proq kuzatiladi, bu esa g'arb jamiyatlarining individualistik xarakteriga bog'liq.

Har ikkala til va madaniyatda his-tuyg'ularni ifodalash usullari har xil bo'lishiga qaramay, ularning asosiy mohiyati umumiy bo'lib, insoniy tajribalarga asoslangan. Ushbu o'xshashlik va farqlarni o'rganish lingvistik tadqiqotlar uchun muhim bo'lib, tarjimashunoslik, psixolingvistika va madaniyatshunoslik sohalarida ham qo'llanilishi mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, his-tuyg'ularni ifodalashdagi lingvistik va madaniy xususiyatlarni chuqur tahlil qilish natijasida o'zbek va ingliz tillari o'rtasidagi muhim o'xshashlik va tafovutlar aniqlandi. Bu kabi tadqiqotlar kelajakda xalqaro muloqot va tarjima jarayonlarida hamda ilmiy tadqiqotlarda muhim ahamiyat kasb etishi mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Wierzbicka, A. (1999). *Emotions across languages and cultures: Diversity and universals*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511521256>
2. Madaminova, Muhabbat Sotvoldiyevna. Matn pragmatik tavsifida sintaktik birliklarning o'rni [Matn] : monografiya / M.S. Madaminova. – Toshkent: Bookmany print, 2023. – 100 b.
3. Madaminova Yodgoroy Bobirbek qizi. Inson ruhiy holatini ifodalovchi leksik birliklarni ingliz va o'zbek tillarida tavsiflashga lingvistik yondashuv <https://doi.org/10.5281/zenodo.8365432>
4. Kövecses, Z. (2000). *Metaphor and emotion: Language, culture, and body in human feeling*. Cambridge University Press.

-
5. Anora Jabbarova. Ingliz va o'zbek tillarida inson hissiyotlarini tavsiflovchi frazeologik birliklar. O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2024, [1/10] ISSN 2181-7324 <https://journalsnuu.uz>

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

AXIOLINGUISTIC ANALYSIS OF THE CONCEPTS OF «WEALTH» AND «POVERTY» IN ENGLISH AND UZBEK PROVERBS

Tadjieva Mastura Fayzullaevna

Senior teacher of Termez State University, PhD

E-mail: tadjieva_mastura@mail.ru

Umarxonova Dilafruz Murotjonovna

Termez University of Economics and Service,

Master's student of the 2nd year in

specialization «Foreign language and literature»

E-mail: umarxonova@bk.ru

Abstract. This article reveals the axiological features of the use of the axiological concepts of «wealth» and «poverty» in English and Uzbek proverbs, and analyzes the common and different aspects of English and Uzbek proverbs expressing these concepts.

Keywords: wealth, poverty, axiological concept, value, evaluation.

INGLIZ VA O'ZBEK MAQOLLARIDA "BOYLIK" VA "FAQIRLIK" KONSEPTLARINING AKSIOLINGVISTIK TAHLILI

Tadjiyeva Mastura Fayzullayevna

Termiz davlat universiteti katta o'qituvchisi, PhD

Umarxonova Dilafruz Murotjonovna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti,

Xorijiy til va adabiyoti (ingliz tili) ixtisosligi 2-bosqich magistrantiqizi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek maqollarida "boylik" va "faqirlik" aksiologik konseptlari qo'llanishining aksiologik xususiyatlari ochib berilgan hamda mazkur konseptlarni ifodalovchi ingliz va o'zbek maqollarining umumiy va farqli jihatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: boylik, faqirlik, aksiologik konsept, qadriyat, baholash.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N41>

Kirish. Aksiolingvistika tilning qadriyatlar va e'tiqodlar tizimlarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, biror tilning o'ziga xos maqollari, xalq og'zaki ijodi ushbu tilda so'zlashuvchi insonlarning qadriyatlarini, ularning jamiyatdagi mavqeyini va bir-biriga bo'lgan munosabatlarini aks ettiradi. Maqollarda aksiologik xususiyatlarni yoritishda konseptlar kuchli vosita hisoblanadi.

Boylik va faqirlik insoniyat tarixida har doim muhim tushunchalar bo'lib kelgan. Ular ijtimoiy hayotda, iqtisodiy munosabatlarda va hatto shaxsiy hissiyotlarda muhim rol o'ynaydi. Aksiolingvistik tahlil orqali bu konseptlarni chuqurroq o'rganish mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Tilshunoslikda qadriyat ustunliklarini tahlil qilish milliy lingvistik ongini o'rganish va lingvistik shaxs modelini qurish imkoniyatlarini ochib beradi. Til ma'lum bir jamiyatning qadriyatlar, munosabatlar va baholash tizimini o'rnatadi va aks ettiradi. S.G.Ter-Minasova rus va ingliz tillarini qiyosiy o'rganish natijasida ushbu jamiyatlar uchun muhim bo'lgan shaxsiy xususiyatlar va ijtimoiy munosabatlarni aniqladi. Tilshunos olimning qayd etishicha, ingliz tilida *halollik, ehtiyotkorlik, mehnatsevarlik, professionallik, mas'uliyat, nutqda tejamkorlik, xudbinlik, shaxsiy erkinlik, konservatizm, moddiy farovonlik, yopiq oilaviy hayot* kabi qadriyatlar ustunlik qiladi. Ruslarda *tajriba, xushmuomalalik, korporatizm, vatanparvarlik va adolat* tushunchalari ko'proq o'rin egallaydi [4,166].

R.U.Madjidovanning fikricha, "insonning kognitiv faoliyati sifatida baholash o'rganilayotgan obyektning xususiyatlarini uning shaxs va jamiyat ongida mustahkamlangan etalon shablon bilan solishtirish orqali amalga oshiriladi. Baholash har doim obyektning etalon bilan taqqoslashga asoslanadi. Obyektning xususiyatlarini etalon bilan taqqoslash "yaxshi" va "yomon" kabi o'zgarmas qarama-qarshiliklar bilan ifodalanadigan baholovchi kategoriyalar yordamida amalga oshiriladi" [1,502].

Voqelikni idrok etish jarayonida inson qadriyatni belgilaydi. "Yaxshi" yoki "yomon" pozitsiyasidan baholangan hodisa ma'lum bir madaniyat doirasida konseptni shakllantiradi.

"Shuni ta'kidlash joizki, konseptlarning aksiologik xususiyatlarini o'rganish insonning dunyoga, uning obyektlariga, hodisalariga, munosabatlariga baho berishi bilan bog'liq bo'ladi. Insonning baholash qobiliyati orqali bu olamdagi narsa va hodisalarga mazmun kiradi" [2,13].

Muhokama. Maqollarni tahlil qilishda aksilingvistika til, madaniyat va qadriyatlar o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqlikni ochib beradi. Ingliz va o'zbek tillaridagi maqollarni aksiologik nuqtai nazardan sinchiklab ko'rib chiqish orqali har bir jamiyatga xos bo'lgan qadriyatlar tizimi va e'tiqod tuzilmalarini ochish mumkin [5,103].

Ingliz va o'zbek tillarida ham "boylik" va "faqirlik" konseptlari yaxshi va yomon konnotativ ma'noda qabul qilinadi. Ingliz maqollarida "boylik" konsepti, asosan, iqtisodiy jihatdan qudratli bo'lish, moddiy resurslarga ega bo'lish va ijtimoiy maqomni anglatadi: *A heavy purse makes a light heart; Rich men may have what they will.* Ko'pchilik o'zbek maqollarida esa boylikning ustunligi salbiy ma'noda qo'llanganligini ko'rishimiz mumkin. Masalan: "Yaxshi bo'lsa – boydan, Yomon bo'lsa – kambag'alдан".

"Boy boyga boqar, suv soyga oqar", «Boy ham Boyga, Xudoy ham boyga», Boy boyga tirishar, kambag'al kambag'alga bo'lishar" kabi maqollarda "noinsof mulkdorlar, boylar mehnatkash xalqni ezib ishlatish, talash, qiynash, o'zlari uchun tobora yaxshiroq yashash sharoitlarini yaratish, ko'proq, mol-dunyo orttirish yo'lida bir-birlarini qo'llab-quvvatlaydilar, bir-birlarining yonlarini oladilar», degan mano ifodalangan.

Natijalar. Ingliz tilida "boylik" konseptini ifodalashda "wealth", "rich", "money", "heavy purse", "penny", "coin", "abundance", "plenty", "gold" kabi leksemalardan foydalanilgan. O'zbek maqollarida esa "boylik" konsepti "boy", "badavlat", "amir", "bor", "hokim", "pul" kabi leksemalar yordamida ifodalangan.

Olamning lisoniy manzarasida "modellashtirish konseptini ifodalash usullarini aniqlash, uning integral tuzilishini qayta qurishni o'z ichiga oladi" [3]. Ingliz paremiologiyasida "boylik" konsepti turli aksiologik modellar bilan ifodalanadi. Ulardan bir nechtasini misollar bilan korib chiqamiz.

Boylik – kuch-qudrat: Money makes the man; Money makes the pot boil; Wealth is the test of a mans character. Money will do anything.

“He that has money has what he wants” maqolida boylar o‘zlarining xohishlarini amalga oshirish imkoniyatiga egaligi ifodalanganligi boylikka nisbatan ijobiy bahoni anglatadi. Ammo, “A rich man can do nothing wrong”, “Rich mens spots are covered with money” maqollarida esa boylikning kuchiga salbiy konnotatsiya mavjud, yani boylar doim pul bilan noto‘gri ishlarini yashirishi, muammolarni hal qilishi bilan qoralanadi.

Boylik – tashvish. Boylik va ko‘p pulga ega bo‘lishning o‘z majburiyatlari va tashvishlari bor: *Much coin, much care*. Ushbu turdagi ingliz maqollari salbiy bahoga ega bolib, ko‘p pul, ko‘p qaygu va qo‘rquv keltirishi mumkinligini ogohlantiradi: *Riches bring care and fears*. Shuningdek, o‘z mulkini himoya qilish kelishmovchiliklar va ziddiyatlarga olib kelishi quyidagi misolda ifodasini topadi: *He that has lands, has quarrels*.

Boylik – baxt. Boylik va pulga bo‘lgan qiziqish, ba’zi hollarda haqiqiy baxtni yo‘qotishga olib keladi. Ingiz maqollarida insonlar uchun hayotda pul eng muhim narsa emasligi, aslida ichki qoniqish va boriga shukur qilish, muhim narsalarni qadrlash haqiqiy baxt ekanligi ta’kidlanadi: *Money isnt everything* (pul hamma narsa emas); *Riches alone make no man happy* (faqat boylik kishini baxtli qilmaydi).

Ushbu maqollarning aksiologik tahlili ularning qadr-qimmatga va hayotda haqiqiy baxt va boylik tushunchalariga bo‘lgan qarashlarini baholaydi.

“Faqirlik” konsepti moddiy resurslarning yo‘qligi, iqtisodiy qiyinchilik, ijtimoiy kamsitilish, muhtojlik va qashshoqlikni anglatadi. O‘z-o‘zidan ma’lumki, faqirlik ko‘plab yutuqlarni cheklashi va inson hayotini qiyinlashtirishi bilan har ikkala madaniyatda ham salbiy baholanadi.

Ingliz maqollarida “faqirlik” konsepti keng qo‘llaniladi va ko‘p hollarda salbiy ma’noni anglatadi: *Poverty is an enemy to good manners; A man without money is no man at all. A beggars purse is bottomless.*

Ingliz tilida so‘zlashuvchi madaniyatda qashshoqlik xavfli hisoblanadi va qattiq qoralanadi. Biz buning isbotini quyidagi misollarda korishimiz mumkin: qashshoqlik va nochorlik ko‘plab jinoyatlarni keltirib chiqaradi (*Poverty is the mother of crime*), bosh hamyon ya’ni yo‘qchilik ko‘pincha yaramas g‘oyalar va jinoiy harakatlarga sabab bo‘ladi (*The devil dances in an empty pocket*), hayotdagi qiyinchiliklar va qashshoqlik insonlarni azobga solganda ular ko‘proq shaytonga bo‘ysunadilar (*The poorer one is, the more devils one meets*). Ushbu maqollar, qashshoqlik va uning insonlar hayotiga ta’siri haqida fikrlarni ifodalaydi. Ular qashshoqlikdan kelib chiqadigan muammolar va qiyinchiliklarni, shuningdek, odamlarning ruhiy va axloqiy holatini tushunishga yordam beradi.

“There are Gods poor and the devils poor” maqolining togridan- togrigi tarjimasi “Xudoning kambag‘allari va shaytonning kambag‘allari bor”, ya’ni qashshoqligi baxtsizlikdan kelib chiqqanlar “Xudoning kambag‘allari”, ochko‘zlik yoki isrofgarchilik tufayli o‘zlariga qashshoqlik keltirganlarni “shaytonning kambag‘allari” deb ataydilar. Demak, faqirlik ham aralash baholashga xos bo‘lgan konsept hisoblanadi.

O‘zbek mentalitetida pulning ham ijobiy, ham salbiy xususiyatini kuzatishingiz mumkin: “Boy bo‘lsang, kunda hayit, kunda to‘y, yo‘q bo‘lsang, kunda hasrat, kunda o‘y”, “Boyning xotini bo‘lguncha, kambag‘alning kavushi bo‘l”; Bordan – davlat, yo‘qdan – mehnat;

O'zbek tilidagi "boylik" haqidagi maqollarning aksariyati boylik va qashshoqlik o'rtasidagi farq, ularning ijtimoiy ahamiyatlari bilan bog'liq turli jihatlarni ko'rsatadi. Biz bu ikkala konseptning maqollarda qo'llanishini quyidagi aksiologik modellar asosida tahlil qilamiz.

Boylik – xasislik. O'zbek maqollarida xasis boylarga nisbatan salbiy baho beriladi, kambag'allarning kamtarligi, samimiyligi, halolligi ijobiy baholanadi: Amirning oshidan, faqirning mushti yaxshi; Boy qo'shningdan so'raguncha, yo'q uyingni axtar; Boydan qarzing uzilguncha, Bo'yni uzilar.

"Boyning ko'zi nonda, kambag'alniki – imonda" misolida boylarning mablag' va xarajatlarga ko'p e'tibor berishlari, qashshoqlar esa ko'proq ruhiy qadriyatlarni qadrlashi ifodalangan.

Boylik – xursandchilik. Xalq maqollari boylarning hayotini to'y-tomosha va xursandchilik bilan bog'laydi: Borga yetti kun hayit, yo'qqa – bir kun; Hayit – otliniki, To'y – to'nliliki. Boy bo'lsang, kunda hayit, kunda to'y; yo'q bo'lsang, kunda hasrat, kunda o'y" maqoli boylik va qashshoqlik orasidagi keskin farqni ko'rsatadi. Boylar — katta to'ylar otkazadi, hayotning zavqidan foydalanadilar, kambag'allar esa har kuni muammolar va tashvishlar ichida yashaydilar: "Boy to'y tuzar, kambag'alning to'ni tozar"

Boylik – oila. Maqollarda boy oiladan bo'lishning jamiyatda ko'plab imkoniyatlarga ega bo'lishi bilan kambag'allar o'zining mehnati, axloqi, bilimi va ko'rki bilan imkoniyatlarga erishishi taqqoslanadi: Boyning qizi – sepi bilan, yo'qning qizi – ko'rki bilan; Boyning o'g'li kelsa – to'rga, kambag'alning o'g'li – go'rga; Boyning o'g'li – hangamachi; yo'qning o'g'li – dangamachi.

Biroq, ba'zi boy oilalarda kelin yoki xotinning qadri bo'lmasligi salbiy baholanib, maqollarda oz ifodasini topadi: "Boyning xotini bo'lguncha, kambag'alning kavushi bo'lsin"; "Boyning xotini o'lsa, to'shak yangi bo'ladi; kambag'alning xotini o'lsa, boshi qayg'uga qolar."

Maqollarda xalq o'zining og'ir ijtimoiy ahvolini, faqirlik, qashshoqlik oqibatida ro'y beradigan och-yalang'ochlikni tasvirlagan. Shu sababli "faqirlik" konseptini ifodalovchi maqollarda "och", "yalang'och" leksemalaridan keng foydalanilgan: Kasal dardini sog' bilmas, Och qadrini to'q bilmas; Och qayg'usini ochiqqan bilar, Yo'q qayg'usini – tariqqan; Yalang'ochlik uyga kirgizar, Ochlik ko'cha kezdirar.

Xulosa. "Boylik" va "faqirlik" konseptlari qarama-qarshi tushunchalar bo'lsada, ular ko'pincha bir-biriga bog'liq holda yonma-yon ishlatiladi. Aksiologik tahlil orqali, biz bu ikkita konseptning o'zaro bog'liqligini, ularning o'zaro munosabatlarini va ijtimoiy ta'sirlarini yaxshiroq tushunamiz.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Маджидова Р.У. Aksiologicheskaya shkala oцenki obraza cheloveka v antropocentricheskix posloviцax uzbekskogo i russkogo yazykov. – Konferensiyalar | Conferences, 1(10), 2024. – С. 501-504.
2. Tadjiyeva M.F. Ingliz va o'zbek tillarida Love/Muhabbat konseptining reprezentatsiyasi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – Termiz, 2024. – 56 b.
3. Tadjiyeva M. INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA "MUHABBAT" KONSEPTLI ANTROPOMORF METAFORIK MODELLAR //TAMADDUN NURI JURNALI. – 2024. – T. 10. – №. 61. – С. 233-235.
4. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер Минасова. – М.: Слово, 2000. – С.166.

5. Umarxonova, D. AXIOLINGUISTIC ANALYSIS OF THE CONCEPTS OF “COURAGE” AND “COWARDICE”. – Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 4(7). 2024.
6. O'zbek xalq maqollari (2-tomlik). Mas'ul muharrirlar: T.Mirzayev, B.Sarimsoqov. Birinchi tom. – Toshkent: “Fan”, 1987. – 368 b.
7. Apperson G.L. The Wordsworth Dictionary of Proverbs. – Ware, Hertfordshire: Wordsworth Editions Ltd, 1993. – 721 p.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

NEW ARTISTIC FORMS IN MODERN WORLD LITERATURE THAT ARISE ON THE BASIS OF FOLK HUMOR

Sharipova Nilufar,

Buxoro State Pedagogical institute

"Russian language and Literature" Chair teacher

Abstract. This article systematically analyzes the history of artistic forms based on folk humor in modern world literature and the stages of development of the humor genre in different periods.

Keywords: renaissance, laughter, comedy, satire, humor, satirical laughter, mythological crisis, epistemological, axiological, aesthetic, rhetorical.

ZAMONAVIY DUNYO ADABIYOTIDA XALQ KULGISI ASOSIDA KELIB CHIQQAN YANGI BADIY SHAKLLAR

Sharipova Nilufar Shaxrillo qizi

Buxoro davlat pedagogika instituti

"Rus tili va adabiyoti" kafedrası o'qituvchisi

E-mail: sharipovanilufar721@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy dunyo adabiyotida xalq kulgisi asosida kelib chiqqan badiiy shakllar tarixi va kulgi janrining turli davrlarda rivojlanish bosqichlari tizimli tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: uyg'onish davri, kulgi, komediya, hajviylik, lof, yumor, satirik kulgi, mifologik inqiroz, epistemologik, aksiologik, estetik, ritorik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N42>

Kirish. Kulgi eng avvalo insonning biologik tabiati bilan uzviy bog'liq. Nemis klassik madaniyatida kulgining 2 turga bo'linganiga guvoh bo'lishimiz mumkin: ular kulgini yuzaga keltiruvchi "kulgi" va "komediya"dir. Kulgi va komediya madaniy va mafkuraviy jihatdan hajviylik tushunchasi ostiga birlashdilar va kulgining mazmunli turlarini shakllantirdilar. Komik tushunchasi an'anaviy ravishda hazil, masxarabozlik, komediya va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Asosiy qism. XX asrda yangi an'analar M.M. Baxtin, O.M. Freydenberg, V.Ya. Propp nazariyalarida paydo bo'la boshladi, ya'ni kulgining qo'pol-ta'naviy shakllari yuzaga keldi. Uning rivojida ichki mantiqni va uning ijtimoiy-madaniy ahamiyatining oshishi marosim va karnaval shakllarida namoyon bo'ldi. Xalq tilini joriy etish orqali karnaval, arxaik, fars kulgi turlari kulgi san'ati maydonini yanada kengaytirdi va butun kulgi sohasi bilan birlashdi[1].

Kulgi va hajviylik, ularni zamonaviy talqinda bir doira atrofida mantiqan birlashgan ikki tushuncha sifatida qarash mumkin. Kulgining yetarlicha tor doirasi, yumor tushunchasidan tashqari, kulgi maydonini sof fiziologik hodisa sifatida namoyon etadi. Yumor tushunchasi maydoni esa, kulgidan tashqari, katta yoki kichik hodisalarni o'z ichiga oladi, ammo aniq kulgini

keltirib chiqarmaydi. Shunday qilib, “kulgi” va “yumor” tushunchalariga, ayrim sohaviy istisnolardan tashqari, sinonim sifatida qarash mumkin[2].

Rus olimi M.M. Baxtin kulgi nazariyasiga yana bir umumiy soha sifatida “kulgili” tushunchasini ham kiritadi. Kulgi, kulgili, yumor va komediya kabilarni umumiy kulgi madaniyati nazariyasining bir qismi sifatida e’tirof etadi. Ko’pincha kulgi nazariyasida “hazil” tushunchasi qo’llaniladi. Tor doirada hazil obyekt xarakterlanadigan kulgili turlardan birini anglatadi. Keng ma’noda yumor tushunchasi inson qobiliyati, ijtimoiy guruh yoki umuman jamiyatning qobiliyatini komik tushunchasining xilma-xilligi bilan idrok etiladi. Boshqacha qilib aytganda, ajoyib hazil ma’nosidan “hajviylik” tushunchasi ishlatiladi; odatda hajviylik ostida- ular hodisalar va vaziyatlarning kulgini keltirib chiqaradigan obyektiv qobiliyatini anglatadi. Hajviy obrazlar talqini, uning davr muammolarini o’zida tashish xususiyati, ijtimoiy borliqdagi munosabatlarni o’zida jamlay olish xususiyatini bildirishi bilan ahamiyatga molikdir[3]. Bizga ma’lumki, hajviy asarlarda kulgi ikki holatda yuzaga chiqishi mumkin: satirik va yumoristik. Bular bir-biridan farqlanadi. Satirik kulgida davr, ijtimoiy muhitdagi kamchilik va nuqsonlar ustidan achchiq, zaharxanda, ayni chog’da ibratomuz hajviy xulosalar keltirib chiqariladi. Yumoristik kulgida ijtimoiy borliqdagi turli vaziyatlar, holatlar, insonlar o’rtasida yengil, samimiy munosabatlar silsilasi yuzaga keladi.

Hazil va komediyaning yumorning ikki tomoni deb hisoblash mumkin: obrazlar tilida, subyektiv munosabatlarda dialoglarda namoyon bo’ladi. Komik- kulgi sifatida ketma-ket fojiali, sentimental, jiddiy, shuningdek qayg’uli, uyat va boshqalarni ko’rishimiz mumkin. Biroq, ba’zi tahlillar shuni ko’rsatadiki, sanab o’tilgan birliklar kulgiga yaxlit kategoriya sifatida qarama-qarshidir.

Lof hikoyalarda ikki ekstremal qutb kabi kulgi va kinoyada namoyon bo’ladi. Hissiy holatlar obrazlar talqinida fiziologik, psixologik, ijtimoiy-madaniy, axloqiy va estetik ma’nolar bir qator san’at asarlarida kulgining turli janrlarini yuzaga keltiradi.

Avvalo shuni ta’kidlash kerakki, kulgi ham, qo’rquv ham insonning atrofdagi hodisalarga biologik reaksiyasi hisoblanadi. Kulgining asosi nafaqat mavzuning qarama-qarshilik haqidagi bilimdir situatsiyalar yoki obyektidagi mantiqiy nomuvofiqliklar to’plami: kulgi - bu bilim emas, balki tushunishning ifodasi. Bunday an’anaviy xususiyatlar tushunish yaxlitlik, evristik, ijodkorlik, dialogik, sifatida milliy-hissiy, baholovchi va ijtimoiy-madaniy konditsionerlik va boshqalar kulgili ko’rinishlarga to’liq mos keladi. Shu bilan birga, kulgi-bu asosiy germeneytik belgilarning shaxsiy xulosasi hisoblanadi. Kulgi tushunishning o’ziga xos shakli sifatida ma’lum bir belgisidir. Bu yerda quvonch har qanday ijobiy emotsiya deb tushuniladi, milliy fon va qo’shimcha ramziy yuklarni ko’tarmaydi.

Yevropa adabiyotida kulgi va kulgi madaniyati nazariyalari tipologiyasini qadimgi davrdan boshlab to zamonaviy adabiy jarayonlarda quyidagicha talqin qilinadi. Mazkur jarayonlar konstitutsiyaviy belgilar va mezonlarga muvofiq tarzda adabiy jarayonlarga ham o’z ta’sirini o’tkazgan. Manbalarda ta’kidlanishicha, Soqrotgacha bo’lgan falsafa mifologik inqiroz fonida birinchi marta dunyoqarashni nazariy aks ettirishga harakat qilgan[4]. Ular orasida kulgi muammosi muhim o’rin tutadi. Demokrit tomonidan kulgining mohiyatini aniqlashga qaratilgan birinchi ma’lum urinishlar uning obyektiv xayoliy narsa sifatida e’tirof etadi. Ushbu ontologik talqindan keyin epistemologik (fosh qilingan illyuziya), axloqiy- aksiologik (o’z-o’zini hurmat qilish), estetik (xayoliy), ritorik (shaklning mazmunga mos kelmasligi) kabi ta’riflarni ham uchratish mumkin. Aristotelning fikrlarida ham kulgi nazariyasiga oid tushunchalarni

uchratish mumkin: “Barcha tirik mavjudotlardan faqatgina inson kulgi bilan o‘ziga xosdir”. Kulgi nazariyalari Aflotun, Aristotel, Feofrast va Demetrius Falerskiy va ularning Rim izdoshchilari Tsitseron va Kvintilian asarlarida keltirilgan[5].

Ta’kidlash joizki XX asr nazariyasida kulgi ikkita asosiy paradigmani shakllantiradi. Ulardan birinchisi, rus demokratik tanqidiga asoslangan (V.G.Belinskiy, N.G. Chernishevskiy, A.I. Gertsen) va K.Marks va F.Engels merosi kulgining mohiyatini ijtimoiy-tanqidiy, halokatli deb ta’riflaydi. Shartli ravishda satirik deb nomlangan ushbu paradigma A.B. Lunacharskovaning asarlarini o‘z ichiga oladi. Lunacharskiy, Y.E. Elsberg, D.P. Nikolayeva, L.F.Yershova, Y.B. Boreva, Kazatstvo asosan tasdiqlaydigan kulgi asoslari Rabo tomonidan tashkil etilgan. M.M. Baxtin va uning izdoshi tomonidan taqdim etilgan muqobil paradigmalar D.S. Lixachev, A.M. Panchenko, V.Y. Proppom nazariyalarida ham namoyon bo‘ladi[6]. Xulosa qilib aytganda zamonaviy adabiyotda kulgining janr sifatida kirib kelishi turli nazariyalarda turlicha shaklda namoyon bo‘lganligiga amin bo‘lish mumkin.

Fransuz milliy xarakterining odatiy xususiyatlari shundan iboratki, bular: quvnoqlik, tana lazzatlariga moyillik, aqlning o‘tkirliги kabilar bo‘lib hisoblanadi. Fransuz aql-idrokining o‘ziga xos xususiyati-bu beparvolik, iboraning ko‘chma mazmunining samaradorligi; bunday aqlning eng muvaffaqiyatli mexanizmi-bu so‘z o‘yini hisoblanadi.

Amerikada hazil, birinchi navbatda, dunyo sivilizatsiyasi chegaralaridagi vaziyatni yumshatish, xavfli va oldindan aytib bo‘lmaydigan hayotdan chalg‘itish vositasi vazifasini bajardi. Ushbu hazilning o‘ziga xos xususiyati bu mubolag‘a qilish, kulgili vaziyatlar va qahramonlarni mifologizatsiya qilish tendensiyasidir. Amerika an‘analarida “kulgili hazil”ning roli ham nisbatan yuqori bo‘lgan. Xavf kutib turgan Amerika chegarasida, hazil himoya va dalda beruvchi qurol bo‘lgan.

Zamonaviy komediyada qonuniylikdan uzoqlashish mavjud bo‘lgan, janrning kanon tushunchasi o‘zgaradi, buning natijasida har bir muallif an‘anaga unchalik tayanmaydi, balki uni davr adabiy jarayoniga kiritadi. Komediya boshlanadigan janr yo‘nalishlarining o‘ziga xos uyg‘unligi nafaqat fojia bilan, balki drama bilan ham bog‘lagan.

O‘rta asrlardagi kulgi tushunchasi aks ettirilgan yahudiy-xristianlik an‘analariga asoslanadi, bu yerda kulgi ilohiy jazo ramzi bilan chambarchas bog‘liq. Masalan, Isroilliklar hayotining ijtimoiy-madaniy va tarixiy sharoitlari qat’iy diniy mafkuraviy markazni yaratishni oldindan belgilab qo‘ydi, u turli xil milliy guruhlarini birlashtirishga, xalq va ularning madaniyatini boshqa ko‘plab madaniyatlarda yo‘q bo‘lib ketishiga yo‘l qo‘ymaydi. Bunday sharoitda Xudoning surati, albatta, dunyoviy hamma narsadan ustun bo‘lib, universallik va noyoblik xususiyatlarini oldi; bu ustunlik, xususan, Xudoning jazolovchi kulgisida ifodalangan.

Agar rasmiy madaniyat kulgiga nisbatan qattiqqo‘l bo‘lsa, bayramona xalq hayoti, aksincha, faqat kulgi marosimlari atrofida to‘planib, muxolifat karnaval madaniyatini shakllantirgan. Shakllarning barcha boyligi bilan kech o‘rta asrlar va Uyg‘onish karnavalizmining avj olishini azob-uqubat, marosim kulgining tanazzulga uchrashi sifatida tavsiflash mumkin, bu dunyo yaxlitligini buzishda, uning tasvirlarining noaniqligini yo‘q qilishda namoyon bo‘ladi.

O‘rta asrlarning oxiri va Uyg‘onish davridagi kulgili va jiddiylik o‘rnini karnaval va rasmiylik egalladi: rasmiy madaniyat ham, kechki karnaval ham dunyo haqidagi yagona haqiqiy haqiqatga da’volarini tasdiqladi.

Xulosa. Jahon xalqlarining maydon kulgi san'ati qadimiy va an'anaviy estetik hodisalardan biridir. U og'zaki badiiy ijodning bir ko'rinishi sifatida barcha davrlarda ijtimoiy hayotning dolzarb muammolariga yechim izlash talabidan kelib chiqib keng taraqqiy etib kelgan. Shuning uchun xalq maydon kulgi san'ati hamisha adabiyotshunos va folklorshunoslar e'tiborida bo'lgan. Uning nafaqat folklordagi rivoji, balki o'z tadrijiy takomili davomida yozma adabiyotning yangicha shakl va mazmun kasb etib boyishiga ham ta'sir ko'rsatgani diqqatga molik bo'lib, folklor va yozma adabiyot munosabati qonuniyatlarini aniqlashga xizmat qilishi bilan dolzarb hisoblanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Смех как социокультурный феномен автореферат» Сычев Андрей Анатольевич Диссертации на соискание ученой степени Доктора философских наук. -Саранск 2004. 12 с.
2. Сычев А.А. Мордовская празднично-смеховая культура // Нравственная культура народов России: традиции и современность: Сборник статей. - Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 2001. - С. 40 - 42.
3. Сычев А.А. Смех в познании // Интеграция образования. Федеральный научный журнал. 2004. № 1. С. 111 - 116.
4. Сычев А.А. Нравственные аспекты карнавала // Бахтин и время: Тезисы докладов IV Бахтинских чтений. - Саранск : «Красный Октябрь», 1998. - С. 60-61.
5. Александрова Р.И., Уварова Е.В., Сычев А.А. Ирония в современной картине мира // Мораль и право в современных условиях: Материалы ежегодной научно-практической конференции 23 - 24 марта 2000 г. Вып. 1. - М. : МАЭП,2000.-С.85-88.
6. Сычев А.А. Этнический юмор // Региональное и глобальное: Историко-гуманитарный аспект / Прил. к федеральному научному журналу «Регионология». - 2004.-С.221-235.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

INTERPRETATION OF THE PROBLEM OF SPEECH UNITS IN GENERAL LINGUISTICS

Ochilova Gulnoza Farhod kizi,

Doctoral student of the Samarkand

State Institute of Foreign Languages

E-mail: gulnoza.ochilova@internet.ru

Abstract. This article will explore the concepts of language and speech. The differences and similarities between them are analyzed. This article provides information on the degree of study of issues related to units of speech in general linguistics.

Keywords: language, system, structure, speech, units of language, units of speech, general linguistics.

NUTQ BIRLIKLARI MASALASINING UMUMIY TILSHUNOSLIKDAGI TALQINI

Ochilova Gulnoza Farxod qizi

Samarqand davlat chet tillar instituti doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada til va nutq tushunchalari yoritilib o'tiladi. Ular o'rtasidagi tafovutlar va o'xshashliklar tahlil qilinadi. Umumiy tilshunoslikda nutq birliklariga taalluqli masalalarning o'rganilganlik darajasi haqidagi ma'lumotlar o'z aksini topadi.

Kalit so'zlar: til, sistema, struktura, nutq, til birliklari, nutq birliklari, umumiy tilshunoslik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N43>

Kirish. Ferdinand de Sossyur til va nutq o'rtasidagi farqni shaxmat o'yin qoidalariga asoslanib tushuntiradi. Shaxmat donalari va ularning harakat qoidalari insonning til birliklarga o'xshaydi, bu xuddi odamlarga xos bo'lgan aql-idrok va ularning kombinatsiyasi qoidalariga o'xshaydi. O'yin shartlari hamma uchun bir xil. Bunday holatda o'yinchi – ma'ruzachi va shaxmat o'yinini bilish – gapira olish qobiliyatiga o'xshaydi. Shunga asoslangan holda, bunga biz til – nutq qobiliyatimizni – nutq uchligini shaxmat o'ynash qobiliyati shaklida qo'yishimiz mumkin.

Til birliklar: fonema, morfema, leksema, gap;

Nutq birliklari: nutq tovushi, qo'shimchalar, so'z, so'z birikmasi, jumla; [1]

Agar til va nutq birliklariga dialektik yondashsak, til quyidagi xususiyatlarni o'z ichiga oladi: umumiylik, mohiyat, imkoniyat va sabab. Nutq va uning birliklari quyidagi xususiyatlarga ega: xususiylik, voqea, haqiqat, oqibat.

Til birliklari ham ma'lum bir lingvistik darajaga tegishli bo'lib, ular quyidagilarga ko'ra farqlanadi: fonetik, leksik, morfologik, sintaktik paradigma [2]. V. Gumboldt lingvistik nazariyasining asosiy o'rinlaridan biri sifatida til shakli, tilning ichki tuzilishi nazariyasini tahlil qilgan. V. Gumboldt nazariyasiga binoan, til shakllarining bir necha turlari mavjud. Ulardan biri nutq tovushlaridan til shakllarini shakllantirish, boshqasi esa til shaklining tizim sifatida

namoyon bo'lishi, ya'ni tilning har bir qismi yoki elementi muayyan elementga muvofiq mavjud bo'lishidir [3].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ferdinand de Sossyur til nazariyasiga ikki xil nuqtai nazardan yondashadi. Bir tomondan qaraganda, til ramzlar tizimidir. Boshqa tomondan, til ham ijtimoiy hodisa, ham jamiyatining mahsulidir. Ferdinand de Sossyur til "ijtimoiy fakt" ekanligini ta'kidlaydi, uni an'anaviy qoidalar to'plami yoki nutq bilan bog'liq normalar sifatida e'tirof etadi. Kamida ikki kishi suhbatlashganda, kommunikativ zanjir alohida ma'ruzachilarning ongi o'rtasida shakllanadi.

Til – bu mavhum hodisa hisoblanib, inson miyasining til xotirasidagi bir qismida joylashgan tafakkur bilan oziqlanadi. Tildagi mavjud hodisalar til birliklari deb ataladi. Nutq jarayoni natijasida hosil bo'lgan til birliklariga nutq birliklari deb ataladi. Ba'zi adabiyotlarda, nutq va til ikkilamchi va qarama-qarshilik sifatida qaraladi, aslida bu haqda gapirish noto'g'ri, chunki til va nutq butun va qismning munosabati kabi hodisalardir. Shuni ta'kidlash kerakki, nutqqa muqobil sifatida ajralib turadigan hodisa bu – til. Til birliklardan biri bo'lgan fonema qaysiki tilning boshqa lingvistik birliklariga nisbatan eng kichik birlik bo'lsa ham, u eng katta vazifani bajaradi [3]. Bundan tashqari, boshqa til birliklari fonemalarga asoslangan. Fonemaning vazifasi morfema, leksema va so'z kabi ma'noni ifodalovchi va vazifalarni bajaradigan birliklarni yaratish, ularni tovush tomondan shakllantirish va tovush tomonini o'z o'rnida farqlash kabilarni o'z ichiga oladi. Fonemalar – tilning eng minimal birligi bo'lib, ular tovushlarning umumiy namunasi qaysiki inson nutq organlari tomonidan yaratilgan va bizning ongimizda cheksiz umumiy tovushlar qatori sifatida yashaydi. Ma'ruzachilarning ongidagi ushbu psixo-akustik tasvirlarga asoslanib, ular tovushlarni nutq organlarini harakatlantirish orqali yaratadilar.

Muhokama. Leksema fonema va morfemadan umumiy dialektikasi bilan farq qiladi va ma'lum xususiyatlari bilan ajralib turadi [2]. Ushbu til birligi lingvistik hodisa sifatida qaralganda umumiy, nutq hodisasi sifatida qaralganda xususiydir. Til birligi sifatida leksema butunlay bog'langan 2 qismning yaxlitligi va birligini ifodalaydi. Til birliklari tizim tuzilishida ma'lum bir munosabatlarga ega. Bu munosabatlar, o'z navbatida, 2 guruhga bo'linadi: a) bir xil darajaga tegishli birliklarning o'zaro munosabatlari b) turli darajalarga tegishli birliklarning o'zaro munosabatlari, ya'ni uni darajalararo munosabatlar deb atash mumkin. Shu nuqtada, ushbu munosabatlarda ishtirok etadigan birliklar bir-biri bilan munosabatlarning 2 turiga kiradi: a) birlashish b) ketma-ket. Har bir leksema til birlik sifatida ham mazmunga ega. Leksemalarning tarkib rejasi narsalar, harakatlar, belgilar, miqdorlar va boshqalarni ifodalovchi tushunchalarni anglatadi [3].

"Nutq – bu amaldagi til", — deydi taniqli tilshunos Ferdinand de Sossyur, qaysiki bu ikki tushunchani birinchi bo'lib ajratgan inson. Darhaqiqat, agar til tizim bo'lsa, ya'ni ma'lum elementlar(birliklar) va munosabatlar to'plami, ular o'rtasidagi munosabatlar (masalan, so'zlar ham, morfemalar ham bir-biri bilan sinonim va antonimik bo'lishi mumkin), keyin nutq bu tizimning ishlash jarayoni (shuningdek, ushbu jarayonning natijasi, ma'lum ma'ruzachilar tomonidan amalga oshiriladi).

Til va nutq birliklarining turlari:

- nutqda: allofonlar, morflar, so'zlar, so'z birikmalari, jumlar;
- tilda: fonemalar, morfemalar, so'zlar, so'z birikmalari tarkibiy sxemalari, jumalarning tarkibiy sxemalari [10].

Asosiy fonetik tashkil qilish nuqtai nazaridan nutqni vaqt miqyosini oshirishning elementar birliklarining iyerarxik qurilishi sifatida ko'rish mumkin. Iyerarxiyaning eng past darajasida ko'proq mavhum fonemalarning jismoniy realizatsiyasi sifatida qaraladigan tovushlar mavjud. Tovushlar ketma-ketligi bo'g'inlarga bo'lingan va bo'g'inlar so'zlarni tashkil qiladi (bu yerda har bir so'z bir yoki bir nechta bo'g'inlardan iborat). Keyin bir yoki bir nechta so'zlar so'zlarni tashkil qiladi. Tovushlar ba'zan segmental birliklar deb ataladi va alohida tovushlardan kattaroq vaqt o'lchovlarida sodir bo'ladigan intonatsiya kabi nutq hodisalari suprasegmental hodisalar deb ataladi. Bundan tashqari, nutq ba'zan ikki tomonlama artikulyatsiya deb ataladi. Bu nutqning mazmunli birliklari (so'zlar) hali ham ma'nodagi farqlarni anglatadigan mazmunli bo'lmagan birliklardan (tovushlar/fonemalar) iboratligini anglatadi. Barcha darajalarda birliklar va ularning nisbiy tashkil etilishi tilga bog'liq, masalan, qaysi tovushlar, bo'g'inlar va so'zlar ishlatilishi va ularga qanday qilib bir-biriga ergashishga ruxsat berilishi. Biroq, ma'lum umumiy tendensiyalar ham mavjud (shuningdek, lingvistik universallar) nutqni ishlab chiqarish va idrok etish apparatidagi cheklovlar yoki tabiiy tillarning boshqa umumiy xususiyatlari tufayli kelib chiqadi.

Nutq birliklarini muhokama qilishda ko'pincha birlik turlarini birlik belgilaridan ajratish foydalidir. Turi noyob birlik toifasiga kiradi, bunday barcha [r] tovushlari bir xil tovush turiga tegishli. Token bir turdagi individual amalga oshirishni anglatadi. Masalan; misol uchun, so'z "roar" ikki bor [r] unda ma'lumoti.

Natija. Tovushlar nutqning elementar birliklari bo'lib, ularni ishlab chiqarish uchun mas'ul bo'lgan artikulyatsion imo-ishoralar va ularni boshqa tovushlardan ajratib turadigan akustik belgilar bilan bog'liq. Fonetik transkripsiya – bu nutq fonlarini belgilar bilan belgilash jarayoni (qavs bilan belgilanadi). Fonetik transkripsiya ko'pincha xalqaro fonetik alifbo (IPA). Yuqori darajada tovushlarni unli (masalan, [a], [i] va [u]) va undoshlarga (masalan, [p], [b], [s]) bo'lish mumkin. Barcha unlilar ovozli tovushlar bo'lsa-da (qarang nutq ishlab chiqarish), undoshlar ovozli yoki ovozsiz bo'lishi mumkin [5].

Unli identifikatsiyani birlamchi aniqlovchi – bu vokal traktidagi eng tor bo'shliqning holati, asosan og'izda til holati bilan boshqariladi. Unlilarni ochiqlik/yaqinlik (til va og'izning yuqori qismi orasidagi vokal traktining eng tor qismi qanchalik keng) va "frontness/backness" (og'izdagi tilning old/orqa) bo'yicha tasniflash mumkin. Undan tashqari bir xil artikulyatsiya joyiga ega unlilar labni yaxlitlashiga qarab o'zgarishi mumkin (masalan, [o] ga qarshi [u]). Yumaloqlash paytida lablarning chiqishi vokal traktining samarali uzunligini oshiradi, shuning uchun traktning rezonans chastotalarini o'zgartiradi. "Shva" deb nomlangan maxsus unli ([<url>]) artikulyatsion konfiguratsiyaga to'g'ri keladi, bu yerda jag', lablar va til butunlay bo'shashgan, shuning uchun markaziy o'rta unliga mos keladi.

Tovushlar – bu artikulyatsion va shu bilan akustik asosga ega bo'lgan tilning tovushlari. Nutqning yana bir keng tarqalgan asosiy birligi – fonema (chiziqlar bilan belgilanadi //). Fonemalar ularning ma'nosi jihatidan belgilanadi qarama-qarshi funksiya: tilning ikki xil tovushi, agar ular so'zning ma'nosini o'zgartira olsalar, turli xil fonemalardir. Misol uchun, "mushuk" ([k] [ae] [t]) va ko'rshapalak "bat" ([b] [ae] [t]) so'zlarini ko'rib chiqing. Ingliz tilida, boshlang'ich [k] va [b] tovushlar ham alohida fonemalar bor /k/ va /b/, ular aks holda bir xil so'z ma'nosini o'zgartirish kabi. Shuni ham unutmangki, [k] [ae] [t] va [b] [ae] [t] minimal juftliklar deb ataladi, chunki ular faqat bitta fonema bilan farq qiladi. Yaxshi qoida shundaki, tovushlar artikulyatsion yoki akustik xususiyatlari bilan belgilanadi, har bir fonetik kategoriya

esa ushbu tildagi biron bir soʻzning maʼnosiga taʼsir qilmasdan bir-biri bilan almashtirilishi mumkin boʻlgan barcha mumkin boʻlgan tovushlardan iborat.

Allofonlar – bu tilda bir xil fonemani anglatadigan muqobil tovushlar. Masalan, tovushlar [r] va [l] bir xil yapon fonemasining allofonlari sifatida qaralishi mumkin, chunki ular yapon tilida yetkazilgan maʼnolarga taʼsir qilmasdan almashtirilishi mumkin. Ingliz tilida [r] va [l] allofonlar emas, chunki ular maʼnolarni ajratib turadi (masalan, “qulf” va “tosh”kabi). Aslida, tinglovchilar ona tilida fonemik kontrastni belgilamaydigan bir-biridan ona boʻlmagan fonemik kontrastlarni kamsitishda yomonlashadi. Diskriminatsiyadagi bu oʻzgarish til tajribasi bilan birga keladi va yosh chaqaloqlar mahalliy va mahalliy boʻlmagan qarama-qarshiliklarni kamsitish qobiliyatidan boshlanadi [7].

Soʻzlar – ogʻzaki (va yozma) tilning minimal maʼnoga ega birliklari, yaʼni alohida soʻz qandaydir maʼnoga ega. Aksincha, izolyatsiya qilingan tovushlar va boʻgʻinlar maʼnoga ega emas (agar bu soʻz monosyllabic boʻlmasa). Har bir soʻzda kamida bitta boʻgʻin bor va, qoida tariqasida, boʻgʻinlar soʻz chegaralarini kesib oʻtmaydi, balki ular bilan tekislanadi. Bir nechta tillarda ogʻzaki soʻzlar yozma soʻzlar bilan nisbatan yaxshi mos keladi. Biroq, nutqdagi soʻzlar pauzalar kabi aniq artikulyatsion yoki akustik belgilar bilan ajratilmaydi, yozma matn esa boʻsh joylarga aralashish orqali alohida soʻzlarni shaffof ravishda chegaralaydi [7].

Xulosa. Inson til orqali fikrni oʻylaydi, uni mukammallashtiradi, amalga oshiradi va til mavjud qilishning ramziy tizimi, nutq esa muayyan aloqa jarayonida til tizimining namoyon boʻlishi hisoblanadi. Til va nutqning asosiy tushunchalari oʻzaro bogʻliqlik va yaqin aloqa holatida boʻlib, ularning asosiy birliklari teng ravishda bogʻliqdirlar.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Croft William. Explaining language change. Pearson Education ESL. 2007. – 304 p.
2. Djumayeva N., Abdurakhmonova M. Types of Linguistic Units and Their Peculiarities. American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education. 2023. –P.491-492.
3. Geeraerts Dirk, Theories of Lexical Semantics // Oxford: Oxford University Press, 2009. – 362 p.
4. Geeraerts Dirk. Lexicography and Theories of lexical semantics”, in DURKIN Philip// The Oxford Handbook of Lexicography, Oxford: Oxford University Press, 2016. – P. 438.
5. Janet B. Pierrehumbert. The Phonology and Phonetics of English Intonation. PhD thesis, Massachusetts Institute of Technology, 1980. – 401 p.
6. Mark Seidenberg, Language at the Speed of Sight: How We Read, Why So Many Can't, and What Can Be Done About It, 2017. – 384 p.
7. Port R. All is prosody: Phones and phonemes are the ghosts of letters. Proceedings of Speech Prosody. Campinas, Brazil, 2008. – P. 7-13.
8. Лингвистический энциклопедический словарь: «Просодия». – М. 1990.
9. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – М., 1987. – 273 с.
10. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М. 1975. – 269 с.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

THE STUDY OF THE DOG MOTIF IN WORLD AND UZBEKISTAN LITERARY STUDIES

Alqarov Nazarbek,

Lecturer of the Department of Philology, Nukus Innovation Institute

Department of Foreign Languages of Tashkent State Transport University

Based on the review of Professor I.T. Rustamov

Abstract. The article analyses how the dog motif has been studied in world and Uzbek literature, its symbolic meanings in various cultures and literary movements, and examines the image of the dog in classical literature and modern works, starting from antiquity, from a literary-aesthetic, semantic and psychological perspective. In world literature, the image of the dog is represented as a symbol of loyalty, wisdom and protection, but is sometimes interpreted as a symbol of betrayal and crime. In Uzbek literature, this image is reflected in various ways in folk oral literature, classical poetry and modern prose. The scientific study of the poetic and analytical characteristics of this motif, its formation and transformation in different periods is one of the most relevant topics today.

Keywords: dog motif, literary image, world literature, Uzbek literature, loyalty, symbol, poetic interpretation, intertextual analysis, folklore, semiotics.

IT MOTIVINING DUNYO VA O'ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGIDA O'RGANILISHI

Alqarov Nazarbek Alisher o'g'li

Nukus innovatsion instituti Filologiya kafedrası o'qituvchisi

E-mail: alkarovnazarbek@gmail.com

Toshkent davlat transport universiteti Chet tillar kafedrası

professori I.T.Rustamov taqrizi asosida

Annotatsiya. Ishda it motivining dunyo va o'zbek adabiyotida qanday o'rganilgani, uning turli madaniyat va adabiy oqimlardagi ramziy ma'nolari tahlil qilinib, antik davrdan boshlab, mumtoz adabiyot va zamonaviy asarlardagi it obrazi adabiy-estetik, semantik va psixologik jihatdan ko'rib chiqiladi. Dunyo adabiyotida it obrazi sadoqat, donishmandlik va himoya ramzi sifatida namoyon bo'lsa, ba'zan xiyonat va jinoyat timsoli sifatida ham talqin etiladi. O'zbek adabiyotida esa bu obraz xalq og'zaki ijodi, mumtoz she'riyat va zamonaviy nasrda turli yo'sinda aks etgan. Ushbu motivning poetik va tahliliy o'ziga xosliklari, uning turli davrlardagi shakllanishi va o'zgarishi ilmiy jihatdan tadqiq qilish bugungi kun dolzarb mavzularidan hisoblanadi.

Kalit so'zlar: it motivi, adabiy obraz, dunyo adabiyoti, o'zbek adabiyoti, sadoqat, ramz, poetik talqin, intertekstual tahlil, folklor, semiotika.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N44>

Kirish. Adabiyotshunoslikda motiv tushunchasi muhim nazariy kategoriya sifatida qaralib, asar mazmuni va g'oyasini shakllantirishda markaziy o'rin tutadi. Motivlar nafaqat syujetni rivojlantirish vositasi, balki muayyan davr va madaniyatning estetik hamda falsafiy qarashlarini aks ettiruvchi element sifatida ham o'rganiladi. Ular adabiy asarlar mazmuni va

strukturasini aniqlash, muallif uslubini tadqiq etish, adabiy jarayonlarni tahlil qilishda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Dunyo adabiyotshunosligida motiv nazariyasining shakllanishi uzoq tarixga ega bo'lib, bu borada G.Frezer, K.Yung, V.Propp, A.Veselovskiy kabi olimlarning tadqiqotlari alohida o'rin tutadi. Xususan, folklor, mifologiya va badiiy adabiyotda takrorlanuvchi arxetipik obrazlar, syujet tuzilmalari hamda timsollar orqali motiv tushunchasi ilmiy asosda talqin qilingan. G'arb adabiyotida motivlarni psixoanalitik, strukturaviy va intertekstual yondashuvlar asosida tadqiq qilish keng tarqalgan bo'lsa, rus adabiyotshunosligida ular syujet va kompozitsiya elementlari sifatida o'rganilgan.

O'zbek adabiyotshunosligida esa motiv tushunchasiga e'tibor XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ortib borgan. Ozod Sharafiddinov, Qozoqboy Yo'ldoshev kabi olimlar asarlarida motiv masalasi turli nuqtai nazardan tahlil qilingan. Xususan, xalq og'zaki ijodi, mumtoz hamda zamonaviy o'zbek adabiyotidagi motivlarning o'rni, ularning poetik hamda semantik xususiyatlari tahlil etilgan. Bugungi kunda motiv masalasi o'zbek adabiyotshunosligida intertekstual yondashuvlar, semiotik va komparativ tadqiqotlar nuqtai nazaridan ham ko'rib chiqilmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Motiv tushunchasi adabiyotshunoslikda muhim nazariy kategoriya sifatida keng tadqiq etilgan bo'lib, uning turli adabiy maktablar va ilmiy yondashuvlardagi talqini o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Motiv nazariy jihatdan bir qancha ilmiy maktablarda har xil talqin qilingan. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida motiv tushunchasi folklor va mifologiya tadqiqotlarida keng qo'llanilgan. Jumladan, Jeyms Freyzerning *"Oltin shox"* (*The Golden Bough, 1890*) [1] asarida mifologik va diniy motivlarning takrorlanishi madaniyat rivojlanishining umumiy qonuniyatlari bilan bog'langan.

A.N.Veselovskiy esa motivlarni tarixiy poetika nuqtai nazaridan o'rgangan bo'lib, uning fikricha, motivlar adabiyotning eng qadimgi qatlamlarini aks ettirib, syujetlarning shakllanishida asosiy rol o'ynaydi. Uning *"Tarixiy poetika"* (Историческая поэтика) [2] asari adabiy motivlar evolyutsiyasini tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Strukturaviy yondashuv tarafdori bo'lgan V.Propp o'zining *"Sehrli ertaklar morfologiyasi"* (Морфология сказки, 1928) [3] asarida ertaklardagi syujet tuzilishini analiz qilib, ularda doimiy ravishda uchraydigan funksiyalarni aniqlagan. Propp motivlarni syujet tuzilishining asosiy elementlari sifatida ko'rib chiqib, ularning arxetipik xususiyatlarini ochib bergan.

Psixoanalitik yondashuv doirasida esa K.G.Yung [4] va Z.Freyd [5] motivlarni inson ongi va ongsizligi bilan bog'lagan. Yungning *"Arxetiplar va ongsizlik"* (Archetypes and the Collective Unconscious) asarida adabiyotdagi motivlarning inson psixologiyasidagi chuqur ildizlari tahlil qilingan.

Yana bir muhim tadqiqotchilardan biri G.G.Shpet [6.7] bo'lib, u adabiy motivlarni semantik tuzilma sifatida ko'rib chiqqan. Uning fikricha, motivlar badiiy matnda semantik maydon hosil qiladi va intertekstual aloqalarni shakllantiradi.

Bugungi kunda zamonaviy adabiyotshunoslikda motivlarni semiotik va intertekstual yondashuvlar asosida tahlil qilish an'anaga aylangan. Xususan, Yuriy Lotmanning [8] madaniy semiosfera nazariyasi doirasida motivlarning adabiy matndagi belgilar tizimiga aylanish jarayoni chuqur tadqiq etilgan.

O'zbek adabiyotshunosligida motiv tushunchasi asosan XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ilmiy tadqiqotlarda keng qo'llanila boshlagan. X.Egamov [9] o'zining adabiy tahlillarida motiv masalasiga e'tibor qaratib, xalq og'zaki ijodi hamda mumtoz o'zbek adabiyotida uchraydigan asosiy motivlarni ajratib bergan. Uning ishlarida an'anaviy motivlarning o'zbek she'riyatida qayta ishlanishi va o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Ozod Sharafiddinov [10] adabiy obraz va motivlar muammosini o'rganib, motivlarning adib poetikasidagi o'rni va funksiyasini tahlil qilgan. Uning ilmiy ishlarida XX asr o'zbek adabiyotida motivlarning qanday o'zgarishi va modernizatsiyasi haqida fikr yuritilgan. Qozoqboy Yo'ldoshev [11] va boshqa tadqiqotchilar ham motivlarning adabiy jarayondagi o'rnini intertekstual hamda semiotik yondashuvlar asosida tadqiq qilgan. Xususan, ularning ishlari orqali mumtoz o'zbek adabiyotidagi diniy, falsafiy va lirik motivlarning shakllanishi va rivojlanishi o'rganilgan.

Hozirgi vaqtda motiv nazariyasi o'zbek adabiyotshunosligida turli zamonaviy yondashuvlar asosida tadqiq qilinmoqda. Jumladan, zamonaviy tahlillar ko'proq strukturalizm, semiotika va komparativ yondashuvlar asosida olib borilmoqda.

Dunyo adabiyotshunosligida motivlar strukturalizm, psixozanaliz, semiotika va intertekstual yondashuvlar orqali o'rganilgan bo'lsa, o'zbek adabiyotshunosligida ularning folklor, mumtoz adabiyot hamda milliy an'analar bilan bog'liq jihatlari chuqur tadqiq etilgan.

G'arbiy adabiyotshunoslikda motivlar ko'proq umumiy adabiy jarayonlar, archetypal tizim va universal poetik strukturalar asosida o'rganiladi. O'zbek adabiyotshunosligida esa motivlar asosan milliy adabiy meros va xalq og'zaki ijodi kontekstida tahlil qilinadi. Shu bois, motiv nazariyasining rivojlanishi va ularning tahlil usullari o'zbek adabiyotshunosligida yanada kengaytirilishi, zamonaviy ilmiy metodlar bilan boyitilishi lozim. Bu esa nafaqat o'zbek adabiyotidagi motivlarni chuqurroq anglash, balki ularni jahon adabiyotidagi universal an'analar bilan solishtirish imkonini beradi.

Muhokama va tahlil. Adabiyotshunoslikda motiv tushunchasi, ayniqsa, "it" obrazi bilan bog'liq motivlarning tahlili keng qamrovli bo'lib, turli madaniyat va davrlarda u turlicha talqin qilingan. It obrazi ko'pincha sadoqat, himoya, donishmandlik, xiyonat yoki hatto jodugarlik kabi turli ramziy ma'nolarga ega bo'lib kelgan.

It obrazi jahon adabiyotida ko'p yillar davomida turli uslub va yo'nalishlarda namoyon bo'lib kelgan. Antik davr adabiyotida it sadoqat timsoli sifatida gavdalangan. Masalan, Gomerning "*Odyssey*" [12] asarida Odisseyning iti Argos uni yillar davomida kutib, sadoqat timsoli sifatida tasvirlangan. Ushbu motiv keyinchalik G'arb adabiyotida turli shakllarda takrorlangan.

Markaziy Yevropa adabiyotida it obrazi ba'zan negativ tusga ega bo'lgan. Masalan, Dante Aligyerining "*Ilohiy komediya*" [13] asarida it jinoyat va xudbinlik ramzi sifatida talqin qilingan. Shuningdek, Uilyam Shekspir asarlarida ham it obrazi ba'zan masxaraomuz yoki negativ ma'noda ishlatilgan bo'lsa-da, ba'zan u himoya va sadoqat timsoli sifatida ham namoyon bo'ladi.

Rus adabiyotida it obrazi ko'pincha inson va jamiyat o'rtasidagi murakkab aloqalar ramzi sifatida tasvirlanadi. Masalan, Anton Chexovning "Kuchuk yetaklagan xonim" [14] hikoyasida it bosh qahramonlarning hayotini o'zgartiruvchi vosita sifatida gavdalanadi. Shu bilan birga, Mixail Bulgakovning "*It yuragi*" (Собачье сердце) [15] asarida it obrazi falsafiy va ijtimoiy tahlilning muhim elementi sifatida qo'llangan.

Zamonaviy G'arb adabiyotida it motivi, ayniqsa, postmodernistik asarlarda inson ongi va ongsizligi, sadoqat va xiyonat, hayot va o'lim orasidagi bog'liqlikni ochib beruvchi obraz

sifatida ishlatiladi. Jumladan, Pol Osterning *“Timbuktu”* [16] romani itning ichki dunyosini aks ettirib, uni insoniy kechinmalar bilan uyg'un holda tasvirlaydi.

O'zbek adabiyotida it obrazi ko'pincha xalq og'zaki ijodida, mumtoz she'riyatda va zamonaviy badiiy asarlarda turli ma'nolarni ifodalagan. Xalq eposlarida it asosan himoya va sadoqat ramzi sifatida gavdalanadi. Jumladan, *“Alpomish”* dostoni va boshqa qahramonlik eposlarida it qahramonning sodiq hamrohi bo'lib, unga sodiqlik va himoya funksiyasini bajaradi.

Mumtoz o'zbek adabiyotida it obrazi ayrim hollarda negativ konnotatsiyaga ham ega bo'lgan. Masalan, Alisher Navoiy asarlarida it ba'zan pastkashlik, ishonchsizlik timsoli sifatida tilga olinadi. Lekin bu obraz faqat salbiy talqinda emas, balki falsafiy va axloqiy ma'nolarni ifodalovchi timsol sifatida ham namoyon bo'ladi.

Zamonaviy o'zbek adabiyotida it motivi yangicha, chuqur psixologik va ijtimoiy jihatlar bilan namoyon bo'lmoqda. Masalan, XX–XXI asr o'zbek adabiyotida it obrazlari ko'proq insoniy munosabatlarni, hayotdagi o'zgarishlarni va jamiyatdagi ma'naviy inqirozni ifodalash vositasi sifatida qo'llanilgan. Ayrim adabiy asarlarda it qahramonning hayotidagi muhim burilish nuqtasini belgilovchi obraz sifatida ko'rsatilib, inson va tabiat, inson va jamiyat o'rtasidagi bog'liqlikni ochib beradi.

Adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan it motivi turli kontekstlarda turlicha talqin qilinadi. Semiologik tahlil asosida it obrazi ba'zan himoya va do'stlik, ba'zan esa tahdid va xiyonatni ifodalovchi belgilar tizimiga aylanishi mumkin. Masalan, itning mavjudligi yoki yo'qligi qahramon ruhiy holatining o'zgarishini aks ettirish uchun vosita sifatida ishlatilishi mumkin.

Intertekstual tahlil esa it motivining adabiy asarlar orasidagi bog'liqliklarini ochib beradi. Masalan, G'arb adabiyotida it obrazining Odissey davridan boshlab XXI asr zamonaviy romanlariga qadar rivojlanishi bilan o'zbek adabiyotida it obrazining xalq eposidan tortib, zamonaviy hikoya va romanlarda yangicha talqin etilishini taqqoslash mumkin.

Psixoanalitik yondashuv nuqtai nazaridan esa it motivi insonning ong osti kechinmalari bilan bog'liq bo'lib, Freyd va Yung ta'kidlaganidek, inson ongi va ongsizligi o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalashi mumkin. Jumladan, Bulgakovning *“It yuragi”* asarida bu motiv orqali insoniyatning genetik xotirasi va ijtimoiy o'zgarishlarga bo'lgan munosabat aks ettirilgan.

It motivi jahon adabiyotida ham, o'zbek adabiyotida ham ko'p qirrali va murakkab obrazlardan biri hisoblanadi. Uning turli adabiy davrlardagi o'zgarishlari inson va hayvon, jamiyat va individuallik, sadoqat va xiyonat kabi fundamental tushunchalar bilan bog'liq holda shakllangan.

Dunyo adabiyotida bu motiv ko'proq postmodern va psixoanalitik yondashuvlar asosida talqin qilinayotgan bo'lsa, o'zbek adabiyotida u milliy folklor va mumtoz she'riyat an'analari bilan uzviy bog'liq holda rivojlanmoqda. Kelajak tadqiqotlar ushbu motivning zamonaviy o'zbek nasridagi yangicha talqinlarini o'rganish va uni global adabiy jarayonlar bilan bog'lab tahlil qilishga yo'naltirilishi lozim.

Xulosa va takliflar. Adabiyotshunoslikda motiv tushunchasi, ayniqsa, it obrazi bilan bog'liq motivlarning tahlili turli madaniyat va davrlarda o'ziga xos tarzda shakllangan. Dunyo adabiyotida it motivi qadimiy davrlardan boshlab, sadoqat, himoya, xiyonat, donishmandlik va boshqa ramziy ma'nolarni ifodalagan. Gomerning *“Odissey”*, Dante Aligyerining *“Ilohiy komediya”*, Mixail Bulgakovning *“It yuragi”*, Pol Osterning *“Timbuktu”* kabi asarlari bu motivning turli talqinlarini o'z ichiga olgan.

O'zbek adabiyotida esa it motivi asosan xalq og'zaki ijodi, mumtoz adabiyot va zamonaviy nasrda uchraydi. "Alpomish" dostoni, Alisher Navoiy she'riyati va XX–XXI asr adabiyotida bu motiv turlicha talqin qilingan. O'zbek yozuvchilari it obrazini milliy mentalitet, urf-odat va falsafiy qarashlar bilan uyg'unlashtirgan. It motivi jamiyatdagi sadoqat, insoniylik va axloqiy mezonlarni aks ettiruvchi ramz sifatida tasvirlangan.

Bugungi kunda motivlar tahlili zamonaviy yondashuvlar bilan boyitilib, intertekstual, semiotik va psixoanalitik yo'nalishlarda o'rganilmoqda. Dunyo va o'zbek adabiyotidagi motiv tadqiqotlari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash, ularning o'zaro ta'sirini tahlil qilish hozirgi ilmiy izlanishlar uchun muhim masala hisoblanadi.

Yuqoridagi tadqiq natijasida quyidagi takliflar keltirib o'tiladi:

-Zamonaviy yondashuvlar asosida motiv tadqiqini kengaytirish – It motivini semiotika, intertekstualizm, postmodernizm va boshqa zamonaviy nazariyalar doirasida o'rganish ilmiy izlanishlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi;

-Dunyo va o'zbek adabiyotida motivlarning taqqosiy tahlilini chuqurlashtirish – It motivining turli adabiy davr va makonlarda qanday rivojlanganini o'rganish, madaniy xususiyatlarini aniqlash adabiy tadqiqotlarga yangicha nazar bilan qarash imkonini beradi;

-O'zbek adabiyotida motivlarning yangi talqinlarini kashfetish – Zamonaviy o'zbek nasri va she'riyatida it motivining yangi ko'rinishlarini tahlil qilish va ularning adabiy jarayondagi rolini aniqlash muhim;

-Multidisiplinar yondashuvlar asosida o'rganish – Adabiyotshunoslikni antropologiya, psixologiya, madaniyatshunoslik va semiotika bilan uyg'un holda olib borish motiv tadqiqotlariga ilmiy chuqurlik bag'ishlaydi;

-Motiv tushunchasini xalq og'zaki ijodi va zamonaviy adabiyot o'rtasidagi bog'liqlik orqali tahlil qilish – It obrazi xalq eposlaridan tortib, zamonaviy nasrgacha qanday rivojlanganini o'rganish, milliy adabiy merosni yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Shunday qilib, it motivi nafaqat adabiy obraz sifatida, balki jamiyat va inson ruhiyati haqida ma'lumot beruvchi universal fenomen sifatida ham ilmiy tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Uning dunyo va o'zbek adabiyotidagi talqinlarini yanada kengroq va chuqurroq tahlil qilish, kelajak izlanishlar uchun istiqbolli hamda dolzarb yo'nalish hisoblanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. [Frazer, James George, 1854-1941](https://en.wikipedia.org/wiki/The_Golden_Bough) The Golden Bough: A Study of Magic and Religion https://en.wikipedia.org/wiki/The_Golden_Bough
2. Веселовский А.Н. Историческая Поэтика. Изд. 4-е. Издательство ЛКИ. Москва. 2010. ISBN 9785382011042
3. Пропп В. Морфология сказки / Гос. ин-т истории искусств. — Л.: Academia, 1928. — 152 с. — (Вопр. поэтики; Вып. XII). <https://feb-web.ru/feb/skazki/critics/pms/PMS-001.htm>
4. <https://www.jungiananalysts.org.uk/wp-content/uploads/2018/07/C.-G.-Jung-Collected-Works-Volume-9i-The-Archetypes-of-the-Collective-Unconscious.pdf>
5. Зеер Э.Ф. Психология профессий: Учебное пособие для студентов вузов. –2-е изд. перераб., доп. –М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003.
6. Силантьев И.В. Теория мотива в отечественном литературоведении и фолклористике: очерк историографии. Научное издание. Новосибирск: Издательство ИДМИ, 1999. -104с.

7. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110805581.59/html?srsId=AfmBOoqQq06BD-vu01IAeVf9baoz9zC8pNDx0hqre8bpNdZisdUmDDGI>
8. <https://oimurschool.ru/uz/zdorove/yu-m-lotman-o-semiotike-kultury-referat-yu-lotman-teoriya/>
10. Egamov X. Motiv va syujet "XX asr o'zbek folklorshunosligi" antalogiyasi/Tuzuvchilar: O.To'laboyev va boshq. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2019. 361-b.
11. Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. – T.: Sharq, 2004.
12. Yo'ldoshev Q. O 'zbek modern adabiyoti: ildizlar, prinsiplar va xususiyatlar / / Filologiya masalalari. — T.: 2004. — № 2—3. 8-bet.
13. Gomerning "Odissey" (Deluxe Hardbound Edition) – Qadimgi Yunon Epic She'riyati | Klassik adabiyot | Adabiy asarlar Hardcover – 22 avgust 2023 yil. <https://www.ubuy.uz/uz/productin/JGJZVEC90-the-odyssey-deluxe-hardbound-edition>
14. Dante. Ilohiy komediya. Do'zax & Rustam Ibragimbekov. Dantening «Ilohiy komediya»sida timsollar talqini. <https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/rustam-ibragimbekov-dantening-ilohiy-komediya-sida-timsollar-talqini.html>
15. Anton Chexov Rus tilidan tarjimon: Humoyun. Nashriyot: «Akademnashr». Sana: 2024 yil. Hajmi: 272 bet.
16. <https://kutubxona.samduuf.uz/download/168>
17. Пол Остер Тимбукту. Издательство: Эксмо, Домино ISBN: 978-5-699-49497-2 2011 http://loveread.ec/view_global.php?id=34155

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

THE EXPRESSION OF COMMAND IN MILITARY DISCOURSE

Abdusalomov Firuz Abdukholikovich,

Senior lecturer of the Center for foreign languages, associate professor,
Academy of the MIA of the Republic of Uzbekistan.

Tashkent, Uzbekistan.

E-mail: desperion90@gmail.com

Abstract. This article is devoted to the expression of the imperative mood in military discourse, the analysis of the structure, types, and characteristics of imperative sentences, and the study of the role of military discourse as institutional discourse.

Keywords: order, military discourse, military slang, semantic meaning, command, request, warning, advice.

HARBIY DISKURSDA BUYRUQNING VOQELANISHI

Abdusalomov Firuz Abduxoliqovich

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi

Xorijiy tillar markazi katta o'qituvchisi, dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqola harbiy diskursda buyruq maylining ifodalanishi, buyruq gaplarning tuzilishi, turlari va xususiyatlarini tahlil qilish hamda harbiylar diskursining institutsional nutq sifatidagi rolini tadqiq qilishga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: buyruq, harbiy diskurs, harbiy sleng, semantik ma'no, farmoyish, iltimos, ogohlantirish, maslahat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N45>

Ma'lumki, armiya insoniyat tarixi davomida aksariyat davlatlar uchun asosiy ijtimoiy institutlardan biri bo'lib kelgan. Qurolli to'qnashuvlar, hududlarni egallab olish, imtiyozlar va sulhlar va boshqa harbiy harakatlar doirasida sodir bo'layotgan barcha voqealar, til doirasida muayyan kommunikativ strategiyalardan foydalanishni o'z ichiga oladi, ularning o'ziga xos xususiyatlari armiya ijtimoiy guruhining xususiyatlari bilan belgilanadi.

Doimiy ravishda o'zgaruvchan harbiy to'qnashuvlar bilan tavsiflangan hozirgi geosiyosiy vaziyat jamiyatning doimiy kurashda ekanligini ifodalash bilan birga, harbiy harakatlarning zamonaviy voqeliklarga mos modelini kuchaytirishga xizmat qiladi. Binobarin, kundalik hayotda harbiy realiyalarning mavjudligi "harbiy nutq" tushunchasini o'rganish va uning o'ziga xos tarkibiy xususiyatlarini aniqlashning dolzarbligini belgilaydi.

Harbiy nutq — bu *"harbiy xizmatchilar faoliyatini tashkil etishning alohida nutq turi bo'lib, u nutqning harbiy vaziyat, harbiy soha doirasida atrofdagi vaziyat bilan bog'liqligi kabi xususiyatlarga ega; maxsus harbiy xronotopliligi; maqsadlilik; ishlatiladigan nutq elementlarining yaxlitligi; izchillik; harbiy-faktik axborot mazmundorligi; protsessuallik; intertekstuallik; harbiy nazariy va harbiy tarixiy manbalarning nufuzlilik; dunyoning*

antroposentrik harbiy surati; boshqa institutsional turdagi nutqlar bilan o'zaro aloqa qilish qobiliyati"ning mavjudligi bilan boshqa nutq turlaridan tubdan farq qiladi [11, 494-b].

Harbiy nutqning o'ziga xosligi uning subyektlarining alohida ijtimoiy institutga mansubligi bilan izohlanadi. Shu o'rinda V.I.Karasik "muloqot ishtirokchilarining maqomi va rol xususiyatlariga qarab harbiy nutqni shaxsiy va institutsional turlarga ajratishni taklif qiladi [6, 216-217-b]. Nutqning institutsional turi *siyosiy, harbiy, diplomatik, huquqiy, ma'muriy, diniy va boshqalarni* o'z ichiga oladi. Uning fikricha, institutsional nutq turlarini shakllantirish mezonlarining xususiyatlariga **ishtirokchilar** (harbiy va huquqni muhofaza qiluvchi organlarning barcha lavozim va darajalardagi xodimlari); **maqsadlar** (belgilangan vazifalarni bajarish, shu jumladan harbiy operatsiyalarni o'tkazish va dushman ustidan g'alaba qozonish); **xronotop** (harbiy tuzilmalarning ochiq va yopiq majlislari; harbiy qismlar; harbiy bazalar; armiya guruhlar); **qadriyatlar** (urush uchun zaruriy fazilatlar, jumladan harbiy intizom, uzoqni ko'ra bilish, boshliqlarga hurmat (bo'ysunish), harbiy an'analarga rioya qilish, sharaf, mardlik, jasorat); **strategiyalar** (taqdimot strategiyasi); **materiallar** (harbiy mojarolar, urush tamoyillari, taktikasi, bo'ysunish ("boshliq" - "bo'ysunuvchi" ning o'zaro munosabatlari); **xilma-xillik va janrlar** (buyruqlar, ko'rsatmalar, qarorlar, farmoyishlar, yo'riqnomalar, tavsiyalar, talablar); **pretsedent (o'xshash) matnlar** (ustav hujjatlari, shuningdek harbiy xizmatni tartibga soluvchi hujjatlar); **diskursiv formulalar (munozara shakllari)** — "quruq" til, unda shablonlar va qonuniy formulalar, umumiy qabul qilingan buyruqlar va boshqalar ustunlik qiladi) kabi komponentlar kiradi.

Harbiy diskurs nutqning institutsional turi, rasmiy va norasmiy qismlardan iborat bo'lib, ular o'z navbatida matn va kontekstni o'z ichiga oladi. Harbiy diskurs va institutsional nutqlarning boshqa turlari o'rtasidagi farqlar kommunikativ vaziyatning ekstralingvistik xususiyatlari bilan belgilanadi. V.I.Karasik 8 ta institutsional nutq xususiyatlarini ko'rsatgan bo'lsa, boshqa tadqiqotchilar ularni asosiy 4 ta ekstralingvistik xususiyatlarini tan oladilar [4, 165-168-b]. Bu xususiyatlarga **tipik ishtirokchilar** (odatda "ofitser yoki askar" va "boshliq (komandir) yoki bo'ysunuvchi" juftlikdir, ya'ni ushbu turdagi nutq doirasida iyerarxik munosabatlar amalga oshiriladi); **maqsad** (davlat xavfsizligini ichki va tashqi tahdidlardan himoya qilish bo'yicha tadbirlarni tashkil etish); **qadriyatlar** (qasamyod va harbiy burchga sodiqlik, yuqori tayyorgarlik, jangovar mahorat va boshqalar); **xronotop** (davlat va uning manfaatlarini himoya qilish uchun o'quv yoki haqiqiy jangovar harakatlar olib boriladigan har qanday vaqt va joy)ni kiritishni maqsadga muvofiq, deb hisoblash mumkin.

Qurolli kuchlar tuzilmalari alohida ijtimoiy institut sifatida o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi va bu xususiyatlar aniq vertikal yo'naltirilgan bo'ysunuv tizimiga ega, ya'ni harbiy idoralar va shaxsiy tarkibning qat'iy qoidalar doirasidagi xatti-harakati, markazlashtirilgan rahbarlik va mansabdor shaxslarning javobgarligi kabilar shular jumlasidandir.

Bundan kelib chiqadiki, harbiy nutq katta hajmdagi ma'lumotlarni yetkazish, shuningdek, muhitning doimiy o'zgaruvchanligi aniq maqsad va vazifalarni belgilash vositasi sifatida ifodalangan fikrlarning qat'iyligi, aniqligi va mantiqiyligi, matnning standartlashtirilgan prototip modellari kabi xususiyatlar bilan tavsiflanadi.

Harbiy nutq janrlarini hisobga olgan holda, tilshunos olimlar turli tasniflarni taklif qilganlar. G.M.Strelkovskiy harbiy sohadagi matnlarning funksional maqsadini tahlil qilib, ikkita asosiy turini aniqlaydi: 1) qurolli kuchlar faoliyatini tartibga soluvchi matnlar (*nizomlar*,

buyruqlar, ko'rsatmalar, hisobotlar, ma'lumotlar va boshqalar); 2) axborot mazmunidagi matnlar (*harbiy-ilmiy, harbiy-texnik, harbiy axborot va harbiy jurnalistik*) [10, 272-b].

Harbiy matnlarning birinchi guruhi rasmiy-idoraviy uslubga xos bo'lib, u taksonomiyaga ko'ra matnning tartibli tuzilishini, atamalarning faol qo'llanilishini, tayyor matn (shablon)lardan foydalanishni, nisbatan quyi kontekstlilikni, hissiyot va baholashning qo'llanilmasligini nazarda tutadi. Rasmiy harbiy nutqqa xos bo'lgan bu xususiyatlar uning institutsional xususiyatini yana bir bor ko'rsatadi.

Ushbu guruhdagi matnlar orasida harbiy hujjatlar alohida qiziqish uyg'otadi. Yu.Dubrova ushbu janrdagi diskursni harbiy xizmatchilarning huquq va majburiyatlarini aniq tartibga solinishi bilan bog'liq xususiyatlarini tahlil qilgan. Dubrovaning fikricha, harbiy diskurs yuqori darajadagi standartlashtirish, ma'lumotlarning boyligi va lo'ndaligi bilan ajralib turadi, ular orasida faktlar ustunlik qiladi, ma'lumotlarning aniqligi va kontekstlilikning ixchamlashtirilganligi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, tadqiqotchi harbiy hujjatlarning yuqori darajadagi intertekstualligini va past darajadagi interdiskursivligini ta'kidlaydi [5, 24-25-b].

Hamma mutaxassislar ham axborot mazmuniga ega matnlarni harbiy nutq sifatida tasniflamaydilar, chunki ular ilmiy, texnik va axborot sohalariga ta'sir qiladi. Biroq, bizning fikrimizcha, ushbu sohalar bilan bog'liq voqeliklarni ko'rib chiqish axborot mazmunidagi matnlarda qat'iy harbiy mavzular kontekstida sodir bo'ladi, shuning uchun ular harbiy nutq bilan bevosita bog'liq.

Rasmiy va norasmiy harbiy nutq bilan bog'liq diskurs bilan bir qatorda, oraliq, "interdiskursiv maqom" deb ataladigan matnlar ajralib turadi. Ushbu ikki qism o'rtasidagi oraliq pozitsiyani badiiy adabiyot, jurnalistika va boshqalardagi harbiy mavzularga bag'ishlangan barcha narsalar egallaydi. T.S.Yusupova harbiy-badiiy, harbiy-publitsistik va harbiy-siyosiy materiallarni alohida guruhga ajratadi. Uning ta'kidicha, harbiy nutq qo'llaniladigan tizimning tabiati qat'iy bo'lishiga qaramay, ular moslashuvchan va boshqa turdagi institutsional nutqlar bilan o'zaro ta'sir qilish imkonini beradigan ajralmas tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi [14, 157-b].

Tadqiqotchilar harbiy nutq janrlarini ikki turga bo'lishni to'g'ri deb hisoblaydilar: 1) *harbiy xizmatchilar kasbiy muloqotining "yadro"sini tashkil etuvchi janr*; 2) *maqomga yo'naltirilgan muloqotdan shaxsiyatga yo'naltirilgan muloqotga o'tadigan periferik janrlar*.

Birinchi holda, harbiy nutq subyekti tartibga solinadigan maqom-rol munosabatlari doirasida harakat qiladigan ma'lum bir ijtimoiy institutning vakili sifatida harakat qiladi. E.I.Sheygal ijtimoiy-institutsional aloqa doirasida o'zaro ta'sirning ikkita yo'nalishi mavjudligini ta'kidlaydi. Ushbu o'zaro ta'sir yo'nalishlari doirasida "harbiy muassasa – jamiyat" yo'nalishi bo'yicha aloqa turli xil shaxsiy bo'lmagan "muassasalarning bayonotlari"ni (*bularga hukumat tomonidan qabul qilingan harbiy doktrina, harbiy muassasaning qonunchilik tashabbuslarini kiradi*) ifodalovchi janrlar orqali, shuningdek, harbiy muassasaning alohida vakillarining bayonotlari (*harbiy muassasa rahbarlarining davlat harbiy siyosatining asosiy masalalari bo'yicha ommaviy chiqishlari*) orqali amalga oshirilishi mumkin [13, 325-327-b].

"Jamiyat — harbiy muassasa" yo'nalishidagi muloqot ommaviy axborot vositalarida faoliyat yurituvchi janrlar orqali amalga oshirilishi mumkin. Aytish joizki, jamiyat aynan ommaviy axborot vositalari (*matbuot, radio, televideniye va internet*) orqali harbiy muassasa bilan suhbat, muhokama, ayrim hollarda polemikaga kirishadi. Shunday qilib, jamiyat

davlatning harbiy tashkiloti tomonidan amalga oshirilgan faoliyatga subyektiv baho beradi. Shuningdek, jamoat birlashmalari va tashkilotlarining harbiy muassasa bilan o'zaro hamkorligi *bayonotlar, murojaatlar, chaqiruvlar, birgalikda o'tkaziladigan tadbirlar* kabi janrlarda ifodalanadi.

Tilshunoslarning asarlari tahlili asosida shuni ta'kidlash mumkinki, *“fuqaro — harbiy muassasa”* yo'nalishi bo'yicha harbiy qasamyod janri va fuqarolarning harbiy muassasalarga mustaqil ravishda yoki ommaviy axborot vositalari orqali yozma murojaatlari yordamida amalga oshirilishi mumkin.

V.I.Karasik ta'kidlaganidek, *“institutsional nutqning har bir turi maqom va shaxsiy komponentlar o'rtasidagi munosabatlarning o'ziga xos o'lchovi bilan tavsiflanadi”*. Harbiy nutqda shaxsiy komponentning ulushi katta, deyish to'g'ri bo'lmasa-da, lekin uning janrlari nafaqat maqomga, balki shaxsiyatga yo'naltirilgan aloqa sohasida ham ishlashi mumkin [6, 216-b].

Tilshunoslar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, harbiy diskursning o'ziga xosligi uning subyektlarining harbiy ijtimoiy institutga tegishliligi bilan belgilanadi. Institutsional nutq turlarini tashkil etuvchi xarakterli mezonlar harbiy diskurs uchun ham to'liq amal qiladi. Harbiy diskurs imperativlik, ifodalangan fikrlarning aniqligi va izchilligi, matn qurishning standartlashtirilgan prototip modellari va kommunikativ taranglik bilan tavsiflanadi. Harbiy nutq janrlari sifatida qurolli kuchlar faoliyatini tartibga soluvchi matnlar va axborot mazmuniga ega matnlarni kiritish maqsadga muvofiqdir.

Ingliz tilidagi harbiy diskurs ikkita asosiy — *rasmiy va norasmiy* qismdan iborat. **Rasmiy harbiy nutq** tarkibiga harbiy-badiiy, harbiy-publitsistik, harbiy-siyosiy, harbiy-texnik va harbiy-ilmiy materiallarni hamda harbiy boshqaruv aktlarini (*turli ko'rinishdagi harbiy hujjatlar*) kiritiladi. Harbiy diskurs materiallari stilistik xususiyatlariga ko'ra, maxsus harbiy lug'atning boyligi, harbiy va ilmiy-texnikaviy terminologiyaning keng qo'llanilishi, harbiy nomenklaturaning ko'pligi va faqat harbiy materiallarda qo'llaniladigan maxsus qisqartmalar va belgilar bilan ajralib turadi. **Norasmiy harbiy nutq** harbiy muhitda norasmiy muloqotni o'z ichiga oladi. Norasmiy harbiy nutq ikkita asosiy komponentni — matn va kontekstni o'z ichiga oladi. Muloqot jarayonida situatsion kontekst juda muhim hisoblanib, armiyada norasmiy muloqot faqat ishtirokchilarning maqom va rol munosabatlari nisbatan teng bo'lgan holatlarda kuzatilishi mumkin. Institutsional nutqning har bir turi *maqom-rol va shaxsiy* komponentlar o'rtasidagi munosabatlarning o'ziga xos o'lchovi bilan tavsiflanadi.

Armiya, yaxlit tuzilgan davlat instituti va ijtimoiy tizim sifatida, norasmiy harbiy nutqda namoyon bo'ladigan shaxsiy komponentning yuzaga kelishini ta'minlaydi. Norasmiy harbiy nutqning lingvistik komponenti argo, jargon va slenglarning ijtimoiy-professional imkoniyatlaridan faol foydalanish bilan tavsiflanadi.

Harbiy diskursda harbiy xizmat va armiyada qo'llaniladigan atamalar asosiy rol o'ynaydi. Tadqiqotchilar armiya slenglari harbiy sohaning barcha voqeliklarini aks ettiradi, degan xulosaga kelganlar va ularni quyidagi turkumlarga bo'lishni afzal ko'rganlar [12, 76-b]:

ofitserlar tarkibi (*shavetail general — brigadir general, gold leaf — mayor, half heut — kichik leytenant, light colonel — podpolkovnik, Big Bug — qo'mondon, brass ass — ofitser, iron ass — shtab ofitser va boshqalar*);

shaxsiy tarkibga alohida harbiy bo'linmalarning nomlari, xizmat turlari kiradi (*soldier of misfortune — piyoda askarlar, red legs — artilleriya, Holy Joe — armiya ruhoniysi*

(imomi), *silent service* — ikki tomonlama flot. *Uncle Sam's circus* — AQSh dengiz floti), shuningdek, harbiyning u yoki bu bo'linmaga mansubligidan qat'iy nazar, safdorlar tarkibini ham o'z ichiga oladi (*umbrella man* — *parashyutchi*, *old sweat* – *kekxa xizmatchi* (uzoq yillik xizmat faoliyatiga ega shaxs), *skin-head* – *harbiy dengiz flotida safdor xodim*, *doolie* — AQSh Harbiy-havo kuchlari akademiyasining 1-kurs kursanti);

harbiy texnika va qurollar (bu guruh salbiy ma'nodorlikka ega bo'lgan texnika va qurollarning nomlarini o'z ichiga oladi) — (*uneral glide/ flying coffin* — *samolyot*, *hell buggy* — *tank*, *hell on wheels* — *piyoda jangovar avtomobil*, *Doom's Day weapon* – *yadro quroli*) shuningdek, metafora kabi usullarga asoslangan neytral ma'noli nomlar (*pineapple* – *qo'lbola granata*, *scatter gun* — *pulemyot*, *can opener* — *tankga qarshi qurollar*), onomatopeya (*pompom* – *avtomat*);

kundalik xizmat faoliyati bilan bog'liq realiyalar (bu guruh harbiy xizmat kiyim-kechaklari nomlarni o'z ichiga oladi) — *pips* — *ofitserlik yulduzlari*, *brass* - *metall nishon*, *tin hat* — *askar dubulg'asi*, *herring bones* – *shevronlar*);

geografik obyektlar va muassasalarning nomlari (*the Pond* — *Atlantika okeani*, *the Med* – *O'rta yer dengizi*, *the Rock* — *Gibraltar*, *Puzzle Palace / Squirrel cage / concrete carousel* – *Pentagon* (AQSh armiyasining ramzi) *spook factory* — *Markaziy razvedka boshqarmasi*);

Harbiy slenglar harbiy hayotning realiyalarini ko'rsatadi hamda harbiy hayotning o'ziga xos xususiyatlariga duch kelgan shaxslar uchun tushunarli hisoblanadi. Masalan, Pentagonning "Puzzle Palace" (*jumboq saroyi*) sifatida nomi binoning dizayn xususiyatlaridan kelib chiqqan bo'lsa, artilleriya qo'shinlarining "red legs" (*qizil oyoqlar*) deb atalishi ushbu turdagi qo'shinlar xizmat kiyimining tarixiy xususiyatlaridan kelib chiqadi.

Armiya slenglari nafaqat harbiy voqelikni aks ettiradi, balki ularning qiymatini pasaytirib, ba'zan zoonimik metaforalarni qo'llash orqali kulgili ta'sirchanlikni keltirib chiqaradi:

shaxsiy tarkibning nomlanishi (*dogs of war* — *artilleriyachi*, *devil dog* – *dengizchi*, *camel corps* — *piyoda askarlar*, *land crab* — *harbiy politsiya ofitseri* (*dengiz flotida qo'llaniladi*), *bird of paradise / goose / duck* — *polkovnik*, *chick* – *do'stona qiruvchi samolyot*, *war horse* — *faxriy*, *orderly pig* — *serjantlar tarkibi ofitseri*);

harbiy texnika va qurollarning nomi (*rat-trap* — *suv osti kemasi*, *whale / tin fish* — *torpedo*, *grasshopper / whirly bird* - *vertolyot*, *field pig* — *raketa*, *sea dog* — *kemadagi qurol*, *iron horse* – *tank*);

harbiy kiyim-kechak nomlari (*monkey clothes* – *harbiy kiyim*, *tiger suit* – *kamuflyaj* (*harbiy-dala kiyimi*), *monkey suit* – *yozgi xizmat kiyimi*);

Rasmiy harbiy nutqdagi muloqotning asosiy xususiyatlari – nutqning aniqligi, bo'ysunish qoidalari va mantiqqa asoslangan bo'lsa, norasmiy harbiy nutqda masxaraomuz yoki kulgili mavzuga aylanadi.

Harbiy diskursdagi buyruq gaplar, ularning tuzilishi va xususiyatlari haqidagi masala tilshunoslikda muhim o'rin egallashi bilan ahamiyatlidir. Ingliz tilida buyruq gaplarning o'ziga xos xususiyatlari haqida tadqiqot olib borgan I.V.Kovalevaning qayd etishicha, nutqdagi maqsadiga ko'ra, buyruq gaplar harbiy diskursda **buyruq yoki majburiyat, taqiq, ogohlantirish, talab, iltimos, maslahat** va boshqalarni ifodalashi mumkin [7, 178-b]:

1. Buyruq yoki majburiyat semantik ma'nosiga ega bo'lgan buyruq gaplar (*Shout at him and make sure he knows his place. Unga qichqiring va o'z o'rnini bilintiring*). Ko'rib

chiqilayotgan mazkur nutqiy harakat, asosan, harbiy muloqotlar jarayonida samarali vositadir. Biroq, bu ma'nodagi buyruq gaplardan foydalanish boshqa turdagi muloqot jarayonlarida ham uchraydi. Masalan, o'qituvchi va talaba muloqoti bo'lib, bu holda, buyruq gaplar tinglovchini biron bir harakatni bajarishga majburlashi hisoblanadi. Masalan: *Oh, but make sure you give it to me on Monday morning! (Shuni ham yodda tutingki, dushanba kuni ertalab buni menga qaytarishingiz lozim).*

Farmoyish (talab) ma'nosidagi buyruq gaplar ba'zan "please" xushmuomalalik belgisi yordamida yumshatilib qo'llanilishi ham mumkin: *We have now landed. Please, remain seated until the aircraft has come to a complete stop — Biz endigina qo'ndik. Iltimos, samolyot to'liq to'xtagunga qadar o'tiring.*

2. Taqiq ma'nosini ifodalovchi buyruq gaplar: Taqiq ma'nosidagi buyruq gaplar asosan maishiy turmush ishtirokchilari, jumladan ota-onalar va bolalar, juftliklar [2, 76-b] o'rtasidagi muloqotda uchraydi. *No way. You definitely can't stay at Pete's – Siz hech qanaqasiga Pitni uyida qola olmaysiz.*

Ko'rinib turibdiki, so'zlovchi nutqida buyruq gaplardan foydalanish ko'pincha buyruq, talab, farmoyish bilan bog'liq. Biroq, ba'zida biz boshqa ma'nolarni ifodalash uchun ham taqiq ma'nosidagi buyruq gaplarga duch kelishimiz ham mumkin.

3. Iltimos semantik ma'nosini ifodalovchi buyruq gaplar: (*"Oh, no", Vicky said, near to tears. Stay here. Please, do. I have to say it, but I feel so shaky and shivery. "Yo'q", dedi Viki ko'zi yoshlanguday bo'lib. Shu yerda qoling. Iltimos, aytganimni qiling. Aytishga aytayapmanu, lekin o'zim juda qaltirab ketyapman).*

So'zlovchi tomonidan o'zi istagan iltimos ma'nosidagi harakatga erishishi uchun tinglovchiga "please, kindly" modal so'zidan umumiy vosita sifatida foydalanishi mumkin.

Ba'zan ingliz tilida iltimos ma'nosini kuchaytirish uchun buyruq maylining empatik (urg'u) shakli ishlatiladi, uning shakllanishida "do" yordamchi fe'li ishtirok etadi. "Do" fe'li ishtirokidagi buyruq gaplar odatda taklif va qat'iy iltimosni ifodalash usuli sifatida talqin qilinadi. Masalan: *I am sorry to have missed her. Do please pass on my best wishes — Uni qoldirib ketganimdan afsusdaman. Iltimos, unga eng iliqlik tilaklarimni yetkazing.*

4. "Let+infinitive" birikmasi ishtirokida semantik ma'no ifodalovchi buyruq gaplar. Ushbu birikmadan foydalanib, so'zlovchi qabul qiluvchi (tinglovchi)ning harakati kommunikativ aktning ikkala ishtirokchisining manfaatlariga mos keladi deb taxmin qiladi (*Let us fix the date of the meeting – Uchrashuv sanasini o'zgartiraylik!*)

5. Ogohlantirish semantik ma'nosini ifodalovchi buyruq gaplar. Shuni ta'kidlash lozimki, odatda ogohlantirish semantik ma'nosidagi buyruq gaplar tinglovchiga ta'sir qilishi uchun muayyan jargon va so'zlashuv leksikonlaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi (*Look, silly; enjoy me while I'm here. You can get depressed after I leave, although I don't know why you would. Hammasi axmoqqarchilik; Men bu yerda ekanligimdan foydalaning, axir. Men ketganimdan keyin siz tushkunlikka tushishingiz mumkin, garchi sababini bilmasam ham).*

6. Maslahat semantik ma'nosini ifodalovchi buyruq gaplar. Ba'zi tilshunoslarning fikricha, inglizlar buyruq gaplar konstruksiyalarini qo'llashda o'z nutqida nihoyatda ehtiyotkor bo'lishadi, ba'zan ular buyruqni ishlatishdan qochishga ham harakat qilishadi [3, 181-b]. Ingliz tilining xususiyatlarini o'rganuvchilar shuni ta'kidlashadiki, ingliz kommunikativ xatti-harakatlari normalari ushbu grammatik shakldan foydalanishga qat'iy cheklovlar qo'yadi, bu birinchi navbatda suhbatdoshga bevosita ta'sir qiladi.

Xulosa qilib shuni ta’kidlash kerakki, harbiy diskursda buyruq maylining ifodalanishi harbiy maqom-rol va iyerarxik munosabatlarga asoslanadi, bunda buyruq beruvchi va bo’ysunuvchining o’zaro munosabatlari qat’iy, jiddiy va muhokamalarsiz amalga oshirilishi lozim. Harbiy diskurs institutsional nutq sifatidagi turlarini shakllantirish xususiyatlari va mezonlarini qat’iy belgilab qo’yilganligi ushbu turdagi diskursning tayyor shablonlar va konstruksiyalardan keng foydalanishini ko’rsatadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Barthers Roland. Elements of semiology. – New York: Hill and Wang, 1997. – P. 69.
2. Ockenden M. Situational dialogues. Eastbourne. Longman. 1980.
3. Антонова М.К. Модальные глаголы как конституит поля императивности в английском языке: Челябинский государственный университет. Челябинск, 1974. № 5
4. Дубенец Э.М. Лингвистические изменения в современном английском языке. – Москва: Глосса-Пресс, 2003. – С. 165.
5. Дуброва Ю.Ю. Структурно-содержательная специфика многокомпонентных терминов в военном дискурсе: автореф. дис. канд. филол. наук. — М., 2015. 24 с.
6. Карасик В.И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс : сб. науч. тр. — Волгоград, 2000. 216 с
7. Ковалева И.В. О семантических особенностях императивных высказываний в современном английском языке. Вестник МГУКИ. ISSN 1997-0803. 4 (60). 2014. С.178.
8. Маджидова Р.У. Аксиологическая оппозиция антропоцентрических пословиц узбекского и русского языков. Актуальные проблемы современной лингвистики. Сборник научных статей. – Ташкент: Vneshinvestprom, 2021. – С. 114.
9. Насруллаева Н.З. Фразеопрагматическая направленность в англоязычных словарях // Объединённый научный журнал, 2008. - № 12(218). – С. 33.
10. Стрелковский Г.М. Теория и практика военного перевода: немецкий язык. М.: Воениздат, 1979. 272 с
11. Уланов А.В. Русский военный дискурс XIX — начала XX века: структура, специфика, эволюция : дис. ... д-ра филол. наук. — Омск, 2014. 494 с.
12. Хамайдех И., Альмажали А. Военный жаргон в речи курсантов: 1 vs 5 курсы. Вестник Омский автобронетанковый инженерный институт. Омск. 2019. С. 76.
13. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. — М. : Гнозис, 2004. 325 с
14. Юсупова Т.С. Структурные особенности военного дискурса // Изв. Самар. науч. центра Рос. акад. наук. 2009. Т. 11. Вып. 4. С. 1055—1057.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

STYLISTIC AND LINGUACULTUROLOGICAL FEATURES OF IMPLICATURES IN ENGLISH AND UZBEK ANECDOTES

Ruzmatova Gulnara Kulmamatovna,

Kattakurgan branch of Samarkand State University

Teacher of the Department of Foreign Languages

E-mail: ruzmatova.gulnara@mail.ru

Abstract. Anecdotes, often characterized by their humorous or satirical nature, serve as a vital component of both English and Uzbek oral traditions. These short stories not only entertain but also reflect cultural values, social norms, and linguistic styles. One of the key elements in understanding anecdotes is the concept of implicature, which refers to what is suggested or implied in communication beyond the literal meaning of words. This article explores the stylistic and linguoculturological features of implicatures in English and Uzbek anecdotes, highlighting their unique characteristics and cultural significance.

Keywords: humorous, satirical, implicatures, anecdotes, the rules of the game in conversation.

INGLIZ VA O'ZBEK LATIFALARDAGI IMPLIKATURALARNING STILISTIK VA LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Ruzmatova Gulnara Kulmamatovna

Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali

Xorijiy tillar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Latifalar odatda, hazil yoki satirik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ular ingliz va o'zbek madaniyatlarining og'zaki an'alarida muhim rol o'ynaydi. Ushbu qisqa hikoyalar nafaqat ko'ngil ochadi, balki o'z jamiyatlarining madaniy qadriyatlari, ijtimoiy me'yorlari va til uslublarini aks ettiradi. Latifalarni tushunishning asosiy jihatlaridan biri, aniq so'zlardan tashqari, muloqotda nazarda tutilgan yoki anglatilgan ma'nolarni ifodalovchi «implicature» tushunchasidir. Ushbu maqola ingliz va o'zbek latifalarida uchraydigan implikaturaning stilistik va lingvokultural xususiyatlarini o'rganadi, ularning o'ziga xos jihatlari va madaniy ahamiyatini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: hazil, satira, impikatura, anekdotlar, muloqot dinamikasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N46>

Introduction.

Implicature, a term coined by philosopher H.P. Grice, refers to the meanings that are implied in conversation rather than explicitly stated. Grice's Cooperative Principle suggests that speakers typically adhere to four maxims: Quantity, Quality, Relation, and Manner. When these maxims are flouted, implicatures arise, leading to deeper meanings and interpretations. In anecdotes, these implicatures can enhance humor, irony, and social commentary. Understanding implicature can feel like deciphering a secret code in conversation. It's that subtle layer of meaning that goes beyond what's being said directly. Whether you're chatting with friends, engaging in a formal discussion, or just trying to understand a joke, grasping implicature can enhance your communication skills significantly [1].

“Grice distinguishes four categories of more specific maxims and submaxims enjoining truthfulness, informativeness, relevance, and clarity:

Quantity: Make your contribution as informative as is required (for the current purposes of the exchange); do not make your contribution more informative than is required.

Quality: Try to make your contribution one that is true. Specifically: (1) Do not say what you believe to be false; (2) Do not say that for which you lack adequate evidence.

Relation: Be relevant.

Manner: Be perspicuous. Specifically: (1) Be brief; (2) Be orderly; (3) Avoid ambiguity; (4) Avoid obscurity of expression” [2].

Context shapes meaning in profound ways. There are different types of context: cultural, situational, historical.

Literature review and methodology.

Different cultures have unique communication styles. What’s funny or appropriate in one culture may not be in another. The circumstances surrounding a conversation can change its meaning. For instance, a comment made in jest among friends might not be suitable in a formal setting.

Previous interactions can influence how we interpret what someone says. Comprehending the context can help you read between the lines more effectively. While analyzing one should take into consideration non-verbal signals. Sometimes, what’s not said is just as important as what is. One should pay attention to:

Body Language: A raised eyebrow or a smirk can indicate sarcasm or disbelief.

Tone of Voice: The way something is said can change its meaning entirely. A playful tone might suggest humor, while a flat tone might imply seriousness. Being aware of these cues can help you catch implicatures that words alone might miss. Reading anecdotes, dialogues, or even watching movies can be a fun way to see implicature in action. Pay attention to how characters convey deeper meanings through their words and interactions. This can help you recognize similar patterns in your conversations. Engaging in conversations or debates can sharpen your skills. When one discuss various topics, you’ll encounter different perspectives that can help you understand how implicature works in diverse contexts [4].

Discussion and results.

Both English and Uzbek anecdotes often employ humor and irony as stylistic devices. In English anecdotes, the use of sarcasm can create a layered meaning. For example, a story may recount an absurd situation where a character fails miserably, and the implicature may suggest a critique of societal expectations or norms. In Uzbek anecdotes, humor often stems from cultural references and wordplay. The use of proverbs and idiomatic expressions can create a rich tapestry of meaning, where the literal interpretation might differ significantly from the intended message. For instance, a humorous story about a farmer may imply a broader commentary on the struggles of rural life in Uzbekistan [2].

Humor and irony are like the spice in our conversations – adding flavor and depth to our communication. They help us connect, reflect, and sometimes even ask for the status quo. Humor comes in many shapes and sizes, from light-hearted jokes to clever puns and funny anecdotes.

Humor is a fantastic way to bring people together. When we laugh together, it creates a sense of camaraderie and makes us feel more connected. Think about how a shared joke can

lighten the mood and break down barriers in a conversation. Life can throw some tough challenges our way, and humor often acts as a lifeline. It provides a moment of relief, allowing us to step back and see our problems from a different angle. This shift in perspective can make even the heaviest burdens feel a little lighter. Comedians are often keen observers of society, using humor to shine a light on absurdities and injustices. By wrapping serious issues in laughter, they make it easier for us to digest uncomfortable truths and encourage us to think critically about the world around us” [3].

Irony, in contrast, plays with the gap between what we expect and what actually happens. This is when someone says one thing but means another, often for comedic effect. For instance, during a downpour, someone might quip, “What lovely weather we’re having!” This twist can elicit laughter while also highlighting the absurdity of the situation. This occurs when there’s a stark contrast between what we anticipate and what transpires. A classic example is a fire station burning down – it’s ironic because you’d expect a place dedicated to fighting fires to be the least likely to catch fire itself.

In storytelling, this happens when the audience knows something that the characters do not, creating a sense of suspense and engagement. It keeps us on the edge of our seats, as we anticipate the moment when the characters will catch up to the truth. Unitedly, humor and irony enrich our storytelling, making it more engaging and memorable. They invite us to dig deeper into the messages being conveyed, sparking discussions that can lead to greater understanding and insight. Ultimately, they remind us that life is a mix of laughter and unexpected twists, and navigating through both can make our experiences all the more rewarding.

Wordplay and unexpected twist possess a crucial role in anecdotes. Below we are going to analyze one of English anecdotes:

The Ugliest Baby.

A woman gets on a bus with her baby. The driver says, “Ugh! That’s the ugliest baby I’ve ever seen.”

The woman stalks off to the rear of the bus and sits down. She turns to the man sitting next to her and says, “The driver just insulted me!”

The man says, “You go and give him a telling off. I’ll hold your monkey for you.” [4]. In this anecdote one can see situational irony which happened on the bus. The woman gets angry after hearing driver’s “Ugh! That’s the ugliest baby I’ve ever seen.” The culmination of the joke is “I’ll hold your monkey for you.” The man calls her baby as a monkey. This unexpected comparison makes a twist. The twist can introduce an ironic situation where the outcome is contrary to what one would expect, adding a layer of humor. So, the humor lies in the surprise of the man’s response. Instead of siding with the woman, he adds to the insult, which is unexpected and gives a sense of funny.

Wordplay and irony play essential roles in Uzbek jokes:

“Qaynona kuyovini sinamoqchi bo‘lib yoniga chaqirib, bolam meni kunim yaqinlashib qoldi, men o‘lsam Moskvaga ko‘mish uchun joy buyurtma qilib kela olasizmi, – desa, kuyov:

- Ha, onajon, – debdi va Moskvaga ketibdi.
- Kelgach qaynona so‘rabdi:
- Nima bo‘ldi o‘g‘lim? – desa,
- Bo‘ldi ona, lekin bitta muammo bor.
- Qanaqa muammo?

– Ertaga soat 12:00 ga janoza – dermish...” [5]

Here also one can see the twist can introduce an ironic situation where the outcome is contrary to what one would expect. Thus, the humor lies in the surprise of the son-in-law's response and also makes a fun.

Conclusion.

To conclude, in English anecdotes, characters are often exaggerated stereotypes, which allow the audience to infer deeper meanings about societal roles and behaviors. The dialogue is typically sharp and witty, leading to unexpected conclusions that reveal the underlying message. Conversely, Uzbek anecdotes frequently feature archetypal characters, such as the wise old man or the foolish youth. The dialogue often includes cultural nuances and traditional wisdom, which contribute to the implicature. The humor may arise from the contrast between the characters' actions and the expected norms, allowing listeners to reflect on their own experiences.

References/Adabiyotlar/Литературы:

1. Martinich A. P. Blackwell Companions to Philosophy: A Companion to Analytic Philosophy. Blackwell Publishers Ltd, 2001.
2. Mansoor S. Cultural Implicature in Humor: A Comparative Study of English and Urdu Anecdotes. Journal of Language and Culture, 1(2). 2010. – P. 45-56.
3. Norrick N. R. Humor in Interaction. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2004.
4. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
5. Shakirova N. The Role of National Culture in the Formation of Humor: A Study of Uzbek Anecdotes. In International Journal of Linguistics, 7(4). 2015. – P. 112-123.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

THE STUDY OF TEXT LINGUISTIC

Safarova Farida Normurotovna

Teacher at Termiz State University

E-mail: safarova.f@mai.ru

Toshkulova Madinabonu Mamatnazar qizi

Master's student at Temiz Economy and Service University

E-mail: toshkulova.m@bk.ru

Abstract. This article is devoted to the study of text linguistics, and it discusses the work of scholars who have conducted research in this field, as well as linguistic research.

Keywords: communication, linguistics, literary studies, logic, sociology, aesthetics, linguistic-logical, socio-spiritual, historical-aesthetic.

MATN LINGVISTIKANI O'RGANISH

Safarova Farida Normurotovna

Termiz davlat universiteti o'qituvchisi

Toshqulova Madinabonu Mamatnazar qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqola matn lingvistikasini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, unda ushbu sohada ilmiy izlanishlar olib borgan olimlarning faoliyati hamda lingvistik tadqiqotlar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: aloqa, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, mantiq, sotsiologiya, estetika, lingvistik-mantiqiy, ijtimoiy-ma'naviy, tarixiy-estetik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N48>

Introduction.

For millennia, humans have been engaged in learning, teaching, gathering, preserving, and sharing their knowledge and experiences with others. Naturally, all these activities—whether acquiring and imparting knowledge, accumulating and safeguarding information, or exchanging experiences—are conducted exclusively through communication, both spoken and written, using language. It is widely recognized, not only by experts but by everyone today, that the fundamental function of language, intrinsic to its very nature, is communication.

However, the linguistic-logical, socio-spiritual, and historical-aesthetic mechanisms of this communicative connection—speech communication—along with its rules, principles, and unique characteristics, have not been fully explored by relevant disciplines such as linguistics, literary studies, logic, sociology, and aesthetics. Although many aspects of this issue have long been a focus of scholarly attention, they continue to spark controversy and debate. The diverse

perspectives put forward in this field are sometimes accepted by some scholars, while at other times, they provoke strong objections.

Naturally, the emergence and occurrence of any verbal communication requires the participation of three main elements, namely the speaker (writer) – information (text) – listener (reader). True, in verbal communication, the speech conditions, the information channel (such as voice, writing, magnetic recording, telephone), the status, age and other characteristics of the communication members, as well as the role of various other non-verbal means are of paramount importance and decisive importance. However, these three elements are the main pillars of verbal communication, without any of which the communication process cannot take place.

Literature review and methodology.

Text linguistics is a branch of linguistics that focuses on the study of texts as units of meaning rather than just sentences in isolation. It examines how texts are structured, how they achieve coherence, and how they function in communication. Unlike traditional sentence-based linguistics, text linguistics explores how words, phrases, and sentences interact to create meaning in larger discourse. Text linguistics is the study of how linguistic elements work together in a text to create meaning. A text, in this context, refers to any spoken or written communication that forms a meaningful whole, such as stories, articles, conversations, and reports.

It is known that linguistics divides its object of study into separate sections, that is, in phonetics-phonology sounds (phonemes) are studied, in morphology morphemes, in lexicology lexemes, and in syntax simple and compound sentences are studied. It can be said that in traditional linguistics the highest and final unit at the highest level of the language is considered to be a sentence. In the words of the Polish linguist M.R. Mayenova, the statement that “linguistics ends its observations where the sentence ends” was considered an obvious truth until recently. Texts consisting of many sentences remain outside the observations of this field of science, which is completely and completely limited to the scope of grammar in the broad sense”.[1]

In fact, if “linguistics ends its observations where the sentence ends,” that is, if it considers only the sentence as a communicative unit, such linguistics will have difficulty in freely and fully penetrating the semantic-communicative essence of the sentence.

The study of coherent speech, a coherent speech work, a text, that is, the approach to the text in the form of a sentence – period – a larger fragment – a coherent whole began in antiquity – with Aristotle and his followers.[2]

The development of the concept of text (“text”) in Russian linguistics dates back to the 1940s. In 1947, A.I. Belich, in his article on the classification of linguistic disciplines, drew attention to the fact that in the grammatical description of linguistic facts, a special place should be given to the entire chain of sentences connected by a common meaning and manifested in the form of a certain syntactic-semantic integrity, and that this is of decisive importance for the emergence of the concept of “text”, and emphasized the expediency of studying the relationships and connections in such chains of sentences in the syntax section of linguistics.[3]

The issue of units larger than a sentence, that is, “sentence cooperation,” was also raised in German linguistics in 1949. In his work, which studied the most important means of structurally forming connections between sentences, such as lexical repetition, articles,

pronouns, ellipsis, verb tenses, repeating conjunctions, and interrogative words, K. Boost writes: “The threads drawn from one sentence to another are so numerous and form such a dense web that one can speak of the intertwining of sentences, of their being woven as a single web, because each individual sentence is closely connected with the others.”.[4]

Discussion.

Since the second half of the 1960s, the direction called “text linguistics” has entered a period of rapid development. The text as a holistic speech entity and its constituent elements, factors, and properties began to be studied from various points of view. A unique, if one may say, huge “fuss” arose around this area. Some experts even considered text linguistics not a separate field of linguistics, but the foundation, the basis of linguistics in general. In Western European countries, periodicals and scientific collections on text linguistics were published, special scientific groups were formed, monographs were printed, textbooks, even textbooks for schools were published.[5]

The contributions of representatives of Czech (representatives of the Prague Linguistic Circle), German, French, English, American, Dutch, Polish and other linguistic schools to the general formation and development of text theory and text linguistics have been recognized in world linguistics and are constantly mentioned in scientific research.[6]

In Russian linguistics, the problems of text theory and linguistics have been studied by many linguists, including V.V. Odintsov, I.R. Galperin, O.I. Moskalskaya, L.M. Loseva, Y.M. Lotman, Z.Y. Turaeva, N.D. Zarubina, E.V. Sidorov, O.L. Kamenskaya, A.I. Gorshkov, N.S. Valgina.[7]

O.I. Moskalskaya, who conducted an in-depth analysis of linguistic research in this field, highlights that by the 1960s and 1970s, interest in the linguistic study of texts had grown significantly. She notes that an unprecedented number of studies on text linguistics emerged in global linguistics, leading to its full recognition as an independent linguistic discipline. She categorizes the key principles underlying this recognition into the following groups:

1. The primary unit of speech that conveys a complete thought is not the sentence, but the text, with a sentence-thought being merely a specific case or a particular type of text. The text represents the highest unit of the syntactic level.

2. Individual speech productions—texts—are structured based on general principles of text construction. These principles are not confined to the domain of speech but belong to the language system or linguistic competence. Given this perspective, the text should be regarded not only as a unit of speech but also as a unit of language.

3. Like other linguistic units, the text functions as part of the system of linguistic signs.

4. A comprehensive analysis of the text as both a speech and linguistic unit at a distinct level necessitates the establishment of a specialized linguistic discipline—text linguistics.

O.M. Moskalskaya draws attention to the fact that these rules, especially the rules in the first paragraph, were repeated in various forms in the research of that time, “sounding like the battle cry of a new linguistic direction,” and gives examples of such ideas of Western scientists: “We usually speak not with separate words, but with sentences and texts” (H. Weinrich). “If we speak, we speak only with texts” (P. Hartmann). “Language is a means of communication between people only in the form of texts and in the function of text-making” (P. Hartmann). “When we use language, the basic unit is not a word or a sentence, but a text” (M.A.K. Halliday).

“In our days, it is becoming generally recognized that the highest and most independent unit of language is not a sentence, but a text” (W. Dressler).[8]

Results.

Text linguistics is taking shape and developing in this way. However, there are also critical opinions in Russian linguistics, which claim that text linguistics covers too many issues for its scope of study, interferes with the problems of other scientific fields, and supposedly denies the concept of a sentence. For example, the famous Russian philologist R.A. Budagov published a collection of studies on text linguistics by a number of world experts in his article “To what extent is text linguistics linguistics?”, he argues that text linguistics seeks to study human abilities such as creating, organizing, understanding, composing, and perceiving the compositional integrity of a text, while this would be taking on the tasks of other disciplines. He also argues that this approach is not the right one when it comes to limiting the size of a text.[9]

He writes: The initial intentions of the creators of “Text Linguistics” were very noble. To respond to scientific and technical progress, to the requirements of the information age. To show that there are not only small units in the language, but also large units. To study the forms and means of combining sentences in the flow of the text. All this is noteworthy and should be supported. Another thing – the desire to be different from traditional (so-called) linguistics in every way – raises a fundamental objection... And the most dangerous, weak point is the opposition of large and small units of the language to each other. At the same time, it is impossible to study the principles of combining sentences without not only studying the structure of a sentence, word or phrase, but even without being interested in it...”[10]

Conclusion.

It seems that research has been and is being conducted in various areas and aspects of text linguistics. Of course, the research of scientists are commendable, but we also need to set ourselves the goal of conducting research in this area.

References/Литературы/Adabiyotlar:

1. Янус Э. Обзор польских работ по структуре текста / Синтаксис текста. – М.: Наука, 1979. – С. 325.
2. Барт Р. Лингвистика текста / Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. Лингвистика текста. - М.: Прогресс, 1978. – С. 444-445.
3. Белич А.И. К вопросу о распределении грамматического материала по главным грамматическим дисциплинам / Вестник МГУ, 1947, N 7. – С. 22.
4. Москальская О.И. Грамматика текста. –М.: Высшая школа, 1981. – С. 5-6.
5. Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы / Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – С. 5-39.
6. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978.
7. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – С. 5-7.
8. Дейк ван Т.А., Кинч В. Стратегии понимания связного текста / Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. – С.153-211.
9. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970.
10. Будагов Р.А. Филология и культура. – М.: МГУ, 1980. – С. 78-80.
11. Будагов Р.А. Филология и культура. – М.: МГУ, 1980. – С. 85.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

THE CONCEPT OF LITERARY CHARACTER IN LITERATURE AND ITS PECULIAR FEATURES (WITH MEANS OF DAN BROWN'S "CODE OF DA VINCHI")

Amonova Dilshoda Azamat qizi,

BSU, doctorate student

Email: dilshodamonova99@gmail.com

Abstract. The concept of literary character is a tool for deeper understanding in literature and its essence is revealed more clearly in the works of Dan Brown.

Keywords: character, literary character, positive character, negative character, tragic, satiric, humoristic, generalizing, specificity, aesthetic impression.

ADABIYOTDA BADIY OBRAZ TUSHUNCHASI VA UNING XUSUSIYATLARI (DEN BRAUNNING "DA VINCHI SIRI" ROMANI MISOLIDA)

Amonova Dilshoda Azamat qizi

BuxDU 1-kurs doktoranti

Annotatsiya. Badiiy obraz tushunchasi adabiyotda chuqurroq anglashga molik vosita bo'lib, yozuvchi Den Braun asarlarida uning mohiyati yanada yaqqol ochiladi.

Kalit so'zlar: obraz, badiiy obraz, ijobiy obraz, salbiy obraz, tragik, satirik, yumoristik, umumlashtiruvchi, xususiylik, estetik ta'sirchanlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N49>

Kirish. Obraz – badiiy adabiyot namunasida inson, hayvon, narsa, yoki boshqacha talqin etiladigan bo'lsa, asarda ifodalangan voqelikni san'atga xos uslubda xarakterlovchi kategoriyadir. Badiiy obrazga keladigan bo'lsak, badiylik san'atning ham joni ham ham ruhi ekan, uni yuzaga chiqaradigan asosiy vositalardan biri – badiiy obrazdir va u adabiyotshunoslikda asosiy o'rin egallaydi.

Obraz so'zining lug'aviy ma'nosiga to'xtaladigan bo'lsak, bu so'zning o'zagi "raz"(chiziq) bo'lib, undan "razit"(chizmoq, o'ymoq), undan "obrazit"(chizib, o'yib shakl bermok) paydo bo'lgan. Shu "obrazit" so'zidan "obraz" atamasi kelib chiqqan. Bu esa "umumiy olingan tasvir" degan ma'noni anglatadi.[3,62]

Badiiy obraz terminini asarda qo'llangan badiiy vositalar (o'xshatish, sifatlash, mubolag'a kabi)ga nisbatan ham ishlatish mumkin. Shuningdek muayyan davrga xos manzaralarni qabariq, ta'sirchan holda gavdalanitirishga nisbatan ham bu asarda davrning o'ziga xos obrazi gavdalanitirilgan deyish ham mumkin. Bundan anglashiladiki, badiiy obrazning ikki muhim xususiyati mavjud. Birinchidan, obrazda hodisalarning muhim xususiyatlari umumlashtirilgan bo'ladi. Ikkinchidan, unda muayyan aniqlik (yaqqol hodisa, alohida bir

odam) akslangan bo'ladi. Demak obraz ham umumlashgan, ham individuallashtirilgan xususiyatni o'zida gavdalantirgan hodisadir. Ayon bo'ladiki, badiiy obraz borliq hodisalarining shunchaki nusxasi emas. Badiiy obraz, avvalo, ijodkorning kashfiyoti, uning ijodiy mehnati mahsulidir. Ijodkor obraz yaratish uchun o'zicha izlanadi.

Aristotelning "Poetika" asarida obraz tushunchasi alohida ahamiyatga ega. U adabiyotning mohiyatini taqlid (mimesis) deb atagan va shunday deydi: "San'at – hayotning o'zini emas, balki uni ideal tarzda aks ettirishdir. Badiiy obraz bu aks ettirishning markaziy elementidir." [4,134]. Aristotel badiiy obrazni voqelikni estetik anglash vositasi deb biladi. Aristotel badiiy obrazni voqelikni estetik anglash vositasi sifatida ta'riflar ekan, aslida san'atning inson tafakkuriga ta'sirini ham belgilaydi. Chunki san'at faqat haqiqatni tasvirlash bilan cheklanmaydi, balki uni muayyan burchakdan ko'rsatib, tomoshabin yoki o'quvchini o'ylashga, his qilishga, anglashga majbur qiladi. Shu jihatdan badiiy obraz real hayot va inson tafakkuri o'rtasidagi ko'priq vazifasini o'taydi.

O'zbek mumtoz adabiyoti namoyondasi Alisher Navoiy o'z asarlarida obrazlarni yaratishda chuqur estetik anglashni namoyon etgan. Uning fikricha: "She'riyatda obrazni chizmak lozim kim, o'qug'uvchi ul chizgan surat ichinda o'zini ko'rgandek holat o'lasidir." [5,152]

Bu fikr obrazning jonli, hissiy va ta'sirchan bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Alisher Navoiy she'riyatida badiiy obraz yaratish jarayoni nafaqat estetik tajribaga, balki ruhiy va intellektual idrokka ham bog'liqdir. Uning fikricha, she'riy obraz shunchaki tasvir emas, balki o'quvchi ongida jonlanadigan, xayolotini harakatga keltiradigan manzara bo'lishi lozim. Bu tamoyil Sharq mumtoz adabiyotining eng yuksak talablaridan biri bo'lib, she'riyatni tasviriy san'atga yaqinlashtiradi.

Har bir obraz, V.Belinskiy fikricha, "Voqeilikdagi ma'lum hodisalarning mag'zini chaqib beradigan, umumlashtiruvchi...har qanday voqeiy hodisadan yuksak ...har qanday tarixdan ishonchliroqdir" [7,75]

Adabiyotshunoslikda badiiy obrazlar turlicha tasnif etiladi, bu turlichalik tasnif uchun qaysi jihat asos qilib olingani bilan bog'liqdir. Jumladan, ijodkor estetik ideali bilan munosabatiga ko'ra *ijobiy* va *salbiy* obrazlar, ijodiy metodga ko'ra *realistik*, *romantik*, *syurrealistik*, yaratilish usuliga ko'ra *fantastik*, *grotesk*, xarakter xususiyati va estetik belgisiga ko'ra *tragik*, *satirik*, *yumoristik* obrazlar farqlanaveradi. [1,78]

Xalqaro miqyosda mashhur yozuvchi Den Braunning "Davinchi Siri" romani badiiy obrazning tasviri, ularning rivoji va murakkab ichki dinamikasini tahlil qilish uchun yorqin namuna hisoblanadi. Ushbu romanda insoniyat tarixining sirli qirralari, diniy va falsafiy masalalar, shuningdek, madaniy qadriyatlarning ziddiyatlari orqali yaratilgan obrazlar o'zining chuqur tahliliga loyiqdir. Asar qahramonlarining har biri – Robert Lengdon, Sofi Nevu yoki Sir Li Tiben – alohida badiiy obraz sifatida voqelikning turli qirralarini ifoda etadi va o'quvchini asar orqali falsafiy mulohazalarga chorlashda muhim vositaga aylanadi.

Tahlil va natijalar. Ushbu adabiyot namunasini tahlil qilish jarayonida badiiy obrazning o'ziga xos xususiyatlari ushbu asarda namoyon bo'lganligini ko'rish mumkin.

Badiiy obraz bir necha xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirishi mumkin. To'xta Boboyev ("Adabiyot qoidalari" darsligi) ko'ra quyidagi xususiyatlarni o'rganish badiiy obraz vazifasi, tuzilishini o'rganishga yordam beradi. Bulardan birinchisi umumlashtiruvchi xususiyatdir.

“Da Vinchi siri” (The Da Vinci Code) asarida badiiy obrazlarning umumlashma xususiyati, ya’ni ularning o’ziga xos jihatlari orqali kengroq mavzularni ifodalashi, bir qancha sahnalarda namoyon bo’ladi.

Asarning bosh qahramoni Robert Lengdon obrazi orqali ilm-fan, tarixni anglash va qadrlash ifodalangan.

“Kodlarni va ramzlarni yechishda shunday bir jihat bor ediki, ular faqat yuzaki ma’noni anglatib qolmasdi. Asl haqiqat hamisha ular orqasida yashiringan edi.”[6,98]

Ushbu satrda Lengdonning madaniy va tarixiy sirlarni yechishga bo’lgan qiziqishi umumiy insoniy xususiyatlarni yoritadi.

Silasning obrazidagi umumlashma xususiyati: diniy fanatizm va ichki azob

Silas – o’zini diniy mas’uliyatga butunlay bag’ishlagan, o’z maqsadlari uchun hech narsadan toymaydigan obraz. Uning o’ziga zarar yetkazishi va chidamsiz e’tiqodlari insoniyat tarixidagi diniy fanatizmni umumiy nuqtai nazardan yoritadi.

“U o’zi sodir etgan har bir gunoh uchun badanini jazolashni davom ettirdi. Tiz cho’kib ibodat qilar ekan, chandiqlaridan qon sizib chiqqan holda Xudoga mukammal xizmat qilayotganiga ishondi.”

yoki *“Silas tiz cho’kib, qattiq og’riqdan titrab, ichki dunyosidagi har bir gunohini yodga oldi. Oyoqlariga o’ralgan chaqmoqli zanjir uning badanini qonatardi, lekin bu jarohatlar uni Xudoga yanada yaqinlashtirardi. ‘Men faqatgina sen uchun azob chekyapman, Robbim,’ — dedi u pichirlab.” [6,107]*

Bu parchalarda Silasning o’z e’tiqodi yo’lida o’zini qurbon qilishga tayyorligi, uning shaxsiy fojeasi orqali, diniy ekstremizmning naqadar kuchli bo’lishi mumkinligini ko’rsatadi.

Asardagi obrazlar o’ziga xos individuallik xususiyatlariga ham ega. Masalan, Silasning dinga sadoqat xususiyati boshqa obrazlardan uni farqlab turadi:

“Silas tiz cho’kib, qattiq og’riqdan titrab, ichki dunyosidagi har bir gunohini yodga oldi. Oyoqlariga o’ralgan chaqmoqli zanjir uning badanini qonatardi, lekin bu jarohatlar uni Xudoga yanada yaqinlashtirardi. ‘Men faqatgina sen uchun azob chekyapman, Robbim,’ — dedi u pichirlab.” [6,264] Quyidagi parchada Silasning ichki dunyosi uning ruhiy holati yoritilgan.

Asardagi obrazlardan yana biri Sofini mustaqil fikrlash, intellektual kuchi xarakterning o’ziga xosligini ko’rsatadi.

Robert Lengdon esa har bir narsa, voqea-hodisaga sinchkovlik bilan yondashuvi uning individualligini ifodalaydi.

Demak, obrazlarning umumlashma jihatidan tashqari xususiylik (individuallik) tarafi ham mavjud, bu esa asarda obrazning badiiyligini oshirishga, kitobxonning yanada ko’proq e’tiborini tortishga yordam beradi.

Shuningdek, obrazlarning keyingi xususiyati ularning badiiy to’qimadan iboratligidir. Obraz hayotiy umumlashmalarni individual shaxs belgilari, inson hayotining konkret manzaralari orqali ifodalanishni taqozo etar ekan, bunday murakkab ijodiy jarayonni badiiy to’qimasiz, ijodiy fantaziyasiz tasavvur qilish mumkin emas. Badiiy adabiyot hodisa va xarakterlarni “o’ylab topish”ni, to’qimani talab etadi. Adabiyotda “badiiy to’qima qancha ko’p bo’lsa, shuncha yaxshi, — defan Aleksey Tolstoy. – Lekin badiiy to’qimani shunday amalga oshirish kerakki, undan o’quvchida chinakam turmush haqiqati degan taassurot qolsin. Yozuvchi badiiy to’qimasiz yashay olmaydi. Zotan, butun adabiyot badiiy to’qimalardan iborat, chunki turmush hodisalari zamon va makon ichida sodir bo’ladi.”

Robert Lengdonning ilmiy tahlillari, ayniqsa, “Mona Liza” portreti haqida berilgan izohlar, real tarixiy ma’lumotlar va muallifning ijodiy to’qimasi uyg’unlashganini ko’rsatadi:

“Mona Liza haqidagi sir oddiy emas,— dedi Lengdon. Leonardo o’zining dualistik falsafasini portret orqali ifoda etgan. Mona Liza – bu erkak va ayolning uyg’unlashuvi. Ismning o’zi ham bu g’oyani yashiradi: “Mona”– madam, “Lisa”– Amon, qadimiy erkaklik ma’budining nomi. Lengdon jilmayib davom etdi: “Leonardo bu yerda o’z falsafasining chinakam ramzini yaratgan.” [6,154]

Bu parcha tarixiy fakt va muallifning ijodiy g’oyalarini birlashtiradi. Mona Liza haqida haqiqiy ma’lumotlar badiiy to’qima orqali boyitilgan.

Silas obrazining qattiqqo’l va dramatik tabiatini ifodalovchi tasvirlar muallifning ijodiy yondashuvini ko’rsatadi. Silas real hayotdagi biror shaxs emas, lekin muallif uni realistik diniy fanatizmning to’qimadan yasalgan namunasi sifatida yaratgan.

“Silas Xudoning irodasini bajarish uchun o’zini azobga solishdan tortinmasdi. Har bir jazo harakati uni ko’zlangan maqsadga yaqinlashtirganday edi. Bu azoblar orqali u o’zini poklanayotgandek his qildi. U o’z shijoatidan faxrlanar edi, chunki Xudo unga g’ayrioddiy kuch bag’ishlaganini bilardi.” [6,197]

Silasning obrazida real hayotda mavjud bo’lgan diniy fanatizm bilan badiiy to’qima birlashadi.

Sofi va uning bobosi o’rtasidagi murakkab aloqalar asar davomida real hayotga xos ko’ringan, lekin muallifning to’qimasi bilan boyitilgan voqealar orqali ochiladi. Bobosining yashirin hayoti va Sofiga qoldirgan jumboqli xabarlar asarning badiiyligini oshiradi.

“Sofi, sen men uchun yagona vorisimsan. Men bu sirni faqat senga qoldira olaman,” — deb yozilgan edi uning bobosidan qolgan so’nggi maktubda. Sofi maktubni qo’liga olib, nimani anglatishini bilishga harakat qildi. Bu oddiy bir xabar emas, yashirin kod edi, bobosining hayoti davomida yashirinch qilgan ishlarining mantiqiy davomi.” [6,291]

Bu parcha muallifning real tarixiy va ramziy voqealarga badiiy to’qimalarni qanday qo’shganini aks ettiradi.

“Da Vinchi siri” asaridagi obrazlar badiiy to’qimadan yasalgan bo’lsa-da, ular real tarix, san’at va din bilan bog’liq bo’lgan muhim mavzularni yoritadi. Muallif badiiy ijodni haqiqatga yaqin ko’rinishda tasvirlash orqali kitobxonni asarga yanada chuqurroq jalb qiladi.

To’rtinchi xususiyat – badiiy obrazning estetik ta’sirchanligi. San’atning vazifasi, birinchidan, voqelikni estetik jihatdan o’zlashtirish va ikkinchidan kitobxonda estetik hissiyot (emotsiya) uyg’otishdan iborat. San’atkor go’zallik qonuniyati asosida ijod qiladi. Shunga ko’ra, san’atning vazifasi go’zallikni targ’ib qilish uning predmeti inson esa ba’zan go’zallik va ba’zan xunuklik ifodachisi bo’lishi mumkin. Badiiy obraz kitobxonda albatta qandaydir estetik hissiyot (emotsiya) uyg’otishi kerak. Chunonchi, hayotdagi xunuklikni aks ettirgan badiiy obraz kitobxonda nafrat uyg’otsa, go’zallikni ifodalagan badiiy obraz o’quvchida estetik zavq-shavq uyg’otadi[3,80]. Yozuvchi badiiy obraz orqali estetik idealni ifodalaydi: ideal ijobiy obrazda bevosita va salbiy obrazda bilvosita ifodalanadi. Yozuvchi har bir obrazni ehtiros bilan tasvirlaydi, unga aktiv munosabatda bo’ladi ijodkor eng eng oddiy oddiy narsa narsa ustida ishlayotgan bo’lsa ham, boringki chipta kovush to’qiyotgan bo’lsa ham bu ishga qalbini qo’shadi. Hunarmand shu ishga qalbini qo’sha olsa, juda ulug’ san’atkor bo’la oladi va san’atkor faqat bo’yoqlarni chaplab bersa-yu, ishga qalbini qo’shmasa, hunarmand bo’lib qolishi mumkin. Shunga ko’ra, u yoki bu asarni o’qiganimizda biz ham badiiy obrazning faoliyatiga befarq qaray

olmaymiz: ulardan ilhomlanamiz, zavqlanamiz yoki yo faxrlanamiz, o'rnak olamiz yoki nafratlanamiz, g'azablanamiz. Jirkanamiz va hayotdagi shunday kishilarga qarshi kurashga ahd qilamiz.

Den Braun asarlaridagi obrazlar estetik ta'sirchanlikka boy. Tahlil ostiga olingan adabiyot namunasiga nazar tashlaydigan bo'lsak, asar boshida Luvr muzeyining kechki manzarasi tasvirlanadi. Bu tasvir san'atning ulug'vorligi va sirlarning go'zalligini his qilishga imkon beradi.

"Luvr zali tinch edi, faqatgina kristalli piramidadan tushayotgan oy nuri atrofni yoritib turardi. Haykal va suratlar sirli sukunat ichida hayotga to'lgandek edi. Har bir qadam san'atning o'ziga xos ovozi eshittirardi. Bu joy insoniyat tarixining unutilgan sirlarini yashirayotgandek tuyulardi." [6,287]

Ushbu parchadagi muzey tasviri hayrat, san'atga bo'lgan hurmat shuningdek, sirli muhitni his qilish imkonini beradi.

Silas obrazi orqali esa uning dinga vafodorligi e'tiqodining kuchliligi bilan kitobxonga ayrim o'rinlarda qo'rquv, shu bilan birga hayrat hisini beradi.

Robert Lengdon orqali muallif kitobxonga sinchkovlik, intiluvchanlik hislarini baxsh etadi. Chunki u har qadamda o'ziga turli savollar bilan tugunlarni yechishga bel bog'laydi.

Adabiyotlar tahlili. Adabiyotda badiiy obraz tushunchasi va uning xususiyatlarini tushuntirish uchun turli adabiyotshunoslar va nazariy manbalarga murojaat qilish lozim. Quyida asosiy adabiyotlarni sharhlab o'tamiz:

V. G. Belinskiy o'z asarlarida badiiy obrazni ijodkorning subyektiv fikrlarini ifoda etuvchi vosita sifatida talqin qilgan. Uning ta'kidlashicha, badiiy obraz hayotni badiiy aks ettirishning yuksak shaklidir [7,86]. Belinskiy bu fikr bilan shuni anglatadiki, badiiy asar to'g'ridan-to'g'ri hayotning nusxasi emas, balki ijodkorning hayotga bo'lgan shaxsiy munosabati va idroki bilan shakllanadi. Ya'ni, yozuvchi yoki shoir o'z dunyoqarashi, his-tuyg'ulari va estetik qarashlarini obraz orqali ifoda etadi. Ya'ni, yozuvchi voqelikni emas, balki uni o'z nigohi orqali qayta yaratadi. Shuning uchun bir xil mavzudagi asarlar har xil yozuvchilar tomonidan turlicha aks ettiriladi.

A. Potebnya esa badiiy obrazni metaforalar va badiiy vositalar orqali shakllanadigan ramziy ma'no deb ta'riflaydi. Uningcha, badiiy obraz faqat o'quvchining tasavvurida to'liq amalga oshadi [8,105]. Potebnya nazariyasiga ko'ra, adabiy asarning asosiy vazifasi – yangi obrazlar yaratish orqali o'quvchini fikrlashga undashdir. Badiiy obraz, uning nazarida, muallif tomonidan tayyor holatda emas, balki o'quvchi ongida shakllanadigan tushunchadir. Demak, san'at va adabiyotda asarning mohiyati matnning o'zida emas, balki u o'quvchida uyg'otadigan tasavvurlarda mujassamdir

M. M. Baxtin badiiy obrazni qahramonning ichki dunyosi va jamiyat bilan bog'liq munosabatlarining o'zaro bog'liqligi sifatida o'rganadi. Uning fikricha, obraz dialogik xususiyatga ega bo'lib, o'z mohiyatini o'quvchi bilan muloqotda namoyon etadi. [9,79]

Xulosa. Badiiy obraz tushunchasi adabiyotning asosiy mezonlaridan biri bo'lib, u o'zida insonning ichki dunyosini, jamiyatdagi o'rnini va u bilan o'zaro aloqasini aks ettiradi. Obraz – bu adabiy asar muallifi tomonidan yaratilgan hayotiy qahramonlar, voqealar va hodisalarning badiiy ko'rinishidir. Badiiy obrazni yaratishda yozuvchining mahorati, asarning g'oyaviy yo'nalishi, tarixiy va ijtimoiy shart-sharoitlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Den Braunning “Da Vinchi siri” asari bu jihatdan badiiy obraz yaratishning yorqin namunalaridan biri hisoblanadi. Mazkur romanda obrazlar orqali muallif nafaqat o‘zining chuqur falsafiy qarashlarini ifoda etgan, balki insoniyat tarixidagi muhim sirlarni badiiy shaklda ochib bergan. Asardagi Robert Langdon obrazi intellektual salohiyat va ilmiy qiziqishning ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. Sofi Nevu esa insoniy jasorat, iroda va sirlarni anglash istagini o‘zida mujassamlashtiradi. Ularning izlanishlari jarayonida asar qahramonlari zamonaviy fan, tarix va din o‘rtasidagi murakkab bog‘liqlikni yoritib, o‘quvchini falsafiy va ma’naviy savollar ustida mulohaza yuritishga undaydi.

Romandagi badiiy obrazlarning o‘ziga xosligi ularning ko‘p qirrali va murakkab bo‘lishidadir. Har bir qahramon o‘z shaxsiyati, tajribalari va qarashlari bilan o‘quvchini o‘ziga jalb qiladi. Den Braun obrazlarning xatti-harakatlari, nutqi va hissiyotlari orqali ularning ichki dunyosini batafsil ochib beradi, bu esa o‘quvchining ularga yaqinroq bo‘lishiga imkon yaratadi. Asardagi badiiy obrazlar shunchaki qahramonlar emas, balki zamon, madaniyat va insoniyat oldidagi muhim savollarning timsolidir.

“Da Vinchi siri”da yaratilgan obrazlar orqali muallif badiiy asar faqat badiiy tasvir va hikoya emas, balki inson tafakkurini kengaytiruvchi, uni falsafiy va intellektual chuqurlikka yetaklovchi vosita ekanligini namoyon qilgan. Bu asar o‘quvchini o‘z dunyoqarashini qayta ko‘rib chiqishga, tarixga va madaniy merosga yangicha nazar bilan qarashga undaydi.

Umuman olganda, Den Braunning “Da Vinchi siri” asaridagi badiiy obrazlar adabiyotda obraz tushunchasining yuksak namunasidir. Ular insonning ichki dunyosini chuqur tahlil qilish, jamiyatdagi murakkabliklarni ko‘rsatish va tarixiy haqiqatlarni badiiy shaklda ifoda etish orqali o‘ziga xos badiiy-estetik qiymat kasb etadi. Mazkur asar nafaqat detektiv janrining rivojida, balki badiiy obraz yaratish san’atida ham muhim o‘rin egallaydi. Bu esa, o‘z navbatida, Den Braun ijodini jahon adabiyoti durdonalari qatoriga qo‘shadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Baxtin M. M. – “Estetika slovesnogo tvorchestva”
2. Belinskiy V. G. – “Adabiyot haqida fikrlar”
3. Brown, D. The Da Vinci Code. New York: Doubleday, 2003.
4. Dilmurod Quronov, “Adabiyot nazariyasi asoslari”, 2018, T.
5. D.Quronov va b.q. “Adabiyotshunoslik lug‘ati”, T:”Akademnashr”, 2010
6. Foster K. – “The Art of the Thriller” (2013)
7. H.Umurov, “Adabiyot nazariyasi”, Toshkent 2002.
8. I.Sulton, “Adabiyot nazariyasi”, Toshkent, 1980.
9. Potebnya A. A. – “Mif va badiiy obraz”
10. Simons S. – “Symbolism in Modern Literature” (2007)
11. To‘xta Boboyev, “Adabiyotshunoslik asoslari”, Toshkent, 1979.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

CULTURAL AND PHILOSOPHICAL ASPECTS OF APHORISMS AS AN EXAMPLE OF ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Sultonova Gulchehra Husanovna,

Teacher of the Department of Uzbek Language and Literature, Termez State University of Engineering and Agrotechnology

E-mail: sultonova.g@mail.ru

Abstract. This article analyzes aphorisms in English and Uzbek from cultural and philosophical perspectives. Aphorisms are a clear reflection of national thought and philosophical views, shaping each nation's unique worldview while reinforcing cultural and moral values. They serve as concise yet meaningful expressions that encapsulate a nation's historical experience and ethical principles. The study compares aphorisms in both languages, examining their semantic characteristics, artistic expression, and layers of meaning. Additionally, the research explores the role of aphorisms in society and the philosophical concepts they convey. The findings highlight the universal and culturally specific aspects of aphorisms. While English and Uzbek aphorisms may differ in form, their essence is rooted in universal human truths.

Keywords: individualism, personal freedom, pragmatism.

INGLIZ VA O'ZBEK TILI NAMUNASI SIFATIDA AFORIZMLARNING MADANIY VA FALSAFIY JIHATLARI

Sultonova Gulchehra Xusanovna

Termiz davlat muhandislik va agrotekhnologiyalar universiteti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida uchraydigan aforizmlar madaniy va falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Ingliz va O'zbek tilida aforizmlarni madaniy va falsafasi. Aforizmlar – bu milliy tafakkur va falsafiy qarashlarning aniq aksidir. Ular har bir xalqning o'ziga xos dunyoqarashini shakllantirib, madaniy va axloqiy qadriyatlarini mustahkamlaydi. Aforizmlar har bir millatning dunyoqarashi, tarixiy tajribasi va axloqiy qadriyatlarini aks ettiruvchi qisqa, mazmunli iboralar hisoblanadi. Tadqiqotda ikki tilga oid aforizmlar solishtirilib, ularning semantik xususiyatlari, badiiy ifoda usullari va ma'no qatlamlari o'rganiladi. Shuningdek, aforizmlarning jamiyat hayotidagi o'rni, ular orqali uzatiladigan falsafiy tushunchalar ham tahlil qilinadi. Ish natijasida aforizmlarning universal va milliy o'ziga xosliklari aniqlanadi. Ingliz va o'zbek tillaridagi aforizmlar turlicha bo'lsa-da, ularning mazmuni insoniyat uchun umumiy haqiqatlarga asoslanadi.

Kalit so'zlar: individualizm, shaxsiy erkinlik va pragmatizm.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N50>

Kirish. Aforizmlar har bir millatning madaniyati va falsafasini aks ettiradi. Ingliz va o'zbek tillaridagi aforizmlarning madaniy va falsafiy jihatlari ularning ma'nosi, shakli va ishlatilishida yaqqol namoyon bo'ladi.

Aforizmlar asrlar davomida butun dunyoda odamlarning diqqat markazida bo'lib keldi va eng muhimi, bu qiziqishlar ilmiy-texnika taraqqiyoti davrida ham shu mavqeyini saqlab qoldi. Ko'plab davlatlarda aforizm jadal rivojlanib, o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqqani ham buni tasdiqlaydi. O'tgan davrda ijod qilingan adabiy asarlardagi aforizmlar yuzasidan olib

borilgan tadqiqotlar deyarli yo'q bo'lganiga qaraganda, so'nggi paytlarda aforizmlar bo'yicha bir qator ma'lumotli, nazariy maqolalar nashr etilmoqda, lingvistik xususiyatga ega tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ingliz aforizmlari ko'pincha qisqa va ta'sirchan bo'lib, hayotning turli jihatlarini, o'z ichiga oladi masalan, mehnat, baxt, sevgi va nafrat hasad shunga doir jamiki, inson tabiatidagi turli xillardagi kechinmalarni qamrab oladi. Ular odatda ko'pincha kishilarning umumiy hayot tajribasini va axloqiy madaniy qadriyatlarni ifoda eta oladi. Ingliz va o'zbek tillarida maqol, tadqiqot natijalari matn tilshunosligi, matndagi lingvistik vositalar, til va jamiyat, til va tafakkurning o'zaro ta'siri, kognitiv bilish jarayonida tilning o'rni va ahamiyati kabi muammolarni ishlab chiqishda nazariy va amaliy ahamiyatga egadir hamda konsept, mehr, muhabbat, sevgi, vatan, aforizm, lisoniy mentallik, frazeologizmlar, tahlil, metodlar, falsafa, tasnif, tillar, so'z yasalishi, tilshunoslik, qiyosiy va chog'ishtirma tillar lingvistik tahlil asoslari, lingvomadaniyatshunoslik va qiyosiy tilshunoslikdagi nazariya hamda metodlarga asoslandi [1].

O'zbek va ingliz tillaridagi aforizmlarning turli tizimli tillarda namoyon bo'lishi, ularning tarjimasida lingvokulturologik jihatlarini – milliy ong, milliy tafakkur, milliy dunyoqarashni ochib berish hamda til korpuslarida voqelanishini ilmiy asoslash amaliy ehtiyoj sifatida muhim lingvistik muammo ekanligi aniq. O'zbek tilshunosligida bu masalada salmoqli yutuqlar qo'lga kiritilgan. Ammo til ijtimoiy hayot bilan bog'liq tarzda taraqqiy etib borishini hisobga olsak, aforizmlarning turli tizimli tillardagi tavsifini ochib berish, ularni takomillashtirilish, aforizmlar bazasining korpusda boyitilib, yangilanib borishi dolzarbligicha qolaveradi.

Muhokama. O'zbek aforizmlari ham shu kabi mavzularni qamrab oladi, desak xato bo'lmaydi ba'zan ularning shakl-shamoyili ham va mazmuni ham o'zbek xalqimizning madaniy va falsafiy qadriyatlarini namoyon etadi. Masalan, mehnat va baxt haqidagi aforizmlar o'zbek xalqining mehnatsevarligi va baxt va quvonchga bo'lgan munosabatini ko'rsatadi [1].

Ingliz aforizmlari ko'pincha individualizm, shaxsiy erkinlik va pragmatizmga urg'u beradi.

Masalan, *"The early bird catches the worm"*. *"Erta turgan elga yo'ldosh"*. *"When in Rome, do as the Romans do"*. *"Elga yarasha huni bo'l"*. Har ikkala aforizm erta turish, mehnatkashlik va harakatning muhimligini ta'kidlaydi. Bu madaniy jihatdan mehnatga bo'lgan munosabatni ifodalaydi.

"Time is money" (*Vaqt – bu pul*) iborasi vaqtning qadrini va undan o'z vaqtida samarali foydalanish behudaga sarflamasligini zarurligini ta'kidlab o'tadi. Bu esa ingliz madaniyatidagi amaliy yondashuv va vaqtni qadrlash an'analari yaqqol aks ettiradi. Aforizmlarning madaniy va falsafiy jihatlarini o'rganish, til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirni tushunishga yordam beradi [2].

O'zbek aforizmlari esa ko'proq jamoaviylik, mehmondo'stlik va axloqiy qadriyatlarga e'tibor qaratadi.

Masalan, *"El bilan maslahat – ishning qulfini ochar"* iborasi ham jamoa bilan, ya'ni, xalq bilan birgalikda maslahatlashuv kelishuvning muhimligini ko'rsatadi. Bu o'zbek xalqining xalqparvarligi hamkasblari bilan hamjihatlikka bo'lgan e'tiborini ifodalaydi.

Har bir tilning aforizmlari o'sha xalqning tarixiy merosdagi tajribasi, dunyoqarashlari va qadriyatlarini aks ettiradi. Ingliz aforizmlarida amaliyotga yo'naltirilganlik va individual

yutuqlarga urg'u berilsa, o'zbek aforizmlarida esa jamoaviylik, axloqiylik va urf – odatlari, an'analariga sodiqlik kabi tushunchalar ustunlik qiladi.

Aforizmlarni o'rganish orqali turli xalqlarning turli xildagi madaniy va falsafiy dunyo qarashlarini chuqurroq tushunish yetish mumkin. Bu esa madaniyatlararo muloqot va tushunishni yanada yaxshilashga xizmat qiladi.

Do'stlik madaniy nuqtai nazardan insonlar, xalqlar va davlatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlari mehr-muhabbat, hurmat, ishonch bu yanayam hamkorlikni mustahkamligini ifoda eta oladi. U madaniy xilma-xillikni boyitib va tinchlikni ta'minlashga xizmat qiladi [3].

Do'stlik nafaqat shaxslar o'rtasidagi munosabatlarni, balki xalqlar va davlatlar o'rtasidagi aloqalarni ham mustahkamlaydi. Birgina misol qilib oladigan bo'lsak O'zbekiston bilan Xitoy o'rtasidagi turli xildagi do'stlik madaniy-gumanitar almashinuv, ilm-fan, sog'liqni saqlash va turizm, biznes sohalaridagi hamkorlik orqali shiddatli rivojlanmoqda.

Shuning bilan bir qatorda, adabiyot ham do'stlikni targ'ib qilishda juda muhim rol o'ynaydi. Milliy adabiyotlar xalqlar o'rtasidagi madaniy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Natija. Xalqaro do'stlik kuni munosabati bilan do'stlikning madaniy ahamiyatini nishonlash va xalqlar o'rtasidagi tinchlik va hamkorlikni mustahkamlashga qaratilgan.

Shunday qilib, do'stlik madaniy nuqtai nazardan insonlar va xalqlar o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlash, madaniy xilma-xillikni boyitish va tinchlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega [4].

Aforizmlar qisqa lo'nda va mazmunli iboralar bo'lib, ular insoniyatning chuqur falsafiy fikrlarini ifodalaydi. Ular ko'pincha hayotiy tajriba, insoniylik, axloqiy qadriyatlar va inson tabiatiga oid umumlashmalarni o'zida mujassam etadi. Insoniyatning umumiy tajribalarini umumlashtiradi va turli madaniyatlarda donolik namunasi sifatida qadrlanadi.

Aforizmlar adabiy va falsafiy bayonning eng ifodali shakllaridan biri hisoblanadi.

Falsafiy jihatdan aforizmlar insonning borliqdagi o'rni, hayot ma'nosi, erkinlik, hurlik va majburiyat va mas'uliyat kabi mavzularni yoritadi. ekzistensializm – (existence – mavjudlik) XX asrdagi ana shu nomdagi falsafa asosida vujudga kelgan modernistik oqim. Asosida inson hayotining ma'nosi, shaxs erki va mas'uliyati muammolari turadi. Adabiy oqim sifatida ekzistensializm borliq va insonning g'aroyib sirli-sehrli jihatlarini xususida bahs yuritadi. Ushbu adabiyot namunalari insonning jamiyatga begonaligi, yolg'izligi, mahkumligi muammosi ko'tariladi. oqimida inson hayotining ma'nosi, shaxs uning erki va mas'uliyati muammolari aforizmlar orqali ifodalanadi. Aforizmlar falsafiy nuqtai nazardan qisqa va teran ma'no ifodalovchi so'z yoki iboralar sifatida qaraladi. Ular odatda ko'p qatlamli ma'noga ega bo'lib, chuqur hikmatlarni, hayotiy tajriba va axloqiy qadriyatlarni bir necha so'z bilan aks ettira oladilar. Aforizmlar falsafiy fikrlarni aniq va qisqa tarzda ifodalaydi, shuning uchun ular ko'pincha ma'naviy, axloqiy va hayotiy ma'nolarni oshkor qilish uchun ishlatiladi [3].

Falsafiy aforizmlar asosan insoniyatning asosiy savollariga javob izlaydi, masalan:

Hayotning ma'nosi

Adolat va axloq

Erkinlik va majburiyat

Vaqt va xotira

Tabiat va insonning o'zaro munosabatlari

Bu aforizmlar ko'pincha o'ylashni, tahlil qilishni va hayotning chuqur masalalariga qarashni talab qiladi. Ularda o'ziga xos poydevor, umumiy g'oya yoki falsafiy ta'limot yotadi, bu esa ularni oddiy gaplardan farqli ravishda ajratib turadi. Falsafiy aforizmlar, shuningdek, ko'pincha turli madaniyatlar va tillarda o'xshash mavzularda ishlatilishi mumkin, bu esa ularning universal ahamiyatini ko'rsatadi [2].

Aforizm va falsafa o'rtasidagi bog'liqlik, ayniqsa, yirik falsafiy qarashlarni qisqa va aniq shaklda ifodalashda, o'quvchini chuqur o'ylashga undashda yotadi. Misollar sifatida, *"What goes around, comes around"*. *"Qilganing – qilgan."* yoki *"Yaxshilik qilsang, yaxshilik ko'rasan"*. *«Bilib o'zgarishsiz qolish – bu o'zgarmas holda qolish emas, balki o'zgarmaslikni qabul qilish»* yoki *«Erkinlik, birinchi navbatda, javobgarlikni anglashdan boshlanadi»* kabi aforizmlar tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, odamlarning harakati va taqdiri o'zaro bog'liqligini falsafiy jihatdan ifodalaydi.

Tadqiqotimiz doirasida madaniy ahamiyatga ega bo'lgan ingliz va o'zbek aforizmlarni o'rganib chiqish jarayonida, ularning asosan adabiyot, siyosat, falsafa va musiqa sohalariga oid ekan degan xulosaga keldik. Masalan, Amerika Qo'shma Shtatlari mustaqillik urushi yetakchisi sifatida tarixga kirgan Benjamin Franklinning *"Advice to Young Tradesmen"* asarlaridagi so'zlari eng mashhur, umumbashariy va keng tarqalgan pretsedent aforizmlardan biri hisoblanadi. Ushbu aforizm bugungi kunda nafaqat ingliz tilida so'zlashuvchilar uchun balki, o'zbek tilida so'zlashuvchilar tomonidan ham qo'llanilib, ushbu aforizm tilda nafaqat o'ta qisqa shakli bilan, balki aniq ifodalangan fikr tufayli mustahkamlangan [2].

Til va madaniyatning bog'liqligi, madaniyatning tilda aks etish muammosi bilan bog'liq masalalarning metodologik asosi yaqin yillardagina boshlandi. Masalan *"No pain, no gain"*. (Agar mashaqqat bo'lmasa, yutuq ham bo'lmaydi.) *"Mehnat qilsang – rohat topasan."* ingliz madaniyatida mehnat va muvaffaqiyat shaxsiy harakatga bog'liq ekanligi kuchli aks etgan. *"What goes around, comes around."* (Qanday munosabat bo'lsa, shunday javob olasan.) *"Qilganing – qilgan."* yoki *"Yaxshilik qilsang, yaxshilik ko'rasan."* inson harakatlarining oqibati borligini va har qanday ish oxir-oqibat o'z egasiga qaytishini ifodalaydi. Inglizcha versiyada bu ko'proq karma tushunchasiga yaqin bo'lib, inson o'z harakatlari bilan kelajagini belgilashini ta'kidlaydi.

O'zbekcha *"Qilganing – qilgan"* iborasi esa xalq orasida keng tarqalgan adolat va odob-axloq me'yorlariga asoslanadi. Bu aforizm xalq og'zaki ijodi orqali o'zbek madaniyatida ezgulik va adolatga bo'lgan e'tibor kuchli ekanligini ko'rsatadi. Bu aforizmlar inson o'z harakatlari uchun mas'ul ekanligini va og'ir mehnatsiz hech narsaga erishib bo'lmashligini ta'kidlaydi [1].

O'zbek madaniyatida ham mehnat qadrlanadi, biroq u ko'proq jamoaviylik va hayot tarziga bog'liq. *"Mehnat qilsang – rohat topasan"* degan ibora o'zbek xalqining mehnatni axloqiy qadriyat sifatida qabul qilishini va uni baraka bilan bog'lashini ko'rsatadi.

Ularning asosi sifatida V.V.Vorobyov, V.M.Shaklein, V.N.Teliya, V.A.Maslovalarning ishlarini qayd etish mumkin. Til va madaniyat uzviyligini tadqiq etuvchi soha hisoblangan lingvomadaniyatshunoslik asoschilaridan biri V.N.Teliya shunday yozadi: *"Madaniyatning o'ziga xos "tili" bor u biz bilan me'morchilik, rassomchilik, musiqa, raqs, adabiyot va insoniyatning boshqa ijod mahsullari orqali so'zlashadi. Lekin madaniyat "tili"ning eng universal vositasi tabiiy tildir"* [3].

Aforizmlar falsafiy nuqtai nazardan qisqa va teran ma'no ifodalovchi iboralar bo'lib, insoniyatning hayotiy tajribasi, axloqiy qadriyatlar, adolat, erkinlik va boshqa chuqur

masalalarni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Ular bir nechta so'z bilan katta ma'no anglatadi va o'ylashni, tahlil qilishni talab qiladi. Falsafiy aforizmlar turli madaniyatlar va tillarda uchraydi, bu ularning universalligi va zamonaviy jamiyatdagi ahamiyatini ko'rsatadi. Shuningdek, aforizmlar falsafiy qarashlarni aniq va qisqa shaklda taqdim etadi, bu esa o'quvchini chuqur o'ylashga undaydi.

Xulosa. Ingliz va o'zbek tillaridagi aforizmlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, har ikkala tilga oid hikmatli iboralar jamiyatning madaniy qadriyatlari va falsafiy qarashlarini aks ettiradi. Ingliz tilidagi aforizmlar ko'pincha individualizm, amaliy tajriba va pragmatizmga urg'u bersa, o'zbek tilidagi aforizmlar ko'proq jamoaviylik, axloqiy qadriyatlar va urf-odatlariga asoslanadi.

Madaniy jihatdan har bir tilga xos aforizmlar jamiyatning yashash tarzi, odatlari va an'analarini ifoda etadi.

Bu esa o'z navbatida, tilshunoslik, adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik sohalaridagi tadqiqotlar uchun muhim ahamiyatga egadir. aforizmlar nafaqat hayotiy saboqlarni aks ettiradi, balki falsafiy mushohadalar va o'ylash jarayonlarini qo'llab-quvvatlashda kuchli vosita hisoblanadi.

Aforizmlarning madaniy va falsafiy jihatlarini o'rganish, til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirni tushunishga yordam beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ahmedova G. Y. Aforizmlar - tilning milliy-madaniy tarkibiy qismi sifatida. International scientific and practical conference "Methodology of teaching foreign languages – innovations, traditions, problems and their solutions" March 15, 2024. – B. 764-767.
2. O'rayeva D., Quvvatova D. Jahon adabiyoti terminlarining izohli lug'ati: umumiy o'rta ta'lim maktabi, akademik listey o'quvchilari, filolog talabalar hamda o'qituvchilar uchun o'quv qo'llanma. – Toshkent: "Navro'z" nashriyoti, 2019. – 180 b.
3. Sepir E. Language. Introduction to the study of speech. Selected works on linguistics and cultural studies. – M.: Progress, 1993. – 183 p.
4. Карпинская Н.В. и др. Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2023. Т. 14. № 4. – С. 1253–1270.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

CAUSES OF STREOTYPE OCCURRENCE

Makhmudova Mutabar Dustmukhammad kizi,

Termiz State Pedagogical Institute

E-mail: mahmudovamutabbar@gmail.com

Abstract. The object of the article is to identify and research the unique national language features of the people's culture. Linguistic-cultural characteristics of national stereotypes, similes and metaphors, which show the vivid expression of folk culture in the language.

Keywords: stereotype, linguoculturology, metaphor, antistereotype, mental stereotype, cultural stereotype, ethnocultural stereotype.

STEREOTIPNING SHAKLLANISH SABABLARI

Maxmudova Mo'tabar Do'stmuhammad qizi

Termiz davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Maqolaning obyekti xalq madaniyatining o'ziga xos milliy til xususiyatlarini aniqlash va tadqiq etishdan iboratdir. Xalq madaniyatining tilda yorqin ifodasini o'zida namoyon etuvchi milliy stereotiplar, o'xshatish va metaforalarning lingvokulturologik xususiyatlari, tilning paremiologik fondi mazkur maqolaning tadqiqot predmeti sifatida belgilanadi.

Kalit so'zlar: stereotip, lingvokulturologiya, metafora, antistereotip, mental stereotip, madaniy stereotip, etnomadaniy stereotip.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N51>

Introduction.

Each person has his own hierarchy of personal values. These values serve as a link between the spiritual culture of society and the spiritual world of the individual. The value system of a person is formed in the process of mastering the objectified values of society in the works of material and spiritual culture in his activity. The values of the individual are often highly perceived, manifested in the way the individual is oriented towards values in the mind, and ensure that the individual's behavior is harmonized, regulated by social relationships. Both the values of the individual and the values of society change under the influence of the needs of social progress, which are strongly influenced by moral concepts that occupy a dominant position [1]. Therefore, it is very difficult to overcome values that are universal in nature, which do not change even if periods pass. Visions of life values have undergone serious changes in ancient society. In this society, a person who broke away from the community began to fully realize himself and become an embodiment of social morality. These processes were embodied in Homer's "Iliad" and "Odyssey" epics. In the epics, the delights of the primitive community system and antiquity are praised for being able to curb feelings. In the primitive community, there was no moderation, and it was a simple situation to give an erk to feelings. Values and

ideals in the countries of the Ancient East were much different from those in the West. For example, in Buddhism, calculated from the oldest worldly religions, a special place is reserved for the desire of a person for perfection, for doing good to those around him. Higher values in Buddhism are love for people, helping them in their quest for perfection, while not indulging in passions and asceticism. Indulgence, laziness, misery are considered bottomless properties, which are the opposite of them [2].

Literature review and methodology.

Lamaism, the Tibeto-Mongolian form of Buddhism, strongly condemns envy, badgeness, Gossip. Lamaism interprets the protection of other people's lives, sahity, truthfulness, obedience, compassion, complicity in the hardship and suffering of others as a high value. In Confucianism, qualities such as nobility, valor, loyalty, sincerity, justice are shown as an example of morality. Shintoism and Buddhism in Japan praise self-sacrifice, being faithful to its master. The manifestations of such moral qualities are still preserved in Japan today in the form of loyalty to emperors, the boss of a firm or company. Politeness and pressure were also highly regarded in Shintoism. Islam, which arose later than other religions, calls on people to obey and respect adults. In various sects of this religion, it is praised to work, to be humble, to be patient, to overcome difficulties patiently. For example, the main motto of the Naqshbandiya Suluk in Sufism is Allah Diling, let your hand be in labor the phrase "Dil ba yoru, dast ba kor" calls Muslims to work regularly. National psychology displays the national feelings, behaviors, mental experiences, psychic temperaments and temperament of each nation's representative. From a psychological point of view, stereotyping is the process of adaptation to all members of some social group or ethnic unit. Hence, ethnic stereotypes are general conclusions about representatives of different ethnic groups, which differ in their high sensitivity and stability.

Discussion.

The reason stereotypes are made up is in everyday thinking to "absorb" too much information while striving to protect the values of the group it is necessary to use the principle of "saving forces" [3]. National psychology, being an element, ethnic stereotypes are formed at the level of everyday and theoretical consciousness and consist of a set of emotional, rational, volitional elements. Their internal structures for the psychological analysis of ethnic stereotypes it is important to know[4]. Stereotyping from a psychological point of view is a process of adaptation to all members of some social group or ethnic unit. Hence, ethnic stereotypes are general conclusions about representatives of different ethnicities, which differ in their high sensitivity and stability. The reason stereotypes are made up is the need to use the principle of "saving energy" in everyday thinking to "assimilate" too much information while striving to protect the values of the group. As an element of national psychology, ethnic stereotypes are shaped at both the everyday and theoretical levels of consciousness, comprising a combination of emotional, rational, and volitional components. Understanding their internal structure is crucial for the psychological analysis of ethnic stereotypes.

According to L. Edwardes, stereotypes possess four key characteristics:

1. **Content** – A set of attributes associated with a particular ethnic group.
2. **Verification Degree** – The extent to which individuals agree on the association of certain traits with a given ethnic group.
3. **General Perception** – The overall positive or negative attitude toward the subject of the stereotype.

4. **Intensity** – The strength of the stereotype, particularly how errors in judgment regarding the stereotyped group are perceived.

Stereotypical patterns of behavior have long been a subject of interest for scholars across various disciplines. The foreign psychologist E.M. Fromm asserts that different social groups and classes within a society possess their own unique social character, which evolves accordingly and holds a certain ideological influence. When examining social character in relation to its role in the social process, it is essential to recognize that individuals develop emotions that compel them to conform to societal conditions and behave in ways that align with those expectations.

A.K.Bayburin-comparing social and ethnic stereotypes to a person with two personalities, writes:

a) when they seek the individuality of this social unit from another social space, from another culture, its reflection can be an individual non-reflexive (other-other) way of solving the problem of this socium, (unity) of this social group;

b) these stereotypes promote the idea that the person in this group also manifests as a social, typical characteristic of the person who knows him when faced with his other culture as his ethnic peculiarities.

A.G.In his definition, Asmolov wrote that U.Lipman agreed with a.P.Trusov and A.S.Filippov recommends researching ethnic stereotypes without regard to two aspects, gnoseological (their role in the process of cognition) and sociological (their social functions). This opinion also fully satisfies us further in the statement of the materials of this section, and we will follow this path” [1]. In one of his studies, Lipman shows two of the most important reasons for the need for stereotyping. The first is that due to stereotyping, the effort of people is saved, they do not sit thinking and thinking again about new facts and phenomena; Such facts and phenomena are directly included in the existing categories. “If there was no uniformity in the surrounding world, or no way to save forces, only mistakes would exist, but since there is such uniformity, it is necessary to save attention so much that if all stereotypes were abandoned in order to reason on the basis of pure experience, there would inevitably be harm to the survival of mankind.”

The second reason is the preservation of group wealth, which includes both national cultural heritage and the spiritual well-being of individuals—essentially a social responsibility. Stereotypes serve as protectors of traditions, reinforcing the idea that the more they prevail, the greater the sense of security we feel in our societal position. It is known that the scientific treatment of the phrase “stereotype” began in 1922. Lipman scored. But certain times passed between until stereotypes became the object of research. Much attention was paid to the empirical study of the initial, “antistereotype” (human form) problem. Only then did the stage of large-scale research of ethnic stereotypes begin. Everyone to one degree or another is an expressiveness of social and ethnic stereotypes. Part of our knowledge and imagination about other peoples was formed with the help of these stereotypes.

Results.

M.Mukanov writes that the peculiarity of the Ethnos is that its representatives have an associative connection inherent in this Ethnos. The norms adopted by the Ethnos are conventions (fully recognized). Normative processes in Ethnos are (stereotyped) processes that have become stable due to conventions (compliance) and its existence.

These points have been proven in many scientific works. A.M.Jabborov notes the following:

1) The foundations of a socio-cultural environment stem from the unity of an ethnic group, its language, organization in time and space, lifestyle, material and spiritual wealth, values, and overall social and cultural presence.

2) The study of ethnic stereotypes, along with the unique character and psychology of a people, should be conducted through an analysis of the socio-cultural system that shaped them. It is important to recognize that restoring a people's identity is not simply an exact replication of stereotypes inherited across generations.

The reasons for the occurrence of a stereotype are Turlich. The main ones are as follows:

1. Protective reaction of consciousness. Informations protect the brain from excessive strain from the fact that the volume is constantly growing. Stereotyping information brings the protection of brain tension in its natural form to the surface. This unprotected human mind can get into a dead end from constant deliberation. The presence of stereotypes alleviates this process. Men without always paying attention to what is happening, that is, every time the feeling, without succumbing to the anguish, they are introduced into thematic groups known from their own experience. The world, which is constantly changing, forces a person to classify incoming information into more convenient and compact models. Such models are called stereotypes. The rejection of stereotypes would have filled a person's life with inexhaustible tests and mistakes, requiring him to attract all his attention. Stereotypes surround a person it can distinguish the world it takes, simplify it, help it organize. Saves a person from "opening America" or "inventing radio" every time. Therefore, it is considered natural for a person to use stereotypes in his life.

2. Associating oneself with a particular culture and comparing oneself with other peoples will help each person feel its uniqueness, individuality. For example, in French Nazism, Belgians – far from humor, kaltafahm; Swedes-Khasis, zigna, maydakash; Italians – alone – speak with the addition of crumbs; Turks-physically energetic; British – are a selfish people.

A person assimilates stereotypes through various ways. First, the "habit" of thinking about other groups is assimilated in a certain sense "through breast milk".

Most stereotypes pass and develop through images that are instilled in the minds of children by parents. Stereotypes are fully formed and strengthened between the ages of 12 and 30, and it is very difficult to change them after this age. Consequently, it will not only be associated with alien groups, but also with its own nationality in the nazdi of other groups. For example, in the Uzbek household, when a child is said to be "Uzbek mehmodost, tolerant" or "Gypsy fraudster, extortioner", the child receives these stereotypes without words.

Secondly, stereotypes can also occur through the means of limited personal contact. For example, if you are deceived in the market by a merchant from Tajikistan, you can come to the wrong conclusion that he is a extortionist about the entire Tajik people. In this case, the stereotype arises as a result of limited human information.

Thirdly, there will be a special place for the media in the emergence of stereotypes. The ability of the media to form stereotypes is not limited. For many, the press, radio and television are considered reliable sources. The opinion of the media becomes the opinion of the public.

Conclusion.

Conclusion: any person lives in the world of stereotypes associated with certain cultures. The stereotype is the peculiarity of the language and thinking of representatives of different cultures.

References/Литературы/Adabiyotlar:

1. Lippmann W. Public Opinion. BN Publishing. USA, 2007. – P. 89.
2. Usmonova Sh. Tarjimaning lingvomadaniy aspektlari. – Toshkent: 2015. – B. 267.
3. Гасанов И. Б. Национальные стереотипы и «образ врага» // Психология национальной нетерпимости. – Минск, 1998. – С. 56.
4. Карасик В. И. Языковые ключи. Волгоград, 2007. Стр 84.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

NUMERIC MYSTERIES: THE ROLE OF NUMBERS AND SYMBOLISM IN “THE DA VINCI CODE”

Sadullaeva Matlyuba Akhrorovna,

PhD, interim associate professor

Asia International University

E-mail: msadullaeva1985@gmail.com

Abstract. The Da Vinci Code is the most famous novel of Brown where Langdon, the protagonist searches for an ancient secret. “The Da Vinci Code” is full of symbols which presents a multiple layer of meaning before the reader. These symbols hold the soul of the novel. A better understanding of these symbols helps to comprehend the novel. Most of the symbols in the novel celebrate the feminine power. In “The Da Vinci Code”, numeric symbolism plays a central role in unraveling the complex web of historical secrets and mysteries that the protagonist, Robert Langdon, must decode. Brown has used symbols like pentacle, glass pyramid, The Mona Lisa, keystone, Holy Grail etc. This paper tries to unveil the deeper meanings behind the symbols used in the novel and how these symbols add extensive beauty to the literary work.

Keywords: “The Da Vinci Code”, number 23, Fibonacci sequence, Golden Ratio, “star of David”, “seal of Solomon”, Holy Grail.

RAQAMLI SIRLAR: “DA VINCHI KODI”DA RAQAMLAR VA SIMBOLIZMNING O‘RNI

Sadullaeva Matlyuba Axrorovna

PhD, v.b.dotsent

Osiyo xalqaro universiteti

Annotatsiya. Da Vinchi kodi — Braunning eng mashhur romani bo‘lib, unda qahramon Langdon qadimiy sirni qidiradi. “Da Vinchi kodi” o‘quvchi oldida ko‘p ma‘no qatlamini taqdim etadigan belgilarga to‘la. Bu ramzlar romanning ruhini ushlab turadi. Ushbu belgilarni yaxshiroq tushunish romanni tushunishga yordam beradi. Romandagi ramzlarning aksariyati ayol kuchini nishonlaydi. “Da Vinchi kodi”da raqamli simvolizm bosh qahramon Robert Lengdon dekodlashi kerak bo‘lgan murakkab tarixiy sirlar va sirlarni ochishda markaziy rol o‘ynaydi. Braun beshburchak, shisha piramida, Monna Liza, asosiy tosh, Muqaddas Grail kabi ramzlardan foydalangan. Ushbu maqola romanda qo‘llanilgan ramzlar ortidagi chuqurroq ma‘nolarni va bu ramzlar adabiy asarga qanday go‘zallik qo‘shishini ochishga harakat qiladi.

Kalit so‘zlar: “Da Vinchi kodi”, 23-raqam, Fibonachchi ketma-ketligi, Oltin nisbat, “Dovud yulduzi”, “Sulaymon muhri”, Muqaddas kosa.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N52>

Introduction

The concept of numerology is deeply woven into the narrative of “The Da Vinci Code”. For example, the Fibonacci sequence, a series of numbers where each number is the sum of the two preceding ones (0, 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21...), plays a critical role in the storyline. The sequence is present in many aspects of nature, art, and architecture, and its use in the novel is a way of tying the mysteries of the universe to an ordered, mathematical structure. The Fibonacci

sequence is first introduced when the protagonist is presented with a cryptic clue—a sequence of numbers that leads him toward the next piece of the puzzle. Brown's incorporation of the Fibonacci sequence connects the world of science and nature with the search for truth and religious meaning, demonstrating how mathematical precision can guide the characters in their quest for deeper understanding.

One of the key symbols in the novel is the number 23, which is repeated throughout the plot. The number 23 is often associated with mysticism and conspiracy theories, representing a hidden or esoteric significance. In the novel, this number is used to highlight the coded messages and secrets that have been embedded in religious texts, artworks, and historical documents for centuries. Brown subtly suggests that numbers like 23, often overlooked in everyday life, hold power and meaning in unlocking the ultimate truth.

The methodology for analyzing the use of numbers in "The Da Vinci Code" revolves around semiotic theory, literary analysis, and interdisciplinary insights. The core idea is to approach the numbers in the novel not as mere mathematical entities, but as signs that convey deeper meanings. Drawing from semiotic theory, the analysis focuses on understanding numbers as signifiers—symbols that represent concepts beyond their numerical value. Using frameworks from semiotic theorists such as Ferdinand de Saussure and Charles Sanders Peirce and , the goal is to explore how numbers like 23, 5, or the *Fibonacci sequence* function as part of a larger system of signs that reveal hidden truths, not only within the plot but also about history, religion, and the nature of knowledge.

By examining specific passages where numbers play a crucial role in solving puzzles or advancing the plot, the study looks at how numbers serve as clues within the narrative. This close reading helps to decipher the symbolic significance of these numbers in relation to the book's themes, such as the Holy Grail, the divine feminine, and the connection between art, history, and spirituality. The analysis also compares the use of numbers in "The Da Vinci Code" to other literary works that employ numbers symbolically.

The methodology also incorporates an interdisciplinary approach, blending elements from religious studies, mathematics, art history, and philosophy. This allows for a richer understanding of how certain numbers—such as 5 in relation to the divine feminine or the Golden Ratio in art and nature—carry specific historical, spiritual, and mathematical meanings. Numbers, in this case, transcend their quantitative function and become part of a symbolic language that connects readers to a larger understanding of the universe and the secrets hidden in plain sight. For example, mathematical sequences like the Fibonacci sequence aren't just puzzles in the narrative; they are semiotic symbols that reveal the natural order and universal patterns.

Moreover, the article applies literary theory, particularly structuralism and poststructuralism, to explore how numbers contribute to the structure of the narrative. From a structuralist perspective, numbers can be seen as building blocks that help organize the text and convey meaning in a systematic way. From a poststructuralist standpoint, the numbers in the novel may be seen as destabilizing fixed meanings, inviting readers to engage in a process of deconstruction where multiple interpretations of the same number can coexist. This approach encourages readers to see numbers not just as clues to a single truth, but as symbols that open up to a variety of possible meanings depending on one's perspective and interpretation.

Results and analysis. The six-pointed star symbol mentioned in the novel “The Da Vinci Code”, which is considered the sign of King David and is revered by all Jews. According to Dan Brown’s character Langdon, the Star of David, i.e. the figure known throughout the world as the “seal of Solomon”, was a secret symbol of astronomers in ancient times, considered a sign of the power of David and Solomon. Langdon explains his idea as follows: “a six-pointed star consists of two triangles. A triangle with an acute angle directed upwards signifies the masculine principle, a triangle with an acute end directed downwards signifies the feminine principle”. Using the shape of this star, the Templars demonstrated their beliefs, ideas, and loyalty to their convictions. Thus, both the five-pointed star and the six-pointed “star of David” and the rose with five petals - all this is encrypted information sent by ancestors to the next generations.

Numbers in “The Da Vinci Code” also serve as a metaphor for hidden knowledge. The primary mystery of the novel revolves around the secret of the Holy Grail, a concept historically veiled in secrecy and speculation. Throughout the story, numerical clues lead to revelations about the Grail’s true identity, not as a physical object, but as a symbol of divine feminine power and hidden history. The use of numbers here highlights the idea that truth is often hidden behind layers of symbolism, requiring careful examination and interpretation. The characters, particularly Langdon and Sophie Neveu, must decode the numbers and symbols they encounter, which ultimately reveal a powerful, suppressed narrative about religion and the role of women in history.

Additionally, the novel explores sacred geometry, a field that combines mathematics, art, and spirituality. One of the most significant elements of this theme is the Vitruvian Man by Leonardo da Vinci, which is not just a depiction of the human body in proportion, but also a representation of divine symmetry. The geometric ratios and numbers embedded in this drawing reflect the connection between human beings and the cosmos. Brown uses such symbols to suggest that the universe itself is structured by mathematical principles and that by understanding these principles, one can gain access to deeper truths about existence, spirituality, and the divine. Through the use of sacred geometry, the novel emphasizes that ancient knowledge has been encoded in art, architecture, and nature, waiting to be rediscovered by those who can decode it.

Brown’s manipulation of numeric symbolism challenges the reader to consider the role of numbers and symbols in shaping history and belief systems. By intertwining the search for historical truth with numerical codes and religious iconography, Brown suggests that the world operates on an intricate, often hidden, system of meaning. Whether through the use of simple numbers like 23 or complex mathematical sequences like the Fibonacci series, the novel encourages readers to look beyond surface-level interpretations and question the deeper, hidden significance behind the symbols that permeate our world. This theme underscores one of the novel’s central ideas: that our understanding of history, religion, and truth is often mediated by the codes and numbers that surround us, waiting to be deciphered.

When we talk about the symbols and secret ciphers described in the work, a few nuances shouldn’t be overlooked. Let’s view the parts related with the planet Venera and Pentacle. The writer expresses his attitude about this issue here. The writer instantly generalizes his ideas about the planet Venera and Pentacle, connects them with our contemporary age. He implies that fivepointed star is used in the US Army. Let’s go on with our research about symbols and note that five-pointed star has been used as a symbol in Azerbaijan since old ages as well. There

are some facts and essential details related with this. On the stone belonging to the XII century B.C. that was found in Shusha and now kept in the Louvre Museum crescent and star were carved. It is not a coincidence that five-pointed star is considered the symbol of sacred feminine. If we analyze this as a historical-genealogical classification, reflection of this process in the literature and culture of most of world peoples can provide symbolic generalizations. "Nowadays, few people realized that the four-year schedule of modern Olympic Games still followed the cycles of Venus. Even fewer people knew that the five-pointed star had almost become the official Olympic seal but was modified at the last moment – its five points exchanged for five intersecting rings to better reflect the games' spirit of inclusion and harmony".

Central to "The Da Vinci Code" is the search for the Holy Grail, a concept that has been imbued with religious and historical symbolism for centuries. In the novel, the Grail is not depicted as a physical object, but rather as a symbol of divine feminine power, and its true nature is unveiled through the careful decoding of numeric clues and symbols. Numbers are used to represent hidden meanings about the Grail's true significance, which ultimately challenges the traditional, patriarchal narrative of religious history.

For instance, one of the key puzzles involves the Vitruvian Man, a famous drawing by Leonardo da Vinci. The proportions in this drawing, as well as the geometric numbers that define the human form, are used as semiotic symbols that hint at deeper spiritual truths. The number 5 plays a prominent role here, referencing both the five-pointed star, a symbol of the divine feminine, and the proportions of the human body. This blending of numbers, art, and semiotic codes suggests that the Holy Grail is not just a material object, but a symbol of the hidden, suppressed knowledge of the feminine, which can be unlocked through the careful interpretation of numbers and symbols.

The theme of sacred geometry in "The Da Vinci Code" further explores the semiotic role of numbers. Sacred geometry posits that certain geometric shapes and numerical ratios reflect the divine order of the universe. In the novel, this theme is explored through references to famous artworks, architecture, and religious symbols. For example, the Golden Ratio (approximately 1.618) appears throughout the story, both in the context of historical art and the construction of sacred spaces.

Roses are also an important symbol in the story. "Roses are a traditional gift symbolizing romantic love. They have different meanings depending on their color, the white rose is symbolic of innocence and the feminine and the red rose, true love and the masculine, in The Da Vinci Game a pink rose has been used to signify a graceful merging of both feminine and masculine." (Codes and Symbolism). When Langdon and Sophie opened the bank locker, they got a box. The polished wooden box was about the size of a shoebox and had ornate hinges. "The wood was a lustrous deep purple with a strong grain. Rosewood, Sophie realized. Her grandfather's favorite. The lid bore a beautiful inlaid design of a rose." Langdon had explained to Sophie that the „five petaled rose“ is a Priory symbol for the Holy Grail.

Brown presents numbers as symbols that represent a deeper, spiritual truth encoded within nature and human creation. The use of sacred geometry and the mathematical precision found in the design of religious symbols becomes a language that connects the earthly realm with the divine. Through the semiotic analysis of numbers, the novel's characters uncover truths that have been hidden for centuries, suggesting that numerical symbols are part of a larger cosmic language that bridges science, art, and spirituality.

Conclusion.

In “The Da Vinci Code”, Dan Brown intricately weaves numeric symbolism into the narrative to deepen the mysteries and themes central to the story. Numbers, from the Fibonacci sequence to the recurring number 23, are not simply puzzle pieces; they serve as gateways to uncovering hidden truths about history, religion, and the divine feminine. Brown’s use of sacred geometry and mathematical principles in art and architecture connects the pursuit of knowledge with a deeper, universal order that transcends mere human perception.

The study of numbers and symbols in the novel reveals a complex, multi-layered approach to storytelling, where seemingly simple mathematical entities become powerful metaphors for spiritual truths, suppressed knowledge, and the interconnection between the natural world and divine design. The Fibonacci sequence, for example, is a symbol of harmony in nature and a key to deciphering the mysteries within the novel, while numbers like 23 and 5 become more than mere plot devices; they function as signs that guide characters and readers toward a more profound understanding of the world.

By integrating interdisciplinary insights from mathematics, religious studies, and art history, Brown invites readers to engage with the narrative on a deeper, symbolic level. His manipulation of numeric symbols highlights the central idea that truth is often encoded within layers of history, art, and religious symbolism, waiting to be uncovered by those who can decode it. Thus, “The Da Vinci Code” goes beyond its surface as a thrilling mystery, emerging as a literary exploration of how numbers and symbols are essential tools in unraveling the mysteries of life, history, and spirituality.

Through its complex engagement with numeric symbolism, the novel challenges readers to think critically about the role of mathematics, art, and symbols in shaping our understanding of the world. It is through this lens that “The Da Vinci Code” not only captivates with its story but also encourages a more profound reflection on the interconnectedness of all things—revealing that the mysteries of the universe may be understood through the symbols and numbers hidden in plain sight.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Brown, Dan. “Da Vinci code”. Doubleday:US, Transworld & Bantam Books:UK, 2003.-488p.
2. Britto, M. John, A. M., Phil, M. “Theoretical Perspective of Dan Brown’s The Da Vinci Code”, 2011-
3. Burstein, D. Secrets of the code: The unauthorized guide to the mysteries behind the Da Vinci code. New York: CDS Books in association with Squibnocket Partners LLC, 2004. 373 p.
4. Sm, Dio. “The Da Vinci Code Symbols, Allegory and Motifs.” GradeSaver, <https://www.gradesaver.com/the-da-vinci-code/study-guide/symbols-allegory-motifs>.
5. Whitehead, A.N. Symbolism: Its Meaning and Effect. London: CUP, 1958.-489p.
6. Sadullayeva M.A. Number as the essence of things: philosophy of Western and central Asian scientists. // Imom Buxoriy saboqlari. – Samarqand, 2024. - №1. – B.48-51
7. Sadullayeva M.A. Philosophical foundation of digitalization and digital transformation of communication. // Xorazm Ma’mun akademiyasi axboroti. -Xiva, 2024. - № 2/3.
8. Sadullayeva M.A. Symbolic language of numbers in Muslim architecture. // ACADEMICIA. An international multidisciplinary research journal. -Vol 10. Issue 5, May 2020
9. Sadullayeva M.A. Mathematical Phenomena of the Quran. // International Journal of Academic Pedagogical Research (IJAPR). -Vol 4. Issue 11. – November, 2020. -PP.51-54

10. Sadullayeva M.A. Falsafada ramzning gnoseologik tahlili. // International journal of education, Social science and humanities. - Finland, 2024. – Volume 12. Issue 1. – PP.186-197
11. Sadullayeva M.A. Number as the essence of things:Pythagorean philosophy. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari.- Toshkent, 2024.- № 10.-140-145
12. Sadullayeva M.A. Interpretation of symbolic numbers in the poetry of Alisher Navoi. Медицина, педагогика,технология: теория и практика.- Volume 3. Issue 1, January 2025.
13. Sadullayeva M.A. The sacred numbers in Firdausi's "Shahnameh": symbolism, meaning and mystical significance. Volume 22. Issue1, December 2024.
14. Sadullayeva M.A. Exploring the role of numbers in William Blake's visionary works. Volume 1. Issue 4, February 2025

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

DOCTORS' ATTITUDES TOWARD LEARNING ENGLISH: A NEEDS ANALYSIS REPORT

Khusenova Shosura Toshtemirovna,

Master's student at Karshi State University, Linguistics (English)

E-mail: shosurakhusenova@gmail.com

Abstract. This study examined the attitudes of healthcare staff at hospital in a region Kasan towards learning English for medical purposes. The main aim was to understand their perspectives and identifying our steps to take for the development of English for Medical Purpose (EMP) teaching program. The results revealed that while most younger doctors expressed a desire to learn, senior doctors showed less interest. This difference in motivation will be considered in the program's design, particularly in addressing the needs of both younger and more experienced physicians.

Keywords: medical center, doctors, nurse, hospital, mobile application, medication, terminology.

SHIFOKORLARNING INGLIZ TILINI O'RGANISHGA BO'LGAN MUNOSABATLARI: EHTIYOJLAR TAHLILI

Husenova Shosura Toshtemirovna

Qarshi davlat universiteti, Lingvistika (ingliz tili) mutaxassisligi 1-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot amaldagi tibbiyot xodimlarining ingliz tilini kasbiy maqsadlar uchun o'rganishda bildirgan fikrlarini o'rganishni maqsad qilgan. Bundan tashqari, ularga til o'rganish jarayonlarini osonlashtirish va yordam berish maqsadida kelgusida inobatga olinadigan jihatlar va qilishimiz mumkin bo'lgan ishlar aniqlab olindi. Natijalarga ko'ra, yosh shifokorlarning tilni yetarli darajada o'rganishga bo'lgan istak va ehtiyojlari yuqori, ammo o'rta va katta yoshli xodimlarda munosabatlar bu darajada emas. Asosiy sabablar sifatida ish miqdorining ko'pligi va ingliz tilini o'quv markazga borib o'qish uchun vaqt yetishmasligi kabilar belgilandi.

Kalit so'zlar: tibbiyot birlashmasi, shifokorlar, hamshira, shifoxona, mobil ilova, davolash, terminologiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N53>

Introduction

Needs analysis is an important step before designing any language course. It will reveal the current needs, wants, and lacks of target students and will help to develop an effective curriculum with all the objectives, instructions, and activities that will meet the needs of a particular group of students. In this needs analysis, the researcher decided to use the triangle method advised by Richards (2001); three instruments—a placement test, a questionnaire, and an interview—were chosen to conduct the needs analysis. As an initial stage, it was advised that there is a group of therapists who are willing to learn English for their professional purposes. So, the focus was on doctors and nurses. Having contacted to the head doctor of the department by phone and by visiting, the analysis was started. There were 14 people, both doctors and nurses, who were eager to learn the language.

Literature review

In our country, every year, several areas of science are selected and developed with special attention. In recent years, healthcare and foreign languages have been identified as such priority areas. On May 6, 2021 under the chairmanship of the President Shavkat Mirziyoyev, a video selector meeting was held regarding measures to improve the system of teaching foreign languages. The president highlighted the need to develop a new system for teaching foreign languages to strengthen the country's future prospects. Achieving national competitiveness depends on ensuring that graduates at all levels of education are proficient in at least two foreign languages. This standard should serve as the primary criterion for assessing the performance of educational leaders.

English for non-linguists, particularly for future healthcare professionals, is the key on their way to success. With poor command of English, it is almost impossible to read the world's renowned and respected medical journals. Moreover, it is difficult to keep updated without visiting scientific conferences around the globe. They also lose the opportunity of participating in different online seminars and conferences. Therefore, English as a subject should be treated by medical students with due respect [Rodin. E.V., Travinkova N.G (2017)]. Likewise, Kang (2004) connected the importance of knowing English for doctors with the fact that today all medical information for medical professionals is being updated and shared in English.

Some researchers and teachers share their experiences so that we can manage EMP classes successfully. Maher (1986) emphasizes that English language course should particularly improve the speaking skills of EMP learners. To achieve it, content-based and problem-based instructions should be integrated. In addition, to provide real-life communication in a class, there are modern technological opportunities to include and leverage. Niazi (2012) claims that medical English language teaching requires new and modern approaches. There should be a difference between general English or EFL classes and classes for medical students. The purpose of those students here is not only to collect linguistic information about grammar and vocabulary. A successful pedagogue can integrate medical discourse within the medical lesson to make it engaging. DuGas, Esson, and Ronaldson (1999) have given a lesson format on how to develop an EMP curriculum that follows an 'A'-'B' format. Lesson 'A' relies on vocabulary acquisition. Lesson 'B' offers to apply learning from the following lesson into context. Learning exercises in Lesson 'B' involves using real hospital forms and charts, using medical equipment, and simulations related to the key subject. They have also suggested that these points should be considered when teaching EMP:

- It is necessary to emphasize on grammar, structure and vocabulary acquisition.
- Teachers are mandatory to be language instructors as well as health professionals

Research methodology

Target subjects: medical staff of Kasan District Medical Center.

As a matter of fact, three days before, we shared a Google form of a survey containing 10 questions with one familiar doctor working there. The questions were written in Uzbek language with Cyrillic letters as many doctors there are older than 30. The Google survey form was sent; however, replies were not as many as we expected. The main reason for it is related to limited time or lack of attention by healthcare professionals at that time. Therefore, we decided to visit and have a face-to-face interview and conversations with them.

Results and discussion

The short interviews with the staff showed that majority of participants want to learn English for various professional reasons. The most frequently given reasons included, being able to read medical textbooks and journals in English, communicate with foreign colleagues, read the written instructions of hospital equipment, and at least participate in international medical conferences and forums. They also mentioned that knowing English would give opportunities to go abroad to have doctoral exchange programs, where they can gain new experience and knowledge that will help to improve medical conditions in the country.

The placement test, designed to check grammar and vocabulary knowledge, indicated that most of the doctors had elementary level, and one – intermediate level. Test papers containing 15 questions were distributed and we talked with them to evaluate language skills. All had different language learning backgrounds. Some learned the language just to have a second operational language for communication, while others did so to follow a career path. Yet, none of them were able to master the language. Based on the findings, it is important to design a course and/or mobile applications specialized to teach medical English lessons where their needs will be met sufficiently. It is true that there is a shortage of highly qualified medical staff who know English. Therefore, providing a course to these individuals will be of high benefit to both the subjects studied and the country.

Table illustrating students examples of weak points

table 1

Language areas	Errors	Example
grammar	verb confusion and word order	<i>I am work at hospital, I am wanting English learn, I am Eski shahar from...</i>
vocabulary	Interference with Russian	<i>Open the okno</i>
pronunciation	certain letter combinations mispronouncing	Patient – (patent), cancel – (kenkl)
speaking	translating word by word and L1 interference; hesitation	<i>You should drink drug or pill; put blood to the patient</i> So, like, ok, hmm, ...
reading	lack of vocabulary	... being unable to translate the medicine prescriptions
cohesive devices	limited usage, repetition	and..., so...,
writing	writing what they hear	<i>I need water – Ay ned water; chemistry - chemistri</i>
article	Incorrect usage	<i>A blood</i>

Methodological considerations/ recommendations

Although the initiative to help doctors learn English by identifying their learning needs was good, the research was restricted with a single medical center. Future research should involve a broader range of medical professionals by contacting and visiting multiple healthcare facilities. The most importantly, online mobile application should be designed to teach English for medical purposes. Such applications are available – Ibrat Academy in Uzbek-English mode to teach the language for general purpose. But, the one the doctors need should facilitate

learning and minimize the time they spend. Otherwise, finding time to visit language centers is almost impossible.

Conclusion

According to the questionnaire, it is obvious that most students want to learn English for academic achievement in their field. Some claimed that English is important because it gives them opportunity to go abroad and to acquire experience in advanced medicine – that is, giving high quality consolation, identifying exact diagnosis and leaning most practical therapies used in developed countries. At the same time, members of the needs analysis admitted that the biggest hindrance in the way of language learning is that they are overloaded with work, and they have no time to practice language skills. Second, even when they get to practicing English, they feel lack of motivation either because of feeling tired or choosing inappropriate material to learn. Their primary want is to master spoken and written skills, while claiming that if these two skills are mastered then the remainder will be mastered naturally. As for their strengths, it is clear that most of them have good reading skills; it is because they mostly learned English by reading and analyzing medical texts. Their lacks, on the other hand, were in that they did not know much medical terminology of types of illness, body parts, chemical elements and categories of medication.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. DuGas, B. W., Esson, L., & Ronaldson, S. (1999). Nursing foundations: A Canadian perspective. Prentice Hall, Canada
2. Kang, S. J. (2004). A Korean medical doctor's experiences in learning and use of English in the United States: Individual and environmental affective factors. Paper presented at the Sixteenth Annual Conference in Ethnography
3. Maher, J. (1886). The development of English as an international language of medicine. *Applied linguistics*, 7(2).
4. Niazi, M. M. (2012). English for medical purposes: A case of English for specific purposes. National University of Modern Languages, Islamabad, Pakistan
5. Richards, J., C. (2001). *Curriculum Development in Language Teaching*. Cambridge University Press.
6. Rodin E.V., Travinkova N.G. (2017). Teaching English for Medical Students. *Modern science and research*, vol.3/issue:8.2/modernscience.uz
7. <https://yuz.uz/uz/news/prezident-xorijiy-tillarni-orgatish-boyicha-kelajak-uchun-mustahkam-poydevor-boladigan-yangi-tizimni-yolga-qoyish-vaqti-soati-keldi>

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

COMPARATIVE ANALYSIS OF UZBEK AND ENGLISH METAPHORS BASED ON THE CRITERIA OF EQUIVALENCE AND DIFFERENCE

Mamajanova Guncha

Assistant of Tashkent State Transport University

Shakirova Saida

Assistant of Tashkent State Transport University

Abstract. This article is dedicated to the comparative analysis of Uzbek and English metaphors based on the criteria of equivalence and difference. Metaphors constitute a fundamental component of human thought and worldview, forming uniquely across different cultures. The study examines the semantic, linguocultural, and cognitive aspects of metaphorical units, as well as issues of equivalence in translation. Special attention is given to the cultural connotation of metaphors and their impact on comprehension. The article holds both theoretical and practical significance for comparative linguistics, translation studies, and linguoculturology.

Keywords: metaphor, semantic phenomenon, cognitive linguistics, comparative linguistics, linguoculturology, equivalence, translation studies, conceptual metaphor, cultural connotation, structural metaphor, phraseological metaphor, discourse analysis, semantic equivalence, pragmatic function, linguistic difference, communicative process.

EKVIVALENTLIK VA TAFOVUT MEZONLARI ASOSIDA O'ZBEK VA INGLIZ METAFORALARINING QIYOSIY TAHLILI

Mamajanova G'uncha Xemrayevna

Toshkent davlat transport universiteti assistenti

Shakirova Saida Tukhtajonovna

Toshkent davlat transport universiteti assistenti

Annotatsiya. Ushbu maqola ekvivalentlik va tafovut mezonlari asosida o'zbek va ingliz tillaridagi metaforalarning qiyosiy tahliliga bag'ishlangan. Metaforalar inson tafakkuri va dunyoqarashining muhim tarkibiy qismi bo'lib, turli madaniyatlarda o'ziga xos tarzda shakllanadi. Tadqiqotda metaforik birliklarning semantik, lingvokulturologik va kognitiv jihatlarini tahlil qilinadi, shuningdek, tarjimada ekvivalentlik masalalariga e'tibor qaratiladi. Metaforalarning madaniy konnotatsiyasi va ularning anglash darajasiga ta'siri ham ko'rib chiqiladi. Maqola qiyosiy tilshunoslik, tarjimashunoslik va lingvokulturologiya sohalarini uchun nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: metafora, semantik hodisa, kognitiv lingvistika, qiyosiy tilshunoslik, lingvokulturologiya, ekvivalentlik, tarjimashunoslik, konseptual metafora, madaniy konnotatsiya, struktural metafora, frazeologik metafora, diskurs tahlili, semantik ekvivalentlik, pragmatik vazifa, lingvistik tafovut, kommunikativ jarayon.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N54>

Kirish. Metafora tildagi eng muhim semantik hodisalardan biri bo'lib, u inson tafakkuri va dunyoqarashining ifodalanishida muhim rol o'ynaydi. Har bir til va madaniyat metaforani o'ziga xos tarzda shakllantiradi, bu esa turli tillardagi metaforalarning qiyosiy tahlilini amalga oshirishni dolzarb masalaga aylantiradi. Qiyosiy tilshunoslik nuqtai nazaridan metaforalar ekvivalentlik va tafovut mezonlari asosida tadqiq etilganda, ularning semantik,

lingvokulturologik hamda kognitiv jihatlarini chuqurroq o'rganiladi. O'zbek va ingliz tillari qiyoslanganda, metaforik ifodalarning shakllanishida umumiy universal tamoyillar bilan bir qatorda, har bir tilning o'ziga xos xususiyatlari ham mavjudligi kuzatiladi. Bu o'ziga xosliklar tilning tarixiy taraqqiyoti, madaniy qadriyatlari va ijtimoiy muhit bilan bog'liq holda shakllanadi. Mazkur tadqiqot aynan shu omillarni hisobga olgan holda, o'zbek va ingliz tillaridagi metaforalar ekvivalentligi va ularning tafovutlarini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotda metaforik birliklarning semantik va struktural jihatdan taqqoslanishi, ularning lingvokulturologik talqini hamda tarjimada ekvivalentlik masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, metaforalarning madaniy konnotatsiyasi va ularning anglash darajasiga ta'siri muhokama qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Metafora tahlili va uning qiyosiy tadqiqi tilshunoslikda keng o'rganilgan masalalardan biridir. Ushbu sohada taniqli olimlar tomonidan ilgari surilgan nazariy yondashuvlar metaforaning til tizimidagi o'rnini, uning universal va xususiy jihatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Metaforaning kognitiv nazariyasi asoschilaridan biri bo'lgan Jorj Lakoff va Mark Jonson o'zlarining *Metaphors We Live By* asarida metaforani faqat stilistik vosita sifatida emas, balki inson tafakkurining asosiy tarkibiy qismi sifatida talqin qilgan[1]. Ularning fikricha, metaforalar nafaqat til, balki inson tafakkuri va dunyoni idrok etish jarayonini shakllantiruvchi omildir. Ular metaforalarning madaniy o'ziga xosligini ham ta'kidlab, turli tillar va madaniyatlarda metaforalarning shakllanishi har xil ekanligini qayd etgan.

Mahalliy tadqiqotchilardan A.Ahmedov va Sh.Niyozov tadqiqotida *Murdalar gapirmaydi* asarida metaforalarning ifodalanish xususiyatlari tahlil qilingan bo'lib, ular asosan *kognitiv, struktural va orientatsion metaforalar* sifatida tasniflanadi[2]. Kognitiv metaforalar qahramonlarning ichki kechinmalarini ochib bersa (*"yurak devorlariga urilgan xavotir"*), struktural metaforalar hayot va taqdirni muayyan model asosida tasvirlaydi (*hayot sahnasi, taqdir o'yini*). Orientatsion metaforalar esa hissiy holatlarni fazoviy tasavvur orqali ifodalaydi (*umidlari qulab tushdi, orzu osmonlariga ko'tarildi*). Tadqiqotchilar ushbu metaforalar o'zbek tilida badiiy ekspressivlikni oshirishga xizmat qilishini ta'kidlaydi.

Rus olimi N.D.Arutyunova o'z tadqiqotida metaforalarni diskursiv kontekstda o'rganish zarurligini ta'kidlab, ularning nutqiy vazifalariga e'tibor qaratgan. Uning fikricha, metaforalar faqat semantik hodisa emas, balki kommunikativ jarayonda yangi ma'nolar yaratish vositasidir. Tadqiqotchi metaforalarning pragmatik funksiyalarini tahlil qilib, ularni *nominal, baholash, poetik va ekspressiv* turlarga ajratadi. Unga ko'ra, metaforalar diskursda matnning yaxlitligini ta'minlash, axborotni soddalashtirish yoki murakkab tushunchalarni obrazli tarzda yetkazish kabi rollarni bajaradi[3]. Arutyunova metaforalarni mantiqiy va emotsional ifodalash usuli sifatida baholab, ularning kontekstga bog'liq holda ma'no o'zgarishiga uchrashini ta'kidlaydi. Xususan, turli madaniyatlarda metaforalar turlicha talqin qilinishi mumkinligi, shu sababli tarjima jarayonida ularning konnotativ ma'nosi va pragmatik vazifasi e'tiborga olinishi lozimligini qayd etadi. Shu nuqtai nazardan, Arutyunova tadqiqotlari metaforalarning diskursiy o'ziga xosliklarini aniqlash va qiyosiy lingvistika nuqtai nazaridan ularni tahlil qilish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Uning ta'kidlashicha, metaforalar faqat semantik hodisa emas, balki nutq jarayonida yangi ma'nolar hosil qilish vositasidir.

Qiyosiy aspektda ingliz va o'zbek tillaridagi metaforalarni tadqiq etgan olimlardan biri A.V.Kunin bo'lib, u o'z tadqiqotida metaforalarning frazeologik tizimdagi o'rnini o'rganadi. U

frazologik metaforalarni *strukturaviy, semantik va funksional jihatdan* tahlil qilib, ularning milliy-madaniy xususiyatlariga alohida e'tibor qaratadi[4]. Kuninning tadqiqotlariga ko'ra, metaforik frazeologizmlar har bir tilning o'ziga xos dunyoqarashi va konseptual tasniflash tizimini aks ettiradi. Masalan, ingliz tilidagi *spill the beans* (sirni oshkor qilish) iborasi o'zbek tilidagi *og'zi yengil* frazasi bilan qiyoslanishi mumkin. Shuningdek, u metaforalarning *dastlabki bevosita ma'nosidan uzoqlashib, yangi ma'no kasb etishi* jarayonini izohlab, ularning diaxronik rivojlanishiga urg'u beradi.

Kunin fikriga ko'ra, metaforalarning lingvistik tizimdagi ahamiyati ularning *obrazlilik, emosional ta'sir va axborot ixchamligi* kabi jihatlar bilan bog'liq bo'lib, qiyosiy tadqiqotlar orqali tillararo tafovut va o'xshashliklarni aniqlash mumkin. Bu yondashuv metaforalarni tarjima jarayonida to'g'ri talqin qilish va madaniy kontekstni hisobga olish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Kuninning tadqiqotlari metaforalarning kontekstga bog'liqligi va tarjima jarayonidagi ekvivalentlik muammolariga bag'ishlangan.

Tarjimashunoslik nuqtai nazaridan G.Lakoff metaforalar nafaqat lingvistik hodisa, balki inson tafakkuri va dunyoqarashining asosi ekanligini ta'kidlaydi. U konseptual metafora nazariyasini ilgari surib, turli tillarda metaforik ifodalar insonning kognitiv modellariga bog'liq ravishda shakllanishini qayd etadi. Lakoffning fikricha, metaforalar tarjima jarayonida bevosita so'zma-so'z ko'chirilishi har doim ham to'g'ri natija bermaydi, chunki ularning ma'nosi til va madaniyatga xos bo'lgan tushunchalar orqali shakllanadi. Masalan, ingliz tilidagi *Time is money* konseptual metaforasi o'zbek tilida *Vaqt bu pul* kabi boshqa madaniy kontekstga moslashtirilishi mumkin. Shu sababli, tarjimada *semantik ekvivalentlik va funksional moslik tamoyillariga* amal qilish muhim ahamiyatga ega. Lakoff tarjimashunoslikda metaforalarning *universalligi va madaniy o'ziga xosligini* farqlash zarurligini ta'kidlab, tarjimonlar metaforalarning tub ma'nosini saqlab qolgan holda, ularni maqsad til madaniyatiga mos ravishda ifodalashlari kerakligini qayd etadi. Bu yondashuv metaforik iboralarni tarjima qilishda semantik beqarorlikni oldini olish va mazmunni aniq yetkazish uchun muhim uslubiy yo'nalish hisoblanadi. O'zbek va ingliz tillaridagi metaforalarni qiyosiy o'rganish masalasida kognitiv, lingvokulturologik va tarjimashunoslik yondashuvlari bir-birini to'ldirib, umumiy tahliliy modelni yaratishga yordam beradi. Ushbu maqolada ushbu yondashuvlar asosida metaforalarning ekvivalentligi va tafovut mezonlari aniq ko'rib chiqiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot qiyosiy tilshunoslik doirasida o'zbek va ingliz tillaridagi metaforalarning ekvivalentlik va tafovut mezonlari asosida tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, unda lingvistik, kognitiv va lingvokulturologik yondashuvlar qo'llaniladi. Metaforalar semantik va struktural jihatdan taqqoslanib, ularning madaniy konnotatsiyalari va tarjimada ekvivalentlik masalalari o'rganiladi. Tadqiqotda nazariy va empirik usullar uyg'unlikda qo'llaniladi. Nazariy jihatdan Jorj Lakoff va Mark Jonson tomonidan ilgari surilgan konseptual metafora nazariyasi asos sifatida tanlanadi. Shuningdek, A.V.Kunin, N.D.Arutyunova kabi olimlarning qiyosiy tilshunoslik va tarjimashunoslik bo'yicha yondashuvlari inobatga olinadi. Metaforalarning semantik tuzilishini aniqlash uchun strukturaviy-semantik tahlil usuli qo'llaniladi. Empirik material sifatida o'zbek va ingliz tillaridan tanlab olingan metaforik birliklar korpus usuli orqali yig'iladi va tizimlashtiriladi. Metaforalar orientatsion, struktural va kognitiv turlarga ajratilib, ularning lingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Metaforik ifodalarning tarjimada qanday ekvivalentlar bilan ifodalanishi kuzatiladi va funksional-semantik moslik darajasi baholanadi.

Shuningdek, metaforalarning madaniy talqini va ularning anglash darajasi diskursiv va pragmatik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Bu jarayonda metaforalar turli nutqiy kontekstlarda qanday ishlatilishi va ma'nolarining o'zgarishi o'rganiladi. Qiyosiy tahlil orqali o'zbek va ingliz tillarida metaforalar qanday umumiy va xos xususiyatlarga ega ekani aniqlanadi. Tadqiqot natijalari qiyosiy tilshunoslik, tarjimashunoslik va lingvokulturologiya sohalari uchun nazariy va amaliy jihatdan foydali bo'lishi kutilmoqda. Olingan natijalar tarjima jarayonida metaforalarning ekvivalentligini ta'minlash va madaniy xususiyatlarni hisobga olishda qo'llanilishi mumkin.

Tadqiqot natijalari. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'zbek va ingliz tillaridagi metaforalar ekvivalentlik va tafovut mezonlari asosida o'rganilganida ularning semantik, lingvokulturologik va kognitiv jihatlari aniqlandi. Har ikkala tilning metaforik tizimi umumiy universal tamoyillarga asoslangan bo'lsa-da, ularning o'ziga xos madaniy va tarixiy xususiyatlari ham mavjud. Metaforalar inson tafakkurining ajralmas qismi bo'lib, ular nafaqat stilistik vosita, balki kommunikativ jarayon va konseptual tasavvurning ifodasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'zbek va ingliz tillaridagi metaforalar semantik jihatdan turli kategoriyalarga bo'linadi. Kognitiv metaforalar insonning ichki kechinmalari va hissiy holatlarini aks ettiradi, struktural metaforalar hayot, taqdir va boshqa tushunchalarni mantiqiy model asosida ifodalaydi, orientatsion metaforalar esa fazoviy tasavvur orqali ma'nolarni ochib beradi. Bu kabi metaforalar turli tillarda har xil shakllansa ham, ularning asosiy ma'nosi va vazifasi ko'pincha o'xshash bo'lib qoladi. Qiyosiy tahlil natijalariga ko'ra, metaforalar til tizimida frazeologik birliklar sifatida namoyon bo'lib, ularning tarjimasida semantik ekvivalentlik va funksional moslik tamoyillari muhim ahamiyatga ega. Ingliz va o'zbek tillarida ba'zi metaforik iboralar o'xshash bo'lsa-da, ularning madaniy talqini va konnotativ ma'nolari farqlanishi mumkin. Shu sababli, tarjima jarayonida metaforalarning bevosita ko'chirilishi doim ham to'g'ri natija bermasligi aniqlangan.

Tadqiqotda diskursiy nuqtai nazardan metaforalarning nutq jarayonidagi o'rni ham ko'rib chiqilib, ularning yangi ma'nolar hosil qilish, axborotni soddalashtirish va poetik ekspressivlikni oshirishdagi ahamiyati ta'kidlandi. Metaforalar pragmatik funksiyalariga ko'ra nominal, baholash, poetik va ekspressiv guruhlariga ajratilishi mumkin bo'lib, ularning kontekstga bog'liq holda ma'no o'zgarishiga uchrashi kuzatildi. Tadqiqot natijalari qiyosiy tilshunoslik, tarjimashunoslik va lingvokulturologiya sohalari uchun muhim nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega bo'lib, metaforik ifodalarning qiyosiy tahlili orqali turli tillar va madaniyatlar orasidagi umumiylik va tafovutlarni aniqlash imkonini beradi.

Muhokama. Metaforalar tilda nafaqat stilistik vosita, balki inson tafakkuri va madaniyatining in'ikosidir. O'zbek va ingliz tillaridagi metaforalarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, ularning shakllanishida umumiy universal tamoyillar bilan bir qatorda, milliy-madaniy xususiyatlar ham muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot davomida ekvivalentlik va tafovut mezonlari asosida metaforalarning semantik va struktural xususiyatlari tahlil qilindi. Lakoff va Jonsonning konseptual metafora nazariyasiga asoslanib, metaforalar inson tafakkurining tarkibiy qismi ekanligi tasdiqlandi. Shuningdek, metaforalarning tarjima jarayonida bevosita so'zma-so'z ekvivalent bo'lishi doim ham natija bermasligi, ularning madaniy konnotatsiyasi va funksional mosligi e'tiborga olinishi lozimligi aniqlandi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, o'zbek va ingliz tillarida keng qo'llaniladigan struktural, kognitiv va orientatsion metaforalar mavjud bo'lib, ular turli ijtimoiy va madaniy omillar

ta'sirida shakllangan. Masalan, ingliz tilidagi *time is money* konseptual metaforasi o'zbek tilida vaqt bu pul kabi boshqa obraz bilan ifodalanadi. Shu bilan birga, ba'zi metaforalar ikki tilda bir-biriga yaqin ekvivalentga ega bo'lsa, ayrimlari madaniy kontekstga bog'liq holda tubdan farqlanadi. Bu esa tarjima jarayonida semantik moslik va pragmatik moslashuv zarurligini ko'rsatadi. Arutyunova va Kuninning tadqiqotlariga asoslanib, metaforalarning diskursiv kontekstdagi roli ham o'rganildi. Metaforalar faqat semantik hodisa emas, balki kommunikativ jarayonda ma'no yaratish vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Xususan, frazeologik metaforalar orqali milliy-madaniy tafakkur shakllanadi va ular turli tillarda turlicha aks etishi kuzatildi. Ingliz va o'zbek tillarida metaforalarning qo'llanilishida farqlar mavjud bo'lib, ularning tahlili qiyosiy tilshunoslik va tarjimashunoslik nuqtai nazaridan muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, metaforalarning qiyosiy tadqiqi lingvokulturologiya, tarjimashunoslik va kognitiv tilshunoslik uchun nazariy va amaliy jihatdan dolzarb bo'lib, ularning lingvistik tizimdagi o'rnini aniqlash va tarjima jarayonida ekvivalentlikni ta'minlash uchun qo'llanilishi mumkin.

Xulosa. Metaforalar tilda nafaqat ekspressiv vosita sifatida, balki inson tafakkuri va madaniy dunyoqarashining ifodalanishida muhim omil sifatida xizmat qiladi. Ularning shakllanishi va qo'llanilishi turli tillar va madaniyatlarda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, bu qiyosiy lingvistik tadqiqotlarning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot davomida o'zbek va ingliz tillaridagi metaforalar ekvivalentlik va tafovut mezonlari asosida tahlil qilindi hamda ularning semantik, lingvokulturologik va pragmatik jihatlari o'rganildi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, ba'zi metaforalar universal bo'lib, turli tillarda o'xshash tushunchalarni ifodalasa, boshqalari esa madaniy konnotatsiyaga bog'liq holda o'ziga xos ma'noga ega. Tarjima jarayonida metaforalarning ekvivalentligi masalasi muhim bo'lib, u faqat so'zma-so'z tarjima bilan cheklanmay, balki funksional va semantik moslik tamoyillarini inobatga olishni talab qiladi. Shuningdek, metaforalar nutqiy diskursda yangi ma'nolar yaratish, matn yaxlitligini ta'minlash va axborotni obrazli tarzda yetkazish kabi kommunikativ vazifalarni bajaradi. Tadqiqotning natijalari qiyosiy tilshunoslik, tarjimashunoslik va lingvokulturologiya sohalarida nazariy hamda amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega bo'lib, kelgusida metaforalarning diskursiv kontekstdagi funksiyalari va tarjima jarayonidagi muammolarni yanada chuqurroq o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. G. Lakoff, M. Johnson *Conceptual Metaphor in Everyday Language* Routledge/ - 2020-30p.
2. Atoulllo Ahmedov, & Shavkat Niyozov. (2023). O'zbek tilida metafora turlarining ifodalanishi Tohir Malikning *Murdalar gapirmaydi* asari misolida. *Scientific Impulse*, 1(8), 901–905.
3. Арутюнова Н. Д. *Метафора и дискурс //Теория метафоры.* – 1990.
4. Кунин А.В. *Курс фразеологии современного англ. яз. Учебник для студентов институтов и факультетов иностр. яз. М., 1989.*

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

SODIQIY AFSHOR'S WORK "MAJMA UL-HAVAS" AND ITS SIGNIFICANCE IN THE FIELD OF UZBEK REMEMBRANCE STUDIES

Saydullaeva Dilrabo Ilkhom qizi,

PhD student of SamSU, Assistant of SamSMU

Abstract. This article analyzes Sodiqiy Afshor's work Majma ul-Havas and its place in Uzbek remembrance literature. It examines the mentions of Turkic ruler-poets such as Humayun Mirzo, Abdullakhan II, and Ubaydullakhan.

Keywords: Sodiqiy Afshor, Majma ul-havas, remembrance, Chigatoy turkic language, Safavid era, tazkira.

SODIQIY AFSHORNING "MAJMA UL-HAVAS" TAZKIRASI VA UNING O'ZBEK TAZKIRASHUNOSLIGIDAGI AHAMIYATI

Saydullayeva Dilrabo Ilxom qizi

SamDU tayanch doktoranti, SamDTU stajyor-assistenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sodiqiy Afshorning "Majma ul-havas" tazkirasi va uning o'zbek tazkirashunosligidagi o'rni tahlil qilinadi. Tazkiradagi Humoyun Mirzo, Abdullaxon II, Ubaydullaxon singari turkiy hukmdor shoirlar zikrlari tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: tazkira, Sodiqiy Afshor, Majma ul-havas, Chig'atoycha turkiy til, safaviylar sulolasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N55>

Safaviy hukmdor Shoh Abbos davrida yashab ijod qilgan, turkmanlarning afshor urug'idan bo'lgan Sodiqiy Afshor o'z davrining yetuk shoiri bo'libgina qolmay, mohir naqqoshi va tazkirachi olimi sifatida ham tarixda qolgan. Qolaversa, turkcha-forscha nazmiy va nasriy asarlaridan iborat kulliyot sohibi hamdir. Manbalarda uning nomi Sodiqbek Afshor, Sodiqbek Sodiqiy, Sodiqiy Kitobdor, Sodiqiy, Afshor Sodiq bey kabi shakllarda uchraydi. 1553-yilda tavallud topgan deyiladi. Tabrizning Varji mahallasida tug'ilgan shoir o'ziga to'q xonadonda dunyoga kelgan bo'lib, uning o'zi bu haqida o'limidan oldin barcha asarlarini jamlab yaratgan kulliyotida quyidagicha ma'lumotlar berib o'tgan: "...Men haqir Xudobandli oti bilan mashhur turk toifasidanman. Ular adolatli podshoh yurt boshqaruviga kelgan chog'i unga yordam bo'lishi uchun Shom diyorida olam sig'inadigan dargohga bosh qo'ygandirlar"[3; 4-bet]. Yosh o'smirlik chog'larida Mavlono Haydar Alining o'g'li Behzodning jiyani mashhur naqqosh Muzaffar Ali yonida naqqoshlik hunarini o'rgangan, o'z zamonasining nomdor naqqoshlaridan biriga aylangan. 20 yoshida esa otasining vafotidan so'ng meros taqsimotida nohaqliklarga uchrab, o'zi tug'ilib o'sgan yerni tashlab chiqib darveshona hayot kechirishni ixtiyor etgan. Bundan xabar topgan Xamadon hokimi Amirxon uni qalandarlar safidan chiqarib olib, o'z himoyasiga olgan. Bundan tashqari, Badrxon va Iskandarxonlar ham bir muddat uni o'z himoyalari olishgan. Uning "Majma ul havas" tazkirasida o'zi tomonidan qayd etilishicha,

Sodiqiy Tabriz, Qazvin, Yazd, Laxijan, Eberku, G'ilon, Astrobod, Hamadon, Karbalo, Xalaf, Bag'dod kabi shaharlarda bo'lgan va yashagan. Shoh Ismoil II zamonida kutubxona ma'muri sifatida, Shoh Abbos davrida esa kitobdorlik unvoniga sazovor bo'lgan, ammo ayrim tushunmovchiliklardan so'ng o'z vazifasidan chetlashtirilgan. Shunga qaramay umri so'ngiga qadar maqomi saqlab qolilib, maosh olib turgan. Qachon vafot etganligi esa aniq emas.

Sodiqiy chig'atoy turkchasi, usmonli turkchasi va ozarbayjon turkchasida she'rlar yozgan. Kuliyotidan shoirning turkiy tildagi 5 qasida. 40 g'azal, 1 soqiynoma, 1 tarkibband va 1 qit'asi o'rin olgan. Uning "Majma ul-havas" asari esa turkiy tazkirachilik asoschisi sanalmish Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" asari ta'sirida yozilgan asar hisoblanadi. Tazkira muqaddima, 8 majma' va xotimadan tashkil topgan. Ijodkorning bu tazkirasi turkiy tazkiranavislik taraqqiyotida Navoiy tazkiralardan keyin chig'atoy turkchasida yozilgan yagona tazkiradir. Bu manba o'z ichiga Usmonli turk davlatidan boshlab, bugungi Eron, Ozarbayjon, O'rta Osiyo, Afg'oniston, Pokiston va Hindistonga qadar cho'zilgan geografik hududda yashab ijod etgan 369 shoir hayoti va faoliyati haqida ma'lumotlarni qamrab oladi. Sodiqiy bu tazkirani yozishdan maqsad qilib o'z zamonasi shoirlarini tanitish va ular asarlarining keng miqyosda o'rganilishiga hissa qo'shishni ko'zda tutgan. Asar 1597-1598-yillarda yozilgan bo'lib, Sodiqiy shoh Ismoil hukmronligi boshlaridan to asar yozib tugallangan yillarga qadar bo'lgan vaqt oralig'idagi davr turkiy va forsiygo'y shoirlarini qalamga olgan.

Muallifning o'zi asar muqaddimasida Alloh taoloni hamd etgach, o'z davriga qadar yozilgan forsiy-turkiy tazkiralardan Abdurahmon Jomiy "Bahoriston" asarining bir ravzasini, Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro"si, Som Mirzo Somiyning "Tuhfayi Somiy"si, Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" si hamda Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" asarlarini hurmat bilan tilga oladi. So'zini davom ettirib, bu tartibning buzilmasligi uchun o'zi ham Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkirasi kabi 8 fasldan iborat asar yozganligini qayd etadi. Bundan tashqari, bir ruboiy, bir qit'a hamda Shoh Abbos qalamiga mansub bir she'riy parcha va bir ruboiy ham muqaddimadan o'rin olgan sanaladi.

Asarning birinchi majma'si **"Avvalgi majma'"** deb atalgan bo'lib, unga sarlavha qilib "Hozirgi podshohlar haqida" nomi qo'yilgan. Ushbu faslda 12 ijodkor nomi keltirilgan bo'lib, ular quyidagilardir: Shoh Taxmasp Sulton Muhammad Xudovand (Fahmiy), Shoh Ismoil Soniy (Odiliy), Xon Ahmad podshoh, Humoyun podshoh, Sulton Sulaymon Xondgar (Muhibiy), Ubaydixon O'zbek, Abdullaxon O'zbek (Avaz Qozi), Nizom Shoh (Sipehriy), Jamshid Xon, Qozi Qoraxon, Muhammad Xon Lor (Kurd).

Sodiqiy tazkirada shoirlar haqida ma'lumotlarni muayyan qolip asosida bayon etgan sanaladi. U, dastlab, shoirning ismi, qayerdanligi, uning fe'l-atvori, tabiati qanday ekanligi, ijodkor yashagan davrga xos xususiyatlar, boshidan kechirgan voqea-hodisalari haqida qisqacha bayon etadi. Bu esa uning bir shoirning nafaqat she'rlariga, balki insoniylik jihatlariga ham katta e'tibor qaratganligini ko'rsatadi.

Fasl Ismoil Safaviyning o'g'li taxallusi Odiliy bo'lgan Shoh Taxmasp zikri bilan boshlanadi, so'ng Taxmaspning o'g'li, Fahmiy taxallusida she'rlar bitgan shoh Sulton Muhammad Xudovand, undan so'ng esa Taxmaspning yana bir avlodi Shoh Ismoil Soniy haqida bayon etiladi. Hamma hukmdorlarning she'rlaridan parchalar taqdim etish bilan birgalikda shaxsiy xususiyatlariga ham to'xtab o'tiladi. Faslda nafaqat, safaviy hukmdorlar, balki boburiy va shayboniy hukmdorlarga ham keng o'rin berilgan bo'lib, jumladan, shayboniy hukmdorlardan Ubaydullaxon va Abdullaxon II zikrlari hamda boburiylardan Humoyun

podshoh zikrlari uchraydi. Ubaydiy taxallusi bilan ijod qilgan, Shayboniy hukmdorlardan bo'lmish Ubaydullaxonning tazkirada keltirilgan zikriga e'tibor qaratsak, jumladan, quyidagilarni uchratamiz: Inja zavqqa malik, rost saliq, shoirtabiat va xushta'b podshoh edi. O'zbek elida undan ko'ra jasur podshoh bo'lmagandir, Shohi jannatmakon (Shoh Taxmasp nazarda tutilgan) bilan muqobala bo'ldi. Mag'lub bo'lsa-da ko'p qahramonlik ko'rsatib, mardona urush qildi. She'ning barcha navida ta'bi yaxshidir. Dushmanlari kinoyasi izhorida va o'zining ta'nasi isbotida bu ruboiysi juda xushta'bona bo'lgandir:

Ey qavmeki, az shumo atoye narasad,
Naf'e ba faqiru benavoye narasad.
Sahl ast agar sari shumo meorand,
Boyad qadami shumo ba joye narasad" [4; 23-bet].

("Ey, hech bir barakasi bo'lmagan qavm, faqirlarga, ojizlarga sizdan hech bir naf yo'q. Undan ko'ra kallalaringizni olib tashlagan ma'qulroq. Toki qadamlaringiz hech qayerga borib yetmagay!") [4; 23-bet]

Ubaydiy, Qul Ubaydiy kabi taxalluslarda ikki tilda ijod qilgan hukmdor shoirning ikki tildagi ruboiylari soni 850 dan ortiq ekanligini inobatga olsak, o'z davrida ham uning nafaqat she'rlari, balki ruboiylari ham juda mashhur bo'lganligi anglashiladi. Bundan tashqari, tazkirada, Ubaydiyning bir mashhur she'ridan baytlar ham keltirilgan.

Abdullaxon II esa o'zbek podshohlaridan eng shijoatlisi, buyuk xonlarning eng saxovatlisi sifatida ulug'lanadi. Nafaqat, forscha, balki turkcha ham she'rlar yozishi ham e'tirof etiladi. Taxallusi Avaz Qozi ekanligi qayd etiladi. Tazkirada Abdullaxon II ning bir turkiy tilda yozilgan she'ri ham o'rin olgan:

To telbaligim shuhrati olamni tutubdur,
Ondin beri Majnun so'zini el unutubdur.

Novaklari mandan kechib ag'yorg'a deydi
Jonim bilir, ul damki nalar mandan o'tibdur.

Bechora Avaz Qozi naytib vaslig'a yetsin,
Hijron o'ti chun naxli umidin quritibdir.

Farhod ila Majnun ne bilir ishq fununin,
Bu vodiya shogirdim alarni o'qutubtur.

Qaroqchi lop to'kadur qon qaro ichinda ki chun,
Qilich qilichg'a uror qon to'kanda ko'z qoqishun.

Mo'rdamo' ko'yi to' shod manzelam ey hurseresht,
Ko'shteye eshq bali miravad oxer be behesht.

Jahon, ke vo'satevu sad hezor farsang ast,
Be pishe -cheshme jahonbine hemmatam tang ast.

Cheko'ne dil nakashad jonibi Erag' maro,
Ke az Erag' be suye Hejoz ohang ast.

Ushbu she'riy parchada mulamma' san'atiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Keltirilgan umumiy 8 bayt she'riy parchaning 5 bayti turkiy tilda yozilgan bo'lib, qolgan 3 bayti forsiy tilda

yozilgan. Parchada talmeh san'atining go'zal namunalari uchraydi: Majnun, Farhod singari ishqda betimsol oshiqlardan ham o'z ishqini oshirib tasvirlab, mubolag'a qiladi shoir.

Humoyun podshoh zikri tazkirada beshinchi o'rinda kelgan bo'lib, u buyuk saxovat va karomat sohibi sifatida, kutubxona ishi ziynat va ravnaqiga juda havasli bir shaxs sifatida tasvirlanadi. Sulton Husayn Mirzodan keyin Chig'atoy podshohlari orasida Humoyun podshohdek xushta'b birini topish oson emasligi e'tirof etiladi. Inisi Kamron Mirzodan mag'lub bo'lib, Shoh Taxmaspdan panoh istab kelgani aytiladi. Muloyim she'r ta'biga moyil ekanligi va turkiy tildagi bu ikki bayti juda mashhur ekanligi qayd etiladi:

G'ariblik g'amidin mehnatu malolim bor,
Bu g'amdin o'lumg'a yetdim g'arib holim bor.
Visoli davlatidan ayrilibmen mahzun,
Tirikmenu bu tiriklikdan infiolim bor [3; 24-bet].

Bu parchaning o'ziyoq Humoyun Mirzoning turkiy tilda ham ijod etgan-etmaganligiga doir munozarali fikrlarni tasdiqlash uchun yetarli bo'ladi. Ushbu parchada tasvirlangan "G'ariblik" tushunchasi oddiy holsizlik yoki bechoraliknigina anglatmay, tasavvufiy ma'no kasb etgan bo'lib, bunda oshiq Ma'shuqasi vasli g'amida bu g'arib holga yuz tutgan. Undagi g'ariblik shu darajada mahzunlikni paydo etganki, na o'lmoqqa, na tirikligidan quvonmoqqa holi qolgan.

Xulosa qiladigan bo'lsak, safaviylar hukmronligining mashhur naqqosh va shoirlaridan bo'lmish Sodiqiy Afshor va uning "Majma' ul-havas" tazkirasi o'zbek tazkirashunosligida ham muhim o'rin tutadigan manbalardan biri sifatida turkiy tilda ijod qilgan hukmdorlar, ularning she'riyati va hayot yo'li haqida boshqa manbalarda qayd etilmagan ma'lumotlarni aks ettirishi bilan ham nihoyatda qiymatlidir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. O'n uchinchi tom. Majolis un-nafois. – Toshkent: Fan, 1997. -300b.
2. Sultanov Tulkin. Alisher Navoiy va ozarbayjon adabiyoti: tarixiy ildizlar, an'analar, vorisiylik (Kishvariyy va Sodiqiy asarlari misolida filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent. 2019. 57b.
3. Sadiq Bey Afshar "Majma ul-havos". Baku. Elm. -2008. 412b.
4. Ubaydiy. Diydor orzusi (ruboiylar). Nashrga tayyorlovchi Ergash Ochilov. SHARQ. Toshkent: - 2007. 240bet.
5. Muradova Mantiqa. Sadiq bey Sadiqinin hayot ve yaradiciligi. Baku. 1999. 42b.

12.00.00 – YURIDIK FANLAR – LAW

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

**CONSTITUTIONAL REGULATION OF THE TRIAD IN THE HISTORICAL
CHOICE OF KAZAKHSTAN**

Nurpeisov Yerkesh Kalievich

Candidate of Law,

Professor KazNU named after al-Farabi

Ibraeva Alua Salamatovna

Professor KazNU named after al-Farabi,

Doctor of Law

Akmaral Bakhtiyarovna Smanova

Senior lecturer Al-Farabi Kazakh National University,

PhD in Law

Abstract. The article is devoted to the analysis of the constitutional regulation of the triad in the historical twentieth period of development of Kazakhstan. The article examines the process of formation and emergence of the main elements of the constitutional system of the country, such institutions of state power, the rights and freedoms of citizens, as well as mechanisms of legal control. The author explores the historical stages through which Kazakhstan passed, and how these changes were reflected in the constitutional regulation, as well as analyzes the impact of these processes on the political stability and legal system of the country. Special attention is paid to the interaction of the three branches of government (legislative, executive and material) and their role in building democracy.

Keywords: Constitutional regulation, triad of power, Kazakhstan, historical choice, sectoral power, rights and freedoms of citizens, law of control, evolution of the constitution, politics.

**КОНСТИТУЦИОННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ТРИАДЫ В ИСТОРИЧЕСКОМ
ВЫБОРЕ КАЗАХСТАНА**

Нурпеисов Еркеш Калиевич

к.ю.н., профессор

КазНУ им.аль-Фараби

Ибраева Алуа Саламатовна

профессор

КазНУ им.аль-Фараби,

доктор юридических наук

Сманова Акмарал Бахтияровна

ст.преподаватель

КазНУ им.аль-Фараби,

кандидат юридических наук

Аннотация. Статья посвящена анализу конституционного регулирования триады в исторический двадцатый период развития Казахстана. Рассматривается процесс формирования и возникновения основных элементов конституционного строя страны, таких институтов государственной власти, прав и свободы граждан, а также механизмов правового контроля. Автор исследует исторические этапы, через которые прошел Казахстан, и как эти изменения отражались в конституционном регулировании, а также анализирует влияние этих процессов на политическую стабильность и правовую систему страны. Особое внимание уделено взаимодействию трех ветвей власти (законодательной, исполнительной и материальной) и их роли в построении демократии.

Ключевые слова: Конституционное регулирование, триада власти, Казахстан, исторический выбор, отраслевая власть, права и свободы граждан, закон контроля, эволюция конституции, политика.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N56>

В конце XX века произошли серьезные политические изменения на карте мира. В 1991 г. произошел развал крупнейшего государства мира - СССР. Казахстан оказался перед необходимостью выбора своего пути развития в сложившемся геополитическом мире.

Внезапность возникновения такой ситуации вполне естественно вызвало в обществе некоторую растерянность. Политические деятели, ученые, активисты общественных движений, да и весь народ был больше озабочен судьбой СССР, казавшимся оплотом мира, безопасности и достойной человеческой жизни. Конечно, «железный идеологический занавес», сооруженный между Союзом и остальным миром, создавал искаженную картину мирового развития. Он же одновременно поддерживал веру в людей в построение в мифического коммунистического общества.

В этих условиях отказ от прежних идеологических догм и законов социалистической экономики представлял большую трудность. Но их постепенная дискредитация в глазах общественности в 80-х гг. открыли глаза людей на новые социально-политические и экономические институты, действующие за пределами социалистического лагеря. Приходило понимание сути таких фундаментальных явлений, как правовое государство рыночные отношения, гражданское общество. Более того, стала усматриваться тесная связь между ними. Не требовало доказательств, что подавляющее большинство экономически развитых стран мира характеризуется правовым государством в той или иной степени развития, господством рыночных отношений в экономике и последовательно развивающимся гражданским обществом. Оказалось, что в современном мире иного варианта успешного развития страны без использования этих институтов практически нет.

Был правда неудачный опыт, когда правовому государству была противопоставлена республика советов народных депутатов, находившаяся под тотальным прессом компартии, отрицающая принцип разделения государственной власти и институт местного самоуправления. А рыночной экономике была противопоставлена плановая и командная экономика. Гражданское общество получило в качестве своего антипода многонациональный советский народ, сотрясаемый межэтническими конфликтами и с попираемыми правами и свободами граждан, особенно и политическими: свобода слова, свобода шествий и митингов, право на создание политических партий и т.д.

Такая ситуация, в совокупности с другими обстоятельствами того времени, в значительной мере определила исторический выбор Казахстана. Для изобретения своего оригинального пути развития (если он вообще был) история не оставляла

времени. Последствия кризиса оказались непредсказуемо трудными и решать их нужно было немедленно. Поэтому из альтернативы «назад в плохое, но привычное социалистическое прошлое», либо вперед, по примеру развитых стран, к рыночной экономике с ее плюсами и минусами, правовому государству, обеспечивающему подконтрольность государственной власти и многообещающему гражданскому обществу. Выбор, прямо скажем, небольшой. Прошлая эпоха в виде советской власти и социалистической экономики настолько себя дискредитировала, что даже на уровне обыденного сознания, за исключением ортодоксов-коммунистов, возврат к ней считался немыслимым. Остался путь перехода к капиталистически экономическим отношениям, как бы они не противоречили коммунистической идеологии. Этот путь, в числе других постсоветских республик, выбрал и Казахстан.

Судьбоносный выбор Казахстана был торжественно провозглашён в его Конституции в ст. 1: «Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством»[1]. Далее эта же статья дает характеристику сути гражданского общества, для которого, как и для правового государства ценностями являются человек, его жизнь и права и свободы. Выбор экономической стратегий Казахстана отражен в лаконичной по форме, но емкой по содержанию в статье: «В Республике Казахстан признаются и равным образом защищаются государственная и частная собственность» (ст.6). Речь идет о той самой частной собственности, ради уничтожения которой идеологи коммунистического рая принесли в жертву многочисленные человеческие жизни, отрицая перспективу рыночной экономики.

В отдаленной перспективе история даст объективную оценку этому выбору. Но годы независимости не дают оснований сомневаться в правильности выбора. Поступательное политическое и социально-экономическое развитие Казахстана вселяют обоснованный оптимизм. Идеи правового государства гражданского общества и рыночной экономики приходят красной нитью через всю постсоветскую историю Казахстана и его Конституцию[2].

Идея правового государства, восходящая еще к Аристотелю, приобретает свою практическую актуальность в середине XVIII века. К этому же времени политическая мысль и практика общественного развития актуализируют вопросы установления гражданского общества. История этого периода показывает, что новые экономические отношения капиталистического типа, разрывая узкие рамки феодальных производственных отношений, выходят на арену формирующихся подлинно рыночных отношений, примерно в этот же исторический период.

В неразвитой форме элементы рыночных отношений проявляются при любом товарном производстве, в том смысле, что товары производятся помимо личного потребления и для продажи. Но потенциал производителя не раскрывается в полной мере из-за его зависимости от воли представителей сословий, классов, стоящих над ним. Рынок требует свободного работника и предпринимателя, которые по своему усмотрению и с учетом конъюнктуры потребления определяют, что, когда, в каком объеме производить и продавать.

Такая экономическая свобода может быть успешно реализуема при законодательной поддержке правовым государством. Неправовое государство этого

обеспечить не может. Правовое государство, свою очередь, может сформироваться и сохранить свой статус только лишь при условии, если оно создано усилиями гражданского общества. А гражданское общество с его характерными особенностями, зависимо от экономических отношений свободных людей, которые не испытывают внеэкономического принуждения и командного администрирования, то есть от рыночных отношений.

Таким образом, в определенный исторический период на общественно-политической и социально-экономической арене возникают три социальных феномена, которых объективный ход развития исторических процессов с необходимостью толкает навстречу друг другу. В итоге они образуют замкнутый круг - «рыночные отношения - гражданское общество - правовое государство» с прямо и обратно направленными связями. Как во всяком круге, здесь искать первоначальное звено бессмысленно. Любой из этих элементов, в форме идеи, в развитых странах может хронологически возникать в разное время и вне связей с другими явлениями. Так идея, правового государства вынашивалась еще Аристотелем (IV в. до н.э.). Идея гражданского общества, возникшая еще в древней Греции и античном Риме (Цицерон), на столетия опережало начало борьбы против сословного деления общества и несправедливых сословных привилегий. Необходимость ломки узких рамок докапиталистических производственных отношений, сдерживающих развитие производительных сил, предварительно осмысливались великими европейскими мыслителями с точки зрения рыночной экономики.

Этим обстоятельством предопределен исторический выбор Казахстана триады, состоящий из правового государства, рыночной экономики и гражданского общества и обладающими следующими чертами. Для правового государства характерны демократические формы организации и деятельности высших органов государственной власти; верховенство закона, означающее безусловное подчинение государства, его органов и должностных лиц, а также граждан и их объединений законам; обеспечение прав и свобод человека и гражданина; ответственность гражданина перед государством в случае совершения им правонарушения; разделение единой государственной власти на три независимые ветви - законодательную, исполнительную и судебную. Гражданское общество характеризуется отсутствием привилегий, основанных на сословной, классовой, этнической, религиозной и этнической принадлежности; индивидуальной свободой граждан, изначально признаваемых равноправными, в выборе своих целей и социальных ориентации в политической и экономической сферах жизни общества; развитыми негосударственными формами выражения и защиты интересов людей (политические партии, общественные движения и др.); защищенностью граждан и общества государством; идеологическим многообразием и свободой информации; развитым территориальным самоуправлением населения. Рыночная экономика - характеризуется экономической независимостью и самостоятельностью товаропроизводителей; свободой работников в выборе рода занятий и профессий; отсутствием административного (государственного) вмешательства в частную предпринимательскую деятельность; конкуренцией товаров и услуг, предлагаемых потребителям.

Эти краткие характеристики объясняют то, почему эта триада стала востребованной в период становления и бурного развития капиталистических отношений. Она явилась необходимым условием, при котором страны, выходящие из недр феодального общества, получили надежную основу, для перехода на новый качественно новый уровень экономического и политического развития. Мировой опыт показывает, что капиталистический путь развития, несмотря на попытки его миновать (СССР), никому из современных развитых и развивающихся стран, избежать не удалось. Такова историческая закономерность, с ней приходится считаться, хотя бы того или нет, отдельные ортодоксальные системы.

Казахстан, отказавшись от практики социалистического способа хозяйствования с его монополией государственной собственностью, плановой и административно-командной экономикой, вместо свободного предпринимательства и конкуренции, выбрал курс на рыночную экономику.

Короткий исторический промежуток с 1990 года по 1995 год был периодом проб и ошибок, осмысления опыта зарубежных стран продвинувшиеся в практической реализации идей правового государства, гражданского общества и рыночной экономики. В итоге приверженность Казахстан к этим идеям и практике их реализации была возведена в конституционный ранг.

Этот исторический, политический, экономический и гуманитарный выбор Казахстана не только заявлен для мирового сообщества, но он является обязательным для всех казахстанцев, государства и его органов, поскольку он отражен в Конституции, принятой народом Казахстана на республиканском референдуме. В статьях Основного Закона не только раскрываются смысл и содержание исторического выбора Казахстана, но и в общем виде регламентируется порядок функционирования данных институтов, ставших триадой этого выбора.

Отсюда следует, что при последующих реформах элементов этой триады необходимо, неукоснительно учитывать их органическую связь с тем, чтобы не допустить дисбаланса в исторически сложившейся взаимосвязи между элементами данной триады, служащей основанием и стратегическим направлением развития государства, общества и страны в целом.

Если с этой позиции рассматривать проведенные конституционные реформы, то следует отметить, что они так или иначе затрагивали функционирование основополагающей триады развития Казахстана.

Принято считать, что в Казахстане реализованы четыре конституционные реформы – 1998 г., 2007 г. и 2017 г. и 2022 г, хотя изменения и дополнения в конституцию не претендовали на ее коренное преобразование. Форма государственного правления и государственного устройства, основы политическая и экономической системы, ситуация с правами и свободами человека не претерпели существенных изменений, система центральных и местных государственных органов сохранила прежнюю конфигурацию, внося коррективы в порядок их формирования и децентрализацию исполнительной власти, Между тем конституционная реформа предполагает коренное преобразование общественной жизни на основе внесенных в конституцию новых положений и исключения прежних норм, Поэтому нельзя рассматривать любое изменение и дополнение в конституцию в качестве

конституционной реформы, хотя они в рамках действующей конституции служат инструментами ее совершенствования с точки зрения существующей и будущей реальности. Здесь крайне важно учитывать необходимость совершенствования элементов триады, ставшей предметом исторического выбора народа Казахстана.

За все годы в действующую Конституцию изменения и дополнения вносились шесть раз: в 1998, 2007, 2011, 2017, 2019 и 2022 годах. Последние поправки в Основной закон были внесены на референдуме в 2022 г.

Отметим, что в Конституцию Республики Казахстан было внесена около 150 изменений и дополнений, посвященных в числе прочих, вопросам функционирования элементам триады – правового государства, рыночной экономики и гражданского общества. Их распределение в хронологическом и предметном отношениях приведены в нижеследующей таблице:

Таб. 1

№	Годы	Изменения и дополнения в Конституцию РК			
		Всего	Правовое государство	Рыночная экономика	Гражданское общество
1	1998 г.	19	19	-	-
2	2007 г.	39	34	-	5
3	2011 г.	5	5	-	-
4	2017 г.	27	22	2	3
5	2019 г.	2	2	-	-
6	2022 г.	56	25	3	4

Из этой таблицы видно, что наибольшее число поправок приходилось на конституционное регулирование государственного строительства. Это вполне понятно. Процесс десоветизации государственной власти, проходивший с начала провозглашения государственной независимости, дал свои положительные результаты к середине девяностых годов XX века. Их следовало закрепить в Конституции, так как у Казахстана не было опыта формирования подлинно демократического правового государства. В этих условиях Конституция, возможно чрезмерно детально, регламентировала государственную сферу, допуская при этом не всегда обоснованные положения, которые в последующем приходилось неоднократно менять. Например, взаимоотношения Парламента и Правительства, установление избирательной системы, сроки полномочий Президента, проблемы местной государственной власти местного самоуправления и др. Отсюда и многочисленные поправки, обусловленные этими и другими обстоятельствами[3].

Иначе обстояло дело с поправками, связанными с рыночной экономикой и гражданским обществом, включая права и свободы граждан. Из-за отсутствия четкого представления фундаментальных основ этих важных элементов триады исторического выбора Казахстана, вопросы их правового регулирования стали предметом текущего законодательства, которое могло проявить достаточную гибкость и оперативность при обеспечении развития рыночной экономики и гражданского общества. Из-за этой смысловой неопределенности Конституция РК не могла оперировать понятиями рыночная экономика и гражданское общество. Не отличается большой смысловой ясностью также использованный в Конституции термин «правовое государство».

Только лишь логический анализ Конституции позволяет понять общие контуры и внутреннее содержание этих понятий, которые безусловно отражают элементы триады исторического выбора Казахстана.

В связи с этим целесообразно ввести в Конституцию нормы, определяющие понятия «правовое государство», «рыночная экономика», «гражданское общество» с тем, чтобы ориентировать общественное сознание на их правильное понимание. Кстати, такой прием в Конституции использован. Так, в ст.40 дано определения понятия «Президент», в ст. 49 – «Парламент», в ст. 64 – «Правительство», в ст. 86 – « Местные представительные органы и др. В свою очередь, это позволит правотворческой деятельности государственных органов четко определить предмет и пределы правового регулирования, а также решать проблемы вовлечения в сферу Конституционного и иного нормативного правового регулирования всех элементов триады исторического выбора с тем, чтобы ее элементы стали сбалансированной конструкцией и основой благополучного развития Казахстана, определившего верный вектор своей исторической перспективы.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Конституция Республики Казахстан. Принята 30 августа 1995 г. Изм. и допол. От 1998 г., 2007 г., 2011 г., 2017 г., 2019 г., 2022 г.
2. Нурпеисов Е.К., Ибраева А.С. Становление новой республики в постсоветском пространстве // Право современного Узбекистана и Казахстана: состояние, особенности и перспективы развития. Материалы международного узбекско-казахского научно-практического форума. - Ташкент. 2023 г. – с. 195-212.
3. Нурпеисов Е.К., Ауанасова А.М. Реальная президентская и вероятная парламентская республика в Казахстане // Материалы республиканской конференции на тему «Возрождение Казахской государственности: историко-правовой анализ», посвященной 90-летию КазНУ им.аль-Фараби. – Алматы, 2024. – С. 4-12.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

ON THE ISSUE OF CONFLICT OF INTEREST IN CORPORATE RELATIONS

Kamalov Mansurkhon Mukhtarovich,

PhD in Law, Acting Professor

Central Asian University

Abstract. The article explores the issue of conflicts of interest in corporate relationships arising between various participants in company management, such as owners, management, shareholders, and external stakeholders. It examines the causes and consequences of conflicts of interest, their impact on the effectiveness of corporate governance, and the legal mechanisms for their resolution. Using a real-life example, the article demonstrates how misalignment of interests between owners and management can lead to negative outcomes for a business. It also analyzes the fiduciary duties of managers and their role in preventing conflicts of interest. The article concludes with recommendations for improving internal and external control mechanisms and enhancing corporate culture to mitigate the risk of conflicts.

Keywords: conflict of interest, corporate governance, shareholders, management, fiduciary duties, corporate law, liability, risk management.

К ВОПРОСУ О КОНФЛИКТЕ ИНТЕРЕСОВ В КОРПОРАТИВНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Камалов Мансурхон Мухтарович

к.ю.н. (PhD), и.о. профессора университета

Central Asian University

Аннотация. Статья посвящена исследованию конфликта интересов в корпоративных отношениях, возникающих между различными участниками управления компанией, такими как собственники, менеджмент, акционеры и внешние заинтересованные стороны. В статье рассматриваются причины и последствия конфликтов интересов, их влияние на эффективность корпоративного управления, а также правовые механизмы их урегулирования. На примере реальной ситуации демонстрируется, как несоответствие интересов собственников и руководства может привести к негативным последствиям для бизнеса. Также проводится анализ фидуциарных обязанностей руководителей и их значения в предотвращении конфликтов интересов. В заключении делаются выводы о необходимости совершенствования внутреннего и внешнего контроля, а также повышения уровня корпоративной культуры для снижения риска возникновения конфликтов.

Ключевые слова: конфликт интересов, корпоративное управление, акционеры, менеджмент, фидуциарные обязанности, корпоративное право, ответственность, управление рисками.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N57>

Создавая компанию в любой организационно-правовой форме, инвестор (учредитель), вкладывающий средства в уставной капитал, преследует вполне естественные интересы, вытекающие из принципов сохранения и приумножения собственности, а также защиты прав собственника [1]. Эти интересы заключаются не только в сохранении и приросте капитала, но и в обеспечении устойчивости и развития бизнеса.

Для достижения этих целей собственники нередко стремятся взять управление компанией в свои руки, чтобы установить максимальный контроль над всеми аспектами деятельности. Это позволяет им оперативно реагировать на изменения, принимать стратегические решения и минимизировать риски, связанные с делегированием полномочий. Однако реализация такого подхода далеко не всегда возможна. Среди причин могут быть недостаток управленческого опыта, нехватка времени, масштаб бизнеса, требующий распределения задач, а также необходимость привлечения внешней экспертизы.

В результате возникает потребность в привлечении других участников, готовых разделить обязанности и ответственность, изначально присущие собственникам бизнеса. Такие участники могут выступать в роли соучредителей, топ-менеджеров или членов наблюдательного совета. Их участие в управлении компанией зачастую обосновано не только их профессиональными компетенциями, но и возможностью обеспечить дополнительные инвестиции, наладить стратегические партнерства или внедрить современные подходы к управлению.

Таким образом, эффективное управление бизнесом требует баланса между стремлением собственника к контролю и необходимостью делегирования полномочий. Это не только способствует повышению устойчивости компании, но и открывает новые горизонты для её роста и развития [2].

Однако привлечение дополнительных участников в управление компанией неизбежно влечет за собой риск возникновения конфликтов интересов в корпоративных отношениях. Такие конфликты могут проявляться на разных уровнях – между собственниками и менеджментом, между мажоритарными и миноритарными акционерами, а также между компанией и внешними заинтересованными сторонами, включая инвесторов, поставщиков и клиентов [3].

Причины конфликтов интересов

Конфликты интересов в корпоративных отношениях часто обусловлены различиями в целях и мотивах участников [4]. Например, собственники бизнеса заинтересованы в долгосрочном росте стоимости компании, в то время как наёмный менеджмент может быть сосредоточен на краткосрочных результатах для достижения своих личных бонусов. Миноритарные акционеры могут требовать справедливого распределения прибыли, в то время как мажоритарные акционеры иногда склонны использовать своё доминирующее положение в ущерб меньшинству.

К другим причинам конфликтов относятся:

- **Отсутствие прозрачности** в управлении компанией.
- **Недостаток механизмов контроля** со стороны собственников.
- **Различия в стратегическом видении** и приоритетах.
- **Неполное соблюдение корпоративных процедур** или игнорирование прав миноритарных акционеров.

Конфликты интересов, если их своевременно не урегулировать, могут привести к серьёзным негативным последствиям для бизнеса. Среди них – снижение доверия между участниками, ухудшение репутации компании, падение рыночной стоимости акций, а в крайних случаях – раскол компании или её ликвидация [5].

Пример из практики

В ООО «Panorama», занимающемся производством строительных материалов, произошёл конфликт между учредителями и генеральным директором, связанный с распределением прибыли компании. В обществе три учредителя: А (40%), В (35%) и С (25%). Генеральный директор Д, успешно увеличивший прибыль за счёт оптимизации процессов и заключения крупных контрактов, столкнулся с несогласием учредителей по вопросу использования полученных средств.

Учредители А и В предложили направить 70% прибыли на выплату дивидендов, а 30% оставить на развитие компании, аргументируя это необходимостью получения дохода от вложений. В то же время учредитель С и генеральный директор Д выступили против, настаивая на использовании 80% прибыли для расширения производства, обновления оборудования и маркетинга, что, по их мнению, обеспечит долгосрочный рост компании. Это разногласие стало первым источником конфликта.

Ситуация осложнилась тем, что учредители А и В обвинили генерального директора в превышении полномочий, так как он заключил несколько крупных контрактов без согласования с общим собранием. По их мнению, это поставило компанию под финансовые риски. Д со своей стороны утверждал, что действовал в рамках предоставленных ему полномочий и принял эти решения для своевременного выполнения заказов и укрепления позиций компании на рынке.

Конфликт усилился из-за взаимного недовольства сторон. Учредители посчитали, что генеральный директор игнорирует их интересы как владельцев бизнеса, тогда как Д утверждал, что вмешательство учредителей в оперативные вопросы мешает эффективному управлению компанией. В результате атмосфера на общих собраниях стала напряжённой, решения блокируются, что негативно сказывается на операционной деятельности компании. Сотрудники отмечают снижение эффективности управления, а клиенты сталкиваются с задержками в выполнении заказов.

Сущность конфликта

Данная ситуация явно показывает, что сущность конфликта в корпоративных отношениях заключается в противоречиях между интересами различных сторон, вовлечённых в управление и деятельность общества. Эти противоречия могут возникать как было ранее указано из-за несовпадения целей, приоритетов или ожиданий учредителей (акционеров) и руководства. Так, акционеры стремятся к максимизации прибыли и дивидендов, а руководство может быть ориентировано на долгосрочные инвестиции или сохранение текущих ресурсов компании, что не всегда отвечает ожиданиям акционеров. В тоже время кредиторы заинтересованы в стабильности и ликвидности компании, а не в рискованных инвестициях.

Вышеуказанная ситуация требует оперативного разрешения, так как в противном случае она может привести к ухудшению положения компании. Для этого необходимо выработать компромиссное решение между учредителями и генеральным директором по вопросу распределения прибыли, а также пересмотреть и уточнить полномочия исполнительного органа. Особое внимание следует уделить вопросу ответственности генерального директора как руководителя исполнительного органа. Известно, что ответственность наступает в случае нарушения обязательств,

предусмотренных законодательством. В этой связи важно определить, какие обязательства законодательство устанавливает в отношении генерального директора. Законодательство обязывает руководителя исполнительного органа действовать добросовестно, разумно и в интересах представляемой компании и её учредителей [6].

В отличие от континентальной правовой системы, в англосаксонской системе права обязанности руководителя исполнительного органа юридического лица именуются как фидуциарными обязанностями, которые формируются через правовую фикцию – юридическое лицо [7]. Воля юридического лица выражается собственниками, которые определяют управленческую политику посредством назначения менеджеров [8].

Фидуциарные обязанности включают в себя:

- Лояльность к обществу и учредителям;
- Действия добросовестно и разумно;
- Обязанность раскрывать всю важную информацию;
- Сохранение конфиденциальности коммерческой информации.

Однако на практике фидуциарные обязанности далеко не всегда соблюдаются. Это часто связано с наличием конфликта интересов, когда личные мотивы менеджеров противоречат интересам компании и её собственников [9]. Такие ситуации могут повлечь за собой юридическую и имущественную ответственность руководителей, что подчеркивает важность строгого контроля за соблюдением этих обязанностей.

В науке, несоответствие интересов собственников и менеджеров описывается как «конфликт интересов» или теория «принципала-агента». Собственники ориентированы на долгосрочное развитие, тогда как менеджеры чаще преследуют краткосрочные цели. Этот конфликт существует как в англосаксонской, так и в континентальной правовой системе, однако, в англосаксонской традиции фидуциарные обязанности менеджера выражены более явно.

Таким образом, фидуциарные обязанности в англосаксонских юрисдикциях и требования добросовестности и разумности в континентальных правовых системах служат инструментами регулирования поведения менеджеров в интересах юридического лица [10].

Фидуциарные обязанности (fiduciary duties) являются основополагающим понятием в праве англосаксонских стран (common law). Они представляют собой обязательства одной стороны (фидуциария) действовать в интересах другой стороны (бенефициара) с высшей степенью добросовестности, честности и заботы. Эти обязанности наиболее часто возникают в следующих правовых отношениях:

- Доверительный управляющий и бенефициар (trustee-beneficiary);
- Директор и компания (director-corporation);
- Адвокат и клиент (attorney-client);
- Агент и принципал (agent-principal).

В Узбекистане законодательство позволяет привлекать менеджеров к ответственности за действия, нанешие ущерб обществу. Однако реализация этого механизма требует доказательства недобросовестности или неразумности действий. Важным инструментом защиты интересов собственников является возможность обращения в суд с требованием возмещения убытков. Судебная практика показывает,

что менеджеры, действующие добросовестно, освобождаются от ответственности даже при неблагоприятных результатах их решений, если они обоснованы.

Сравнение с международной практикой показывает, что:

В США действует принцип «бизнес-решения» (business judgment rule), согласно которому менеджеры освобождаются от ответственности за принятые решения, если те были основаны на разумных основаниях и соответствовали интересам общества.

В Германии акцент сделан на прозрачности и участии акционеров в принятии ключевых решений. Законодательство предусматривает жесткий контроль над действиями исполнительных органов.

Роль корпоративного кодекса и законодательства в урегулировании конфликта интересов

Урегулирование конфликта интересов в корпоративных отношениях требует сочетания внутренних документов компании, таких как корпоративный кодекс поведения, и внешнего регулирования через законодательство в сфере корпоративного права. Эти элементы дополняют друг друга, обеспечивая всесторонний подход к предотвращению, выявлению и разрешению конфликтов.

Корпоративный кодекс поведения служит основой внутренних механизмов управления конфликтами интересов, ориентируясь на принципы прозрачности, этики и добросовестности. Кодекс формализует обязательства сотрудников раскрывать информацию, связанную с потенциальным конфликтом интересов (например, участие в управлении другими организациями или родственные связи с контрагентами). Устанавливаются также правила поведения, включая обязанность уведомления руководства и запрет на участие в принятии решений при наличии личной заинтересованности.

Национальное законодательство в сфере корпоративного права задаёт минимальные стандарты поведения для компаний и их должностных лиц, устанавливая обязательные механизмы регулирования. Оно требует раскрытия информации о сделках, связанных с личными интересами участников или руководства, и регулирует процедуры их одобрения (например, через наблюдательный совет или общее собрание участников).

Законодательство также предусматривает механизмы обжалования решений, принятых в условиях конфликта интересов, и накладывает на руководителей компаний обязанность действовать добросовестно и разумно в интересах организации. За нарушение этих требований, включая злоупотребление полномочиями или использование конфликта интересов в ущерб компании, предусмотрена административная, гражданская и уголовная ответственность.

Заключение

Для снижения риска конфликта интересов важно создать прозрачную корпоративную структуру и эффективно использовать механизмы внутреннего и внешнего контроля. Одним из ключевых факторов является внедрение культуры корпоративной ответственности, при которой фидуциарные обязанности менеджера будут неотъемлемой частью его работы.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Гританс Я.Н. Корпоративные отношения: Правовое регулирование организационных форм. М.: Волтерс Клувер, 2005. 160 с.
2. Berle Adolf A. and Gardiner C. Means. The Modern Corporation and Private Property. N.Y.: The Macmillan Company, 1932. <http://www.unz.org/Pub/BerleAdolf-1932> стр. 114
3. Дедов Д.И. Конфликт интересов. М.: Волтерс Клувер, 2004. 288 с.
4. Ерахтина О.С. Корпоративные конфликты и правовые способы их минимизации. Вестник Пермского Университета. Выпуск 3(9), 2010 года, стр. 103-105
Иванова Т.Ю., Ницевич В.Ф., Куклев С.Е. Конфликт интересов в современном бизнесе роль процессно- ориентированного управления в его разрешении. Среднерусский Вестник Общественных Наук № 3 2013 года, стр. 220-221
5. Иванова Т.Ю., Ницевич В.Ф., Куклев С.Е. Конфликт интересов в современном бизнесе роль процессно- ориентированного управления в его разрешении. Среднерусский Вестник Общественных Наук № 3 2013 года, стр. 220-221
6. Гражданский кодекс Республики Узбекистан (Часть первая) (утвержден Законом Республики Узбекистан от 21 декабря 1995 года № 163-I). Ст. 45, 48.
7. Луценко С.И. Фидуциарные правила игры и природа управления в компании. Статья в электронном журнале «Эффективное антикризисное управление» Т. 10, No 2/2019 Real Economy Publishing. 2019. Доступно на веб-сайте: <https://core.ac.uk/reader/230524553>
8. Там же
9. Norman E. Veasey Fiduciary Duties of Corporate Directors in Uncertain Times. Журнал: The Business Lawyer, Том 57, Номер 4, Август 2002, страницы 1285–1308
10. Там же
11. Закон Республики Узбекистан от 26 апреля 1996 года № 223-I «Об акционерных обществах и защите прав акционеров».
12. Закон Республики Узбекистан от 06 декабря 2001 года № 310-II «Об обществах с ограниченной и дополнительной ответственностью».
13. OECD *Principles of Corporate Governance*, 2015.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

CONTENTS AND REQUIREMENTS TO THE PROSECUTOR'S SUBMISSION ON ELIMINATION OF VIOLATIONS OF THE LAW, REASONS FOR THESE VIOLATIONS AND CONDITIONS CONTRIBUTING TO THEM

Komilov Avazbek Bokijonovich

The Law Enforcement Academy of the Republic of Uzbekistan,

Head of Department, PhD in Law, Associate Professor

E-mail: komilov02011985@gmail.com

Abstract. This article is devoted to the content and requirements of the prosecutor's submission regarding the elimination of legal violations, the causes of these violations, and the conditions contributing to them. According to the author, the basis for submitting this request is the identified violation of the law, its causes, and the conditions facilitating it. The article also describes the methodological and practical guidelines that should be followed when preparing the submission, as well as the requirements for its form and content, and the main characteristics of the submission. Furthermore, the author provides a definition of the prosecutor's submission, which is made in the context of overseeing the enforcement of laws.

Keywords: prosecutorial supervision over the execution of laws, acts of prosecutorial supervision, prosecutor's submission, violation of the law, reasons for violations of the law, conditions that contribute to violations of the law.

QONUN BUZILISHI, UNING KELIB CHIQISH SABABLARI VA BUNGA IMKONIYAT YARATIB BERAYOTGAN SHART-SHAROITLARNI BARTARAF ETISH TO'G'RISIDAGI PROKUROR TAQDIMNOMASINING MAZMUNI VA UNGA QO'YILGAN TALABLAR

Komilov Avazbek Bokijonovich

O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi

kafedra boshlig'i, yu.f.f.d. (PhD), dotsentqizi

Annotatsiya. Mazkur maqola qonun buzilishi, uning kelib chiqish sabablari va bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlarni bartaraf etish to'g'risidagi prokuror taqdimnomasining mazmuni va unga qo'yilgan talablarga bag'ishlangan. Muallifning qarashlariga ko'ra, aniqlangan qonun buzilishi, uning kelib chiqish sabablari va bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlar taqdimnoma kiritish uchun asos bo'ladi. Shuningdek, maqolada taqdimnoma tayyorlashda amal qilinishi lozim bo'lgan uslubiy-amaliy ko'rsatmalar hamda uning shakl va mazmuniga qo'yilgan talablar, taqdimnomaga xos asosiy xususiyatlar ham bayon etilgan. Bundan tashqari, qonunlar ijrosi ustidan nazorat tartibida kiritiladigan prokuror taqdimnomasiga mualliflik ta'rifi ham berilgan.

Kalit so'zlar: qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazorati, prokuror nazorati hujjatlari, prokuror taqdimnomasi, qonun buzilishi, qonun buzilishining sababi, qonun buzilishiga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N58>

Qonunlar ijrosi ustidan nazorat tartibida kiritiladigan prokuror taqdimnomasi (*keyingi o'rinlarda – taqdimnoma*) – aniqlangan qonun buzilishini bartaraf etish to'g'risida uni bartaraf etish va kelgusida sodir etilishini oldini olish vakolatiga ega bo'lgan organga yoki mansabdor shaxsga darhol ko'rib chiqqan holda, qonun buzilishi, uning kelib chiqish sabablari va bunga

imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlarni bartaraf etish, qonun buzilishini sodir etgan yoki sodir etilishiga yo'l qo'ygan shaxslarning javobgarlik masalasini qonun doirasida hal qilish hamda taqdimnomani ko'rib chiqish natijasi va ko'rilgan chora-tadbirlar to'g'risida prokurorga qonunda belgilangan muddat ichida yozma ravishda ma'lum qilish haqidagi talabi bayon etilgan prokurorning rasmiy, yozma nazorat hujjatidir.

Taqdimnoma nazorat hujjatini qo'llash uchun aynan aniqlangan qonun buzilishi, uning kelib chiqish sabablari va bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlar asos bo'ladi. Bir qator olimlarning qarashlariga ko'ra, taqdimnoma:

- bitta qonunbuzarlik fakti bo'yicha (masalan, prokuratura organlariga kelib tushgan murojaat yuzasidan o'tkazilgan prokuror tekshiruvi natijasiga ko'ra);
- tekshiriladigan shaxsning harakatlarida aniqlangan bir necha qonunbuzarlik faktlari bo'yicha (masalan, muayyan shaxs tomonidan tegishli qonunchilik hujjatlariga rioya etilishi ahvoli yuzasidan o'tkazilgan rejali tekshiruvlar natijasiga ko'ra);
- qonuniylikning tizimli va muntazam buzilishi fakti bo'yicha (masalan, ma'lum bir davrda mansabdor shaxs nomiga muqaddam kiritilgan prokuror ta'sir hujjatlarini tahlil qilish va umumlashtirish natijasiga ko'ra) qo'llaniladi[1]. Shuningdek, Ye.Alxutovanning yozishicha, taqdimnomani qonun buzilishi holati deyarli bartaraf etilgan, ammo uning sabablari va unga imkon bergan shart-sharoitlar saqlanib qolganda ham qo'llasa bo'ladi[2]. Demak, taqdimnoma nazorat hujjatiga xos bo'lgan komplekslilik belgisi, ushbu nazorat hujjati, nafaqat, bitta qonunbuzarlik holati yoki noqonuniy qabul qilingan huquqiy hujjatga nisbatan, balki bir qancha noqonuniy hujjatlar, qonun buzilishi holatlari guruhiga nisbatan qo'llanilishida namoyon bo'ladi. Binobarin, taqdimnomaning predmeti qonun buzilishi holatlarining majmui hisoblanadi[3].

Taqdimnoma qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazorati tadbirlari materiallariga, prokuror nazorati amaliyotini umumlashtirish natijalariga, qonun buzilishining tizimi, dinamikasi va sabablarini o'rganishga asoslanadi. Taqdimnomani tayyorlash vaqtida qonun buzilishi haqidagi ma'lumotlar va sabablar, ularni keltirib chiqaruvchi omillar haqida davlat idoralari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslardan olingan ma'lumotlardan ham foydalanish mumkin[4]. O.Voroninning yozishicha, taqdimnoma kiritish qonuniylik holatiga oid umumlashtirilgan ma'lumotlar, prokuror nazorati amaliyoti, muqaddam o'tkazilgan tekshiruv materiallari, idoraviy va sud nazorati amaliyoti, ariza va shikoyatlarga ham asoslanadi[5].

Amaldagi "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunning 40-moddasiga binoan, prokuror qonun buzilishi, uning kelib chiqish sabablari va bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlarni bartaraf etish to'g'risidagi taqdimnomani qonun buzilishini bartaraf etish vakolatlariga ega bo'lgan organga yoki mansabdor shaxsga kiritadi. Bundan ko'rinadiki, taqdimnoma qonun buzilishi holatlarini, uning sabab va shart-sharoitlarini bartaraf etishga vakolatli bo'lgan va o'z vaqtida amaliy chora-tadbirlar ko'ra oladigan davlat organlari va mansabdor shaxslarga jo'natiladi. Bunday tartib ko'proq yuqori organlarning bevosita aralashuvi lozim bo'lgan hollarda (*masalan, qonun buzilishi holatiga quyi turuvchi organ rahbari javobgar bo'lsa*) yoki aniqlangan qonun buzilishlar shu tarmoqning boshqa korxona, muassasa, tashkilotlarida ham mavjud bo'lgan hollarda qo'llaniladi[6].

V.Merkuryev va S.Borisovlarning qarashlariga ko'ra ham ushbu ta'sir hujjatini qonunbuzarlik aniqlangan organga nisbatan yuqori turuvchi organga (mansabdor shaxs)

yo'llash qonun bilan ruxsat etilgan. Ammo, mazkur algoritm bevosita nazorat ostidagi organ yoki mansabdor shaxsga muqaddam yo'llangan prokuror ta'sir hujjatlari kutilgan natijani bermaganda va qonunbuzarlik sodir etilishi to'xtamayotganda tanlanishi maqsadga muvofiq. Bunday vaziyatda subyektiv sabablarga ko'ra qonunbuzarlikni mustaqil bartaraf etmagan organ rahbariga (mansabdor shaxs) ham chora ko'rish masalasini kun tartibiga qo'yish kerak bo'ladi[7].

Yuqoridagi Qonunga ko'ra, taqdimnoma darhol ko'rib chiqilishi va ko'rilgan chora-tadbirlar to'g'risida bir oylik muddat ichida prokurorga yozma ravishda ma'lum qilinishi lozim. Taqdimnoma kollegial organ tomonidan ko'rib chiqiladigan hollarda majlis kuni haqida oldindan xabardor qilingan prokuror majlisda ishtirok etishi va taqdimnomada ko'rsatilgan qonunbuzarliklar, ularning kelib chiqish sabablari va bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlarning mohiyatini muhokama ishtirokchilariga tushuntirishi hamda ularni bartaraf etish va kelgusida sodir etilishini oldini olishga qaratilgan samarali va ta'sirchan choralar belgilanishiga erishishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Eng asosiysi, prokuror birinchi kundan boshlab taqdimnoma muhokamasiga puxta tayyorgarlik ko'rish kerak.

Shu o'rinda qayd etish joizki, qonun buzilishini bartaraf etish to'g'risidagi taqdimnoma mazmuniga nisbatan aniq talablar qonunchilikda o'z ifodasini topmagan. Shu bilan birga, bizningcha, taqdimnoma tayyorlashda quyidagi uslubiy-amaliy ko'rsatma va talablarga amal qilish maqsadga muvofiq bo'ladi:

Avvalo, prokuror har bir vaziyatda aniqlangan qonun buzilishi holatlari taqdimnoma kiritish uchun yetarli /yetarli emasligini aniqlab olishi lozim. Kam ahamiyatga ega bir martalik qonunbuzarliklar yuzasidan taqdimnoma o'rniga ushbu qonunbuzarliklarga e'tibor qaratish talabi bilan mas'ul rahbarlar va mansabdor shaxslarga og'zaki murojaat qilish ham mumkin[8]. Misol uchun, u yoki bu shaxsni intizomiy javobgarlikka tortish yoki qonunga zid bo'lgan hujjatni bekor qilishga sabab bo'luvchi bitta holatni asos qilib taqdimnoma kiritilishiga yo'l qo'yilmaydi. Bunday holatlarda prokuror nazorati hujjatlaridan: intizomiy javobgarlik to'g'risida ish qo'zg'atish haqidagi qaror yoki qonunga zid bo'lgan hujjatga nisbatan protest keltirish kabi turlaridan foydalanish lozim[9].

Taqdimnoma mazmunan boy, aniq, haqqoniy va ishonarli bo'lishi shart[10]. Taqdimnoma tayyorlashda: yuridik jihatdan asoslanganlik, ishonchlilik, savodxonlik, qisqa, biroq barcha holatlarni to'la-to'kis bayon etish kabi talablarga e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Taqdimnomada o'z ifodasini topadigan barcha ma'lumotlar puxtalik bilan tekshirilgan bo'lishi shart, unga kiritilayotgan takliflar (talablar) aniq va qonun buzilishini bartaraf etish va uni oldini olish bo'yicha samarali natija beradigan chora-tadbirlarni ko'zda tutishi zarur[11]. Shu bilan bir qatorda, taqdimnomalarda qonun buzilishi yoki boshqa asoslantirilmagan, ya'ni holatga taxminiy baho berish va shunga asosan xulosa qilish qat'iyon taqiqlanadi. Prokurorning taqdimnomasida keltirilgan barcha qonun buzilishi holatlari tekshiruv hujjatlari bilan tasdiqlangan bo'lishi shart[12].

Shuningdek, taqdimnomada bayon qilinadigan statistik va boshqa ma'lumotlar, qonun buzilishi holatlarining mazmuni, yuzaga kelishining sabablari va shart-sharoitlari chuqur tahlil qilib berilmasa, qonuniylik ahvoli batafsil tavsiflangan hisoblanmaydi. Shu bois, mazkur masalaga alohida e'tibor bilan yondashish talab etiladi.

Prokuror taqdimnoma kiritish orqali o'zi murojaat qilayotgan tegishli organlar yoki mansabdor shaxslarga har bir huquqbuzarlik sodir etilishining to'liq mexanizmini ko'rsatib

berishi zarurki, ular aynan shu asosda qonun buzilishi, uning sabablari va shart-sharoitlarini bartaraf etish bo'yicha mukammal chora-tadbirlar ko'radilar[13]. Shu sababli, prokuror qonun buzilishini bartaraf etish uchun zaruriy chora-tadbirlar ko'rish to'g'risida umumiy so'zlar bilan cheklanmasligi, balki qonun buzilishi, uning kelib chiqish sabablari va bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlarni bartaraf etish yuzasidan aniq tavsiyalar berishi hamda ularni bartaraf etish usullari ko'rsatilishi lozim. Agar qonun buzilishi holatlarini bartaraf etish tashkiliy-iqtisodiy yoki texnik holatlar bilan bog'liq bo'lsa, bunda prokurorning talablari vakolatli organ va mutaxassis-ekspertlarning xulosalari bilan asoslangan bo'lishi kerak.

Shuni ham qayd etish joizki, taqdimnoma tayyorlash mobaynida prokurorlar nazorat qiluvchi organlarning tekshiruv materiallariga tez-tez murojaat qiladilar. Ammo, ushbu hujjatlarni to'liq tushunib yetmasdan, bemulohazalik bilan shunchaki qo'llash va ularda, nafaqat, prokurorga, balki taqdimnoma yo'naltirilgan adresatga ham tushunarsiz bo'lgan maxsus terminlardan foydalanishdan qochish kerak. Xususan, taqdimnomaning asoslantiruvchi qismidagi matnga texnik terminlar, turli xil SNiP, GOST va boshqa texnik me'yorlar, shuningdek har xil diagramma va jadvallar kiritilishiga yo'l qo'yilmasligi kerak[14].

Taqdimnomaning har bir tuzilmaviy elementlari (*kirish, asosiy qism va xulosa*) o'rtasida mantiqiy bog'liqlik bo'lishi shart. Taqdimnomada qonunbuzarliklarga qarshi kurash to'g'risida quruq va umumiy ta'kidlashlar bo'lmasligi lozim. Prokuror ilgari suradigan xulosalar tekshiruv materiallari va mutaxassislar xulosalariga asoslanishi, qat'iy tarzda bayon etilishi, gumon va taxminiy gaplar hamda da'volarga o'rin berilmasligi zarur. Taqdimnomada bartaraf etilishi taqdimnoma yo'llanayotgan organ yoki mansabdor shaxsning vakolatiga kirmaydigan qonunbuzarliklarni batafsil bayon etib o'tirish ham tavsiya etilmaydi[15].

Bundan tashqari, qonunlar ijrosi ustidan nazorat tartibida kiritiladigan prokuror taqdimnomasi shakl va mazmuniga ko'ra ma'lum bir talablarga javob berishi zarur. Xususan, unda quyidagilar bayon etilishi lozim bo'ladi:

taqdimnoma kiritilayotgan qonun buzilishini bartaraf etish vakolatiga ega bo'lgan organ nomi yoki mansabdor shaxsning F.I.Sh.;

taqdimnomaning nomlanishi "qonun buzilishi, uning kelib chiqish sabablari va bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlarni bartaraf etish to'g'risida taqdimnoma";

taqdimnoma kiritishga asos bo'lgan fakt va argumentlar (*prokuror tekshiruvi, qonunlar ijrosi ustidan nazorat yo'nalishida o'tkazilgan umumlashtirish, jismoniy va yuridik shaxslardan kelib tushgan murojaatlar tahlili, jinoiy va fuqarolik ishlari bo'yicha sud materiallari va h.k.*);

prokuror tomonidan aniqlangan qonun buzilishining mazmuni, uning kelib chiqish sabablari va bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlar;

qonunbuzarlik sodir etgan yoki uning kelib chiqishiga sabab bo'lgan yoxud bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlarga yo'l qo'yib bergan hamda oldini olish choralari ko'rmagan shaxslarga oid ma'lumotlar;

qonun buzilishini bartaraf qilish va uning sodir bo'lishiga ko'maklashgan sabab va shart-sharoitlarga barham berish yuzasidan choralar ko'rish haqida[16] hamda qonun buzilishiga yo'l qo'ygan shaxsga nisbatan qonunda belgilangan jazo choralari qo'llash to'g'risidagi[17] takliflar;

taqdimnomaning darhol ko'rib chiqilishi va aniqlangan qonun buzilishi, uning kelib chiqish sabablari va bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlarni bartaraf etish

bo'yicha ko'rilgan choralar to'g'risida bir oylik muddat ichida prokurorga yozma ravishda ma'lum qilish to'g'risidagi talab;

prokurorning mansab lavozimi, uning darajali unvoni, imzosi va sana.

Olimlarning ta'kidlashlaricha, taqdimnomaning sifat va samaradorligini kuchaytirishda uning yakuniy qismida prokuror pozitsiyasini aniq va ravshan bayon etish muhim ahamiyatga ega sanaladi. Qoida tariqasida, prokuror faqatgina taqdimnomani ko'rib chiqish haqidagi talab bilan cheklanib qolmasligi, bil'aks qonun buzilishi, uning sabablari va bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlarni bartaraf etish maqsadida ko'rilishi lozim bo'lgan aniq chora-tadbirlar haqida fikr bildirishi kerak. Taqdimnomaning yakuniy qismida ko'rsatilgan talab va takliflar aniq va konstruktiv (amaliy) bo'lishi lozim, shundagina ular qonun buzilishi, uning sabablari va bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlarning haqiqatda bartaraf etilishiga ko'maklashadi[18]. Zero, Yu.Turaygin ta'biri bilan aytganda, taqdimnoma ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan hujjat bo'lib, uning maqsadi – nazorat osti obyektidagi qonuniylik holati yaxshilanishiga olib keladigan chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqishdan iboratdir[19].

M.Бызовaning fikricha, taqdimnomada prokuror tomonidan qonun buzilishi, uning sabablari va bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlarni bartaraf etish bo'yicha taklif etiladigan chora-tadbirlar quyidagi talablarga javob berishi kerak:

birinchidan, prokuror tomonidan berilayotgan takliflar asosli, sodir etilgan qonunbuzarlik va uning oqibatlariga nisbatan mutanosib bo'lishi, ushbu qonunbuzarliklar aniqlangan prokuror tekshiruvi hujjatlariga tayanishi lozim;

ikkinchidan, prokuror berayotgan takliflar unga berilgan huquq va vakolatlar doirasidan chetga chiqmasligi lozim. Masalan, qonunbuzilishi, uning sabablari va bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlarning xususiyati prokurordan maxsus bilim talab qiladigan hollarda, uning takliflari mutaxassislarning xulosalari, reviziya va taftish hujjatlariga asoslanishi kerak bo'ladi;

uchinchidan, prokuror subyektning moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga aralashmasligi kerak. Xususan, prokurorning iqtisodiy, tashkiliy-boshqaruv va texnik xarakterdagi takliflari ham mutaxassislarning xulosalari, reviziya va taftish hujjatlariga asoslanishi lozim bo'ladi[20].

Milliy olimlardan B.Po'latov va A.Davletovlarga ko'ra, taqdimnomada qonun buzilishiga yo'l qo'ygan shaxslarni intizomiy yoki ma'muriy javobgarlikka tortish haqidagi prokuror talabi ham ko'rsatilishi mumkin. Bu tartib prokuror tomonidan intizomiy yoki ma'muriy javobgarlikka tortish haqida alohida qaror chiqarilmagan holatlarda qo'llaniladi[21]. Bizningcha esa yetarli asoslar bo'lganda va taqdimnoma kiritilayotgan organ (mansabdor shaxs) vakolatga ega bo'lgan taqdirda, taqdimnomada aybdor shaxslarni intizomiy, ma'muriy yoki moddiy javobgarlikka tortish, qonunga zid bo'lgan hujjatlarni bekor qilish yoki uni qonunga muvofiqlashtirish, shuningdek, yetkazilgan zararni undirishga oid talablar ham qo'yilishi mumkin. O'rganishlar shuni ko'rsatadiki, amaliyotda aksariyat holatlarda aybdor shaxslarni javobgarlikka tortish masalasi taqdimnomalarda umumiy tarzda shaxssizlantirilgan shaklda so'ralmoqda, ya'ni na aybdor shaxsning F.I.Sh., na javobgarlik turi (*intizomiy va h.k.*) ko'rsatilmogda. Bu esa ko'pincha taqdimnomani ko'rib chiqayotgan organ (mansabdor shaxs)ga ushbu masalalarni qat'iyat bilan hal qilishdan qochish imkonini yaratmoqda. Vaholanki, taqdimnomada aybdor shaxsning nafaqat F.I.Sh.ni, shuningdek, ular tomonidan sodir etilgan huquqqa xilof qilmishlarning mohiyatini bayon qilish va baho berilishi lozim[22].

Taqdimnomani kiritgan prokuror, o'z navbatida, zimmasidagi ba'zi bir majburiyatlarni unutmashligi zarur bo'ladi: *birinchidan*, u taqdimnomaning zudlik bilan o'z vaqtida va amalda ko'rib chiqilganligini nazorat qilishi lozim; *ikkinchidan*, taqdimnoma vakolatli organga (mansabdor shaxs) kelib tushgan kundan boshlab uzog'i bir oylik muddat tugaganidan so'ng uni ko'rib chiqqan organ (mansabdor shaxs) tomonidan prokurorga batafsil axborot taqdim qilinishini ta'minlashi va bu jarayonni o'z nazoratida ushlab turishi kerak; *uchinchidan*, prokuror taqdimnomada ko'zlangan zarur samaradorlik va ta'sirchanlikka erishishi uchun taqdimnomani ko'rib chiqish natijasiga ko'ra qabul qilingan chora-tadbirlarning o'z vaqtida, haqqoniy va amalda bajarilishini tekshirib borishi hamda qonun buzilishi, uning kelib chiqish sabablari va bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlarni bartaraf etishda prokuror taqdimnomasining samaradorligini aniqlashi shart.

Agar prokuror taqdimnomasida ko'rsatilgan talablar tegishli organ tomonidan bajarilmagan yoki to'liq bajarilmagan taqdirda, prokuror o'zining taqdimnomasini yuqori turuvchi prokuror orqali ijro hokimiyatining yuqori organiga yuborishi mumkin va shart bo'ladi[23].

Yodda tutish lozimki, taqdimnomaga yozma javob tashkilotning rasmiy blankida rasmiylashtirilishi, unda quyidagi ma'lumotlar o'z aksini topishi kerak:

- taqdimnomani yuborgan prokuratura organining nomlanishi, taqdimnoma kiritgan prokurorning F.I.Sh.;

- prokurorga yuborilayotgan yozma javob xatining nomlanishi (masalan, "... to'g'risidagi taqdimnomaga javob");

- taqdimnoma qachon va kim tomonidan ko'rib chiqilganligi haqida ma'lumot;

- taqdimnomada qayd etilgan qonun buzilishi, uning kelib chiqish sabablari va bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlarni bartaraf etishga qaratilgan aniq chora-tadbirlar va ularni bajarish natijalari[24].

Yozma javob xatiga taqdimnomani muhokama qilish bo'yicha o'tkazilgan majlis bayonnomasi, taqdimnomani ko'rib chiqish jarayonida intizomiy yoki boshqa javobgarlik choralari qo'llanilgan yoxud yetkazilgan moddiy zarar undirilgan (*ixtiyoriy yoki qonunda belgilangan boshqacha tarzda*) bo'lsa, tasdiqlangan buyruq nusxasi va tasdiqlovchi boshqa hujjatlar ilova qilinishi shart. Taqdimnomaga yozma javob xati tashkilot rahbari tomonidan imzolanadi va muhr bilan tasdiqlanadi. Yozma javob xati taqdimnoma kelib tushgan kundan boshlab bir oylik muddat ichida prokurorga yuborilishi, ushbu muddat ichida aniqlangan qonunbuzarliklarni bartaraf etish bo'yicha aniq choralar ko'rilgan bo'lishi shart.

Umuman olganda, qonunlar ijrosi ustidan nazorat tartibida kiritiladigan prokuror taqdimnomasiga xos bo'lgan xususiyatlar quyidagilardan iborat:

- taqdimnoma kompleks xususiyatga ega, qonunbuzilishlar majmuasini bartaraf etishga qaratilgan prokuror nazorati hujjati bo'lib, uni qo'llash uchun aniqlangan qonunbuzarliklar majmui, uning kelib chiqish sabablari va bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlar asos bo'ladi;

- taqdimnoma qonun buzilishini bartaraf etish vakolatlariga ega bo'lgan organga yoki mansabdor shaxsga kiritiladi;

- taqdimnoma darhol ko'rib chiqiladi, aniqlangan qonun buzilishi holatlari, ularning kelib chiqish sabablari va bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlarni bartaraf etish

yuzasidan tashkiliy, amaliy chora-tadbirlar belgilanadi va ko'rilgan chora-tadbirlar to'g'risida bir oylik muddat ichida prokurorga yozma ravishda ma'lum qilinadi

– taqdimnomada ko'rsatilgan tavsiyalar (talablar) tegishli organ yoki mansabdor shaxs tomonidan bajarilmagan yoki to'liq bajarilmagan taqdirda, prokuror o'zining taqdimnomasini yuqori turuvchi prokuror orqali taqdimnoma kiritilgan organ (mansabdor shaxs)ning yuqori organi (mansabdor shaxs)ga yuborishi mumkin bo'ladi;

– prokurorning qonunbuzarliklarni, ularga imkoniyat yaratayotgan sabab va shart-sharoitlarni bartaraf etish to'g'risidagi o'z vakolatlari doirasida qo'yayotgan talablarini bajarish barcha fuqarolar va yuridik shaxslar uchun majburiy hisoblanadi.

Adabiyotlar/Literatypa/References:

1. Правовые акты прокурорского надзора / (Т.А.Васильева, Н.П.Дудин, Г.В.Дытченко, Е.Л.Никитин, А.Е.Скачкова); науч. ред. Н.П.Дудин. – СПб.: Санкт-Петербургский юридический институт (филиал) Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации, 2011. – С. 98.
2. Алхутова Е.Ю. Прокурорский надзор за исполнением законов об административной ответственности за правонарушения в сфере экономики: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: Федеральное государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования "Академия Генеральной прокуратуры Российской Федерации", 2013. – С. 162-163.
3. Турыгин Ю.Н. Взаимодействие прокуратуры Российской Федерации и неправительственных правозащитных организаций по защите прав и свобод человека и гражданина: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: Федеральное государственное казенное образовательное учреждение высшего образования "Академия Генеральной прокуратуры Российской Федерации", 2012. – С. 155-156.
4. Б.Пўлатов; Давлетов А.Дж. Прокурорский надзор: учебник для студентов юридических вузов и факультетов. – Нукус: «Билим», 1999. –С. 109-110.
5. Воронин О.В. Правовые средства прокурорского надзора в местах принудительного изоляции от общества // «Уголовная юстиция», №17 / 2021. – С. 97.
6. Б.Пўлатов дарслик; Давлетов А.Дж. Прокурорский надзор: учебник для студентов юридических вузов и факультетов. – Нукус: «Билим», 1999. –С. 110-111.
7. Меркурьев В.В., Борисов С.В. Совершенствование регламентации правовых средств прокурорского реагирования на правонарушения экстремистской направленности // «Мониторинг правоприменения», №3 (20) / 2016. – С. 54; Винокуров А.Ю. Научно-практический комментарий Федерального закона "О прокуратуре Российской Федерации" (по статейный). – М.: Издательство "Юрайт", 2016. – С. 235.
8. Джамбулатов С.И. Защита органами прокуратуры Российской Федерации прав и свобод человека и гражданина: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: Федеральное государственное образовательное учреждение высшего образования "Академия Генеральной прокуратуры Российской Федерации", 2009. – С. 174.
9. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳайъатининг 27.06.2011 йилдаги 6-сон мажлиси қарори билан тасдиқланган "Прокурор назорати ҳужжатларини тайёрлаш ва қонун бузилишини бартараф этишда унинг самарадорлигини ошириш бўйича" Услубий қўлланма.
10. Устименко И.В. Прокурорский надзор за соблюдением социальных прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: Институт повышения квалификации руководящих кадров Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации, 2009. – С. 168.
11. Прокурорский надзор: учебник для бакалавров / Ю.Е.Винокуров [и др.]; под общ. ред. Ю.Е.Винокурова. – 10-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2011.

- С. 161-162; Галиев Ф.Ф. Представление прокурора как форма реагирования на нарушение закона // «Правовое государство: теория и практика», №1 (31) / 2013.
- С. 82; Дарбинян А.А. Прокурорский надзор за законностью правовых актов, издаваемых Министерством природных ресурсов и экологии Российской Федерации и подведомственными ему федеральными органами: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: Автономная некоммерческая организация высшего и профессионального образования “Московский гуманитарный университет”, 2013. – С. 148.
12. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси хайъатининг 27.06.2011 йилдаги 6-сон мажлиси қарори билан тасдиқланган “Прокурор назорати ҳужжатларини тайёрлаш ва қонун бузилишини бартараф этишда унинг самарадорлигини ошириш бўйича” Услубий қўлланма.
13. Джембулатов С.И. Защита органами прокуратуры Российской Федерации прав и свобод человека и гражданина: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: Федеральное государственное образовательное учреждение высшего образования “Академия Генеральной прокуратуры Российской Федерации”, 2009. – С. 168-169.
14. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси хайъатининг 27.06.2011 йилдаги 6-сон мажлиси қарори билан тасдиқланган “Прокурор назорати ҳужжатларини тайёрлаш ва қонун бузилишини бартараф этишда унинг самарадорлигини ошириш бўйича” Услубий қўлланма.
15. Джембулатов С.И. Защита органами прокуратуры Российской Федерации прав и свобод человека и гражданина: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: Федеральное государственное образовательное учреждение высшего образования “Академия Генеральной прокуратуры Российской Федерации”, 2009. – С. 176-178.
16. Давлетов А.Дж. Прокурорский надзор: учебник для студентов юридических вузов и факультетов. – Нукус: «Билим», 1999. – С. 110.
17. Светличный А.А., Лукиных Д.А. Акты прокурорского надзора за законностью следствия и дознания в Республике Казахстан: учебное пособие. – Алматы: КазГЮУ, 1999. – С. 5-6.
18. Джембулатов С.И. Защита органами прокуратуры Российской Федерации прав и свобод человека и гражданина: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: Федеральное государственное образовательное учреждение высшего образования “Академия Генеральной прокуратуры Российской Федерации”, 2009. – С. 178-179.
19. Турыгин Ю.Н. Взаимодействие прокуратуры Российской Федерации и неправительственных правозащитных организаций по защите прав и свобод человека и гражданина: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: Федеральное государственное казенное образовательное учреждение высшего образования “Академия Генеральной прокуратуры Российской Федерации”, 2012. – С. 155-156.
20. Бызова М.В. Представление прокурора: Дисс. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург: государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Уральская государственная юридическая академия», 2010. – С. 80-91.
21. Б.Пўлатов дарслик; Давлетов А.Дж. Прокурорский надзор: учебник для студентов юридических вузов и факультетов. – Нукус: «Билим», 1999. –С. 110-111.
22. Бызова М.В. Представление прокурора: Дисс. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург: государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Уральская государственная юридическая академия», 2010. – С. 80-91.
23. Корешникова Н.Р. Основные правовые средства прокуратуры Российской Федерации как инструмент обеспечения исполнения законов: Дисс. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург: Уральская государственная юридическая академия, 2010. – С. 117.

24. Максименко В.В. Представление прокурора как акт реагирования на нарушение закона // «Вестник Пензенского государственного университета», №4 (24) / 2018. – С. 38-39.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

SOME ISSUES OF REVISING OF NEW CIRCUMSTANCES OF ADJUDICATION, THAT HAS ENTERED INTO LEGAL FORCE

Kholov Utkir Shomurodovich,

Judge of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan

Abstract. In this article Revision of court acts that have entered into legal force on newly discovered cases The institute, its essence, the rules currently established by our national legislation, some issues in this area, their solutions are considered.

Keywords: error of judgment, sud hujjatl, newly discovered cases, revision of the court document.

QONUNIY KUCHGA KIRGAN SUD HUJJATLARINI YANGI OCHILGAN HOLATLAR BO'YICHA QAYTA KO'RISHNING AYRIM MASALALARI

Xolov Utkir Shomurodovich,

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudyasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada qonuniy kuchga kirgan sud hujjatlarini yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish instituti, uning mazmun-mohiyati, hozirda milliy qonunchiligimizda belgilangan qoidalari, bu boradagi ayrim masalalar, ularning yechimlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: sud xatosi, sud hujjati, yangi ochilgan holatlar, sud hujjatini qayta ko'rish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N59>

Kirish. Qonuniy kuchga kirgan sud hujjatlarini yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish instituti ma'muriy sud ishlarini yuritishda adolatli odil sudlovni amalga oshirish va qonuniylikni ta'minlashning qo'shimcha kafolati sifatida xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasiga ko'ra har kimga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlarining hamda boshqa tashkilotlarning, ular mansabdor shaxslarining qonunga xilof qarorlari, harakatlari va harakatsizligi ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi [1].

Huquqshunos olim V.V.Yarkov sud hujjatlarini qayta ko'rishning ushbu bosqichi va uning ahamiyati haqida yozar ekan, uning qo'zg'atilishi va keyinchalik qonunbuzilishlarning bartaraf etilishi yuqori sud instansiyalarining aralashuvisiz, bevosita manfaatdor shaxslarning tashabbusi bilan amalga oshishi mumkinligini qayd etib o'tadi. Sud tomonidan aniqlangan fakt holatlari sud hujjatlarida qayd etilgan barcha oldingi protsessual harakatlarni bekor qiladi va ishni boshidan qayta ko'rib chiqishga olib keladi [2].

Xalqaro huquq normalarida ham ushbu institutning muhimligi, sud xatolariga yo'l qo'yilmasligi, qo'yilgan taqdirda esa, tuzatilishi kerakligi belgilangan. Xususan, "Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risida"gi Xalqaro paktning 16-moddasi 4-bandiga ko'ra, "Agar biror-bir shaxs jinoyati uchun uzil-kesil qaror bilan sudlangan bo'lsa va agar biror-bir yangi yoki

yangitdan aniqlangan holatga asosan sud ishida xato borligini shubhasiz isbotlashi tufayli hukm bekor qilinsa yoki o'sha shaxs afv etilsa, shunday sudlov xatosi sababli jazolangan shaxs, agar yuqorida qayd etilgan noma'lum holat faqat uning aybi yoki qisman aybi bilan o'z vaqtida topilmaganligi isbotlanmagan bo'lsa, qonunga muvofiq kompensatsiya oladi [3].

Demak, ma'muriy sud ishlarini yuritishning ushbu mustaqil bosqichi shaxsning sudga murojaat qilish huquqini kafolatlash barobarida, uning buzilgan huquqi qonuniy va adolatli sud qarori asosida tiklanishiga erishishni ta'minlaydi.

Asosiy qism. Milliy qonunchiligimizda, shu jumladan O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risidagi kodeksda sud hujjatlarini apellyatsiya, kassatsiya va taftish tartibida qayta ko'rish institutlari mavjud bo'lib, ushbu mexanizmlar orqali sud hujjatining qonuniyligi va asosiligi tekshiriladi, pirovardida qonuniylik va adolat ta'minlanadi.

Shu bilan birga, MSiyTKda sud hujjatini yangi ochilgan holatlarga ko'ra qayta ko'rish institutining asoslari, ushbu bosqichda ish ko'rish tartibi belgilangan bo'lsa-da, uning huquqiy definitsiyasi berilmagan.

Shu bois, bu borada huquqshunos olimlarning tadqiqot ishlariga murojaat etish maqsadga muvofiq.

Bu borada doktorlik dissertatsiyasi darajasida izlanish olib borgan olim T.T.Aliyevga ko'ra, **yangi ochilgan holatlar** — bu ishi bo'yicha isbotlash predmetini tashkil etuvchi, ishning qonuniy va asosli hal etilishi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan, obyektiv voqelikning huquqiy faktlari bo'lib, ular ish ko'rib chiqilgan paytda sud va da'vogarga ma'lum bo'lmagan holatlardir.

Ushbu holatlar taraflar tomonidan ko'rsatilgan yoki sudya tomonidan aniqlangan bo'lib, yangi ochilgan holatlar asosida qonuniy kuchga kirgan qarorlar, ta'riflar, nazorat instansiyasi prezidiumi qarorlarini qayta ko'rib chiqishdan oldin protsessual harakatlarni amalga oshirish orqali sudga berilgan ariza yoki taqdimnoma asosida belgilanadi [4].

Yana bir olim S.M.Axmedov shu mavzuda dissertatsiya tadqiqotini o'tkazgan bo'lib, u mazkur tushunchani keng va tor ma'noda tushunish kerakligi haqida yozadi.

Muallif "keng" ma'noda yangi ochilgan holatlarning belgilariga asosanib, ularni boshqa huquqiy kategoriyalardan ajratib ko'rsatadi. Shu tariqa, "huquqiy fakt" va "yangi dalil" tushunchalari ajratiladi, chunki ushbu huquqiy kategoriyalar turli huquqiy xususiyatlarga ega. Dalil – bu faktlar haqidagi ma'lumotlar bo'lib, ular qonun bilan belgilangan vosita va usullar orqali olinadi. Boshqa tomondan, yangi ochilgan holatlar esa dalillar yordamida aniqlanadigan faktlarning o'zi hisoblanadi. Shuning uchun yangi ochilgan holatlar – bu huquqiy faktlar bo'lib, ishda isbotlanishi lozim bo'lgan holatlar tarkibiga kirib, dalillar yordamida aniqlanadi va dalillarga qarshi qo'yiladi, chunki dalillar aynan shu faktlarni aniqlash vositasi sifatida xizmat qiladi.

Sud hujjati qonuniy kuchga kirgandan keyin aniqlangan yangi dalillar esa sud tomonidan avvaldan o'rganilgan faktlar haqidagi yangi ma'lumotlar (axborot), ular haqidagi yangi bilimlar, shuningdek, ularning sud tomonidan ishning dastlabki ko'rib chiqilishi jarayonida aniqlangan faktlar bilan bog'liqligi haqidagi yangi ma'lumotlardir.

Olim "tor" ma'nodagi yangi ochilgan holatlar haqida gapirar ekan, xo'jalik sudlari amaliyotida yangi holatlar paydo bo'lganida, da'vogar sudga yangi ochilgan holatlar asosida sud hujjati qayta ko'rib chiqilishi to'g'risidagi talab bilan murojaat qilgan hollarni keltirib o'tadi.

Muallif bunday noaniqliklarning oldini olish uchun amaldagi qonunchilikka o'zgartishlar kiritishni taklif qiladi. Ushbu o'zgartishlar qonunchilikda "tor ma'noda yangi ochilgan holatlar" tushunchasini aniq belgilash va ularning farqlovchi xususiyatlarini aniqlashni nazarda tutishi kerak [5].

Demak, ma'muriy sud ishlarini yuritishning mazkur bosqichining mazmun-mohiyati – bu ishni qayta ko'rib chiqish masalasini hal qilishdan iborat. Bunda hal etiladigan asosiy masala – bu yangi ochilgan holatlarning bor yoki yo'qligini hal etishdir. Ushbu bosqichda sud hujjatining qonuniyligi va adolatligi emas, balki, qonunda nazarda tutilgan asoslar mavjud bo'lgan taqdirda sud qarorini qabul qilgan sudga o'z qarorini yangi ochilgan holatlarga ko'ra qayta ko'rish va shu orqali qonuniy va adolatli sud qarori qabul qilinishini ta'minlash imkoni beriladi.

Sud hujjatini yangi ochilgan holatlarga ko'ra qayta ko'rish apellyatsiya, kassatsiya va taftish instansiyalaridan nafaqat vakolatlari bilan, balki, qayta ko'rishning protsessual tartibi bilan ham farqlanadi.

Apellyatsiya, kassatsiya va taftish instansiyalari tomonidan quyi instansiya sud qarorlarining qonuniyligi tekshirilsa, yangi ochilgan holatlarga ko'ra arizalar qonuniy kuchda bo'lgan sud hujjatini qabul qilgan sud tomonidan ko'riladi.

Shunga ko'ra, nafaqat birinchi instansiya sudining qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori, ajrimi, balki apellyatsiya, kassatsiya yoki taftish instansiyasi sudining sud hujjati o'zgartirilgan yoki yangi sud hujjati qabul qilingan qarorlari va ajrimlari ham yangi ochilgan holatlarga ko'ra qayta ko'rish obyekti hisoblanadi.

O'z navbatida sud hujjatini yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish vakolati qonuniy kuchda bo'lgan sud hujjatini qabul qilgan sudga berilganligidan kelib chiqqan holda birinchi instansiya sudi tomonidan qabul qilingan, qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori, ajrim yangi ochilgan holatlar bo'yicha shu hal qiluv qarorini, ajrimni qabul qilgan sud tomonidan, apellyatsiya, kassatsiya yoki taftish instansiyasi sudining sud hujjati o'zgartirilgan yoki yangi sud hujjati qabul qilingan qarorlari va ajrimlarini qayta ko'rish sud hujjati o'zgartirilgan yoki yangi sud hujjati qabul qilgan instansiya tomonidan amalga oshiriladi.

Qonunda sud hujjatini yangi ochilgan holatlarga ko'ra qayta ko'rish asoslari ham qat'iy belgilangan bo'lib, ularni kengaytirilgan talqin qilinishiga qo'l qo'yilmaydi.

Xususan, MSiyTK 269-moddasiga ko'ra, qonuniy kuchga kirgan sud hujjatlarini yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish uchun:

sud hujjati qabul qilingan paytda mavjud bo'lgan, lekin arizachiga ma'lum bo'lmagan va ma'lum bo'lishi mumkin bo'lmagan, ish uchun muhim holatlar;

ekspertning bila turib yolg'on xulosa berganligi, guvohning bila turib yolg'on ko'rsatuvlar berganligi, bila turib noto'g'ri tarjima qilinganligi sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi bilan aniqlangan bo'lsa va ular mazkur ish bo'yicha qonunga xilof yoki asoslanmagan sud hujjati qabul qilinishiga sabab bo'lgan bo'lsa;

ishda ishtirok etuvchi shaxsning yoki uning vakilining yoxud sudyaning mazkur ishni ko'rish chog'ida sodir etilgan, sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi, ajrimi bilan aniqlangan jinoiy qilmishlari;

ma'muriy sudning yoki fuqarolik ishlari bo'yicha sudning, jinoyat ishlari bo'yicha sudning yoki iqtisodiy sudning mazkur ish bo'yicha sud hujjatini qabul qilishga asos bo'lgan sud hujjati yoxud boshqa organning shunday hujjati bekor qilinganligi asos bo'lishi mumkin.

Tarafning ish mazmunan ko'rilgan vaqtda u yoki bu dalilni taqdim etmaganligi, boshqa tarafdagi yoki uchinchi shaxslarda saqlanayotgan dalilni talab qilib olish haqida iltimosnoma bermaganligi uning o'z protsessual huquqlaridan foydalanmaganligi sifatida baholanishi va bu holat sud hujjatini yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rishga asos bo'la olmasligi inobatga olinishi lozim.

Sud hujjatini yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish subyektlari haqida gapiradigan bo'lsak, ular qayta ko'rib chiqish jarayonida ishtirok etuvchi shaxslar bo'lib, ularning vakolatlari va protsessual maqomlari qonunchilikda belgilangan.

Sud hujjatini yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish haqida ariza bilan sudga ishda ishtirok etuvchi shaxslar yoki prokuror murojaat qilishga haqlidirlar.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslar doirasi MSiyTK 38-moddasida ko'rsatilgan bo'lib, taraflar, uchinchi shaxslar, prokuror, davlat organlari va boshqa shaxslar o'z zimmlariga yuklatilgan vakolatlarga ko'ra ishda ishtirok etuvchi shaxslardan iborat.

Sud hujjatini yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish haqida ariza bilan murojaat qilish muddati qonunga muvofiq sud hujjatini qayta ko'rish uchun asos bo'ladigan holatlar ochilgan kundan e'tiboran bir oydan kechiktirmay berilishi lozim.

Ariza berishning o'tkazib yuborilgan muddati, ariza bilan murojaat qilgan shaxsning iltimosnomasi bo'yicha, agar iltimosnoma qayta ko'rish uchun asos bo'ladigan holatlar ochilgan kundan e'tiboran olti oydan kechiktirmay berilgan bo'lsa va sud muddatni o'tkazib yuborish sabablarini uzrli deb tan olsa, sud tomonidan tiklanishi mumkin.

O'zbekiston sud tizimida ma'muriy sudlar faoliyat ko'rsata boshlaganiga nisbatan qisqa vaqt o'tgan bo'lib, bu sohada sud amaliyoti ham shakllanib bormoqda va albatta bu jarayonda protsessual qonun normalarini qo'llash masalasida savollar vujudga kelishi ham tabiiy hol.

Bunga ishda ishtirok etishga jalb qilinmagan, ammo huquqlari va majburiyatlari to'g'risida sud hal qiluv qarori qabul qilgan shaxslar tomonidan sudga bunday ariza berilishi mumkinmi degan savolni ko'rsatish mumkin.

MSiyTKga muvofiq sud qarorlari ustidan apellyatsiya, kassatsiya va taftish shikoyatlari bilan nafaqat ishda ishtirok etuvchi shaxslar, balki ishda ishtirok etishga jalb qilinmagan, ammo huquqlari va majburiyatlari to'g'risida sud hal qiluv qarori qabul qilgan shaxslar ham murojaat qilishga haqlidirlar.

Shu bilan birgalikda, kodeksda apellyatsiya, kassatsiya va taftish shikoyatlari berishdan farqli ravishda ishda ishtirok etishga jalb qilinmagan, ammo huquqlari va majburiyatlari to'g'risida sud hal qiluv qarori qabul qilgan shaxslar sud hujjatini yangi ochilgan holatlarga ko'ra qayta ko'rish haqida ariza bilan murojaat qilishga haqli ekanliklari aniq belgilanmagan.

Shu o'rinda bunday shaxslar sud qaroriga nisbatan boshqacha tartibda (apellyatsiya, kassatsiya va taftish tartibida) shikoyat keltirish bilan buzilgan huquqlarini tiklashlari mumkinligi haqida qarashlar ham mavjud va bir tomondan bu fikr bilan ham kelishish mumkin.

Biroq, bunday shaxslar bu huquqdan foydalangan va yuqori instansiya sudlari tomonidan ularning shikoyatlari qanoatlantirilmagan yoki sud hujjatlariga nisbatan yuqori instansiya sudiga shikoyat keltirish muddatlari o'tkazib yuborilgan va ushbu shaxslarda qonuniy kuchga kirgan sud hujjatini yangi ochilgan holatlarga ko'ra qayta ko'rish asoslari mavjud bo'lgan hollarda bu masala qanday hal etilishi lozim degan savol tug'iladi.

Shuningdek, sud hujjatini yangi ochilgan holatlarga ko'ra qayta ko'rish haqida ariza berilgandan yoki berilgunga qadar sud qaroriga nisbatan ishda ishtirok etuvchi shaxslar

tomonidan kassatsiya, taftish tartibida shikoyatlari berilgan taqdirda masala qanday hal etilishi lozimligi masalasida ham amaliyotda ayrim savollar kelib chiqmoqda.

Oliy sud Plenumining fuqarolik va iqtisodiy ishlar bo'yicha qonuniy kuchga kirgan sud hujjatlarini yangi ochilgan holatlarga ko'ra qayta ko'rishda protsessual huquq normalarini qo'llash masalasida alohida qarorlari qabul qilingan bo'lib, bu esa sudlar tomonidan bunday arizalarni ko'rishda protsessual huquq normalarini bir xilda qo'llanilishini ta'minlashga asos bo'lmoqda.

Xulosa. Ma'muriy ishlar bo'yicha sudlar amaliyotida ham sud hujjatlarini yangi ochilgan holatlarga ko'ra qayta ko'rish haqidagi arizalar soni oshib borayotganligi, bu institut sud qarorlarining qonuniyligi va asoslilikini ta'minlashning muhim vositalaridan biri ekanligini inobatga olib, ma'muriy ishlar bo'yicha sudlar tomonidan sud hujjatlarini yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rishga oid qonun normalarini qo'llash yuzasidan Oliy sud Plenumining qarori qabul qilinishini taqozo etmoqda. Zero, bu amaliyotda vujudga kelayotgan ayrim masalalar yechimini topishga, shuningdek, bu boradagi qonunchilikni yanada takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi // <https://lex.uz/docs/6445145>
2. Yarkov V. V. Yuridicheskiye fakty v sivilisticheskoy protsesse. M., 2012. S. 427.
3. "Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risida"gi Xalqaro pakt / <https://lex.uz/docs/2640479>
4. Aliyev T.T. Proizvodstvo po peresmotru sudebnykh postanovleniy vvidu vnov otkryvshixsya obstayatelstv v grazdanskoy sudoproizvodstve: teoreticheskiye i prakticheskiye aspekty, perspektivy razvitiya. Avtoreferat disser. doktora yuridicheskix nauk. Saratov 20005. S.13-14//
5. Axmedov S. M. Proizvodstvo po peresmotru sudebnykh aktov po vnov otkryvshimsya obstayatelstvam v sisteme peresmotra sudebnykh aktov v arbitrajnom protsesse. Avtoreferat diss. na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata yuridicheskix nauk. –Moskva, 2008. St.16. //

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

THE SUBJECT OF CRIMES RELATED TO FAILURE TO PERFORM PROFESSIONAL DUTIES AND LEAVING A PERSON IN DANGER AND THEIR DIFFERENCES

Kuldoshev Ulugbek,

Master's student of the Law Enforcement Academy
"Investigative Activities"

Abstract. This article examines the issues of qualifying crimes related to the failure to perform professional duties and leaving a person in danger, the range of subjects of these crimes, the characteristics of the general and special subjects, the existing differences between the subjects of both crimes, as well as the issues of their identification and proper qualification. Additionally, conclusions and proposals regarding the determination of the subject of these crimes are presented.

Keywords: professional duties, improper performance of official duties, medical assistance, danger, subject, special subject, obligation, consequences, care.

KASB YUZASIDAN O'Z VAZIFALARINI LOZIM DARAJADA BAJARMASLIK VA XAVF OSTIDA QOLDIRISH JINOYATLARINING SUBYEKTI VA ULARNING FARQLI JIHATLARI

Kuldoshev Ulug'bek Otabek o'g'li

Huquqni muhofaza qilish akademiyasi magistraturasi

"Tergov faoliyati" mutaxassisligi tinglovchisi

E-mail: ulugbekkuldoshev5388@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada kasb yuzasidan o'z vazifalarini bajarmaslik va xavf ostida qoldirish bilan bog'liq jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish masalalari, mazkur jinoyatlarning subyektlari doirasi, umumiy subyekt va maxsus subyektlarning o'ziga xos jihatlari, har ikkala jinoyat subyekti o'rtasidagi mavjud farqlar, ularni aniqlash va to'g'ri malakalash masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, mazkur jinoyatlarning subyekti bo'yicha xulosa va takliflar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: kasb majburiyati, kasb yuzasidan o'z vazifalarini lozim darajada bajarmaslik, tibbiy yordam, xavf, subyekt, maxsus subyekt, majburiyat, oqibat, g'amxo'rlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N60>

Jinoyat huquqi nazariyasidan ma'lumki, jinoyatning subyekti jinoyat tarkibining zaruriy belgilaridan biri hisoblanadi. Jinoyat huquqiga binoan jinoyat qonuni bilan taqiqlangan ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik)ni sodir etgan va uning uchun jinoiy javobgar bo'la oladigan shaxs jinoyatning subyekti deb e'tirof etiladi [1; B.149.].

Biz quyida tahlil qiladigan kasb yuzasidan o'z vazifalarini lozim darajada bajarmaslik va xavf ostida qoldirish jinoyatlarining subyektlari ham maxsus subyekt hisoblanib, quyida ularning bir-biriga o'xshash va farqli jihatlari ko'rib chiqamiz.

Jinoyat kodeksi (JK)ga ko'ra kasb yuzasidan o'z vazifalarini bajarmaslik jinoyati subyekti maxsus subyekt hisoblanib, mazkur jinoyatning subyekti umumiy subyekt belgilardan tashqari muayyan kasb bilan shug'ullangan bo'lishini ham nazarda tutadi. Kasb deganda odatda faoliyatning muayyan turi bilan shug'ullanish tushunilib, JKda aynan qaysi kasb egalari mazkur jinoyat subyekti bo'la olishi mumkinligi aniq belgilanmagan va mazkur holat bizga ushbu jinoyat subyekti sifatida barcha kasb vakillarini (oshpaz, shifokor, yong'in xavfsizligi xodimi, elektr xodimi, muhandis va b.q.) e'tirof etish mumkinligi haqidagi normani belgilaydi.

M.X.Rustambayev tomonidan ham kasb yuzasidan o'z vazifalarini bajarmaslik jinoyatining subyekti o'ziga kasbi bilan bog'liq muayyan vazifalar yuklangan har qanday shaxs bo'lishi mumkinligi haqida tushuntirish berilgan [2; B.114.].

Shuningdek, JKda qonun yoki boshqa maxsus qoidalarga asosan kasalga yordam ko'rsatishi shart bo'lganlar deganda, bir muncha kengroq doiradagi shaxslarni nazarda tutadi. Bunday shaxslarga maxsus tibbiy bilimga ega bo'lmagan, lekin majburiyatiga ko'ra kasalga qarovchi shaxslar ham bo'lishi mumkin [3; B.40.]. Ushbu shaxslar toifasiga ichki ishlar organlari, yong'indan muhofaza qilish, qutqaruv xizmati xodimlari va boshqalarni ham kiritish mumkin.

JKning 116-moddasi birinchi qismi subyekti barcha kasb vakillarini bo'lishi mumkinligini nazarda tutsa, ikkinchi qismi subyekti faoliyati kasallar bilan bog'lik kasb egalari asosan tibbiyot xodimlari bo'lishi mumkinligini belgilaydi. Bunda JKning 116-moddasi ikkinchi qismi faqat tibbiyot xodimlari uchun javobgarlikni belgilaydi degan fikrga kelish kerak emas albatta. Chunki, "kasal" bu tibbiyot muassasasida davolanayotgan shaxs ham, yoki ko'chada sog'lig'i yomonlashib qolgan shaxs ham bo'lishi mumkin bo'lib, JKda "kasal" tushunchasiga aniq tasnif berilmagan.

Mazkur modda bo'yicha jinoyat subyekti doirasini aniqlashda qonun chiqaruvchi tomonidan jabrlanuvchilar doirasi cheklanib, jabrlanuvchi doirasi faqat kasallar sifatida belgilanganligiga ham e'tibor qaratish lozim. Bunda qonun chiqaruvchi jabrlanuvchi sifatida hayoti yoki sog'lig'i xavf ostida qolgan har qanday shaxsni emas balki kasallarni nazarda tutadi va odatda kasal sifatida bemor sifatida tibbiyot muassasalarida davolanayotgan yoki murojaat qilib borgan shaxslar tushuniladi.

Shu bilan birga, JKda "kasb" yoki "kasb vazifalari" tushunchalariga aniq tushuntirish berilmagan va mazkur holat jinoyat subyekti doirasini aniqlash hamda jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda bir qator muammolarni keltirib chiqaradi. Chunki ijtimoiy munosabatlar rivojlanish bosqichida bir qator yangi mashg'ulot va xizmat ko'rsatish turlari vujudga kelib, takomillashib bormoqdaki, aynan qaysi xizmat yoki mashg'ulot turlari kasb hisoblanishi yoki hisoblanmasligi haqida tushunmovchiliklar paydo bo'lmoqda. Sababi JKda ma'lum bir xizmat yoki mashg'ulot turini kasb sifatida e'tirof etishimiz uchun qanday talablar (mutaxassislik (muayyan o'quv yurtini tamomlaganlik), tajriba, litsenziya, ma'lum bir tashkiliy huquqiy shaklga ega bo'lganlik) mavjud bo'lishi lozimligi aniq belgilanmagan.

A.V.Naumov tomonidan "kasb" tushunchasi shaxsning doimiy ravishda muayyan mehnat faoliyatini amalga oshirishini anglatishi va bu faoliyat jinoiy qonunchilik nuqtai nazaridan jinoyat subyektlarini farqlashda ahamiyatga ega bo'lishi [4; B.132.]. haqida tushuntirish berilgan.

S.V.Borodin tomonidan “kasb vazifalari” tushunchasi shaxsning xizmat yoki mehnat munosabatlari doirasidagi majburiyatlarini o‘z ichiga olishi [5; B.45.]. haqida tushuntirish berilgan.

Fikrimizcha, “kasb” va “kasb vazifalari” va “kasal” tushunchalariga JKda aniq izoh berilishi JKning 116-moddasi subyektlari doirasini aniqlashda, mazkur modda subyektini boshqa modda subyektlaridan farqlashga ko‘maklashib, bir xil huquqni qo‘llash amaliyotini yaratgan bo‘lar edi.

JK 117-moddasi subyektini tahlil qilar ekanmiz, qonun chiqaruvchi mazkur jinoyat subyektini umumiy belgilarga (jismoniy shaxs, aqli rasolik, 16 yoshga yetganlik) ega bo‘lishi bilan bir qatorda maxsus subyekt bo‘lishini belgilab, uning hayoti yoki sog‘lig‘i xavf ostida qolgan va o‘zini o‘zi himoya qilish imkoniyatidan mahrum bo‘lgan shaxsga yordam berishi shart va bunday imkoniyatga ega bo‘lishligini yoki jabrlanuvchini xavfli holatga tushirgan bo‘lishi lozimligini nazarda tutadi. Shunga ko‘ra JKda belgilangan xavf ostida qoldirish jinoyati subyektini shartli ravishda ikki turga bo‘lishimiz mumkin. Birinchi turida jinoyat subyektini umumiy belgilardan tashqari qonunchilik talablari asosida hayoti yoki sog‘lig‘i xavf ostida qolgan shaxsga yordam ko‘rsatishi shart qilib qo‘yilgan shaxs hisoblanadi. Masalan, tibbiyot va farmatsevtika xodimlari fuqarolarga tibbiy yordam ko‘rsatishlari shartligi belgilangan [6; M.30.]. bo‘lib, ular tomonidan ushbu majburiyatni bajarmasliklari JKning 117-moddasida belgilangan javobgarlikni keltirib chiqaradi. Bunda yordam berishning shart qilib qo‘yilishi kasb bilan bog‘liq majburiyatdan emas, balki qonunchilik talablari asosida yordam ko‘rsatish shartligini nazarda tutiladi.

Shuningdek, M.H.Rustamboyev tomonidan ushbu moddaning subyektini tushunchasiga berilgan sharhda JKda belgilangan yordam berish shartligi tushunchasi g‘amxo‘rlik qilish lozim bo‘lgan shaxslar sifatida tariflab o‘tilgan bo‘lib, bizning fikrimizcha, “g‘amxo‘rlik qilish” va “yordam ko‘rsatish” shart bo‘lgan shaxslar doirasi bir xil emas. “G‘amxo‘rlik qilish” tushunchasi ko‘proq oilaviy munosabatlar bilan yoki qarindoshlik aloqalari bilan cheklanib, qonunchilikda nazarda belgilangan yordam ko‘rsatish shartligi haqidagi normadan farq qiladi va bunday sharhlash jinoyat subyektini aniqlash va jinoyatni malakalashda chalkashliklarga olib keladi.

Shuni ham nazarda tutish kerakki, JK 117-moddasida jinoyat subyektini zimmasida axloqiy emas, balki normativ mazmunga ega majburiyat nazarda tutilgan bo‘ladi. Ya‘ni biror Qonun yoki qonunosti hujjatlariga asosan ma‘lum toifadagi shaxslarga hayoti yoki sog‘lig‘i xavf ostida qolgan shaxsga yordam berish majburiyati va shartligi yuklatilgan bo‘ladi. Masalan, onasi tomonidan ko‘chada sovuqda tashlab ketilgan 3 kunlik chaqaloqni topib olib, unga yordam ko‘rsatmagan fuqaro JKning 117-moddasi subyektini bo‘lmasligi mumkin, biroq, ushbu chaqaloqni topib olib, unga yordam ko‘rsatmagan shifokor mazkur modda bo‘yicha chaqaloqning onasi kabi javobgarlikka tortiladi.

Amaldagi JKda xavf ostida qoldirish jinoyati subyektini jabrlanuvchiga nisbatan aniq huquqiy majburiyatlarga ega bo‘lishi nazarda tutgan bir vaqtda, jinoyat huquqi sohasidagi ko‘plab huquqshunos olimlar xavf ostida qoldirish jinoyati subyektini doirasini kengaytirish haqidagi fikrlarni ilgari surishadi.

Xususan, S.I.Molchanova hayoti uchun xavfli ahvolda bo‘lgan shaxsga o‘zi uchun xavf-xatarsiz yordam ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘lgani holda bunday yordamni ko‘rsatmagan shaxsning harakatsizligi faqatgina axloqsiz qilmish emas, balki jinoyat hisoblanishi kerak.

Bunda jinoyat faqatgina ayblanuvchi g'amxo'rlik qilishi lozim bo'lgan shaxslar doirasi bilan emas, balki bunday harakatsizlik inson o'limiga sabab bo'lgan har qanday shaxslarni qamrab olishi zarurligi haqidagi fikrni ilgari suradi [7; B.430-431.].

Ya.A.Мыс xavf ostida qoldirish subyektlari doirasini kengaytirish ijtimoiy asoslangan, yuridik jihatdan oqlangan va zarur hisoblanishi, ushbu qilmish uchun jinoiy javobgarlikni belgilash nafaqat insonlar xulq-atvorining muhim tartibga soluvchisi, balki jamiyatning mavjud bo'lishi va normal rivojlanishini ta'minlash maqsadini ko'zlashi, shaxsni takomillashtirishga yo'naltirilgan yirik tarbiyaviy, axloqiy ta'sirga ega ekanligi haqidagi fikrni ilgari suradi [8; B.33-34.].

Bir qator davlatlarning jinoyat qonunchiligida mazkur jinoyat subyekti doirasini kengaytirish bilan bog'liq yondashuv qabul ham qilingan. Jumladan, Belarus JKning 159-moddasi birinchi qismida, Ukraina JKning 136-moddasida, Bolgariya JKning 139-moddasida, San-Marino JKning 160, 162, 166-moddalarida, Shveysariya JKning 128-moddasida xavf ostida qoldirish jinoyati subyekti umumiy qilib belgilangan, ya'ni jinoyat subyekti jabrlanuvchi bilan g'amxo'rlik ko'rsatish, himoya qilish, yordam ko'rsatish kabi majburiyatlar bilan bog'lanmagan [9; B.70.].

Olimlarning ilmiy nazariy qarashlari hamda xorijiy davlatlar tajribasiga ko'ra, bizningcha, xavf ostida qoldirish jinoyatining subyekti sifatida faqat qonunchilik hujjatlarida yordam ko'rsatishi shart qilib belgilangan shaxslarni emas, balki yordam ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lgan boshqa shaxslarni ham xavf ostida qoldirish jinoyati subyekti sifatida belgilash maqsadga muvofiq bo'lar edi. Chunki, insonparvarlik tamoyiliga asosan, xavf ostida qolgan shaxsga yordam berish faqat qonun bilan belgilangan majburiyat emas, balki umuminsoniy axloqiy burch hamdir.

Xavf ostida qoldirish jinoyati subyektning ikkinchi turi – jabrlanuvchini xavfli holatga tushirgan shaxs hisoblanib, bunday shaxs jabrlanuvchiga yordam ko'rsatishga majbur, hatto u jabrlanuvchiga oldin g'amxo'rlik qilish majburiyatiga ega bo'lmagan taqdirda ham. Bunda shaxsning bu harakat yoki harakatsizligi (ya'ni jabrlanuvchini xavfga qo'yishi) ongli ravishda amalga oshirilgan bo'lishi kerak. Mazkur qoida bo'yicha xavf ostida qoldirish jinoyatining subyekti jinoyat huquq nazariyasida aniq belgilanmagan bo'lib, jinoyat ishi holatlaridan kelib chiqadi. Jinoyat qonunchiligida xavf ostida qoldirish jinoyatining subyektiga bir holatda, yo'l-transport jinoyatlari bilan bog'liq holda tushuntirish berilgan bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 12.12.1996-yildagi qaroriga ko'ra yo'l-transport hodisasini sodir etishda aybdor jabrlanuvchining hayoti yoki sog'lig'i xavf ostida qolganligini bila turib, yordamsiz qoldirishi JK 266 va 117-moddalarining tegishli qismlari asosida jinoyatlar majmui bo'yicha javobgarlikka tortilishi lozimligi belgilangan.

N.G.Aleksandrov tomonidan xavf ostida qoldirish jinoyati subyekti kasbiy majburiyatlari bo'yicha, lavozimi bo'yicha, shaxsning jabrlanuvchiga nisbatan alohida maqomi bo'yicha, jinoyat sodir etish vaqtida bajarilayotgan qilmishning xususiyati bo'yicha ham tasniflanadi [10; B.12-13.].

Bizning fikrimizcha, xavf ostida qoldirish jinoyati subyektining kasbiy majburiyatlari yoki lavozim majburiyatlarini bajarmasligi JKning 116-moddasida ahamiyatli hisoblanib, JKning 117-moddasi kasb yoki lavozim majburiyatlarini bajarmaslik uchun javobgarlikni nazarda tutmaydi. Xavf ostida qoldirish jinoyat subyekti yordam ko'rsatish kasbiy majburiyati bo'lgan va kasb yuzasidan o'z vazifalarini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan, shu

jumladan, qonun yoki maxsus qoidalarga muvofiq kasbiy faoliyati yuzasida kasalga yordam ko'rsatishi shart bo'lgan, biroq uzrli sababsiz shunday yordam ko'rsatmagan shaxslar bo'la olmaydi. Bu harakatlar JK 116-moddasi bo'yicha javobgarlikni keltirib chiqaradi. Mazkur holatdan kasb egalari faqat JKning 116-moddasi bo'yicha javobgar bo'lishlari, JKning 117-moddasi bo'yicha subyekt bo'lmasliklari haqida xulosaga kelish to'g'ri bo'lmaydi, albatta.

Shu bilan birga, kasb majburiyatlarini bajarmaganlik va xavf ostida qoldirish jinoyatlari subyekti sifatida tibbiyot xodimlarini tahlil qilishda olimlar o'rtasida yagona pozitsiya hali shakllanmaganligini qayd etish joiz.

Bu borada bir qancha bahs-munozarali fikrlar bildirilganligini ko'rish mumkin. Jumladan, A.V.Naumova tibbiyot xodimlari o'z xizmat vazifalarini bajarayotgan vaqtlarida ham undan tashqari vaqtda ham kasb majburiyatlarini bajarmaganlik jinoyati subyekti bo'lishi haqidagi fikrni ilgari suradi [11; B.328.].

Biroq Yu.A.Vlasev buni rad qilgan holda o'z xizmat vazifalariga bog'liq bo'lmagan holda kasalga yordam bermagan tibbiyot xodimlari kasb majburiyatlarini bajarmaganlik jinoyatining subyekti bo'lmasligi haqidagi g'oyani ilgari suradi [12; B.123.].

Mazkur holat O'zbekiston Respublikasi JKning 116-moddasi va 117-moddasi subyektlari hamda ularni farqlash haqida turli xil qarashlar va sharhlashlar mavjudligiga sabab bo'lgan, deyish mumkin.

Milliy qonunchilikka nazar tashlaydigan bo'lsak, O'zbekiston Respublikasi "Fuqarolar sog'lig'ini saqlash to'g'risida"gi Qonunining 30-moddasida tibbiyot va farmatsevtika xodimlari fuqarolarga tibbiy yordam ko'rsatishlari shartligi belgilangan. Mazkur Qonun talablari va tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, B.A.Mirzaliyev A.V.Naumovanning fikrini qo'llab-quvvatlagan holda kasalga tibbiy yordam ko'rsatish tibbiyot xodimlarining xizmat vazifasiga rasmiy ravishda kirgan yoki kirmaganligining ahamiyati yo'qligini, barcha hollarda tibbiyot xodimlari kasallarga tibbiy yordam ko'rsatishga majburligi va agar ular tomonidan yordam ko'rsatilmasa, kelib chiqqan oqibatga ko'ra ular JK 116-moddasi bo'yicha jinoiy javobgarlikka tortilishi haqidagi fikrni ilgari surgan [13; B.41.].

Shu o'rinda Yu.A.Vlasev tomonidan JKning 116-moddasi subyekti haqida ilgari surilgan fikrlar to'g'ri hisoblanib, tibbiyot xodimlari xizmat yoki kasb vazifalarini bajarmayotgan vaqtda va o'z xizmat vazifalari bog'liq bo'lmagan holda hayoti va sog'lig'i xavf ostida qolgan shaxsga yordam bermaganlarida JKning 116-moddasi subyekti hisoblanishmaydi va bu holatda ularning harakatini JKning 117-moddasi bilan malakalash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Masalan, shifokor tomonidan ish vaqti hisoblangan navbatchiligida o'z xizmat majburiyatlarini bajarmaganlik ya'ni bemorga tibbiy yordam ko'rsatmaganlik oqibatida bemor vafot etsa, uning qilmishi JKning 116-moddasi bilan malakalanishi mumkin, biroq shifokor tomonidan ish vaqtdan tashqari vaqtda yo'l transport hodisasi jabrlanuvchisiga yordam ko'rsatmaslik holatini JKning 116-moddasi bilan malakalab bo'lmaydi. Chunki JKning 116-moddasi kasb majburiyatlarini bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik uchun javobgarlikni nazarda tutib, kasb yoki xizmat vazifasidan tashqari xususan xizmat yoki kasb majburiyati bilan bog'liq bo'lmagan holatlarda javobgarlikni nazarda tutmaydi va yuqoridagi holatda shifokorning harakati JKning 117-moddasi bilan malakalanishi maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Milliy huquqshunos olimlardan E.O.Turg'unboyev kasb yuzasidan o'z vazifalarini lozim darajada bajarmaslik va xavf ostida qoldirish jinoyatlari subyekti haqida quyidagi fikrlarni

ilgari suradi: “JK 117-moddasi va 116-moddasi ikkinchi qismida nazarda tutilgan jinoyatlarning obyekti, obyektiv tomoni va subyektiv tomonining belgilari bir xil bo‘lib, faqat subyektiga ko‘ra farq qiladi. JK 116-moddasi ikkinchi qismi subyekti kasalga yordam ko‘rsatish majburiyati yuklatilgan shaxslar bo‘lsa, JK 117-moddasining subyekti jabrlanuvchini xavfli ahvolga solib qo‘ygan yoki yordamga muhtoj shaxsga yordam ko‘rsatishga majbur bo‘lgan shaxslar hisoblanadi”[14; B.114.].

Bizning fikrimizcha, kasb yuzasidan o‘z vazifalarini lozim darajada bajarmaslik va xavf ostida qoldirish jinoyatlari bir-biridan subyektidan tashqari obyektiv tomoni va subyektiv tomonining belgilari bilan ham farq qiladi va shuni ham aytib o‘tishimiz joizki, ish holatlaridan kelib chiqib, birgina shifokor ham JKning 116-moddasi, ham JKning 117-moddasi subyekti bo‘lishi mumkin. Bu esa birgina jinoyatning subyekti JK 116-moddasi va 117-moddasini farqlovchi jihati emasligini anglatadi.

Milliy huquqni qo‘llash amaliyotida ham kasb yuzasidan o‘z vazifalarini lozim darajada bajarmaslik va xavf ostida qoldirish jinoyatlarini bir-biridan farqlash va to‘g‘ri malakalashda noto‘g‘ri yondashuvlar uchrab turadi.

JKning 116-moddasi ikkinchi qismida belgilangan aynan qonun yoki maxsus qoidalarga muvofiq kasalga yordam ko‘rsatishi shart bo‘lgan shaxs va JKning 117-moddasida nazarda tutilgan hayoti yoki sog‘lig‘i xavf ostida qolgan va o‘zini o‘zi himoya qilish imkoniyatidan mahrum bo‘lgan shaxsga yordam berishi shart bo‘lgan shaxslarni farqlashda va mazkur jinoyatlarni malakalashda turli amaliyotni ko‘rishimiz mumkin.

Xususan, ko‘pgina shov-shuvlariga sabab bo‘lgan “Mittivine” taxallusi bilan ijod qilgan blogger F.Mning operatsiya vaqtida vafot etishi bilan bog‘liq holat yuzasidan qo‘zg‘atilgan jinoyat ishi yakuni bo‘yicha “Star Med Center” xususiy klinikasining 2 nafar shifokorlariga nisbatan JKning 116-moddasi 3-qismi va 117-moddasi 2-qismi bilan ayb e‘lon qilinib, ko‘rib chiqish uchun sudga yuborilgan. Jinoyat ishlari bo‘yicha Uchtepa tumani sudining 29.11.2024-yildagi hukmiga asosan A. X. (otolaringologi) va J.Q. (anesteziolog-reanimatologi) JK 117-moddasi 2-qismida nazarda tutilgan jinoyatni sodir etganlikda aybsiz deb topilgan va JKning 116-moddasi 3-qismida nazarda tutilgan jinoyatni sodir etganlikda aybli deb topilib, ularning har biriga JKning 45-moddasini (muayyan huquqdan mahrum qilish) qo‘llagan holda 2 yil tibbiyot sohasida tegishliligi bo‘yicha otolaringolog va anesteziolog-reanimatolog vazifalarida ishlash huquqidan mahrum qilib, 5 yil muddatga ozodlikni cheklash jazosi tayinlangan.

Ushbu holatda biz tergov organi tomonidan tibbiyot xodimlariga nisbatan asossiz ravishda JK 117-moddasi 2-qismi bilan ayb e‘lon qilinganligini guvohi bo‘lishimiz mumkin. Chunki, tibbiyot xodimlari hisoblangan A.X. (otolaringologi) va J.Q. (anesteziolog-reanimatologi) lar kasb egalari bo‘lgan holda bevosita kasblari bilan bog‘liq vazifalarni lozim darajada bajarmaganliklari natijasida odam o‘limi kelib chiqqan va ushbu holat JKning 116-moddaning 3-qismi tarkibini to‘liq qamrab oladi. Shunday ekan, sud tomonidan jinoyat qayta malakalanib, to‘g‘ri kvalifikatsiya qilingan deb hisoblaymiz.

Bundan tashqari, huquqni qo‘llash amaliyoti xar xil ekanligini quyidagi misol timsolida ham ko‘rishimiz mumkin.

Masalan, M.E oliy tibbiy ma‘lumotga va plastik xirurgiya bo‘yicha mutaxassislikka ega bo‘lmagan holda kosmetologiya faoliyati bilan shug‘ullanuvchi “Event Group XMA” MCHJda plastik jarrohlik amaliyoti bilan shug‘ullanib kelib, 24.07.2024 yilda fuqaro Y.Rustamovaga plastik jarrohlik hisoblangan “Brow lifting” amaliyotini SSV tomonidan belgilangan amaldagi

standartlarga zid ravishda o'tkazib, ehtiyotsizlik oqibatida Yu.Rustamovaga o'rtacha og'irlikdagi tan jarohati yetkazgan. Mazkur holat yuzasidan prokuratura organlari tomonidan "Event Group XMA" MCHJ xodimi M.E oliy tibbiy ma'lumotga va plastik xirurgiya bo'yicha mutaxassislikka ega bo'lmaganligi sababli, uning shug'ullangan faoliyatiga kasb sifatida qaralмай JKning 111-moddasi bilan jinoyat ishi qo'zg'atilib, tegishli tergov organiga yuborilgan.

Shuningdek, Chilonzor tumanida joylashgan "Aristokrat" nomli ayollar salonida kosmetolog lavozimida ishlab kelgan va oliy tibbiy ma'lumotga va plastik xirurgiya bo'yicha mutaxassislikka ega bo'lmagan X.U o'zining saloniga mijoz sifatida kelgan K.Nning yuz sohasini toraytirishlik uchun unda jarrohlik amaliyotini o'tkazib, K.Nga o'rtacha og'irlikdagi tan jarohati yetkazgan. Mazkur holat yuzasidan jinoyat ishlari bo'yicha Chilonzor tuman sudining 20.02.2025-yildagi hukmiga asosan X.U O'zbekiston Respublikasi JKning 111-moddasi 2-qismi bilan aybli deb topib, unga JKning 57-moddasi qo'llanilib, bazaviy hisoblash miqdorining 10 baravari 3.400.000 (uch million to'rt yuz ming) so'm jarima jazosi tayinlangan.

Ayni paytda fuqaro M.E va X.U singari oliy tibbiy ma'lumotga va plastik xirurgiya bo'yicha mutaxassislikka ega bo'lmagan, va ma'lum bir kasbda ya'ni "Dilfayz Med Servis" xususiy klinikasida norasmiy shifokor sifatida ishlab kelgan, Buxoro tibbiyot kollejini tamomlab, Abu Ali Ibn Sino nomidagi Buxoro Davlat tibbiyot institutining 4-kurs talabasi hisoblangan fuqaro M.Yaga JKning 116-moddasi subyekti sifatida qaralib, unga ushbu modda bilan ayb e'lon qilingan va jinoyat ishlari bo'yicha Buxoro shahar sudining 09.09.2024-yildagi hukmiga asosan M.Ya JK 116-moddasining 3-qismida nazarda tutilgan jinoyatni sodir etganlikda aybli deb topilib, unga nisbatan 2 yil ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlangan.

Mazkur deyarli bir xil uch holatda aybdor shaxslar tomonidan ehtiyotsizlik oqibatida muayyan kasbiy faoliyat bilan shug'ullanish orqali jabrlanuvchilarga tan jarohatlari yetkazilgan bo'lsada, aybdor shaxslarning harakatlari turli xil malakalanmoqda.

Bizning fikrimizcha, har bir jinoiy qilmishni to'g'ri malakalash, jazo va boshqa majburlov choralarini qo'llash ortida inson hayoti, qadri-qimmati, uning manfaatlari yotganligini hisobga olsak, huquqni qo'llovchi organlar tomonidan yuqoridagi kabi kasb vazifalarini bajarmaslik va xavf ostida qoldirish jinoyatlari subyektlarini tushunishda turli xil yondashuvlarning mavjudligi yaxshi holat emas albatta. Fikrimizcha, JKda kasb tushunchasi va unga qo'yilgan talablarga izoh berilishi huquqni qo'llash amaliyotida yagona amaliyotni vujudga keltirgan bo'lar edi.

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, kasb yuzasidan o'z vazifalarini lozim darajada bajarmaslik subyekti barcha hollarda ma'lum kasb egalari bo'lib, ularning javobgarligi kasb yoki xizmat vazifalarini bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik natijasida kelib chiqadi. JK 116-moddaning ikkinchi qismida nazarda tutilgan Qonun yoki maxsus qoidalarga muvofiq kasalga yordam ko'rsatishi shart bo'lgan shaxslarning doirasi bevosita ularning kasbiy majburiyatlariga bog'liq bo'ladi. Xavf ostida qoldirish jinoyati (JK 117-moddasi)ning subyekti esa jabrlanuvchiga nisbatan aniq huquqiy majburiyatlarga ega bo'lgan yoki jabrlanuvchini xavf ostida qoldirgan shaxs hisoblanadi.

Shu bilan birga, tahlil davomida o'rganilgan xorijiy davlatlarning ilg'or tajribasiga muvofiq barcha islohotlarning bosh negizi inson, uning manfaatlari ekanligidan kelib chiqib, xavf ostida qoldirish jinoyatining subyekti sifatida faqat qonunchilik hujjatlarida yordam

ko'rsatishi shart qilib belgilangan shaxslarni emas, balki yordam ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lgan boshqa shaxslarni ham xavf ostida qoldirish jinoyati subyekti sifatida belgilash kerak.

Mazkur turdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda yagona huquqni qo'llash amaliyotini shakllantirish maqsadida JKda 116-modda subyektlarini nomma-nom belgilash maqsadga muvofiq.

Bundan tashqari JK normalarida o'rganilgan ilg'or xorijiy amaliyot va ilmiy-nazariy fikrlardan kelib chiqqan holda "kasb", "kasb vazifalari" va "kasal" tushunchalariga alohida izoh berish kerak bo'ladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Karimov X. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda jinoyat sub'yekta mezonlarining ahamiyati // Yuridik fanlar axborotnomasi. Ilmiy-amaliy huquqiy jurnal. – Toshkent, 2018. – №2. – B.149-154.
2. M.H.Rustambayev O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga sharhlar. Toshkent 2021y. B.114.
3. B.A.Mirzaliyev "Tibbiyot sohasida kasb yuzasidan o'z vazifalarini lozim darajada bajarmaslik bilan bog'liq jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish masalalari" Magistrlik dissertatsiya ishi. T-2022 y. B.40.
4. Наумов.А.В. Российское уголовное право. Общая часть. — М.: Юристъ, 2021. — С. 132.
5. Бородин С.В. Профессиональная ответственность и преступления по неосторожности. – СПб.: Юридический центр, 2012. – С. 45.
6. O'zbekiston Respublikasi "Fuqarolar sog'lig'ini saqlash to'g'risida"gi Qonuni 30-moddasi // <https://www.lex.uz/acts/26013>
7. Молчанова С.И. Актуальные вопросы оставления в опасности // Вестник ТГУ. – 2008. – 4(60). – С. 430-431. (Molchanova S.I. Current issues of being left in danger // Bulletin of TSU. –2008. – No. 4(60). – pp. 430-431.).
8. Мыц Я.А. Социальные и правовые основания криминализации оставления в опасности // Федерация. – 2005. – № 9 (11). – С. 33-34. (Myts Ya.A. Social and legal grounds for the criminalization of abandonment in danger // Federation. – 2005. – No. 9 (11). – pp. 33-34.)
9. Sh.D.Xaydarov "Xavf ostida qoldirish jinoyatining sub'yekti va uning o'ziga xos xususiyatlari" Huquqiy tadqiqotlar jurnali 9-jild, 9-son, T-2024 B. 70.
10. Александрова Н.Г. Ответственность за оставление в опасности по уголовному праву: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2000. – С.12-13. (Alexandrova N.G. Responsibility for leaving in danger under criminal law: Author's abstract. diss. ...cand. legal Sci. – М., 2000. – P.12-13.).
11. Комментарий к УК Российской Федерации / Под ред. А.В.Наумова. – М.: Норма, 2006. – С. 328.
12. Власев Ю.А. Уголовная ответственность за оставление в опасности: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2005. – С. 123.
13. B.A.Mirzaliyev "Tibbiyot sohasida kasb yuzasidan o'z vazifalarini lozim darajada bajarmaslik bilan bog'liq jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish masalalari" Magistrlik dissertatsiya ishi. T-2022 y. B.40.
14. Turg'unboyev E.O. Kasb yuzasidan o'z vazifalarini lozim darajada bajarmaslik va xavf ostida qoldirish jinoyatining farq qiluvchi belgilari. / Yosh olimlarning ilmiy maqolalar to'plami. 2010 yil № 1. – B.114.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

ON THE ISSUE OF FURTHER IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL STANDARDS OF JUSTICE AT THE PRE-TRIAL STAGE INTO THE CRIMINAL PROCEDURE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Ibragimova Sabina Erkinovna

senior lecturer of the department

"International Law and Public Law Disciplines"

University of World Economy and Diplomacy

Abstract. The article examines issues related to the introduction of a new procedural figure - the investigative judge - into the criminal procedure legislation of the Republic of Uzbekistan and, in this regard, strengthening the protection of individual rights and freedoms at the pre-trial stage of criminal proceedings.

Keywords: international standards of justice, implementation, criminal procedure, investigating judge, protection of individual rights and freedoms.

К ВОПРОСУ О ДАЛЬНЕЙШЕЙ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ПРАВОСУДИЯ НА ДОСУДЕБНОЙ СТАДИИ, В УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Ибрагимова Сабина Эркиновна

старший преподаватель кафедры

«Международное право и публично-правовые дисциплины»

Университета Мировой экономики и дипломатии

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, в том числе – дискуссионные, связанные с введением в уголовно-процессуальное законодательство Республики Узбекистан новой процессуальной фигуры – следственного судьи и усилением в этой связи защиты прав и свобод личности на досудебной стадии уголовного процесса.

Ключевые слова: международные стандарты правосудия, имплементация, уголовный процесс, следственный судья, защита прав и свобод личности.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N61>

Имплементация международного права, как представляется – процесс сложный и в определенной степени противоречивый. Основным является определение меры достаточности и возможности восприятия нашим национальным законодательством идей и положений, даже если они уже восприняты и давно используются другими странами.

Реалии современного мира, возможности интерпретации каких-либо действий национальных правительств не всегда в положительном смысле; определенное навязывание идей и стандартов, неприменимых в данных исторических условиях, с учетом особенностей истории развития конкретного государства, менталитета его

народа и ряда других факторов, настоятельно требуют осторожности в данном направлении.

В большой степени это относится к вопросам защиты прав и свобод личности, при этом, значительную часть объема такой защиты составляет обеспечение прав личности в уголовном процессе, особенно – на его досудебной стадии. Немаловажным фактором при этом является то, что на досудебной стадии уголовного процесса лицо в значительной степени зависит от надлежащего соблюдения требований закона со стороны представителей органов, осуществляющих борьбу с преступностью.

Начиная с 2019 года, нами неоднократно в прежних публикациях отмечалось [13,14,15,16,17,18,19,20], что малейшее отступление от требований закона при осуществлении дознания или следствия неизбежно ущемляет права человека и практически выхолащивает смысл уголовного процесса, может привести к самым негативным последствиям – вплоть до судебной ошибки. Отметим при этом, что мотивация у представителей органов правопорядка в такой ситуации может быть не обязательно негативной. Более того, в некоторых случаях это могут быть вполне одобряемые обществом побудительные причины: быстрее установить виновного и привлечь его к ответственности; раскрыть дело, для торжества справедливости и т.п. Однако, в ситуации, когда от принимаемых решений может зависеть дальнейшая жизнь человека, отказ от соблюдения необходимых процедур доказывания, закрепления доказательств и других обязательных действий неизбежно ведет к возможным негативным результатам.

Заметим, что мы не упоминаем о возможности применения недозволенных методов (пытки, фальсификация, психологическое давление и т.п.), поскольку в таких случаях повышается вероятность даже самоговора невиновного лица из страха перед подобными методами.

При этом, ведение следствия с обвинительным уклоном, игнорирование доказательств, подтверждающих невиновность лица, также являются грубым нарушением его процессуальных прав и, помимо возможного последующего необоснованного привлечения его к ответственности, серьезно влияет даже на общий психологический климат в обществе. В частности, узнав о необоснованности осуждения невиновного лица (или лица, вина которого не доказана, что, по правилам ст.23 Уголовно-процессуального кодекса Республики Узбекистан – однозначно), его родственники, друзья и прочие проинформированных лиц может сложиться впечатление о распространенности подобных явлений и даже – о необеспечении государством надлежащего выполнения своих функций по обеспечению и защите прав и свобод человека.

Соответственно, неоспоримы актуальность заинтересованности государства в обеспечении надлежащего соблюдения прав и свобод граждан (особенно в сфере досудебной стадии уголовного процесса), а также связанный с этим интерес к имплементации основных достижений международного права и опыта других государств в данном направлении.

Так, в своем выступлении на торжественной церемонии вступления в должность Президента Республики Узбекистан на совместном заседании палат Олий Мажлиса 14 декабря 2016 года, Ш.М.Мирзиёев особо отметил: «...глубокое изучение и использование

на практике передового мирового опыта мы считаем одним из важных условий успешной реализации наших задач» [1].

Отметим, что в диссертационном исследовании, посвященном данному вопросу, нами неоднократно подчеркивалось, что, наряду с бесспорностью необходимости внедрения международных стандартов правосудия на досудебной стадии, немаловажным является конкретное определение сути этих стандартов, а также учет возможности применения таких стандартов к реалиям нашей Республики.

При этом, нами уделено внимание научной полемике по данному вопросу. В частности, критикуя точку зрения ряда ученых (таких, как Р.М.Хайрова [25;С.132], М.А.Лихачёва [23;С.6], П.А.Лаптева [22], К.Танаки [32], О.Н.Малиновского [24;С.82], А. И. Ковлера [21;С.35], Д. Кроуфорда [31], С.М.Ягофарова [30; С.23] и др.), настаивавших априори на императивности любых международных стандартов правосудия на досудебной стадии, мы присоединились к мнению таких исследователей, как О.Н.Доронина и В.А.Калинин [12;С.21-24], А.Чумаков [27;С.6-9], И.В.Шишенина, Ф.М.Рудинский [29;С.22-24], З.Б.Демичева [11;С.46-47], Р.Т.Шамшон [28;С.63] С.В.Черниченко [26;С.40], М.В.Баглай [10;с.68] и др., которые ориентировались на возможность имплементации таких стандартов, которые признаны государством – в первую очередь через ратификацию и другие подобные инструменты.

В то же время, практически не оспаривается мнение о том, что вопросам надлежащего соблюдения прав и свобод личности на досудебной стадии уголовного процесса в значительной степени отвечает имплементация международных стандартов, устанавливающих и усиливающих судебный надзор в этом направлении.

В русле решения данной проблемы, Главой нашего государства был принят Указ, направленный на дальнейшее усиление гарантий надежной защиты прав и свобод личности в оперативно-розыскной и следственной деятельности [4], который заложил основы реального судебного надзора на досудебной стадии. В частности, Указом в уголовный процесс Узбекистана введена новая процессуальная фигура – следственный судья; определены ее полномочия и направления деятельности.

Соответственно, 28 января 2025 года был принят Закон Республики Узбекистан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Узбекистан, направленных на дальнейшее усиление гарантий надежной защиты прав и свобод личности» [2], которым в первую очередь внесены соответствующие изменения и дополнения в Уголовно-процессуальный кодекс Республики Узбекистан, с учетом необходимости детальной регламентации статуса и полномочий следственного судьи, а также соответствующей регламентации частичного изменения статуса некоторых других участников уголовного процесса.

Полномочия следственного судьи, ныне закрепленные в дополненной Уголовно-процессуальный кодекс Республики Узбекистан статье 31-1, расширили понятие и возможности судебного надзора за следствием и дознанием на досудебной стадии, обеспечивают, с ориентацией на соответствующие международные стандарты, состязательность на этой стадии.

В то же время, обращает на себя внимание ряд моментов, которые, по нашему мнению, позволяют говорить о неполной завершенности этого процесса, оставляют возможность для его дальнейшего развития.

В частности, как нами неоднократно подчеркивалось в предыдущих публикациях и излагается в диссертационном исследовании, большим соответствием эффективному судебному надзору, определенному принятыми нашим государством международными стандартами, явилась бы реальная самостоятельность и независимость следственных судей. В частности, нами предлагалось организационное отделение таких судей от существующей судебной системы (предложенным нами названием являлось – «судьи по надзору за расследованием», что, по нашему мнению, больше отвечало бы сути этой процессуальной фигуры). Предполагалось, что такая дифференциация позволит реально отделить упомянутых судей от итогового рассмотрения уголовного дела, поскольку не связанные организационно судьи, рассматривающие дело по существу, не будут связаны необходимостью подтверждать обоснованность санкций, выданных следственным судьей (судьей по надзору за расследованием), работающим с ними в одном учреждении. Обоснованность такого взгляда, по нашему мнению, подтверждается и зарубежным опытом – изучение опыта ряда стран (в том числе – Федеративной Республики Германия и Республики Франция) показало, что наиболее эффективной является именно самостоятельность следственных судей, их независимость от остальной судебной системы. Так, на ординарных судей, осуществляющих контроль за действиями полиции и прокурора в ФРГ, возложено санкционирование действий, ограничивающих конституционные права и свободы, при этом, они не участвуют в разрешении дел по первой инстанции или по существу [6]. Весьма показательным в этом отношении положение судьи по уголовному преследованию в соответствии с уголовно-процессуальным законодательством Республики Молдова. В частности, в соответствии со ст.ст.24, 26, 33 УПК РМ, этот судья является независимой процессуальной фигурой, в том числе – от судебной системы, не участвует в рассмотрении дел в первой и иных инстанциях, наделен функциями уголовного преследования, а также судебного контроля процессуальных действий, осуществляемых в ходе уголовного преследования [7]. Аналогично, судья по предварительному следствию Эстонской Республики, рассматривает жалобы на действия и решения органов предварительного расследования или прокурора (статьи 228-230 УПК ЭР) [8]. Интересно в этой связи мнение С.А.Адилова, который, говоря о содержании полномочий по судебному надзору на стадии предварительного следствия, уточняет, что в Республике Казахстан они определяются деятельностью независимого следственного судьи по санкционированию мер принуждения [9; С.97].

Необходимо отметить, что во вновь принятом в Республике Узбекистан Законе не нашли свое отражение поднимавшиеся нами вопросы о необходимости предоставления судьям возможности надзора за решениями, принимаемыми органами дознания, следствия и прокуратуры. Кроме того, представляется необходимым, помимо внесения изменений и дополнений в Уголовно-процессуальный кодекс и ряд других нормативно-правовых актов, обратить внимание на то, что, к примеру, в Законе Республики Узбекистан «Об оперативно-розыскной деятельности» [3], имеются определенные несоответствия уголовно-процессуальному законодательству. Так, в статье 16 Закона, в качестве условий проведения оперативно-розыскных мероприятий указывается получение санкции прокурора. При этом, ссылок на необходимость получения определения суда (судьи), в данном Законе не имеется.

В целом, изменения, внесенные в уголовно-процессуальное законодательство Республики Узбекистан, свидетельствуют о дальнейшем расширении процесса имплементации приемлемых международных стандартов правосудия, направленных на усиление и расширение судебного надзора на досудебной стадии уголовного процесса, что несомненно послужит дальнейшему усилению защиты прав и свобод личности

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Свободное, демократическое и процветающее государство Узбекистан мы построим вместе с нашим мужественным и благородным народом. Выступление Ш.М.Мирзиёева на торжественной церемонии вступления в должность Президента Республики Узбекистан на совместном заседании палат Олий Мажлиса 14.12.2016. <https://president.uz/ru/lists/view/111>
2. Закон Республики Узбекистан от 28 января 2025 г. № ЗРУ-1022 «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Узбекистан, направленных на дальнейшее усиление гарантий надежной защиты прав и свобод личности». Национальная база данных законодательства, 29.01.2025 г., № 03/25/1022/0083
3. Закон Республики Узбекистан от 25 декабря 2012 г. № ЗРУ-344 «Об оперативно-розыскной деятельности». Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2012 г., № 52, ст. 585;...Национальная база данных законодательства, 16.01.2019 г.;... 14.03.2024 г., № 03/24/920/0209
4. Указ Президента Республики Узбекистан от 10 июня 2024 г. № УП-89 «О мерах по дальнейшему усилению гарантий надежной защиты прав и свобод личности в оперативно-розыскной и следственной деятельности». Национальная база данных законодательства, 11.06.2024 г., № 06/24/89/0412)
5. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Узбекистан. Lex.uz
6. Уголовно-процессуальный кодекс Федеративной Республики Германия - Strafprozessordnung (StPO)- Научно-практический комментарий и перевод текста закона. <https://publishup.uni-potsdam.de/.../sdrs02.pdf>.
7. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова. <https://www.legis.md/...doc>
8. Уголовно-процессуальный кодекс Эстонской Республики. <https://www.juristaitab.ee...pdf>
9. Адиллов С.А. Правовое положение следственного судьи в уголовном процессе Республики Казахстан. Дисс.... канд. юр.наук. –Москва: 2018.
10. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации: учебник – 12-е изд., изм. и доп. – Москва, 2017
11. Демичева З. Б. К вопросу о понятии «правовые стандарты Совета Европы» // Московский журнал международного права. – 2006. – № 3.
12. Доронина О.Н., Калинин В.А. Влияние Европейских стандартов в области прав человека на российское законодательство и правоприменительную практику. Адвокатская практика. № 1 (2008)
13. Ибрагимов С.Э. «Международные принципы защиты прав человека и уголовно-процессуальное законодательство Республики Узбекистан» (Вестник Юридического факультета Южного Федерального Университета. Российская Федерация. Том 6 №4 Октябрь-декабрь 2019. С. 58-63
14. Ибрагимов С.Э. «Вопросы определения понятия и сущности международных стандартов осуществления уголовного правосудия. (Журнал правовых исследований. Специальный выпуск-2. Ташкент-2020 С.292-299);

15. Ибрагимова С.Э. «Имплементация международных принципов осуществления правосудия, как основа обеспечения независимости судебной власти и судей». (Журнал Высшей школы судей №10/2021, С. 57 -61);
16. Ибрагимова С.Э. «Возможности развития судебного надзора на досудебной стадии уголовного процесса в Республике Узбекистан». (Международный научный журнал "Universum: экономика и юриспруденция" №5(104) за май 2023г.);
17. Ибрагимова С.Э. «К вопросу о совершенствовании национальных механизмов в сфере досудебного уголовного производства в Республике Узбекистан». (Журнал "Science problems.uz" №6 (4)-2024 за июнь 2024г.);
18. Ибрагимова С.Э. «Правовые основы реализации прав и свобод человека и гражданина в сфере осуществления досудебного производства в Республике Узбекистан». (Журнал "Хукукий тадқиқотлар журналі", №5 за 2024г.);
19. Ибрагимова С.Э. «К вопросу совершенствования уголовно-процессуального законодательства Республики Узбекистан в связи с имплементацией международных стандартов правосудия на досудебной стадии». (Law, Policy And Society at: <https://www.uznauka.uz> 5/2024);
20. Ибрагимова С.Э. «К вопросу о соотношении международных стандартов правосудия на досудебной стадии уголовного процесса и законодательства Республики Узбекистан». (Oriental journal of history, politics and law, май 2024г.)
21. Ковлер А.И. Критерии справедливого судебного разбирательства: международные стандарты и их имплементация в национальном правосудии. Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. 2017. №1.
22. Лаптев П. А. Международно-правовые процедуры и контрольные механизмы в области защиты прав человека и охраны частной жизни // [www.libertarium.ru / libertarium / immunity_doc4](http://www.libertarium.ru/libertarium/immunity_doc4)
23. Лихачёв М. А. Реализация международных стандартов прав человека судами РФ : учеб. пособие / М. А. Лихачёв. Москва: РУДН, 2017.
24. Малиновский О.Н. Нормы международного права в системе источников права, реализуемых в российском гражданском процессе. ФГБОУ ВО «Кубанский государственный университет». 2019. №2.
25. Хайров Р.М.. Природа международных стандартов прав человека и их место в национальной правовой политике. С.132. Уральский Федеральный университет. 2019. <https://elar.urfu.ru/bitstream/...pdf>
26. Черниченко С. В. Права человека и гуманитарная проблематика в современной дипломатии // Московский журнал международного права. – 1992. – № 13.
27. Чумаков А.В. Европейские стандарты в области прав человека в российском уголовном процессе. Законность. № 12 (2005):
28. Шамшон Р. Т. Права человека и внутренняя компетенция государств // Московский журнал международного права. – 2003. – № 2.
29. Шишенина И.В., Рудинский Ф.М. Российская Декларация прав и свобод человека и гражданина 1991 г. и основные международные стандарты прав человека. История государства и права. № 9 (2006):
30. Ягофаров С.М. Международные стандарты по правам человека и российское уголовное судопроизводство: учебное пособие/ под ред. доктора юр. наук, профессора А. П. Гуськовой. – Оренбург: Издательский центр ОГАУ, 2006
31. Crawford J. International Law as an Open System. London, 2002.
32. Tanaka K. «South West Africa Case (Second Phase). Dissenting Opinion of Judge Tanaka»/ ICJ Reports. 1966: 296. <http://www.icj-cij.org/docket/files/46/4945.pdf> [2012-03-04].

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

MATTERS OF RECALLING REPRESENTATIVES OF THE LOCAL COUNCIL AND ITS CHARACTERISTICS

Avezov Dilshod Sadulayevich

Head of the Continuing Education Department

Tashkent State Law University

E-mail: davezov07@gmail.com

Abstract. This article examines the process of recalling representatives of local councils and focuses on its importance in modern administration. Recall mechanisms serve as a means for voters to hold elected officials accountable, reflecting the dynamics of participatory democracy at the local level. We analyze the legal framework governing recall procedures, the motivations behind such actions, and their impact on political stability and public trust.

Keywords: local councils, deputy (MP), term of office, legitimacy.

MAHALLIY KENGASH DEPUTATINI CHAQIRIB OLISH MASALALARI VA UNING XUSUSIYATLARI

Avezov Dilshod Sadulayevich

Toshkent davlat yuridik universiteti

Uzluksiz ta'lim boshqarmasi boshlig'i

Annotatsiya. Ushbu maqolada mahalliy kengashlar vakillarini chaqirib olish jarayoni ko'rib chiqilib, uning zamonaviy boshqaruvdagi ahamiyatiga e'tibor qaratiladi. Chaqirib olish mexanizmlari saylovchilar uchun saylangan shaxslarni javobgarlikka tortish vositasi bo'lib xizmat qiladi, bu esa mahalliy darajadagi ishtirokchi demokratiya dinamikasini aks ettiradi. Biz chaqirib olish tartib-qoidalarini tartibga soluvchi huquqiy asoslarni, bunday harakatlar ortidagi motivlarni va ularning siyosiy barqarorlik va jamiyat ishonchiga ta'sirini tahlil qilamiz.

Kalit so'zlar: mahalliy kengashlar, deputat, vakolat muddati, qonuniylik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N62>

Kirish. Mahalliy kengashlar jamiyatlarni boshqarishda muhim rol o'ynaydi, fuqarolarning ovozini ta'minlashning, ularning "ovozini" "yuqoriga" olib chiqishda birinchi qator vazifalarni bajaradi. Mahalliy deputatlarni chaqirib olish – demokratik tamoyillarga asoslangan bo'lib, saylovchilarga jamiyatning kutganlari yoki ehtiyojlarini qondira olmaydigan saylangan mansabdor shaxslarni lavozimidan chetlashtirishga imkon beradi. Bugungi kunda O'zbekiston parlamenti jahon parlamenti orasida o'z o'rniga ega. Prezidentimiz nutqida parlament taraqqiyotining 8 ta ustuvor yo'nalishini ya'ni, Yangi O'zbekiston parlamentining faoliyat dasturini belgilab berdi. Eng asosiysi, O'zbekiston – 2030 strategiyasini amalga oshirishning huquqiy asoslarini yaratish oldimizda turgan eng dolzarb vazifalardan biri etib belgilandi. O'zbekiston rahbari o'z nutqida yangi saylangan deputatlar qaysi masalalardagi qonun loyihalariga e'tibor qaratishlari zarurligini sanab o'tdi. Prezidentimizning fikricha, shaharsozlik renovatsiyasi, ulush kiritish asosida uy-joy qurilishi, majburiy tibbiy sug'urta,

elektr energiyasining ulgurji bozori, fintex, startap va sun'iy intellekt kabi masalalarda qonunlar qabul qilishga zarurat bor. Demak, endi saylangan deputatlar mas'uliyat bilan har bir vazifaga yondashib, qabul qilinayotgan qaror yoki farmonlarning tub mohiyati xalqimizning yaxshi sharoitlarda yashashi, har bir insonning rivojlanishi uchun foydali bo'lishga qaratishsa, yurtboshimiz ta'kidlaganidek – zamon shiddat bilan o'zgaryapti. Mahallani joylarda muammolarni chinakam hal qiladigan institutga aylantirishimiz zarur. Yana tajriba orttiramiz, yana o'zgartiramiz. Hayot bizni shunga majbur qilyapti. Hozirgi tahlikalarga yechim topamiz desak, bizning yagona yo'limiz – mahalla, mahalla, mahalla va yana bir marta mahalla. Mahalla tizimi obro'yini qancha ko'tarsak, odamlar ishonadi, odamlar bizdan rozi bo'ladi. Ana shunda islohotlar natijalari, sohalardagi o'zgarishlar eng avvalo mahalladan boshlanadi. Zero, o'zim bugun Toshkent shahar xalq deputatlari Mirobod Kengash deputatiman, Yangi zamon MFY da 2978 ta aholi, 1744 ta ayollar, Ushbu maqola mahalliy kengashlarda chaqirib olish jarayonining huquqiy va protsessual xususiyatlarini hisobga olgan holda uning o'ziga xos tomonlarini o'rganishga qaratilgan. Biz fuqarolar chaqirib olish jarayonini boshlashni tanlashi mumkin bo'lgan sabablarni, ushbu qarorlarga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-siyosiy omillarni va saylangan mansabdor shaxslar va ular xizmat qiladigan jamoalar uchun potensial natijalarni ko'rib chiqamiz.

Asosiy qism. Demokratik jamiyatlarda mahalliy Kengashlar fuqarolarga o'z tashvishlari, xohish va intilishlarini bildirish uchun imkoniyat taklif qilib, o'zini-o'zi boshqarish tamoyilini o'zida mujassam etgan. Ushbu kengashlarda saylangan vakillarga o'z saylovchilarining hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan qarorlar qabul qilish mas'uliyati yuklangan. Biroq, bu vakillar hamjamiyatning talablarini qondira olmaydigan holatlar mavjud bo'lib, bu ularni lavozimidan chetlatish talablarini keltirib chiqaradi. Deputatlarni chaqirib olish jarayoni saylovchilarga saylangan mansabdor shaxslarni javobgarlikka tortish imkonini beruvchi hal qiluvchi mexanizm bo'lib xizmat qiladi.

Deputatning vakolatlari quyidagi hollarda muddatidan ilgari tugatiladi (O'zbekiston Respublikasi Qonuni, 02.12.2004 yildagi 706-II-son):

- o'z vakolatlarini zimmasidan soqit qilish to'g'risida yozma ariza bergan taqdirda;
- qonunga ko'ra deputatlik vakolatlarini amalga oshirishiga nomuvofiq bo'lgan lavozimga saylangan yoki tayinlangan taqdirda;
- tegishli xalq deputatlari Kengashining, mazkur Kengash tomonidan tuzilgan, o'zi tarkibiga saylangan komissiyaning majlislarida bir kalendar yil ichida o'ttiz yoki undan ortiq ish kuni uzrli sabablarsiz ishtirok etmagan taqdirda;
- chet davlatning doimiy yashash guvohnomasini yoki chet davlat hududida doimiy yashash huquqini tasdiqlovchi boshqa hujjatni olgan taqdirda;
- unga nisbatan sudning ayblov hukmi qonuniy kuchga kirgan taqdirda;
- chaqirib olingan taqdirda;
- sud uni muomalaga layoqatsiz deb topgan taqdirda;
- sudning qonuniy kuchga kirgan qarori asosida bedarak yo'qolgan deb topilgan yoki vafot etgan deb e'lon qilingan taqdirda;
- O'zbekiston Respublikasi fuqaroligini yo'qotgan taqdirda;
- vafot etgan taqdirda.

Bundan tashqari, alohida hollarda deputatning vakolatlari tegishli xalq deputatlari Kengashi qaroriga binoan muddatidan ilgari tugatilishi mumkin. Deputat degan yuksak nomga

dog' tushiruvchi xulq-atvor bunday masalani ko'rib chiqish uchun asos bo'lishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashining 21.10.2024-yildagi "Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashining namunaviy reglamentini tasdiqlash to'g'risida"gi KQ-835-IV-sonli qarori bilan tasdiqlangan Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashining namunaviy reglamenti 38-moddasiga muvofiq, Mahalliy Kengash raisi ovoz berish orqali mahalliy Kengash deputatlari umumiy sonining uchdan ikki qismidan ko'prog'ining ovozi bilan qabul qilingan mahalliy Kengash qaroriga binoan muddatidan ilgari lavozimidan ozod qilinishi mumkin. Mahalliy Kengash raisini muddatidan ilgari lavozimidan ozod qilish to'g'risidagi masala mahalliy Kengash deputatlari umumiy sonining kamida uchdan bir qismidan iborat deputatlar guruhining taklifiga binoan mahalliy Kengash tomonidan ko'rib chiqiladi. Mahalliy Kengash raisini muddatidan ilgari lavozimidan ozod qilish to'g'risidagi masala ko'rib chiqilayotganda sessiyada mahalliy Kengashning doimiy komissiyalari raislaridan biri raislik qiladi. Mahalliy Kengash raisini muddatidan ilgari lavozimidan ozod qilish to'g'risida qaror qabul qilinadi, qaror mahalliy Kengash sessiyasida raislik qiluvchi tomonidan imzolalanadi [6]. Noqonuniy xatti-harakatlar, jumladan, korrupsiya, hokimiyatni suiiste'mol qilish, axloqsiz xatti-harakatlar yoki jinoiy harakatlar muddatidan oldin tugatish uchun asos bo'lishi mumkin. Kengashlar odatda qabul qilinadigan xatti-harakatni belgilaydigan xulq-atvor qoidalariga ega va buzilishlar intizomiy choralarga, jumladan, muddatidan oldin tugatishga olib kelishi mumkin. Deputat o'z vazifalarini doimiy ravishda bajarmasa yoki o'z vazifasiga bo'lgan talabni qondirmasa, uning vakolatlari ham tugatilishi mumkin. Bu kengash majlislarida qatnashmaslik, o'z elektoratini samarali vakillik qilmaslik yoki kengash qarorlariga rioya qilmaslikni o'z ichiga oladi.

Chaquirib olish saylovchilarga saylangan mansabdor shaxsni vakolat muddati tugaguniga qadar lavozimidan chetlashtirish imkonini beruvchi siyosiy jarayondir. Garchi chaquirib olish ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri demokratiya o'lchovi sifatida qaralsa-da, uning qo'llanilishi turli yurisdiksiyalarda keng farq qiladi. Ushbu mexanizmning asosiy maqsadi saylovchilarga o'z vazifalarini bajarmagan yoki jamiyat manfaatlariga zid harakat qilgan saylangan mansabdor shaxslarni jazolash imkonini beruvchi vakolatlarni berishdan iborat. Chaqiruv konsepsiyasi demokratiyaning asosiy tamoyillariga asoslangan bo'lib, saylangan vakillarning o'zlari xizmat qilayotganlar oldida javobgar bo'lishini ta'minlaydi. Boshqa saylov jarayonlari bilan solishtirganda nisbatan kam uchraydigan bo'lsa-da, chaquirib olishlar fuqarolarning ishtiroki va mahalliy boshqaruvdagi ishtiroki uchun kuchli vosita bo'lishi mumkin.

Saylovchilarning ishonchini oqlay olmagan, shuningdek uni deputatlikka nomzod qilib ko'rsatgan siyosiy partiya oldidagi o'z majburiyatlarini bajarmagan deputat qonunda belgilangan tartibda chaquirib olinishi mumkin. Chaquirib olish jarayonlarining huquqiy asoslari mamlakatlar va mintaqalarda sezilarli darajada farqlanadi. Ko'pgina demokratik davlatlarda chaquirib olish to'g'risidagi iltimosnoma uchun zarur bo'lgan imzolar soni, amal qilish tartib-qoidalari va chaquirib olish boshlanishi mumkin bo'lgan shartlar shtat yoki mahalliy qonunlar bilan tartibga solinadi.

1. Chaquirib olish uchun asoslar

Aksariyat yurisdiksiyalar chaquirib olishni boshlash uchun tegishli asoslarni belgilaydi. Bu asoslar turlicha bo'lishi mumkin bo'lsa-da, umumiy sabablar orasida noto'g'ri ishlash, tajovuzkorlik, hokimiyatni suiiste'mol qilish yoki jamoatchilik ishonchini yo'qotish kiradi. Ba'zi hududlarda mansabdor shaxsning faoliyatidan noroziligini bildirishning o'zi ham chaquirib olish

harakatini boshlash uchun yetarli bo'lishi mumkin [1, 20-bet]. "Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashi deputatining maqomi to'g'risida"gi Qonun Qonunning 12-moddasi 6-qismiga muvofiq, tegishli xalq deputatlari Kengashining deputatni daxlsizlik huquqidan mahrum qilishga rozilik berishni rad etishi unga nisbatan jinoyat ishini yuritishni yoki sud tartibida beriladigan ma'muriy jazoni nazarda tutadigan ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishni yuritishni istisno etadigan va bunday ishlarni tugatishga sabab bo'ladigan holat hisoblanadi.

2. Ariza topshirish jarayoni

Odatda, jarayon chaqirib olish tarafdorlari ro'yxatga olingan saylovchilardan imzo to'plashdan boshlanadi. Kerakli imzolar soni ko'pincha vakolat uchun oxirgi saylovda berilgan umumiy ovozlar bilan bog'liq bo'lib, saylovchilarning katta qismi chaqirib olish harakatlarini qo'llab-quvvatlashini ta'minlaydi [2, 40-bet].

3. Tekshirish va saylov

Yetarlicha imzo to'plangandan so'ng ular tegishli saylov organiga tekshirish uchun topshirilishi kerak. Tasdiqlanganidan so'ng, saylovchilarga mansabdor shaxsni lavozimidan chetlatish yoki yo'q qilish to'g'risida qaror qabul qilish imkonini beruvchi chaqirib olish saylovi rejalashtirilgan. Ba'zi yurisdiksiyalarda chaqirib olish byulleteniga mansabdor shaxs olib tashlangan taqdirda o'rnini bosadigan nomzodlar ham kiritilishi mumkin.

Mahalliy Kengash deputati vakolatini muddatidan ilgari tugatish institutini takomillashtirish zamonaviy demokratik huquqiy davlat qurish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bu institut mahalliy vakillik organlari faoliyatining samaradorligini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Deputatlarni chaqirib olish to'g'risidagi qaror chiqarish uchun bir necha omillar sabab bo'ladi, jumladan:

1. Siyosiy norozilik

Vakilning siyosati, qarorlari yoki umumiy faoliyatidan o'sib borayotgan norozilik eslab qolish harakatlarini kuchaytirishi mumkin. Bu norozilik munozarali qonunlar yoki jamiyatning dolzarb muammolarini hal etmaslik kabi tarkibiy qismlarni begonalashtiradigan muayyan harakatlardan kelib chiqishi mumkin. "Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashi deputatining maqomi to'g'risida"gi Qonun Qonunning 12-moddasi 8-qismiga asosan agar deputat o'zi xalq deputatlari Kengashi deputati bo'lgan viloyat, tuman yoki shahar hududidan tashqarida jinoyat yoki ma'muriy huquqbuzarlik sodir etgan bo'lsa, deputatni jinoiy javobgarlikka tortishga, ushlab turishga, qamoqqa olishga yoki unga nisbatan sud tartibida beriladigan ma'muriy jazoni qo'llashga rozilik olish talab qilinmaydi.

2. Ommaviy mojarolar va huquqbuzarliklar

Korrupsiya, axloqsiz xatti-harakatlar yoki shaxsiy janjal holatlari saylangan mansabdor shaxslarga nisbatan kuchli jamoatchilik kayfiyatini kuchaytirishi mumkin. Bunday hollarda chaqirib olish jarayoni jamoatchilik ishonchining buzilishiga javob sifatida xizmat qiladi [3, 244-bet].

3. Jamoatchilik safarbarligi

Fuqarolar guruhlarining birgalikdagi sa'y-harakatlari ko'pincha chaqiruvlarni boshlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Jamiyat umumiy maqsad atrofida birlashganda, xoh atrof-muhit muammolari, xoh iqtisodiy siyosat yoki jamoat xavfsizligi bilan bog'liq muammolar bo'ladimi, eslab qolish chaqiruvlari tez sur'atda bo'lishi mumkin.

4. Demografiya va ustuvorliklarni o'zgartirish

Jamiatlar rivojlanishi bilan, tarkibiy qismlarning ustuvorliklari o'zgarishi mumkin. Saylangan mansabdor shaxslar, ayniqsa, tez o'zgarib turadigan sohalarida o'z elektoratlari bilan hamohang bo'lishi mumkin [4, 75-bet].

Mahalliy kengashlar vakillarini chaqirib olish masalasi demokratiya, mas'uliyat va jamiyatning faolligini oshirish borasida jiddiy savollar tug'diradi. Garchi chaqirib olish jarayoni saylovchilar uchun o'z saylangan mansabdor shaxslarni javobgarlikka tortishda muhim vosita bo'lib xizmat qilsa-da, uning oqibatlari murakkab va ko'p qirrali. Deputatlarni chaqirib olish mexanizmini muvaffaqiyatli boshqarish qonunchilik asoslarini, motivatsiyalarni va ushbu harakatlarga ta'sir qiluvchi xususiyatlarni to'liq tushunishni talab qiladi. Jamiatlar mahalliy boshqaruvning muammolari va imkoniyatlari bilan kurashishda davom etar ekan, chaqiruvlarning nozik tomonlarini oldindan bilish demokratik amaliyotlarni kuchaytirishi va fuqarolik ishtiroki asoslarini mustahkamlashi mumkin [5, 30-bet].

Xulosa. Yuqoridagilarga asosan, O'zbekiston Respublikasining 02.12.2004-yildagi "Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar kengashi deputatining maqomi to'g'risida"gi 706-II-sonli Qonunining 12-moddasi so'nggi xatboshisida belgilangan saylovchilarning ishonchini oqlay olmagan, shuningdek uni deputatlikka nomzod qilib ko'rsatgan siyosiy partiya oldidagi o'z majburiyatlarini bajarmagan deputatlarni aniqlashning konkret tizimini ishlab chiqqan maqsadga muvofiq. Bunda, aytaylik, "deputatning saylovoldi dasturlariga kiritgan masalalarining 60 foizi bajarilmaganda" kabi jumlar orqali siyosiy partiya oldidagi o'z majburiyatlarini bajarmagan deputatlarni aniqlab olishning konkret baholash tizimini yaratish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Mahalliy kengash vakillarini chaqirib olish vakolati demokratik ishtirok etish va javobgarlikning asosiy tamoyillarini ta'kidlaydi. Chaqirib olish fuqarolarning vakolatlarini kengaytirishning muhim mexanizmi bo'lib xizmat qilishi bilan birga, ularning siyosiy barqarorlik va jamoatchilik ishonchiga ta'siri haqida savollar tug'diradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Azizjon o'g'li, S. O. (2022). MAHALLIY DAVLAT HOKIMIYAT ORGANLARI QARORLARI QONUNIYLIGINI TA'MINLASH TUSHUNCHASI VA USULLARI. BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI, 2(10), 19-28.
2. Abdurakhmanov, S. S. U. (2024). PRINCIPLES AND THEIR SIGNIFICANCE IN THE ACTIVITY OF LOCAL COUNCILS. Academic research in educational sciences, 5(2), 35-44.
3. Sanjarbek, A. (2024). MAHALLIY KENGASHLAR HAMDA NODAVLAT NOTIJORAT TASHKILOTLAR O'RTASIDAGI MUNOSABATLARNING SIYOSIY-HUQUQIY JIHATLARI. Elita. uz-Elektron Ilmiy Jurnal, 2(1), 243-246.
4. Sherov, Q. (2023). MAHALLIY VAKILLIK ORGANLARI NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLARI LOYIHALARINING JAMOATCHILIK MUHOKAMALARINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI. Евразийский журнал права, финансов и прикладных наук, 3(1), 73-77.
5. ABDURAXMANOV, S. (2024). O'ZBEKISTONDA MAHALLIY KENGASH TUSHUNCHASINING TAHLILI. UzMU xabarlar, 1(1.1), 27-31.
6. Aliqulov, K. U. (2022). The concept, content and significance of normative legal acts of local public authorities. Miasto Przyszłości, 24, 15-19.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

ANALYSIS OF THE SUBJECT OF THE CRIME RELATED TO THE ILLEGAL ACQUISITION OR TRANSFER OF CURRENCY VALUABLES

Haydarov Jaloliddin

Tashkent State University of Law

3rd-year doctoral studentdoctoral student of KarSU

Abstract. This article analyzes the subject of the crime related to the illegal acquisition or transfer of currency valuables. In the process of analyzing the composition of the crime, alongside the four main structural elements, it is appropriate to define and describe the subject of the crime, especially among the objective elements of the crime. Additionally, theoretical perspectives on the subject of the crime related to the illegal acquisition or transfer of currency valuables are also discussed.

Keywords: currency valuables, crime, subject, objective aspect, subjective aspect.

VALYUTA QIMMATLIKLARINI QONUNGA XILOF RAVISHDA OLISH YOKI O'TKAZISH JINOYATINING PREDMETI TAHLILI

Haydarov Jaloliddin Hamza o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti

3-bosqich doktoranti,

E-mail: haydarovjaloliddin9@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Valyuta qimmatliklarini qonunga xilof ravishda olish yoki o'tkazish jinoyatining predmeti tahlil qilinib, jinoyatning tarkibini tahlil qilish jarayonida jami to'rtta tarkibiy elementlar qatorida, ayniqsa jinoyat tarkibining obyektiv belgilari qatorida jinoyatning predmetini ham belgilab ta'rif berib o'tish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, jinoyat tarkibi yuzasidan valyuta qimmatliklarini noqonuniy olish yoki o'tkazish jinoyatining jinoyat predmeti yuzasidan bildirilgan nazariy qarashlar ham muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: valyuta qimmatliklari, jinoyat, predmet, obyektiv tomon, subyektiv tomon.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N63>

Kirish. Aynan jinoyatning predmetini aniqlash orqali ko'pgina hollarda qaysi bir bevosita obyektga zarar yetkazilganini hamda yetkazilgan zararining miqdor ko'rsatkichlari haqidagi ma'lumotlarni qo'lga kiritishimizga katta yordam bera oladi. Ko'pincha jinoyat predmetini jinoyat obyekti bo'lib hisoblanmish jinoyat qonunchiligi bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlar bilan bir xilda talqin etiladi yoki ularni ajratishda xato va kamchiliklarga yo'l qo'yiladi. Aslida esa jinoyatning predmeti bu aynan jinoyatchining huquqqa xilof qilmishi qarshi qaratilgan moddiyatdir. Misol tariqasida, jinoyat kodeksining 230¹-moddasi ya'ni "dalillarni qalbakilashtirish" jinoyatida jinoyatchi shaxs tomonidan qalbakilashtirilgan ma'lum jinoyat ishiga aloqador bo'lgan muhim ma'lumotlarni o'zida jamlagan dalil bu predmet sifatida baholansa, mazkur jinoyatning obyekti sifatida esa surishtiruv va dastlabki tergov bosqichlarida odil sudlovni manfaatlarini amalga oshirish bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlar baholay olamiz.

Ammo biz jinoyatning predmetiga bunday qisqa va tor ma'nodagi ta'riflar bilan cheklanib qolishimiz noto'g'ri bo'ladi, sababi hozirda faqatgina moddiy narsalar tushunchasi o'zining ko'lami hamda doirasini kengaytirishiga to'g'ri kelmoqda. Xususan, ko'plab jinoyatlar uchun o'ziga xos predmet vazifasini bajarayotgan elektron ma'lumotlarning o'rni va soni keskin oshib ommalashib borayotgani hech kinga sir emas. Shu sababli jinoyatning predmetiga ilg'or huquqiy adabiyotlarga murojaat qilib tayangan holda jinoyat predmetini "idrok qilish, o'lchash, hisoblash hamda baholash kabi jihatlar bilan aniqlash imkoniyati mavjud bo'lgan tashqi (moddiy) dunyoning hodisalari yoki elementlari deya ta'rif berishimiz maqsadga muvofiq bo'ladi" [1, 61-bet]

Jinoyat predmeti – aybdor tomonidan jinoyat sodir etishda to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatiladigan narsa, buyum, predmet hisoblanadi. Jinoyat predmeti ma'lum bir jinoyatlarda jinoyat tarkibining asosiy belgisi hisoblansa, muayyan jinoyatlarda fakultativ belgi bo'lib keladi. Bu asosan, jinoyat predmeti orqali jinoyat sodir etilishi yoki sodir etilmasligiga bog'liqdir. Masalan, biz o'rganayotgan valyuta qimmatliklarini qonunga xilof ravishda olish yoki o'tkazish jinoyatida ham jinoyat predmeti hisoblangan valyuta qimmatliklari asosiy belgi bo'lib keladi.

Ushbu holatda jinoyat qurolini jinoyat predmetidan farqlab olishimiz lozim. Valyuta qimmatliklari valyutaviy jinoyatlarda, biz yuqorida qayd etganimizdek, jinoyat predmeti bo'lsa, korrupsiyaviy jinoyatlarda esa jinoyat quroli vazifasini o'taydi. Ya'ni, jinoyat predmeti ijtimoiy xavfli qilmish natijasida zarar yetkaziladigan narsa, buyum, predmetlar hisoblansa, jinoyat quroli esa jinoyat sodir etishga vosita, yordamchi bo'lib qatnashadi. Korrupsiyaviy jinoyatlarda, masalan, pora olish yoki pora berishda valyuta qimmatliklari ushbu jinoyat sodir etilishida yordamchi vazifasini bajaradi.

Jinoyat predmeti tushunchasi jinoyat sodir etishga qaratilgan haqiqiy obyekt yoki narsaga ishora qiladi. Bu jinoyatchining harakatlari yoki jinoyatning oqibatlarini bilan bog'liq bo'lgan jismoniy obyekt, joy yoki mulk bo'lishi mumkin. Jinoyat predmeti jinoyat tarkibini, uning malakasini va jazosini aniqlash uchun jinoyat huquqiy tizimda muhim ahamiyatga ega.

Metodologiya. Jinoyat tarkibining fakultativ belgisi sifatida ta'rif berilib, "predmetni u tufayli yoki uning ta'sirida obyektiv hayotda mavjud bo'lgan moddiy ma'nodagi narsalardir". Bu kabi qarashlarni rus huquqi olim va tadqiqotchilari, xususan A.V.Pashkovskaya, A.E.Jelinskiy, N.I.Vetrov va A.V.Naumovlar ham ta'kidlab, tasdiqlab o'tganlar.

Natija. Qimmatbaho toshlar va qimmatbaho metallardan yasalgan zargarlik va maishiy buyumlar sharhlanayotgan jinoyatning predmeti bo'la olmaydi. Yuqoridagi jinoyatda valyuta qimmatligi sifatida qimmatbaho metallar va toshlar jinoyat predmeti hisoblanib, ya'ni ularning sof shakli namoyon bo'lishi lozim. Qimmatli toshlardan zargarlik buyumlari yasashda turli xil kimyoviy qorishmalar ishlatilishi, ishlov berilishi natijasida o'zining aslligini yo'qotadi.

Qimmatbaho metallardan va qimmatbaho toshlardan yasalgan zargarlik hamda boshqa buyumlar — zeb-ziynat, maishiy hamda diniy ashyolar sifatida qo'llaniladigan, qimmatbaho metallardan va ularning qotishmalaridan yasalgan hamda ushbu Qonunda belgilangan eng past asillik darajalaridan kam bo'lmagan asillik darajalariga ega bo'lgan, shu jumladan bezakli ishlov berishning har xil turlaridan foydalanilgan, qimmatbaho toshlar va boshqa materiallar o'rnatilgan yoki o'rnatilmagan holda yasalgan buyumlar yoxud tabiiy yoki sun'iy materiallardan yasalgan, bezakli ishlov berishning har xil turlaridan foydalanilgan, qimmatbaho toshlar o'rnatilgan holda yasalgan buyumlar.

M.X.Rustamboyevning fikriga ko'ra, "Oltindan yasalgan zargarlik va maishiy buyumlar, shu bilan birga oltin lom va ularning parchasi jinoyat predmeti bo'la olmaydi. Shuningdek, ko'rinishi va holatidan qat'i nazar, boshqa qimmatbaho metallar va qimmatbaho toshlar (shu jumladan sun'iy toshlar ham) sharhlanayotgan qilmish predmeti bo'la olmaydi". Yuqoridagi fikrlarga asoslansak, oltin, ya'ni qimmatbaho metallardan yasalgan zargarlik va maishiy buyumlar sharhlanayotgan jinoyatning predmeti bo'la olmaydi.

Yuqoridagilarga asoslansak, qimmatbaho metallar yoki toshlar, ularning rezgilaridan yasalgan ro'zg'or, zargarlik buyumlari JK 177-moddasi tarkibini tashkil qilmaydi.

Muhokama. JK 177-moddasida qimmatbaho metallar va toshlar jinoyat predmeti bo'la olmaydi, qonun chiqaruvchi faqatgina sof quyma oltinni valyuta qimmatligi qatoriga kiritadi. Biroq qimmatbaho metallar va toshlarning noqonuniy aylanmasi ham mamlakat iqtisodiy hayotiga salbiy ta'sir o'tkazishini hisobga olsak, JKga yangi modda qo'shilishi hisobiga erishishimiz mumkin.

Jinoyat predmeti sifatida qimmatbaho metallar yoki toshlardan yasalgan zargarlik, ro'zg'or hamda ularning rezgilarini ko'rib chiqamiz. Qonun chiqaruvchi bevosita JK VIII bo'limida keltirib o'tganidek, qimmatbaho metallar yoki toshlardan yasalgan zargarlik, ro'zg'or hamda ularning rezgilari JK 177-moddasi tarkibini bermaydi, ya'ni jinoyat predmeti hisoblanmaydi.

Qimmatbaho metallar yoki toshlardan yasalgan zargarlik buyumlari deganda, tarkibida asillik darajasiga muvofiq qimmatbaho metallar yoki toshlar ishlatilgan zargarlik mahsulotlarini tushunamiz. O'zbek tilining izohli lug'atida zargarlik tushunchasiga quyidagicha ta'rif beriladi: zargar hunarini egallaganlik; qimmatbaho metallar va toshlardan bezaklar yasash; Bozorda zargarlar joylashgan rasta, qator; zargarlar yashaydigan mahalla. Demak, yuqoridagilarga asosanib xulosa qilsak, bezaklar hamda turli qimmatbaho metallar va toshlar ishlatilgan zargarlik buyumlari jinoyat predmeti bo'la olmaydi.

Qimmatbaho metallar yoki toshlardan yasalgan ro'zg'or buyumlari deganda, doimiy hayotimiz davomida keng foydalanadigan hamda qimmatbaho metallar yoki toshlar ishlatilgan buyumlar tushuniladi. Jumladan, kundalik hayomizda doimiy foydalaniladigan hamda qimmatbaho metall yoki tosh ishlatilgan soat, kanselyariya mahsulotlari, kiyimlarimiz yoki boshqa buyumlar.

Qimmatbaho toshlar yoki metallarning rezgilari bu – ushbu qimmatbaho metallar yoki toshlarning parchalaridan tayyorlangan yoki yasalgan buyumlar hisoblanadi. Rezgi so'zi o'zbek tilining izohli lug'atida keltirilishicha, Qiyqindi charm; qiyqim-qiyqim charmlar degan ma'noni anglatadi.

Yuqoridagilarga asoslansak, qimmatbaho metallar yoki toshlar, ularning rezgilaridan yasalgan ro'zg'or, zargarlik buyumlari JK 177-moddasi tarkibini tashkil qilmaydi.

Biroq, ijtimoiy hayot rivoji bilan mavjud qonunchilikka yarim qimmatbaho toshlar tushunchasi ham kirib keldi. **Yarim qimmatbaho toshlar** — bu dekorativ go'zallik va qimmatli xususiyatlarga ega bo'lgan, ammo "qimmatbaho toshlar" toifasiga kirmaydigan, tabiiy minerallarni tavsiflash uchun ishlatiladigan atama. Ular ko'pincha zargarlik buyumlarida ishlatiladi va o'ziga xos jozibaga ega [5, 5-bet].

Yarim qimmatbaho toshlar tuzilishi, rangi, yorqinligi va boshqa xususiyatlari bilan farq qilishi mumkin. Yarim qimmatbaho toshlarga agat, turmalin, oniks, labradorit, ametist, sitrin, jadeit kabi toshlar kiradi.

Sintetik qimmatbaho toshlar yoki laboratoriyada o'stirilgan toshlar deb ham ataladigan sun'iy toshlar tabiiy qimmatbaho toshlarni taqlid qiluvchi inson tomonidan yaratilgan toshlardir. Ular tabiatda toshlarni hosil qiluvchi tabiiy jarayonlarni takrorlash orqali, lekin laboratoriya sharoitida yaratiladi [6, 110-114-bet].

Sun'iy qimmatbaho toshlar tabiiy analoglariga juda yaqin tashqi xususiyatlarga ega, ular rang, shaffoflik va boshqa optik xususiyatlarni o'z ichiga olishi mumkin. Ular olmos, zumrad, yoqut, safir va boshqalar kabi turli xil qimmatbaho toshlarni taqlid qilish uchun yaratilgan.

Sun'iy qimmatbaho toshlarning afzalliklari va kamchiliklari bor bo'lib, afzalligi narxda bilinadi, sun'iy toshlar ko'pincha tabiiylariga qaraganda ancha arzon. Shuningdek, sun'iy toshlar tabiiy toshlar orasida topish qiyin bo'lishi mumkin bo'lgan noyob shakl va ranglarda yaratilishi mumkin.

Ba'zi tabiiy toshlardan farqli o'laroq, sun'iy toshlar odatda vaqt o'tishi bilan o'z qiymatini saqlamaydi yoki oshirmaydi. Ba'zi sun'iy toshlarni tabiiy toshlardan ajratish qiyin bo'lishi mumkin, bu esa sotib olish va sotishda muammo tug'dirishi mumkin.

Qimmatbaho toshlar va sun'iy toshlar kelib chiqishi, xususiyatlari va narxi bilan bog'liq sezilarli farqlarga ega. Bular orasidagi asosiy farqlar olmos, yoqut, zumrad va safir kabi qimmatbaho toshlar tabiatda millionlab yillar davom etadigan geologik jarayonlar natijasida hosil bo'ladi.

Farqning mohiyati shundaki, qimmatbaho toshlar tabiatda hosil bo'lgan tabiiy minerallardir, sun'iy toshlar esa tabiiy toshlarning xususiyatlarini taqlid qila oladigan inson tomonidan yaratilgan analoglardir.

Yuqoridagi holatda e'tibor berishimiz lozim bo'lgan yana bir jihat – bu, sun'iy toshlar jinoyat predmeti hisoblanmaydi hamda jinoyat tarkibini tashkil qilmaydi.

Sintetik qimmatbaho metallar deb ham ataladigan sun'iy qimmatbaho metallar tabiiy qimmatbaho metallarning xususiyatlari va ko'rinishini taqlid qiluvchi inson tomonidan yaratilgan metall materiallardir. Ushbu metallar turli xil ishlab chiqarish jarayonlari va texnologiyalaridan foydalangan holda yaratilgan.

Sun'iy qimmatbaho metallar odatda zargarlik sanoatida va qimmatbaho metallarning yuqori qiymati va jozibali ko'rinishi muhim bo'lgan boshqa sohalarda qo'llaniladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, sun'iy qimmatbaho metallar tabiiy qimmatbaho metallarga nisbatan arzon narxga ega bo'lishi mumkin, ammo ular ma'lum kontekstlarda, masalan, arzonroq zargarlik buyumlarini yaratish yoki dizayn tajribalari uchun foydali bo'lishi mumkin.

Farqning mohiyati shundaki, qimmatbaho metallar noyob xususiyatlarga va qiymatga ega bo'lgan tabiiy minerallardir, sun'iy qimmatbaho metallar esa qimmatbaho metallarning xususiyatlarini taqlid qiladigan, ammo ularning tabiiy tuzilishi va o'ziga xosligiga ega bo'lmagan inson tomonidan yaratilgan materiallardir.

Aynan jinoyatning predmetini aniqlash orqali ko'pgina hollarda qaysi bir bevosita obyektga zarar yetkazilganini hamda yetkazilgan zararining miqdor ko'rsatkichlari haqidagi ma'lumotlarni qo'lga kiritishimizga katta yordam bera oladi. Ko'pincha jinoyat predmetini jinoyat obyekti bo'lib hisoblanmish jinoyat qonunchiligi bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlar bilan bir xilda talqin etiladi yoki ularni ajratishda xato va kamchiliklarga yo'l qo'yiladi. Aslida esa jinoyatning predmeti bu aynan jinoyatchining huquqqa xilof qilmishi qarshi qaratilgan moddiyatdir. Misol tariqasida, jinoyat kodeksining 230¹-moddasi ya'ni "dalillarni qalbakilashtirish" jinoyatida jinoyatchi shaxs tomonidan qalbakilashtirilgan ma'lum

jinoyat ishiga aloqador bo'lgan muhim ma'lumotlarni o'zida jamlagan dalil bu predmet sifatida baholansa, mazkur jinoyatning obyekti sifatida esa surishtiruv va dastlabki tergov bosqichlarida odil sudlovni manfaatlarini amalga oshirish bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlar baholay olamiz.

Ammo biz jinoyatning predmetiga bunday qisqa va tor ma'nodagi ta'riflar bilan cheklanib qolishimiz noto'g'ri bo'ladi, sababi hozirda faqatgina moddiy narsalar tushunchasi o'zining ko'lami hamda doirasini kengaytirishiga to'g'ri kelmoqda. Xususan, ko'plab jinoyatlar uchun o'ziga xos predmet vazifasini bajarayotgan elektron ma'lumotlarning o'rni va soni keskin oshib ommalashib borayotgani hech kimga sir emas. Shu sababli jinoyatning predmetiga ilg'or huquqiy adabiyotlarga murojaat qilib tayangan holda jinoyat predmetini "idrok qilish, o'lchash, hisoblash hamda baholash kabi jihatlar bilan aniqlash imkoniyati mavjud bo'lgan tashqi (moddiy) dunyoning hodisalari yoki elementlari deya ta'rif berishimiz maqsadga muvofiq bo'ladi" [7, 61-bet].

Xulosa. Yuqoridagilarga asoslanib xulosa qilsak, tahlil qilinayotgan JK 177-moddasida jinoyat predmeti chet el valyutasi, chet el valyutasida chiqarilgan qimmatli qog'ozlar va to'lov hujjatlari, sof quyma oltin hisoblanadi. Biroq, qimmatbaho metallar, qimmatbaho toshlar, yarim qimmatbaho metallarning noqonuniy aylanmasi ham jinoyat qonunchiligi qo'riqlashi lozim bo'lgan obyektlardan biri ekanligini hisobga olsak, qimmatbaho metallar, yarim qimmatbaho metallar, qimmatbaho toshlarning ham qonunga xilof aylanmasi uchun jinoiy javobgarlik belgilanishi maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Лукьянова, Анастасия Александровна. Уголовная ответственность за подделку, сбыт и использование поддельных документов : диссертация ... кандидата юридических наук : 12.00.08 / Лукьянова Анастасия Александровна; [Место защиты: Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова]. - Москва, 2017. - 266 с. 61 bet.
2. Курс уголовного права. Общая часть. Т.1: учение о преступлении / под ред. Н.Ф.Кузнецовой. С. 210.
3. Уголовное право России: в 2 т. : учебник для вузов / под ред. А.Н.Игнатова, Ю.А.Красикова. М.: Издательство Норма, 2000. Т. 1. С. 111.
4. Наумов А.В. Российское уголовное право : курс лекций. Общая часть. М.: Юридическая литература, 2004. Т. 1. С. 184.
5. Кучеров И. И. Драгоценные металлы и камни: актуальное правовое регулирование: моногр. М., 2021.
6. Спектор Л. А., Махмудов М. М. Уголовная ответственность за незаконный оборот драгоценных металлов, природных драгоценных камней или жемчуга // Вестник Алтайской академии экономики и права. 2019. № 6-2. С. 110–114.
7. Уголовная ответственность за подделку, сбыт и использование поддельных документов : диссертация ... кандидата юридических наук : 12.00.08 / Лукьянова Анастасия Александровна; [Место защиты: Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова]. - Москва, 2017. - 266 с. 61 bet.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF THE LEGISLATIVE FRAMEWORK IN IMPROVING INCLUSIVE EDUCATION

Zairov Asadbek

Basic Doctoral Candidate of Tashkent State University of Law

Abstract. This article provides a detailed analysis of the concept of inclusive education and a broad understanding of its essence. It also highlights the role of the legislative framework and regulatory legal acts in improving the inclusive education system. In addition, it comprehensively covers the problems associated with ensuring inclusiveness in education.

Keywords: inclusive education, integration, legislative framework, declaration, pedagogy, social responsibility, discrimination, concept, dual education, extranet education.

INKLYUZIV TA'LIMINI TAKOMILLASHTIRISHDA QONUNCHILIK BAZASINING ROLI

Zairov Asadbek Sayfullo o'g'li

Toshkent Davlat Yuridik Universiteti tayanch doktoranti

E-mail: asadbekzairov2000@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada inklyuziv ta'lim tushunchasi batafsil tahlil qilinib mazmun mohiyati keng ochib berilgan. Shuningdek, inklyuziv ta'lim tizimini takomillashtirishda sohaning qonunchilik bazasi va me'yoriy huquqiy hujjatlarning roli ko'rsatib o'tilgan. Bundan tashqari ta'limda inklyuzivlikni ta'minlash bilan bog'liq muammolar atroflicha yoritilgan.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, integratsiya, qonunchilik bazasi, deklaratsiya, pedagogika, ijtimoiy mas'uliyat, diskriminatsiya, konsepsiya, dual ta'lim, ekstranet ta'lim.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N64>

Kirish. Inson kamoloti jamiyat farovonligi va mamlakat taraqqiyotining birdan bir manbai bu – ta'limdir. Ayniqsa sifatli ta'lim barqarorlik kafolatidir. Umuman olganda, ta'limda sifatini qanday ta'minlash mumkin? Undan har bir inson bahramand bo'lishi uchun nimalar qilishi kerak degan savol bugungi kunning har qachongidan ham muhim va dolzarb masalasidir. Ta'lim har bir mamlakat fuqarolari bilim olishining asosiy ijtimoiy huquqi hisoblanadi. Sohadagi munosabatlarni tartibga solish va qonunchilik bazasini mustahkamlash orqali ayni ta'lim olish imkoniyatini barcha insonlar uchun real voqealikka aylantirish bu muhim ahamiyatga ega bo'lgan masala sanaladi. Misol uchun ta'lim olishda muayyan qiyinchiliklarga duch keladigan fuqarolar, ya'ni nogironligi bor bo'lgan shaxslarga sifatli ta'lim olish uchun barcha fuqarolar qatori ta'lim olishi uchun ta'lim tizimida inklyuzivlikni ta'minlashi shart bo'ladi. Shu o'rinda alohida qayd etish kerakki, hech bir mamlakat milliy ta'lim tizimida inklyuzivlikni ta'minlamay turib, har bir inson uchun bilim olish huquqlarini kafolatlay olmaydi. Chunki inklyuziv ta'lim har bir insonning individual xususiyatlaridan kelib chiqqan

holda moslashtirilgan ta'lim olish imkoniyatini yaratadi. Inklyuziv ta'lim barcha fuqarolarni teng bilim olishi uchun yaratib beradigan kompleks shart-sharoitlar hisoblanib, har bir insonning ta'lim olish ehtiyoji, sifati qondiriladigan tizim hisoblanadi.

Asosiy qism. Bu borada inklyuziv ta'lim tushunchasi mazmun-mohiyatini ifodalaydigan quyidagi manbaga murojaat qilsak. Unga ko'ra "Inklyuziv ta'lim bu umumiy rivojlantirish jarayoni bo'lib, hamma uchun shu jumladan alohida ehtiyojli o'quvchilar uchun ham ta'lim olish imkoniyatini nazarda tutadi. Inklyuziv ta'lim barcha o'quvchilarning ehtiyojlarini hisobga olib, huquq va qobiliyatlarini hurmat qiladigan, ijtimoiy adolat hamda tenglikka erishishni maqsad qilgan holda tashkil etiladi. Inklyuziv ta'lim maxsus ehtiyojga ega nogiron, balki nogironligi bo'lmagan o'quvchilar o'qiydigan umumta'lim muassasalarida ham ta'lim-tarbiya olishlari mumkin ekanligini e'tirof etadi. Buning uchun esa o'quv muassasalari ham o'qituvchi-tarbiyachilar ham inklyuziv ta'lim tizimiga tayyor bo'lishlari, o'quv muassasasi darajasida ham inklyuziv jismoniy sharoit va o'qishga imkon omillari shu ta'lim talablariga to'la javob berishi zarur. Inklyuziv ta'lim o'quvchilarga nisbatan har qanday kamsitishni istisno qiladigan va barcha odamlarga teng munosabatda bo'lishni ta'minlaydigan, shu bilan birga maxsus ta'lim ixtiyoriga ega o'quvchilar uchun zarur shart-sharoitlar yaratadigan mafkuraga asoslanadi" [1].

Bundan anglash mumkinki, inklyuziv ta'lim bu ta'lim olish jarayonida har qanday kamsitishlarni inkor qiladigan, muayyan nogironlik belgilari ta'lim olish uchun hech qanday to'siq bo'lmasligini isbotlaydigan, ijtimoiy ta'lim standarti hisoblanadi. Zamonaviy ta'lim tendensiyalaridan kelib chiqqan holda shuni aytish mumkinki, endilikda inklyuziv ta'lim bu muttasil takomillashib boradigan ta'lim tizimining ajralmas qismi sanaladi. Chunki inklyuziv ta'lim bu inson huquqlarining e'tirof etilgan tamoyillari va demokratik qadriyatlariga mos bo'lgan har bir insonning huquq va qobiliyatlarini hurmat qilishga qaratilganligi bilan doimiy rivojlanishda bo'lganligini ko'rsatadi. Shu o'rinda "Inson huquqlari bo'yicha umumjahon deklaratsiyasi"ga murojaat qiladigan bo'lsak, har bir insonning bilim olishi alohida xalqaro normalar bilan mustahkamlab qo'yilganligini ko'rishimiz mumkin. Xususan, ayni Deklaratsiyaning 26-moddasiga ko'ra, "Har bir inson ta'lim olish huquqiga ega. Ta'lim olishda hech bo'lmaganda boshlang'ich va umumiy ta'lim tekin bo'lishi lozim. Boshlang'ich ta'lim majburiy bo'lishi kerak. Texnik va hunar ta'limi hammaning qurbi yetadigan darajada bo'lishi, oliy ta'lim esa har kimning qobiliyatiga asosan hamma uchun yetarli imkoniyat doirasida bo'lishi kerak.

Ta'lim inson shaxsini to'la barkamol qilishga va inson huquqlari hamda asosiy erkinliklariga nisbatan hurmatni kuchaytirishga qaratilmog'i lozim. Ta'lim barcha xalqlar, irqiy va diniy guruhlar o'rtasida bir-birini tushunish, xayrixohlik va do'stlikka xizmat qilishi hamda Birlashgan Millatlar Tashkilotining tinchlikni saqlash borasidagi faoliyatiga yordam berishi kerak". [2]

Jahonning ko'lami jihatidan keng va eng nufuzli yuridik hujjatida ushbu normalarni qayd etilishi bu dunyodagi har bir insonning bilim olishini eng muhim va huquqi ekanligini anglatadi. Ma'lumki, xalqaro huquqiy hujjatlarni ratifikatsiya qilgan har bir mamlakat xalqaro huquqiy hujjatlardagi normalarni ijro etishi bu majburiyat sanaladi. 1991-yil 30-sentyabrda ayni "Inson huquqlari bo'yicha umumjahon deklaratsiyasi"ni ratifikatsiya qilgan O'zbekiston o'zining asosiy hujjati, ya'ni Konstitutsiyada alohida e'tibor berib, bilim olish huquqlarini mustahkamlab qo'ygan. Unga ko'ra xalqaro munosabatlarning teng huquqli subyekti bo'lgan O'zbekiston belgilab qo'yilgan xalqaro huquq normalari va prinsiplariga amal qilishini ifoda etadi. 2023-yil

30-aprelda referendum asosida qabul qilingan, muallifi O'zbekiston xalqi bo'lgan yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga kiritilgan yangi normalarga ko'ra endilikda O'zbekiston barcha fuqarolarning huquq va qonuniy manfaatlarini ifodalaydigan ijtimoiy davlat maqomining konstitutsiyaviy huquqiy asoslari yaratildi. Bu ayniqsa, izchil ijtimoiy siyosatni amalga oshiriladigan mamlakat sharoitida yaqqol o'z ifodasini ko'rsatadi. Zotan ijtimoiy davlat fenomeni inklyuzivlik tushunchasi bilan bir birini to'ldiradigan mantiqiy tushunchalar hisoblanadi. Jamiyatda ijtimoiy tengsizlik va turli tafovutlarni ayni inklyuzivlik jarayoni muvozanatga keltiradi. Shu jihatdan ushbu tadqiqot ishida ilgari surilgan fikr, ya'ni hech bir mamlakat ta'lim tizimida inklyuzivlikni ta'minlamay turib, bilim olish huquqlarini hamma uchun kafolatlay olmaydi. Davlat siyosiy tashkilot sifatida jamiyatga rahbarlik qilishi va ijtimoiy boshqaruvni amalga oshirishni hisobga olsak, inklyuzivlik davlat siyosatining eng muhim yo'nalishi hisoblanadi.

Ayni munosabatlar esa huquq normalari bilan tartibga solinadi. Ta'lim olish insonning uzviy huquqi ekanligidan kelib chiqqan holda fuqarolarning ijtimoiy holati turlicha ekanligini hisobga olsak, har qanday sharoitda ham ta'lim olish imkoniyatlari, xususan maxsus ta'lim ehtiyojiga ega kishilar uchun moslashtirilgan imkoniyatlari huquq asosida kafolatlanadi. Shuning uchun ham davlatning ijtimoiy tabiati huquqiy asoslar bilan mustahkamlanadi.

Tan olish kerakki, huquqiy demokratik mamlakatlar sharoitida barcha sohalar qatori ta'lim sohasi xususan, inklyuziv ta'limni rivojlantirishning huquqiy asoslari mustahkamlanmas ekan ta'lim tizimida qo'llaniladigan amaliyot va ilg'or tajribalar o'z samarasini bermasligi mumkin. Chunki sohadagi munosabatlarni tartibga solish va tizimli rivojlanish yo'nalishlarini belgilab beruvchi omil bu huquqiy omil hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining huquqiy tabiatiga ko'ra amalga oshiriladigan har qanday islohotlar, avvalo, qonun normalari bilan mustahkamlanadi. Birgina misol ta'limni rivojlantirishning konstitutsiyaviy huquqiy asoslari ham asosiy qonun darajasida e'tirof qilingan. Aniqroq qilib aytganda, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50-moddasiga ko'ra "Har kim ta'lim olish huquqiga ega. Davlat uzluksiz ta'lim tizimi, uning har xil turlari va shakllari, davlat va nodavlat ta'lim tashkilotlari rivojlanishini ta'minlaydi. Davlat maktabgacha ta'lim va tarbiyani rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratadi. Davlat bepul umumiy o'rta ta'lim va boshlang'ich professional ta'lim olishni kafolatlaydi. Umumiy o'rta ta'lim majburiydir. Maktabgacha ta'lim va tarbiya, umumiy o'rta ta'lim davlat nazoratidadir.

Ta'lim tashkilotlarida alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'lim va tarbiya ta'minlanadi." [3] Davlat ta'lim sohasida bajaradigan funksiyalarning qamrovi jihatdan kengligi va mazmunan boyligi bu uning progressiv ta'lim siyosatida ko'rinadi. Yuqorida keltirib o'tilgandek, uzluksiz ta'limning har xil turlarini tashkil etish va rivojlantirish masalasiga inklyuziv yondashuvni ko'rishimiz mumkin. Ya'ni qamrov jihatdan barcha masalalarni o'z ichiga oladigan ta'lim turlarini tashkil etish va takomillashtirishning huquqiy asoslari ham O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risidagi" qonunda mustahkamlab qo'yilgan. Ushbu qonunning 7-moddasiga ko'ra ta'lim turlari quyidagilardan iborat:

- maktabgacha ta'lim va tarbiya;
- umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim;
- professional ta'lim;
- oliy ta'lim;
- oliy ta'limdan keyingi ta'lim;

- kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;
- maktabdan tashqari ta'lim. [4]

Qonun hujjatlarida aks etgan ushbu normalarni amaliyotga tatbiq etish orqali ta'lim tizimi harakatga keltiriladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va "Ta'lim to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining ta'lim olish huquqlarining kafolatlanishi va uzluksiz ta'limni rivojlantirishga oid tahlil qilinayotgan mazkur normalarning ajralib turuvchi xususiyati shundaki, har bir insonning nafaqat bilim olish huquqlarini, balki ta'lim tizimini rivojlantirish orqali inson huquqlarini oliy darajada qadrlanishini anglatadi. Shuningdek asosiy qonunning 50-moddasida keltirib o'tilgan yana bir norma, ya'ni ta'lim olish shakllari har bir insonning imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda moslashtirilgan shart-sharoitlar yaratib berilishiga alohida e'tibor qaratilgan. Bu borada "Ta'lim to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 15-moddasiga ko'ra ta'lim olish shakllari quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olish (kunduzgi);
- ishlab chiqarishdan ajralmagan holda ta'lim olish (sirtqi, kechki, masofaviy); dual ta'lim;
- oilada ta'lim olish va mustaqil ta'lim olish;
- katta yoshdagilarni o'qitish va ularga ta'lim berish;
- inklyuziv ta'lim;
- eksternat tartibidagi ta'lim;
- mudofaa, xavfsizlik va huquqni muhofaza qilish faoliyati sohasida kadrlar tayyorlash.[5]

Ushbu qonun doirasida ta'lim oluvchilar uchun zarur shart-sharoitlarning huquqiy asoslari yaratilganligini va asosiy qonun, ya'ni O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilab qo'yilgan har kimning bilim olish huquqlari kafolatlanishi va davlat uzluksiz ta'limni rivojlantirishga oid normalarga mutanosibli va qonuniy jihatdan mantiqiy ketma ketlikni ifodalashini ko'rishimiz mumkin. Ta'limni barcha bosqichlari shakl va turlarini kompleks takomillashtirishning asosiy va to'g'ri yo'li bu inklyuziv yondashuv asosidadir. Chunki inklyuzivlik mazmunan umumiy qamrovni ifodalagan holda ta'lim sohasining har bir jihatiga manzilli yondashish manzarasini o'zida namoyon etadi. Inklyuziv ta'lim tizimini takomillashtirish ham murakkab ham samarali jarayon hisoblanadi. Murakkabligi bu ta'lim faoliyatining har bir jihatiga aniq va to'liq e'tibor qaratishini taqozo etsa, samaradorligi esa bu sohani barqaror tizimli rivojlanishidadir.

Ta'lim to'g'risidagi qonunning 20-moddasi Inklyuziv ta'lim alohida ta'lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda barcha ta'lim oluvchilar uchun ta'lim tashkilotlarida ta'lim olishga bo'lgan teng imkoniyatlarni ta'minlashga qaratilgan.

Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalar (shaxslar) uchun ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'lim tashkil etiladi.

Inklyuziv ta'limni tashkil etish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. [6]

Mazmunan shunday aytish mumkinki, ta'lim tizimida inklyuzivlik bu -fuqarolarning imkoniyatlardan kelib chiqqan holatda sifatli ta'lim olish imkoniyatlarining yaratilishidir. Shu o'rinda inklyuziv ta'limning muhimligi va uning ijtimoiy davlat sharoitidagi ahamiyatining yana bir ustunligini ta'kidlab o'tish joiz. Ma'lumki, muayyan nogironlik belgilari tufayli ayrim fuqarolar o'zlarini jamiyatdan ajralgan deb hisoblashib, o'zlarini o'zlari kamsitilgandek his

qilishadi. Aslini olib qaraganda bu toifadagi fuqarolar o'zlarini o'zlari kamsitishayotgan bo'lishadi. Chunki ularni jamiyatda hech kim faoliyatiga to'sqinlik qilmayotgan va kamsitmayotgan bo'ladi. Biroq muayyan nogironlik belgilari tufayli fuqarolarni ma'lum bir faoliyati bilan shug'ullanishini asossiz cheklashning yuridik javobgarligini kuchaytirish lozim. Lekin bugungi kunda muayyan xatti- harakatlarni amalga oshirishdan ma'no yo'q degan fuqarolar afsuski yetarlicha topiladi. Ushbu stereotip uzoq yillar davomida shakllangan. Buni birdaniga yo'qotishning iloji yo'q, lekin muammoning maqbul yechimi faqat inklyuziv ta'lim orqalidir. Ya'ni ta'lim olish orqali tafakkurning shakllanishi va fikrlashning o'zgarishi natijasida nogironlik belgilari agar mavjud bo'lsa, har bir insonning iste'dodini ro'yobga chiqarishga hech qanday to'g'anoqlik qilmasligini anglatadi. Shuning uchun ham inklyuziv ta'lim nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa yagona davlat ta'lim siyosatini amalga oshirishda inklyuziv ta'lim masalasiga yanada chuqurroq e'tibor qaratishini va ta'lim muassasalari faoliyatida inklyuziv ta'lim barqarorligini ta'minlash, eng asosiysi esa inklyuziv ta'lim sohasi boshqa sohalar qatori zamonaviy tendensiyalarga muvofiq muttasil takomillashtirilib borilishi kerak. Shiddat bilan o'zgarayotgan bugungi dunyo zamonaviy ilm-fan yutuqlari va innovatsion texnologiyalar tufayli yangicha qarashlar va imkoniyatlar vujudga kelmoqda. Tabiiyki, bu imkoniyatlardan birinchilar qatoridan foydalangan kishilar va ilg'or tajribalarni realizatsiya qilgan sohalar boshqa sohalarga qaraganda oldinda bo'ladi. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, inklyuziv ta'limni yanada takomillashtirib ijtimoiy davlat sharoitidagi ahamiyatini yanada oshiradi. Natijada jamiyatda inklyuziv ta'limga bo'lgan ehtiyojidan ko'ra qiziqish oshadi. O'z navbatida ehtiyojdan ko'ra qiziqishning oshishi sohaning rivojlanishini tezlashtiradi. Chunki sohaga yangilik olib kirish faqat bir yoqlama emas, balki umumiy tartibda yondashiladi. Tabiiyki, mas'uliyat va progressiv omillar bor joyda har qanday soha yuksaladi. Yana bir muhim masala inklyuziv ta'lim faqat maxsus ta'lim ehtiyojiga ega kishilar uchun ustuvor bo'lib qolmay, balki inklyuziv ta'lim bilan bog'liq faoliyatni amalga oshiruvchi subyektlar va idoralar zimmasiga ham yetarlicha mas'uliyat yuklaydi. Bu esa inklyuziv ta'lim sohasiga mas'ul bo'lgan kishilar va maxsus ta'lim beruvchi pedagoglarni o'z ustida yanada ishlashni taqozo etadi. Chunki inklyuziv ta'lim tizimida o'quvchi-talabalarning malakali kadr sifatida yetishishi ikki omilga bog'liq: 1. Ta'lim berish faoliyati bilan shug'ullanadigan malakali pedagog omili; 2. Ta'lim muassasasida yaratilishi lozim bo'lgan zarur shart-sharoit omili. Inklyuziv ta'lim o'quvchi-talabalarning ta'lim jarayonining markazida bo'lishini ta'minlaydi. Ya'ni asosiy e'tibor ta'lim oluvchilarning sifatli bilim olishi va zarur shart-sharoitga ega bo'lishiga qaratiladi. Inson qadri ustuvor jamiyat va xalqparvar davlat sifatida shakllanayotgan O'zbekistonda ta'lim bu inson kamolotining kaliti hisoblanadi. Shu bois har bir inson sifatli bilim olishini ta'minlash bu insonda insoniylikni yuksak qadrlashini anglatadi. Shu nuqtai nazardan inklyuziv ta'lim hech bir ta'lim oluvchini e'tibordan chetda qoldirmasligi bilan ahamiyatlidir. Jamiyatda muayyan tengsizliklar va turli tafovutlar, eng asosiysi dogmatik qarashlar va stereotiplarni bartaraf qilish uchun to'siqsiz muhit shakllanishi lozim. Bu esa fuqarolarni hamjihat, millatidan qat'iy nazar tinch va totuv yashashiga zamin yaratadi. Ya'ni guvohi bo'lishimiz mumkinki, inklyuziv ta'lim bu umumiy farovonlik va bag'rikenglikni ifodalovchi fundamental mazmun-mohiyatga ega bo'lib teng huquqli munosabatlarni qaror toptiradi. Qaysiki, jamiyatda imkoniyati cheklangan fuqarolarga yoki boshqa ijtimoiy himoyaga muhtoj kishilar uchun zarur shart-sharoit yaratilgan bo'lsa, demak o'sha jamiyatda hamma uchun imkoniyatlar yaratilgan bo'ladi. Chunki jamiyatning muhofazalanadigan ijtimoiy qatlami muayyan huquqlardan foydalanishi va xatti-

harakatlarini amalga oshirish imkoniyatlari shu jamiyatning boshqa a'zolarining imkoniyatlari bilan tenglashtiriladi. Muvozanatli ijtimoiy siyosatning natijasi bu har bir insonning huquq va qobiliyatlarini hurmat qilish, ularni amalga oshirish uchun imkoniyatlar yaratilishida ko'rinadi. Bu esa jamiyatda ijtimoiy farovonlikni oshishi davlatning ijtimoiy davlat sifatida barqaror siyosat yuritishidan dalolat beradi. Ayni masalalar tahlilidan ko'rishimiz mumkinki, inklyuziv ta'lim bu ijtimoiy davlat sharoitida yuksak ahamiyatga ega bo'lib, u jamiyat hayotida turli tengsizlik va nomutanosibliklarni bartaraf qilish uchun ijobiy yechim bo'la oladi. Hayot suratlari tezlashayotgan bugungi davrda zamonaviy transformatsiya va tendensiyalar hech bir sohaga ta'sir ko'rsatmasdan qolmayapti. Shu jumladan, inklyuziv ta'limni takomillashtirib borish sohadagi muayyan muammolarni bartaraf qilish bilan bir qatorda sohaga yangi nou-haularni olib kirishni taqozo etadi. Avvalo, ta'limda inklyuzivlikni ta'minlash bo'yicha asosiy fanlarni rivojlantirish va ayni fanlar bo'yicha malakali kadrlarni tayyorlashlarga alohida e'tibor qaratish lozim. Misol uchun eshitish qobiliyati zaif bolalarni rivojlantirish, o'qitish va tarbiyalash masalalarini o'rganuvchi surdopedagogika va surdopsixologiya. Aqli zaif bolalarni rivojlantirish, o'qitish va tarbiyalash masalalarini o'rganuvchi oligofrenopedagogika va oligofrenopsixologiya, ko'rish qobiliyati buzilgan bolalarni rivojlantirish, o'qitish va tarbiyalashni o'rganuvchi tiflopedagogika va tiflopsixologiya. Korreksion pedagogika tarkibiga kiruvchi ushbu pedagogik tarmoqlar muayyan nuqsoni bor bo'lgan kishilarga alohida yondashuv asosida ularni jamiyatga integratsiyalaydi. Shu jihatdan ushbu masalaga chuqur va alohida yondashishi lozim. Shuningdek, inklyuziv ta'limni rivojlantirish uchun an'anaviy ta'lim menejmenti o'rniga zamonaviy inklyuziv ta'lim menejmentiga alohida urg'u qaratish zarur. Inklyuziv ta'lim menejmenti bu ta'lim muassasalari faoliyatini tashkil etish, boshqarish, nazorat qilish va istiqboliga doir masalalarni ayni inklyuzivlik asosida yondashishdir. Zamonaviy inklyuziv ta'lim menejmenti an'anaviy ta'lim menejmentidan chuqur va universal ahamiyatga ega ekanligi bilan farqlanib, nisbatan yangi mavjud vaziyatdan kelib chiqqan holda inklyuziv ta'limni rivojlantirishga qaratilgan boshqaruv faoliyati hisoblanadi. Yuqorida mavjud muammolarga qarshi kurashadigan pedagogika tarkibidagi pedagogik tarmoqlarni alohida ko'rsatib o'tdik. O'z navbatida o'z sohasini rivojlantirish bu faqat sohani muammolardan holi qilish bilan erishib bo'lmaydi. Sohani rivojlantirish uchun yangicha qarash va amaliyotlar ham zarur bo'ladi. Bu borada ta'lim tizimining muhim qismi bo'lgan pedagogik fanlar, ya'ni pedagogik innovatika, pedagogik innovatsiyalarni yuzaga kelishi va rivojlanish qonuniyatini o'rganadi, pedagogik aksiologiya ta'lim oluvchilar va ta'limni qadriyat deb e'tirof etgan holda ta'limiy qadriyatlarni o'rganadi. Bundan anglash mumkinki, inklyuziv ta'limni rivojlantirish bu ta'lim beruvchilar ta'lim oluvchilar va ta'lim shart-sharoitlari bilan bog'liq barcha jarayonlarni inklyuziv progressiv asosda qamrab oladi. Ta'limda inklyuzivlikni ta'minlashdan asosiy maqsad avvalo barcha ta'lim oluvchilarning imkoniyatlarini bir xillashtirish, undan foydalanish esa ta'lim oluvchilarning faqat o'ziga bog'liqdir. Bugungi kunda jahonning yetakchi mamlakatlarining ijtimoiy rivojlanishi zahirida jamiyatning ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamining haq-huquqlarini yuksak darajada himoya qilishi mujassamdir. Ijtimoiy davlat sharoitida imkoniyati cheklangan fuqarolar umummajburiy ta'lim bilan cheklanib qolmay, balki barcha darajadagi ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Chunki ijtimoiy davlat va inklyuziv ta'lim tushunchalarning asosiy mazmun-mohiyati bir inson uchun yaratilishi mumkin bo'lgan imkoniyatlarning barcha uchun yaratilishidir. Mamlakatimizda nogironligi bor shaxslar ta'limning barcha bosqichlarida bilim olishi, jamiyat va davlat hayotida faol ishtirok etishi

uchun zarur shart-sharoitlar yaratish qonunchilikda alohida belgilab qo'yilgan. Bu borada 2020-yil 15-oktyabrda qabul qilingan "Nogironligi bor bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni ushbu fikrimizning yaqqol huquqiy asosi bo'la oladi. Qonunning 38-moddasiga ko'ra "Nogironligi bo'lgan shaxslar barcha darajalardagi ta'lim tashkilotlarida ta'lim olish va o'z qobiliyatini yanada to'liqroq rivojlantirish uchun butun umri davomida ta'lim olish hamda jamiyat va davlat hayotida faol ishtirok etish huquqiga ega. Davlat nogironligi bo'lgan shaxslarning inklyuziv ta'limini rivojlantirishni, ularning ta'lim olishi va kasbiy tayyorgarlikdan, qayta tayyorlashdan va malaka oshirishdan o'tishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratilishini kafolatlaydi." [7]

Qonunchilikda aks etgan normalar muayyan huquq va imkoniyatlarni nazariy jihatdan mavjudligini ko'rsatadi. Ma'lumki, huquqiy-demokratik davlatlarda har bir masalaning dastlab nazariy-huquqiy asoslari yaratiladi. Jumladan muayyan tadqiqot ishlaridan olingan natijalar avvalo nazariy jihatdan bayon qilinadi, so'ngra huquqiy jihatdan tartibga solinadi. Ya'ni har bir masala nazariy-huquqiy jihatdan tartibga solinganidan keyin amalga oshirish imkoniyatlari yaratiladi. Bundan ko'rishimiz mumkinki, ta'limda inklyuzivlikni ta'minlash bo'yicha bir qator izlanishlar undan olingan natijalar asosida huquqiy jihatdan mustahkamlanadi. Shakllangan qonunchilik bazasi asosida ta'limda inklyuzivlikni ta'minlash nazariyadan amaliyotga ko'chadi. Bundan shuni tushunish mumkinki, inklyuziv ta'limni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish lozim. Chunki inklyuzivlik jamiyatda sog'lom ijtimoiy ma'naviy muhit va barqaror huquqiy munosabatlarni shakllanishiga zamin yaratadi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoevning "Yangi O'zbekiston strategiyasi" asarlarining "Kuchli ijtimoiy siyosat: mohiyat va imkoniyatlar" nomli qismida quyidagi fikr keltirilgan: "Yangi O'zbekistonni o'z hayotidan rozi, baxtli insonlar mamlakatiga, har tomonlama rivojlangan ijtimoiy makonga aylantirish ushbu yo'nalishdagi islohotlarimizning asosiy maqsadidir" [8]. Mazmunan shuni aytish mumkinki, inklyuziv jamiyat barpo qilish yo'lida ijtimoiy makon yaratish va uning huquqiy asoslarini mustahkamlash dolzarb ahamiyatga ega hisoblanadi. Chunki ijtimoiy makon bu avvalo holatidan qat'i nazar barcha fuqarolarni erkin harakatlanishi va munosib turmush sifatiga ega bo'lishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Jamiyat va davlat hayotining barcha sohalarida inklyuzivlik va ijtimoiy tamoyillarni qaror toptirish bu to'siqsiz muhit shakllanishiga xizmat qiladi. Aynan ushbu to'siqsiz muhitni avvalo ta'lim muassasalarida ta'minlanishi barcha ta'lim beruvchilar va ta'lim oluvchilar uchun erkin harakatlanish imkoniyatini yaratadi. Bu esa ta'lim funksiyasini amalga oshiradigan subyektlar va ta'lim faoliyati bilan shug'ullanadigan yuridik shaxslar oldiga ijtimoiy huquqiy ahamiyatga ega bo'lgan vazifalarni qo'yadi. Inklyuziv ta'lim va boshqa ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan islohotlar yangilanayotgan O'zbekiston taraqqiyotida izchillik bilan amalga oshirilmoqda. Xususan inklyuziv ta'lim sohasini rivojlantirishga qaratilgan bir qator qonunchilik hujjatlari qabul qilindi. Jumladan, "Ta'lim to'g'risidagi" O'zbekiston Respublikasi qonuni [9], "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi qonuni [10] shuningdek, "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni [11], "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori [12], "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori [13], "Alohida ta'lim

ehtiyojlari bo'lgan bolalarning ta'lim olishlarini tashkil etish va ularni reabilitatsiya qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori [14].

Xulosa. Ko'rsatib o'tilgan yuqoridagi normativ huquqiy hujjatlar O'zbekiston Respublikasida ta'limda inklyuzivlikni ta'minlash va rivojlantirish bo'yicha zarur tashkiliy va me'yoriy-huquqiy bazaga ega ekanligini ko'rsatadi. Qonunchilik hujjatlari inklyuziv ta'limni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi, bu esa barcha ta'lim oluvchilarning qobiliyati, kelib chiqishi yoki nogironlik belgilaridan qat'i nazar, sifatli ta'lim olishdan teng foydalanish imkoniyatini ta'minlaydi. U tenglikni ta'minlovchi, huquqlarni himoya qiluvchi va ta'lim muassasalari uchun javobgarlikni yaratuvchi va ijtimoiy mas'uliyatini kuchaytiruvchi qonunchilik asoslari, siyosati va yo'riqnomalarini belgilaydi. Bu borada qonunchilik hujjatlarini inklyuziv ta'lim tizimini takomillashtirishga qo'shgan hissasi natijasida quyidagilarni keltirib o'tish mumkin: 1. Ta'lim olish huquqini ta'minlash; 2. Diskriminatsiyaga barham berish; 3. Ijtimoiy integratsiyalash uchun huquqiy asoslarni mustahkamlash; 4. Ta'lim olish muassasalarining ijtimoiy mas'uliyatini oshirish; 5. O'qituvchilar malakasini oshirish va o'quv dasturlarini inklyuziv standartlarga moslashtirish.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Shavkat Mirziyoev. Yangi O'zbekiston strategiyasi - Toshkent. "O'zbekiston", 2021. –B 224.
2. U.Bo'tayev, N.Latipova, A.Abdulxalilov, N.Saidova. Oliy o'quv yurtlarida "To'siqsiz muhitni" ta'minlash jarayonlarining metodik asoslari, Toshkent-2022. 21-22 b.
3. Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, "Adolat" milliy huququ axborot markazi Toshkent-2023.- 24 b.
4. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 23.09.2020-yildagi O'RQ-637-son. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari milliy bazasining rasmiy veb-sayti: <https://lex.uz/docs/-5013007>
5. O'zbekiston Respublikasining 15.10.2020-yildagi O'RQ-641-son "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi qonuni. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari milliy bazasining rasmiy veb-sayti: <https://lex.uz/docs/-5049511>
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 29.04.2019 yildagi PF-5712-son. "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari milliy bazasining rasmiy veb-sayti: <https://lex.uz/docs/-4312785>
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 13.10.2020-yildagi PQ-4860-son. "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari milliy bazasining rasmiy veb-sayti: <https://lex.uz/docs/-5044711>
8. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 12.10.2021-yildagi 638-son. "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari milliy bazasining rasmiy veb-sayti: <https://lex.uz/docs/-5679836>
9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 25.01.2024-yildagi 46-son. "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning ta'lim olishlarini tashkil etish va ularni reabilitatsiya qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston

Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari milliy bazasining rasmiy veb-sayti: <https://lex.uz/docs/-6779571>

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

STRENGTHENING THE UN HUMAN RIGHTS TREATY BODY SYSTEM

Karimov Bekmurodjon Anvarjonovich

Academy of Law Enforcement Agencies of the Republic of Uzbekistan

Master's student specializing in "International Human Rights Law",

Abstract. This article analyzes the development, current state, and future prospects of the United Nations (UN) human rights treaty body system. It examines the system's growth since 1969, its significant role in human rights protection, and the challenges arising from its expansion over the past decade. Additionally, the reform process initiated under General Assembly resolution 68/268 and its outcomes, issues with states' compliance with reporting obligations, and proposals for strengthening the system are discussed. Special emphasis is placed on the importance of the 2020 review process and the role of academic research in reforming the system. In conclusion, the necessity of incremental reforms and global assessment for the future of the treaty body system is highlighted.

Keywords: UN, human rights, treaty bodies, resolution, OHCHR, General Assembly.

BMT INSON HUQUQLARI BO'YICHA SHARTNOMAVIY ORGANLARI TIZIMINI KUCHAYTIRISH

Karimov Bekmurodjon Anvarjonovich

O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi

"Inson huquqlariga oid xalqaro huquq" mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqola Birlashgan Millatlar Tashkilotining (BMT) inson huquqlari bo'yicha shartnomaviy organlari tizimining rivojlanishi, hozirgi holati va kelajakdagi istiqbollari tahlil qiladi. Maqolada tizimning 1969-yildan beri o'sishi, uning inson huquqlari himoyasidagi muhim roli, shuningdek, so'nggi o'n yillikdagi kengayishi natijasida yuzaga kelgan qiyinchiliklar ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, 68/268-sonli Bosh Assambleya rezolyutsiyasi asosida amalga oshirilgan islohotlar jarayoni va uning natijalari, davlatlarning hisobot berish majburiyatlaridagi muammolar hamda tizimni mustahkamlash bo'yicha takliflar muhokama qilinadi. Maqolada 2020-yilgi ko'rib chiqish jarayonining ahamiyati va akademik tadqiqotlarning tizimni isloh qilishdagi o'rni alohida ta'kidlanadi. Xulosa sifatida, shartnoma organlari tizimining kelajagi uchun bosqichma-bosqich islohotlar va global baholashning muhimligi urg'ulanadi.

Kalit so'zlar: BMT, inson huquqlari, Shartnomaviy organlar, rezolyutsiya, OHCHR, Bosh assambleya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N65>

Kirish. Birlashgan Millatlar Tashkilotining inson huquqlari bo'yicha shartnomaviy organlari (treaty bodies) deb ataladigan tuzilmalar xalqaro inson huquqlari shartnomalarining amalga oshirilishini nazorat qilish va davlatlarning ushbu shartnomalarga rioya qilishini monitoring qilish uchun tashkil etilgan mustaqil ekspertlar guruhlaridir. Hozirgi kunda BMT tizimida 10 ta asosiy shartnomaviy organ mavjud bo'lib, ular har biri o'ziga xos inson huquqlari shartnomasiga asoslanadi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining inson huquqlari bo'yicha shartnomaviy organlari tizimi BMTning asosiy tayanchlaridan biri bo'lib, "Inson huquqlari uchun global kurash tarixidagi eng buyuk yutuqlardan biri" [1] hisoblanadi. Ushbu mustaqil ekspert mexanizmi

huquqiy majburiyatlarni anglatuvchi inson huquqlari normalari orqali ifodalangan universal qadriyatlarining gvardiyanidir. Garchi u normativ asosga ega bo'lsa-da, ayniqsa mustaqilligi kabi konstitutiv parametrlar tufayli, shartnoma organlari tizimi statik institut emas. U besh o'n yil davomida rivojlanib, doimiy harakatchan rejimda inson huquqlari bilan bog'liq ko'plab muammolarga qarshi kurashdi.

BMT inson huquqlari shartnoma organlari tizimi dastlab yagona global nuqtai nazar asosida shakllantirilmagan. Uning tarixiy rivoji, asosan, butun dunyo bo'ylab inson huquqlari harakati tomonidan ifodalangan ijtimoiy talab va davlatlarning inson huquqlarini himoya qilishning muayyan sohalaridagi ko'p tomonlama hamkorligi o'rtasidagi dinamik va bosqichma-bosqich o'zaro ta'sirni aks ettiradi. Darhaqiqat, normalar ijtimoiy talab, aniq mazmun va monitoring mexanizmlari o'rtasidagi faol aloqa natijasida shakllanadi. Inson huquqlari normalariga rioya qilishni nazorat qiluvchi xalqaro ekspert organlar o'z institutsional yo'llarini turli qiyinchiliklar va o'zgarishlarga moslashuv rejimida olib boradilar. Alohida shartnomalarni ishlab chiqish bosqichidan 2014-yil aprelida Bosh Assambleyaning 68/268-sonli "Inson huquqlari bo'yicha shartnomaviy organlari tizimini kuchaytirish va samaradorligini oshirish" to'g'risidagi rezolyutsiyasida "shartnomaviy organlari tizimi" tushunchasining rasman tan olinishigacha bo'lgan davr yarim asrni qamrab oladi.[2] Ushbu tushunchaning qo'shilgan qiymati Vena Deklaratsiyasi va Harakat Dasturida mustahkamlangan "barcha inson huquqlarining daxlsizligi" tamoyilini amalga oshirishga xizmat qiladi.

2016-yil ICERD (Irqiyl Kamsitishning Barcha Shakllarini Yo'q Qilish to'g'risidagi Xalqaro Konvensiya) va ikkita inson huquqlari bo'yicha pakt (Fuqarolik va Siyosiy Huquqlar hamda Iqtisodiy, Ijtimoiy va Madaniy Huquqlar bo'yicha Paktlar)ning 50 yilligini nishonlaydi. Inson huquqlarini himoya qilish arxitekturasining bunday muhim bosqichi shartnomaviy organlari tizimining yutuqlari va ularga qarata turgan muammolar haqida mulohaza yuritish imkoniyatini beradi. Biz bu mavzuni 2009-yilda Inson Huquqlari Bo'yicha Oliy Komissarlik Idorasi (OHCHR) tomonidan boshlangan va 2014-yilda Bosh Assambleyaning 68/268-sonli rezolyutsiyasining [3] qabul qilinishi bilan yakunlangan shartnomaviy organlarini kuchaytirish jarayoni tahlili orqali ko'rib chiqamiz. Rezolyutsiyaning oxirgi bandida shartnomaviy organlari tizimining holati 2020-yilda, ya'ni 6 yil ichida qayta ko'rib chiqilishi talab qilinadi. 2014–2020-yillardagi o'tish davri ikki parallel yo'nalish bilan ajralib turadi: bir tomondan, shartnoma organlarini kuchaytirish rezolyutsiyasini amalga oshirish va BMT Bosh kotibi tomonidan har ikki yilda bir marta hisobot taqdim etish; ikkinchi tomondan, 2020-yilda yangi hukumatlararo jarayon oldidan shartnomaviy organlari tizimining kelajagi haqida yangicha fikrlashni rag'batlantirishga qaratilgan tashabbuslarning paydo bo'lishi.

Ushbu rivojlanish va jarayonlar inson huquqlari harakatiga siyosiy bahslarning ta'sirini pasaytiradigan ikkita tendensiya fonida ro'y beradi: milliy, mintaqaviy va xalqaro miqyosdagi inson huquqlari arxitekturasining mustaqil komponentlarining kengayishi va ularning empirik (tajribaga asoslangan) progressiv rivojlanishi. [4] Inson huquqlarini monitoring qilish mexanizmlarining chidamliligi ularning roliga bo'lgan haqiqiy ijtimoiy ehtiyoj va xalqlarning ichki hamda global miqyosda ovozining kuchayishi bilan bog'liq. Inson huquqlari mexanizmlarining kelajagi, ularning siyosatdan ustun turish va davlatlar hamda boshqa manfaatdor tomonlar uchun qo'shimcha qiymat yaratish qobiliyatiga bog'liq. Bunday qo'shimcha qiymatning huquqiy va axloqiy og'irligi inson huquqlari mexanizmlarining bilim va xolislikdan iborat ikkita qalqonidan kelib chiqadi.

Muhokama. Hozirgi kunda BMT tizimida 10 ta asosiy shartnomaviy organ mavjud bo'lib, bu organlarning har biri o'ziga xos sohada inson huquqlarini himoya qilishga xizmat qilib, BMTning global huquqiy tizimida muhim o'rin tutadi. Ularning mustaqilligi, xolisligi va davlatlar bilan hamkorligi inson huquqlari standartlarini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Inson huquqlari bo'yicha qo'mitasi (Human Rights Committee — HRC) 1966-yilda qabul qilingan Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktga asoslanadi. Bu organ dunyo bo'ylab hayot huquqi, so'z erkinligi, adolatli sudlov kabi fundamental fuqarolik va siyosiy huquqlarni himoya qilishga mas'ul bo'lib, 18 nafar mustaqil ekspertdan iborat. U davlatlarning davriy hisobotlarini sinchkovlik bilan ko'rib chiqadi, agar davlat Fakultativ protokolni qabul qilgan bo'lsa, shaxsiy shikoyatlarni qabul qiladi va shartnoma normalarini talqin qiluvchi umumiy sharhlarni nashr etadi. Bu qo'mita inson huquqlari tizimida alohida o'rin tutadi, chunki u shaxslar uchun xalqaro darajada adolat izlash imkonini beradi. Ayniqsa, milliy sud tizimlari yetarli yordam bera olmagan hollarda, uning shikoyat mexanizmi muhim qutqaruvchi halqa bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, qo'mitaning umumiy sharhlari davlatlarga o'z qonunchiliklarini shartnoma talablariga moslashtirishda yo'l-yo'riq bo'lib, global huquqiy amaliyotni shakllantirishda katta rol o'ynaydi.

1966-yilda qabul qilingan *Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktga asoslangan Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar bo'yicha qo'mita (Committee on Economic, Social and Cultural Rights — CESCR)* qo'mita ta'lim, sog'liqni saqlash, mehnat huquqlari kabi hayotiy huquqlarni himoya qilishga qaratilgan. 18 nafar ekspertdan iborat bo'lib, u davlatlarning ushbu sohalaridagi majburiyatlarini bajarishini monitoring qiladi, davriy hisobotlarni ko'rib chiqadi va umumiy sharhlar orqali huquqlarni talqin qiladi. Ushbu qo'mita ijtimoiy adolatni ta'minlashda muhim o'rin tutadi, chunki u fuqarolik va siyosiy huquqlardan farqli o'laroq, ijtimoiy farovonlikka qaratilgan huquqlarni himoya qiladi. Uning faoliyati davlatlarni nafaqat qonuniy majburiyatlarni bajarishga, balki o'z fuqarolarining hayot sifatini yaxshilashga undaydi. Garchi shaxsiy shikoyat mexanizmi faqat Fakultativ protokol qabul qilingan davlatlarda ishlay olsa-da, qo'mitaning maslahatlari global miqyosda ijtimoiy siyosatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

1965-yilda qabul qilingan Irqiy kamsitishning barcha shakllarini yo'q qilish to'g'risidagi xalqaro konvensiya asosida tashkil etilgan *Irqiy kamsitishning barcha shakllarini yo'q qilish bo'yicha qo'mita (Committee on the Elimination of Racial Discrimination — CERD)* irqiylik asosidagi har qanday kamsitishga qarshi kurashadi. 18 nafar ekspertdan iborat bo'lib, u davlat hisobotlarini ko'rib chiqish, shaxsiy shikoyatlarni qabul qilish va hatto davlatlararo nizolarni hal qilish kabi keng vakolatlarga ega. Ushbu qo'mita insoniyatning eng og'riqli muammolaridan biri – irqiylik tengsizlikka qarshi kurashda muhim rol o'ynaydi. Uning faoliyati nafaqat davlatlarni huquqiy majburiyatlarni bajarishga undaydi, balki jamiyatlarda tenglik va adolatni targ'ib qilishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, CERDning shaxsiy shikoyat mexanizmi jabrlanuvchilarga o'z huquqlarini himoya qilish uchun xalqaro platforma taqdim etadi, bu esa uni nafaqat nazorat organi, balki amaliy yechimlar manbai sifatida ham ko'rsatadi.

1979 yilda qabul qilingan Ayollarga nisbatan kamsitishning barcha shakllarini yo'q qilish to'g'risidagi konvensiya asosida faoliyat yurituvchi *Ayollarga nisbatan kamsitishning barcha shakllarini yo'q qilish bo'yicha qo'mita (Committee on the Elimination of Discrimination against Women — CEDAW)* gender tengligini ta'minlash va ayollarga qarshi kamsitishni bartaraf etishga qaratilgan. 23 nafar ekspertdan iborat bo'lib, u davlat hisobotlarini ko'rib

chiqadi va Fakultativ protokol asosida shaxsiy shikoyatlarni qabul qiladi. CEDAW dunyodagi ayollar huquqlari harakatining muhim tayanchi hisoblanadi. Uning faoliyati nafaqat qonuniy tenglikni ta'minlashga, balki ijtimoiy va madaniy stereotiplarni yo'q qilishga qaratilgan. Qo'mitaning maslahatlari va qarorlari davlatlarni ayollar huquqlarini himoya qilishda faolroq bo'lishga undab, global miqyosda gender adolatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

1984-yilda qabul qilingan Qiynoq va boshqa shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala yoki jazo turlariga qarshi konvensiya asosida tashkil etilgan *Qiynoqlarga qarshi qo'mita (Committee against Torture — CAT)* qiynoqlar va shafqatsiz muomalalarni oldini olishga xizmat qiladi. 10 nafar ekspertdan iborat bo'lib, u davlat hisobotlarini ko'rib chiqadi, shaxsiy shikoyatlarni qabul qiladi va maxfiy tekshiruvlar o'tkazadi. Ushbu qo'mita inson qadr-qimmatini himoya qilishda muhim rol o'ynaydi. Uning davlatlar bilan ishlashi nafaqat qiynoqlarni bartaraf etishga, balki huquqni muhofaza qilish tizimlarini isloh qilishga yordam beradi. Maxfiy tekshiruv mexanizmi esa uni boshqa organlardan ajratib turadi, chunki bu davlatlarning ichki holatini bevosita kuzatish imkonini beradi.

1989 yilda qabul qilingan Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiya asosida faoliyat yurituvchi *Bolalar huquqlari bo'yicha qo'mita (Committee on the Rights of the Child — CRC)* bolalar huquqlarini himoya qilishga qaratilgan. 18 nafar ekspertdan iborat bo'lib, u davlat hisobotlarini ko'rib chiqadi va fakultativ protokollar asosida shaxsiy shikoyatlarni qabul qiladi. Ushbu qo'mita bolalarni himoya qilishda global standartlarni o'rnatadi. Uning faoliyati nafaqat davlatlarni bolalar huquqlarini hurmat qilishga undaydi, balki ta'lim, sog'liqni saqlash va zo'ravonlikdan himoya kabi masalalarda amaliy yechimlar taklif qiladi. CRCning keng qamrovli yondashuvi uni eng muhim shartnomaviy organlardan biriga aylantiradi.

2006-yilda qabul qilingan Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiya asosida tashkil etilgan *Nogironlar huquqlari bo'yicha qo'mita (Committee on the Rights of Persons with Disabilities — CRPD)* nogironlar huquqlarini himoya qilish va ularning tengligini ta'minlashga xizmat qiladi. 18 nafar ekspertdan iborat bo'lib, u davlat hisobotlarini ko'rib chiqadi va shaxsiy shikoyatlarni qabul qiladi. Ushbu qo'mita nogironlarni jamiyatga integratsiya qilishda muhim o'rin tutadi. Uning faoliyati davlatlarni nafaqat qonuniy tenglikni ta'minlashga, balki infratuzilma va xizmatlarni nogironlar uchun qulay qilishga undaydi, bu esa inkluziv jamiyat qurishda katta ahamiyatga ega.

2006-yilda qabul qilingan Barcha shaxslarni majburiy g'oyib bo'lishlardan himoya qilish to'g'risidagi xalqaro konvensiya asosida faoliyat yurituvchi *Majburiy g'oyib bo'lishlarga qarshi qo'mita (Committee on Enforced Disappearances — CED)* majburiy g'oyib bo'lishlarni oldini olishga qaratilgan. 10 nafar ekspertdan iborat bo'lib, u davlat hisobotlarini ko'rib chiqadi va shaxsiy shikoyatlarni qabul qiladi. Ushbu qo'mita inson huquqlari buzilishining eng og'ir shakllaridan biriga qarshi kurashadi. Uning faoliyati nafaqat jabrlanuvchilarni himoya qilishga, balki davlatlarni bunday jinoyatlarni tekshirish va javobgarlarni jazolashga undashga xizmat qiladi.

1990-yilda qabul qilingan Migrant ishchilar va ularning oila a'zolari huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi xalqaro konvensiya asosida tashkil etilgan *Migrant ishchilar huquqlari bo'yicha qo'mita (Committee on Migrant Workers — CMW)* migrantlar huquqlarini himoya qiladi. 14 nafar ekspertdan iborat bo'lib, u davlat hisobotlarini ko'rib chiqadi va shaxsiy shikoyatlarni qabul qiladi. Ushbu qo'mita global migratsiya jarayonlarida muhim rol o'ynaydi.

Uning faoliyati migrantlarni ekspluatatsiyadan himoya qilish va ularning mehnat huquqlarini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarda katta ahamiyatga ega.

2002-yilda qabul qilingan Qiynoqlarga qarshi konvensiyaning Fakultativ protokoli asosida faoliyat yurituvchi *Qiynoqlarga qarshi sub-qo'mita (Subcommittee on Prevention of Torture — SPT)* qiynoqlarni oldini olishga xizmat qiladi. 25 nafar ekspertdan iborat bo'lib, u davlatlarga tashrif buyuradi va milliy oldini olish mexanizmlarini qo'llab-quvvatlaydi. Ushbu organ o'zining faol yondashuvi bilan ajralib turadi, chunki u nafaqat hisobotlarni ko'rib chiqadi, balki ozodlikdan mahrum qilingan joylarni bevosita tekshiradi. Uning faoliyati davlatlarni qiynoqlarni oldini olishda faolroq bo'lishga undab, global miqyosda inson qadr-qimmatini himoya qilishga xizmat qiladi.

Shartnomaviy organlar tizimi istiqbolini optimallashtirish

O'nta shartnoma organi inson huquqlari shartnomalari tomonidan belgilangan huquqiy normalarning himoyachilaridir. Ular sud organlari emas, lekin ko'pincha "yarmi sud" (kvazi-sud) deb hisoblanadi. Shartnoma organlarining aniq huquqiy tabiatiga qaramay, ularning milliy darajadagi siyosatga ta'siri katta potensialga ega. Dunyo miqyosida to'plangan tajriba va davlatlarning inson huquqlari majburiyatlarini bajarishini mustaqil baholash orqali ular deyarli barcha boshqaruv sohalarida inson huquqlari standartlarini huquq asosida amalga oshirish bo'yicha yetakchi ko'rsatmalar beradi. Davlatlarning hisobotlarni davriy taqdim etishi va shartnomalarni amalga oshirish bo'yicha yangilangan tavsiyalar inson huquqlarini dunyo bo'ylab asta-sekin va barqaror tarzda himoya qilish imkonini beradi. Shartnoma organlarining ikkinchi asosiy vazifasi—individual shikoyatlar tizimi orqali inson huquqlari buzilgan jabrlangan shaxslar to'g'ridan-to'g'ri shartnoma organlariga murojaat qilib, adolat va qonuniylik talab qilishi mumkin. Bunday qarorlar milliy sud amaliyotidan xalqaro huquqqa qadar qimmatli yurisprudensiya yaratadi. Uchinchi muhim vazifa—shartnoma organlarining individual ishlar bo'yicha qarorlari, umumiy sharhlari va milliy sudlarning qarorlariga ta'siri orqali inson huquqlari huquqining progressiv rivojlanishiga hissa qo'shishdir.

Agar Inson Huquqlari Bo'yicha Oliy Komissarlik Idorasi (OHCHR) tomonidan resurslar va professional yordam ta'minlansa, shartnoma organlari tizimi o'z vazifasini samarali bajarishi mumkin. Tizimni yaratuvchi va uning natijalaridan foydalanuvchi davlatlar uning potensialini to'liq ro'yobga chiqarish uchun asosiy mas'uliyatni o'z zimmlariga olishlari kerak. Davriy hisobot berish funksiyasi davlatlarga uch qirrali foyda keltiradi: (1) qonunlar, siyosat va dasturlarni inson huquqlari nuqtai nazaridan muntazam ravishda o'zini-o'zi baholash; (2) davlat hisobotlarini tayyorlashda fuqarolik jamiyati bilan dialogni rivojlantiruvchi milliy ishtirokchi jarayon; (3) dunyoning turli huquqiy maktablari va mintaqaviy tajribalarini aks ettiruvchi ekspert organlarning tavsiyalaridan foydalanish imkoniyati. Bularning barchasi inson huquqlarini boshqaruv markaziga qo'yishga xizmat qiladi. Shartnoma organlarining hisobot jarayoni va keyingi monitoring funksiyasi dunyodagi barcha huquq egalarini bilim asosida himoya qilishning muhim elementi hisoblanadi.

Shartnoma organlarining mustaqilligi ularning barcha mamlakatlar va inson huquqlariga nisbatan xolis yondashuvini ta'minlaydi. Ular kollektiv tabiati tufayli siyosatlashtirilish xavfidan himoyalangan. Shartnoma organlarining tavsiyalari aniq va yuqori sifatli bo'lishi kerak — bu ularning milliy darajada o'zgarishlarni rag'batlantirish uchun barcha manfaatdor tomonlar tomonidan samarali ishlatilishi uchun muhim shartdir.

Shartnoma organlarining oldini olish roli muvaffaqiyatli bo'lishi uchun davlatlar ularning tavsiyalarini amalga oshirishi lozim. [5] Bu inson huquqlari buzilishlarining oldini olishga imkon beradi. Shartnoma organlarining yurisprudensiyasi milliy va xalqaro sudlarga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, ularning natijalari fuqarolik jamiyati va milliy inson huquqlari institutlari uchun muhim platforma vazifasini o'taydi. Texnologiyalar, ayniqsa kommunikatsiya sohasidagi yutuqlar, fuqarolik jamiyati va shaxslarning BMT inson huquqlari tizimi bilan bevosita aloqada ishtirok etish imkoniyatini kengaytiradi.

Davlatlar va shartnoma organlarining inson huquqlari shartnomalarining maqsad va obyektlarini mazmunli tarzda amalga oshirishi uchun quyidagi obyektiv talablar bajarilishi zarur: Shartnoma organlari tizimi orqali tekshiruvdan samarali foydalanish uchun quyidagi shartlar muhimdir: 1) Resurslarning yetarli miqdori – davlatlar hisobotlari va individual shikoyatlarni vaqtida ko'rib chiqish imkonini beruvchi moliyaviy va texnik resurslar; 2) Tizimning barcha manfaatdor tomonlar uchun ochiqligi – ayniqsa fuqarolik jamiyati ishtirokini ta'minlash, shartnoma organlari a'zolari va davlat delegatsiyalari o'rtasida yetarli ma'lumot asosida faol muloqot yaratish; 3) Davlatning barqaror mexanizmlari – hisobot tayyorlash va keyingi monitoringni amalga oshirish uchun institutsional va kompetent tizimlar, ayniqsa hisobot topshirish majburiyatining davriy tabiati hisobga olinsa. Bundan tashqari, ekspertlarni nomzod qilib ko'rsatish va saylash jarayoni gender, geografik va bilimlar xilma-xilligini ta'minlashi lozim. Bu shartnoma organlari tizimiga a'zolikning davlatlar bilan vakillik asosida ishonchli muloqot o'rnatishiga imkon beradi. Shartnoma organlari tizimining kollegial tabiati, davlatlar tomonidan saylangan a'zolari va barcha huquqiy maktablar vakillarini o'zida mujassam etganligi unga noyob vakolatlilik va obro'li maqom beradi.

Shartnoma organlari tizimi oldida turgan muammolar

So'nggi o'n yil ichida BMT inson huquqlari shartnoma organlari tizimi sezilarli darajada kengaydi. Bu kengayishga yangi shartnomalarning qabul qilinishi, individual shikoyatlar uchun ixtiyoriy protokollarning kuchga kirishi, davlatlar tomonidan shartnomalarni ratifikatsiya qilishning ko'payishi, shuningdek, shartnoma organlariga kelib tushadigan individual shikoyatlar sonining oshishi sabab bo'ldi. Bosh Kotibning shartnoma organlari holati to'g'risidagi birinchi ikki yillik hisobotida individual shikoyatlar sonining keskin ko'tarilgani qayd etilgan. Bu tizimning inson huquqlarini himoya qilish va rivojlantirishdagi ahamiyatini ko'rsatadi. 2015-yilda shartnoma organlari 173 mamlakat hisobotini ko'rib chiqdi, bu 2013-yilga nisbatan 26% ga ko'p. Har bir davlat uchun odatda 200–400 ta tavsiya qabul qilindi (ko'pchilik shartnoma organlari uchun hisobot sikli de-fakto 5 yilni tashkil qiladi). Shuningdek, 2015-yilda individual shikoyatlar bo'yicha 183 ta qaror qabul qilingan bo'lib, bu 2013-yilga nisbatan 58% ga oshgan.

Tizimning tez o'sishi bilan birga unga qarata qiyinchiliklar ham kuchaydi. 2015-yilda Bosh Assambleyaning 68/268-sonli rezolyutsiyasi qabul qilinganidan keyin shartnoma organlarining yig'ilish vaqtlari ko'paygan bo'lsa-da, tizimga keladigan ish hajmi yanada tezroq o'sib bormoqda. Natijada, davlat hisobotlari va individual shikoyatlarni ko'rib chiqishda kechikmalar to'planib bormoqda. Moliyaviy va inson resurslarining yetarli emasligi bu muammoni yanada kuchaytiradi. Shartnoma organlari o'rtasidagi aloqa kamligi, shartnomalarning bir-biri bilan ustma-ust tushishi va huquqiy qarorlarning izchilligini saqlash qiyinligi boshqa muammolardir.

Eng jiddiy muammo—ko‘plab davlatlarning hisobot topshirish majburiyatini bajarmasligi. 197 davlatdan faqat 33 tasi hisobotlarini vaqtida topshiradi. Paradoks shundaki, agar barcha davlatlar vaqtida hisobot topshirsa, tizim to‘liq ishdan chiqadi! Bu shartnoma organlari tizimining qiyinchiliklarining chuqurligini va zudlik bilan islohot talab etilishini ko‘rsatadi. Davlatlar ham ko‘plab hisobot majburiyatlarini bajarishda qiynalmoqda. Biroq, bu qiyinchiliklar inson huquqlari tizimini saqlab qolish va mustahkamlash uchun zudlik bilan chora ko‘rish zarurligini anglatadi.

Tizimning kengayishi bilan ish usullari va huquqiy qarorlarning muvofiqligi masalalari keskinlashmoqda. 10 ta shartnoma organi (Qiynoqlarning Oldini Olish Kengashi bundan mustasno) asosan bir xil vazifalarni bajaradi. Biroq, ular bir-biridan mustaqil ishlaydi va faqat yillik raislar yig‘ilishida uchrashadi. Bu izchillikni saqlash imkonini cheklaydi. Shartnoma organlari tizimi inson huquqlari himoyasining muhim mexanizmi bo‘lib qolmoqda. Biroq, uning samaradorligini oshirish uchun resurslarni kuchaytirish, davlatlar majburiyatlarini bajarishini ta‘minlash va organlar o‘rtasidagi hamkorlikni yaxshilash zarur. Tizimni qutqarish uchun izchil va global islohotlar talab qilinmoqda. [6]

Shartnomaviy Organlarini Kuchaytirish Metodologiyasi

Shartnomaviy organlari tizimining ta‘sirini oshirishdagi asosiy qiyinchiliklardan biri uning huquqiy tabiatiga bog‘liqdir. Har bir shartnoma alohida normativ matnlar asosida shakllangan bo‘lib, ularning har biri turli davlatlar tomonidan qabul qilingan. Tizimni isloh qilish, agar u shartnomalarni o‘zgartirishni talab qilsa, har bir shartnoma tarafdorlari alohida huquqiy tartibda ish ko‘rishini talab qiladi. Bu nafaqat protsessual, balki siyosiy jihatdan ham murakkab vazifadir. 1980-yillardan beri shartnoma organlari tizimining doimiy o‘sishi bilan bog‘liq muammolarni eng kam huquqiy murakkabliklar bilan hal qilishga qaratilgan bir qator tashabbuslar amalga oshirildi. Bularga mustaqil ekspert Filipp Alston hisobotlari (1988–1996), BMT Bosh kotibining yagona hisobot taklifi (2002–2006), Oliy Komissarning birlashtirilgan doimiy shartnoma organi taklifi (2006) va eng so‘nggi Oliy Komissarning 2009–2014-yillardagi “Shartnoma organlarini kuchaytirish” jarayoni kiradi.

Inson Huquqlari Bo‘yicha Oliy Komissarlik Idorasi (OHCHR) tomonidan 2009-yilda boshlangan kuchaytirish tashabbusi 2014-yil 14-aprelda Bosh Assambleyaning 68/268-sonli tarixiy rezolyutsiyasining qabul qilinishiga olib keldi. Bu tashabbusning asosi oldingi islohotlardan olingan saboqlar edi: barcha manfaatdor tomonlarning ishtirokini ta‘minlash, izchil va shaffof jarayon orqali barqaror o‘zgarishlarni amalga oshirish, shuningdek, tizim samaradorligini muntazam baholash.

2009-yilda Inson Huquqlari Kengashiga murojaatida sobiq Oliy Komissar Navanathem Pillay shartnomaviy organlari tizimini soddalashtirish va mustahkamlash bo‘yicha uch yillik keng konsultatsiya jarayonini boshladi. Maqsad—shartnoma organlarining mustaqilligini hurmat qilgan holda ularning milliy darajadagi ta‘sirini oshirish edi. 2010–2012-yillar oralig‘ida 20 dan ortiq norasmiy konsultatsiyalar o‘tkazildi. Davlatlar, milliy inson huquqlari institutlari (NHRIs), nodavlat tashkilotlar (NGOlar) va akademiklar ishtirok etgan ushbu tadbirlar Dublin (2009), Poznan (2010) va Marrakesh (2010) kabi shaharlarda qarorlar qabul qilinishiga sabab bo‘ldi. Jarayon Bosh Assambleyaning 48/141-sonli rezolyutsiyasiga muvofiq “BMT inson huquqlari mexanizmlarini mantiqiy tartibga solish va samaradorligini oshirish” tamoyiliga asoslangan edi.

2012-yil iyun oyida Oliy Komissarning “BMT inson huquqlari shartnoma organlari tizimini kuchaytirish” hisoboti Bosh Assambleyaga taqdim etildi. Takliflar davlatlar o’rtasida keng munozaralarga sabab bo’ldi va 2014-yilda 68/268-sonli rezolyutsiyaning qabul qilinishi bilan yakunlandi. Rezolyutsiya tizimning resurslarini kuchaytirish, hisobotlar davriyligini optimallashtirish va fuqarolik jamiyatining ishtirokini kengaytirish kabi muhim o’zgarishlarni joriy qildi.

Shartnoma organlarini kuchaytirish jarayoni ko’p tomonlama hamkorlik, izchillik va huquqiy asoslarni hurmat qilish orqali amalga oshirildi. Tizimning mustaqilligi saqlangan holda uning samaradorligi oshirildi, biroq resurslar va davlatlar majburiyatlarini bajarish bo’yicha muammolar hali ham hal etilishi kerak.

Natijalar. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) Bosh Assambleyasining 68/268-sonli rezolyutsiyasi davlatlar tomonidan inson huquqlarini himoya qilishning xalqaro monitoring tizimi uchun yuzaga kelayotgan muammolarga yagona siyosiy yondashuvni ifodalaydi. Bu rezolyutsiya davlatlarni resurslar, vaqt va ish uslublari kabi dolzarb masalalar bo’yicha tizimli islohotlar olib borishga chaqiradi. 2014-yilda qabul qilingan rezolyutsiya olti yillik amaliyotni belgilab, BMT Bosh Kotibining har ikki yilda bir marta inson huquqlari shartnoma organlari holati to’g’risida hisobot taqdim etishini nazarda tutadi.

68/268-sonli rezolyutsiyaning muvaffaqiyati davlatlarning majburiyatlarini milliy darajada amalga oshirishga bog’liq. Buning uchun davlatlar hisobot tayyorlash va shartnoma organlarining tavsiyalarini bajarish uchun milliy mexanizmlarni yaratishi kerak.[8] Masalan, inson huquqlari bo’yicha hisobotlarni muntazam ravishda taqdim etish va xalqaro tavsiyalarni amaliyotga tatbiq etish davlatlarning samaradorligini oshirishi mumkin.[9] 2016-yil avgustida Bosh Kotibning birinchi hisobotida shartnoma organlarining davlat hisobotlarini ko’rib chiqish soni oshgani, qoldiq hisobotlar kamaygani va davlat amaldorlarining malakasini oshirish bo’yicha tadbirlar qayd etilgan. Biroq, individual shikoyatlar sonining keskin o’sishi qo’shimcha resurslar talab qilmoqda.

O’nta inson huquqlari shartnoma organlari o’rtasidagi muvofiqlashtirilgan hamkorlik hali zaif. Masalan, umumiy tavsiyalar ishlab chiqish yoki bir-biri bilan muloqot qilish uchun muntazam byudjet mablag’lari ajratilmagan. Faqat yillik raislar yig’ilishi rasmiy platforma hisoblanadi. 2020-yilda Bosh Assambleya tomonidan rejalashtirilgan tizimni ko’rib chiqishda bu muammolar hal etilishi kutilmoqda. Raislar yig’ilishlarida qabul qilingan qarorlar har bir organ tomonidan mustaqil ravishda tasdiqlanishi kerak, bu esa tizimning izchilligiga ta’sir ko’rsatishi mumkin.

Inson Huquqlari Oliy Komissarligi (OHCHR) rezolyutsiyani amalga oshirishda asosiy vazifani bajaradi. 2016-yilgi hisobot tizimning kuchli tomonlari (hisobotlar sonining o’sishi, malaka oshirish) va kamchiliklari (individual shikoyatlar uchun resurslar etishmasligi)ni aks ettirdi. Bosh Kotib qo’shimcha moliyaviy resurslar va shartnoma organlari ish vaqtini qayta ko’rib chiqishni taklif qildi. 2020-yilgi tizimni ko’rib chiqish inson huquqlari himoyasini mustahkamlash uchun tarixiy imkoniyatdir. Norvegiya, Shveytsariya va Kosta-Rika kabi davlatlar tizimni isloh qilish bo’yicha akademik tadqiqotlarni boshlab berdi. 2015–2016-yillarda bo’lib o’tgan Wilton Park va Kosta-Rika yig’ilishlarida tizimning uzoq muddatli barqarorligini ta’minlash uchun mustaqil tadqiqotlar o’tkazish taklif qilindi. [10]

“2020-yil Ko’rib Chiqilishi Akademik Platformasi” loyihasi doirasida Dublin, San-Xose, Nyu-Dehli, Moskva va boshqa shaharlarda mintaqaviy seminarlar o’tkazilib, islohot takliflari

ishlab chiqilmoqda.[11] Loyiha uchta yo'nalishni qamrab oladi: 1) 68/268-sonli rezolyutsiya asosida chiziqli rivojlanishni davom ettirish; 2) oldingi takliflarni integratsiyalash 3) Normativ o'zgartirishlarsiz yangi g'oyalar.

Xulosa qilib aytganda, 68/268-sonli rezolyutsiya inson huquqlari tizimini modernizatsiya qilish uchun muhim qadam hisoblanadi. Biroq, tizimning samaradorligi davlatlarning amaliy harakatlari, shartnoma organlarining hamjihatligi va 2020-yildagi global baholash natijalariga bog'liq bo'lib, bu inson huquqlari himoyasining kelajagi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Xulosa. Inson huquqlari shartnoma organlari tizimi 1969-yilda birinchi organ tashkil etilganidan buyon jadal rivojlanib, so'nggi o'n yil ichida ikki baravar ko'paygan. Bu o'sish inson huquqlari himoyasini sezilarli darajada mustahkamlagan bo'lsa-da, tizimning doimiy ravishda mavzular va huquq egalarining toifalari bo'yicha kengayib borishi yangi qiyinchiliklarni ham keltirib chiqarmoqda. Asosiy muammo shundaki, tizimning tabiiy ravishda ixtisoslashuvi va kengayishi davom etar ekan, inson huquqlari mexanizmlari (shu jumladan maxsus protseduralar tizimi va umumjahon davriy ko'rib chiqish) tomonidan qo'yiladigan topilmalarning sifat va izchilligini qanday saqlab qolish mumkin? Ba'zi ekspertlar tizimning yanada kengayish imkoniyatidan shubhalanib, uni "mustahkamlash" yoki "muvofiglashtirish"dan tashqari tub islohotlarni talab qilmoqda. Biroq, Bosh Assambleyaning 68/268-sonli rezolyutsiyasi asosida amalga oshirilayotgan kichik, ammo izchil qadamlarning ham samarali ekanligi Bosh Kotibning ikki yillik hisobotlarida ko'rsatilgan. Masalan, shartnoma organlarining ish vaqtini oqilona taqsimlash, davlatlar hisobotlarini ko'rib chiqish tezligini oshirish va individual shikoyatlar bo'yicha resurslarni kuchaytirish kabi choralar tizimni asta-sekin, ammo barqaror rivojlantirishga imkon beradi.

Shu bilan birga, 2020-yilgi tizimni ko'rib chiqish inson huquqlari hamjamiyati uchun muhim imkoniyatdir. Bu jarayon nafaqat radikal islohotlar uchun zarur fikrlarni shakllantirishi, balki akademik loyihalar (masalan, "2020-yil Ko'rib Chiqilishi Akademik Platformasi") orqali yangi yechimlarni ishlab chiqishga ham yordam beradi. Tizimni mustahkamlashga qaratilgan ko'p tomondan ishtirok etuvchilarning umumiy, lekin farqlangan majburiyatlari dinamikasi (Bosh Kotibning ikki yillik hisobotlari va Bosh Assambleyaning 2020-yilgi bahosi) inson huquqlari diplomatiyasining muvaffaqiyatli namunasi hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, inson huquqlari tizimining kelajagi ikkita yo'nalishda hal etiladi. Birinchidan, 68/268-sonli rezolyutsiya asosidagi bosqichma-bosqich islohotlarni davom ettirish – bu yo'l tizimning izchil va xavfsiz rivojlanishini ta'minlaydi. Ikkinchidan, 2020-yilgi global baho orqali ambitsiyali o'zgarishlarni joriy etish – akademik va siyosiy sa'y-harakatlar yangi g'oyalarni amaliyotga tatbiq qilish imkoniyatini beradi. Inson Huquqlari Oliy Komissarligi (OHCHR), davlatlar va mustaqil ekspertlarning hamkorligi tufayli yaratilgan bu model inson huquqlari himoyasini yanada samarali qilish uchun "uzoq safardagi muhim bosqich"ga aylangan. Tizimning kuchayishi va 2020-yilgi ko'rib chiqish inson huquqlari harakatining kelajakdagi yo'nalishini belgilashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. [12]

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Foreword by the Secretary General of the UN to the report by the High Commissioner for Human rights, Strengthening the United Nations human rights treaty body system, June 2012, page 7 (A/66/860).

2. Vienna Declaration and Programme of Action, Adopted by the World Conference on Human Rights in Vienna on 25 June 1993, para 5, <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/Vienna.aspx>
3. A/RES/68/268, General Assembly resolution on strengthening and enhancing the effective functioning of the treaty body system.
4. Olivier De Frouville, Strengthening the Rule of Law: The Right to an Effective Remedy for Victims of Human Rights Violations in Julia Kozma, Manfred Nowak, Anna Müller-Funk (eds.), Vienna +20: Advancing the Protection of Human Rights Achievements, Challenges and Perspectives 20 Years After the World Conference, Ludwig Boltzmann Institute of Human Rights, Studies Series, vol. 31, Vienna, Austria: Neuer Wissenschaftlicher Verlag, January 2014, p.129.
5. Navi Pillay, The International Human Rights Treaty System: Impact at the Domestic and International Levels, Human Rights Brief, Vol. 21, Iss. 1 [2014], Art. 6, p.g. 2.
6. OHCHR, Annual Meeting of the Chairpersons of Human Rights Treaty Bodies, <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/AnnualMeeting/Pages/MeetingChairpersons.aspx>
7. UN General Assembly, Report of the co-facilitators on the intergovernmental process of the General Assembly on strengthening and enhancing the effective functioning of the human rights treaty body system, UN Doc A/68/832, April 2014, p. 26.
8. Eibe Riedel, Global human rights protection at the crossroads: Strengthening or reforming the system, 2013.
9. A Study of State Engagement with International Human Rights Mechanisms, OHCHR, 2016, accessible at http://www.ohchr.org/Documents/Publications/HR_PUB_16_1_NMRF_Study.pdf
10. Wilton Park, Report, Strengthening the UN human rights treaty monitoring system: what are the next steps?, Jan 2015, accessible at <https://www.wiltonpark.org.uk/wp-content/uploads/WP1375-Report.pdf>
11. The report of the first regional consultation in Dublin can be accessed at <http://www.geneva-academy.ch/policy-studies/research-projects-and-policy-studies/un-treaty-body-review-2020>
12. On the analysis of the dynamics of these negotiations, see Christen Broecker and Michael O’Flaherty, The outcome of the General Assembly’s Treaty Body Strengthening Process: An important Milestone on a Larger Journey, Universal Rights Group, Policy Brief, June 2014.
13. Ibrahim Salama. “Strengthening the UN human rights treaty body system: prospects of a work in progress”.

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI – PEDAGOGICAL SCIENCE**Received:** 16 February 2025**Accepted:** 5 March 2025**Published:** 20 March 2025*Article / Original Paper***FEATURES OF APPLICATION OF METHODS OF CREATIVITY DIAGNOSTICS
IN MODERN HIGHER EDUCATION****Jumaniyozova Muhhayo Tajiyevna,**

doctor of Pedagogical Sciences, UzSWLU

E-mail: m.jumaniyozova@uzswlu.uzhuseynovna

Abstract. This article discusses the essence of the associative theory and methodology for determining creativity proposed by S. Mednick, the stages of its application, the development of convergent thinking in higher education, and creative thinking.

Keywords: S. Mednick methodology, creativity, convergent thinking, obtained results.

**ZAMONAVIY OLIY TA'LIMDA KREATIVLIKNI TASHXISLASH
METODIKALARINI QO'LLASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI****Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna,**

pedagogika fanlari doktori (DSc)

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada S. Mednik tomonidan taklif etilgan kreativlikni aniqlashning assotsiativ nazariyasi va metodikasining mohiyati, uni qo'llash bosqichlari, oliy ta'limda konvergent tafakkurni rivojlantirish, kreativ fikrlash haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: S. Mednik metodikasi, kreativlik, konvergent fikrlash, olingan natijalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N66>

Kirish. XXI asrda oliy ta'limda talaba faoliyatini tashkil etishning zamonaviy yondashuv (gnoseologik, akmeologik, tizimli, individual-faoliyatli, innovatsion, aksiologik, kompetensiyaviy, akmeologik, psixogenetik, texnologik, integrativ, xyutogogik)lari integratsiyasida ta'lim oluvchilarning kreativ kompetentligi mazmuni va tuzilmasining falsafiy, pedagogik va psixologik asoslari, kreativ faoliyat malakalarini shakllantirishga ustuvorlik berilishining sabablari global dunyoda sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bilan bog'liq. Intellektual qobiliyatlar yuqori baholanadigan jamiyatlarda inson kapitaliga investitsiyalarni ajratish, bo'lajak mutaxassislarining kreativ ko'nikma va malakalarini rivojlantirish, tez o'zgaruvchan taraqqiyot davrida kasbiy muvaffaqiyatga erishishning asosiy omili sifatida tushuniladi.

Zamonaviy yondashuvlar integratsiyasida oliy ta'limda talabalarning kreativ kompetentligi mazmuni va tuzilmasini o'rganish, kreativ kompetentlikni takomillashtirish imkoniyatlarini tahlil qilish va kreativlik indikatorlarini belgilash asosida ijtimoiy-gumanitar yo'nalishlarda talabalarning kreativ faoliyat malakalarini shakllanish bosqichlarini tushunish

uchun dunyo pedagog-psixolog olimlari tomonidan taklif etilgan metodikalarni mohiyatini anglash va uni oliy ta'lim jarayonida qo'llash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Pedagogik tadqiqotlarda kreativlik tushunchasi quyidagicha talqin qilinadi: A.V.Brushlinskiy [6;89] tafakkur va kreativlik bir-biri bilan uzviy bog'liqligini, har qanday odamning tafakkuri doimo (hech bo'lmaganda minimal) kreativ, samarali, mustaqil bo'lishini izohlaydi. J.Gildfordning [2;117] nazariy yondashuvlarida kreativlik- muammolarni aniqlash va qo'yish, ko'p sonli g'oyalarni yaratish, moslashuvchanlik, o'ziga xoslik, muammolarni analiz va sintez qilish qobiliyati sifatida qaralsa, E.P.Torrensning tadqiqotlarida kreativlik muammolarga, mavjud bilimlarning etishmovchiligiga yoki mos kelmasligiga nisbatan sezgirlikning paydo bo'lish jarayoni sifatida tavsiflanadi. V.I.Andreyev kreativlikni faoliyatining turi sifatida qarama-qarshilik, muammoli vazifaning mavjudligi, ijtimoiy, shaxsiy ahamiyatlilik, jarayon yoki natijaning yangiligi va o'ziga xosligi sifatida izohlaydi va turli metodikalar taklif etiladi. Quyida S.Mednik [1;28] tomonidan taklif etilgan metodikani oliy ta'limida qo'llash haqida fikr yuritamiz.

S. Mednik tomonidan taklif etilgan konvergent tafakkurni aniqlashga qaratilgan metodikani milliy mentalitetga moslashtirish orqali biz ishtirokchilarning kreativ va stereotip fikrlash ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlarni aniqlashga harakat qildik.

S. Mednik tomonidan taklif etilgan kreativlikni aniqlashning assotsiativ metodikasi (RAT) "Masofaviy assosiatsiyalar testi" turli elementlarni yangi kombinatsiyalarga birlashtirish orqali original fikr, g'oya yoki foydali taklifni ishlab chiqishga qaratilganligi sababli kreativ fikrlash jarayonida konvergent tafakkurni rivojlantirish uchun qo'llaniladi.

Bir-biriga bog'lanmagan elementlarning kombinatsiyasi o'xshash elementlarning kombinatsiyasidan ko'ra ko'proq kreativ hisoblanadi. Jarayon assotsiativ elementlarni vazifaga javob beradigan yangi kombinatsiyalarga aylantirish sifatida qoraladi. Metodikani qo'llashda stereotiplardan chetga chiqib, kreativ fikrlash talab etiladi. Talabalar javoblari kreativ va stereotip bo'lishi mumkin. Yechimlar kreativligi mezoni stereotip fikrlashdan og'ishning miqdoriga nisbatan hisoblanadi.

Biz dars jarayonida qo'llagan RAT topshirig'ida so'zlar guruhi mavjud bo'lib, talabalar bu so'zlarni bir-biriga bog'laydigan bitta qo'shimcha so'z yoki fikrni topishi kerak. Ko'pincha bu so'zlar turli yo'llar bilan, masalan, ma'no jihatidan qo'shma so'z yoki so'z birikmasi orqali bog'lanishi mumkin. S. Mednikning "Masofaviy assosiatsiyalar testi"laridan namuna keltiramiz:

Kvadrat / karton / ochiq — quti	Buzilgan / shaffof / ko'z — oyna
Tanga / oq / qoshiq — kumush	Vaqt / soch / cho'zish — uzun

Metodikani qo'llashda o'quv materialini sifatida 20 triada (triada-bir biriga umuman bog'lanmagan 3 ta so'z yoki element) ishlatiladi. Har bir triadaning elementlari o'zaro bir-biriga bog'liq emas. Metodikaning birinchi bosqichida talabalar uchun adaptatsiya bosqichidan iborat bo'lib, maqsad metodika va bajarilishi lozim bo'lgan topshiriqlar tizimining mohiyatini talabalar tushunib olishiga qaratilgan. Ishtirokchilarga alohida kartochkalarga yozilgan ikkita bir-biriga ma'no jihatidan uzoq bo'lgan so'zlar beriladi. Ishtirokchi har bir qatordagi so'zlar uchun uchinchi so'zni topishi kerakki, bu so'z shu qatordagi har ikkala so'z jumla yoki so'z iborasi sifatida birlashtirganda biror ma'noga ega bo'lishi kerak. Namuna uchun quyidagi kartochkalarni keltirib o'tamiz:

O'tmish, qaychi;-	Bozor, injener; -	Markali, rekord; -
Kiyim, kema; -	Gilos, ko'zoynak; -	bolalar, siyoh;-
Gulzor, qul; -	Gilam, kasallik; -	nafis, shaxmat; -
Tarbiya, olma; -	Suv, tinchlik; -	qog'oz, kuz; -
	Sariq, karam;-	mazali, ingliz.-

Ishtirokchilar hammaga ma'lum iboralarni emas, original iboralarni o'ylab topishi va ularni taklif etish muhimligini tushuntirib o'tish lozim.

Metodikaning ikkinchi bosqichida ishtirokchilar individual yoki kichik guruhlariga birlashib ishlaydi. Topshiriqlar har bir ishtirokchi yoki guruhga alohida kartochkalarda taqdim etiladi. Bu bosqich ham birinchi bosqichga o'xshash, ammo endi har bir qatordagi so'zlar ikkita emas, uchtdan iborat bo'ladi. Mos ravishda ishtirokchilar uchta so'zning har biriga mos keladigan to'rtinchi topishi va uni kartochkaga yozishi kerak, ya'ni ishtirokchi taklif etgan to'rtinchi so'z uchta rag'batlantiruvchi so'zning har biri bilan ibora hosil qilishi lozim. Masalan: tez, yashil, to'liq. Javob "poyezd" bo'lishi mumkin (tezyurar poyezd, yashil poyezd, to'liq tarkibli poyezd). So'zlarni grammatik jihatdan o'zgartirib, ularga so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar qo'shish orqali foydalanish mumkin. Masalan: soat, skripka, bir. Javob "usta" so'zi bo'lishi mumkin, (soatsoz usta, skripka ustasi, bitta usta).

Agar taklif qilingan har bir qator so'zlari uchun ishtirokchida bitta emas, bir nechta uyushma (assosiatsiya)lar bo'lsa, barchasini yozishi mumkin. Barcha javoblarni ketma-ketlikda tegishli qatorga yozish kerak. Agar ishtirokchi rag'batlantiruvchi so'zlarni grammatik jihatdan o'zgartirsa, iboralarni to'liq yozishi, agar o'zgartirmasa faqat taklif qilingan so'zni yozadi. Ishtirokchi o'zi uchun qulay bo'lgan rejimda ishlashi mumkin, shaxsiy natijalari muhim bo'lgani uchun chalg'imasdan individual ishlashi va belgilangan vaqtda tugatish lozim. Metodikani qo'llash uchun o'quv materiallari namunasi quyidagi keltirilgan:

№	Rag'batlantiruvchi so'zlar	Ishtirokchi javobi	№	Rag'batlantiruvchi so'zlar	Ishtirokchi javobi
1.	Baland, sekin, chiroyli		10	To'satdan, odam, ko'cha	
2.	Sovuq, yashil, bulut		11	O'tmish, vaqt, qiyin	
3.	O'tmish, dengiz, do'stlar		12	Sovuq, tutun. shafqatsiz	
4.	O'tkir, kiprik, shisha		13	Aqlli, salqin, yorqin	
5.	Yengil, ingliz, yangiliklar		14	Uzoq, kechqurun, do'stlar	
6.	Kino, imtihon, sayohat		15	Yomon, ko'zlar, dengiz	
7.	Xona, pozitsiya, Daryo		16	Fil, uy, gigant	
8.	Qiyin, muddati o'tgan, oltin		17	Qor, non, ayiq	
9.	Forma, shahar, chipta		18	Abadiy, uy, orqaga	

Agar ishtirokchilarning javoblarida quyidagi jadvalda keltirilgan javoblar uchrasa, bu ularning stereotip fikrlashidan darak beradi:

№	Stereotip javoblar	№	Stereotip javoblar	№	Stereotip javoblar
1	Gapirish	2	Suv	3	Eslab qolish
4	Ko'z	5	Gazeta	6	Chipta
7	Kiritish	8	Vaqt	9	Harbiy
10	Uchrashuv	11	Urush	12	Maqsad
13	Buvi	14	Kutish	15	Qarash
16	Katta	17	Oq	18	Qaytish uchun

Muhokama va natijalar. Biz ushbu metodikani ijtimoiy-gumanitar yo'nalishda tahsil olayotgan bo'lajak mutaxassislar uchun moslashtirilgan variantini ishlab chiqdik. Unga ko'ra metodikani uchinchi bosqichi fanning turli sohalari va mutaxassislikka yaqin so'zlarning to'plamidan iborat bo'lib, har bir ishtirokchi individual taqdim etilgan kartochkalarda ishlaydi. Uchinchi bosqich ishtirokchilar bilimlarini integratsiya qilish orqali kreativ fikrlashga yo'naltirish uchun xizmat qiladi. Endi har bir qatordagi so'zlar uchta emas, to'rttadan iborat va uning ikkitasi bevosita mutaxassislik doirasida bo'lishi lozim. Mos ravishda ishtirokchilar to'rtta so'zning har biriga mos keladigan beshinchisini topishi va uni kartochkaga yozishi kerak, ya'ni ishtirokchi taklif etgan beshinchi so'z to'rtta rag'batlantiruvchi so'zning har biri bilan bog'lanishi lozim. Quyidagi jadvalda ijtimoiy-gumanitar yo'nalish o'qituvchilari uchun taklif etilgan topshiriqlar tizimini keltirib o'tamiz:

№	Rag'batlantiruvchi so'zlar	№	Rag'batlantiruvchi so'zlar
1.	Tog', uzoq kutilgan, tasodifiy, ishlab chiqarish	11	Til, hukmdor, kelajak, takrorlash
2.	Ko'zoynak, egri chiziq, mahsulot, keskin	12	Qurol, mehmon, tasodifan, poyezd stansiyasi
3.	Din, og'ir, tug'ilish, samarali	13	Afsona, bema'nilik, yashash huquqi, tinchlik
4.	Havo, tezroq, madaniyat, kuch	14	Amerika, qo'shiqchi, qog'oz, savdo-sotiq
5.	Bozor, mehribon, ertak, qiymat	15	Kitob, bolalik, fabrika, malaka
6.	Tarbiya, shakar, rang, tarix	16	Fikrlash, poyezd, sotib olish, ko'nikma
7.	Dunyoqarash, do'stlar, shahar, axloq	17	Hadis, quyosh, metod, soliq
8.	Rivojlanish, mahorat, ishonch, tezlik	18	Vatan, tajriba, tinchlik, texnika
9.	Qadriyat, pul, etika, yolg'on	19	Meros, voha, bilim, kamchilik,
10.	So'z, gulqog'oz, san'at, matematika	20	Millat, sug'urta, falsafa, xarita

Javoblar varaqasi

FIO _____ Javobingizni to'liq yozing.

№	So'z	So'z birikmasi, ibora	№	So'z	So'z birikmasi, ibora
1			11		
2			12		
3			13		
4			14		
5			15		
6			16		
7			17		
8			18		
9			19		
10			20		

Talabalar tomonidan taklif etilgan javob variantlarining o'ziga xosligi, originalligi, moslashuvchanligi, verbal fikrlash va verbal kreativlikning darajasini S.Mednik taklif etgan quyidagi formula asosida aniqladik:

X-1

$$O_r = 1 - \frac{X-1}{X_{\max}-1};$$

Bunda:

 O_r – berilgan javobning originallik darajasi;

X- ushbu tipdagi javoblar soni;

 $X_{\max}$ – shu savolga berilgan javoblar umumiy soni;

Javoblarda berilgan bir xil semantik ildizga ega yoki bir xil ma'no beradigan iboralar X ning miqdorini bildiradi.

Biz tajriba sinov jarayonida qo'llagan har bir RAT test topshirig'ida so'zlar guruhi mavjud bo'lib, talabalar bu so'zlarni bir-biriga bog'laydigan bitta qo'shimcha so'zni topishi kerak. Ko'pincha bu so'zlar turli yo'llar bilan, masalan, ma'no jihatidan qo'shma so'z yoki birlashma hosil qilish orqali bog'lanishi mumkin. S. Mednikning "Masofaviy assotsiatsiyalar testi" konvergent tafakkurni va kreativ fikrlash qobiliyatlarini o'lchash uchun ishlab chiqilgan va bu metodika kreativ va stereotip fikrlash ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlarni aniqlashga yordam beradi.

Kreativ topshiriqlar tizimi yordamida respondentlarning muammolarni aniqlash va qo'yish qobiliyati; ko'p sonli yechimlarni yaratish qobiliyati; semantik moslashuvchanlik — turli g'oyalarni ishlab chiqish qobiliyati; o'ziga xoslik-uzoq assotsiatsiyalarni ishlab chiqish qobiliyati, g'ayrioddiy javoblar, nostandart echimlar; tafsilotlarni qo'shish orqali ob'ektni yaxshilash; nostandart moslashuvchanlik, ya'ni ob'ektdagi yangi xususiyatlarni ko'rish, ulardan yangicha foydalanishni topish ko'nikmalari takomillashtirilishi mumkin.

Kreativ fikrlashning boshqa turi sifatida divergent fikrlashni, ya'ni bitta muammoning keng ko'lamli echimlarini topish qobiliyatini o'lchash uchun J.Gilford tomonidan taklif etilgan

“Elementlardan muqobil foydalanish” (Alternative Uses Test, AUT) [3] metodikasi talabalarga taklif etildi.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan metodika bo'yicha talabalar ko'rsatkichlari bajarilgan topshiriqlar mazmuni, mahsuldorligi va bajarish jarayonida talabalarda kreativlik sifatlar J. Gilford tomonidan taklif etilgan divergent kreativlikni tashxislash metodikasi asosidagi oltita parametr: muammo qo'yish qobiliyati (ravonlik), ko'p sonli g'oyalar yaratish qobiliyati, moslashuvchanlik, o'ziga xoslik, obyektни yaxshilash qobiliyati, nostandart muammolarni hal qilish qobiliyatlarini o'zgarish dinamikasini aniqlash mumkin. O'tkazilgan машғулотларда talabalar duch kelgan pedagogik-psixologik qiyinchiliklar asosan birovning baholashiga mo'ljallanish, har qanday holatda ham to'g'ri javobga intilish, o'ziga past baho berish shaklida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga mustaqil fikrlashning ba'zi mexanizmlari, xususan, mavjud axborotlar o'rtasidagi aloqadorlikni qidirish, umumlashtirish, tavakkal qaror qabul qilish sifatleri, “insayt” daqiqasining shakllanishini kuzatish mumkin.

Yuqoridagi metodikalar asosida o'tkazilgan mashg'ulotlar jarayonida muammoga sezgirlik, murakkablikni afzal ko'rish, atrofdagi dunyoning nozik, noaniq, murakkab, qarama-qarshi xususiyatlarini his qilish qobiliyati, ko'p sonli va turli yo'nalishdagi g'oyalar, tasvirlar, farazlar, variantlarni ilgari surish va ifodalash qobiliyati, muammoni hal qilishda turli strategiyalardan foydalanish, g'oyalarning har xil turlarini taklif qilish qobiliyati, g'oyani turli detallar bilan to'ldirish, fikr-timsolni rivojlantirish, takomillashtirish qobiliyati, o'ziga xoslik, nostandart fikrlash, ish natijalarining o'ziga xosligi, individual uslub, tasvir va g'oyalarni o'zgartirish, rivojlantirish qobiliyati, dinamiklik, zukkolik, strukturalash qobiliyati, Ijodiy faoliyatga hissiy qiziqish, hazil tuyg'usi, e'tibor, ehtiyoj, ijodiy motivatsiyaning darajasi, fikrlash, baholash, nostandart pozitsiya uchun javobgarlik, shaxsiy asoslangan xatti-harakatlar uslubi, o'z-o'zini etarli nazorat qilish kabi kreativlik sifatlarini rivojlanganligini natijalar tahlilida ko'rish mumkin.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, bu metodikalar samaradorlik va o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlarining haqqoniyligini hamda bu yuqoridagi metodikalar asosida ishlab chiqilgan o'quv materiallari talabalarning kreativ kompetentligini takomillashtiradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mednick S.A. The associative basis of the creative process // Psychological Review. 1962. Vol. 69 № P. 220—232.
2. Guilford J.P. The nature of human intelligence. McGraw-Hill, 1967
3. <https://psytests.org/article/test-na-tvorcheskije-sposobnosti-gilforda-aut.html>
4. Richard W Hass1. Modeling Topics In The Alternative Uses Task. Thomas Jefferson University, Philadelphia PA USA hassr@philau.edu
5. Ансимова Н.П. Психология постановки учебных селей / – Ярославл: Изд-во ЯГПУ, 2006. – 267 с.
6. Брушлинский А.В. Психология мышления и проблемное обучение / А.В. Брушлинский. – Москва, 1983.
7. Барышева Т. А. Психологическая структура и развитие креативности у взрослых. 19.00.13 - Психология развития, акмеология. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора психологических наук Санкт-Петербург - 2005 - 40 с.
8. Djuraev A.S. Malaka oshirish jarayonida talabalarining kasbiy malakasini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish: ped. fan. bo'y. fals. dokt. (PhD) dis. avtoref. – Samarqand, 2019. – 50 b;

9. Маслау А. Мотивация и личность. А.Маслоу-СПб.: Питер, 2008.-352 с.
10. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. -М.: Педагогика, 1998. -168 с.
11. Tajiyevna, Jumaniyozova Mukhayo. "Impact of creative thinking on teacher professional development." International Journal of Pedagogics 4.06 (2024): 76-80.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

THE IMPORTANCE OF THE SUBJECT “PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS PEDAGOGY” IN TRAINING FUTURE SPECIALISTS IN PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS ACTIVITIES

Rakhmatov Otabek Urinbasarovich

Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Methods of Teaching Sports, Navoi State University.

E-mail: rahmatov.otabek@inbox.ru

Abstract. The article discusses the subject of “Physical Education and Sports Pedagogy” as a discipline that plays a crucial role in the training system of future physical education and sports professionals. It examines the pedagogical interpretation of the concept of creative thinking, its clear state, reasoning, openness to new knowledge, cognitive and emotional adaptability, the creation of a creative environment, the formation of independent thinking, intellectual ingenuity, and the stimulation of movement development, highlighting its significance as a fundamental discipline.

Keywords: communication, cognitive, intellect, creative, cooperative, collaborative, pedagogy, education, upbringing, sport.

“JISMONIY TARBIYA VA SPORT PEDAGOGIKASI” FANINING BO‘LAJAK JISMONIY TARBIYA VA SPORT FAOLIYATI MUTAXASSISLARINI TAYYORLASHDAGI AHAMIYATI

Raxmatov Otabek Urinbosarovich

Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD), dotsent.

Navoiy davlat universiteti

“Sport turlarini o‘qitish metodikasi” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. Maqolada “Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi” fani bo‘lajak jismoniy tarbiya va sport faoliyati mutaxassislarini tayyorlash tizimida kreativ tafakkur tushunchasining pedagogik talqini, aniq holat, fikrlash, yangi bilimlarga ochiqlik, kognitiv, hissiy moslashuvchanlik, kreativ muhit yaratish, tafakkur mustaqilligini shakllantirish, intellektning topqirligi, harakatlarni rivojlantirishga turtki beruvchi fan sifatida ustuvorlik kasb etishi haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so‘zlar: muloqot, kognitiv, intellekt, kreativ, kooperativ, kollaborativ, pedagogika, ta’lim, tarbiya, sport.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N68>

Kirish. Uchinchi ming yillikka qadam qo‘ygan insoniyat bu davr fan va ilmiy bilimning misli ko‘rilmagan tarzda o‘sishi, axborotlashgan jamiyat shakllanishi davrining o‘ziga xos muammolariga duch kelmoqda.

XXI asrda fan nafaqat ilmiy rivojlanishning asosiy omili, balki jamiyat va ijtimoiy taraqqiyotning muhim harakatlantiruvchi kuchiga aylanmoqda. Bu jarayon O‘zbekistonda yashovchi har bir fuqaroning dunyoqarashi va ma’naviy salohiyatini yanada kengaytirish hamda chuqurlashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Insoniyat uchinchi ming yillikka qadam qo‘yar ekan, tarixda industrial jamiyat sifatida shakllangan sivilizatsiyaning ikkinchi to‘lqinidan postindustrial, elektron-axborot jamiyati deb nom olgan uchinchi to‘lqinga o‘tish jarayoniga to‘g‘ri keldi. Ushbu davrda fan va ishlab chiqarish o‘rtasidagi o‘zaro nisbat muayyan darajada o‘zgarib, yangicha rivojlanish tendensiyalarini shakllantirmoqda.

Industrial jamiyat (ikkinchi to‘lqin) va undan oldingi agrar jamiyat (birinchi to‘lqin) davrida ilmiy kashfiyotlar va ularning ishlab chiqarishga tatbiq etilishi o‘rtasida yuzlab yillar o‘tgan bo‘lsa, bugungi axborot jamiyati (uchinchi to‘lqin) sharoitida ishlab chiqarish fanning rivojlanish sur‘atlariga yetib ulgurolmayapti. Hozirgi davrda fan iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy taraqqiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylanib, o‘z rivojlanish sur‘atlarini tinimsiz oshirib bormoqda.

Hozirgi vaqtda dunyoning barcha mamlakatlari fan, texnika va texnologiyalarning jadal rivojlanishi sharoitida jismoniy tarbiya hamda sport bilan bog‘liq global muammolarni hal etishga yo‘naltirilgan nazariy, amaliy va pedagogik innovatsiyalarni yanada takomillashtirishga alohida e‘tibor qaratmoqda.

Sport mashg‘ulotlari sohasida talabning keskin ortib borishi natijasida sportchilarning jismoniy tayyorgarligi va musobaqa natijalarining samaradorligini oshirishga oid obyektiv ma‘lumotlarni aniqlash hamda shu asosda ularni tayyorlash jarayonining turli jihatlarini optimallashtirish dolzarb masalaga aylanmoqda. Ayniqsa, bellashuv davomida jismoniy harakatlarni samarali va uzoq vaqt davomida bajarish uchun kuch hamda chidamlilikni rivojlantirishga qaratilgan usullarni mashg‘ulot jarayoniga tatbiq etish orqali malakali sportchilarni tarbiyalash bugungi kunda alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Oliy pedagogik ta‘lim sohasida talabalar mustaqilligini ta‘minlash, muammolarni tushunish va ularning yechimlarini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu jarayonda kreativ va nokreativ tafakkur o‘rtasidagi farqlar, ularning oqibatlarini tahlil qilish va rivojlantirish, shuningdek, bilim jarayonini faollashtirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Natijada, mazmunli, qadriyatlarga asoslangan, motivatsion va hissiy komponentlarning uyg‘unligi orqali kam resurs sarflab yuqori natijalarga erishish zaruriyati yuzaga kelmoqda.

Olib borilgan ishlar bilan bir qatorda, yuqori malakali o‘qituvchilarni tayyorlash, ularning faoliyatini loyihalash, talabalar uchun zarur bo‘lgan zamonaviy ko‘nikmalarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga, ularning kognitiv imkoniyatlarini kengaytirish, o‘zlashtirilgan bilimlarni ijodiy qo‘llash, shuningdek, kreativ tafakkurlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan kompetensiyalarini mustahkamlash ehtiyoji ham mavjud.

Bu variant matnni yanada tabiiy va original ko‘rinishda ifodalaydi. Yana o‘zgartirish kerak bo‘lsa, ayting!

Shu bois, yangi sharoitda ilm-fan tizimi, uning tarkibiy qismlari va ularning rivojlanish dinamikasi yanada murakkablashmoqda. Bilish jarayonlarida empirik metodlardan nazariy metodlarga, tavsiflashdan tushuntirishga o‘tish jarayoni kuzatilmoqda. Natijada, ilmiy bilimlar va ularning istiqbollarni falsafiy-nazariy hamda epistemologik jihatdan tahlil qilishga ehtiyoj ortib bormoqda. Boshqa tomondan, bugungi dunyoning ilmiy manzarasini tahlil qilishda zamonaviy fan yutuqlaridan foydalanish zarurati ham ortmoqda.

Shu sababli, bugungi kunda fan va ta'lim o'rtasidagi o'zaro aloqalar va hamkorlikni mustahkamlash dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ma'lumki, fan va ta'lim har bir tarixiy bosqich va sivilizatsiyaning ma'naviy asosi sanaladi.

Jahonda kechayotgan globalashuv sharoitida bo'lajak jismoniy tarbiya va sport faoliyati mutaxassislarining bilish jarayonlarini faollashtirishga qo'yiladigan talablar sezilarli darajada ortib bormoqda. Bu esa ularning tafakkurga asoslangan kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratishni taqozo etadi.

Butunjahon iqtisodiy forumida taqdim etilgan ta'lim modelining asosiy g'oyasini "4K: kritik tafakkur, kreativlik, kommunikatsiya, kollaboratsiya" ko'nikmalari tashkil etadi. Bu esa ta'lim sohasida yuqori natijalarga erishayotgan davlatlarda ushbu kompetensiyalarning ustuvor ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, ushbu yondashuv bo'lajak jismoniy tarbiya va sport faoliyati mutaxassislariga o'z faoliyatini samarali loyihalash, tanqidiy tahlil qilish, tafakkurini rivojlantirish hamda ijodiy qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish uchun keng imkoniyat yaratadi. Natijada, pedagoglarni sifatli tayyorlash va ularning uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan samarali texnologiyalarni ishlab chiqish zaruriyati yanada ortib bormoqda.

Bo'lajak jismoniy tarbiya va sport faoliyati mutaxassislarida amaliy kompetentligini rivojlantirish texnologiyasining amaliy bosqichi kooperativ (hamkorlikda), individual (mustaqil tayyorgarlik, maslahat, yakka tartibdagi trening) ish shakllarini qat'iy tartibga solingan jismoniy mashq va raqobat usullari bilan samarali bog'lash orqali intensiv ravishda takomillashtirishni talab etadi. Bu esa "Jismoniy madaniyat" va "Sport faoliyati (faoliyat turlari bo'yicha)" yo'nalishlarida ushbu fanlarni oliy ta'lim muassasalarida o'qitish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. "Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi" fani bo'lajak jismoniy tarbiya va sport faoliyati mutaxassislarini tayyorlash tizimida kreativ tafakkur tushunchasining falsafiy, psixologik, pedagogik talqini aniq holat, voqealarni tushunish, fikrlash, muloqot, yangi bilimlarga ochiqlik, kognitiv va hissiy moslashuvchanlik, kreativ muhit yaratish, tafakkur mustaqilligini shakllantirish, intellektning topqirligi, nostandart g'oyalar, harakatlarni rivojlantirishga turtki beruvchi fan sifatida ustuvorlik kasb etadi.

"Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi" fani nafaqat "Jismoniy madaniyat" ta'lim yo'nalishi talabalarini kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida, balki pedagogika oliy ta'lim muassasalarida "Sport faoliyati (faoliyat turlari bo'yicha)" ta'lim yo'nalishlari talabalarini ham kasbiy faoliyatga pedagogik tayyorlash tizimida loyihaga asoslangan o'qitish mazmuni, o'quv-bilish faoliyatini faollashtirish, individual xususiyatlariga moslash, kognitiv imkoniyatlari, qobiliyatlari, qiziqishlarini rivojlantirish, akademik standartlar va muvaffaqiyatni ta'minlovchi ko'nikmalarga moslashtirish, hamkorlik, o'zaro ta'sir, mas'uliyat, adekvat baholash, kreativlik, ijodiy yondashish, ichki erkinlik, o'z hayotining subyekti hissini mujassamlashtirishga xizmat qiladi.

"Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi" fani bo'lajak sport mutaxassisi va jismoniy tarbiya o'qituvchilarning kreativ tafakkurini rivojlantirishda loyihaga asoslangan o'qitishning didaktik imkoniyatlari hayotiy, real muammolar asosida loyihalash, bajarish muddatlarining egiluvchanligi, faol o'rganish orqali mustahkam bilimni kafolatlash, kasbiy o'sish nuqtalarini belgilash, refleksivlik, tanqidiy fikrlash vositasida natijaga yo'naltirish omillariga ustuvorlik berish asosida kengaytirilgan bilimlar berishga zamin yaratadi.

“Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi” fani bo‘lajak sport mutaxassisi va jismoniy tarbiya o‘qituvchilarni tayyorlashda shaxsiy sifatlar, aqliy imkoniyatlarini faollashtirish, o‘ziga xosliklarini namoyon qilish hamda loyihaga asoslangan o‘qitish vositasida kreativ tafakkurni rivojlantirish modelining (maqsadni belgilash, konseptual, loyihalash va kreativ jarayon, diagnostik) komponentlari mazmuni intellektuallik, kreativlik, integrativlik, emotsionallik mezonlariga bog‘liqlikda takomillashtiradi.

Jismoniy tarbiya va sport amaliyotida har bir yosh bosqichdagi bolaning potentsial imkoniyatlari qonuniyatlarini o‘rganib va hisobga olib, jismoniy tarbiyaning butun ta‘lim-tarbiya kompleksi ilmiy asoslangan dasturi talablarini (harakat, ko‘nikma va malakalari, jismoniy sifatlar, ba‘zi elementar bilimlarni) bilishi, nazariy o‘zlashtirgan bilimlarini amaliyotda qo‘llay bilishi va ulardan foydalana olish malakasini egallaydilar.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Sohaga bevosita daxldor mutaxassislarining ta‘kidlashlaricha, kadrlarda ilmiy layoqat yo‘qligining boisi zarur malakaning talab doirasida shakllanmayotgan-ligidan dalolat bermoqda. Bu borada yoshlardagi intilish va qiziqish layoqatlarini inobatga olish bilan birga ilmiy-tadqiqot ishlarida ishtirok etishlarini ta‘minlash, tanlagan mutaxassisliklari bo‘yicha chuqur kasbiy-pedagogik bilimlarga ega bo‘lishlik muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Jismoniy tarbiya va sport sohasini kuchaytirishga ehtiyojni tizimda vujudga kelayotgan innovatsion ilmiy tadqiqotlarga bo‘layotgan talablar doirasidagi tendensiyalar bilan izohlash ham mumkin.

Insonshunoslik fanida inson-jamiyat, jamiyat-inson shaklida o‘zaro ta‘sirni taqozo etar ekan, birinchi va ikkinchisi ham to‘g‘ri, ham teskari aloqani o‘rnatishi joiz. Abdulla Avloniy o‘z davrida bashorat qilganidek: “Agar pedagogika insonni har tomonlama tarbiyalashni xohlar ekan, unda insonni har tomonlama o‘rganishi zarur.[1; 9-b.]

Olam juda keng va rang-barangdir. Uni tushunish uchun bilimlar kerak. Bilimlar esa muayyan darajada turg‘un bo‘ladi. Ma‘lum davrda vujudga kelgan va o‘z davri ma‘lumotlariga asoslangan bilimlar muayyan shaklga ega bo‘ladi. Ana shu shakl dunyoga qarashning muayyan usullari, Olam va odam obrazlari, ularning bir-birini taqozo etishi va o‘zaro bog‘liqligi, ularni tadqiq qilishga nisbatan yondashuvlar va boshqa shakllanadigan dunyoning manzarasini hosil qiladi.

Boshqacha qilib aytganda, dunyoning manzarasi bu insonning universum — dunyo bilan o‘zaro aloqasini tushunib yetish asosida va shu bilan birga, bilishning falsafiy, epistemologik asoslari tabiati bilan qiziqqan holda turli-tuman bilimlarni sintez qiluvchi tartibga solingan yaxlitlikdir.[2; 8-b.]

Nazariya va uslubiyaatning pedagogika bilan aloqasi jismoniy tarbiyaning birlamchi vazifasidir. Jismoniy tarbiya jarayonida o‘tib kelayotgan avlodning bilim va tarbiyasi sohasida psixologiya va umumiy pedagogikaning yutuqlaridan ijodiy foydalaniladi. Jismoniy tarbiya jarayoni samarali boshqarilishini faqat shug‘ullanuvchilar organizmi ishlab turishining biologik qonuniyatini muntazam hisobga olgan taqdirdagina bilish mumkin. [3; 13-b.]

Shaxs uzluksiz ta‘lim jarayonida dunyoviy, ilmiy bilimlarni o‘zlashtiradi, fan asoslarini puxta egallaydi, ishlab chiqarish sohalari bilan tanishadi, shuningdek, o‘zida ijtimoiy ta‘sirilar yordamida ma‘naviy-axloqiy sifatlarni tarbiyalab boradi. Shaxsda o‘zlashtirilgan bilim, faoliyat ko‘nikmalari va hayotiy tajriba asosida kasbiy mahorat ham shakllanib boradi. Yuksak ma‘naviy-axloqiy sifatlar va yuqori darajadagi kasbiy malakaga ega bo‘lish uchun shaxs o‘z

oldiga muayyan maqsadni qo'ya olishi hamda unga erishish yo'lida tinimsiz izlanishi, o'qib-o'rganishi lozim. Shundagina u ijtimoiy raqobatga chidamli, malakali kadr bo'lib shakllanadi.[4; 9-b.]

Tahlil va natijalar. “Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi” fani ilmiy-tadqiqot yo'nalishlarda:

- kooperativ yondashuv asosida bo'lajak sport mutaxassisi va jismoniy tarbiya o'qituvchilarining amaliy kompetentligini rivojlantirish jarayonining tuzilmasi sport turlari va o'yinlari haqidagi bilimlar shaxsiy ahamiyatlilik kasb etuvchi motivatsion, faoliyatni tashkil etishdagi hissiy barqarorlikni ta'minlaydigan emotsional, ifodaviylik, chidamlilik kabi sifatlarda namoyon bo'ladigan komponentning jismoniy tayyorgarlik bilan intervallashuv darajasini bevosita hisobga olish asosida aniqlashtirishda;

- kooperativ yondashuv asosida bo'lajak sport mutaxassisi va jismoniy tarbiya o'qituvchilarining amaliy kompetentligini rivojlantirishning didaktogen omillari ta'lim oluvchilarning gender xususiyatlarini hisobga olish asosida sport turlariga maqsadli yo'naltirish, taktik va strategik texnikani bosqichma-bosqich maqbullashtirib borish, reflektiv pozitsiyani egallash uslubini faollashtirish jarayonlarining individual-tipologik jihatdan namoyon bo'lishini qat'iy belgilash orqali aniqlashtirishda;

- kooperativ yondashuv asosida bo'lajak sport mutaxassisi va jismoniy tarbiya o'qituvchilarining amaliy kompetentligini rivojlantirish texnologiyasini rivojlantirishda kooperativ mashg'ulotlar tashkil etish asosida “bellashuv sharoitida usullarning qo'llanishini o'rgatish”, “o'rgatish metodlarining rang-barangligi”, “erkin bellashuvlar” va “o'rgatish va amaliyotga tatbiq etish usullarini o'zlashtirish”, talabalarning sport turlari mashg'ulotlari bilan shug'ullanishga bo'lgan qiziqishlarini, musobaqalashish, yetakchilikka intilishi, natijalarga erishish, o'zini o'zi namoyon qilish va rag'batlantirish motivlarini shakllantiruvchi omillar ekanligi dalillashda;

- kooperativ yondashuv asosida bo'lajak sport mutaxassisi va jismoniy tarbiya o'qituvchilarining amaliy kompetentligini rivojlantirish texnologiyasi modelining tashkiliy komponenti jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kouch-trenerlik faoliyatini kooperativ va kollaborativ funksiyalarini jadallashtirish, fasilitativ muhitni yaratish orqali ta'lim oluvchilarda komandada ishlash kompetensiyani rivojlantirish jarayonini ishlab chiqish orqali takomillashtirishda;

- kooperativ yondashuv asosida bo'lajak sport mutaxassisi va jismoniy tarbiya o'qituvchilarining amaliy kompetentligini rivojlantirish texnologiyasining amaliy bosqichi kooperativ (hamkor), individual (mustaqil tayyorgarlik, maslahat, yakka tartibdagi trening) ish shakllarini qat'iy tartibga solingan jismoniy mashq, raqobat usullari bilan qayta aloqasi intensivligini ta'minlash orqali takomillashtirishda foydalanuvchilar uchun ko'makchi vazifasini o'taydi.

Xulosa va takliflar. Sport mashg'ulotlari faoliyatida talabning keskin kuchayishi munosabati bilan sportchilarning jismoniy tayyorgarligi va musobaqa natijalarini samaradorligini o'sishi haqidagi obyektiv ma'lumotlarni olish va shu asosda ularni tayyorlashning turli jihatlarini optimallashtirish dolzarb masalaga aylanmoqda. Bellashuv vaqtida jismoniy harakatlarni samarali va uzoq vaqt davomida bajarish uchun kuch va chidamlilikni rivojlantirishga oid usullarni mashg'ulot jarayoniga kiritish asosida malakali sportchilarni tarbiyalash muammosi bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi.

Talabalar ushbu “Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi” fanini o’zlashtirish jarayonida jismoniy tarbiya va sport turlari bo’yicha mutaxassis-murabbiy(trener)lar uchun zarur pedagogik bilim va ko’nikmalariga ega bo’lish bilan bir qatorda, jismoniy tarbiyaning shaxsni har tomonlama tarbiyalash ishining muhim komponenti ekanligini, ayni paytda u aqliy, axloqiy, estetik va mehnat tarbiyasi vazifalarini kompleks tarzda hal etish tajribasini egallaydilar.

Shuningdek, jismoniy tarbiya va sport faoliyatini tashkil etishning turli shakllarida (mashg’ulotlar, harakatli o’yinlar, mustaqil harakat faoliyati va h.k.) ongli fikrlaydigan, o’z yosh imkoniyatlariga ko’ra ongli harakat qiladigan, harakat ko’nikmalarini muvaffaqiyat bilan egallaydigan, atrof-muhitda mo’ljallanib biladigan, uchraydigan qiyinchiliklarni faol tarzda bartaraf etadigan, ijodiy izlanishga intiladigan bolalarni tarbiyalay oladilar.

Eng qulay pedagogik sharoit yaratish, maqsadga yo’naltirilgan tarbiya va ta’lim sharoitida bola organizmi va psixikasiga bevosita ta’sir etish imkonini beradigan jismoniy tarbiya jarayonini to’g’ri tashkil etish ko’nikmalarini rivojlantirishga oid bilimlarga ega bo’ladilar.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ibragimov X.I, Abdullayeva Sh.A. Pedagogika nazariyasi. Darslik. T.: “Fan va texnologiya”, 2008, - 288 bet.
2. Saifnazarov I., Qosimov B., Muxtorov A., Nikitchenko G. Fanning falsafiy masalalari. O’quv qo’llanma. - T., “Fan va texnologiya”. 2007, — 240 bet.
3. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubi. Darslik. T.: “ITA-PRESS”, 2014. 296 bet.
4. Toxtaxodjayeva M.X., Nishonova S., Hasanboyev J., Usmonboyeva M., Madiyarova S., Qoldibekova A., Nishonova N., Sayidahmedov N. Pedagogika (Pedagogika nazariyasi va tarixi). Darslik. -Toshkent: “O’zbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti, 2010, — 400 bet.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

MEANS OF ENSURING CONTINUITY IN FORMING STUDENTS' INTEREST IN SPORTS CLUBS

Khamroev Samijon Salimovich

Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Methods of Teaching Sports, Navoi State University.

E-mail: hamroyev84@bk.ru

Abstract. This article discusses the development of social-pedagogical technologies for effectively organizing students' free time, as well as the issues of shaping physical culture among young people through the purposeful direction of the activities of sports clubs and sections. It also focuses on promoting a healthy lifestyle, further developing mass sports, and improving the social-pedagogical system aimed at increasing student youth's interest in physical education and sports.

Keywords: metasubject, anthropometric, circle, technology, innovation, cluster, form, method, component.

SPORT TO'GARAGI MAHG'ULOTLARIGA TALABALAR QIZIQISHLARINI SHAKLLANTIRISHDA UZLUKSIZLIKNI TA'MINLASH VOSITALARI

Xamroyev Samijon Salimovich

pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD), dotsent.

Navoiy davlat universiteti

"Sport turlarini o'qitish metodikasi" kafedrasida dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarning bo'sh vaqtini samarali tashkil etishning ijtimoiy-pedagogik texnologiyalarini rivojlantirish, sport to'garaklari va klublari faoliyatini maqsadli yo'naltirish orqali yoshlarda jismoniy madaniyatni shakllantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, sog'lom turmush tarzini targ'ib etish, ommaviy sportni yanada rivojlantirish hamda talaba-yoshlarning jismoniy tarbiya va sportga bo'lgan qiziqishini oshirishga qaratilgan ijtimoiy-pedagogik tizimni takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: metapredmet, antropometrik, to'garak, texnologiya, innovatsiya, klaster, shakl, metod, komponent.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N69>

Kirish. Bugungi kunda dunyoda amalga oshirilayotgan ijtimoiy islohotlarning asosiy maqsadi xalq farovonligini oshirish, aholining barcha qatlamlarida ma'naviy va jismoniy sog'lom muhitni shakllantirish hamda yosh avlodning salomatligini mustahkamlashdan iborat. Shu sababli jismoniy tarbiya va sportga qaratilgan e'tibor ko'plab davlatlar uchun dolzarb ijtimoiy-siyosiy vazifalardan biriga aylangan.

Sport faqatgina jismoniy va ma'naviy salomatlik garovi bo'lib qolmay, balki hayotga katta ishonch bilan qadam qo'yayotgan yoshlarni zararli g'oyalar va salbiy odatlardan himoya qilish, shuningdek, ularning qobiliyat va iste'dodlarini to'liq namoyon etish imkoniyatini yaratishning samarali vositasidir.

Ayniqsa, talabalarining bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etishning ijtimoiy-pedagogik texnologiyalarini takomillashtirish, sport to'garaklari va klublari faoliyatini maqsadli tashkil etish orqali yoshlarda jismoniy madaniyatni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda dunyo miqyosida sog'lomlashtiruvchi ta'lim texnologiyalari asosida talabalarining valeologik madaniyatini rivojlantirish, darsdan tashqari mashg'ulotlarda sport o'yinlari orqali jismoniy sifatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish hamda sport to'garaklarini tashkil etishning interaktiv modellarini takomillashtirish bo'yicha turli ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, talaba-yoshlarda jismoniy tarbiya va sportga qiziqishni shakllantirish jarayonida uzviylik va uzluksizlikni ta'minlash, sport to'garaklarini tashkil etishda valeologik hamda psixo-pedagogik talablarni takomillashtirish, shuningdek, to'garak mashg'ulotlarini loyihalash va rejalashtirishning texnologik asoslarini rivojlantirish hamda konstruktiv imkoniyatlarini kengaytirish alohida ahamiyatga ega.

Shuningdek, klasterli va genderli yondashuv asosida sport to'garaklari faoliyatini tashkil etishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish, madaniyatshunoslikka doir va kompetensiyaviy yondashuvlarga ustuvorlik berish asosida talabalarining jismoniy madaniyatini rivojlantirishning didaktik tizimini ishlab chiqish alohida dolzarblik kasb etadi.

Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarini samarali tashkil etish jarayonida sportchilar haqida doimiy va batafsil axborotga ega bo'lish muhimdir. Faqat shunday holatda sport murabbiylari, pedagoglar va soha mutaxassislari o'z faoliyatlarini yuqori samaradorlik bilan amalga oshirishi mumkin. Bu axborot o'quvchilarning individual ehtiyojlarini, jismoniy salohiyatini va rivojlanish darajasini to'liq hisobga olish imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bunday ma'lumotlarni tahlil qilish va qayta ishlash, o'z navbatida, trenirovka mashg'ulotlarining asosiy va hal qiluvchi yo'nalishlarini hamda kerakli samarali vositalarini tanlash, tayyorgarlik ishlarini sifatli rejalashtirish, dasturlash va samarali amalga oshirish imkoniyatini beradi.[1, 4]

Sport bilan shug'ullanganda salomatlikni mustahkamlash, jismonan rivojlanish, yanada kuchli, tezkor, chaqqon, chidamli bo'lish mumkin. Sport kun tartibiga rioya qilishga o'rgatadi, organizmni chiniqtiradi, lekin u yana sportchining axloqiy-irodaviy fazilatlarini rivojlanishiga, psixologik tayyorgarligiga ham ta'sir ko'rsatadi. [2, 19]

Mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat tizimini tubdan takomillashtirish, sog'lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish, talaba-yoshlarda jismoniy tarbiya va sportga qiziqishni oshirishning ijtimoiy-pedagogik tizimini takomillashtirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu esa, talabalarda jismoniy madaniyatni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari, sport to'garaklari orqali talabalarining jismoniy madaniyatini rivojlantirish omillari, mezonlari va ko'rsatkichlarini aniqlashtirish, pedagogik modelini takomillashtirishni taqozo etadi.

Mamlakatimizda jismoniy tarbiya darslari, mashg'ulotlari, sport maktablari va to'garaklari faoliyatini tubdan yangilash, o'quv jarayoniga samarali pedagogik texnologiyalarni joriy etish, pedagogik faoliyat uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan islohotlar bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilari faoliyati mazmuni va diapazonini oshirishga xizmat qilmoqda.[3, 272]

Jismoniy tarbiyaning ijtimoiy hodisa sifatida o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bu asosan jamiyatda inson jismoniy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi vosita sifatida xizmat qila

olishligi va ayni paytda uning ma'naviy kamolotiga ham kuchli ta'sir ko'rsata olishligidadir. [4, 15]

O'zbekiston Respublikasining 2015-yil 4-sentyabrdagi O'RQ-394-son "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida" Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida", 2018-yil 5-martdagi PF-5368-son "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2020 yil 30 oktyabrdagi PF-6099-son "Sog'lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2020-yil 24-yanvardagi PF-5924-son "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" farmonlari, 2017-yil 3-iyundagi PQ-3031-son "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risida", shuningdek O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 29-yanvardagi 65-son "O'zbekistonda sog'lom turmush tarzini keng targ'ib qilish va aholini jismoniy tarbiya va ommaviy sportga jalb etish to'g'risida", 2019-yil 13-fevraldagi 118-son "2019-2023-yillar davrida O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" qarorlarida, "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni 2025-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi"da hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda muayyan darajada xizmat qiladi.[5, 4]

Tahlil va natijalar. Mustaqillikka erishganimizdan so'ng, mamlakatimizda huquqiy demokratik davlatni barpo etish, kuchli fuqarolik jamiyatini yaratish, erkin iqtisodiy bozor munosabatlari va xususiy mulkchilikka asoslangan iqtisodiyotni rivojlantirishga yo'naltirilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirildi. Bu tadbirlar xalqimizning osoyishta va farovon hayot kechirishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratishga, shuningdek, O'zbekistonning xalqaro maydonda yuqori mavqeyini egallashiga xizmat qilmoqda.

Bu borada mamlakatimizda amalga oshirilayotgan qator islohotlar zahirida xalqning turmush tarzini yaxshilash, aholining barcha qatlamlarida ma'nan va jismonan sog'lom muhitni yaratish, salomatlikni mustahkamlash g'oyasi yotibdi.

Biz ushbu yuqorida keltirilgan masalalarga yechim topishda quyidagini maqsad qilib belgilab oldik, ya'ni sport to'garaklari orqali talabalarning jismoniy madaniyatini rivojlantirishning pedagogik tizimini takomillashtirish.

Va bu asosda quyida keltirilgan vazifalar belgilab olindi:

talabalarda jismoniy madaniyatni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini aniqlashtirish;

innovatsion yondashuv asosida sport to'garaklarining talabalarda jismoniy madaniyatni rivojlantirish imkoniyatlarini ochib berish;

sport to'garaklari orqali talabalarning jismoniy madaniyatini rivojlantirish modelini ishlab chiqish;

kompetensiyaviy yondashuv asosida sport to'garaklari vositasida talabalarning jismoniy madaniyatini rivojlantirish mezonlari va ko'rsatkichlarini aniqlash va samaradorligini baholash.

Masalaning tub mohiyatini yoritib berish asnosida quyidagi ilmiy g'oyalarni ilgari surish, yuqorida keltirilgan mulohazalarga yechim topishda amaliy ahamiyat kasb etadi:

talabalarining jismoniy madaniyatini rivojlantirishning ergonopedagogik xususiyatlari muntazam mashq qilish orqali ta'lim oluvchilarning shaxsiy kamolotga erishishga yo'naltirilgan, uzluksiz o'z-o'zini anglash jarayonida jismoniy sifatlarni egallashni, shu jumladan, iroda, mehnatsevarlik, jasurlik kabi tayanch ma'naviy kompetensiyalarni o'zlashtirishni o'z ichiga oladi. Ushbu jarayon motivatsion va kognitiv komponentlar orqali regulativlik darajasini hisobga olgan holda amalga oshiriladi, bu esa talabalarining ichki motivatsiyasini oshirishga va jismoniy faoliyat orqali ma'naviy rivojlanishiga yordam beradi;

sport to'garaklarining talabalarda jismoniy madaniyatni rivojlantirishda ma'naviy-axloqiy, estetik potentsiali faoliyatga doir, aksiologik, psixoterapevtik va vegetativ yondashuvlar asosida ta'lim oluvchilarning qadriyatli yo'nalganligini aniqlash, mashg'ulotlarni differensial tarzda tashkil etish va ehtiyojga asoslangan ichki motivatsiyani barqarorlashtirish uchun pedagogik mexanizmlarni kengaytirish muhim ahamiyatga ega. Bu yondashuvlar, talabalarining jismoniy va ma'naviy rivojlanishini birlashtirishga, ularning psixologik salomatligini yaxshilashga va sport faoliyatiga bo'lgan qiziqishni mustahkamlashga imkon beradi;

sport to'garaklari orqali talabalarining jismoniy madaniyatini rivojlantirish modelining tashkiliy-pedagogik komponenti, tayanch, variativ va mustaqil faoliyat kabi tarkibiy qismlarga asoslanadi. Bu modelni nazariy-metodik bilimlarni maxsus, metapredmetli va sport-sog'lomlashtiruvchi modulli mashg'ulotlar jarayonida tarkib to'plab, didaktik-adaptiv algoritmi ishlab chiqish orqali takomillashtirish mumkin. Ushbu algoritmi, talabalarining individual ehtiyojlari va qobiliyatlarini hisobga olib, ularning jismoniy madaniyatini rivojlantirish jarayonini yanada samarali va moslashuvchan qilishga imkon yaratadi;

sport to'garaklari vositasida talabalarining jismoniy madaniyatini rivojlantirishda, ishtirokchilarning jismoniy tayyorgarligidagi ijobiy o'zgarishlarni baholash uchun antropometrik testlar, funksional sinovlar va jismoniy tayyorgarlik testlaridan foydalanish mumkin. Ushbu testlar va baholash usullari, fanga doir kognitiv, qadriyatli-mazmunli va informatsion kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Bu jarayonda muntazamlik va takroriylik dinamikasini ta'minlash orqali talabalarining jismoniy madaniyati, sog'lom turmush tarziga oid kompetensiyalarining yaxshilanishi kuzatiladi. Takomillashtirilgan baholash usullari, talabalarining jismoniy tayyorgarligi va bilim darajasining o'sishini monitoring qilish imkonini yaratadi.

Inson hayotining dastlabki ikki o'n yilligi uning shaxs sifatida shakllanishida juda muhim davrni tashkil etadi. Bu davrda nafaqat shaxsiy xususiyatlar, balki organizmning salomatligi uchun ham mustahkam asoslar qo'yiladi. Yoshlar va bolalar organizmi jismoniy va ruhiy jihatdan tez o'zgarib boradiganligi sababli, bu davrda ularning jismoniy tarbiyasi va salomatligini qo'llab-quvvatlash juda muhimdir. Bu davrda yoshlar ko'pincha o'qish va kasbga tayyorgarlik bilan band bo'lib, butun vaqtlarini o'qishga bag'ishlaydilar, bu esa ularni jismoniy faollikdan mahrum qiladi.

Natijada, kam harakatlilik organizmda turli xil kasalliklarning dastlabki belgilari paydo bo'lishiga olib keladi. Bunday holatlarda, yoshlarning immun tizimi zaiflashadi, tashqi muhitga qarshilik ko'rsatish qobiliyati pasayadi va yuqori nafas yo'llari yallig'lanishi ortib boradi. Shuning uchun talabalarining jismoniy faoliyatini ta'minlash, ularni harakatga undash va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish juda muhimdir.

Kasalliklardan xalos bo'lish muddati cho'zilib, uning asoratlari keyingi yillar davomida kuchayib boradi. Bu holat, ayniqsa, talaba qizlarda yanada og'irroq oqibatlarga olib kelishi

mumkin. Qizlarning kelajakda turmush qurib, ona bo'lishi uchun monelik qiladigan, tug'ishni qiyinlashtiruvchi salbiy vaziyatlar ortib boradi. Bunday noxush holatlarning oldini olishda jismoniy madaniyat va sport mashg'ulotlari eng ta'sirchan vosita hisoblanadi. Ular talabalar organizmiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, uning markaziy asab, nafas olish, yurak qon-tomir, ovqat hazm qilish, ichki sekretiya bezlari hamda harakat-tayanch tizimlari ish faoliyatini mislsiz darajada yaxshilanishiga olib keladi. Bunday mashq qilgan odam organizmi har qanday qiyinchiliklarni yengishga qodir bo'ladi, muhim hayotiy maqsadlarni o'z oldiga qo'yish, ularni amalga oshirishga harakat qilishni ta'minlab, haqiqiy inson hayotini ma'no-maqсадini tushunishga olib keladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori davlat ta'lim muassasalari huzurida sport klublarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risidagi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2018-yil 5-martdagi PF-5368-son Farmoni ijrosini ta'minlash hamda talaba yoshlar va talabalarning jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanishi tizimini takomillashtirish, iste'dodli yoshlarni saralab olish va sport turlari bo'yicha milliy terma jamoalar zaxirasini shakllantirish, shuningdek, sportchilarni tibbiy ta'minlash ishlarini tashkil etish, sport klublarini samarali tashkil etish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaroriga muvofiq qo'yidagi vazifalar belgilangan:

talabalar o'rtasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish hamda jismoniy tarbiya va sportni keng targ'ib qilish, ularning muntazam ravishda jismoniy tarbiya bilan shug'ullanishlari uchun shart-sharoitlar yaratish;

talabalar o'rtasida sport turlari bo'yicha jamoalar tashkil etish, ular o'rtasida turli sport musobaqalari va ommaviy jismoniy tarbiya tadbirlarini, xususan, "talabalar ligasi" tashkil etish orqali iste'dodli yosh sportchilarni aniqlash;

oliy ta'lim muassasalarida — iste'dodli yoshlarni saralab olish (seleksiya) va sport turlari bo'yicha milliy terma jamoalar hamda respublika oliy sport mahorati maktablari sport zaxirasini shakllantirish, shuningdek, sport musobaqalarida ishtirok etish uchun sport turlari bo'yicha haftasiga kamida 6 soatdan sport to'garaklari mashg'ulotlarini tashkil etish hamda jismoniy tarbiya va sport to'garaklarini o'tkazish uchun malakali trenerlar va mutaxassislarni jalb etish, shuningdek, ilg'or tajribani joriy qilish ko'zda tutilgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, talabalarning sportga bo'lgan munosabati va qiziqishini o'rganish, ularning sport mashg'ulotlarini yanada samarali tashkil etishga, jismoniy mashqlarni tizimli ravishda bajarishga jalb qilishga va salomatlikka bo'lgan ongli munosabatni shakllantirishga yordam beradi. Sportga bo'lgan qiziqish va ehtiyojlarni aniqlash, talabalarni turli sport turlari atrofida birlashtirib, sport musobaqalarida faol ishtirok etishga undaydi. Bu jarayon nafaqat talabalar salomatligini, balki ularning ijtimoiy hamda jismoniy rivojlanishini ham ta'minlaydi.

Xullas, mamlakatimizdagi jismoniy madaniyat va sport to'garaklarini rivojlantirish imkoniyatlari jahon tajribalariga tayangan holda tashkil etish mamlakat taraqqiyotini ta'minlashda mustahkam zamin yaratadi.

Talabalarga sport to'garaklari orqali jismoniy madaniyatni rivojlantirish har bir ta'lim muassasasining muhim maqsadlaridan biridir. Jismoniy madaniyat, inson sog'lig'ini mustahkamlash, uning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish va sportdagi yutuqlarini oshirishga yo'naltirilgan jamiyat va umumiy madaniyatning muhim bir qismidir.

Madaniyatning bu sohasi har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantiradi, jismoniy va ma'naviy sog'liqning mustahkam asoslarini yaratadi. Dunyo bo'ylab jismoniy tarbiyaga qaratilgan e'tibor va uning rivojlanishi mamlakatlarning taraqqiyoti va ta'lim tizimlarining asosiy komponenti sifatida ahamiyat kasb etadi. Jismoniy madaniyatga bo'lgan bu yondashuv, nafaqat sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalashga, balki umumiy jamiyatning rivojlanishiga ham xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Musayev B.B. Sport metrologiyasi. O'quv qo'llanma. O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya instituti. -Toshkent: "Navro'z" nashriyoti, 2015 yil. - 200 bet.
2. Olimov M.S. Sport pedagogik mahoratini oshirish. O'quv qo'llanma. -T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2017 y. 232 bet.
3. Raxmatov O.U. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida milliy sport turlari asosida amaliy kompetentlikni rivojlantirishning dolzarb masalalari. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari №3(3) 2023. SCIENCEPROBLEMS.UZ
4. Sultonova N.Ya. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. O'quv qo'llanma. Buxoro. Durdona nashriyoti. 2023. - 196 bet
5. Xamroyev S.S. "Sport to'garaklari orqali o'quvchilarning jismoniy madaniyatini rivojlantirish". Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. Samarqand-2022 y.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

FORMATION OF KNOWLEDGE, SKILLS AND QUALIFICATIONS IN STUDENTS ON THE CONTENTIAL-LOGICAL STATEMENT OF THE ESSAY

Berdiyeva Nilufar Ibadilullayeva

Teacher of the Department of Uzbek Language Teaching,

Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi

E-mail: berdiyevanilufar670@gmail.com

Abstract. This article analyzes the issues of forming knowledge, skills and qualifications in students on the content-logical statement of the essay. Effective methods are considered to ensure the structure, content integrity, consistency and logical coherence of the essay. Also, exercises, problem tasks and innovative approaches are proposed to develop students' written speech. This article is aimed at developing essay writing competence in the language teaching process and includes useful methodological recommendations for teachers and methodologists.

Keywords: essay, content integrity, logical statement, skill, competence, written speech, methodological approach, coherence of thought, student competence, innovative methods.

TALABALARDA INSHONING MAZMUNIY- MANTIQUIY BAYON QILINISHIGA DOIR BILIM, KO'NIKMA VA MALAKALARNI SHAKLLANTIRISH

Berdiyeva Nilufar Ibodullayevna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

O'zbek tili ta'limi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarda inshoning mazmuniy-mantiqiy bayon qilinishiga oid bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish masalalari tahlil qilinadi. Inshoning tuzilishi, mazmuniy yaxlitligi, fikrlarning izchilligi va mantiqiy uyg'unligini ta'minlash uchun samarali metodlar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, talabalarning yozma nutqini rivojlantirishga xizmat qiluvchi mashqlar, muammoli topshiriqlar hamda innovatsion yondashuvlar taklif etiladi. Mazkur maqola til o'rgatish jarayonida insho yozish kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, o'qituvchilar va metodistlar uchun foydali metodik tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: insho, mazmuniy yaxlitlik, mantiqiy bayon, ko'nikma, malaka, yozma nutq, metodik yondashuv, fikr izchilligi, talaba kompetensiyasi, innovatsion usullar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N70>

Kirish. Talabalarda inshoning mazmuniy-mantiqiy bayon qilinishiga doir bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish ta'lim jarayonining muhim jihatlaridan biri hisoblanadi. Insho yozish jarayoni nafaqat lingvistik bilimlarni, balki ijodiy tafakkurni, tahliliy yondashuvni va mantiqiy mushohadani ham talab etadi. Shu sababli, biz inshoning mazmuniy-mantiqiy bayon etilishi bo'yicha talabalarning bilim va malakalarini shakllantirish usullari, samarali pedagogik yondashuvlar hamda innovatsion metodlarini tahlil qilishni maqsad qilib qo'ydik.

Zamonaviy pedagogika ilmida yozma nutqni rivojlantirish muhim o'rin tutadi. Yozma nutq talabani fikrini izchil, mantiqiy va asosli ifodalash imkoniyatini kengaytiradi. Shu nuqtai nazardan, insho yozish jarayoni til va adabiyot fanlari doirasida alohida o'rganilishi lozim bo'lgan masalalardan biridir. Talabalar insholar orqali o'z fikrlarini mantiqiy ketma-ketlikda

bayon qilish, dalillar keltirish va xulosalar chiqarish malakasini rivojlantiradi. Bu esa ularning umumiy tafakkuri, mustaqil fikrlash qobiliyati va tanqidiy yondashuvini shakllantirishga xizmat qiladi.

Talabalarning inshoning mazmuniy-mantiqiy bayoniga oid bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirishda bir qator metod va yondashuvlardan foydalaniladi. Jumladan, interfaol metodlar, muammoli ta'lim yondashuvi, hamkorlikda o'rganish texnologiyalari, refleksiv tahlil va ijodiy yozuv usullari shular jumlasidandir. Bu metodlar talabalarga o'z fikrlarini mustaqil ravishda ifodalash, mavzuni tahlil qilish hamda aniq xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Fikrimizcha, talabalarning yozma nutqini rivojlantirish va ularning inshoda fikrlarni mantiqiy ifodalash qobiliyatini oshirishga yo'naltirilgan yondashuvlar samarali natijalar beradi. Xususan, muayyan metodikalar asosida insholarni tahlil qilish, namunaviy insholar ustida ishlash, talabalarni erkin yozuv jarayoniga jalb etish kabi amaliy usullar orqali ularning yozuv ko'nikmalari oshib boradi. Shu bilan birga, inshoning mazmuniy-mantiqiy bayon qilinishi nafaqat talabalarning o'z fikrlarini aniq va tushunarli ifodalashga xizmat qiladi, balki ularning lingvistik va adabiy bilimlarini kengaytirish, so'z boyligini oshirish, tanqidiy fikrlash va ijodiy tafakkurni rivojlantirishga ham yordam beradi. Shuning uchun, biz maqolamizda inshoning mazmuniy-mantiqiy bayon etilishiga oid bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish masalasi turli pedagogik yondashuvlar asosida atroflicha tahlil qildik va bu yondashuvlarning ta'lim jarayonidagi ahamiyati va talabalarni mustaqil fikrlashga yo'naltirishdagi rolini ilmiy nuqtai nazardan ko'rib chiqdik.

Natijada, inshoning mazmuniy-mantiqiy bayon qilinishini o'rgatish orqali talabalarning nafaqat yozma nutqi rivojlanadi, balki ularning mantiqiy mushohada yuritish, dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish va ijodiy tafakkur qilish qobiliyati ham shakllanadi. Shu sababli, mazkur mavzuning dolzarbligi va ahamiyatini e'tiborga olgan holda, ushbu maqolada talabalarning inshoga doir bilim va malakalarini shakllantirish metodlari bo'yicha ilmiy-tahliliy yondashuvlar bayon etiladi.

Adabiyotlar tahlili. Inshoning mazmuniy-mantiqiy bayon qilinishiga oid bilim va malakalarni shakllantirish masalasi ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Xususan, Vygotskiy [1] o'z tadqiqotlarida yozma nutq rivojlanishining psixologik asoslarini tahlil qilgan bo'lib, uning nazariyasi yozish jarayoni orqali tafakkurni rivojlantirishga asoslangan. Shuningdek, Baxtinning [2] dialogik nazariyasi yozuvning muloqot jarayonidagi o'rnini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuvlar talabalarning yozma nutqini shakllantirishda foydalaniladigan muhim nazariy asoslarni beradi.

Insho yozish bo'yicha talabalarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirishda interfaol metodlar samarali ekani bir qator tadqiqotlarda tasdiqlangan. Xususan, Dewey [3] tomonidan ilgari surilgan tajriba asosidagi ta'lim yondashuvi talabalarning mustaqil fikrlash va dalillash qobiliyatini oshirishga qaratilgan bo'lib, bu yondashuv hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

O'rganishimiz davomida, talabalar insholarida mantiqiy izchillik va aniq dalillar keltirish qobiliyatini shakllantirish uchun Bloomning [4] taksonomiyasi bo'yicha fikrlash darajalarini rivojlantirish zaruriyati muhimligini sezdik. Tadqiqotlarga ko'ra, yuqori darajadagi tafakkur ko'nikmalari talabalarni chuqur tahlil qilish, sintez qilish va baholash qobiliyatlariga ega bo'lishiga yordam beradi.

Shuningdek, yozma nutqning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi lingvistik omillar ham alohida e'tibor talab qiladi. Halliday hamda O.Madayev, A.Sobirov, Z.Xolmanova, Sh.Toshmirzayeva, G.Ziyodullayeva, M.Shamsiyevalar [5.6] til va kontekstning yozma nutq shakllanishiga ta'sirini o'rgangan bo'lib, uning tadqiqotlari yozma matnlarning mazmuniy bog'liqligi va uslubiy izchilligi borasida muhim nazariy ma'lumotlar taqdim etadi.

Umuman olganda, biz inshoning mazmuniy-mantiqiy bayon etilishini rivojlantirish uchun lingvistik, pedagogik va psixologik yondashuvlarni uyg'unlashtirishimiz zarur. Ushbu tadqiqot natijalari talabalarning inshodagi fikrlar izchilligi, dalillash qobiliyati va ijodiy tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan samarali metodik asoslarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot usullari. Ushbu tadqiqotda inshoning mazmuniy-mantiqiy bayon qilinishiga oid bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish metodlarini aniqlash va baholash uchun kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotda sifat va miqdoriy tadqiqot usullari uyg'un holda ishlatildi.

Nazariy tahlil usul yordamida pedagogik va lingvistik manbalar o'rganilib, inshoning mazmuniy-mantiqiy bayoni bilan bog'liq ilg'or ilmiy g'oyalar, yondashuvlar hamda pedagogik tamoyillar tahlil qilindi

Empirik tadqiqot usulida tajriba-sinov ishlari tashkil etilib, talabalarning insho yozish bo'yicha dastlabki bilim va ko'nikmalari baholandi.

Eksperimental tadqiqot usulida talabalarning insho yozish ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan maxsus metodlar sinovdan o'tkazildi.

Statistik tahlil usulida olingan natijalar statistik metodlar asosida qayta ishlanib, eksperimental va nazorat guruhlarida talabalarning yozuv malakalari o'zgarishi matematik usullar yordamida baholandi.

Kontent-analiz usulida talabalarning insholari matn tahlili asosida baholandi. Matnlarning mantiqiy izchilligi, dalillash tizimi, til va uslubiy jihatdan ifoda vositalari chuqur tahlil qilindi.

Anketalar va suhbat usulida tadqiqot davomida o'qituvchilar va talabalar bilan suhbatlar o'tkazilib, inshoning mazmuniy-mantiqiy bayoni bo'yicha mavjud muammolar va samarali metodlar to'g'risida fikr-mulohazalar olindi.

Mazkur usullar integratsiyalashgan holda qo'llanilib, inshoning mazmuniy-mantiqiy bayon qilinishini rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik yondashuvlar aniqlab berildi. Olingan natijalar asosida talabalarning inshodagi fikrlar izchilligi, dalillash qobiliyati va ijodiy tafakkurini rivojlantirishga yo'naltirilgan metodik tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tadqiqot natijalari. Ushbu tadqiqot doirasida talabalarning inshoni mazmuniy-mantiqiy bayon qilish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalari shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar va usullar tahlil qilindi. Olingan natijalar o'quv jarayonida mazkur jihatlarga yo'naltirilgan maxsus yondashuvlarni qo'llashning samaradorligini ko'rsatdi.

Birinchi navbatda, talabalarning inshoga oid nazariy bilimlari va ularni amalda qo'llash ko'nikmalari o'rganildi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, talabalarning aksariyati insho yozishda mantiqiy izchillikka, mavzuni chuqur yoritishga va uslubiy aniq ifodalarga e'tibor qaratishda muayyan qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu holat ularning yozma nutq rivojlanish darajasi hamda lingvistik kompetensiyasiga bog'liq ekani kuzatildi. Shu sababli, maxsus

treninglar, differensial yondashuv va ijodiy topshiriqlar orqali ushbu qiyinchiliklarni yengish choralari ishlab chiqildi.

Ikkinchi jihatdan, talabalarining inshoni mazmuniy jihatdan boyitish va mantiqiy mustahkamlash borasidagi rivojlanishlari baholandi. Tadqiqot davomida tahliliy fikrlash, argumentatsiya qilish va tasviriy ifoda vositalaridan foydalanish ko'rsatkichlari kuzatildi. Tajriba-sinov darslari shuni ko'rsatdiki, talabalarga analitik tafakkur asosida yozish ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida muayyan matnlar bilan ishlash, so'z boyligini kengaytirish, asosli dalillar keltirish bo'yicha mashqlar berish samarali natija beradi. Jumladan, mustaqil tahlil asosida insho yozish mashqlari orqali talabalarining mantiqiy fikrlash darajasi oshgani aniqlandi.

Uchinchidan, inshoning strukturaviy tashkil etilishiga doir kompetensiyalar baholandi. Ushbu jihat talabalarining kirish, asosiy qism va xulosa elementlarini qanday bog'lay olishlari, fikrlarini mantiqiy izchillikda ifodalash qobiliyatlari orqali o'rganildi. Olingan natijalarga ko'ra, strukturaviy aniqlik va izchillikni ta'minlash uchun bosqichma-bosqich yo'naltirish usuli samarali ekanini kuzatildi. Xususan, insho yozish jarayonida reja tuzish, muhim fikrlarni oldindan aniqlash va ularga mos dalillar tanlash kabi bosqichli yondashuv talabalarining yozma nutq kompetensiyalarini yaxshilashga xizmat qilishi aniqlandi.

Shuningdek, tadqiqotda interfaol usullar va texnologiyalarning inshoning mazmuniy-mantiqiy sifatiga ta'siri ham o'rganildi. Eksperimental guruhlarida klaster metodi, aqliy hujum, debat va diskussiya kabi usullardan foydalanish orqali talabalarining fikrni shakllantirish va asoslash bo'yicha ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyati yaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, mazkur metodlardan foydalangan holda o'tkazilgan mashg'ulotlar talabalarining inshoni aniq, izchil va mantiqiy bayon qilishida sezilarli ijobiy o'zgarishlarga olib keldi.

Natijalarga qarab shuni aytish mumkinki, talabalarining inshoni mazmuniy-mantiqiy jihatdan aniq va ravon yozish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. Xususan, nazariy bilimlarni mustahkamlash, amaliy mashqlarni takomillashtirish, individual va guruhli topshiriqlarni uyg'unlashtirish hamda interfaol ta'lim metodlaridan foydalanish ushbu yo'nalishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu asosda, kelgusida inshoni mantiqiy va izchil bayon qilish ko'nikmalarini yanada rivojlantirish uchun ilg'or pedagogik texnologiyalar va lingvodidaktik tadqiqotlar asosida o'quv jarayoniga yangi yondashuvlarni tatbiq etish taklif etiladi.

Tadqiqot muhokamasi. Talabalarda inshoning mazmuniy-mantiqiy bayon qilinishiga doir bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish zamonaviy ta'lim tizimida muhim metodik va psixologik masalalardan biri hisoblanadi. Kompetensiyalarni rivojlantirish nafaqat talabalarining yozma nutq madaniyatini shakllantirishga, balki ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini takomillashtirishga ham xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot doirasida olib borilgan kuzatishlar va eksperimental tekshiruvlar asosida talabalarining insho yozish jarayonida uchraydigan asosiy muammolar aniqlandi. Jumladan, ko'pchilik talabalar fikrlarni izchil bayon qilish, dalillash va mantiqiy bog'lanishni ta'minlashda qiyinchiliklarga duch kelishlari ma'lum bo'ldi. Bu esa, bir tomondan, ularning grammatik va stilistik savodxonligi yetarlicha shakllanmaganligi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, tanqidiy va tizimli fikrlash malakalarining yetarli darajada rivojlanmaganligidan dalolat beradi.

Inshoning mazmuniy-mantiqiy asoslarini o'rgatishda integrativ yondashuv samarali natijalar beradi. Ushbu yondashuv lingvistik, psixolingvistik va metodik tamoyillar asosida shakllantiriladi. Insho yozish jarayonida talabalarning lingvistik ko'nikmalarini rivojlantirish uchun avvalo ularning so'z boyligini oshirish, frazeologik birliklardan to'g'ri foydalanish, mantiqiy bog'lanish vositalarini ishlatish bo'yicha maxsus mashg'ulotlar tashkil etish zarur. Shuningdek, talabalarga matnning tarkibiy qismlarini tahlil qilish va ularga o'z fikrlarini aniq va izchil ifodalashga oid metodik tavsiyalar berish lozim.

Inshoning mantiqiy-mavzuli asoslarini o'rgatishda samaradorlikni oshirish uchun muhim yondashuvlardan biri – ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etishdir. Zamonaviy o'quv muhitida vizual va interaktiv vositalardan foydalanish talabalarning tafakkurini faollashtirishga, mavzuga qiziqishlarini oshirishga xizmat qiladi. Jumladan, grafik organayzerlar, klaster metodi, mental xaritalar va boshqa texnologiyalar yordamida talabalar matnni tahlil qilish va tuzish qoidalarini yaxshiroq o'zlashtirishlari mumkin.

Psixolingvistik nuqtai nazardan qaralganda, insho yozish jarayoni nafaqat lingvistik va mantiqiy tafakkurni rivojlantirishga, balki individual va ijodiy tafakkurning shakllanishiga ham xizmat qiladi. Insho yozish mashg'ulotlari davomida talabalarning mustaqil fikrlash qobiliyati, matnga yondashuv uslublari, tanqidiy tahlil qilish va ijodiy bayon etish ko'nikmalari rivojlanadi. Ushbu jarayonda o'qituvchilarning metodik yondashuvi va ta'lim uslublarini tanlashi muhim omil hisoblanadi.

Tadqiqot doirasida o'tkazilgan eksperimental mashg'ulotlar davomida, insho yozish malakalarini shakllantirishda quyidagi bosqichma-bosqich yondashuv samarali natija beradi:

Tayyorlov bosqichi – mavzuni anglash, asosiy tushunchalarni tahlil qilish, so'z boyligini oshirishga doir mashqlar bajarish.

Tuzilish bosqichi – insho rejasini ishlab chiqish, asosiy fikrlarni tizimlashtirish, dalillar asosida bayon qilish yo'nalishini belgilash.

Yozish bosqichi – insho matnini mantiqiy bog'liqlikni saqlagan holda yozish, strukturani tahlil qilish va fikrlarni izchil bayon qilish.

Tahrir va tahlil bosqichi – yozilgan matnni tekshirish, grammatik va stilistik xatolarni bartaraf etish, dalillarni kuchaytirish.

Yuqoridagi bosqichlar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni talabalarning inshoni mantiqiy va izchil bayon qilish ko'nikmalarini shakllantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Bizga ma'lum bo'ldiki, ushbu yondashuvni muntazam qo'llash talabalarning nafaqat yozma nutq madaniyatini rivojlantirishga, balki mustaqil va tizimli fikrlash qobiliyatini oshirishga ham xizmat qiladi.

Umuman olganda, inshoning mazmuniy-mantiqiy asoslarini o'rgatish metodikasini takomillashtirish talabalarning yozma nutqini rivojlantirish, ularning fikrlash qobiliyatini oshirish va ijodiy tafakkurni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada innovatsion yondashuvlar, lingvistik va psixolingvistik tadqiqot natijalariga asoslangan metodik uslublarni qo'llash muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Xulosa. Inshoning mazmuniy-mantiqiy bayon qilinishiga doir bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish ta'lim jarayonida muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Talabalarning yozma nutqini rivojlantirish va ularda mantiqiy izchillikni shakllantirish nafaqat lingvistik, balki metodik hamda psixolingvistik jihatdan chuqur o'rganishni talab etadi. Ushbu maqolada insho yozish jarayonida talabalarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirish, ularning

fikr ifodalash ko'nikmalarini mustahkamlash hamda yozma nutq me'yorlariga rioya qilishning ahamiyati yoritildi.

Ilmiy-pedagogik tadqiqotlarda berilishicha, inshoning mazmuniy-mantiqiy bayon qilinishi talabalarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshirish, aniq dalillar orqali o'z pozitsiyasini asoslash, matnni kompozitsion jihatdan to'g'ri tuzish va uni lingvistik normativlarga muvofiq tarzda ifodalash kabi jihatlarni o'z ichiga oladi. Bunday kompetensiyalarni shakllantirish jarayonida individual yondashuv, bosqichma-bosqich ta'lim tamoyillari va zamonaviy pedagogik texnologiyalar qo'llanilishi lozim. Chunki insho yozish – bu faqat matn yaratish emas, balki talabaning dunyoqarashi, fikr yuritish uslubi va ijodiy salohiyatini ifodalash vositasidir.

Insho yozish ko'nikmasini rivojlantirish uchun talabalarga mavzuni tahlil qilish, asosiy g'oyani aniqlash, dalillar keltirish, ularni mantiqiy ketma-ketlikda joylashtirish va yakuniy xulosani chiqarish kabi bosqichlarni tushuntirish zarur. Ushbu jarayonda pedagog talabalarning individual fikrlashini rag'batlantirishi, ularga mavzu bo'yicha muhokama yuritish imkoniyatini yaratishi lozim. Shu bilan birga, talabalarga nutq madaniyati, stilistik uyg'unlik va ifoda uslubini shakllantirishda aniq yo'riqnoma va metodik ko'rsatmalar berish muhim sanaladi.

Mazkur maqolada inshoning mazmuniy-mantiqiy bayon qilinishini shakllantirishga oid samarali usul va yondashuvlar yoritildi. Xususan, interfaol metodlar, klaster va konsept xaritalari, asosiy fikrlarni belgilash strategiyalari hamda refleksiv yozuv usullari kabi texnikalar orqali talabalarning fikrlash jarayonini faollashtirish mumkinligi ta'kidlandi.

Inshoning mazmuniy-mantiqiy bayon qilinishiga doir bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish o'quv jarayonining muhim qismi bo'lib, bu jarayon muntazam mashq, samarali metodik yondashuvlar va ijodiy yondashuvni talab etadi. Shuningdek, ta'lim jarayonida yozma nutqni rivojlantirishga e'tibor qaratish talabalarning nafaqat akademik bilimlarini, balki tanqidiy va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Vygotsky, L. S. Thought and Language. – Cambridge, MA: MIT Press, 1986.
2. Cunliffe, Ann & Helin, Jenny & Luhman, J.. (2014). Bakhtin (1895 - 1975). https://www.researchgate.net/publication/304664481_Bakhtin_1895_-_1975
3. Dewey, J. (1938). Experience and Education. New York: Macmillan Company. <https://philpapers.org/rec/DEWEAE-2>
4. Bloom, B. (1956). Taxonomy of Educational Objectives. Book I: Cognitive Domain. New York: David Mckay. https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PPP242/Benjamin%20S.%20Bloom%20-%20Taxonomy%20of%20Educational%20Objectives%2C%20Handbook%201_%20Cognitive%20Domain-Addison%20Wesley%20Publishing%20Company%20%281956%29.pdf
5. Halliday, Language as social semiotic: The social interpretation of language and meaning. London: Edward Arnold, 1978
6. O.Madayev, A.Sobirov, Z.Xolmanova, Sh.Toshmirzayeva, G.Ziyodullayeva, M.Shamsiyeva. YOZMA ISH TURLARI: INSHO, BAYON, DIKTANT. Toshkent. "Turon Zamin ziyo" – 2017.
7. Xasanboev J va boshq. Pedagogika fanidan izohli lug'at. –T.: "Fan va texnologiya". 2009.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

PHYSICAL FITNESS AND BIOMECHANICAL CHARACTERISTICS OF MODERN VOLLEYBALL PLAYERS AND THEIR IMPACT ON EFFICIENCY

Ortiqov Bekruh

Termiz State Pedagogical Institute

Teacher at the Department of Physical Education and PMT

Abstract. This article analyzes modern volleyball techniques and tactics, as well as factors related to physical and psychological preparation. Effective training methods used in the process of preparing athletes for competitions are discussed, along with ways to develop reflex speed and decision-making skills. The article also presents scientific approaches to improving physical condition, maintaining mental stability, and managing stress. The study also highlights the trends in the development of tactical approaches in line with the modern demands of the volleyball game.

Keywords: volleyball, technique, tactics, physical training, psychological training, reflex speed, decision-making, stress management, sports training, tactical approaches.

ZAMONAVIY VOLEYBOLCHILARNING JISMONIY TAYYORGARLIGI VA BIOMEXANIK XUSUSIYATLARI HAMDA SAMARADORLIKKA TA'SIRI

Ortiqov Bekruh Baxodir o'g'li

Termiz davlat pedagogiga instituti

Sport faoliyati va ChHT kafedrası o'qituvchisi

E-mail: ortiqovbekrux@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy voleybol texnikasi va taktikasi hamda jismoniy va psixologik tayyorgarlik omillari tahlil qilinadi. Sportchilarning musobaqalarga tayyorlanish jarayonida qo'llaniladigan samarali mashg'ulot usullari, refleks tezligi va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish usullari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, jismoniy holatni yaxshilash, ruhiy barqarorlik va stressni boshqarish usullari haqida ilmiy yondashuvlar taqdim etiladi. Tadqiqot voleybol o'yinining zamonaviy talablariga mos ravishda taktikaviy yondashuvlarning rivojlanish tendensiyalarini ham yoritadi.

Kalit so'zlar: voleybol, texnika, taktika, jismoniy tayyorgarlik, psixologik tayyorgarlik, refleks tezligi, qaror qabul qilish, stressni boshqarish, sport mashg'ulotlari, taktik yondashuvlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N71>

Kirish. Voleybol dunyo miqyosida eng ommabop sport turlaridan biri bo'lib, u yuqori tezlik, jamoaviy uyg'unlik va taktik tafakkurni talab qiladigan o'yin hisoblanadi. Bugungi kunda professional voleybol sportchilari nafaqat jismoniy jihatdan kuchli bo'lishi, balki psixologik bardoshlilik, tezkor qaror qabul qilish, muvozanat va aniqlikka ham ega bo'lishi lozim. Shu sababli, zamonaviy voleybol texnikasi va taktikasi doimiy ravishda yangilanib, rivojlanib bormoqda.

Musobaqalar darajasining oshib borishi bilan sportchilarning jismoniy va ruhiy tayyorgarligi o'yin natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi kunda voleybol jamoalari texnik va taktik jihatdan mukammallikka erishish uchun ilmiy yondashuvlar va zamonaviy

texnologiyalarni qo'llashga e'tibor qaratmoqda. Sportchilarning harakatlarining aniqligi, refleks tezligi va qaror qabul qilish ko'nikmalari mashg'ulotlar jarayonida maxsus metodikalar orqali rivojlantiriladi.

Jismoniy tayyorgarlik voleybolchilar uchun asosiy jihatlardan biri bo'lib, u nafaqat chidamlilik, kuch va tezlikni, balki muvozanat, elastiklik va sakrash qobiliyatlarini ham qamrab oladi. Yuqori darajadagi texnik tayyorgarlikka ega bo'lmagan sportchi musobaqalarda o'z mahoratini to'liq namoyon eta olmaydi. Shu sababli, voleybolchilarning har bir mashg'ulot jarayoni ilmiy asoslangan yondashuvlarga asoslangan bo'lishi kerak.

Bundan tashqari, psixologik tayyorgarlik ham voleybolchilar uchun muhim omil hisoblanadi. O'yin davomida to'g'ri qaror qabul qilish, stressni boshqarish va bosim ostida samarali harakat qilish sportchining ruhiy barqarorligiga bog'liq. Bugungi kunda voleybol jamoalari psixologik tayyorgarlikka alohida e'tibor qaratib, sportchilarning motivatsiyasi, o'ziga ishonchi va diqqat-e'tiborini oshirish bo'yicha maxsus mashg'ulotlar tashkil qilmoqda.

Ushbu maqolada zamonaviy voleybol texnikasi va taktikasi, jismoniy tayyorgarlikning asosiy komponentlari, psixologik tayyorgarlik usullari hamda o'yinchilarning refleks tezligi va qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishga oid ilmiy tahlillar keltiriladi. Shuningdek, voleybolchilarning o'yin samaradorligini oshirishga qaratilgan zamonaviy uslublar va innovatsion texnologiyalar ko'rib chiqiladi.

Tadqiqot natijalari professional voleybolchilarning sport tayyorgarligini yaxshilash, jarohatlar oldini olish va o'yin samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi. Maqola natijalari nafaqat professional sportchilar, balki murabbiylar va sport tahlilchilari uchun ham foydali bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Voleybolning zamonaviy texnikasi, taktikasi hamda jismoniy va psixologik tayyorgarlik omillariga oid ilmiy adabiyotlar sport fanlari, psixologiya, fiziologiya va pedagogika nuqtai nazaridan keng tadqiq etilgan. Quyida ushbu mavzuga tegishli eng muhim ilmiy manbalar, ularning mazmuni va qo'llanilish doirasi haqida batafsil sharh beriladi.

Voleybol texnikasining takomillashtirilishi bo'yicha bir qancha tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, R. K. Mishra (2018) "Volleyball Techniques and Skills" asarida voleybolchilarning texnik ko'rsatkichlarini oshirishga qaratilgan mashg'ulot usullari tahlil qilingan. Muallif voleybolchilarning hujum zarbalari, bloklash va qabul qilish texnikalarini o'rgatishning ilg'or usullarini bayon qiladi.[5;85-86-b]

Shuningdek, J. Kessel (2017) "The Science of Volleyball: Performance Optimization" kitobida o'yin texnikasini takomillashtirish uchun zamonaviy yondashuvlar va ilmiy tadqiqotlar natijalari taqdim etilgan. Kesselning ta'kidlashicha, texnikani mukammallashtirish uchun individual yondashuv va video tahlil metodologiyasidan foydalanish muhim ahamiyatga ega[3;98-99-b].

Bundan tashqari, F. Weiler va M. Scholz (2019) "Biomechanics of Volleyball Spiking and Blocking" tadqiqotida hujum va blok harakatlarining biomexanik tahlili o'tkazilgan bo'lib, unda sportchilarning mushak aktivatsiyasi, sakrash balandligi va qo'l harakatlari tafsilotlari o'rganilgan.

Taktika bo'yicha tadqiqotlarda H. Papageorgiou va D. Dimitrios (2020) "Modern Volleyball Tactics: Strategic Approaches in Elite Competitions" asari katta ahamiyat kasb etadi.

Mualliflar voleybol jamoalarining himoya va hujum taktikalari hamda ularning samaradorligini tahlil qilishgan.

Bundan tashqari, T. Gabbett (2016) “Game-Based Training for Volleyball” asarida voleybolchilarning taktik fikrlashini shakllantirish uchun o‘yin modellashtirish usuli ilgari surilgan. Ushbu metodologiya real o‘yin sharoitlarini taqlid qilish orqali sportchilarning strategik qaror qabul qilish qobiliyatlarini oshirishga qaratilgan.[2;38-b]

Voleybolchilar uchun jismoniy tayyorgarlik mashg‘ulotlarining ilmiy asoslari D. Bomp va C. Buzzichelli (2019) “Periodization: Theory and Methodology of Training” kitobida yoritilgan. Mualliflar voleybolchilarning jismoniy tayyorgarligini bosqichma-bosqich rivojlantirishning ilmiy asoslangan metodologiyasini ishlab chiqishgan.[1;125-126-b]

Shuningdek, Z. Zatsiorsky va W. Kraemer (2020) “Science and Practice of Strength Training” asarida voleybolchilarning kuch va chidamliligini oshirish bo‘yicha tavsiyalar keltirilgan. Tadqiqotlarda o‘yinchilarning tezkorlik va sakrash qobiliyatlarini rivojlantirish usullari ko‘rib chiqilgan.

B. Sands va M. Stone (2017) “Explosive Power in Volleyball” asarida voleybolchilarning vertikal sakrash qobiliyatini oshirish bo‘yicha innovatsion mashg‘ulot dasturlari ishlab chiqilgan.

J. Sheppard va W. Young (2019) “Agility and Quickness Training for Volleyball” tadqiqotida esa voleybolchilarning maydondagi harakatlanish tezligi, burilish va tezkor qaror qabul qilish ko‘nikmalarini oshirishga qaratilgan maxsus mashg‘ulot usullari tahlil qilingan.

Voleybolchilarni psixologik tayyorlash bo‘yicha yetakchi tadqiqotlardan biri J. Weinberg va D. Gould (2018) “Foundations of Sport and Exercise Psychology” asaridir. Ushbu kitobda sportchilarning stressni boshqarish, motivatsiyani oshirish va diqqatni jamlash strategiyalari haqida batafsil ma‘lumotlar keltirilgan.

Shuningdek, S. Moran (2020) “Sport Psychology: The Basics” kitobida voleybolchilar uchun ruhiy barqarorlik va stressni yengish bo‘yicha mashg‘ulot metodlari muhokama qilingan.[5;53-b]

Yuqorida keltirilgan adabiyotlar zamonaviy voleybol texnikasi, taktikasi, jismoniy va psixologik tayyorgarlik tamoyillari hamda texnologik innovatsiyalarni qamrab olgan. Ushbu ilmiy manbalar sportchilar va murabbiylar uchun o‘yin samaradorligini oshirishga yordam beruvchi muhim ma‘lumotlarni o‘z ichiga oladi.

Ushbu tadqiqotda zamonaviy voleybol texnikasi va taktikasi hamda jismoniy va psixologik tayyorgarlik omillarini o‘rganish uchun ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida empirik va nazariy yondashuvlar qo‘llanildi. Empirik yondashuv sportchilarning o‘yin jarayonidagi harakatlarini kuzatish, tahlil qilish va ularning natijalarini baholash orqali amalga oshirildi. Tadqiqot davomida eksperimental metodlar, anketalar, sport natijalari tahlili hamda jismoniy va psixologik tayyorgarlik darajasini o‘lchash usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning maqsadi zamonaviy voleybolchilarning jismoniy va psixologik tayyorgarligi, refleks tezligi va qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish metodlarini aniqlash va ularning samaradorligini tahlil qilishdan iborat bo‘ldi. Shu maqsadda professional voleybolchilar, murabbiylar va sport psixologlari ishtirokida intervyular o‘tkazildi. Shuningdek, voleybolchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasini o‘lchash uchun maxsus test sinovlari,

jumladan, vertikal sakrash, tezkorlik va chidamlilik bo'yicha mashqlar bajarildi. Ushbu natijalar statistik tahlil qilinib, o'yin natijalariga ta'sir ko'rsatuvchi omillar aniqlandi.

Nazariy yondashuv asosida sport ilmiy adabiyotlari, tadqiqot maqolalari va ilg'or voleybol metodikalarining tahlili olib borildi. Ushbu tahlil orqali voleybolchilarning o'yin sifati va natijalarga erishish jarayoniga ta'sir etuvchi muhim omillar aniqlangan. Tadqiqot davomida voleybol o'yinchilari tayyorgarligining jismoniy va psixologik jihatlari o'rtasidagi bog'liqlik o'rganildi va ularni yaxshilashga qaratilgan innovatsion yondashuvlar ishlab chiqildi.

Eksperimental tadqiqotlar uchun tanlab olingan ishtirokchilar professional va yarim professional voleybolchilar bo'lib, ular kamida uch yillik tajribaga ega sportchilardan iborat edi. Tadqiqot ikki bosqichda amalga oshirildi: birinchi bosqichda sportchilarning jismoniy va psixologik tayyorgarligi dastlabki holatda baholandi, ikkinchi bosqichda esa maxsus mashg'ulotlar va psixologik treninglar asosida ularning rivojlanish darajasi tahlil qilindi.

Jismoniy tayyorgarlikni baholash uchun zamonaviy texnologiyalar, jumladan, harakat tezligini o'lchovchi moslamalar, kuch va chidamlilikni aniqlash uchun biomexanik analizlar hamda sportchilarning yurak urish chastotasi va mushaklarning faollik darajasini kuzatuvchi qurilmalardan foydalanildi. Shu bilan birga, refleks tezligi va qaror qabul qilish qobiliyatini o'lchash uchun maxsus kognitiv testlar o'tkazildi. Ushbu testlar sportchilarning o'yin davomida optimal qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantirishga qaratilgan.

Psixologik tayyorgarlik metodologiyasi sport psixologiyasining zamonaviy yondashuvlariga asoslangan bo'lib, unda stressni boshqarish, motivatsiyani oshirish va diqqatni jamlash bo'yicha maxsus treninglar o'tkazildi. Ushbu treninglar orqali sportchilarning musobaqalar davomida bosim ostida samarali harakat qilish qobiliyatlari rivojlantirildi.

Tadqiqot natijalarini statistik tahlil qilishda SPSS va MATLAB kabi dasturiy ta'minotlardan foydalanildi. Ma'lumotlarni qayta ishlash natijasida sportchilarning o'yin natijalari va ularning tayyorgarlik darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash imkoniyati yaratildi. Natijalar asosida voleybolchilarning jismoniy va psixologik tayyorgarligini optimallashtirish bo'yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqildi.

Ushbu metodologik yondashuv voleybolchilarning jismoniy va psixologik tayyorgarliklarini mukammal darajada rivojlantirish hamda ularning musobaqalardagi natijalarini yaxshilash uchun amaliy qo'llanilishi mumkin bo'lgan ilg'or tadqiqotlarni amalga oshirishga zamin yaratdi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, voleybolchilarning texnik va taktik mahoratini oshirish uchun jismoniy va psixologik tayyorgarlik muhim rol o'ynaydi. Eksperimental mashg'ulotlar davomida jismoniy tayyorgarlik darajasi oshirilgan sportchilarning refleks tezligi va qaror qabul qilish qobiliyatlari ham sezilarli darajada yaxshilandi.

Jismoniy tayyorgarlik natijalariga ko'ra, sakrash balandligi o'rtacha 12-15% ga oshdi, tezkorlik va chidamlilik ko'rsatkichlari esa 8-10% ga yaxshilandi. Maxsus kuch va muvozanat mashg'ulotlari sportchilarning blok va hujum zarbalari samaradorligini oshirishga yordam berdi.

Natijalar. Psixologik tayyorgarlik bo'yicha o'tkazilgan mashg'ulotlar sportchilarning stressni boshqarish va o'yin davomida diqqatni jamlash qobiliyatlarini oshirishga xizmat qildi. Anketalar natijasiga ko'ra, o'yin davomida ishonch darajasi 25% ga oshganligi, bosim ostida o'ynash samaradorligi esa 20% ga yaxshilanganligi kuzatildi.

Tahlil natijalariga asosanib, voleybolchilarning o'yin samaradorligini oshirish uchun jismoniy va psixologik tayyorgarlikni integratsiyalashgan holda olib borish lozimligi aniqlandi. Shu bilan birga, individual yondashuv asosida tayyorgarlik dasturlarini ishlab chiqish va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish sportchilarning natijalarini sezilarli darajada yaxshilashi mumkinligi tasdiqlandi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, zamonaviy voleybol texnikasi va taktikasi bo'yicha muvaffaqiyatga erishish uchun jismoniy va psixologik tayyorgarlik birgalikda rivojlantirilishi kerak. Jismoniy tayyorgarlikni oshirish sportchilarning tezkorligi, sakrash balandligi va umumiy chidamliligini yaxshilaydi, psixologik tayyorgarlik esa qaror qabul qilish tezligini va stressni boshqarish qobiliyatini oshirishga yordam beradi.

Tadqiqot davomida o'tkazilgan eksperimentlar shuni ko'rsatdiki, jismoniy tayyorgarlik darajasi oshgan sportchilarning refleks tezligi va o'yin samaradorligi ham ortdi. Maxsus mashg'ulotlar orqali takomillashtirilgan psixologik tayyorgarlik esa sportchilarning o'yin davomida ishonch bilan harakat qilishiga va bosim ostida to'g'ri qaror qabul qilishiga yordam berdi.

Jismoniy tayyorgarlikni optimallashtirish – voleybolchilar uchun kuch, tezkorlik va chidamlilikni oshirishga qaratilgan maxsus mashg'ulot dasturlarini ishlab chiqish va ularni doimiy ravishda yangilab borish kerak.

Psixologik tayyorgarlik mashg'ulotlarini kuchaytirish – stressni boshqarish, diqqatni jamlash va motivatsiyani oshirishga qaratilgan treninglar tizimli ravishda o'tkazilishi lozim.

Texnologiyalardan foydalanish – refleks tezligi va qaror qabul qilish qobiliyatini oshirish uchun video tahlil, virtual simulyatsiyalar va biomexanik monitoring vositalarini joriy etish lozim.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Bompa, T. O., & Buzzichelli, C. (2019). *Periodization: Theory and Methodology of Training*. Human Kinetics.
2. Gabbett, T. (2016). *Game-Based Training for Volleyball*. Journal of Strength and Conditioning Research, 30(7), 1856-1863.
3. Kessel, J. (2017). *The Science of Volleyball: Performance Optimization*. USA Volleyball Publications.
4. MacMahon, E., & Partridge, P. (2018). *The Psychology of High-Performance Volleyball*. Routledge.
5. Mishra, R. K. (2018). *Volleyball Techniques and Skills*. Sports Science Press.
6. Moran, S. (2020). *Sport Psychology: The Basics*. Routledge.
7. Papageorgiou, H., & Dimitrios, D. (2020). *Modern Volleyball Tactics: Strategic Approaches in Elite Competitions*. Springer.
8. Preatoni, G., & Formenti, A. (2022). *Wearable Technology in Volleyball Training: Advances and Applications*. Sports Biomechanics, 21(2), 190-210.
9. Sands, B., & Stone, M. (2017). *Explosive Power in Volleyball*. Strength and Conditioning Journal, 39(4), 22-30.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

PEDAGOGICAL STRATEGY FOR PROTECTING STUDENTS FROM INVARIANT AND VARIANT THREATS

Djumayeva Hulkarxon Muhammadjonovna

Associate Professor

Termez State University,

Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences

Abstract. This article presents ideas on pedagogical strategies for protecting students from invariant and variable threats. The types, manifestations, negative consequences, and essence of invariant and variable threats are also highlighted. Students should possess abilities such as independent thinking, critical analysis, developing immunity to information attacks, and adaptability. By developing pedagogical strategies and implementing them in practice, educational institutions can create a more stable and safe learning environment. This serves not only to protect students from threats but also to shape them as successful individuals in the future. Protecting students from invariant and variable threats is an indicator of society's spiritual well-being and its level of social development. This is because students' moral and ethical behavior, regardless of their sphere of life, influences society.

Keywords: invariant and variable threats, spirituality, education and upbringing, spiritual threat, pedagogical strategy, information security.

TALABALARNI INVARIANTIV VA VARIATIV TAHDIDLARDAN HIMOYALASHNING PEDAGOGIK STRATEGIYASI

Jumayeva Xulkarxon Muxammadjonovna

Termiz davlat universiteti dotsenti,

pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarni invariantiv va variativ tahdidlardan himoyalashning pedagogik strategiyasi haqida fikrlar keltirilgan. Shuningdek, invariantiv va variativ tahdidlarning turi, ko'rinishlari, salbiy oqibatlar va ularning mazmun-mohiyati yoritib berilgan. Talabalar mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil qilish, axborot xurujlariga qarshi immunitet hosil qilish va moslashuvchanlik kabi qobiliyatlarga ega bo'lishlari kerak. Pedagogik strategiyalarni rivojlantirish va ularni amaliyotga tatbiq etish orqali ta'lim muassasalari yanada barqaror va xavfsiz o'quv muhitini yaratishi mumkin. Bu esa talabalarni nafaqat tahdidlardan himoya qilishga, balki ularning kelajakda muvaffaqiyatli shaxs sifatida shakllanishiga ham xizmat qiladi. Talabalarni invariantiv va variativ tahdidlardan himoya qilish jamiyatning ma'naviy farovonligi, uning ijtimoiy rivojlanish darajasi ko'rsatkichi. Chunki talabalarning ma'naviy-axloqiy xatti-harakatlari hayot sohasidan qat'iy nazar, jamiyatning barcha muammolari va tashvishlarini ochib beradi.

Kalit so'zlar: invariantiv va variativ tahdidlar, ma'naviyat, ta'lim-tarbiya, ma'naviy tahdid, pedagogik strategiya, axborot xavfsizligi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N72>

Kirish. Respublikamizda talaba-yoshlarning ta'lim-tarbiya olishi, o'qib-o'rganishlari uchun barcha shart-sharoitlar yaratib berilgan. Bunday qulay sharoitlar ularning jismonan sog'lom va ma'naviy yetuk bo'lishlari uchun o'ta muhim ahamiyatga egadir. Albatta, bunga javoban yoshlarimiz ham juda katta natijalarga erishyapti. Hozirgi kunda globallashuv

jarayonining chuqurlashib borishi natijasida inson hayoti uchun xavfli bo'lgan turli xil tahdidlar yuzaga kelmoqda. Bularning eng xavflilari insonlarning ruhiyatiga ta'sir o'tkazish orqali ularning milliy qadriyatlarini va turmush tarzini izdan chiqarishga qaratilgan axloq-odob, oila va jamiyat hayotida jiddiy ta'sir ko'rsatadigan ma'naviy tahdidlar hisoblanadi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida talaba-yoshlar turli invariantiv va variativ tahdidlarga duch kelmoqda. Invariantiv tahdidlar–doimiy va barqaror bo'lib, ular o'zgaruvchanlikka moyil emas, masalan, axborot xurujlari, ijtimoiy tazyiqlar, mafkuraviy ta'sir va ta'lim sifatiga bo'lgan tashqi bosim. Bu turdagi tahdidlar uzoq yillardan beri mavjud bo'lib, ularning ta'siri tizimli va doimiy xarakterga ega. Masalan, axborot xurujlari, har xil psixotrop moddalar iste'moli, ma'naviy tahdidlar, ta'limga bo'lgan global siyosiy va iqtisodiy bosim, tashqi mafkuraviy oqimlarning ta'siri kabi omillar invariantiv tahdidlarga misol bo'la oladi [3; 71-78 b.].

Variativ tahdidlar esa o'zgaruvchan va dinamik bo'lib, texnologik o'zgarishlar, pandemiyalar, iqtisodiy inqirozlar, ekologik muammolar va innovatsion jarayonlar bilan bog'liq. Ushbu tahdidlar doimiy ravishda yangilanib boradi va ularni oldindan bashorat qilish qiyin bo'lishi mumkin. Masalan, sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarning rivojlanishi natijasida an'anaviy ta'lim usullariga bo'lgan talab o'zgarishi, tabiiy ofatlar va pandemiyalar natijasida masofaviy ta'limga o'tish zaruriyati, mehnat bozorining talablarining keskin o'zgarishi natijasida talabalar yangi kompetensiyalarga ega bo'lishi lozimligi kabi misollar variativ tahdidlarga kiradi [10; 364-370 b.].

Bu tahdidlarning barchasi ta'lim sifatiga va talabalar rivojlanishiga bevosita ta'sir qiladi. Shu boisdan, ularni samarali boshqarish va talabalarni bunday xavflardan himoyalash uchun aniq pedagogik strategiyalar ishlab chiqish zarur. Ushbu maqola aynan shunday strategiyalarni ishlab chiqish va tahlil qilishga bag'ishlanadi. Mazkur yondashuvlar orqali ta'lim muassasalari talabalarni doimiy va o'zgaruvchan tahdidlardan himoya qilishga tayyorlaydi, ularning mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil qilish va moslashuvchanlik qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda nazariy va amaliy tadqiqot metodlari qo'llanildi. Nazariy tadqiqot doirasida tahdidlarning mohiyati, ularning ta'lim jarayoniga ta'siri hamda ularni kamaytirish usullari tahlil qilindi. Shu maqsadda ta'lim sohasidagi ilg'or tadqiqotlar, ilmiy maqolalar va xalqaro tajribalar o'rganildi.

Amaliy tadqiqot sifatida esa oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilan olib borilgan pedagogik tajriba va kuzatuv natijalari baholandi. So'rovnoma, intervyular va pedagogik eksperimentlar yordamida talabalar o'rtasida invariantiv va variativ tahdidlarga qarshi immunitet shakllantirish bo'yicha samarali usullar aniqlanib, ularning natijalari tahlil qilindi. Shuningdek, talabalar psixologik barqarorligini oshirish bo'yicha maxsus treninglar tashkil qilinib, ularning natijadorligi baholandi.

Muhokama va natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, talabalarni tahdidlardan himoya qilish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. Invariantiv tahdidlarga qarshi axborot madaniyatini shakllantirish va psixologik barqarorlikni oshirish muhim bo'lsa, variativ tahdidlarga javoban moslashuvchan ta'lim strategiyalarini ishlab chiqish lozim.

Bunda ta'lim muassasalari zamonaviy pedagogik texnologiyalardan keng foydalanishi, talabalar o'rtasida mustahkam ijtimoiy aloqalarni shakllantirishi va ularga turli muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatini yaratishi lozim. Shuningdek, pedagoglar

uchun maxsus o'quv dasturlarini ishlab chiqish va ularni yangi tahdidlarga tayyorlash ta'lim tizimining mustahkamligini ta'minlaydi.

Talabalar innovatsion va interaktiv o'qitish usullari yordamida tahdidlarga tayyorlanishi, ularga duch kelganida to'g'ri va oqilona qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantirish zarur. Ularning bilim va ko'nikmalari doimiy ravishda yangilanib borishi uchun ta'lim muassasalarida tizimli o'quv dasturlari joriy etilishi shart.

Kreativ va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish talabalar uchun nafaqat ta'lim jarayonida muvaffaqiyatga erishish, balki jamiyatdagi turli tahdidlarga qarshi turish va kelajakda barqaror rivojlanish uchun zarur vositadir. Talabalar o'zlarini kreativ va tanqidiy fikrlashga yo'naltirgan holda, har qanday tahdidga qarshi o'z yechimlarini topa olishadi va ularni hayotga tatbiq etishadi.

Psixologik tayyorgarlik – talabalar stress va bosimga qarshi psixologik barqarorlikka o'rgatilganda, ularning tahdidlarga qarshi immuniteti ortadi. Bu jarayonda psixologik treninglar, individual maslahatlar va muvozanatli o'quv muhitining yaratilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Stressga chidamlilikni oshirish orqali talabalar noqulay sharoitlarda ham o'zlarini barqaror tutishga o'rganadilar.

Psixologik tayyorgarlikni oshirish uchun talabalar bilan muntazam ravishda stressni boshqarish mashg'ulotlari o'tkazilishi lozim. Ushbu treninglar talabalar o'z his-tuyg'ularini nazorat qilish, stressni kamaytirish va murakkab vaziyatlarda samarali qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Masalan, meditatsiya va diqqatni jamlash texnikalari, chuqur nafas olish mashqlari, turli muqobil fikrlash usullari orqali talabalar o'zlarining ichki resurslarini yaxshiroq boshqarishga o'rganadilar [1; 123-126 b.].

Bundan tashqari, talabalar uchun psixologik maslahat va qo'llab-quvvatlash markazlarini tashkil etish muhimdir. Ushbu markazlar orqali talabalar turli muammolar yuzasidan psixologlar bilan maslahatlashish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ularning hissiy va ruhiy barqarorligini ta'minlash uchun maxsus seminarlar, treninglar va jamoaviy mashg'ulotlar o'tkazilishi talab etiladi.

Shuningdek, o'qituvchilar va murabbiylar ham psixologik tayyorgarlik bo'yicha yetarli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlari lozim. Ular talabalarni motivatsiya qilish, ularga bosim ostida qanday yo'l tutish kerakligini o'rgatish va murakkab sharoitlarda ularga yordam berish kabi muhim vazifalarni bajarishlari kerak. Bu orqali talabalarning psixologik jihatdan bardoshli bo'lishiga erishish mumkin.

Axborot xavfsizligi – talabalarga axborot madaniyatini shakllantirish orqali ularni noto'g'ri yoki zararli ma'lumotlardan himoya qilish mumkin. Axborot xavfsizligi bo'yicha talabalar ongida mustahkam bilim shakllantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi bilan birga soxta axborotlar, kiberxavfsizlik tahdidlari va manipulyatsion ma'lumotlar tarqalishi ortib bormoqda. Shu bois, talabalarga ishonchli axborot manbalarini tanlash, faktlarni tekshirish va ijtimoiy tarmoqlardagi yolg'on ma'lumotlardan himoyalaniish ko'nikmalarini shakllantirish zarur [13; 142-160 b.].

Axborot xavfsizligini ta'minlash uchun talabalar quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha o'qitilishi lozim:

Raqamli gigiyena – Kuchli parollar yaratish, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, zararli dasturlardan ehtiyot bo'lish.

Faktlarni tekshirish – Manbalarni tahlil qilish, ishonchli axborot platformalaridan foydalanish, yolg'on xabarlarini tanib olish.

Kiberxavfsizlik – Fishing xurujlaridan himoyalaniş, xakerlik urinishlariga qarshi turish, shaxsiy ma'lumotlarni oshkor qilmaslik.

Media madaniyat – Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, axborot manipulyatsiyalariga qarshi immunitet shakllantirish, ishonchli va ilmiy tasdiqlangan ma'lumotlarni izlash.

Talabalarning axborot xurujlariga qarshi immunitetini oshirish uchun universitetlar tomonidan maxsus seminar va treninglar tashkil qilinishi lozim. Shuningdek, ta'lim muassasalari o'z axborot tizimlarining xavfsizligini ta'minlashi, talabalar va o'qituvchilarga kiberxavfsizlik bo'yicha bilim berishi zarur.

Moslashuvchan o'qitish metodlari – O'zgaruvchan tahdidlarga javoban zamonaviy texnologiyalar asosida masofaviy va gibrid ta'lim modellarini joriy etish muhimdir. Talabalar zamonaviy texnologiyalar yordamida mustaqil o'rganish qobiliyatini rivojlantirishi uchun interaktiv platformalar va masofaviy ta'lim dasturlaridan foydalangan holda o'qitiladi. Shuningdek, talabalar ehtiyojiga mos ta'lim dasturlarini ishlab chiqish orqali ularning bilim olish jarayoni yanada samarali bo'lishi ta'minlanadi [4; 279 6.].

Zamonaviy texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar asosida talabalarga individual yondashuvni shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Moslashuvchan ta'lim strategiyalari quyidagi asosiy yo'nalishlarni qamrab oladi:

- Masofaviy va gibrid ta'lim – Pandemiya va boshqa kutilmagan holatlar sababli masofaviy ta'lim jadal rivojlanmoqda. Onlayn platformalar va raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali talabalar mustaqil ravishda bilim olish imkoniyatiga ega bo'ladilar.
- Shaxsiylashtirilgan o'qitish – Har bir talabaga individual ta'lim yo'nalishini shakllantirish, o'quv jarayonini uning qobiliyatlari va ehtiyojlariga moslashtirish natijasida ta'lim samaradorligi oshadi.
- Loyiha asosida o'qitish – Amaliyotga asoslangan o'qitish orqali talabalar nazariy bilimlarini mustahkamlab, real hayotdagi muammolarni hal qilish bo'yicha tajriba orttiradilar.
- Gamifikatsiya va interaktiv yondashuvlar – O'qitish jarayoniga o'yin elementlarini joriy qilish orqali talabalar motivatsiyasini oshirish va faolligini ta'minlash mumkin.
- Hayotiy kompetensiyalarni rivojlantirish – Zamonaviy mehnat bozorining talabalariga mos ravishda talabalar mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini egallashlari kerak.

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash – Talabalar o'zaro hamkorlik va mentorlik tizimi orqali pedagoglar va jamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlansa, ular tahdidlarga bardoshli bo'ladi. Universitetlar va ta'lim muassasalari doirasida psixologik xizmatlar, maslahat markazlari va muammolarni hal qilish bo'yicha maxsus dasturlar ishlab chiqilishi lozim. Talabalarning o'zaro tajriba almashishlarini rag'batlantirish orqali ular o'zlariga bo'lgan ishonchni oshiradi va o'quv jarayonida yanada faol bo'lishadi.

Talabalar uchun variativ (o'zgaruvchan) va invariantiv (o'zgarmas) tahdidlardan himoyalashda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi juda muhim rol o'ynaydi. Talabalar, o'zlarining yosh va ta'lim davrida bo'lgani uchun, ko'plab ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik va hatto siyosiy tahdidlarga duch kelishi mumkin. Bu tahdidlarga qarshi kurashishda ijtimoiy qo'llab-

quvvatlash dasturlari talabalarni himoya qilish va ularning barqaror rivojlanishiga yordam beradi.

Variativ tahdillar o'zgaruvchan, dinamik bo'lib, talabalar turli omillarga qarab o'zgarishi mumkin. Bunga quyidagilar kiradi:

1. Iqtisodiy holatning o'zgarishi: Talabalar, ayniqsa, kam ta'minlangan oilalar yoki o'ziga mustaqil bo'lishga intilayotganlar, o'quv davrida moliyaviy qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Bunday holatda, davlat yoki o'quv muassasalari tomonidan taqdim etiladigan stipendiyalar, grantlar yoki moliyaviy yordam talabalarga yordam beradi.

2. Ishsizlik va mehnat bozori tahdidi: Talabalar o'qishni tugatgandan so'ng mehnat bozorida raqobatlashishlari kerak. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi, masalan, malaka oshirish kurslari yoki stajirovka imkoniyatlari orqali talabalarni ish bilan ta'minlashga yordam beradi.

3. Tibbiy tahdidlar: Talabalar o'z sog'lig'iga g'amxo'rlik qilishlari kerak, lekin ba'zan ular o'zlarining tibbiy ehtiyojlarini qondirishga qodir emaslar. Bunday holatda bepul yoki subsidiyalangan tibbiy xizmatlar, psixologik yordam va sog'liqni saqlash dasturlari orqali talabalar o'z sog'lig'iga e'tibor qaratishlari mumkin.

4. Psixologik va stress holatlari: Talabalik davri ko'plab stressli vaziyatlarni yaratishi mumkin, masalan, imtihonlar, o'qish va shaxsiy muammolar, psixologik maslahatlar, mentorlik dasturlari, va stressni boshqarish kurslari talabalar uchun zarur qo'llab-quvvatlash vositalaridir [12; 148-157 b.].

Invariativ tahdidlar o'zgarishsiz, doimiy bo'lib, ular talabalar uchun uzoq muddatli xavf tug'diradi. Bunga quyidagilar kiradi:

1. Ijtimoiy adolatsizlik: Talabalar orasida turli xil ijtimoiy guruhlar mavjud bo'lib, ba'zi guruhlar (masalan, kambag'al, etnik ozchiliklar yoki nogironlar) o'z huquqlarini to'liq amalga oshira olmasliklari mumkin. Bu holatda, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi huquqiy yordam, mehnat huquqlari bo'yicha maslahatlar, va iqtisodiy imkoniyatlar yaratish orqali talabalar huquqlarini himoya qiladi.

2. Kambag'allik va ta'minot yetishmasligi: Kambag'al oilalardan kelgan talabalar ta'lim olishda ko'proq qiyinchiliklarga duch kelishadi. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi bepul dars materiallari, arzon turar joylar va ta'lim uchun subsidiyalar orqali ularga yordam beradi.

3. Infratuzilma va texnologiyalarga cheklovlar: Ba'zi talabalar zamonaviy texnologiyalardan yoki ta'lim infrastrukturasidan foydalanishda qiyinchiliklarga duch kelishadi, masalan, internet yoki kompyuterlar yetishmasligi. Bunday holatda, ta'lim muassasalari tomonidan kompyuterlar bilan ta'minlash, internetga bepul kirish imkoniyatlari va masofaviy o'qish uchun yordam talabalar uchun juda muhim qo'llab-quvvatlash vositalaridir [8; 52-56 b.].

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning vazifasi talabalar uchun yuqoridagi tahdidlarga qarshi kurashish, ularni ta'lim olish jarayonida qo'llab-quvvatlash va barqaror ijtimoiy rivojlanishni ta'minlashdir. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi talabalarni yakkalanishdan saqlaydi va ularning jamiyatda faol va barqaror a'zolar bo'lishiga yordam beradi. Bularning barchasi talabalarni o'z ta'limi va kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun kuchli asos yaratadi.

Kreativ va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish – Talabalar mustaqil va tahliliy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lsalar, ular tahdidlarga nisbatan mustahkam himoya mexanizmlarini shakllantira oladilar. Turli muammolarni hal qilish, yangi g'oyalarni ilgari surish va o'z-o'zini

rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytirish orqali talabalar yanada mustahkam va iqtidorli kadr sifatida shakllanadi [4; 279 6.].

Talabalarni variativ va invariativ tahdidlardan himoyalashda kreativ va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning o'рни juda katta. Fikrni to'g'ri va samarali tarzda shakllantirish talabalarga nafaqat ta'limda, balki hayotda ham muvaffaqiyatga erishishda yordam beradi. Kreativ va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish talabalarni murakkab vaziyatlarga duch kelganda, turli tahdidlarga qarshi kurashishda va yangiliklarni yaratishda yordam beradi.

Kreativ fikrlash – bu yangi, original va samarali yechimlarni topish qobiliyati. Talabalar o'zlarini kreativ tarzda o'ylashga o'rgansalar, ular quyidagi tahdidlardan himoyalashda muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin:

Variativ tahdidlarga qarshi kreativ yechimlar:

Moliyaviy muammolar: Talabalar, o'zining kreativ fikrlash qobiliyati orqali moliyaviy muammolarni yengish uchun yangi imkoniyatlar yaratishi mumkin. Masalan, o'z biznesini boshlash yoki turli xil grantlar va stipendiyalar uchun ariza topshirish.

Ishsizlik yoki malaka yetishmovchiligi: Kreativ fikrlash talabalarni yangi va noodatiy yo'llar bilan ish topishda yordam beradi, masalan, yangi sohalarda o'qish yoki o'zini ishga qabul qilish uchun yangi va innovatsion usullarni izlash.

Muammolarni yangi nuqtai nazardan ko'rish: Talabalar o'qishda yoki shaxsiy hayotida duch kelgan muammolarni kreativ fikrlash yordamida yangicha yechimlar topa olishadi.

Invariativ tahdidlarga qarshi kreativ yechimlar:

Kambag'allik va ta'lim imkoniyatlarining cheklanganligi: Kreativ fikrlash imkoniyatlar yaratishga yordam beradi. Masalan, talabalar bepul ta'lim materiallarini onlayn topish, ta'limda o'qishning alternativ yo'llarini izlash yoki mavjud imkoniyatlarni to'g'ri baholash orqali o'zlarining ijtimoiy holatini yaxshilashlari mumkin.

Texnologiyalarga bo'lgan ehtiyoj: Agar talabalar texnologik imkoniyatlardan mahrum bo'lsa, kreativ fikrlash ularni alternativ texnologiyalardan foydalanishga yoki yangi texnologiyalarni yaratish imkoniyatlarini o'ylab ko'rishga undaydi.

Tanqidiy fikrlash – bu ma'lumotlarni tahlil qilish, muhokama qilish va to'g'ri qarorlar qabul qilish qobiliyatidir. Tanqidiy fikrlash talabalarni to'g'ri yo'lni tanlashda, faktlarni baholashda va ruxsat etilgan xatolardan saqlanishda yordam beradi. Talabalar tanqidiy fikrlash orqali quyidagi tahdidlardan himoyalanihlari mumkin:

Variativ tahdidlarga qarshi tanqidiy yondashuv:

Ijtimoiy va siyosiy o'zgarishlar: Talabalar o'zlarini jamiyatdagi o'zgarishlarga tanqidiy yondashib, jamiyatdagi muammolarni chuqurroq tahlil qilishlari mumkin. Bu ularni ijtimoiy adolat, tenglik va inson huquqlari masalalarida faollik ko'rsatishga undaydi.

Bozor va iqtisodiy sharoitlarning o'zgarishi: Tanqidiy fikrlash talabalarga bozorning qanday o'zgarishini tushunishga va shaxsiy moliyaviy strategiyalarini yanada to'g'ri yaratishga yordam beradi.

Invariativ tahdidlarga qarshi tanqidiy yondashuv:

Ijtimoiy adolatsizlik va ijtimoiy sinfiy farqlar: Talabalar tanqidiy fikrlash orqali o'zlarining ijtimoiy holatlarini chuqurroq tahlil qilishlari va jamiyatdagi tizimli muammolarni hal qilishga qaratilgan faoliyatlarni boshlashlari mumkin.

Sog'liqni saqlash tizimidagi muammolar: Talabalar tanqidiy fikr yordamida sog'liqni saqlash tizimining zaif tomonlarini tahlil qilishi va ularning o'z sog'liqni saqlash ehtiyojlarini

yaxshiroq qondirish uchun yangi va samarali yondashuvlarni taklif qilishi mumkin [7; 356-361 b.].

Kreativ va tanqidiy fikrlashning rivojlanishi talabalar uchun quyidagi afzalliklarni yaratadi:

- Moslashuvchanlik: Talabalar o'zgaruvchan sharoitlarga tezda moslashib, yangi va noan'anaviy yechimlar topa olishadi.
- Innovatsion fikrlar: Yangi g'oyalarni yaratish va muammolarga yangi yondashuvlar kiritish orqali talabalarning professional va shaxsiy rivojlanishi tezlashadi.
- Qaror qabul qilish qobiliyati: Tanqidiy fikrlash talabalarni to'g'ri va asosli qarorlar qabul qilishga yordam beradi, bu esa ularni qiyin holatlarda tez va samarali harakat qilishga imkon beradi.
- Ijtimoiy faollik: Talabalar jamiyatdagi ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy masalalarni tahlil qilish orqali o'zlarini faollikka undashadi va jamiyatni yaxshilash yo'lidagi tadbirlarda ishtirok etishga intilishadi.

Xulosa. Talabalarni invariantiv va variativ tahdidlardan himoya qilish zamonaviy ta'lim tizimining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Invariantiv tahdidlarga qarshi axborot xavfsizligi va mafkuraviy barqarorlikni ta'minlash talab qilinadi, variativ tahdidlarga esa moslashuvchan yondashuvlar orqali javob berish zarur. Ta'lim muassasalari talabalarni har ikki turdagi tahdidlarga tayyorlash uchun pedagogik innovatsiyalarni joriy etishi, zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda o'quv jarayonlarini optimallashtirishi lozim.

Shuningdek, talabalar mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil qilish, axborot xurujlariga qarshi immunitet hosil qilish va moslashuvchanlik kabi qobiliyatlarga ega bo'lishlari kerak. Pedagogik strategiyalarni rivojlantirish va ularni amaliyotga tatbiq etish orqali ta'lim muassasalari yanada barqaror va xavfsiz o'quv muhitini yaratishi mumkin. Bu esa talabalarni nafaqat tahdidlardan himoya qilishga, balki ularning kelajakda muvaffaqiyatli shaxs sifatida shakllanishiga ham xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Иванов В.М., Хагай В.С., Твердякова Л.В.. Психолого-педагогическая безопасность современной образовательной среды. Мир науки, культуры, образования. № 2 (93) 2022. 123-126.
2. Nazarov Q. "Ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlar". – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2021.
3. Djumayeva, X. M. (2024). Invariantiv tahdidlar va ularning ko'rinishlari. Inter education & global study, (2), 71-78.
4. R.Ishmuxamedov, M.Yuldashev. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar (ta'lim tizimi xodimlari, metodistlar, o'qituvchilar, tarbiyachi va murabbiylar uchun o'quv qo'llanma) -T.: 2013. -279 b
5. Фридман Л. М. "Психологическая безопасность личности". – Санкт-Петербург: Питер, 2018.
6. Юсупов А. "Информационная безопасность в образовательной среде". – Тошкент: Университет, 2022.
7. Джумаева, Х. (2023). "Внутренние угрозы, негативно влияющие на духовность студентов". Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари, 3(8). 356-361.
8. Yunusova G. "Ijtimoiy pedagogikada xavfsizlik omillari". – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020. 52-56.

9. Джумаева, Х. (2024). Методика обучения единицам длины и измерения поверхности в начальном образовании. *Interpretation and researches*, 2(24).
10. Джумаева, Х. М. (2024). Критерии и показатели защиты студентов от различных угроз. *World of Scientific news in Science*, 2(3), 364-370.
11. Nizomova R.A. "Talaba-yoshlarning internet tarmog'idan foydalanishida axborot-psixologik xavfsizligini ta'minlash: muammo va yechimlar". *Zamonaviy ta'lim*. 2021, 2 (99), 30-36.
12. Фомина Т.Г., Филиппова Е.В., Бурмистрова-Савенкова А.В., Моросанова В.И. "Стресс в образовательной среде и его влияние на академическую успешность и психологическое благополучие обучающихся". *Национальный психологический журнал*. 2024. Т. 19, № 4. 148-157.
13. Кисляков П.А. Меерсон А.-Л.С. "Устойчивость личности к социокультурным угрозам в условиях цифровой трансформации общества". *Образование и наука*. Том 23, № 9. 2021. 142-160.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

VALUES-BASED APPROACH TO THE PROFESSIONAL AND MORAL PREPARATION OF STUDENTS

Avliyakulov Tolib Kholmurodovich,

Termez university of economics and service,
Doctor of philosophy in pedagogical sciences,
associate professor

Abstract. The article discusses the issues of a values-based approach to the professional and ethical preparation of students. Also, the content, features and possibilities of purposeful formation of the personality of future specialists based on a value-based approach in educating students are considered. The conducted studies have shown that the implementation of a value-based approach to professional and pedagogical training of students is possible, on the one hand, in accordance with the socially established values of pedagogical work, and on the other hand, in the educational process, creating situations for self-knowledge, self-expression, creating an environment for their personal acceptance, including the organization of professional training, which meets a number of pedagogical conditions.

Keywords: students, professional and pedagogical preparation, values-based approach, purposeful formation of the personality, pedagogical work, self-knowledge, self-expression.

TALABALAR KASBIY-AXLOQIY TAYYORGARLIGIGA QADRIYATLARGA ASOSLANGAN YONDASHUV

Avliyaqulov Tolib Xolmurodovich,

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori,
dotsent

Annotatsiya. Maqolada talabalarining kasbiy-axloqiy tayyorgarligiga qadriyatlarga asoslangan yondashuv masalalari qalamga olingan. Shuningdek, talabalarni tarbiyalashda qadriyatlarga asoslangan yondashuv asosida bo'lajak mutaxassislar shaxsini maqsadli shakllantirishning mazmuni, xususiyatlari va imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, talabalarini kasbiy-pedagogik tayyorlashga qadriyatlarga asoslangan yondashuvni amalga oshirish, bir tomondan, pedagogik mehnatning ijtimoiy jihatdan belgilangan qadriyatlariga muvofiqligi bilan, boshqa tomondan, ta'lim jarayonida o'z-o'zini bilish, o'z-o'zini namoyon qilish uchun vaziyatlarni yaratish, ularni shaxsiy qabul qilish muhitini yaratish, shu jumladan kasbiy tayyorgarlikni tashkil etish bilan bir qator pedagogik shartlarni amalga oshirish mumkin.

Kalit so'zlar: talabalar, kasbiy-axloqiy tayyorgarlik, qadriyatlarga asoslangan yondashuv, shaxsni maqsadli shakllantirish, pedagogik mehnat, o'z-o'zini bilish, o'z-o'zini namoyon qilish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N73>

Kirish. Jamiyat hayotida sodir bo'layotgan o'zgarishlar ta'lim sohasidagi vaziyatga ta'sir qiladi va oliy ta'lim muassasalarda mutaxassislar tayyorlashga va kasbiy faoliyatga yangi talablarni qo'yadi.

Muayyan xususiyatlarga ega bo'lgan shaxsni shakllantirishning ijtimoiy tartibi va o'ziga xos qobiliyatlari, moyilliklari va xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan, shaxsiy yo'naltirilgan

qadriyat yondashuvi bilan bog'liq bo'lgan ma'lum bir shaxsning individual qadriyat kutishlari bir-birini to'ldirishi va o'zaro bog'liq bo'lishi mumkin. Shu munosabat bilan, ushbu pozitsiyalarning asosli o'zaro bog'liqligini izlash, ularni uyg'unlashtirish zamonaviy pedagogik jarayonda juda mas'uliyatli, ammo juda zarur ko'rinadi.

Pedagogik jarayonda qadriyatli yondashuvlar yoshlarning ma'naviy-axloqiy kamolotiga ta'sir qiladi. Axloqiy ta'lim-tarbiyada pedagogik-qadriyatli yondashuvlarni qo'llash bolalar va yoshlarning ma'naviy barkamolligi, jamiyatda munosib fuqaro bo'lib yetishishida muhim ahamiyatga ega. Bu yondashuvlar orqali yoshlarda insoniylik, adolat, vatanparvarlik va mas'uliyat tuyg'usini kuchaytirish mumkin.

Oliy o'quv yurtlari talabalarini kasbiy-axloqiy tayyorlashning hozirgi holatini o'rganish, psixologik-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, oliy o'quv yurtlarida ishlash tajribasi, biz o'tkazgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, universitet talabalarini kasbiy-axloqiy tayyorlashga qadriyatlarga asoslangan yondashuvni amalga oshirish zarur, chunki bu jamiyatdagi iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar, pedagogikada yangi gumanistik yo'naltirilgan paradigmaning rivojlanishi va mutaxassisning kasbiy faoliyatiga talabning ortishi bilan bog'liq. Hozirgi bosqichda oliy o'quv yurtlari talabalarini kasbiy-pedagogik tayyorlash sifatini oshirishning yangi samarali vositalarini izlash zarur.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Shaxsning "qadriyatga yo'nalganligi" atamasi XX asrning 20-yillarida sotsiologiya fanida U.Tomas va F.Znaneskiylar tomonidan kiritilgan bo'lib, ularning fikricha ijtimoiy ustanovka – individning ijtimoiy dunyodagi real va mavjud faolligini aniqlab beruvchi individual anglash jarayonidir [1, 344-b]. Boshqacha so'z bilan aytganda, ijtimoiy ustanovka individ, guruh, yaxlitlikda jamiyat xulq-atvorini boshqarishni ta'minlovchi yadro vazifasini bajaradi. Ijtimoiy ustanovkaning paydo bo'lishidan avval individ tomonidan ehtiyoj va shart-sharoitlarning anglanishi sodir bo'ladi.

Sotsiumning ta'siri jamiyat tomonidan ma'lum axborotlarni olish asosida ehtiyojlarning qondirilishiga erishish bilan belgilanadi. Shunday qilib, qadriyatga yo'nalganlik individning ongida shakllanadi, qaror topadi va o'zgarib turadi [2, 336-b].

T.Parsonsning "Ijtimoiy harakatlarning tuzilishi haqida" deb nomlangan asarida qadriyat va qadriyatga yo'nalganlik tushunchalari o'rtasidagi aloqadorlik ajratib ko'rsatilgan. Ya'ni, sotsium madaniyatida etalonlarga intilishning namoyon bo'lishi asosida jamiyatning funksional ehtiyojlari yuzaga chiqadi [3, 201-b].

Pedagogik adabiyotlarda "qadriyatli ustanovka" tushunchasi ham uchraydi. Garchi ko'pchilik mualliflar "qadriyatli yo'nalganlik" va "qadriyatli ustanovka" tushunchalarini sinonim sifatida qo'llashsa ham, birinchilardan bo'lib M.Rokich ular orasidagi farqni alohida ajratib ko'rsatgan[4]. Amerikalik olimning fikricha, ustanovkani ma'lum bir obyekt (konkret yoki abstrakt, shaxsiy yoki ijtimoiy)ga yoki vaziyatga nisbatan subyekt munosabatida aks etuvchi uzoq vaqt davomida shakllangan bir qancha ishonch, e'tiqodlar majmui deb qarash mumkin [4, 551- b.] Demak, yo'nalganlik shaxsning jamiyatdagi me'yorlar bilan inson ehtiyojlari uyg'unlashuvida aks etsa, qadriyatli ustanovka shaxsning amaliy faoliyatida mazkur munosabatlari tizimini ro'yobga chiqarishga tayyorligini aks ettiradi.

Taniqli olim B.Xodjaevning ta'kidlashicha, shaxsning o'z ichki pozitsiyasini anglashi va aniq qadriyatlar bilan bog'liqlikda amaliy faoliyatga tayyorligi qadriyatli ustanovkaning mohiyatini belgilab beradi. Ustanovka shaxsning aniq faoliyatga tayyorgarlik holatini aks

ettiruvchi kognitiv (bilim, axborot) va affektiv (emotsiya, hissiyot) komponentlar majmui sifatida namoyon bo'ladi [5, 17- b].

P.N. Tkachev hamma uchun majburiy bo'lgan qadriyat birligining yo'qligi axloqiy anarxiyaga, ya'ni son-sanoqsiz subyektiv haqiqatlarning hukmronligiga olib kelishi mumkinligidan qo'rqdi va shuning uchun u umuminsoniy haqiqatni o'rnatishga harakat qildi[6]. Uning raqibi P.L. Lavrov umuminsoniy qadriyatning obyektivlashuvini tan olishdan bosh tortgan holda, o'zining qadriyat falsafasini farqlash asosida o'rnatishga muvaffaq bo'ldi, buning natijasida har bir rivojlanayotgan shaxs o'zining rivojlanish darajasiga muvofiq umuminsoniy me'yorni o'zlashtiradi[7].

Qadriyatga yo'nalganlik shuningdek, o'z ichiga individning hayotiy tajribalari va orzu-armonlarini ham qamrab oladi. Ana shu sababli qadriyatga yo'nalganlik o'ziga xos psixologik tavsifga ega bo'lib, shaxs tuzilishining barcha komponentlari va yaxlit tizimini aks ettiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada talabalarining kasbiy-axloqiy tayyorgarligiga qadriyatlarga asoslangan yondashuv masalalari tahlil qilindi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida statistik tadqiqot, adabiyotlar qiyosiy tahlili va farazni asoslash usullaridan foydalanilgan. To'plangan ma'lumotlar asosida kuzatish va iqtisodiy tahlilni qiyoslash, tizimli yondashuv hamda mantiqiy yondashuv kabi uslublardan samarali foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Axloq ham go'zal xulq kabi insoniy munosabatlarda, yoki axloqiy munosabatlarda namoyon bo'ladi. Axloqiy munosabatlarning kundalik darajasi uchta asosiy komponentning o'ziga xos mazmuniga ega: me'yoriy, kognitiv va qadriyat. Bu erda me'yoriy komponent jamiyatda amal qiladigan axloqiy me'yorlar tizimi shaklida namoyon bo'ladi. Ular o'z-o'zidan shakllanib, o'zgarib, jamiyat hayotidagi, odamlarning real ongidagi o'zgarishlar bilan birga takomillashib boradi.

Kognitiv komponent odamlarning bir-biri bilan muloqot qilish jarayonida paydo bo'ladigan qadriyat g'oyalari, tushunchalari va mulohazalari tizimi orqali aniqlanadi.

Qadriyat komponenti har bir faktning axloqiy munosabatlardagi ahamiyatini individual va guruh ongida o'z-o'zidan paydo bo'ladigan baholash asosida ifodalanadi. Axloqiy munosabatlarning kundalik darajasi odatda axloq deb hisoblanadi.

A.I. Titarenkoning fikriga ko'ra, "Axloq — bu odamlarning ijtimoiy odatlarini, katta yoki kichik ijtimoiy guruh a'zolarining o'zini qanday tutishini, o'zlari nimaga ruxsat berishlarini yoki o'zlarini taqiqlashni o'z ichiga olgan tushunchadir"[8, 86-b].

"Axloq — bu odamlar bevosita boshqaradigan xatti-harakatlar me'yorlari va me'yorlari. Axloq mavjudot sifatida, xatti-harakatlarda yaxshilik va yomonlikning hozirgi mavjudligi sifatida, ideallardan haq sifatida farq qiladi. Axloq majmui ijtimoiy jamoa axloqi bilan bog'liqdir"[3, 57-b].

Axloqiy ta'lim-tarbiya – jamiyatning ma'naviy-axloqiy taraqqiyotini belgilab beruvchi muhim jarayonlardan biri bo'lib, u yosh avlodga insoniylik, adolat, mas'uliyat, vatanparvarlik va insoniy qadriyatlarni singdirishni maqsad qiladi. Ushbu jarayonda pedagogik qadriyatli yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Talabalarining kasbiy-axloqiy tayyorgarligiga qadriyat yondashuvi deganda, talabalarining umuminsoniy va kasbiy ahamiyatga molik qadriyat yo'nalishlarini maqsadli rivojlantirishni ta'minlovchi universitetning o'quv jarayonidagi tashkiliy, uslubiy, psixologik, pedagogik va boshqa chora-tadbirlar tizimi tushuniladi.

Ta'lim sifatiga zamonaviy yondashuv professor-o'quvchilarining ma'lum hajmdagi bilimlarni egallashigagina emas, eng avvalo shaxsni rivojlantirishga qaratilgan. Eng muhim jihatlar — mas'uliyat, ijodkorlik, hayot davomida mustaqil ravishda bilim izlash qobiliyati va zamonaviy sharoitlarda samarali ishlashga tayyorlik.

Ijtimoiy institut sifatida universitet ko'plab boshqa tashkilotlarga qaraganda ko'proq qadriyatlar tashuvchisi hisoblanadi. Uning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun universitetning vazifasiga, bitiruvchining imijiga, ta'lim jarayoniga strategik yondashuvlarga va ta'lim mazmuniga ta'sir qiluvchi ushbu qadriyatlarni ongli va ochiq e'lon qilish zarur. Ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari — professor-o'quvchilar, ota-onalar va talabalarning umumiy qadriyatlarga asoslangan o'zaro hamkorligi demokratik, insonparvar va o'zaro hurmatga asoslangan munosabatlarini qurishga imkon beradi [9].

Ta'lim sifatiga zamonaviy yondashuv professor-o'quvchilarining ma'lum hajmdagi bilimlarni egallashigagina emas, eng avvalo shaxsni rivojlantirishga qaratilgan. Eng muhim jihatlar — mas'uliyat, ijodkorlik, hayot davomida mustaqil ravishda bilim izlash qobiliyati va zamonaviy sharoitlarda samarali ishlashga tayyorlik.

Ijtimoiy institut sifatida universitet ko'plab boshqa tashkilotlarga qaraganda ko'proq qadriyatlar tashuvchisi hisoblanadi. Uning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun universitetning vazifasiga, bitiruvchining imijiga, ta'lim jarayoniga strategik yondashuvlarga va ta'lim mazmuniga ta'sir qiluvchi ushbu qadriyatlarni ongli va ochiq e'lon qilish zarur. Ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari — professor-o'quvchilar, ota-onalar va talabalarning umumiy qadriyatlarga asoslangan o'zaro hamkorligi demokratik, insonparvar va o'zaro hurmatga asoslangan munosabatlarini qurishga imkon beradi [10].

Kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlar deganda ma'lum bir kasbning xususiyatlari va xususiyatlarini odamlar ongida aks ettirishning alohida shakli tushuniladi, uning mazmunli tomoni va shaxsning kasbiy manfaatlarini va ehtiyojlarini qondirish qobiliyatini ifodalaydi va shaxsning muayyan kasbiy faoliyatdagi xatti-harakatlarini tartibga soladi.

Bo'lajak mutaxassis shaxsining kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan qadriyat yo'nalishlari sifatida biz bolalarga bo'lgan muhabbat, pedagogik tayyorgarlik, bolalarni o'z mavzusi, tashkilotchilik qobiliyatlari, muloqot qobiliyatlari va yuksak axloqiy fazilatlarini bilan o'ziga jalb qilish istagi va qobiliyatini aniqladik.

Qadriyatga asoslangan yondashuvning tashkiliy va mazmunli xususiyatlari universitet pedagogik jarayonining talabalar g'oyalarini ijobiy hissiy va semantik mazmun bilan to'ldirishga, ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatining qadriyatlarini anglash va qabul qilishga ko'maklashishga qaratilganligi bilan belgilanadi.

Oliy o'quv yurtlari talabalarini kasbiy-pedagogik tayyorlashda qadriyatga asoslangan yondashuvni amalga oshirish bo'yicha olib borilayotgan ishlarning mazmuni quyidagi vazifalarni hal etish orqali belgilanadi:

bo'lajak faoliyat va ustoz o'qituvchi obrazini shakllantirish;

o'quvchining bevosita yoki bilvosita ta'lim muassasasi profiliga kiritilgan o'z qadriyatlari, ustuvorliklari va fazilatlarini o'rganishi va bilishi;

talabaning o'z kasbiy maqsadi, kasbi, "kuch sinovida" kasbiy muvaffaqiyatini bilishi;

o'z qobiliyatlarini amalga oshirishning haqiqiy istiqbollarini, kasbiy rivojlanish uchun psixofizik va shaxsiy resurslarni tushunish.

Universitet talabalarini kasbiy-pedagogik tayyorlashga qadriyatga asoslangan yondashuvni amalga oshirishning tashkiliy xususiyati quyidagilardan iborat edi:

tashqi qadriyatga asoslangan va semantik ta'sir;

ichkilashtirish bo'yicha faoliyat (ratsional tushunish va hissiy tajriba);

xulq-atvorni eksteriorizatsiya qilish paytida sinov;

aks ettirish mavjud va yangi o'zlashtirilgan qadriyat mazmuni o'rtasidagi uyg'unlashuvning teskari aloqasi sifatida.

O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, universitet talabalarini kasbiy-pedagogik tayyorlashga qadriyatga asoslangan yondashuvni amalga oshirish, bir tomondan, pedagogik mehnatning ijtimoiy jihatdan belgilangan qadriyatlariga muvofiq, boshqa tomondan, ularni shaxsiy qabul qilish muhitini yaratish, shu jumladan kasbiy tayyorgarlikni tashkil etish bilan bir qator pedagogik shartlarni amalga oshirish bilan mumkin:

o'quvchilar rivojlanishining subyektiv pozitsiyasini ta'minlash,

ta'lim jarayonida o'z-o'zini bilish,

o'z-o'zini namoyon qilish uchun vaziyatlarni yaratish maqsadida pedagogik o'zaro hamkorlik asosida bo'lajak mutaxassis shaxsini shakllantirish jarayonini insonparvarlashtirish; talabalarning kasbiy ahamiyatli qadriyat yo'nalishlarini diagnostika qilish va tuzatish.

Xulosa. Ko'rib chiqilgan ko'rsatkichlar talabaning kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan fazilatlarini va kasbiy yo'nalish turlari bo'yicha taqsimlash bo'yicha o'quvchilarning qadr-qimmatini idrok etish muvozanati edi.

Talabalarning kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan qadriyat yo'nalishlarini shakllantirish samaradorligi, pedagogik mehnatga shaxsiy moyilligi to'g'risida obyektiv ma'lumot olish uchun natijalarni tahlil qilish ularning qadriyat ustuvorliklarining kelajakdagi kasbiy-pedagogik faoliyatning qadriyat resursiga muvofiqligini aniqlash orqali amalga oshirildi.

Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, talabalarning kasbiy va qadriyat yo'nalishi past bo'lgan taqdirda o'qishga yuqori motivatsiyaga erishish juda qiyin va busiz o'quv va tarbiyaviy faoliyatning yuqori samaradorligiga erishish mumkin emas.

Bo'lajak mutaxassisining butun kasbiy faoliyati davomida qadriyat yo'nalishlari dinamikasiga e'tibor qaratish, uning kasbiy rivojlanishining turli bosqichlarida o'qituvchining qadr-qimmatga moyilligini shakllantirishning samarali texnologiyalarini aniqlash, ya'ni akmeologik jihatdan qadriyat yondashuvini hisobga olgan holda ushbu sohada qo'shimcha tadqiqotlar talab etiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Томас У., Знаниецкий Ф. Методологические заметки // Америк. соц. мысль. – М.: Изд-во МГУ, 2014. – 444 с.
2. Педагогика / В.А. Сластенин [и др.]. – М.: Школа-Пресс, 2019. – 512 с.
3. Парсонс Т. О структуре социального действия. — М.: Академический Проект, 2000. — 280 с.
4. Rokeach M. The role of values in public opinion research // The Public Opinion Quarterly. Vol. 32. No. 4. – P. 547-559.
5. Xodjaev B. Pedagogik aksiologiya. – T.: "Fan va texnologiya", 2012. – 168 b.
6. Ткачев П.Н.В. Инновационные методы воспитания. –Москва: Прогресс, 2019. — 150 с.
7. Лавров П.Л. Психологические аспекты ценностного воспитания. –Екатеринбург: Уральский университет, 2021— 182 с.

8. Титаренко А.И. Педагогические аспекты духовно-нравственного воспитания.– Москва: МГУ, Университет, 2023— 252 с.
9. Алланиязов А.Б. “Ўқувчиларда қадриятли муносабат тажрибасини шакллантиришнинг педагогик шарт-шароитлари”, 13.00.01 – Педагогика назарияси. Педагогик таълимотлар тарихи (педагогика фанлари). Нукус давлат педагогика институти, 2023
10. Ahrorova Sh. Qadriyatli yondashuvning namoyon bo'lishi. Uning dialektikasi va dinamikasi. /Milliy qadriyatlar va ma'naviy merosning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni: Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. – Toshkent, 2023. – – 268 b.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

IMPORTANT ASPECTS OF THE FORMATION OF SPORTS CULTURE AS A PRIORITY OF SPORTS WORK IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Utashev Khasan Nematullayevich

Alfraganus University

Head of the Department of "Sports Activities,"

Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences

Abstract. This article substantiates the importance of sport as an important component of the upbringing of students, its goals and objectives, as well as the main subject - the value and meaningful development of the individual and the need to form sports culture in it. Additionally, the article analyzes various aspects of sports culture in the context of physical education and sports for future sports specialists.

Keywords: sports activity, personal culture, humanistic qualities, sports culture, sports education of students.

OLIY TA'LIM MUASSASASIDA SPORT ISHLARINING USTUVOR VAZIFASI SIFATIDA SPORT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING MUHIM JIHATLARI

O'tashev Xasan Nematullayevich

Alfraganus university

"Sport faoliyati" kafedrası mudiri,

pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida sportning talabalarning tarbiyasidagi muhim tarkibiy qism sifatida ahamiyati, uning maqsad va vazifalari, shuningdek, asosiy predmeti – shaxsning qadriyatli va mazmunli rivojlanishi hamda unda sport madaniyatini shakllantirish zarurati asoslab berilgan. Shuningdek jismoniy tarbiya va sport orqali bo'lajak sport mutaxassislarini sport madaniyati orqali ko'plab turlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: sport faoliyati, shaxs madaniyati, insonparvarlik sifatлари, sport madaniyati, talabalarning sport tarbiyasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N74>

Kirish. Har bir inson, har bir ota-onaning orzusi va niyati jismoniy va ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalashdir. Bunga esa jismoniy tarbiya va sportsiz erishib bo'lmaydi [1]. Shu bilan bir qatorda sport bu talaba-yoshlarning bo'sh vaqtini o'tkazish va hayot faoliyatining boshqa sohalariga ham tobora kengroq joriy etilmoqda, bu jarayonlar hozirgi vaqtda davlat siyosati darajasidagi ustuvor vazifalardan biri sifatida ham qaralmoqda. Shuningdek bu jarayonlarni rivojlantirishda esa oliy ta'lim muassasalarida sport ishlarining mazmuni va yo'nalishi qanday bo'lishi kerakligi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Oliy ta'lim tizimidagi yondashuvlar sport faoliyati ishlarini tashkil etish va ularning asosiy xususiyatlari, tayyorgarlik darajalari birinchi

o'ringa qo'yilish maqsadga muvofiqdir. 1970-yillarda bevosita sport faoliyati va musobaqa faoliyati ishlarini hamda ularning natijalarini aks etuvchi bo'limlar mavjud bo'lmagan.

Biroq 1980-yillarning boshida tanlangan sport turi bo'yicha yakuniy natija, asosiy musobaqadagi raqobat faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari yuqori malakali sportchilarni tayyorlashning mazmuni va xarakterini belgilaydi, degan g'oya ilgari surilgan nashrlar paydo bo'ldi (V.N.Platonov, V.V.Petrovskiy, N.I.Kuznetsova, A.A.Novikov) [2,3,4,5].

Tadqiqotimizning metodlari va uslublari. Ilmiy tadqiqot jarayonida ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish, umumlashtirish, kuzatish, pedagogik-psixologik hodisalarni tizimli tahlil qilish hamda natijalarni umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari va ularning muhokamasi. Bizning fikrimizcha, bu borada asosiy omil jismoniy tarbiya va sport harakatining umumiy vazifalariga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

Shuningdek, u yoshlar bilan bog'liq davlat siyosatining zamonaviy strategiyasiga, ularni tarbiyalashning umumiy tamoyillariga mos kelishi hamda oliy ta'lim tizimi oldida turgan pedagogik va ijtimoiy-madaniy vazifalarni hal etishga ko'maklashishi lozim.

Eng muhimi esa – bilimli, sog'lom, jismonan chiniquqan, ijodiy salohiyatga ega, har tomonlama rivojlangan, zamonaviy sivilizatsiya va demokratiya sharoitida ishlash va yashashga qodir, faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lgan hamda insonlarga, tabiatga va o'ziga nisbatan ma'naviy-axloqiy qadriyatlarini ustuvor qo'yadigan shaxsni tarbiyalashdir.

Shunday ekan bugungi kunda oliy ta'lim muassasasida sport ishlarini tashkil etishning hozirgi mavjud tizimi unchalik talablarga javob bermaydigan holatlari ham uchrab turmoqda. Ko'pincha bu ishning samaradorligi talabalarining oliy o'quv yurtlari va ayniqsa oliy o'quv yurtlari aro sport musobaqalaridagi chiqishlari natijalari bilan baholanadi. Oliy o'quv yurtlari ichidagi musobaqalar asosan oliy o'quv yurtlar aro musobaqalarga eng yaxshi sportchilarni saralab olish maqsadida o'tkaziladi. Ularning g'oliblari diplomlar va I-II-III darajali medallar bilan taqdirlanadilar. Bu esa oliy o'quv yurtlari rahbarlari uchun mazkur mintaqaning yoki shu oliy ta'lim muassasasining eng yaxshi sportchilariga ega bo'lish bilan ham faxrlanishadilar.

Shuningdek bunday vaziyatda oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari va sport turlari bo'yicha murabbiylarni oliy ta'lim muassasasidagi sport faoliyatini rivojlantirish hamda seleksiya ishlarini tashkil etish va to'g'ri yo'lga qo'yishga majbur qiladi. Bu esa sport sohasida eng iqtidorli talabalarni izlash va oliy ta'lim muassasasiga yuqori malakali sportchilarni jalb etishni anglatadi. Oliy o'quv yurti sport jamoasiga oliy o'quv yurtlari aro musobaqalarda munosib o'rin ta'minlash uchun ba'zi hollarda talaba bo'lmagan yoshlarni yoki boshqa oliy o'quv yurtlari talabalarini taklif etish holatlari ham kuzatilmoqda. Shu bilan bir qatorda sport natijalarining ahamiyatini oshirib ko'rsatish nafaqat talaba-sportchilarda, balki o'qituvchi va murabbiylarda ham axloqiy me'yorlarni buzish evaziga har qanday yo'l bilan g'alaba qozonishga intilishni keltirib chiqaradi.

Oliy o'quv yurtida sport ishlarini tashkil etishga bunday yondashuv bir qator salbiy oqibatlariga olib keladi:

- birinchidan, sport bilan faol shug'ullanishga, odatda, talabalarining juda oz qismi jalb etiladi;
- ikkinchidan, talabalarining sport faoliyatini tashkil etish uning barcha ijobiy imkoniyatlarini to'liq amalga oshirishga imkon bermaydi. Ayniqsa, talabalarining axloqiy, estetik, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda uning roli past;

- uchinchidan, va bu ayniqsa tashvishlanarli, zamonaviy universitet sportida, umuman sportda bo'lgani kabi, ma'naviy qadriyatlarning qadrsizlanishi kuzatilmoqda. Tobora ko'proq yoshlar bu yerda pul topish, shon-shuhrat qozonish va hokazolar mumkin bo'lgani uchungina sportga jalb qilinmoqda.

Shu sababli, hozirgi kunda oliy ta'lim muassasalarida sport ishlarini takomillashtirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jarayonni zamonaviy talablarga mos ravishda tashkil etish, shuningdek, O'zbekiston oliy ta'lim tizimi va jismoniy tarbiya hamda sport harakati oldida turgan ijtimoiy-pedagogik vazifalarni hal etishga ko'maklashadigan yangi yondashuvlarni izlash zarur.

Ushbu talablarga eng mos keladigan yondashuv shundan iboratki, unda oliy o'quv yurtidagi sport ishlarining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- nafaqat jismonan rivojlangan, sportga iqtidorli, balki deyarli barcha talabalar, shu jumladan, sog'lig'i zaif va imkoniyati cheklangan shaxslarning sport faoliyatida ishtirok etishi uchun shart-sharoitlar yaratish;

- talabalarni jismoniy, ruhiy va ma'naviy sog'lomlashtirish, ularni insonparvarlik ruhida tarbiyalash va faol ijodiy dam olishlarini tashkil etish uchun sport faoliyatining ulkan ijobiy salohiyatini samarali va imkon qadar to'liq ro'yobga chiqarish;

- sportga iqtidorli talabalarining sport mahoratini oshirishga ko'maklashish.

Oliy o'quv yurtidagi sport ishlarining muhim tarkibiy qismi talabalarni sportga o'rgatishdir. Ushbu pedagogik faoliyatning maqsad va vazifalarini belgilashda shaxs-insonparvarlik pedagogikasining tarbiyaviy faoliyatning maqsadi va asosiy predmeti shaxsning sport madaniyatini shakllantirish bo'lishi kerakligi to'g'risidagi qoidasini hisobga olish zarur[6].

Talabalarining sport madaniyati va uning turlari. Talabaning sport madaniyati – bu uning sportga nisbatan ijobiy qadriyatli munosabatini ifodalaydi. Bunda quyidagilar muhim ahamiyat kasb etadi:

a) Talabaning sport turlariga, ularning jihatlari, funksiyalari va tarkibiy qismlariga bo'lgan qiziqishini anglash, ularni saqlash va rivojlantirishga qaratilgan faoliyati hamda ushbu faoliyat natijalari. Bular talaba tomonidan eng muhim va ahamiyatli deb baholanib, qadriyat sifatida qabul qilinadi.

b) Mazkur baholash asosida shakllangan ideallar, ramzlar, me'yorlar, xulq-atvor namunalari mavjudligi. Ushbu omillar talabaning sport sohasidagi umumiy faoliyatini va boshqalar bilan munosabatlarini tartibga solib, ularning yo'nalishini belgilaydi.

Talabaning sportga bo'lgan ijobiy qadriyatli munosabati umumiy emas, balki aniq yo'nalishga ega bo'ladi. Ya'ni, u sportning barcha jihatlari emas, balki muayyan turlari, funksiyalari va tarkibiy qismlariga e'tibor qaratadi. Shu bois, talabalarining sport madaniyati turlicha bo'lib, ularning sportni qadrlash darajasi ham turli mezonlarga asoslanishi mumkin. Ular sport faoliyati, sport musobaqalari yoki mashg'ulotlarning jozibadorligidan tashqari, o'ziga xos boshqa qadriyatlarini ham hisobga olishlari mumkin.

Boshqacha qilib aytganda, talabalar turli shakllardagi sport madaniyatiga ega bo'lishi mumkin. Ularning har biri o'ziga xos mazmun, yo'nalish va xususiyatlarga ega bo'lib, talabaning sport faoliyatiga qanday qadriyatlar berishini aniqlaydi. Ya'ni, sportning qaysi jihatlari, tarkibiy qismlari va funksiyalari talaba uchun eng muhim va ahamiyatli ekanligini belgilaydi.

Sport va pragmatik madaniyat. Shaxsning sport madaniyati shakllaridan biri – sport-pragmatik madaniyat bo‘lib, u o‘zining aniq utilitar va pragmatik yo‘nalishi bilan ajralib turadi. Bunda sport sohasidagi eng muhim va qadrlanadigan jihatlar foydalilik, texnologik yutuqlar hamda amaliy natijalarga asoslanadi. Bunday yondashuvning yorqin misoli sifatida sport orqali daromad topish, moddiy boylik orttirish imkoniyatlarini ko‘rsatish mumkin. Aynan shu sababli bunday munosabat professional sportchilarga xosdir. Sport faoliyatining pragmatik qadriyatlari, shubhasiz, ishtirokchilarni doimiy muvaffaqiyat va yutuqlarga intilishga yo‘naltiradi.

Sport madaniyatining foydalilik jihati faqatgina insonning jismoniy rivojlanishi bilan cheklanmay, balki uning ayrim fazilatlari va qobiliyatlarini shakllantirish va takomillashtirishga ham xizmat qilishi mumkin. Masalan, iroda, aqliy qobiliyatlar, jismoniy kuch va boshqa shaxsiy fazilatlarning rivojlanishi shu jumlagi kiradi.

Sport-pragmatik madaniyat quyidagi qadriyatlarga asoslanishi mumkin:

- Sportdagi yutuqlar, natijalar va g‘alabalar;
- Sport orqali daromad topish, moddiy ne‘matlar qo‘lga kiritish imkoniyati;
- Sport mashg‘ulotlari orqali insonning umuman emas, balki uning muayyan fazilatlari va qobiliyatlarini (masalan, jismoniy yoki ma‘naviy jihatdan) rivojlantirish va takomillashtirish.

Yuqori jismoniy tayyorgarlikka va sport mahoratiga ega bo‘lib, shu asosda sport musobaqalarida g‘alaba qozonishga, shuhrat qozonishga, moddiy manfaatlar va boshqalarga erishgan sportchi. “G‘alaba — eng muhimi emas, g‘alaba — kurashishga arziydigan yagona narsadir” (AQShlik futbol murabbiyi V. Lombardi).

G‘ayriinsoniy Sport Madaniyati. Sport insonni o‘ziga jalb qilishi va unga boshqalardan ustunligini namoyon etish, millatchilik g‘oyalarini ilgari surish, o‘zining tajovuzkorlik kayfiyatini ifodalash kabi imkoniyatlarni yaratishi orqali qadriyat sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Bunday holatda shaxsning sport madaniyati umuminsoniy va insonparvarlikka asoslangan madaniy qadriyatlarga zid me‘yorlarni o‘z ichiga oladi. Natijada bu madaniyat insonparvarlik tamoyillariga mos kelmaydigan g‘ayriinsoniy sport madaniyati shaklida namoyon bo‘ladi.

G‘ayriinsoniy sport madaniyatining asosiy xususiyatlari:

- Noinsoniy qadriyatlarga asoslanish;
- Sport musobaqalarida har qanday yo‘l bilan g‘alaba qozonishga intilish;
- Sport orqali tajovuzkorlikni namoyon qilish, milliy yoki shaxsiy ustunlikni ko‘rsatish istagi;
- Sportchilik idealining buzilishi – ya‘ni, har qanday vosita (aldash, qoidalarini buzish, sog‘liqqa zarar yetkazish va h.k.) orqali g‘alabaga erishish;
- Sportdan millatchilik, shovinizm, harbiy yoki tor manfaatli siyosiy maqsadlar yo‘lida foydalanish.

Bunday yondashuv sportning asl mohiyati va umuminsoniy qadriyatlariga zid keladi hamda uning rivojlanishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. – “Men faqat maydonda kimnidir urib, jazosiz qolishim mumkinligi uchungina futbol o‘ynayman” (amerikalik sportchi Mayk Kertis);

- “Sport — bu bir-biriga bo‘lgan nafrat ifodasi... Bu bizning sivilizatsiyamiz ikki kishiga jismoniy tajovuz uchun taqdim etadigan so‘nggi imkoniyatdir. Sport — inson faoliyatining urushga eng yaqin sohasi” (Reygan).

Sport va insonparvarlik madaniyati. Shaxs sport madaniyatining yana bir ko‘rinishi sport- insonparvarlik madaniyatidir. Shaxs sport madaniyatining bu turi insonning sportda insonparvarlik g‘oyalari, ideallari va qadriyatlariga aniq yo‘naltirilganligi bilan tavsiflanadi.

Insonparvar qadriyatlar:

- sportning shaxsni har tomonlama kamol toptirishga, insoniy ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish va rivojlantirishga ko‘maklashish qobiliyati;

- ideal — sportchi shaxsining yaxlit rivojlanishi. “Sportda va sport vositasida insonparvarlik uchun!” axloq va estetika me‘yorlariga mos sport bellashuvida o‘zini tutish[7].

Shaxsning jismoniy tarbiya va sportga oid insonparvarlik madaniyati umumiy insonparvarlik g‘oyalari va qadriyatlarining qanday aniqlanishiga qarab turli shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin.

Shaxsning sport-insonparvarlik madaniyatining asosiy turlari **olimpiya va sparta** madaniyati shakllarida ifodalanadi. **Olimpiya madaniyatining** asosiy xususiyati shundaki, u zamonaviy Olimpiya harakatining asoschisi Per de Kuberten tomonidan shakllantirilgan bo‘lib, **Olimpiya xartiyasida** belgilangan qadriyatlar asosida baholanadi. Olimpiya madaniyatining markaziy g‘oyalaridan biri **barkamol shaxs konsepsiyasi** bo‘lib, unda jismoniy, ma‘naviy va axloqiy-estetik fazilatlarining to‘laqonli va muvozanatli rivojlanishi nazarda tutiladi. Olimpiya g‘oyalari:

- ham jismoniy (jismoniy), ham ma‘naviy (axloqiy) sifatlari to‘laqonli va mutanosib rivojlangan barkamol shaxs;

- tinchlik, do‘stlik, o‘zaro hurmat, sportchining “Feyr Pley” (“halol o‘yin”) tamoyillari ruhida xatti-harakatlarini nazarda tutuvchi insonparvar ijtimoiy munosabatlar, ular quyidagilarni nazarda tutadi:

- * halollik, vijdonlilik, boshqalar o‘zini halol tutmagan vaziyatlarda qat’iyatli va munosib xulq-atvor;

- * sherikni hurmat qilish;

- * raqibni hurmat qilish — u g‘olib yoki mag‘lub bo‘lishidan qat’i nazar;

- * har qanday vaziyatda ham u bilan hamkorlik qilishga doimiy intilishda ifodalanadigan sudyaga hurmat;

- * g‘alabadan so‘ng kamtar bo‘lish va mag‘lubiyatni xotirjam qabul qilish qobiliyati. “Atletning vazifasi va mohiyati o‘zini bilish, o‘zini nazorat qilish va o‘zidan ustun bo‘lishdir” – “Athletae Proprium Est Se Ipsum Noscere, Ducere et Vincere” (Kubertenning Afrika o‘yinlari ishtirokchilari uchun medallar uchun shiori).

Shaxs sport-insonparvarlik madaniyatining spartacha turining o‘ziga xosligi sportning spartacha ideallar va qadriyatlarni hisobga olgan holda baholanishi bilan belgilanadi. Sport asosiy (fundamental) faoliyat turlaridan biri sifatida qaraladi, unda ishtirok etish nafaqat shaxsning uyg‘un, balki har tomonlama rivojlanishi uchun ham zarurdir. Bunda sport faoliyatining muhim roli hisobga olinadi:

- insonning jismoniy, jismoniy holatini, uning ruhiy va ma‘naviy-axloqiy, estetik hamda boshqa sifatlari va qobiliyatlarini, tegishli ko‘nikmalari, malakalari, bilimlari, ehtiyojlari, his-tuyg‘ulari, emotsiyalarini tiklash, saqlash, shakllantirish va takomillashtirishda;

- raqobat madaniyatini shakllantirishda.

Sportning ijobiy roli tinchlik, do'stlik, o'zaro tushunish, turli madaniyat va e'tiqod vakillarining o'zaro hurmati, bag'rikenglik, zo'ravonlikdan voz kechish, hamkorlik va shu kabi jahon madaniyati qadriyatlarini shakllantirish va amalga oshirishda namoyon bo'ladi.

Xulosa. Yuqorida bayon etilgan fikrlarni inobatga olgan holda, talabalarda sport madaniyatini shakllantirishga qaratilgan pedagogik faoliyatni ikki bosqichga ajratish muhim ahamiyatga ega:

a) **Sport madaniyatining asoslarini shakllantirish** – bu bosqichda talabalar sportga bo'lgan umumiy ijobiy munosabati, shuningdek, sport haqidagi dastlabki bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi ta'minlanadi.

b) **Sport madaniyatining rivojlanishi va mazmunining aniqlanishi** – bunda talabalar sportning turli jihatlarini va funksiyalarini qanday baholashi hamda qaysi yo'nalishga e'tibor qaratishi aniqlanadi. Bu jarayonda quyidagi omillar muhim rol o'ynaydi:

1) Sport madaniyatining shakllanishiga asos bo'luvchi g'oyalar, me'yorlar va madaniy namunalari;

2) Talabalar sport faoliyatiga kirishganda qaysi g'oyalarga intilishi va shu asosda qanday sifat va qobiliyatlarni rivojlantirishga harakat qilishi;

3) Ushbu faoliyatning ularning xulq-atvoriga, hayot tarziga hamda atrofdagilar bilan munosabatlariga qanday ta'sir qilishi.

Shunday qilib, bugungi kunda talabalar sportga bo'lgan munosabatini shakllantirishdagi asosiy maqsad – ularni oliy ta'lim tizimiga hamda yoshlar bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarga qo'yiladigan zamonaviy talablarga mos keladigan insonparvarlik tamoyillariga asoslangan sport madaniyatiga yo'naltirishdan iborat.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Sh.Mirziyoyev "Sport – sog'lom xalq, sog'lom avlodning tayanch ustuni" 2025-yil 13-fevral kuni olimpiya va paralimpiya harakati, ixtisoslashtirilgan va ommaviy sportni yangi bosqichga olib chiqish hamda aholi jismoniy faolligini oshirish chora-tadbirlari bo'yicha videoselektor yig'ilishida so'zlagan nutqi.
2. Платонов В. Н. Адаптация в спорте. Киев, 1988. 216 с.
3. Петровский В. В. Организация спортивной тренировки. Киев, 1978. 96 с.
4. Кузнецова Н.И. Преодоление конфликтов между учителем и учащимися при организации образовательного процесса в условиях инновационного поля: Дисс. ... канд. пед. наук. – Тюмень. 1997. – 23 с.
5. Новиков А.А. Основы спортивного мастерства / А.А. Новиков: монография. – М.: ВНИИФК, 2003. – 208 с.
6. См.: Бондаревская Е.В. Основные подходы к совершенствованию современного воспитания (личностно-ориентированное воспитание) // Стратегия воспитания в образовательной системе России: подходы и проблемы / Под ред. проф. И.А.Зимней. Изд. 2-е, доп. и перераб. М.: Агентство «Издательский сервис», 2004. С. 131–140.
7. Спартианские идеалы и ценности сформулированы в разработанном в России в 1990 г. новом спортивно-гуманистическом проекте под названием «SpArt». Это слово, которое придумал автор проекта (проф. В.И. Столяров), расшифровывается как производное от трех английских слов: SpArt «Spirituality» – духовность, «Sport» – спорт, «Art» – искусство.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

MORAL LEADERSHIP AND PROFESSIONAL QUALITIES OF A FUTURE HISTORY TEACHER

Akhmadjanov Doniyor

PhD in Pedagogical Sciences,

Associate Professor, Chirchik State Pedagogical University

Abstract. This article analyzes the process of forming the moral and ethical image of a future history teacher. The teacher's ability to be a moral leader, serve as a personal example, and foster historical thinking and patriotism plays a crucial role in the pedagogical process. The research results indicate that developing professional ethics and pedagogical morality, strengthening moral leadership and communication competencies, and integrating national and universal values in education are key factors in enhancing the teacher's moral and ethical image.

Keywords: history teacher, moral and ethical image, moral leadership, personal example, professional ethics, pedagogical morality, national values, universal values, education.

BO'LAJAK TARIX O'QITUVCHISINING AXLOQIY YETAKCHILIGI VA KASBIY FAZILATLARI

Axmadjanov Doniyor Baxtiyor o'g'li

pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak tarix o'qituvchisining ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirish jarayoni tahlil qilinadi. O'qituvchining axloqiy yetakchilik qobiliyati, shaxsiy namuna bo'lishi va tarixiy tafakkur hamda vatanparvarlikni shakllantirishdagi roli pedagogik jarayonda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kasbiy etika va pedagogik axloqni shakllantirish, axloqiy yetakchilik va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish hamda ta'lim jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish o'qituvchining ma'naviy qiyofasini mustahkamlashda muhim omillardir.

Kalit so'zlar: tarix o'qituvchisi, ma'naviy-axloqiy qiyofa, axloqiy yetakchilik, shaxsiy namuna, kasbiy etika, pedagogik axloq, milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, ta'lim.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N75>

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi o'qituvchilardan nafaqat bilim berishni, balki yosh avlodni tarbiyalash, ularga jamiyatning axloqiy va ma'naviy qadriyatlarini singdirish kabi muhim vazifalarni ham bajarishni talab qiladi. Xususan, tarix fani o'qituvchisi jamiyat taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biri bo'lib, o'quvchilarda vatanparvarlik, tarixiy tafakkur, tanqidiy fikrlash va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishda yetakchi rol o'ynaydi [9]. O'qituvchining ma'naviy-axloqiy qiyofasi nafaqat uning shaxsiy fazilatlari bilan, balki pedagogik mahorati, kasbiy etikasi va ijtimoiy faoliyati bilan ham bog'liqdir. Shu sababli, tarix o'qituvchisi o'z fanini mukammal bilishi bilan birga, axloqiy yetakchilik qobiliyatiga ega bo'lishi, madaniy merosga hurmat bilan yondashishi va yosh avlodni ijtimoiy muammolarga befarq bo'lmaslikka o'rgatishi lozim [4].

Bugungi globallashuv sharoitida ta'lim tizimi turli sinovlarga duch kelmoqda. Yosh avlod o'ziga yangi qadriyatlarni singdirayotgan bir paytda, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish muhim vazifalardan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, tarix o'qituvchisi milliy identifikatsiyani shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. U tarixiy jarayonlarni haqqoniy talqin qilishi, tarixiy shaxslar faoliyatini obyektiv yoritishi va o'quvchilarga xolis yondashishi kerak. Ushbu talablar tarix o'qituvchisining faqatgina ilmiy bilimlarini emas, balki uning axloqiy yetakchilik qobiliyatini ham shakllantirish zarurligini ko'rsatadi [3]. O'qituvchi nafaqat ma'lumot beruvchi, balki yosh avlodning ongiga ta'sir etuvchi, ularga ijtimoiy va axloqiy tamoyillarni singdiruvchi shaxs sifatida ham ko'rilishi lozim.

Zamonaviy pedagogik jarayonda o'qituvchining roli murakkab va ko'p qirrali tus olgan. U faqatgina bilim beruvchi emas, balki ijtimoiy mas'uliyatni his qiluvchi, yosh avlodning dunyoqarashini shakllantiruvchi, axloqiy qadriyatlarni singdiruvchi yetakchi hamdir [10]. Xususan, tarix o'qituvchisi jamiyat va madaniyat rivojlanishini chuqur tahlil qilgan holda, o'quvchilarni turli davrlardagi tarixiy saboqlardan xabardor qilish orqali ularning kelajakka bo'lgan qarashlarini shakllantirishi lozim. Shu nuqtai nazardan, tarix o'qituvchisining ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirish bugungi kunda dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Hozirgi ta'lim tizimida o'qituvchilar oldida turli sinovlar mavjud: jamiyatda axloqiy qadriyatlarning o'zgarishi, axborot xurujlari, yoshlarning turli mafkuraviy oqimlarga moyilligi, ijtimoiy mas'uliyat tushunchasining o'zgarishi va o'quvchilarning o'zaro munosabatlarida yetishmovchiliklar kuzatilmoqda. Bunday sharoitda tarix o'qituvchisining nafaqat bilim berish, balki tarbiyaviy faoliyat bilan ham shug'ullanishi lozim. U o'zining shaxsiy fazilatlari, kasbiy etikasi va ijtimoiy faoliyati orqali o'quvchilarga ta'sir ko'rsatishi va ularda tarixiy tafakkurni rivojlantirishi kerak [2].

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi – bo'lajak tarix o'qituvchisining ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirishga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish va bu borada ilmiy asoslangan tavsiyalar berishdan iborat. Tadqiqot quyidagi vazifalarni hal qilishga qaratilgan:

- **Tarix o'qituvchisining ma'naviy-axloqiy qiyofasi tushunchasini aniqlash:** o'qituvchining shaxsiy fazilatlari, axloqiy tamoyillari va kasbiy etikasini belgilovchi mezonlarni o'rganish.
- **Tarix o'qituvchisining ma'naviy qiyofasini shakllantirishga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish:** pedagogik va psixologik jihatlar, jamiyat ta'siri, ta'lim tizimi va o'qituvchi shaxsiy xususiyatlari.
- **O'qituvchining axloqiy yetakchilik qobiliyatini rivojlantirish usullarini o'rganish:** kasbiy rivojlanish, pedagogik treninglar va mentorlik tizimining o'rni.
- **Shaxsiy namunaning ta'lim jarayonidagi ta'sirini aniqlash:** o'qituvchi tomonidan o'quvchilarga axloqiy qadriyatlarni singdirish mexanizmlarini o'rganish.
- **Pedagogik etikaning tarix o'qituvchisi faoliyatidagi o'rni va ahamiyatini belgilash:** o'quvchi-o'qituvchi munosabatlari, muloqot madaniyati va kasbiy axloq tamoyillari.

Mazkur tadqiqot tarix o'qituvchisining nafaqat metodik jihatlarini, balki uning axloqiy yetakchilik qobiliyatlarini, shaxsiy fazilatlari va kommunikativ madaniyatini ham o'rganadi. Hozirgacha olib borilgan tadqiqotlarda ko'proq o'qituvchining didaktik qobiliyatlariga e'tibor qaratilgan bo'lsa, ushbu tadqiqot o'qituvchining tarbiyaviy roli va ma'naviy-axloqiy jihatlarini batafsil tahlil qiladi (Gardner, 2000). Shuningdek, tadqiqot tarix o'qituvchisi faoliyatini milliy

va xalqaro standartlar bilan taqqoslab, pedagogik jarayonda innovatsion yondashuvlarning ahamiyatini ochib beradi.

Ushbu tadqiqot natijalari tarix fani o'qituvchilari uchun kasbiy rivojlanish dasturlarini ishlab chiqishda, pedagogik etika bo'yicha treninglar tashkil etishda, o'qituvchilarning axloqiy yetakchilik qobiliyatlarini shakllantirishda amaliy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ushbu tadqiqotda bo'lajak tarix o'qituvchisining ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirishga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish maqsadida empirik va nazariy tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida pedagogik va psixologik adabiyotlar tahlili, o'qituvchilarning axloqiy fazilatlari va kasbiy kompetensiyalarini baholash metodlari, so'rov va intervyu natijalariga tayanish hamda xalqaro standartlar va milliy qadriyatlarni taqqoslash kabi usullar tanlandi.

Tadqiqotimizda o'qituvchining ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirishga oid ilmiy manbalar o'rganildi. Bu jarayonda pedagogik kompetentlik, kasbiy etika va o'qituvchining shaxsiy fazilatlari haqidagi nazariyalar tahlil qilindi. Masalan, G.T.Nurova o'z tadqiqotida o'qituvchining kasbiy kompetentligini shakllantirish muammolarini o'rgangan. O'qituvchilarning axloqiy fazilatlari va kasbiy kompetensiyalarini baholash uchun mavjud metodlar tahlil qilindi. Bu borada o'qituvchining kasbiy kompetentligini shakllantirishga qaratilgan ilmiy ishlar o'rganildi [1]. Shuningdek, ishimizda o'qituvchilarning ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirishga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash maqsadida so'rov va intervyu usullaridan foydalanildi. Bu usullar orqali o'qituvchilarning shaxsiy fazilatlari, kasbiy etika va pedagogik mahoratlari haqidagi ma'lumotlar to'plandi [11]. Tadqiqotda xalqaro pedagogik standartlar va milliy qadriyatlar o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlash maqsadida taqqoslash usulidan foydalanildi. Bu borada xalqaro tajribalar va milliy an'analar o'rganilib, ularning o'zaro aloqadorligi tahlil qilindi [6].

Ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish usullari quyidagicha tashkil etildi:

- ☑ Statistik tahlil va kvalifikatsion baholash: So'rov va intervyu natijalari statistik tahlil qilindi. Olingan ma'lumotlar asosida o'qituvchilarning ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirishga ta'sir etuvchi omillar aniqlanib, ularning ahamiyati baholandi.
- ☑ Pedagogik kuzatuv va taqqoslash usuli: Tadqiqot davomida pedagogik kuzatuv usulidan foydalanilib, o'qituvchilarning dars jarayonidagi xatti-harakatlari, muloqot uslubi va axloqiy fazilatlari kuzatildi. Shuningdek, olingan natijalar xalqaro standartlar bilan taqqoslanib, milliy xususiyatlar aniqlab berildi.

Ushbu metodlar orqali bo'lajak tarix o'qituvchisining ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirishga ta'sir etuvchi omillar chuqur tahlil qilindi va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarildi.

Natijalar. O'qituvchining ma'naviy-axloqiy qiyofasi uning shaxsiy fazilatlari, kasbiy etika va jamiyatdagi o'rnini belgilovchi muhim omillardir. Bu tushuncha o'qituvchining axloqiy qadriyatlari, shaxsiy namunasi va kasbiy faoliyatidagi axloqiy tamoyillarini o'z ichiga oladi. O'qituvchining ma'naviy-axloqiy qiyofasi uning o'quvchilarga ta'sirchanligini oshiradi va ta'lim jarayonida muhim rol o'ynaydi [12]. Shuningdek, bu qiyofa o'qituvchining ichki madaniyati, ma'rifatga intilishi va jamiyat oldidagi mas'uliyatini ham aks ettiradi.

Shaxsiy namuna – O'qituvchining shaxsiy namuna bo'lishi uning ma'naviy-axloqiy qiyofasining asosiy ko'rinishlaridan biridir. U o'zining axloqiy-ruhoniyligi sifatлари, didi va xulq-atvori orqali o'quvchilar uchun jonli namunadir. O'qituvchining faoliyati o'quvchilarda odob-

axloq qoidalarini va ijtimoiy qadriyatlarga hurmatni shakllantiradi. Shaxsiy namuna orqali o'qituvchi o'quvchilarga axloqiy qadriyatlarni singdiradi va ularning ma'naviy rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Axloqiy yetakchilik – O'qituvchi axloqiy yetakchi sifatida o'quvchilarga tahliliy fikrlash, adolat, insonparvarlik va halollik kabi qadriyatlarni o'rgatadi. Uning shaxsiy xulqi o'quvchilar uchun namunadir. Axloqiy yetakchilik o'qituvchining o'quvchilarga tahliliy fikrlash, adolat, insonparvarlik va halollik kabi qadriyatlarni o'rgatish qobiliyatini ifodalaydi. Uning shaxsiy xulqi o'quvchilar uchun namunadir. Axloqiy yetakchilik orqali o'qituvchi o'quvchilarning axloqiy rivojlanishiga hissa qo'shadi va ularni jamiyatning faol a'zolari bo'lishga undaydi.

Tarixiy tafakkur va vatanparvarlik – Tarix o'qituvchisi o'quvchilarda tarixiy tafakkur va vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. U milliy tarix, madaniy meros va qadriyatlarni o'quvchilarga yetkazib, ularda vatanparvarlik tuyg'usini tarbiyalaydi. Shuningdek, tarixiy voqealarni tahlil qilish orqali o'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi va ularni jamiyatning faol a'zolari bo'lishga undaydi.

Quyida esa bo'lajak tarix o'qituvchisining qiyofasini shakllantirishga ta'sir etuvchi omillarni ishlab chiqishga harakat qildik:

Oila, jamiyat va ta'lim muassasalarining o'рни: Oila, jamiyat va ta'lim muassasalari o'qituvchining ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Oila insonning ilk tarbiya manbai bo'lib, uning axloqiy qadriyatlarini shakllantiradi. Jamiyat esa o'qituvchining axloqiy qiyofasini shakllantiruvchi asosiy manba hisoblanadi. Ta'lim muassasalari esa bu jarayonni davom ettiruvchi va mustahkamlovchi institut hisoblanadi. Ular o'qituvchining ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Pedagogik mahorat va kasbiy rivojlanish: O'qituvchining pedagogik mahorati va kasbiy rivojlanishi uning ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirishda muhim omillardir. O'qituvchi o'z bilimlarini doimiy ravishda oshirishi, yangi metodlarni o'zlashtirishi va kasbiy etika talablariga rioya qilishi zarur. Bu esa o'quvchilarga ta'sirchanlikni oshiradi va ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlaydi.

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi: O'qituvchining ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirishda milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unligi muhim ahamiyatga ega. U milliy an'analar va urf-odatlarini hurmat qilishi bilan birga, umuminsoniy qadriyatlarni ham o'zida mujassam etishi kerak. Bu uyg'unlik o'quvchilarda keng dunyoqarashni shakllantiradi va ularni global jamiyatning faol a'zolari bo'lishga tayyorlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bo'lajak tarix o'qituvchilarining ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirish jarayonida bir qator muammolar mavjud. Ushbu muammolar o'qituvchining kasbiy rivojlanishiga, pedagogik faoliyatiga va ta'lim sifati hamda tarbiya jarayonining samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Kasbiy etikaning yetarlicha shakllanmaganligi

Tadqiqot davomida aniqlangan muhim muammolardan biri – bo'lajak tarix o'qituvchilarining kasbiy etika tamoyillariga to'liq amal qilmasligi. Kasbiy etika o'qituvchining o'z faoliyatida adolat, halollik, o'quvchilar bilan hurmatli va samimiy munosabatda bo'lishini talab qiladi [7]. Biroq, o'qituvchilarning kasbiy etika tamoyillarini o'zlashtirish darajasi pastligicha qolmoqda. Buning asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

- Kasbiy etika bo'yicha maxsus amaliy seminar va treninglarning yetishmasligi;

- Pedagogika fakultetlarida axloqiy yetakchilik bo'yicha darslarning amaliy qismiga yetarli e'tibor berilmasligi;
- O'qituvchilik faoliyatining axloqiy jihatlari bo'yicha talabgorlarning yetarli tayyorgarlik ko'rmasligi.

Bunday holatlar natijasida bo'lajak tarix o'qituvchilarining kasbiy etika me'yorlariga rioya qilish darajasi past bo'lib, ularning ma'naviy-axloqiy qiyofasi to'liq shakllanmay qolmoqda.

O'qituvchilarning axloqiy yetakchilik kompetensiyalarining yetarli darajada rivojlanmagani

Axloqiy yetakchilik o'qituvchining asosiy fazilatlaridan biri bo'lib, u nafaqat o'quvchilarga bilim berish, balki ularning axloqiy qadriyatlarini shakllantirish jarayonida ham muhim rol o'ynaydi [10]. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, aksariyat pedagoglar axloqiy yetakchilik kompetensiyalarini rivojlantirishga yetarlicha e'tibor bermaydilar.

Asosiy kamchiliklar:

- O'qituvchilarning o'z shaxsiy rivojlanishiga va axloqiy yetakchilik qobiliyatlarini oshirishga yetarlicha e'tibor qaratmasligi;
- Axloqiy yetakchilikning ta'lim jarayonidagi ahamiyatiga pedagoglar tomonidan chuqur tushuncha hosil qilinmaganligi;
- O'qituvchi tayyorlash tizimida axloqiy yetakchilikni rivojlantirishga oid dasturlar mavjud bo'lsa-da, ular amaliyotda to'liq tatbiq etilmayotgani.

Shu sababli, o'qituvchilarning nafaqat metodik bilimlarini, balki axloqiy va shaxsiy yetakchilik fazilatlarini ham rivojlantirish zarurati ortib bormoqda.

O'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish jarayonida innovatsion metodlar yetishmovchiligi

Bugungi kun ta'lim tizimi an'anaviy usullardan interaktiv va innovatsion metodlarga o'tishni talab qiladi [3]. Biroq tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ko'plab tarix o'qituvchilari o'z darslarida hali ham eskirgan yondashuvlardan foydalanishadi va tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish jarayonida innovatsion metodlarga yetarlicha e'tibor berilmayapti.

Bu muammoning asosiy sabablari:

- Ta'lim jarayonida innovatsion metodlardan foydalanish bo'yicha o'qituvchilarning malaka oshirish kurslariga yetarlicha jalb etilmasligi;
- O'quv jarayonida zamonaviy texnologiyalar va metodlarning pedagoglar tomonidan kam qo'llanilishi;
- O'quvchilarning ijtimoiy va axloqiy tarbiyasiga oid innovatsion loyihalar sonining cheklanganligi.

Ushbu kamchiliklar ta'lim jarayonining samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatib, o'quvchilarning tarbiyaviy rivojlanish jarayonini sustlashtiradi.

Muhokama. Ushbu tadqiqot natijalari o'qituvchining ma'naviy-axloqiy qiyofasi muhim pedagogik jihatlardan biri ekanligini tasdiqladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, bo'lajak tarix o'qituvchilarining axloqiy yetakchilik, shaxsiy namuna bo'lish, tarixiy tafakkur va vatanparvarlik kabi fazilatlarini ta'lim jarayonida samarali natijalarga erishish uchun hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari boshqa ilmiy ishlanmalar bilan taqqoslash. Tadqiqot natijalari ilgari o'tkazilgan ilmiy ishlanmalar bilan taqqoslanganda, ularning ko'p jihatdan mos kelishini kuzatish mumkin. Masalan, xorijiy olimlardan J.Dyui ta'lim tizimida o'qituvchining axloqiy qiyofasi yosh avlodni shakllantirishda eng muhim omil ekanligini ta'kidlagan bo'lsa, L.Vygotsky shaxsiy namuna va ijtimoiy ta'sir pedagogik jarayonda asosiy omillardan biri ekanligini ilgari surgan. Shuningdek, H.Gardner esa o'qituvchilarning ma'naviy yetakchilik qobiliyatlari ularning o'quvchilar bilan o'zaro munosabatlariga qanday ta'sir ko'rsatishini ilmiy asosda o'rgangan.

Shu bilan birga, mahalliy tadqiqotlar ham ushbu mavzuning dolzarbligini tasdiqlaydi. G.Nurova tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda o'qituvchilarning kasbiy etikasini shakllantirish o'quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qilishi aniqlangan. Bu tadqiqot bizning natijalarimizni qo'llab-quvvatlaydi va o'qituvchi tayyorlash jarayonida axloqiy yetakchilik kompetensiyalariga yanada ko'proq e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari tarix o'qituvchilarining kasbiy rivojlanishiga oid maxsus dasturlar ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi. Bu dasturlar o'qituvchilarning axloqiy qiyofasini shakllantirish, pedagogik etika va shaxsiy namunani rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Amaliy jihatdan quyidagi yo'nalishlarda takomillashtirish ishlari olib borilishi mumkin:

1. Bo'lajak tarix o'qituvchilari uchun maxsus kasbiy rivojlanish dasturlari ishlab chiqish

- ✓ O'qituvchining axloqiy yetakchilik qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan kurslar tashkil etish.
- ✓ Tarixiy tafakkur va vatanparvarlikni targ'ib qilish bo'yicha maxsus pedagogik materiallar ishlab chiqish.
- ✓ O'qituvchilarni kasbiy etikaga oid xalqaro tajribalar bilan tanishtirish.

2. O'qituvchining shaxsiy axloqiy qiyofasini shakllantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar

- ✓ O'qituvchi tayyorlash tizimida axloqiy kompetensiyalarni shakllantirish bo'yicha maxsus modullar kiritish.
- ✓ O'qituvchilarning shaxsiy tarbiya va ichki intizomini mustahkamlashga qaratilgan motivatsion dasturlar ishlab chiqish.
- ✓ Ilmiy konferensiyalar, munozaralar va pedagogik treninglar orqali o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish.

3. Pedagogik mahorat va etika treninglari orqali o'qituvchilarning ta'sirchanligini oshirish

- ✓ O'qituvchilarga innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha maxsus treninglar tashkil etish.
- ✓ Shaxsiy namuna bo'lish va axloqiy yetakchilik tamoyillarini amaliyotda qo'llashga o'rgatish.
- ✓ O'qituvchilarga pedagogik psixologiya va kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantirishga oid amaliy mashg'ulotlar tashkil qilish.

Ushbu tadbirlarni amalga oshirish orqali o'qituvchilarning ta'lim jarayonidagi ijtimoiy va tarbiyaviy roli mustahkamlanadi va ularning shaxsiy fazilatlarini orqali o'quvchilarga ta'sir qilish darajasi oshadi.

Muhokama natijalariga ko'ra, tadqiqotning asosiy xulosalari quyidagicha bo'lishi mumkin:

- ❖ Tarix o'qituvchisining ma'naviy-axloqiy qiyofasi o'quvchilarning tarbiyaviy va ijtimoiy rivojlanishiga bevosita ta'sir qiladi.
- ❖ O'qituvchilarning kasbiy etikasi va axloqiy yetakchilik kompetensiyalarini rivojlantirish zarur.
- ❖ Kasbiy rivojlanish dasturlari va pedagogik treninglar orqali o'qituvchilarning ta'sirchanligini oshirish maqsadga muvofiqdir.
- ❖ Kelajakda bu mavzuni boshqa fan o'qituvchilarining tajribasi bilan taqqoslab o'rganish lozim.

Shunday qilib, o'qituvchining ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirish ta'lim tizimidagi ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lib qolishi lozim. Bu esa, o'z navbatida, yosh avlodning barkamol shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot bo'lajak tarix o'qituvchisining ma'naviy-axloqiy qiyofasi ta'lim jarayonidagi o'rnini va ahamiyatini o'rganishga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'qituvchining shaxsiy namuna bo'lishi, axloqiy yetakchilik qobiliyati va tarixiy tafakkurni shakllantirish jarayonidagi roli uning ta'lim samaradorligini oshiradi. Biroq, tadqiqot jarayonida o'qituvchilarning kasbiy etika va axloqiy yetakchilik kompetensiyalarini rivojlantirish borasida muayyan muammolar mavjudligi aniqlandi.

Bu muammolarni bartaraf etish maqsadida quyidagi tavsiyalar ilgari surildi:

- Tarix o'qituvchilari uchun maxsus kasbiy etika va pedagogik axloq kurslarini yo'lga qo'yish – bu ularning kasbiy rivojlanishiga hissa qo'shadi.
- Axloqiy yetakchilik va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish – o'qituvchilarning o'quvchilar bilan samarali muloqot qilish ko'nikmalarini oshiradi.
- Ta'lim jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish – o'quvchilarga madaniy meros va tarixiy tafakkurni chuqur singdirishga yordam beradi.

Tadqiqot natijalari ta'lim muassasalari, o'qituvchi tayyorlash markazlari va malaka oshirish kurslarida amaliy qo'llanilishi mumkin. Ushbu yo'nalishda olib boriladigan chora-tadbirlar nafaqat tarix o'qituvchilarining, balki butun ta'lim tizimining sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. B.Aminov, & M.Meliqo'ziyeva (2023). O'qituvchida zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirish yo'llari. *Oriental Art and Culture*, 4(3), 542-547.
2. Comenius, J.A. (1967). *Didactica Magna*. London: University Press.
3. Dewey, J. (1916). *Democracy and Education*. New York: Macmillan.
4. Freire, P. (1996). *Pedagogy of the Oppressed*. London: Penguin Books.
5. Gardner, H. (2000). *The Disciplined Mind: What All Students Should Understand*. New York: Simon & Schuster.
6. Meliyev, X., Jamoldinova, O., & Risqulova, K. (2021). Tarbiyachining kasbiy kompetenti va mahorati. In *Zarvaraq nashriyoti*. Zarvaraq nashriyoti. https://tsuull.uz/sites/default/files/tarbiyachining_kasbiy_kompeten._compressed.pdf
7. Nurova, G. (2024). Kasbiy kompetentligini shakllantirish - pedagogik muammo sifatida. *Лучшие интеллектуальные исследования*. <http://web-journal.ru/>
8. Sa'dullaeva, M. H. & Chirchiq davlat pedagogika universiteti "O'zbekiston tarixi" kafedrasi. (2022). Ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish pedagogik muammo

- sifatida. *Образование И Инновационные Исследования*, 189. <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.10.10.021>
9. UNESCO. (2015). *Global Citizenship Education: Preparing Learners for the Challenges of the 21st Century*. Paris: UNESCO.
 10. Vygotsky, L.S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge: Harvard University Press.
 11. Xolmirzayev, A., Abdullayevich. (2024). Modern trends of teaching in the context of innovative and digital technologies in higher education: prospects, problems and solutions. In *International scientific and practical conference* (pp. 154–155). <https://doi.org/10.5281/zenodo.14244473>
 12. Shomurotova, N. K. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar ilmiy va ilmiy texnik onlayn konferens o'qituvchi axloqiy qiyofasi va uning talabalarga ta'siri. *Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar ilmiy va ilmiy texnik onlayn konferensiyasi* (b. 12). <http://conf.sciencebox.uz/>

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

METHODS OF ANALYSIS OF TEACHERS' PEDAGOGICAL COMPETENCE

Mengliyev Bobur Normamatovich

Termez State University of Engineering and Agrotechnologies

Socio-Senior Lecturer of the Department of Humanities

Abstract. This article examines the various methods used to analyze teachers' pedagogical competence and highlights their importance in improving educational outcomes. Pedagogical competence encompasses a teacher's ability to effectively deliver instruction, engage students, and adapt teaching strategies to meet the diverse learning needs of students. By examining the strengths and limitations of each method, the article aims to provide insights for educational institutions seeking to improve teacher performance and student achievement.

Keywords: teachers, pedagogical competence, analysis methods, learning outcomes, teaching strategies, assessment tools.

O'QITUVCHILARNI PEDAGOGIK KOMPETENTLIGINI TAHLIL QILISH USULLARI

Mengliyev Bobur Normamatovich

Termiz davlat muhandislik va agrotekhnologiyalari universiteti

Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'qituvchilarning pedagogik malakasini tahlil qilishda qo'llaniladigan turli usullar o'rganilib, ularning ta'lim natijalarini oshirishdagi ahamiyati ta'kidlangan. Pedagogik kompetensiya o'qituvchining ta'limni samarali olib borish, o'quvchilarni jalb qilish va o'quvchilarning turli ta'limga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish uchun o'qitish strategiyalarini moslashtirish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Har bir usulning kuchli tomonlari va cheklovlarini o'rganib chiqilib, maqola o'qituvchilar faoliyatini va talabalar muvaffaqiyatini yaxshilashga intilayotgan ta'lim muassasalari uchun tushunchalar berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: o'qituvchilar, pedagogik kompetensiya, tahlil usullari, ta'lim natijalari, o'qitish strategiyalari, baholash vositalari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N76>

Kirish. Zamonaviy jamiyat ta'lim tizimi oldiga yuqori malakali, intiluvchan, raqobatbardosh, tashabbuskor, ma'naviy va jismoniy sog'lom shaxslarni tarbiyalab berish talabini qo'ymoqda. 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasida "yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash, oliy ta'lim muassasalarida kompetentli ilmiy pedagogik kadrlar zaxirasini yaratish" vazifasi belgilandi [1]. Kompetentli pedagog — u kim? Uning shakllanish jarayoni qanday kechadi kabi savollar tug'iladi. Shu nuqtai nazardan "kompetentlik" va "kompetensiya" tushunchalar mazmun mohiyatini aniqlashimiz muhimdir. Har qanday o'qituvchi ham "kompetentlik" nimani anglatishini va u "kompetensiya"dan nimasi bilan farq qilishini bilavermaydi. "Kompetentlik" tushunchasi pedagogning ma'lumoti, ko'nikmasi, qobiliyati va tajribasini o'z ichiga oladi. Boshqacha aytganda, uning ma'lum bir ish turini bajarish qobiliyati

hisoblanadi. Aslida, ikkala atama o'xshashdir. Kompetensiya bilimlarning umumiyligi va ularning odamlarda mavjudligini anglatadi, kompetentlik — bu bilimlarni ish jarayonida ishlatish darajasini anglatadi. O'qituvchilar talabalar uchun ta'lim tajribasi va natijalarini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Samarali o'qitish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va munosabatlarni o'z ichiga olgan pedagogik kompetensiyalari mazmunli o'rganishga yordam berishda markaziy o'rin tutadi. Ta'lim tizimlari uzluksiz takomillashtirishga intilayotganligi sababli, samarali o'qitishga hissa qo'shadigan omillarni tushunish va baholash hech qachon muhim bo'lmagan. O'qituvchilarning pedagogik malakasini tahlil qilishning turli usullari mavjud bo'lib, ularning har biri o'ziga xos afzallik va qiyinchiliklarga ega. Bular sinf dinamikasi haqida tushuncha beradigan kuzatuv tadqiqotlaridan tortib, o'qituvchilarga o'z amaliyoti haqida fikr yuritish imkoniyatini beruvchi o'z-o'zini baholash vositalarigacha. Tengdoshlarni baholash hamkorlikdagi kasbiy o'sishga yordam beradi, standartlashtirilgan baholash esa samaradorlikni o'lchash uchun mezonlarni taklif qiladi. Ushbu xilma-xil usullarni tushunish ta'limdagi pedagogik mukammallikni aniqlash, targ'ib qilish va qo'llab-quvvatlashga yordam beradi.

Metodologiya. Mazkur maqolani yozishda bir necha mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari – maqola va kitoblaridan foydalanildi.

Natija va muhokama. Bugungi kunda respublikamizda milliy ta'lim tizimining huquqiy asoslarini shakllantirish uchun keng imkoniyatlar yaratilgan. Shu bilan birga, amalga oshirilayotgan islohotlar ta'lim tizimi va uning mazmun-mohiyatini yanada takomillashtirishga zamin yaratdi.

Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, “Biz ta'lim va tarbiya tizimining barcha bo'g'inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishni o'zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz”. Hozirgi kunda ta'lim samaradorligini oshirish, mutaxassislarining kasbiy kompetentlik darajasini rivojlantirish, pedagog kadrlarni innovatsion faoliyatga yo'naltirish hamda oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayoniga innovatsion ta'lim va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish dolzarb vazifalar qatoriga kiradi. Shu bilan birga, ilg'or xorijiy tajribalarni o'zlashtirish va maqsadli yo'naltirish oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim jamiyatni isloh qilish, uni tashqi dunyoga yanada ochiq va yangi texnologiyalar hamda bilimlarga yo'naltirilgan holga keltirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. U nafaqat jamiyatning rivojlanish istiqbollari, balki har bir insonning shaxsiy faoliyatini ham belgilaydi. Bugungi mehnat bozorida kuchli raqobat sharoitida barqarorlikni saqlab qolish va muvaffaqiyatga erishish uchun har bir mutaxassis kasbiy kompetentlikka ega bo'lishi va uni doimiy ravishda rivojlantirib borishi zarur.

Shunday ekan, kompetentlik tushunchasi nimani anglatadi? Kasbiy kompetentlik qanday sifatlarni o'z ichiga oladi? Pedagog qanday kompetentlik xususiyatlariga ega bo'lishi kerak? Ushbu savollar yuzasidan fikr yuritish muhimdir. Ingliz tilidagi “competence” tushunchasi lug'aviy jihatdan “qobiliyat” ma'nosini bildiradi. Mazmun jihatidan esa u “faoliyat davomida nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy mahorat, malaka va iqtidorni namoyon etish qobiliyati” sifatida tushuniladi.

Pedagogik kompetensiya samarali o'qitish uchun zarur bo'lib, o'quvchilarning ta'lim natijalari va umumiy ta'lim muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir qiladi. Ushbu kompetensiyani tushunish va baholash nafaqat o'qituvchilarning malakasini oshirish, balki ta'lim muassasalari

faoliyatini yaxshilash uchun ham muhimdir. O'qituvchilarning pedagogik malakasini tahlil qilishning turli usullari mavjud bo'lib, ularning har biri o'ziga xos kuchli va cheklovlariga ega.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi xalq ta'limi muassasalarining oldiga yangi demokratik davlatning fuqarolarini shakllantirishdek muhim vazifani qo'ydi. Shunday qilib, ta'lim-tarbiya tizimini modernizatsiya qilish – yosh avlodni tarbiyalashda samarali mexanizmlarni topish, ta'lim jarayonini zamonaviy texnologiyalar bilan boyitish, uni ma'naviy jihatdan yangilash hamda tarkibiy tuzilishini texnik va texnologik jihatdan qayta shakllantirishni o'z ichiga oluvchi jarayondir. Ushbu jarayon komil inson tarbiyasiga mos ravishda amalga oshirilishi lozim. Uzluksiz ta'lim tizimini modernizatsiyalash O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining eng muhim muammolaridan biri hisoblanadi. Shu bois, respublikadagi har bir ta'lim muassasasi tayyorlayotgan kadrlar sifatini oshirishga alohida e'tibor qaratmoqda. Fan va ishlab chiqarishda nanotexnologiyalar rivojlanayotgan bir davrda, yangi avlod darsliklarini yaratish, ta'limda reyting tizimini joriy etish, turli yo'nalishlardagi nazoratlarni amalga oshirish, faol o'qitish usullaridan foydalanish kabi tashkiliy ishlar bo'lg'usi pedagog kadrlarning zamon talablariga mos bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi.

O'qituvchilarning pedagogik malakasini tahlil qilishning eng ko'p qo'llaniladigan usullaridan biri bu sinfda kuzatishdir. Ushbu sifatli yondashuv baholovchilarga o'qituvchilarning o'quvchilar bilan qanday munosabatda bo'lishlari, darslarni o'tkazishlari va sinf dinamikasini boshqarishlari haqida bevosita guvoh bo'lish imkonini beradi. Baholashning o'ziga xos yo'nalishiga qarab kuzatishlar tuzilgan yoki tuzilmagan bo'lishi mumkin. Strukturaviy kuzatishlar odatda baholanishi kerak bo'lgan muayyan vakolatlar va xatti-harakatlarni tavsiflovchi standartlashtirilgan rubrikani o'z ichiga oladi. Bu usul kuzatuvchiga oldindan belgilangan mezonlar asosida obyektiv fikr bildirish imkonini beradi, bu esa o'qituvchining amaliy faoliyatidagi kuchli va zaif tomonlarini aniqlashni osonlashtiradi.

Biroq, sinfdagi kuzatishlar o'zlarining kamchiliklariga ega. Kuzatuvchining mavjudligi o'qituvchilarning xatti-harakatlarini o'zgartirishi mumkin, bu esa "Hawthorne effekti" deb ataladigan narsaga olib keladi. O'qituvchilar baholanayotganini bilganlarida boshqacha harakat qilishlari mumkin, bu ularning odatiy amaliyotini to'g'ri baholashni qiyinlashtiradi. Bundan tashqari, kuzatish subyektiv bo'lishi mumkin, chunki turli kuzatuvchilar bir xil xatti-harakatlarni turli yo'llar bilan izohlashlari mumkin. Ushbu muammolarni yumshatish uchun o'qituvchining pedagogik malakasi bo'yicha yanada yaxlit nuqtai nazarga erishish uchun turli kuzatuvchilardan foydalangan holda vaqt davomida bir nechta kuzatishlar o'tkazish foydalidir.

O'qituvchilarning pedagogik malakasini tahlil qilishning yana bir samarali usuli bu o'z-o'zini baholashdir. Ushbu yondashuv o'qituvchilarga o'zlarining ta'lim strategiyalari, kuchli tomonlari va takomillashtirish sohalari haqida tanqidiy fikr yuritish imkoniyatini beradi. O'z-o'zini baholash vositalari, masalan, aks ettiruvchi jurnallar, so'rovlar va nazorat ro'yxatlari o'qituvchilarni o'z faoliyatini asosiy vakolatlar bo'yicha baholashga undaydi. Bu usul o'z kasbiy o'sishiga egalik hissini uyg'otadi, o'qituvchilarni takomillashtirish yo'lida faol qadamlar tashlashga undaydi.

Biroq, o'z-o'zini baholash o'zining qiyinchiliklaridan holi emas. O'qituvchilarda o'zlarining pedagogik malakalarini to'g'ri baholash uchun ko'nikma yoki xolislik yetishmasligi mumkin, bu esa potensial noto'g'ri qarashlarga olib keladi. Bundan tashqari, o'z-o'zini aks ettirish vaqt va majburiyatni talab qiladi, bu o'qituvchilarning band hayotida kam bo'lishi

mumkin. Shu sababli, o'z-o'zini baholash boshqa baholash usullari, masalan, tengdoshlarni baholash yoki kasbiy mahoratni oshirish bo'yicha seminarlar, pedagogik kompetensiyani tahlil qilishda yanada yaxlit yondashuvni yaratish bilan birgalikda samarali bo'ladi [1].

Tengdoshlarni baholash o'qitish samaradorligini tahlil qilishning yana bir qimmatli usulini taqdim etadi. Bu jarayon o'qituvchilarning bir-birlarining darslarini kuzatish va konstruktiv fikr bildirishlarini o'z ichiga oladi. Tengdoshlarni baholash o'qituvchilar o'rtasida hamkorlik madaniyatini rivojlantirishi mumkin, bu ularga ilg'or tajriba almashish va bir-birining tajribasidan o'rganish imkonini beradi. Bundan tashqari, hamkasblarning fikr-mulohazalari o'qituvchilarga ko'proq rezonans berishi mumkin, chunki ular kasbning qiyinchiliklarini bevosita tushunadilar [3, 45-bet].

Biroq, tengdoshlarni baholash to'siqlarga duch kelishi mumkin, jumladan, maxfiylik muammolari va shaxsiy munosabatlarga asoslangan noto'g'ri qarashlar ehtimoli. Ushbu muammolarni hal qilish uchun mulohazalar jazo chorasi emas, balki doimiy takomillashtirish jarayonining bir qismi sifatida qaraladigan qo'llab-quvvatlovchi muhitni yaratish juda muhimdir. Samarali fikr-mulohazalarni ta'minlash va ochiq muloqotni rivojlantirish bo'yicha treninglar tengdoshlarni baholash samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin [2, 200-bet]. Pedagogik kompetentlikni rivojlantirish uchun pedagog faoliyati davomida muhim kasbiy sifatlarni shakllantirish zarur. Bunga pedagogik vazifalar va maqsadlarni belgilash va o'zgartirish, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, taqqoslash va tasniflash, qaror qabul qilish, pedagogik tafakkur va intuitsiyani rivojlantirish, tahlil qilish, baholash, o'zini o'zi tuzatish hamda pedagogik refleksiya kabi jarayonlar kiradi. Pedagogik kompetentlikning rivojlanishi bevosita faoliyat jarayonida ro'y beradigan o'zgarishlar, motivatsiya, maqsadlar, yangi usul va vositalarni qo'llash bilan bog'liq. O'qituvchi faoliyati turli pedagogik o'zgarishlar asosida shakllanadi.

Pedagogik mahoratga ega bo'lgan o'qituvchi tarbiya jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni yengishga qodir bo'lgan yetakchi sifatida namoyon bo'ladi. U yosh avlodning ichki dunyosini chuqur tushunadi, ularning hissiyotlarini his qila oladi va o'quvchilarga ehtiyotkorlik va mohirlik bilan yondashadi. Pedagog shuningdek, donolik, ijodiy dadillik, ilmiy tahlil qilish qobiliyati, keng fikrlash va tasavvurga ega bo'lishi kerak. Pedagogik mahorat nafaqat pedagogik bilim va fahm-farosatni, balki pedagogik texnikaga oid ko'nikmalarni ham o'z ichiga oladi. Bu esa tarbiya jarayonida kam resurs sarflab yuqori natijalarga erishishga imkon yaratadi.

Shuningdek, pedagogik mahorat va kompetentlik o'qituvchidan ortiqcha kuch-g'ayrat, qat'iyat, tirishqoqlik, izlanish, yangi muhit va jamoaga moslashish, samimiyat, halollik, o'tkir aql-idrok hamda muammolarni turli usullar bilan hal qilish qobiliyatini talab qiladi. Standartlashtirilgan baholash vositalari o'qituvchilarning pedagogik malakasini tahlil qilishning yana bir mashhur usuli hisoblanadi. Ushbu vositalar standartlashtirilgan testlar, ish faoliyatini baholash va hatto talabalarning fikr-mulohazalarini o'rganishni o'z ichiga olishi mumkin.

Standartlashtirilgan baholashlar o'qitish samaradorligi bo'yicha qimmatli ma'lumotlarni taqdim etishi mumkin, bu esa ta'lim muassasalariga turli o'qituvchilar va sinflar bo'yicha ish faoliyatini solishtirish imkonini beradi. Ular, ayniqsa, qo'shimcha tekshirishni talab qilishi mumkin bo'lgan tendensiyalar va naqshlarni aniqlash uchun foydalidir.

Shunga qaramay, standartlashtirilgan baholashga tayanish murakkab o'qitish amaliyotini haddan tashqari soddalashtirishga olib kelishi mumkin. Ushbu vositalar o'quvchilarning turli ehtiyojlari yoki o'qitish samaradorligiga ta'sir qiluvchi tashqi omillar kabi sinfning kontekstual nuanslarini qamrab olmasligi mumkin. Bundan tashqari, standartlashtirilgan baholashlar beixtiyor testlarga tayyorgarlik ko'rishga e'tiborni kuchaytiradi, bu esa kengroq ta'lim maqsadlaridan voz kechishi mumkin. Shu sababli, standartlashtirilgan baholashlar muhim tushunchalarni berishi mumkin bo'lsa-da, ular tahlilning sifatli usullarini almashtirish emas, balki to'ldirishlari kerak.

So'nggi yillarda texnologiyadan foydalanish o'qituvchilarning pedagogik malakasini tahlil qilishning istiqbolli yo'li sifatida paydo bo'ldi. Raqamli platformalar o'qituvchi faoliyati va talabalarning faolligi bilan bog'liq ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, darslarning videoyozuvlarini o'qituvchilarning o'zlari yoki tengdoshlari ko'rib chiqishlari mumkin, bu esa amaliyotlar bo'yicha chuqur munozara va mulohaza yuritish imkonini beradi. Ta'limni boshqarish tizimlari (LMS) shuningdek, o'qituvchilar va ma'murlarga ta'lim strategiyalari bo'yicha ongli qarorlar qabul qilish imkonini beruvchi talabalar samaradorligi haqida qimmatli ma'lumotlarni taqdim etishi mumkin [4, 635-bet].

Pedagogik kompetensiyani tahlil qilish texnologiyasining imkoniyatlariga qaramay, muammolar hamon saqlanib qolmoqda. Ma'lumotlarning maxfiyligi va axloqiy masalalarni diqqat bilan ko'rib chiqish kerak va o'qituvchilar baholash uchun texnologik vositalardan samarali foydalanish uchun treningni talab qilishi mumkin [5, 470]. Bundan tashqari, texnologiyaga haddan tashqari ishonish professional rivojlanishda insoniy fikr-mulohazalar va shaxslararo munosabatlarning ahamiyatini kamaytirishi mumkin [6, 110-bet].

Mamlakatimizda bugungi kunda mehnat bozorida yuzaga keladigan kuchli raqobatga bardoshli bo'lish ehtiyoji har bir mutaxassisni o'zida kasbiy kompetentlik va unga xos sifatlarni tarkib toptirishga undaydi. Lug'aviy jihatdan "qobiliyat"ni anglatadigan, mazmunan esa "faoliyat jarayonida nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuksak kasbiy malaka, mahorat va iqtidorni namoyon etish" tushunchasini ifodalovchi kompetentlik muayyan sifatlarni o'z ichiga oladi. Pedagog kadrlarni tayyorlash sifatini sezilarli darajada oshirish va uning mazmunini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Buning uchun pedagogik va kasbiy bilimlarning uyg'unligini ta'minlash zarur.

Pedagogik va texnik bilimlarning fan, ta'lim, texnologiya va iqtisodiyot sohalaridagi o'zgarishlar asosida integratsiyalashuvi ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bu esa pedagoglarni tayyorlash jarayonini tubdan isloh qilish va kasbiy kompetentlikni shakllantirish texnologiyasini yaratishda muayyan o'zgarishlarni amalga oshirish zaruratini keltirib chiqaradi.

Xususan, pedagogga xos kasbiy kompetentlik doirasida ijtimoiy, maxsus (psixologik, metodik, informatsion, kreativ, innovatsion hamda kommunikativ), shaxsiy, texnologik va ekstremal kompetentlik kabi jihatlar aks etadi. Pedagogning kasbiy kompetensiyasi o'quv va tarbiya jarayonining samarali va muvaffaqiyatli tashkil etilishini ta'minlaydi. Kasbiy kompetensiyani egallash uchun esa pedagog o'z-o'zini doimiy ravishda rivojlantirishga alohida e'tibor qaratishi lozim.

O'qituvchilarning pedagogik malakasini tahlil qilish turli usullarni ko'rib chiqishni talab qiladigan ko'p qirrali ishdur. Sinfidagi kuzatishlar, o'z-o'zini baholash, tengdoshlarni baholash, standartlashtirilgan baholash va texnologik vositalarning har biri o'qitish samaradorligi haqida

o'ziga xos tushunchalarni beradi [7, 480-bet]. Har bir usul o'zining kuchli va cheklovlariga ega bo'lsa-da, sifat va miqdoriy usullarni o'zida mujassam etgan kompleks yondashuv pedagogik kompetensiyani yanada nozikroq tushunishga yordam beradi. Ushbu xilma-xil usullarni qo'llash orqali ta'limning manfaatdor tomonlari o'qitish amaliyotini yaxshilashi, kasbiy o'sishni rag'batlantirishi va pirovardida talabalarning ta'lim natijalarini yaxshilashi mumkin [8, 7-bet]. Ta'lim sohasi rivojlanishda davom etar ekan, pedagogik malakani baholash va oshirishga sodiqlik ta'lim kelajagini shakllantirishda har doimgidek muhim bo'lib qolmoqda.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ta'lim sifatini yuksaltirish jarayonida o'qituvchilarning pedagogik malakasini chuqur tahlil qilish katta ahamiyat kasb etadi. Ta'lim muassasalari sifat va miqdoriy usullarni uyg'un qo'llash orqali o'qitish samaradorligini aniq baholashi hamda takomillashtirish yo'nalishlarini belgilashi mumkin. Har bir usul jadvalga o'ziga xos kuchli tomonlarni olib keladi va ularning o'ylangan integratsiyalashuvi pedagogik amaliyotga yanada boyroq qarashga olib kelishi mumkin. Ushbu keng qamrovli tushuncha nafaqat o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi, balki pirovardida talabalarga ham foyda keltiradi. Ta'lim landshafti rivojlanishda davom etar ekan, o'qitish va o'qitishning to'liq imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish uchun ushbu tahlil usullarini doimiy ravishda takomillashtirish zarur.

Pedagogning kasbiy kompetentligini shakllantirish bo'yicha quyidagi takliflarni berish mumkin bo'ladi: 1) kasbiy faoliyatda ko'p uchraydigan har qanday nostandart vaziyatlarda mustaqil ravishda qaror qabul qila olishga, shuningdek, yaxlit jarayonning barcha voqea va hodisalari, dalillarini tahlil qila bilishga asos yaratadigan ilmiy tafakkurni rivojlantirish; 2) milliy va jahon madaniyatini egallaganlik, ta'lim olish jarayonini anglaganlik, o'zining pedagogik qobiliyatlarini takomillashtirish, o'z-o'zini rivojlantirishga yo'nalganlik, tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish kabi keng doirani o'z ichiga olgan mustaqil ta'limni tashkil etish.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. GOGOL'S, P. U. I. N. LINGUOCULTURAL FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN NV GOGOL'S WORK" THE INSPECTOR GENERAL.
2. Sayyora, R. (2023). DIGITAL PHILOLOGY: BRIDGING THE GAP BETWEEN INFORMATION SYSTEMS AND LINGUISTIC ANALYSIS. Raqamli iqtisodiyot (Цифровая экономика), (4), 202-208.
3. Saydulloyeva, S., & Gulrux, S. (2024). JALOLIDDIN RUMIY ASARLARIDA DO 'STLIK VA SABR-TOQAT TARANNUMI. Научный Фокус, 1(12), 45-46.
4. Mashrafjonovna, S. S. (2023). BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA TEZ AYTISH VA TOPISHMOQLARNING O'RNI, ULARNI INNOVATION O'RGATISH USULLARI. Scientific Impulse, 1(9), 635-640.
5. Saydulloyeva, S. (2024). THE VIRTUE OF KNOWLEDGE AND ITS ESSENCE IN HADITHS. International Journal of Education, Social Science & Humanities, 12(3), 469-471.
6. Mirsanova, M. (2025). "A DAY IN THE GALAXY"-THE ARTISTIC INTERPRETATION OF SCIENCE. Академические исследования в современной науке, 4(1), 108-111.
7. Liakopoulou, M. (2011). Teachers' pedagogical competence as a prerequisite for entering the profession. European Journal of Education, 46(4), 474-488.
8. Sudargini, Y., & Purwanto, A. (2020). The effect of teachers pedagogic competency on the learning outcomes of students. Journal of Industrial Engineering & Management Research, 1(4), 1-8.

9. Bobur Normamatovich Mengliev .Problems of formation of pedagogical competence of physical education teachers. 4-25-2022.
10. Bobur Normamatovich Mengliyev. Trener-o'qituvchilar pedagogik kompetentligi va mahoratini shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarning nazariy asoslari. June, 2023 y.
11. Юсупов Д. С. Развитие спорта и физическая подготовка молодёжи с укреплением здоровья населения в условиях качественного преобразования Gospodarka i Innowacje. 23, 1-7, 2022

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

DESIGN, SYSTEMATIZATION AND CONTENT OF DIGITAL EDUCATIONAL RESOURCES IN PROFESSIONAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Gafforov Alisher Kholmurodovich

Associate Professor

Department of Metrology and Standardization

Bukhara Engineering and Technological Institute

Abstract. The relevance of this topic is due to the fact that at the moment there is no single structured approach to the creation of digital educational resources, and clear requirements for their structure and content are not defined at the state level. Accordingly, there is a need to systematize digital educational resources and develop unified requirements for their creation, structure and content for use in educational institutions. The paper examines the issues of identifying a systematic approach to the structure and use of digital educational resources in the educational process.

Keywords: distance education, educational process, software, digital educational resources, e-course.

PROFESSIONAL TA'LIM MUASSASALARI RAQAMLI TA'LIM RESURLARINI LOYIHALASH, TIZIMLASHTIRISH VA UNING MAZMUNI

Gafforov Alisher Xolmurodovich

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti

"Metrologiya va standartlashtirish" kafedrası dotsenti

E-mail: alishergafforov78@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu mavzuning dolzarbligi shu bilan asoslanadiki, hozirgi kunga qadar davlat miqyosida raqamli ta'lim resurslarini yaratish, ularning strukturalari va mazmunining aniq chegaralari bo'yicha yagona tizimlashtirilgan yondashuvi mavjud emas. Shuning uchun raqamli ta'lim resurslarini tizimlashtirish va ularni yaratish, strukturasi va mazmuniga qo'yilgan unifikatsion talablarni ishlab chiqish hamda ta'lim muassasalarida qo'llash zaruriyati mavjud. Mazkur ishda ta'lim jarayonida raqamli ta'lim resurslarini strukturasi va ulardan foydalanishning tizimli yondashuvini aniqlash masalalari tadqiqot qilinadi.

Kalit so'zlar: masofaviy ta'lim, ta'lim jarayoni, dasturiy ta'minot, raqamli ta'lim resurslari, elektron kurs.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N77>

Kirish. Professional ta'limning davlat ta'lim standartlarida ta'lim jarayonini elektron resurslar bilan ta'minlash majburiy talablardan biri sifatida kiritilishi munosabati bilan, bunday resurslarni ishlab chiqish va joriy etish bo'yicha amaliy ishlarga e'tibor oshdi. Hozirgi kunda raqamli ta'lim resurslariga (RTR) bo'lgan talab va ehtiyojning keskin oshib ketishi, ularning ta'lim muassasalarida o'quv-tarbiyaviy jarayonlarni samarali tashkil etishdagi innovatsion xususiyatlari bilan xarakterlanadi.

Tarmoq texnologiyalarini joriy etish asosida ta'lim jarayonini loyihalash maqsadida RTRdan foydalanish murakkab texnik va metodik masalalar yechimini topishni taqozo etadi. Shuning uchun, ta'limni raqamlashtirish sharoitida RTRdan foydalanishni loyihalash hamda

uning metodologiyasining yagona tamoyilini yaratish dolzarb masalalardan biridir. Raqamli ta'lim resurslarini yaratish ta'limni axborotlashtirish jarayonining zamonaviy infratuzilmaning asosiy komponentasini tashkil etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Professional ta'lim muassasalarida raqamli ta'lim resurslarini yaratish va undan foydalanish bo'yicha dolzarb vazifalar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 6-sentyabrdagi "Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5812-sonli Farmonida belgilab berilgan. Farmonda professional ta'limni bosqichma-bosqich raqamlashtirish, o'quvchilarning kasbiy kompetentligi zamonaviy bozor talablariga javob berishiga erishishida o'quv jarayonida raqamli ta'lim resurslaridan faol foydalanish alohida ta'kidlangan [1].

RTRni loyihalash va joriy etish, ularni tahlil etish va ekspertizadan o'tkazish muammolari A.A.Abduqodirov, U.Beginqulov, Q.T.Olimov, T.N.Suvorova, I.V.Robert, A.V.Osin, S.Avdeeva, I.Belavina, E.A.Bondarenko, L.Briggs, A.Dillon, N.Harrisonlarning ilmiy tadqiqotlarida ko'rib chiqilgan.

Ilmiy adabiyotlarda "Raqamli ta'lim resursi" tushunchasi turli yondashuvlar asosida talqin qilingan bo'lib, mazkur terminologiya noaniqlik bilan xarakterlanadi.

P.P.Petrovaning fikriga ko'ra, raqamli ta'lim resursi – maxsus ta'lim resursi bo'lib, u didaktik maqsadlarga erishishga yoki aniq o'quv masalalarni yechishga yo'naltirilgan interfaol multimedia mahsulotidir [2, 354].

N.F.Babina esa, RTRni raqamli formada taqdim etilgan rasmlar, videomateriallar, interfaol obyektlar, matnli hujjatlar va boshqa raqamli yordamchi manbalarni o'quv faoliyatni tashkil etishda foydalanishni nazarda tutadi [3, 58].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, RTRning boshqa ta'lim resurslaridan asosiy farqi – bu uning interfaol xarakterga ega ekanligidir. RTRning aynan ushbu xarakteristikasi ta'lim oluvchilarning undan foydalanish jarayonida faolligini oshirishni nazarda tutadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yozishda quyidagi materiallardan va metodlardan foydalanildi: ilmiy adabiyotlar tahlili, pedagogik tajriba, qiyosiy tahlil, ekspertli baholash metodi.

Maqolani tayyorlash jarayonida tadqiqot muammosi bo'yicha adabiyotlar tahlili o'tkazildi. Natijada mualliflar tomonidan professional ta'lim muassasalarida RTRni ta'lim jarayonida integratsiyalash zaruriyati mavjudligi haqidagi xulosaga kelindi. Turli parametrlar bo'yicha RTRning klassifikatsiyasi keltirildi. RTRni ekspertli baholash mazmunli, metodik va texnik jihatlarni qamrab olgan.

Mazmunli ekspert baholash Buxoro muhandislik texnologiya instituti "Yengil sanoat mahsulotlari texnologiyasi" kafedra o'qituvchilari tomonidan professional ta'lim muassasalarida o'quvchilari uchun ishlab chiqilgan va sinovdan o'tkazilgan "Yengil sanoat mahsulotlari konstruksiyasi va texnologiyasi" o'quv kursi mazmunining bahosi bilan belgilandi. Baholash davrida o'quv kursi bo'yicha ishlab chiqilgan RTR mazmuni professional ta'limning mos yo'nalishining davlat ta'lim standarti, fan dasturi talablariga mosligi, shuningdek didaktik ehtiyoj hamda materiallarning strukturasi hamda mazmuni modulli-kompetentli yondashuvga mosligi aniqlandi.

Texnik ekspertiza bahosi "Yengil sanoat mahsulotlari konstruksiyasi va texnologiyasi" fanidan ishlab chiqilgan RTRning barcha komponentlari yaroqli va dizayn hamda ergonomik talablarga javob berishini aniqlab berdi.

Pedagogik tajriba ishlarida “Yengil sanoat mahsulotlari konstruksiyasi va texnologiyasi” fanidan ishlab chiqilgan elektron o’quv qo’llanmaga o’quvchilarning bilimni baholash uchun qo’shimcha test topshiriqlari qo’shildi. Shuningdek, “Ayollar kiyimini konstruksiyalash” mavzusi bo’yicha ishlab chiqilgan virtual stend yangi vizual materiallar bilan boyitildi.

Qiyosiy tahlil o’quvchilarning umumkasbiy kompetensiyasi shakllanganlik darajasi orqali aniqlandi. O’quvchilarning yengil sanoat mahsulotlarini konstruksiyalashda asosiy yondashuvlar va texnologiyalarni qo’llash qobiliyati hamda kasbiy faoliyatida axborot texnologiyalaridan foydalanib bilishi tahlil etildi.

O’quvchilarning kasbiy kompetensiyasini – yengil sanoat mahsulotlarini konstruksiyalash va uning texnologiyasini bo’lajak kasbiy faoliyatida samarali qo’llash metodlarini va usullarini o’zlashtirilganligi bilan belgilanadi. Mazkur kompetensiya o’quvchilar fanni to’liq o’qiganlaridan so’ng yakuniy test o’tkazish yo’li bilan aniqlanadi.

Tajriba guruhlarini fan bo’yicha o’quv materiallarni an’anaviy tarzda auditoriyada o’rgandi. Nazorat guruhlarini esa o’sha fan bo’yicha ishlab chiqilgan o’quv materiallarni RTR asosida kompyuter sinflarida bajardi. O’quvchilarning umumkasbiy va professional kompetensiyalarni o’zlashtirganlik xarakteristikalarini ular tomonidan to’g’ri yechilgan testlar soni bilan belgilandi.

Tajriba va nazorat guruhlarida o’quvchilar tomonidan ko’rib chiqiladigan kompetensiyalarning shakllanganlik darajasi shuni ko’rsatadiki, nazorat guruhlarida testlarni to’g’ri yechgan o’quvchilar soni, tajriba guruhlaridagi o’quvchilar sonidan ko’proqni tashkil qildi.

Tahlil va natijalar. RTR mazmuni ta’lim xarakteridagi ma’lumotlar bo’lib, ular raqamli, elektron, kompyuterli formalarda taqdim etiladi va raqamli axborot tashuvchilarda saqlanadi [4].

RTR – obyekt bo’lib, uning vazifasi ta’lim maqsadlariga erishishdir [5, 642].

RTR tarkibida ko’rgazmali va ta’lim jarayonining sifatini ta’minlaydigan rasm-, video va audiomateriallar, statik va dinamik modellar, virtual borliq obyektlari va muloqotli modellashtirish, matnli fayllar yoki boshqa ta’lim materiallarini kiritish mumkin [6].

Xalqaro grant dasturlarining normativ hujjatlarida ta’lim uchun ishlab chiqiladigan resurslar uchun mazkur tushunchani yanada aniq chegaralari belgilab berilgan. Unga ko’ra, o’quv jarayonida qo’llaniladigan RTR uchta kategoriyaga bo’linadi:

- “raqamli mazmunli modul” – aniq o’quv mavzuning belgilangan bir qismini o’rganishni maqsad qiladi;

- “innovatsion o’quv-metodik komplekslar” – elektron komponentdagi komplekslar bo’lib, o’quv dasturi doirasidagi o’rganiladigan mavzular materiallarini qamrab oladi;

- “murakkab strukturali axborot manbalari” – mavzuning aniq qismiga tegishli bo’lgan turli axborot obyektlaridir.

Professional ta’lim muassasalari o’quv jarayonida RTR joriy etish bir qator afzalliklarga ega. Jumladan:

- ta’lim olishning yangi formalarini joriy etish;
- o’qitish jarayoniga shaxsga yo’naltirilgan yondashuvni qo’llash;
- professional ta’limning yagona axborot-ta’lim muhitini ishlab chiqish;
- makon va zamondan bog’liq bo’lmagan holda ta’lim jarayonining mustaqilligi;
- individual ta’lim trayektoriyani tanlash imkoniyatini taqdim etish;

- o'quvchilarning mustaqil ijodiy ishini rivojlantirish;
- o'qishga bo'lgan motivatsiyaning oshishi;
- o'quvchilarning shaxsiy sifatlarini rivojlantirish, axborotlashgan jamiyatning zamonaviy an'alarini hisobga olgan holda ularni mehnat faoliyatiga tayyorlash;
- ko'rgazmali qurollarning sifatini yaxshilash;
- nazorat va bilimlarni baholash jarayonlarini avtomatlashtirish.

Shu bilan birga yaxshi ishlab chiqilgan har qanday RTR sifatli ta'lim maqsadlariga erishishga kafolat bermaydi. Har qanday o'qitish vositasi kabi RTRni joriy etishning asosiy maqsadlaridan biri – o'qituvchilarni oldindan mashg'ulotlarga tayyorlashdir. Ta'lim jarayoniga yangi o'qitish vositalarini kiritish, ularni joriy etish metodikasiga muvofiqligini nazarda tutadi.

Professional ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanishning muhim shartlaridan biri RTRni ta'lim jarayoniga integratsiyalashdir. Ushbu masala bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, RTRni ta'lim jarayoniga integratsiyalash quyidagi ikki yo'nalish bo'yicha amalga oshirilishi mumkin [7,72; 8]:

1. RTR ta'lim jarayoniga "ikkinchi darajali" o'qitish vositasi sifatida integratsiyalanadi va ta'limning klassik metodlariga qo'shimcha ravishda material sifatida foydalaniladi. Axborot sifatida resurslar ta'lim jarayonini intensivlashtirishga xizmat qiladi, ta'lim oluvchilarga individual yondashuvni ta'minlaydi, ta'limni raqamlashtirish hisobidan o'qituvchilarni ta'lim oluvchilarni nazorat qilish, baholash kabi ishlardan qisman ozod qiladi.

2. RTRni ta'lim jarayoniga asosiy ta'lim resursi sifatida integratsiyalash ta'lim mazmunini tahrirlash va zarur bo'lganda yangi materiallarni qo'shishga olib keladi. RTRni integratsiyalash jarayoni bir necha bosqichlardan tashkil topadi [9].

Birinchi bosqich shaxsiy kompyuterlarning mavjud dasturiy-apparat imkoniyatlarini, pedagogik xodimlarning imkoniyatlarini, o'qituvchi va talabalarning IT-texnologiya sohasidagi bilimlarini aniqlashni nazarda tutadi.

Ikkinchi bosqich aniq o'quv fanlarini tanlash va ularning mazmuni hamda strukturasini tahlil qilish bilan xarakterlanadi. Fanning axborot tashkil etuvchilari RTRdan foydalangan holda murakkabligi, formalari (tajriba, amaliy va h.k.) bo'yicha bo'limlarga bo'linadi va ular nisbati klassik o'qitish vositalari bilan solishtiriladi [10, 116].

Uchinchi bosqich foydalaniladigan RTRning ijobiy va salbiy tomonlari va kamchiliklarini aniqlash jarayoni bilan xarakterlanadi. Ishlab chiquvchi yangi RTRni loyihalashda ishni ssenariysini tayyorlash va ishlab chiqiladigan resurs uchun o'qitish texnologiyasini aniqlashdan boshlaydi. Undan keyin uni joriy etish usullarini belgilab oladi.

To'rtinchi bosqich RTRdan foydalanish jarayonida rejalashtirilgan samarali o'zgarishlarning psixologik-pedagogik tahlilini o'tkazishni nazarda tutadi. Bunda RTRni ishlab chiqishning metodik va didaktik prinsiplari inobatga olinadi va ularning ta'limni intensivlashtirishga ta'siri hamda RTR bilan ishlashda o'qituvchi va o'quvchilarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan kamchiliklar yoki muammolar tahlil qilinadi.

Beshinchi bosqich ishlab chiqilgan RTR ta'lim jarayoniga integratsiyalash maqsadida nazorat guruhi o'quvchilari testdan o'tkaziladi. Shundan so'ng, ta'lim samaradorligini oshirish maqsadida resurslardan foydalanish bo'yicha axborotlarni yig'ish va tahlil etish ishlari amalga oshiriladi [4].

Agar o'quv jarayonida RTRdan foydalanishda ta'lim sifati yaxshilanganligi pedagogik tahlil asosida kuzatilsa, unda ta'lim muassasada RTRdan foydalanishni kengaytirish maqsadga

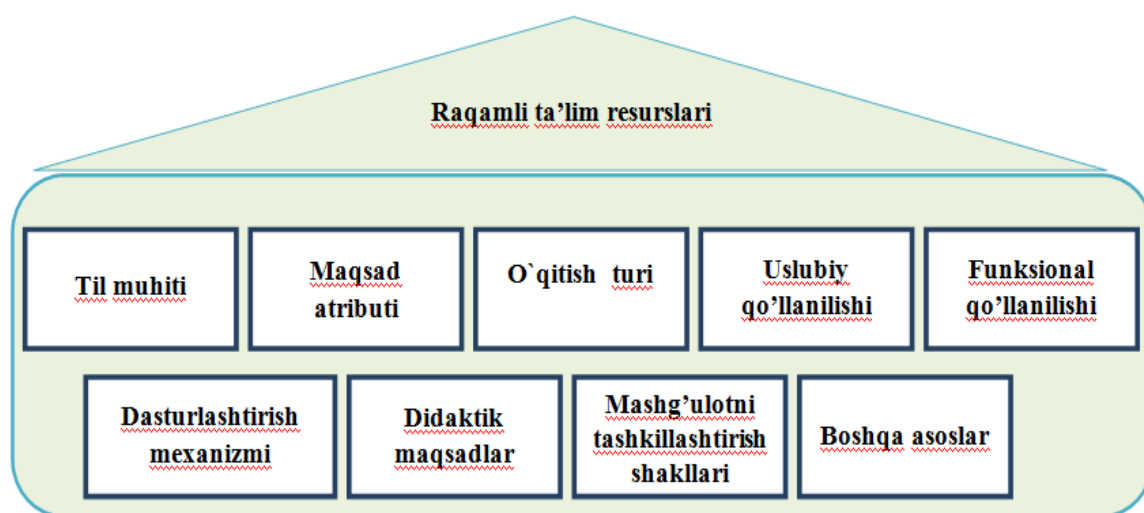
muvofiqdir. RTRdan to'g'ri foydalanish uchun metodik hujjatlarni, foydalanuvchi uchun maxsus qo'llanmani ishlab chiqish lozim.

RTR pedagogik samara berishi uchun o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi bunday resurslar bilan ishlash va ularni o'quv jarayonida qo'llash bo'yicha qo'yilgan talablarga javob berishi kerak.

RTRni ta'lim jarayonida qo'llash ma'lum darajada o'quvchilar tomonidan materialni o'zlashtirish tezligini oshirishga xizmat qiladi. Ammo, bu jarayon o'quvchining shaxsiy sifatlariga va qobiliyatiga ham bog'liqdir. Resurs o'qituvchiga so'z bilan tushuntirish qiyin bo'lgan o'quv materiallarni ko'rgazmali taqdim etishga imkon beradi.

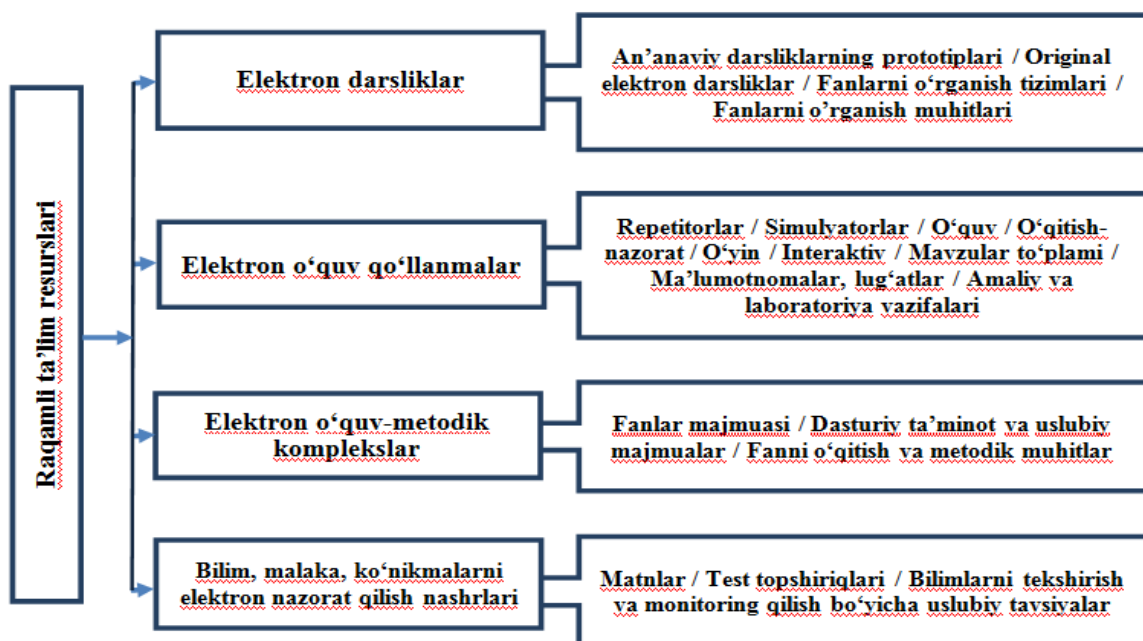
Bundan tashqari, RTRdan samarali foydalanish sinfdagi muhitga ham bog'liqdir. Resursdan axborotlarni taqdim etishning boshqa vositalari bilan birga foydalanish tavsiya etiladi. RTR orqali o'qitishning an'anaviy vositalarini to'liq almashtirilishi tavsiya etilmaydi va ular yordamchi didaktik vosita rolini bajarishlari kerak. Raqamli resurslarni qo'llash chastotasi va formalari fanning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda individual aniqlanishi lozim.

1-rasmda RTRning umumiy qabul qilingan klassifikatsiyasi keltirilgan:

1-rasm. RTRning umumiy qabul qilingan klassifikatsiyasi

Quyida ayrim mavjud klassifikatsiyalarning xarakteristikalarini ko'rib chiqilgan. 2-rasmda RTRning ta'limiy-metodik funksiyalari bo'yicha klassifikatsiyasi keltirilgan.

2-rasm. RTRning taʼlimiy-metodik funksiyalari boʻyicha klassifikatsiyasi

Shuningdek, RTR belgilanishi boʻyicha quyidagicha klassifikatsiyalanishi mumkin (3-rasm).

3-rasm. RTR belgilanishi boʻyicha klassifikatsiyalanishi

Axborotlarning mazmun boʻyicha RTRni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin [11, 9]:

1. Axborot manbalari guruhiga kiruvchi resurslar:

- bosma manbalardan takrorlangan matnlar;
- grafikli qoʻzgʻalmas tasvirlar;
- multimedia muhitlar.
- axborot bilan ishlovchi instrumentlar.

2. Elementar axborot obyektlari:

- RTRni mazmunini loyihalovchi obyektlar;

- raqamlashtirilgan to'liq axborot manbalari;
- raqamlashtirilgan yakuniy ta'limga tegishli axborot mahsulotlari.

Ta'lim-tarbiyaviy jarayonlariga bag'ishlangan RTRni yaratish jarayonida turli soha mutaxassislari: psixologlar, fan o'qituvchilari, dasturchilar, interfeys dizaynerlari qatnashadilar. RTR yaratishda dasturiy ta'minot bilan shug'ullanadigan mutaxassislarni jalb etish ijobiy samara beradi. Bundan tashqari, zamonaviy ta'lim muassasalari o'qituvchilarining o'zlari ham turli instrumental vositalaridan foydalanib elektron ta'lim dasturlarini yaratishlari mumkin. Bunday holatda samarali natijaga erishish maqsadida ayrim texnologik prinsiplarni aniqlash zarur.

Ta'kidlash joizki, professional ta'lim muassasalarida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilar tomonidan ishlab chiqilgan dasturlar ko'p hollarda quyidagi kamchiliklarga ega:

- elektron kursdagi axborotlar sifatining pastligi;
- ishlab chiquvchi o'zining sof subyektiv fikrini ifodalashi, zamonaviy ta'lim nazariyasi va amaliyotidan yetarli tajribaga ega emasligi;
- an'anaviy darslik matni nusxasini elektron ko'rinishda taqdim etilishi;
- ommabop ma'lumotnomalarni soddalashtirilgan shaklda ko'paytirilishi;
- ayrim texnik xatoliklarga yo'l qo'yilishi natijasida o'quvchilarga ishonchli ma'lumotlarning yetib bormasligi.

RTRni ishlab chiqish oldindan aniq tuzilgan reja asosida olib borilishi kerak. RTRni yaratishning unifitsirlangan texnologiyasi mavjud emas. Har bir fan o'qituvchisi dasturni xususiy texnologiya asosida ishlab chiqadi. Shu bilan birga har qanday RTRni ishlab chiqish ba'zi umumiy prinsipial holatlarga mos ravishda amalga oshiriladi. RTRni ishlab chiqish jarayonida an'anaviy va adaptiv metodikalar qo'llaniladi.

RTRni yaratishning an'anaviy metodikasi materialni kichik quyi mavzularga bo'lishni nazarda tutadi va o'quvchilarga axborot kichik elektron modullar ko'rinishida ixcham shaklda taqdim etiladi.

RTRni yaratishning adaptiv metodikasi o'quvchilarning bilim darajasini hisobga oladi. Birinchi navbatda o'quvchilarga ma'lumotlar qisqa ixcham shaklda taqdim etiladi. Undan keyin ko'rilayotgan masala bo'yicha o'quvchilarning bilim darajasi aniqlanib, ularga keyingi materialni o'zlashtirish formalari hamda o'zlashtiriladigan materialning hajmi bo'yicha tavsiyalar beriladi [11, 9].

RTRni ishlab chiqish ikki yo'nalish bo'yicha olib borilishi mumkin:

1. Birinchi yo'nalish oldindan tayyorlab qo'yilgan matnli, grafik, video-audiomateriallarni yig'ib, ular asosida RTRni yaratishga mo'ljallangan tayyor dasturlardan foydalanishga asoslanadi.

2. Ikkinchi yo'nalish RTRni maxsus dasturiy vositalar yordamida ishlab chiqishni nazarda tutadi.

RTRni ishlab chiqishning quyidagi metodik bosqichlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1-bosqich. Dastlabki tayyorgarlik ishlari.

Ushbu bosqich hujjatlarni ishlab chiqish zaruriyati bilan xarakterlanadi. Hujjatlar RTRni yaratish jarayoni va o'quv materiallarni yaratish uchun zaruriy instrumental vositalarni belgilab beradi.

Dastlabki tayyorgarlik bosqichi quyidagi amaliy ishlarni bajarishni nazarda tutadi:

- potensial foydalanuvchilarning ehtiyojlarini tahlil etgan holda RTRga qo'yilgan didaktik talablarni shakllantirish;

- RTRga qo'yilgan texnik talablarni tahlil etish – mazkur texnologiyani amalga oshirish imkoniyatlarini aniqlash. Agar texnik murakkabliklar yuzaga kelgan taqdirda texnik topshiriqni qayta ko'rib chiqish;

- RTRning strukturasi tuzish;

- RTRdan foydalanish bo'yicha metodik tavsiyalarni ishlab chiqish (o'qituvchilar uchun);

- RTR bilan ishlash bo'yicha metodik tavsiyalarni ishlab chiqish (o'quvchilar uchun);

- 2-bosqich. Resurs mazmunini tayyorlash.

Dasturiy jihatdan RTR ikkita quyi tizimdan iborat:

- axborotli (mazmunli qism);

- dasturiy (dasturiy qism).

Tayyorlov bosqichi resursning ssenariysini yozish bilan kuzatib boriladi va unda subyektlar orasidagi o'zaro hamkorlik aloqalari belgilab beriladi.

Funksional jihatdan RTR tarkibiga quyidagilarni qo'shish tavsiya etiladi:

- o'quvchilarni avtorizatsiyalash;

- mustaqil ish ko'rinishidagi o'quv materiallar va yakuniy nazorat topshiriqlari;

- qo'shimcha materiallar (tarjimonlar, ma'lumotnomalar);

- o'quv servislari (darslik bilan ishlash bo'yicha tavsiyalar, asosiy terminlar tarjimoni va h.k.);

- o'quvchilar va o'qituvchilar orasidagi muloqot interfeysi;

- himoya tizimi.

Tayyorlov bosqichi RTRni ishlab chiquvchilardan bunday resurslarni yaratish texnologiyasi bo'yicha bilim va tajribaga ega bo'lishni talab etadi [12, 550].

3-bosqich. Dizayn.

Ushbu bosqichning asosiy ishini dizaynerlar bajaradi. Dizaynerlar RTRning strukturasi belgilaydi va quyidagi ikki bosqichdan iborat bo'lgan aniq ssenariyni ishlab chiqadi:

1. Elektron kursning umumiy ko'rinishini rasmiylashtirish, navigatsiyaning tamoyilli yechimi, o'quvchilar bilan teskari aloqani tashkil qilish;

2. Dizaynni ishlab chiqishda har bir oynalarning tashqi ko'rinishi va kontekst menyuni aniqlashni nazarda tutadi.

4-bosqich. Ishlab chiqish.

Ushbu bosqich RTRni bevosita ishlab chiqish bilan xarakterlanadi va havolalarni, bo'limlar bo'yicha materiallarni komponovkalashni, grafik, matnli, video va audiomateriallarni yaratishni hamda rasmiylashtirishni nazarda tutadi.

5-bosqich. Testlash.

Testlash jarayoni RTRni yaratishning har bir bosqichida amalga oshiriladi va dasturiy xatoliklarni aniqlab boradi.

Testlash maqsadi — ishlab chiqilgan yakuniy dasturning buyurtmachining talablariga javob berishini aniqlashdir. Ushbu jarayonda yakuniy testlashning muhimligi shundaki, unda RTRning kamchiliklarini uni ishlab chiquvchi uslubchilar, dasturchilar va dizaynerlar kuzatuvida eksperimental tarzda aniqlash imkonini beradi.

Yakuniy testlashning maqsadi;

- taqdim etilgan materiallarda inobatga olinmagan noaniqliklarni aniqlash;
- onlayn rejimida dasturning barcha komponentalarining ishlashini tekshirish;
- 6-bosqich. RTRni registratsiyalar va sertifikatlash.

RTR O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq elektron hisoblash mashinalari va ma'lumotlar bazasini ruxsatsiz tarqatish uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi huquqiy va patent himoyasi mavjud.

RTRni yaratishning yana bir muhim bosqichlaridan biri, uni ekspertizadan o'tkazishdir. Ta'lim muassasalari amaliyotida RTRni ichki va tashqi formada ekspertizadan o'tkazish mumkin. Masalan, RTRni muhokamasini kafedra yig'ilishida o'tkazish ichki ekspertiza formasi bo'lib xizmat qiladi. Ilmiy yoki metodik muassasalar, mazkur soha mutaxassislari tomonidan yozilgan taqriz tashqi ekspertiza formasi hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Ishlab chiqiladigan RTRga qo'yiladigan zamonaviy talablarni mavjud yondashuvlar asosida tizimlashtirish mumkin. Quyida bunday talablarning ayrimlarini keltiramiz [3]:

- RTRning mazmuni o'quv qo'llanmalardan, ta'lim muassasasining o'quv-uslubiy ma'lumotlaridan va Internetning ta'lim resurslaridan iborat bo'lishi;
- o'qitishning zamonaviy formalari, multimedia texnologiyalariga ega bo'lishi va yuqori interfaollikni ta'minlashi;
- ta'lim oluvchilarni individual tayyorlashni ta'minlashi;
- ta'lim oluvchilar tomonidan olingan nazariy bilimlar asosida amaliy tajribaga ega bo'lishlari uchun maxsus topshiriqlarni ishlab chiqilganligi;
- individual va guruhli topshiriqlarga ega bo'lishi;
- belgilangan texnik platformada axborotlarni akslantirishi;
- bir vaqtning o'zida RTRdan va boshqa dasturlardan foydalanish imkoniyatini yaratilishi;
- qulay interfeysga va kontekstli yordamga ega bo'lishi.

Shu bilan birga, RTR mavjud o'quv komplekslariga qo'shimcha bo'lmasligi, mavjud axborotlar takrorlanmasligi va tez eskiradigan materiallarni o'zida mujassamlashtirmasligi kerak [11, 12].

Ta'lim oluvchilarning shaxsiy rivojlanishiga yo'naltirilgan RTRga qo'yiladigan asosiy talablarga quyidagilar kiradi:

- o'quv jarayoniga RTRdan foydalanishning pedagogik zaruriyati;
- RTR mazmuni ilmiy asoslanganligi, ishonchli ma'lumotlar taqdim etilganligi;
- istalgan vaqtda ta'lim oluvchi kontent RTRga ega bo'lishi;
- muqobil manbalarni qo'llash orqali axborot hajmini oshirib borilishi;
- guruhli mashg'ulot sharoitida o'qitishga individual yondashuv;
- guruhli va individual mashg'ulot formalari uygunlashtirish;
- hamkorlikda o'qishda va ishlashda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish.

RTRni ishlab chiqishning tashkiliy talablariga quyidagilar tegishli [13, 16]:

- RTRning mazmuni tasdiqlangan ta'lim standartlari, o'quv dasturlari va rejalarga mosligi;
- o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanishda kompleksli va ko'p funktsionalliy yondashuv;
- RTR mazmunini tahrirlash va to'ldirish imkoniyatlari;

- axborotni vizual taqdim etishda dizayn va ergonomik talablar;
- resursni o'quv-tarbiyaviy jarayonda foydalanish bo'yicha tavsiyalarining mavjudligi; RTRni ishlab chiqishning asosiy texnik talablariga quyidagilar kiradi [9]:
- resursning barqaror va uzluksiz ishlashi;
- foydalanuvchining axborot xavfsizligini va tarmoqni tashqi ta'sirdan himoyalash;
- axborotlarni tezkor qayta ishlash jarayonini va foydalanuvchini resurs bilan qulay ishlashini ta'minlash;
- foydalanuvchini resurs bilan lokal va global tarmoqda ishlashini ta'minlash.

RTRni kompleks baholash muammosi — o'quvchining kompyuter bilan ishlashida uning sog'lig'ini asrash, muloqot vositalarining ergonomik va dizayn talablarini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan kompleks masalalar yechimini topishni taqozo etadi.

RTRni ishlab chiqish va o'quv jarayonida joriy etish o'quv-tarbiyaviy jarayonlarda yangi usullarni joriy etishga, o'qituvchining pedagogik kompetentligini oshirishga imkon beradi. Shuningdek, RTR didaktik masalalarni muvaffaqiyatli yechishda katta potensial imkoniyatlar yaratadi.

Adabiyotlar/Literatypa/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 6-sentyabrdagi "Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'grisida"gi PF-5812-sonli Farmoni. www.lex.uz
2. Петрова Н.П. Цифровизация и цифровые технологии в образовании /Н.П. Петрова, Г.А. Бондарева // Мир науки, культуры, образования. — 2019. — № 5 (78). — С. 353–355.
3. Бабина Н.Ф. Технология: методика обучения и воспитания. Учебное пособие. / Н.Ф. Бабина. – Изд.: Директ-Медиа, 2015. Ч.1, 178 с.
4. Определение ЦОР. URL: anton-frolow2010.narod.ru/word/3.doc (дата обращения: 15.11.2024)
5. Бедный Б.И., Кузенков О.А. Интегрированные программы подготовки научно-педагогических кадров высшей квалификации // Интеграция образования. 2017. Т. 21, №4. С. 637-650.
6. Методическое объединение учителей биологии Ленинского района города Челябинска: Цифровые образовательные ресурсы. URL: <http://mmc74212.narod.ru/Biology/p11aa1.html> (дата обращения: 15.11.2024).
7. Ваграменко Я.А. Информатика: образовательный аспект. М., 2011. 120 с.
8. Осин А.В. Электронные образовательные ресурсы нового поколения: открытые образовательные модульные мультимедиа системы. URL: <https://docplayer.ru/44978090-A-v-osin-eor-novogo-pokoleniya-otkrytye-obrazovatelnye-modulnye-multimedia-sistemy-vvedenie.html> (дата обращения: 16.11.2024).
9. Белозёрова С.И., Белозеров О.И. Организация контроля знаний студентов в LMS MOODLE // Современные проблемы науки и образования. 2018. №6. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=28270> (дата обращения: 17.11.2024).
10. Dawley L. Social networking knowledge construction: Emerging virtual world pedagogy // On the Horizon. 2009. Vol. 17(2). Pp. 109-121.
11. Saavedra A., Opfer V. Learning 21st-century skills requires 21st-century teaching // Phi Delta Kappan. 2012. Vol. 94(2). Pp. 8-13.
12. Osman G., Duffy T., Chang J., Lee J. Learning through collaboration: student perspectives // Asia Pacific Education Review. 2016. Vol. 12(4). Pp. 547-558.

-
13. Ваграменко Я.А. Методологические предпосылки формирования информационной образовательной среды // Информационные ресурсы в образовании: Всероссийская научно-практическая конференция. 2011. С. 15-16.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

STIMULATING READING IN PRIMARY SCHOOLCHILDREN: EFFECTIVE METHODS AND MODERN APPROACHES

Kurbonova Bonu

master's student

Uzbek-Finnish Pedagogical Institute

Abstract. This article analyzes modern methods for developing interest in books in schoolchildren. Developing a love of reading not only helps children learn, but also has a positive effect on their cognitive, social, and emotional development. Creating a comfortable and attractive reading environment, game-based learning, using interactive digital tools, audiobooks, e-books, game applications, and methods of animating books using augmented reality technologies can increase children's enthusiasm for reading. The article shows how learning using modern technologies can be made an exciting and rich experience, and provides practical advice for both parents and teachers.

Keywords: primary education, audiobooks, e-books, digital technologies, interactive games, virtual clubs.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI KITOBGA QIZIQTIRISH: SAMARALI USULLAR VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Qurbonova Bonu Quvondiq qizi

magistrant

O'zbekiston-Finlyandiya pedagogika instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida kitoblarga bo'lgan qiziqishni rivojlantirish bo'yicha zamonaviy usullar tahlil qilinadi. O'qishga bo'lgan muhabbatni shakllantirish nafaqat bolalarning bilim olishiga yordam beradi, balki ularning kognitiv, ijtimoiy va emotsional rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Qulay va jozibador o'qish muhitini yaratish, o'yin asosida o'qitish, interaktiv raqamli vositalardan foydalanish, audiokitoblar, elektron kitoblar, o'yinlashtirilgan ilovalar, shuningdek, AR texnologiyalari orqali kitoblarni jonlantirish usullari bolalarda o'qishga bo'lgan ishtiyoqni oshirishi mumkin. Maqola zamonaviy texnologiyalar yordamida o'qishni qiziqarli va boy tajribaga aylantirish imkoniyatlarini ko'rsatadi va ota-onalar hamda o'qituvchilar uchun amaliy tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, audiokitoblar, elektron kitoblar, raqamli texnologiyalar, interaktiv o'yinlar, virtual klublar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N78>

Kirish. Bugungi raqamli texnologiyalar asrida bolalarda kitoblarga bo'lgan qiziqishni uyg'otish va saqlab qolish tobora dolzarb masalaga aylanmoqda. O'qish nafaqat ta'lim olishning asosiy vositasi, balki bolaning aqliy va emotsional rivojlanishini ta'minlaydigan muhim jarayon hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun o'qish oddiy ko'nikma bo'lib qolmasdan, ularning tasavvur olamini kengaytiruvchi va o'quv jarayoniga ishtiyoqni oshiruvchi sarguzasht sifatida namoyon bo'lishi kerak. Ammo zamonaviy o'yinlar, ilovalar va boshqa raqamli vositalar kitoblarga bo'lgan e'tiborni o'ziga jalb qilayotgan bir paytda, bolalarda o'qishga bo'lgan muhabbatni shakllantirishning innovatsion yondashuvlarini qo'llash muhim

ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqola bolalarning o'qishga qiziqishini oshirishga qaratilgan usullarni ko'rib chiqadi va ota-onalar hamda o'qituvchilarga zamonaviy texnologiyalar, qiziqarli muhit yaratish, shuningdek, interaktiv va ijodiy yondashuvlardan samarali foydalanish bo'yicha tavsiyalarni taqdim etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qishga bo'lgan qiziqishni rivojlantirishga oid ko'plab ilmiy va amaliy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ushbu tahlilda mualliflar o'rtasida e'tiborni tortgan asosiy yondashuvlar va tadqiqot natijalari yoritiladi.

1. O'qishga qiziqishni rivojlantirish bo'yicha umumiy yondashuvlar

Frey [1] tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda o'quv muhitining qulayligi va jozibadorligi o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishiga bevosita ta'sir qilishi ta'kidlangan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, rang-barang kitob javonlari, qulay o'tirish joylari va mos yoritish kabi omillar o'quvchilarda o'qishni zavqli tajribaga aylantiradi. Vygotskiyning ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra, bolalar tengdoshlari bilan birgalikda o'qish orqali bilimlarni chuqurroq o'zlashtiradi, bu esa virtual kitob klublari va muhokama platformalarining ahamiyatini oshiradi.

2. O'yin asosida o'qitish

Gee [2] o'yin asosida o'qitishning bolalar o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirishdagi samaradorligini tahlil qilgan. Uning tadqiqotlarida o'yinlashtirilgan o'qish strategiyalari, masalan, ball yig'ish, hikoyani davom ettirish uchun savollarga javob berish yoki topishmoqlarni yechish, bolalarning bilim olish jarayoniga faol ishtirok etishini kuchaytirishi aniqlangan.

3. Raqamli texnologiyalar va interaktiv vositalar

Larson [3] audiokitoblarning o'qishga qiziqishda muhim o'rin tutishini ta'kidlab, ular bolalarning eshitish qobiliyatini rivojlantirishda va matnni tushunishni yaxshilashda samarali ekanligini ko'rsatgan. Elektron kitoblar va AR texnologiyalar, masalan, Storybird va Wonderscope ilovalari orqali bolalar o'qishga vizual va interaktiv yondashuvlar bilan jalb qilinadi.

4. Ijodiy yondashuvlar va raqamli hikoya yaratish

Blevins va Burke [4] raqamli hikoya platformalarining (masalan, Storybird yoki Pixton) bolalarda o'qishga bo'lgan ishtiyoqni oshirishdagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Ushbu platformalarda o'quvchilar nafaqat tayyor matnlarni o'qiydilar, balki o'z hikoyalarini yaratib, ijodiy jarayonda ishtirok etadilar. Bu yondashuv ularning tasavvurlari va fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

5. Ijtimoiy muhitning ta'siri

Gambrell [5] o'quvchilar o'rtasida ijtimoiy o'zaro ta'sir orqali o'qishga bo'lgan qiziqishni oshirishni muhim deb biladi. U tengdoshlar bilan birgalikda o'qish va muhokama qilish jarayoni o'quvchilarning o'qishdagi muvaffaqiyatlarini oshirishini ta'kidlaydi. Onlayn kitob klublari va virtual muhokama platformalari bu jarayonni yanada kengaytirishga xizmat qiladi.

Yuqoridagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qishga bo'lgan qiziqishni shakllantirish uchun qiziqarli muhit yaratish, raqamli texnologiyalarni qo'llash va ijtimoiy o'qish jarayonlarini tashkil etish samarali natijalar beradi. Shu bilan birga, o'yin va ijodiy yondashuvlar o'qish jarayonini yanada boyitadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kitoblarga bo'lgan qiziqishni rivojlantirish bo'yicha zamonaviy usullarni o'rganish uchun quyidagi tadqiqot metodologiyasi qo'llanildi:

1. Nazariy adabiyotlarni tahlil qilish: Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qishga bo'lgan qiziqishni oshirishga oid ilmiy maqolalar, kitoblar va tadqiqotlar o'rganildi. Bu jarayonda o'qish muhitining ahamiyati, o'yin asosida o'qitish, raqamli texnologiyalar va interaktiv vositalarning roli kabi mavzular tahlil qilindi.

2. Amaliy tajribalarni o'rganish: Boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlaydigan o'qituvchilar va pedagoglar bilan suhbatlar o'tkazilib, ularning tajribalari va qo'llayotgan usullari haqida ma'lumotlar yig'ildi. Bu suhbatlar orqali o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirishda qo'llanilayotgan samarali metodlar aniqlashga harakat qilindi.

3. Kuzatishlar: Boshlang'ich sinflarda o'qish darslari kuzatilib, o'quvchilarning o'qishga bo'lgan munosabati, ishtiroki va qiziqishi baholandi. Kuzatishlar davomida o'qituvchilarning dars jarayonida qo'llayotgan usullari va ularning samaradorligi tahlil qilindi.

4. So'rovnomalar: O'quvchilar, ularning ota-onalari va o'qituvchilar orasida so'rovnomalar o'tkazilib, o'qishga bo'lgan qiziqish darajasi, kitob o'qish odatlari va raqamli texnologiyalardan foydalanish holati haqida ma'lumotlar yig'ildi. So'rovnomalar natijalari statistik tahlil qilinib, umumiy tendensiyalar aniqlashga harakat qilindi.

5. Tajriba-sinov ishlari: O'quvchilarda o'qishga bo'lgan qiziqishni oshirishga qaratilgan yangi usullar sinovdan o'tkazilib, ularning samaradorligi baholandi. Masalan, o'yin asosida o'qitish, interaktiv raqamli vositalardan foydalanish yoki AR texnologiyalari orqali kitoblarni jonlantirish kabi usullar qo'llanildi va natijalari tahlil qilindi.

Ushbu metodlar orqali yig'ilgan ma'lumotlar asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida kitoblarga bo'lgan qiziqishni rivojlantirish bo'yicha samarali usullar aniqlashga harakat qilindi.

Tahlil va natijalar. Yoshlikdan o'qishga bo'lgan muhabbatni shakllantirish butun umr davomida o'qishga qiziquvchanlikni tarbiyalaydi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun o'qish nafaqat ko'nikma, balki ularning ongini kengaytiruvchi va qiziqishini oshiruvchi sarguzashtdir. Ammo raqamli texnologiyalar davrida bolalarni kitoblarga jalb qilish qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Avvalo, bolalar o'qiydigan joy ularning ishtirokiga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin. Qulay, jozibador o'rinlar, rang-barang kitob javonlari va shinam joylar bilan to'ldirilgan joy kitob o'qishni qiziqarli jarayonga aylantirishi mumkin. Devorga osilgan rasmlar, chiroqlar yoki kitoblar mavzusidagi kichik dekoratsiyalardan foydalanish ayni muddao. O'quvchilarga shu kabi shinam joyda o'zlariga yoqadigan kitoblarni mustaqil tanlash imkoniyatini berish ularning mustaqilligi va qiziqishini oshiradi. Bundan tashqari, o'yin asosida o'rgatishni qo'llash ham yaxshi natija beradi. Yosh bolalar tabiatan o'yin o'ynashni yaxshi ko'radilar, shuning uchun o'qishni o'yin bilan bog'lash ularni kuchliroq jalb qilish vositasi bo'lishi mumkin. Masalan, o'qishni “sirli o'yin” ga aylantiring va matnda javoblarini topishlari kerak bo'lgan topishmoqlar yaratish mumkin. Rollarga bo'linib hikoya qahramonlarini jonlantirish bolalarda tushunchani oshiradi va zavq beradi. Interaktiv o'qish mashg'ulotlari, masalan, “baland ovozda o'qish davrasi” tashkil qilib, o'quvchilar turli rollarni ijro eta oladigan joylar yaratish ham ularni qiziqtiradi va hikoyani jonlantiradi. Asosiy maqsad o'qishni faol va ishtirok etadigan tajribaga aylantirishdir.

Audiokitoblar, elektron kitoblar va boshqa raqamli texnologiyalardan foydalanish bolalar uchun turli xil interaktiv o'qish tajribalarini taqdim etishi mumkin. Audiokitoblar bolalarga hikoyalarni eshitish orqali tasvirlash va tushunishni osonlashtiradi, bu esa ularning eshitish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Bu usul, ayniqsa, an'anaviy o'qishda qiynalayotgan bolalar uchun foydali, chunki audiokitoblar hikoyalarni har xil o'quv uslublari uchun ochiq qiladi. O'qituvchilar va ota-onalar "hikoya vaqti" da audiokitoblardan foydalanib, bolalarni eshitayotgan narsalarni bajarishga yoki muhokama qilishga jalb qilishlari mumkin. Interaktiv elementlar bilan boyitilgan elektron kitoblardan foydalanish ham hozirgi kunda xorijiy davlat ta'lim tizimlarida yaxshi samara berib kelmoqda. Elektron kitoblarda ko'pincha bosish mumkin bo'lgan rasmlar, animatsiyalar va ovoz effektlari kabi interaktiv elementlar mavjud bo'lib, o'qishni yanada chuqurroq his qilishga yordam beradi. Epic yoki kindle kids edition kabi ilovalar bolalar o'zlari istagan sur'atda hikoyalarni o'rganishi mumkin bo'lgan keng elektron kutubxonalar bilan ta'minlaydi.

Ba'zi elektron kitoblarda bolalar uchun hikoya davomida qahramonlar uchun qaror qabul qilish imkoniyati mavjud, bu ularning hikoyaga yanada yaqinroq bo'lishiga yordam beradi. O' yinlashtirilgan o'qish ilovalaridan foydalanish ko'plab ilovalar o'qishni o'yin elementlari bilan birlashtiradi va bolalarni boblarni yakunlash yoki tushunish savollariga javob berish uchun ball yoki belgilar bilan rag'batlantiradi. Kahoot yoki bookful kabi ilovalar hikoya tafsilotlarini ko'rib chiqish uchun o'yinlardan foydalanadi va o'qishni qiziqarli raqobatga aylantiradi. Ushbu yondashuv bolalarda o'yin orqali o'qishga qiziqish uyg'otadi. Raqamli hikoya yaratish vositalarini qo'llashda storybird yoki pixton kabi platformalar bolalarga nafaqat hikoyalarni o'qish, balki ular bilan ijodiy ishlash imkoniyatini beradi. Ular hikoyalarni matn, rasm yoki hatto raqamli komikslar yaratish orqali hikoyalarga qo'shilishlari mumkin. Shunday qilib, bolalar passiv o'quvchilar emas, balki hikoyaning bir qismi, hatto yaratuvchisi bo'lib qoladi, bu esa ularning tushunishini va ijodkorligini oshiradi. Virtual kitob klublari va muhokama platformalari. Bolalar onlayn kitob klublariga qo'shilishi yoki tengdoshlari bilan virtual muhokamalarda ishtirok etib, hikoyalar haqida o'z fikr va hayajonlarini baham ko'rishlari mumkin. Zoom yoki google meet kabi ilovalar yordamida virtual o'qish davralari tashkil etish orqali bolalarga elektron yoki audiokitoblarni birgalikda muhokama qilish imkoniyati yaratiladi. Bu usul o'qish atrofida ijtimoiy aloqani kuchaytiradi va tengdoshlar orqali o'zaro yordam bilan motivatsiyani oshiradi.

Raqamli vositalardan foydalanish orqali ota-onalar va o'qituvchilar bolalar uchun o'qishni oson, qiziqarli va zavqli qilishi mumkin. Bu bolalarning hikoyalar bilan munosabatini tubdan o'zgartiradi va kitoblarga bo'lgan qiziqishni mustahkamlaydi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kitoblarga bo'lgan muhabbatni shakllantirish ularning kognitiv, ijtimoiy va emotsional rivojlanishi uchun muhimdir. Qiziqarli o'qish muhitini yaratish, o'yin asosida o'rgatish, interaktiv raqamli vositalardan foydalanish va kitob klublari orqali ijtimoiy o'qishni qo'llash kabi samarali usullar va zamonaviy yondashuvlar yordamida o'qituvchilar va ota-onalar o'qish jarayonini bolalar uchun yoqimli va boy tajribaga aylantirishi mumkin. Ushbu strategiyalar yordamida o'qish majburiyatdan ko'ra zavqli odatga aylanadi, bolalarning kitoblarga bo'lgan qiziqishini rivojlantirib, ularga bilim va tasavvur olamiga eshik ochadi.

Xulosa va takliflar. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kitoblarga bo'lgan qiziqishni oshirish ularning bilim olish jarayonini samarali qilishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qulay va jozibador o'qish muhitini yaratish, o'yin asosida o'qitish, interaktiv raqamli vositalardan foydalanish, audiokitoblar, elektron kitoblar, o'yinlashtirilgan ilovalar va AR texnologiyalari orqali kitoblarni jonlantirish kabi zamonaviy usullar o'quvchilarning o'qishga bo'lgan ishtiyoqini sezilarli darajada oshiradi. Bu usullar nafaqat o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishga, balki o'quvchilarning kognitiv, ijtimoiy va emotsional rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

- ✓ O'qish muhitini yaxshilash: Maktab va uy sharoitida o'quvchilar uchun qulay va jozibador o'qish burchaklarini tashkil etish tavsiya etiladi. Rang-barang kitob javonlari, shinam o'qish joylari va mavzuga oid dekoratsiyalar bolalarda kitoblarga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirishga yordam beradi.
- ✓ O'yin asosida o'qitish metodlarini qo'llash: O'qituvchilar va ota-onalar o'qish jarayonini o'yin elementlari bilan boyitishlari lozim. Masalan, hikoyalarni rollarga bo'linib o'qish, matn asosida topishmoqlar tuzish kabi usullar o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi va o'qish jarayonini qiziqarli qiladi.
- ✓ Raqamli vositalardan foydalanish: Zamonaviy texnologiyalarni o'qish jarayoniga integratsiya qilish muhimdir. Audiokitoblar, elektron kitoblar va o'yinlashtirilgan o'qish ilovalari o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.
- ✓ Virtual kitob klublari va muhokama platformalarini tashkil etish: Onlayn kitob klublari va virtual muhokama platformalari orqali o'quvchilar o'z tengdoshlari bilan fikr almashish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu usul o'quvchilarning o'qishga bo'lgan motivatsiyasini oshirishda ijobiy natijalar beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Fisher D., Frey N. Implementing a schoolwide literacy framework: Improving achievement in an urban elementary school //The Reading Teacher. – 2007. – T. 61. – №. 1. – C. 32-43.
2. Gee J. L. Exploring music integration: Early childhood and elementary teacher practices //International Journal of Music Education. – 2023. – C. 02557614231217793.
3. Larson J. Multiple literacies, curriculum, and instruction in early childhood and elementary school //Theory Into Practice. – 2006. – T. 45. – №. 4. – C. 319-329.
4. Buikstra J. E. et al. Twenty-first century bioarchaeology: Taking stock and moving forward //American journal of biological anthropology. – 2022. – T. 178. – C. 54-114.
5. Gambrell J. L. Effects of age and schooling on 22 ability and achievement tests. – The University of Iowa, 2013.
6. Ризаев И. И., Муминова З. О. Профессиональная подготовка личности: оздоровление и духовное воспитание //Система менеджмента качества в вузе: здоровье, образованность, конкурентоспособность. – 2021. – C. 264-268.
7. Marhabo A. Yangi O'zbekiston sharoitida yoshlarni barkamol ruhda tarbiyalash va ularda badiiy ijodkorlikni shakllantirishning ahamiyati //Ustozlar uchun. – 2024. – T. 57. – №. 4. – C. 630-633.
8. Usmonov F. N. The Role of Scientific Ethics and Bioethics in Modern Society //Design Engineering. – 2021. – C. 8373-8379.
9. Kubayeva S. Language Games in cognitive processes: constructive-semantic approach //Conferencea. – 2023. – C. 156-159.

10. Mardonov R. Philosophical aspects of modern education //Conferencea. – 2021. – C. 15-17.
11. Ganiyev E. Stages of development and impact on social life of an informed society in Uzbekistan //Western European Journal of Historical Events and Social Science. – 2024. – T. 2. – №. 11. – C. 17-20.
12. Mavlanovna A. M. Problems of transforming a healthy worldview and creativity into a nationwide movement in society //Asian Journal Of Multidimensional Research. – 2021. – T. 10. – №. 7. – C. 32-36.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF ART IN FORMING A STUDENT'S PERSONALITY

Zubaydullaev Uktam,

Head of the Department of "Pedagogy and Psychology", Samarkand Branch of Tashkent International University of Chemistry, Associate Professor

Abstract. The article provides a scientific and theoretical analysis of the didactic support for the use of modern educational technologies in the preparation of future teachers for professional activities on the basis of artistic pedagogy, the possibility of a technological approach aimed at the complete standardization of education. Also, the article describes in detail the pedagogical aspects of using a number of educational games in order to form the skills of future teachers to develop a personality-oriented educational process.

Keywords: art pedagogy, professional activity, modern education, technology, didactics, education, upbringing, project, gaming technologies, responsibility, tolerance, curiosity, empathy.

O'QUVCHI SHAXSINI SHAKLLANTIRISHDA SAN'ATNING O'RNI

Zubaydullayev O'ktam Raim o'g'li

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti Samarqand filiali
"Pedagogika va psixologiya" kafedrası mudiri, dotsent

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarni art –pedagogikasi asosida kasbiy faoliyatga tayyorlashda zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning didaktik ta'minoti, ta'limning to'raligicha standartlashtirishga yo'naltirilganligi texnologik yondashish imkoniyatlari ilmiy nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek maqolada bo'lajak o'qituvchilarni shaxsga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiya jarayonini rivojlantirishga oid ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida bir qator o'quv o'yinlaridan foydalanishni pedagogik jihatlari atroflicha yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: art–pedagogikasi, kasbiy faoliyat, zamonaviy ta'lim, texnologiya, didaktika, ta'lim, tarbiya, loyiha, o'yinli texnologiya, mas'uliyatlilik, tolerantlik, qiziquvchanlik, empatiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N79>

Bugungi ta'lim tizimida o'quvchi shaxsini san'at asarlari vositasida shakllantirish va rivojlantirishga, o'quvchilarni umuminsoniy qadriyatlar bilan yaqindan tanishtirishga, go'zallik his eta olish, ezgulikni qadrlash va ijodiy faollikni rag'batlantiruvchi pedagogik texnologiyalarga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga san'at orqali ta'lim-tarbiya berishda badiiy ijodning musiqa va tasviriy san'at turlarining pedagogik imkoniyatlarini aniqlashtirish, musiqiy pedagogika va psixologiya vositasida ta'lim oluvchilarning estetik tafakkurini rivojlantirishga doir qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarini badiiy matnlar bilan ishlashga o'rgatish orqali ularning estetik ongi va dunyoqarashini tarkib toptirish, art-pedagogika vositasida bolalarning estetik sifatlarini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, badiiy ijod namunalari asosida

estetik tarbiya jarayonlariga germeneytik yondashuvni tatbiq etishning pedagogik tizimini takomillashtirish alohida dolzarblik kasb etadi.

Bugungi kunda Respublikamizda yosh avlodni milliy va umumbashariy qadriyatlar, jahon madaniyati yutuqlari bilan tanishtirish, ularda go'zallik tuyg'usi, estetik did va ehtiyojni rivojlantirish maqsadida ta'lim va madaniyat muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirishga katta e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida «O'qitish usullarini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish, muqobil yondashuvlarni o'rganish va ilmiy asoslashga yo'naltirilgan amaliy xarakterdagi ilmiy izlanishlarni rivojlantirish, zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish»[6] kabi muhim vazifalar belgilangan. Bu esa, boshlang'ich sinf musiqa va tasviriy san'at darslarida art-pedagogik texnologiyalarni qo'llashning o'ziga xos tomonlarini ochib berish, art-pedagogikaning kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni etik, estetik, hissiy va ijodiy rivojlantirishga doir imkoniyatlarini aniqlashtirish, san'at turkumiga kiruvchi fanlarni o'qitishda art-pedagogik texnologiyalarni qo'llashning pedagogik modelini ishlab chiqishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-sonli, 2019-yil 29-apreldagi «O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5712-sonli Farmonlari, 2018-yil 14-avgustdagi «Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismonan barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ- 3907-sonli Qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrdagi «Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 997-sonli qarori, 2022-yil 2-fevraldagi «Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora – tadbirlar to'g'risida»gi PQ – 112 Qarori hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish bugungi kunda amalga oshirish lozim bo'lgan muhim vazifalardan sanaladi.

Barkamol shaxsni shakllantirish tizimini yoritib berishda Respublikamiz olimlaridan X.Nurmatov, K.Mamirov, N.Kiyamov, F.Xalilov, A.Mansurov, O.Ibragimov, N.Narxodjayev, L.Muxammadjonova, N.Nurmatov, R.Yunusov, E.N.Shainskaya, S.Deberdeyeva, A.Suleymanov kabilar ilmiy ishlanish olib borib, o'z izlanishlarida o'quvchi-yoshlarni estetik tarbiyalash, san'at pedagogikasi vositasida barkamol shaxsni shakllantirish tizimi atroficha yoritib bergan.

Haqli bir savol tug'iladi, boshlang'ich sinf o'quvchilariga artpedagogika orqali tarbiya berish orqali qanday maqsadlarga erishamiz va qanday vazifalarni bajaramiz?

Artpedagogika yoshlarda san'atning g'oyaviy-estetik jozibasiga ma'naviy ehtiyojni shakllantirishi bilan shaxs tarbiyasining eng muhim omillaridan biridir. Shaxsni ma'naviy shakllantirish tarbiyaning dolzarb muammolaridan sanaladi. Ushbu jarayon axloqiy, estetik, mehnat va boshqa tarbiya turlari orqali har tomonlama (kompleks) amalga oshiriladi. Estetik ta'lim shaxsning nafaqat estetik fazilatlarini, balki, umuman, individual fazilatlarini shakllantirishni nazarda tutganligi sababli estetik tarbiya ta'lim tizimida muhim o'rin tutadi.

Art-pedagogika hayotning barcha jabhalarida: san'atda, musiqa, adabiyotda, maktab va kundalik hayotda go'zallikni his qilishda lozim sanalgan estetik did tarkib topishiga yordam

beradi. Bu esa tarbiya odamlarning hayotini o'zgartiradi, uni yorqin ranglar, ijobiy his-tuyg'ular bilan to'ldiradi, shuning uchun san'at vositalari orqali amalga oshiriladigan tarbiya ontogenezing (ketma-ket o'zgarishlar) boshlang'ich bosqichidagi maktab o'quvchilarida shakllanishi kerak.

B.T.Lixachevning ta'kidlashicha, «...badiiy tarbiya bolalarning san'atni his qilishi, tushunishi, uni sevishi va qadrlashi, undan zavqlanishi va badiiy qadriyatlarni yaratish qobiliyatini shakllantirishning maqsadli jarayoni»dir. San'at estetik madaniyatning bir qismidir, chunki badiiy tarbiya estetikaning muhim, ahamiyatli bir qismi, ammo inson faoliyatining faqat bitta sohasini qamrab oladi.

Pedagogika nazariyasida B.T.Lixachev g'oyalari asosida estetik tushunchalar shakllangan bo'lib, umumta'lim maktablarida san'atni o'rganish jarayoni shu asosda tashkil etiladi. Bu boradagi tayanch tushunchalarga badiiy ta'lim va badiiy rivojlanishni kiritishimiz mumkin.

Badiiy ta'lim nima? Badiiy ta'lim – bu o'quvchilar tomonidan badiiy bilim, ko'nikma va malakalarning majmuini o'zlashtirish, san'at va badiiy ijod sohasida dunyoqarashni shakllantirish jarayoni sanaladi. Shaxsning badiiy rivojlanishi – bu san'atning ma'lum bir sohasidagi qobiliyatlarni maqsadli shakllantirishdir [3, 77-b.]

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini yaxlit o'quv jarayonida estetik tarbiyalash katta ahamiyatga ega, chunki aynan shu yoshda bolaning emotsional – hissiy rivojlanishi sodir bo'ladi hamda u tashqi dunyoni anglab yetadi va odamlar bilan muloqotga kirishadi.

Shaxsning eng qizg'in estetik rivojlanishi maktab yoshida sodir bo'ladi. Bundan tashqari, o'quvchilarning har bir yosh guruhlar uchun estetik rivojlanishning ma'lum bosqichlarida fiziologik va individual – psixologik xususiyatlar xos, shuningdek, u yetakchi va estetik faoliyatning o'zaro bog'liqligini taqozo etadi.

Ma'lumki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining yoshida yetakchi rolni kognitiv faoliyat o'ynaydi, bunday davrda bolalar dunyo to'g'risidagi asosiy bilimlarni: atrofdagi narsalar, odamlar, inson faoliyati, madaniyati to'g'risidagi ma'lumotlarni intensiv to'plab oladilar. Ushbu davrda ularning tabiiy hodisalar haqidagi bilimlari shakllanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari o'zida to'plangan tajriba va taassurotlarini, badiiy-ijodiy faoliyatini, ijodiy salohiyatini rivojlantirishga, ular o'rtasidagi hissiy aloqalarni o'rnatishga yo'naltiradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'quv jarayonini insonparvarlashtirish muhim va bu jarayon bolani dunyoning ajralmas qismi (madaniyat, tabiat, tarix va boshqalar) ekanligini anglashga qaratilgan. Tarbiya jarayonining strategik maqsadi – bolani umumbashariy ma'naviy qadriyatlar: shaxs, o'zi va umuman, insoniyat, tabiat, texnogen dunyo, madaniyat (san'at) bilan tanishtirish orqali shaxs madaniyatning asoslarini shakllantirish hisoblanadi. Zero, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun dunyoni faol bilish istagining rivojlanish bosqichi hisoblanadi. Dunyoni anglash jarayonida ular ko'rgan narsa, hodisalar to'g'risida taassurotlar zaxirasiga ega bo'ladi. Bu davr boshlang'ich sinf o'quvchilarning ko'p qirrali ong asoslarini shakllantirish davri sanaladi va tabiiyki, bunda bosh rolni maktab o'qituvchisi zimmasiga tushadi. Mohir o'qituvchilar bu mas'uliyatni imkoniyat biladilar, ular nafaqat rivojlangan shaxsning mustahkam poydevorini yaratadi, balki ko'p qirrali tarbiyalash orqali shaxsning haqiqiy dunyoqarashini shakllantiradi, chunki aynan shu yoshda bolaning dunyoga munosabati shakllanib, kelajakdagi asosiy insoniy fazilatlarini rivojlanadi.

San'at — bu olamga estetik munosabatning eng yorqin qulay modelidir. Individdning uyg'un axloqiy-estetik rivojlanish etaloni – bu go'zallikni ko'rish, eshitish, anglash, idrok qilish va qayta o'ziday tasvirlamoqni anglatadi. Art – pedagogika vositasi yordamida tarbiyalash voyaga yetmaganlarning badiiy-estetik didini shakllantirishga yordam beradi, in'ikos tafakkurini rivojlantiradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining iste'dod va qobiliyatlarini maqsadga yo'naltirilgan, pedagogik jihatdan to'g'ri tashkillashtirilgan badiiy-estetik ta'lim va tarbiya jarayonlarida namoyon bo'ladi.

Ushbu maqsadni umumiy ta'lim muassasasining ta'lim-tarbiya makonida amalga oshirish jarayonida quyidagi vazifalarni bajarish kerak:

- o'quvchilarning boshlang'ich estetik bilimlarni va motivatsion sohasini tashkil etadigan taassurotlarni o'zlashtirish;

- olingan bilimlar asosida atrofdagi voqelikni badiiy-estetik idrok etish qobiliyatini rivojlantirish;

- estetik ijodiy qobiliyatlarni shakllantirish, badiiy madaniyat va estetik didni rivojlantirish;

- estetik didni, go'zallikni baholash qobiliyatini tarbiyalash; insonning go'zallikni himoya qilish bo'yicha faol harakatlarini o'z ichiga olgan voqelikka estetik munosabatni tarbiyalash.

- estetik idrokni, go'zalliklarni atrof-muhitda, san'atda idrok etish qobiliyatini rivojlantirish. Bunday rivojlanish o'quvchilarda estetik tuyg'ularning uyg'onishida, go'zallikka javob berish qobiliyatida namoyon bo'ladi;

Bu vazifa nafaqat estetik tarbiyalash muammosi, balki axloqiy masaladir. O'quvchilar estetik xulq asoslarini bilishlari kerak. O'qituvchi nafaqat san'at obyektlarini vizual ravishda tasvirlabgina qolmay, balki o'quvchilarga shunday «eng yaxshi asarlarni» yaratishga sharoit yaratib berishi lozim. Bu o'quvchilarga san'atni va uning rivojlanishiga yordam beradiganlarni qadrlashni o'rganishga yordam beradi [92].

O'rta maktablardagi bolalarning ruhiy salomatligi jiddiy tashvish tug'dirmoqda. Asabiy bolalar soni ortib bormoqda, o'qishga va ijtimoiy hayotga qiziqishning yo'qolishi ortmoqda, umumiy apatiyaning tez-tez namoyon bo'lishi yoki, aksincha, asabiylashish va tajovuzkorlikning kuchayishi, tamaki, alkohol va giyohvand moddalarga bo'lgan xohish kuchayib bormoqda. Bolalarda deviant xulq-atvorlar kuzatilmoqda. Bu kabi holat boshlang'ich sinf bolalarida yaqqol ko'zga tashlanmasligi mumkin, biroq boshlang'ich sinf o'quvchilarini keng qamrovda san'atning turli yo'nalishlariga jalb qilmaslik, ularda san'atning turli sohalariga havasni erta uyg'otmaslik ularning yoshi ulg'aygani sari fe'l-atvorlarida salbiy sifatlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Va tabiiyki o'quvchilarning ayniqsa o'smir va o'spirinlik davrlarida bu holat yaqqol ko'rinadi. Bularning barchasi bunday salbiy ko'rinishlarning oldini olish uchun yangi psixologik-pedagogik vositalarni izlashga undaydi. Bunday vositalardan biri art-pedagogika – o'quvchilarni turli tadbirlarga jalb qilish (rasm chizish, modellashtirish, musiqa tinglash, raqs, harakat va nutqni rivojlantirish)likdir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-il 28-may "Madaniyat va san'at sohasining jamiyat hayotidagi o'рни va ta'sirini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 4665-sonli farmoni

2. Лихачев Б.Т. Теория эстетического воспитания школьников: учеб. пособие по спецкурсу для студентов пед. ин-тов. / Лихачев Б.Т. – М.: Просвещение, 1985. – 176 с.
3. Буткевич В.В., Любимова Ю.С. Методика организации эстетического воспитания младших школьников. Учеб. метод. пособие для учителей нач. кл., воспитателей групп продленного дня, организаторов внекл. работы, руководителей кружков и студий народного творчества. – Минск, 2008. – 144 с.
4. Гусак Н.А. Эстетическое воспитание младших школьников средствами искусства // Проблемы современной науки и образования, 2018. – №6 (26). – С. 95–98.
5. Кальянов В.Т. Эстетическая подготовка учителя в школе // В.Т.Кальянов. – М., 2004. – 128 с.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-5712-сонли Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 06/19/5712/3034-сон, 29.04.2019 й.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

PREPARATION OF THE TRANSLATOR-TO-PLAY MUSIC TEACHER FOR PROFESSIONAL-PEDAGOGICAL ACTIVITY: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Rakhimov Nurillo Narzullaevish

Gulistan State Pedagogical Institute,
acting associate professor of the
"History and Art History" department

Abstract. This article describes the author's own thoughts on yesterday and today's situation in the preparation of future music teachers of secondary schools in pedagogical higher educational institutions, on the work necessary to be done in the future in the preparation of specialists.

Keywords: educational system, research, music teacher, future, analysis, pedagogy, methodology, aesthetic education, ideological-moral, pedagogical conditions, aesthetic taste, folk music, musical-aesthetic, music culture, components.

BO'LAJAK MUSIQA O'QITUVCHISINI KASBIY-PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORLASH: MUAMMO VA YECHIMLAR

Raximov Nurillo Narzullaevish

Guliston davlat pedagogika instituti
"Tarix va san'atshunoslik" kafedrasi dotsenti v.b.

Annotatsiya. Ushbu maqola pedagogik oliy ta'lim muassasalarida umumta'lim maktablarining bo'lajak musiqa o'qituvchilarini tayyorlashdagi kechagi va bugungi holati, mutaxassislarni tayyorlashdagi kelajakda qilinishi zarur bo'lgan ishlar yuzasidan muallifning o'z fikrlari bayon qilingan.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, tadqiqotlar, musiqa o'qituvchisi, bo'lajak, tahlil, pedagogika, metodika, estetik tarbiya, g'oyaviy-axloqiy, pedagogik shart-sharoitlar, estetik did, xalq musiqasi, musiqiy-estetik, musiqa madaniyati, komponentlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N80>

Kirish. Mamlakatimizda uzluksiz ta'lim tizimi muassasalari uchun yetuk malakali mutaxassis pedagog kadrlar tayyorlash ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning barcha bosqichlarida ustuvor masalalardan biri bo'lib kelgan. Bugungi kunda ham yuksak darajadagi zamon talablariga javob bera oladigan pedagog kadrlarni tayyorlash ta'lim sohasidagi davlat siyosati darajasidagi dolzarb masala hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil, 2-fevraldagi "Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi PQ-112 qaroriga ko'ra: musiqa san'ati bo'yicha professional ta'lim hamda oliy ta'lim to'g'risidagi hujjatga ega bo'lgan, kamida 3 ta milliy musiqa cholg'ularida mahorat bilan kuy ijro eta oladigan mutaxassislarni tayyorlash oliy ta'lim oldiga juda ham dolzarb vazifalarni qo'yimoqda. [1]

Xuddi shuningdek, Prezidentning 2024-yil 15-noyabrdagi "Umumiy o'rta ta'lim maktablarida musiqa madaniyati fani o'qitilishini tubdan takomillashtirish hamda musiqa

madaniyati fani o'qituvchilarining kasbiy faoliyatini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" qarori asosida musiqa madaniyati fani o'qituvchilari faoliyatini yanada qo'llab-quvvatlash tizimi takomillashtiriladi.

Shundan kelib chiqqan holda 2024-yil 26-noyabr kuni poytaxtdagi Simpoziumlar saroyida soha mas'ullari, umumta'lim, musiqa va san'at maktablari pedagoglari bilan muloqot o'tkazdi.

Yig'ilishda: musiqa fani o'qituvchilarining pedagogik faoliyatini yuqori baholash va ularga yaratgan sharoitlarni yaxshilash, musiqa madaniyati fani o'qituvchilarining bilim darajasi va kasbiy mahoratini baholash va malaka oshirish, o'qituvchilarga toifa berish, malaka oshirish tizimi dual ta'lim asosida amalga oshirilishi, musiqa madaniyati fani o'qituvchilari uchun ham milliy sertifikat berish va sertifikatga ega bo'lgan o'qituvchilarga ustamalar berish, barcha maktablarda musiqa madaniyati fanini o'qitish bo'yicha zarur moddiy-texnik baza yaratilib, milliy va zamonaviy cholg'u asboblari bilan ta'minlash, har bir musiqa fani o'qituvchisi o'z kasbining mohir ustasi bo'lishi, o'quvchi va shogirdlariga eng avvalo o'zi ibrat, namuna bo'la olishi, buning uchun doimo o'z ustida ishlashi lozimligi haqida juda chuqur fikrlar bildirildi.

Pedagogik tadqiqotlarda o'qituvchi kadrlarni tayyorlash va uning kasbiy mahoratiga katta e'tibor berilib, uning shaxsiy sifatlariga qo'yiladigan talablar har tomonlama o'rganilmoqda.

O'qituvchining jamiyat hayotida tutgan o'rni va fanni o'qitish mahorati bugungi kun talablari darajasida bo'lmog'i lozim. Ayniqsa, bo'lajak musiqa o'qituvchilarining o'quvchilar bilan munosabati yanada murakkab va nozik hisoblanadi.

Maktab o'quvchisining hayotida birinchi o'qituvchi alohida o'rin tutadi. Chunki, bolaning bog'chadagi hayoti markazida bo'lgan o'yin faoliyati endi maktabda yangi, jiddiy ya'ni, o'qish faoliyati bilan almashadi. Maktab bola hayotining markazi bo'lib qoladi. O'qituvchi o'qitadi, o'quvchining yutuqlarini baholaydi, qiynalib qolganda yordam beradi. Shuning uchun ham o'qituvchi o'quvchi uchun barcha ishlarda eng yaqin yordamchi, oliy nufuzli inson hisoblanadi. O'quvchining o'qishga, o'qituvchiga, mehnatga, tabiatga va hokazo, hayotning barcha ko'rinishlariga bo'ladigan munosabati maktabdagi birinchi qadamiga bog'liq bo'ladi. Shaxsning shakllanishiga bolalik yoshidan poydevor qo'yiladi. Shuning uchun ham tarbiyaning barcha ta'sir kuchi bo'lajak axloqli insonning xarakterini, irodasini, bilimni shakllantirishga qaratmog'i kerak. "Bola boshidan" deganlaridek, bu bo'lajak musiqa o'qituvchisi zimmasiga juda katta mas'uliyatni yuklaydi.

Bo'lajak musiqa o'qituvchisi kasbiy sifatlardan tashqari shaxsiy sifatlarga ham ega bo'lishi juda muhimdir. Keng dunyoqarash va turli fanlardan katta ilmiy xazinasini bor o'qituvchigina nimani va qanday o'qitish, qanday yo'nalishda tarbiyalash muammolarini hal qilishga qodirdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Rossiyalik professor V.A.Slastenin o'zining tadqiqot ishlarida o'qituvchi shaxsining kasbiy tayyorgarligini shakllantirish mexanizmini to'laligicha ochib berdi. U o'qituvchining ijtimoiy-siyosiy, maxsus va pedagogik-psixologik jihatdan kasbiy tayyorgarligini ta'minlovchi pedagogik shart-sharoitlarni ko'rsatdi. Unda ijodiy xarakteridagi pedagogik faoliyat va uning mazmuni haqida keng ilmiy fikrlar bayon qilinadi. O'qituvchi shaxsining g'oyaviy, professional shakllanishini, o'z-o'zini tarbiyalash va mustaqil bilim olish yo'llarining eng muhim qonuniyatlari haqida fikr yuritiladi. Talablarga estetik ta'lim

va tarbiya berish, deb yozadi V.A.Slastenin – hozirgi kundagi pedagogik tayyorgarlikning hayotiy zarur va yechilmagan nazariy va amaliy muammolaridan bo'lib turibdi. [5]

A.I.Sherbakov esa, pedagogik ta'lim tizimida ixtisoslikka tayyorlash va o'qituvchining shaxsini shakllantirish bir butun va bir-biridan ajralmas jarayon, – deydi. Muallif, yosh avlodni tarbiyalashda o'qituvchi o'rnining muhimligini aytib, o'qituvchi keng bilimli, izlanuvchan, tarbiyalangan, yuqori darajadagi mutaxassis bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. [8]

N.V.Kuzmina o'z tadqiqotlarida o'qituvchi pedagogik faoliyatining psixologik jihatdan tuzilishi, uning mutaxassis bo'lib shakllanishida dastlabki yillardagi ish faoliyatining izchilligi va mexanizmini yoritib beradi. U o'zining ilmiy tadqiqotlarida o'qituvchi mehnatining muvaffaqiyatini ta'minlovchi o'qituvchi shaxsi va pedagogik faoliyatining loyihalash, tashkilotchilik, muloqot qilish kabi asosiy komponentlarini ochib beradi. O'qituvchi mehnatining har xil tarkibiy qismlarini tadqiq qilish bilan birga muallif, pedagogik ishlarni psixologik tahlil qilishning ahamiyatini alohida ta'kidlaydi.

N.V.Kuzminaning ta'kidlashicha, estetik tarbiyaning maqsadi san'at vositalari orqali o'z fikri va sezgisini chuqur anglash, yorqin fikrlash va chuqur his qilishda bolalarga yordam berishdan iborat. Talabalar oliy dargohdagi o'qish davrida faqatgina ta'lim emas, balki maxsus tarbiya ham olishlari kerak. Ular o'zlarida uyushqoqlik, tartiblilik, mustaqillik va vazminlikni tarbiyalashi, umuman hamma munosabatlarda madaniyatli bo'lishni: xushmuomala, ozoda, adabiyot, san'at va musiqa bilan tanish bo'lishlari kerak. Shaxsni faol ijodkorlikka yo'naltirish, hayotdagi voqea va hodisalarni baholay bilish, kishida hissiylikni shakllantirish, yoshlarda sog'lom dunyoqarashni qaror toptirishda estetik tarbiyaning ahamiyati beqiyosdir. Estetik ma'lumotli bo'lmasdan turib, barkamol shaxs haqida gapirish ham mumkin emas. Shuning uchun ham badiiy-estetik tarbiya hamma maktablarda majburiydir.

Estetik tarbiya kishida san'at va hayotdagi go'zallik, olijanoblikni tushunish va yaratilishni, to'g'ri anglash va idrok qilish qobiliyatini shakllantirishni taqozo qiladi. Bu – "shaxs shakllanishida bir maqsadni ko'zlovchi va nazorat qilib turiluvchi estetik faoliyatga va borliqqa estetik munosabatda bo'lishni o'rgatishga qaratilgan pedagogik jarayondir". [3]

Estetik tarbiyaning mazmuni – deydi B.T.Lixachev, bolada borliqqa va san'atga estetik munosabatda bo'lishni, badiiy ijodiyot qobiliyatini oshirish, go'zallik qonuniyatlari asosida mahorat va ko'nikmalarni shakllantirish va o'stirishdir. [4]

Estetik tarbiyaning eng kuchli vositalaridan biri – musiqadir. Musiqa san'ati faqatgina katta ruhiy ta'sir kuchiga ega bo'lmasdan, shaxsning axloqiy shakllanishida ham katta ta'sir ko'rsatadi. Taniqli pedagog olimlardan O.A.Apraksina, B.V.Asafev, N.L.Gronzenskaya, D.B.Kabalevskiy, B.T.Lixachev, K.Mamirov, X.Nurmatov, V.A.Shatskaya, R.G'.Qodirov, Q.B.Panjiyev, F.N.Xalilovlar musiqa pedagogikasi muammolarini yechishga katta hissa qo'shdilar. Ularning ilmiy ishlarida maktab o'quvchilarining musiqiy-estetik tarbiyasi muammolari va musiqa o'qituvchilariga qo'yiladigan talablar keng tadqiq qilingan. Hozirgi vaqtda bolalar estetik tarbiyasining metodologiyasiga, uning pedagogik-psixologik va usuliyatga doir masalalarini ishlab chiqishga katta e'tibor berilmoqda.

Shundan kelib chiqib, bugungi musiqa o'qituvchilari qanday talablarga javob berishlari kerak? – degan savol tug'ilishi o'rinli. Taniqli pedagoglar V.N.Shatskaya va M.A.Rumerlar bo'lajak musiqa o'qituvchilarda umumpedagogik bilim va umummusiqiy tayyorgarlik yuqori darajada bo'lishi kerak deyдилar. B.V.Asafevning ta'kidlashicha, maktabda musiqa tarbiyasini olib boruvchi pedagog – bir vaqtning o'zida instruktor, ruhshunos va rahbardir.

O'zbekiston pedagog olimlari tomonidan umumta'lim maktablari va oliy o'quv yurtlarida o'quvchi-yoshlarni musiqiy va estetik tarbiyalash muammolarini hal etishga yo'naltirilgan ko'plab tadqiqot ishlari amalga oshirilgan.

Bunday tadqiqotlardan: "O'zbek maktablari o'quvchilarining musiqa darslarida estetik tarbiyalash muammolari" (X.Nurmatov), "Musiqa ta'limi jarayonida kichik maktab o'quvchilarida axloqiy hisni tarbiyalash" (K.Mamirov), "O'zbekiston maktablarining o'quvchilarida ko'povozlilik qo'shiq aytish malakalarini shakllantirish" (R.Qodirov), "Musiqa san'ati vositasi orqali o'smirlarni g'oyaviy-axloqiy tarbiyalash" (D.M.Kamolova), "Didaktik o'yinlar vositasida olti yoshlik birinchi sinf o'quvchilarini musiqiy-estetik tarbiyalash" (Z.R.Raximova), "Xalq musiqasi yoshlarni axloqiy-estetik tarbiyalash vositasi" (A.Sh.Hasanov), "Bayanda ijro etish vositasida yosh o'quvchilarning musiqiy-estetik tarbiyasi jarayonini faollashtirish" (F.N.Xalilov), "Musiqa vositasida o'quvchi shaxsida fuqarolik sifatlarini shakllantirish" (F.N.Rupinskaya), "Musiqa vositasida IV-VII sinf o'quvchilar shaxsining axloqiy sifatlarini shakllantirish" (I.R.Razzoqov), "Maktab musiqa — xor faoliyatida o'spirinlarning estetik didlarini shakllantirish" (O.A.Vasilchenko), "Xalq musiqasi vositasida yoshlarni axloqiy tarbiyalash" (B.Azimov), "Musiqa vositasida o'quvchi yoshlarni vatanparvarlik va baynalmilallik ruhida tarbiyalash" (Sh.Jonaydarov) va hokazolar diqqatga sazovordir. Ular o'z tadqiqot ishlarida maktabdagi musiqiy ta'lim va tarbiyaning mazmuni va uni amalga oshirishning pedagogik shart-sharoitlari, uning samarali shakl, vosita va metodlarini nazariy va amaliy-metodik jihatdan asoslab berishgan.

Xuddi shuningdek, talabalarni musiqiy-estetik tarbiyalash vositasi, ularni musiqiy-pedagogik faoliyatga tayyorlash mavzusida ham bir necha tadqiqot ishlari olib borilgan. Bunday tadqiqotlardan: "O'quvchilarni musiqa o'qituvchisi mutaxassisligiga yo'naltirishda maktab va pedagogika institutining hamkorligi" (S.M.Dadajonov), "Talabalarni musiqiy-estetik tarbiyalash bo'lajak o'qituvchining ijtimoiy faolligini shakllantirish omili" (A.S.Suxachev), "Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini musiqiy-pedagogik faoliyatga tayyorlash" (R.N. Ergashev), "Student yoshlarni o'zbek musiqiy-folklor qo'shiqlari vositasida estetik tarbiyalash" (M.B.Qosimova), "Darsdan tashqari faoliyat jarayonida bo'lajak musiqa o'qituvchilarida kasbiy mas'uliyatni tarbiyalash" (V.A.Xalilov) "O'zbek xalq qo'shiqchiligi vositasida bo'lajak musiqa o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish" (Q.B.Panjiyev) va boshqalar talabalarining musiqiy-pedagogik faoliyatga tayyorgarligini shakllantirishning bir qancha qirralarini asoslab berishgan.

Muhokama. Ko'p yillik kuzatishlar natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, umumiy o'rta maktabni tugatgan bir qism yoshlarda badiiy did kam rivojlangan, ruhiy ehtiyoj esa yuzaki musiqa bilan chegaralangan.

Hozirgi kunda nota nomini bilib va uni nota yo'liga to'g'ri yozolmaydigan, biror bir musiqa asarining va muallifining nomini eslolmaydigan, o'rganilgan qo'shiqni aytolmaydigan, musiqani sevmaydigan va undan zavq ololmaydigan o'quvchilarni ko'plab uchratish mumkin. Bu holatning bosh sababi o'qituvchilar tomonidan o'quvchilar estetik ehtiyojlarini to'g'ri baholay bilmaslikdir.

Bolalarni yoshlikdan katta va jiddiy musiqaga olib kirishni, "go'zallik ezgulik uyg'otadi" tamoyiliga asoslanib o'quvchi shaxsini shakllantirishni, shu yo'l bilan ularga samarali ta'sir qilishni, o'quvchilarni musiqani katta san'atdek tushunishga, eshitishga va sevishtga o'rgatishni, musiqa san'atini bilishga jalb qilish va unga qiziqish uyg'otishni ko'zda tutadi. "Musiqa" dasturi

orqali tizimli ravishda olib boriladigan mashg'ulotlarning maqsadi bolalarni musiqaviy bilim bilan qurollantirish, ularda bilim va ko'nikmalarni shakllantirish, badiiy did va qiziqishlarni rivojlantirishni kuchaytirmoqdir. Bosh vazifa esa, o'quvchilarni katta musiqa san'ati dunyosiga olib kirish, uning barcha boy shakl va janrlarini tushunish va sevishtga o'rgatish, musiqa madaniyati ular ruhiy madaniyatining bir qismi sifatida tarbiyalashdir.

Musiqiy-estetik tarbiya oldida turgan vazifalarni yechishda musiqa o'qituvchisi katta rol o'ynaydi. Biz ko'rib chiqqan ko'p tadqiqotlarda musiqa ta'limi bakalavr ta'lim yo'nalishi talabalarini o'qitishning turli-tuman tomonlari o'z aksini topganligining guvohi bo'ldik. Musiqa mutaxassisi bo'lgan o'qituvchilarni kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlash muammolari keng miqyosda o'rganildi. Unga atab ko'p sonli o'quv qo'llanmalari, to'plamlar va metodik tavsiyanomalar tayyorlandi. Bizni esa, bo'lajak musiqa o'qituvchilarini kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorgarligini takomillashtirishga yordam bera oladigan tadqiqot ishlari va adabiyotlar qiziqtiradi.

Biz o'z tadqiqotimiz jarayonida tanishib chiqqan ilmiy ishlarda bo'lajak musiqa o'qituvchilarini kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorgarligini takomillashtirish muammolarining ayrim tomonlari tadqiq qilingan, xolos.

Maktablarni malakali musiqa o'qituvchilari bilan ta'minlashdagi imkoniyat va talablar nomutanosibligi hozirga qadar o'z yechimini topganicha yo'q. Maktablardagi ahvol bu muammoni yanada kuchaytiradi. Hozirgi kunga kelib maktablardagi "Musiqa" dasturlari mazmunining takomillashib, milliydashib borishi yetuk malakali mutaxassis o'qituvchilarni talab qilmoqda. Bu esa, o'z navbatida bo'lajak musiqa o'qituvchilaridan musiqa bilan juda jiddiy va izchil ravishda uzoq shug'ullanishni talab qiladi. Bu holatga sabab bir tomondan o'quvchilar musiqiy-estetik tarbiyasidagi zamon talabi bilan hozirgi kundagi imkoniyat o'rtasidagi ziddiyatlarning hal qilinmaganligi bo'lsa, ikkinchi tomondan esa, musiqa o'qituvchilari bilan maktablarning yetarlicha ta'minlanmaganligidir. Ayniqsa, bo'lajak musiqa o'qituvchilarini ta'lim borasidagi har qanday vazifani mustaqil ravishda hal qilishga tayyorlash zarurdir. Bolalarga umumlashgan hajmdagi musiqiy bilim va dars materialini nazariy tushuntirish, o'quvchining ruhiy hayoti va bilish jarayoni rivojlanishiga rahbarlik qilish bo'lajak musiqa o'qituvchisidan yuqori darajadagi umumiy madaniyat, o'qimishlilik, keng saviyalilik, jiddiy nazariy tayyorgarlik, katta usuliy mahorat, pedagogik odob, badiiy-estetik didga egalikni talab etadi. Hozirgi kunda bo'lajak musiqa o'qituvchilariga kasbiy, shuningdek, musiqiy-pedagogik muammolardan bo'lib turibdi. Ijtimoiy borliq va pedagogik voqelik bo'lajak musiqa o'qituvchilarini maktabdagi musiqa ishiga tayyorlashda, kasbni chuqur egallash uchun ichki hamda qo'shimcha imkoniyatlarni topish va ularni harakatga keltirishni talab qiladi.

O'zbekistonda bo'layotgan jadal o'zgarishlar ta'lim-tarbiya sohasiga ham o'zining ta'sirini o'tkazib, bo'lajak musiqa o'qituvchisidan "Musiqa" darslarida milliy musiqa san'atimizdan foydalangan holda bolalarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashdek sharaflil vazifani amalga oshirishga tayyor bo'lishlarini talab qilmoqda. Buning uchun oliygohda va mustaqil ta'lim olishda milliy musiqa san'atimizga qiziqishi va ijobiy munosabat uyg'ota olishning shakl va metodlarini egallashi lozimdir.

Bugungi "Musiqa madaniyati" dasturida o'qituvchi faoliyatining o'rni, uning oldida turgan vazifalar, maktab musiqa o'qituvchisiga qo'yiladigan malakaviy talablar o'z ifodasini topgan.

Bo'lajak musiqa o'qituvchisi pedagogik va musiqiy tomondan a'lo darajada tayyorlangan bo'lishi, yaxshi musiqachi va yomon pedagogdan ko'ra, yaxshi pedagog va o'rtacha musiqachi afzaldir. Chunki, umumta'lim maktabidagi musiqiy tarbiya – bu eng avvalo pedagogika, xususiyl tomondan – musiqiy, biroq aniq yo'nalishdagi, mantiqli uzviy, uslubiyotga ega pedagogikadir.

L.G.Archajnikova o'zining "Professiya – uchitel muzyki" ("Musiqa o'qituvchisi kasbi") kitobida musiqa o'qituvchisiga qo'yilgan asosiy talablarni ko'rib chiqib, musiqiy-pedagogik faoliyatdagi qator yo'nalishlarni ajratib ko'rsatadi, bular orasida: tashkilotchilik, bilimdonlik, hissiyot va izlanuvchanlik alohida o'rin tutadi. Kitob muallifi musiqa o'qituvchisining musiqiy-nazariy, xor-dirijyorlik, ijrochilik tayyorgarligiga qo'yilgan talablarni tahlil etib, pedagogik faoliyatining xususiyati va uning umumpedagogik ishdagi rolini alohida ko'rsatib, bo'lajak musiqa o'qituvchilarini tayyorlashni takomillashtirishga alohida e'tibor beradi.[2]

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, bo'lajak musiqa o'qituvchilarining o'quv jarayonidagi faoliyatlarini umumta'lim maktablari "Musiqa madaniyati" dasturi mazmuni asosida variativ shaklda tashkil qilish yaxshi samara beradi. Bu eng qulay va samarali yo'l hisoblanadi. Talabalar musiqiy madaniyatining past darajada ekanligini va oliy o'quv yurti musiqa dasturi asosida ularni musiqiy-pedagogik ishga tayyorlashning murakkabligini hisobga olgan holda, musiqa mashg'ulotlarini bir butun fan sifatida o'qitish maqsadga muvofiq.

Bo'lajak musiqa o'qituvchisi shaxsini andazalash o'quvchilarni musiqiy-estetik tarbiyalash vazifalariga muvofiq tuzildi, ya'ni: kichik yoshdagi bolalarda san'atga bo'lgan qiziqish va ehtiyojni shakllantirish; musiqiy-estetik idrok etish ko'nikmasini rivojlantirish; musiqa bilan izchil tanisha borish asosida musiqiy tasavvur, tushuncha, didni shakllantirish; musiqiy qobiliyatlarini rivojlantirish; bilim va ko'nikmalarni tarkib toptirish va boshqalar.

Bo'lajak musiqa o'qituvchisi umumiy vazifalar bilan bir qatorda «Musiqa madaniyati» darslari o'quv-tarbiyaviy jarayoni va sinfdan tashqari musiqiy-tarbiya ishiga tayyorgarlik ko'rishlari zarur. Bular orasida ish dasturining asosiy mazmunini belgilovchi zarur vazifalarni alohida ko'rsatish mumkin. Bular: musiqa darslarini ijodiy tashkil qilish; bolalarda nozik his-tuyg'ularni tarbiyalash; mashg'ulotlar mobaynida o'quvchilarning hayotiy tajribalarini hisobga olish, musiqa mashg'uloti jarayonida ularning idrok etish va aqliy qobiliyatlaridan to'liq foydalanish; ta'lim jarayonidagi son va sifat o'zgarishlari (bilim, ko'nikma va malakalarning) chuqurlashuvi, ularni yangi, yuqoriroq darajada qo'llash; milliy musiqa madaniyatiga shaxsiy munosabatni tarbiyalash.

Bu muhim vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda o'qituvchidan nafaqat kasbiy bilimdonlik, balki pedagogik ko'nikmalar ham talab qilinadi. U o'quvchilarni musiqani sevrishga, unga hissiy munosabat bildirishga, u haqda fikr yuritishga o'rgatishi; milliy musiqa san'atiga havas va qiziqishni shakllantirish, musiqa vositalari orqali bola shaxsining ijodiy imkoniyatlarini, o'qituvchining savollariga javob berishga tayyorgarligini, o'zining bilim va javoblariga ishonchini rivojlantirishi zarur. Bunday vazifalarni yechish uchun oliy o'quv yurtida shakllangan umumpedagogik, musiqiy-pedagogik va maxsus ko'nikmalar kerak bo'ladi.

Natijalar. Umumiy kasbiy-pedagogik ko'nikmalar haqidagi masalani o'rganish bir-butun tuzilmadan har qanday o'qituvchiga zarur bo'lgan umumpedagogik ko'nikmalarni, musiqiy-pedagogik va maxsus ko'nikmalarni ajratib olishga imkon beradi. Bo'lajak musiqa o'qituvchisi musiqiy-pedagogik faoliyati tavsifnomasida yalpi musiqiy-pedagogik va maxsus bilim, ko'nikma va malakalar ko'rib chiqiladi.

Bo'lajak musiqa o'qituvchisining kasb tayyorgarligini shakllantirish jarayonida musiqiy-pedagogik faoliyatga tayyorlashning oxirgi natijasi maktabda olib boriladigan musiqiy-tarbiyaviy ishlarga tayyorligiga qarab aniqlanadi. Oliy ta'limda o'qishni boshlash vaqtidagi holat dastlabki bosqich bo'lib hisoblanadi. Musiqiy-pedagogik tayyorgarlik jarayonidagi natija oxirgi holatning dastlabki holatga nisbati orqali ko'rinadi va pedagogik jarayonning rivojlanish dinamikasi bilan tavsiflanadi.

Aniq pedagogik harakat va operatsiyalarni amalga oshirish uchun bitiruvchi talabada bo'lajak musiqa o'qituvchisining tavsifnomasi talab qiladigan bilim, ko'nikma va malakalar bo'lmog'i zarur.

Shunday qilib, o'qituvchi pedagogik faoliyatini tizimli tahlil qilish, zamonaviy musiqa o'qituvchisi andazasini ishlab chiqish sohasidagi ilmiy ishlarni o'rganib chiqish natijasida quyidagi xulosalarga keldik. Musiqa o'qituvchisining kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorgarlik tarkibi: o'z kasbiga munosabat, kasbiy bilimdonlik, hissiy-emotsional, axborot berish, loyihalash, tashkilotchilik, muloqot qilish, tadqiqotchilik, tahlil qilish va umumlashtirish kabi komponentlarni o'z ichiga oladi.

1. *O'z kasbiga bo'lgan munosabati.* Ushbu komponent bo'lajak musiqa o'qituvchisining o'z kasbiga va musiqa san'atiga mehr-muhabbati, unga bo'lgan qiziqishi va ma'naviy ehtiyoji, ijobiy pedagogik motivatsiyasida namoyon bo'ladi. O'z navbatida o'qituvchilik kasbiga ijobiy munosabatda bo'lish uning nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarining takomillashuviga bevosita yordam beradi.

2. *Kasbiy bilimdonlik* komponenti bo'lajak musiqa o'qituvchisi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, uning musiqiy-pedagogik faoliyatidagi ijodkorlik darajasini va mustaqil bilim olishga bo'lgan ehtiyojini belgilaydi. Bu – ma'lum tizimda bilim olish va musiqiy-pedagogik vazifalarni ijodiy hal qilishdir. Buni biz o'quv-bilish faoliyatida ko'radigan bo'lsak, u nafaqat umumiy va maxsus bilimlarga ega bo'lishi, balki bu bilimlarni hisobga olgan holda faoliyatning o'ziga xos usullarini egallashi ham demakdir.

Faoliyatning o'ziga xos usullariga: jo'r ovozda ijro etish va kuylash, nota o'qish, transpozitsiya qilish, musiqa asbobida chalish va hokazo ijrochilikning boshqa turlari ham kiradi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, talabalar tomonidan o'zlashtiriladigan bilimlar bir-biri bilan o'zaro mustahkam aloqada bo'lib, bir butun tizimni tashkil qiladi.

3. *Hissiylik-emotsional komponent.* Bo'lajak o'qituvchining musiqa san'atiga emotsional munosabatda bo'lishi muhim kasbiy ahamiyatga ega. Musiqadagi go'zalliklarni his qilish va o'quvchilarda uni his etish malakasini shakllantirish musiqa o'qituvchisining asosiy vazifalardan biridir. Bo'lajak o'qituvchida hissiy-emotsional komponentni shakllantirish murakkab jarayon bo'lib, u musiqa san'ati bilan jiddiy shug'ullanishni talab etadi. Yangrayotgan musiqani eshitish orqali uni tahlil qilishni o'rganish zarur. Musiqa asarini tahlil etish jarayonida yangrayotgan kuy qanday voqelikni ifodalashini aniqlab olish va bu holatni o'zida his etishi zarur.

4. *Axborot berish komponenti.* Bo'lajak musiqa o'qituvchisi kasbiy-pedagogik tayyorgarligining asosiy tarkibiy qismlaridan biri o'quvchilarga axborot berish komponentidir. Ushbu pedagogik komponent o'qituvchidan «Musiqa madaniyati» dasturi materiallarini chuqur va erkin egallagan bo'lishi, uni o'qitishning zamonaviy shakl, vosita va metodlari, didaktik tamoyillar va yo'l-yo'riqlari, shuningdek, axborotning boshqa manbalariga suyanishni talab etadi. O'qituvchi muayyan sinfing musiqiy tayyorgarlik darajasini aniq bilishi bu

komponentning asosiy mazmunini tashkil qiladi. O'qituvchi dars jarayonida bolalarga bilim berish bilan bir qatorda, ularni nazorat qilish va natijalarni umumlashtirib borishi zarur.

5. *Loyihalash komponenti* o'qituvchidan musiqiy o'quv-tarbiyaviy ishlarni loyihalashtirishda va rejalashtirishda umumpedagogik va maxsus bilim va ko'nikmalar zarur bo'lishini taqozo qiladi. Darsni loyihalashtirishdan avval, o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Darsning loyihasini tuzish va unga kiritilgan materiallarni, ayniqsa, musiqa asarining tarbiyadagi mohiyatini hisobga olish muhimdir. Darsni loyihalashtirish jarayonida o'qituvchi dars o'tishning eng samarali usul va yo'llarining qaysi birlaridan foydalanishini aniqlab, darsning bosh vazifasini ajratib olib, qo'shimcha vazifalarni aniqlab ularni bajarish uchun o'qituvchi va o'quvchilarning harakat tuzilishlarini rejalashtiradi.

6. *Tashkilotchilik komponenti*. Tashkilotchilik komponenti ham boshqa komponentlar singari o'qituvchining musiqiy-pedagogik faoliyatida eng zarur pedagogik ko'nikmalardan biridir. Tashkilotchilik komponenti har bir musiqiy ta'lim-tarbiya jarayonini rejalashtirishdan boshlanadi. O'qituvchi maktabdagi har qanday musiqiy-tarbiyaviy tadbirlarni amalga oshirishga kirishishdan avval bolalarning yosh xususiyatlarini albatta hisobga olishi kerak bo'ladi. Buning uchun o'qituvchi «Musiqa madaniyati» dasturining mazmuni, unga qo'yiladigan talablar va uni amalga oshirishning eng samarali uslublarini tanlashi lozim, so'ng esa uni tashkil qilishga kirishadi. Dars, sinfdan tashqari va maktabdan tashqari musiqa mashg'ulotlarini o'tkazishda bir butun sinf jamoasini tashkil qilish muhimdir.

7. *Muloqot qilish komponenti*. O'qituvchining musiqiy-pedagogik faoliyatida o'quvchilar, ularning ota-onalari va o'z kasbdoshlari bilan muloqot qilish komponenti muhim o'rin tutadi. Muloqot qilish komponenti – bu, butun sinf jamoasi va sinfdagi har bir o'quvchi bilan o'qituvchining munosabatlari majmuidir. Bu komponentni namoyon etish uchun o'qituvchida keng dunyoqarash va inson ruhiyatidagi o'zgarishlarni chiqur anglashga zarur bo'lgan barcha xususiyatlar bo'lishi shart hisoblanadi. Buni amalga oshirish uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan do'stona munosabatda bo'lishi kerak. Ayniqsa, o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini qozonish zarur bo'ladi. U o'quvchilarning qiziqishi va ehtiyojlarini chuqur tushunishi kerak.

8. *Tadqiqotchilik komponenti*. Musiqa o'qituvchisi kasbiy-pedagogik faoliyatining barcha komponentlari o'zaro yaqin aloqada bo'lib, ularning har biri ijodiy izlanish va tadqiqotchilik bilan shug'ullanishni talab etadi. Musiqa o'qituvchisi kasbiy-pedagogik faoliyati tarkibini tashkil etuvchi barcha komponentlar ilmiy-nazariy asosga ega bo'lmog'i zarur. Har qanday pedagogik jarayonni amalga oshirishda o'qituvchi o'zi orttirgan va boshqa ilg'or o'qituvchilarning tajribalaridan samarali foydalanadi. O'quvchilar bilan musiqiy faoliyatning har xil ko'rinishlarini tashkil qilishda ularning musiqiy bilim darajalarini hisobga olish kerak. Ayniqsa, o'z bilimini oshirish uchun musiqa fani sohasida bo'layotgan ilmiy-tadqiqot ishlari bilan muntazam tanishib borish va fanning zamonaviy yutuqlaridan imkoni boricha foydalanish, musiqa darsining ilmiy tashkil qilinishiga asos bo'ladi.

9. *Tahliliy-umumlashtiruvchi komponenti*. Musiqa o'qituvchisi kasbiy-pedagogik faoliyatining ushbu komponenti maktab o'quvchilari bilan olib boriladigan mashg'ulotlarga ham tegishlidir. Bu komponent bo'lajak musiqa o'qituvchisining o'z kasbiy-pedagogik faoliyatini chuqur tahlil qilishini, undan kerakli xulosalar chiqarib, keyingi faoliyatini tashkil etishida asosiy shart hisoblanadi. O'qituvchi bu komponentga suyanganda o'z faoliyatiga tanqidiy baho beradi. O'z faoliyati jarayonida erishgan yutuqlari va kelajakda mo'ljallangan ishlarni solishtirish asosida o'quv-tarbiyaviy jarayonni natijalarini tahlil qiladi, o'z faoliyatini

kuzatadi, bu haqda fikr yuritadi, o'z ishi va o'quv-tarbiya jarayonini baholaydi. Buning uchun o'qituvchi maktab «Musika madaniyati» dasturi, uni o'qitish usuliyati, musiqa ta'lim-tarbiyasi mazmuni, maqsadi, vazifalari, shakl va usullarini juda chuqur tushunishi zarur bo'ladi. Musika darsini o'tish jarayonida qo'lga kiritgan shaxsiy tajribasini anglashi va to'plashi, olingan natijalarni ilmiy tomondan asoslashi kerak.

Xulosa. Bo'lajak musiqa o'qituvchilarini kasbiy-pedagogik tayyorgarligini ta'minlash bo'yicha bir necha ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshirilgan bo'lsada, uni bugungi kun talablari darajasida takomillashtirish davr talabidir.

1. Muammoga tegishli ilmiy-tadqiqotlar, adabiyotlar va bo'lajak musiqa o'qituvchilari ish mazmunini tahlil qilish ularning musiqiy-pedagogik faoliyati komponentlarini aniqlash imkonini berdi.

2. Bo'lajak musiqa o'qituvchisining musiqiy-pedagogik faoliyatga tayyorgarligi: o'z kasbiga munosabat, bilimdonlik, hissiy-emotsional, axborot berish, loyihalash, tashkilotchilik, muloqot qilish, tadqiqotchilik va tahliliy-umumlashtiruvchi komponentlardan iborat.

3. Umumta'lim maktabi «Musika» dasturi mazmunidan kelib chiqib, bo'lajak musiqa o'qituvchisining musiqiy-pedagogik ishga tayyorgarligini amalga oshirishda milliy musiqa san'atidan ta'lim va tarbiya jarayonida muhim vosita sifatida foydalanilsa, uning samaradorligi yanada oshadi.

4. Ta'lim jarayonida talabalarni musiqiy-pedagogik ishga tayyorlashning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash, musiqiy fanlarning o'zaro aloqasini yo'lga qo'yish, bir vaqtning o'zida faoliyatning bir necha turidan foydalanish asoslarini yaratishga xizmat qiladi.

5. Bo'lajak musiqa o'qituvchisini musiqa tarbiyasi ishiga tayyorlashni bosqichma-bosqich amalga oshirish uni ketma-ket, uzviy yo'lga qo'yishni ta'minlaydi.

6. Ta'lim jarayoniga milliy musiqa san'ati asarlarini kengroq olib kirish bilan talabalarda musiqiy-pedagogik faoliyatiga bo'lgan ijobiy munosabatini shakllantirishga erishish mumkin.

7. Talabalarni musiqiy-pedagogik faoliyatiga tayyorlashda milliy musiqa asarlari, shuningdek maktab "Musika" dasturi materiallaridan foydalanish, ular faoliyatini maktab musiqa darsidek tashkil qilish bilan bir vaqtning o'zida ruhiy, nazariy va amaliy tayyorlash amalga oshiriladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 2-fevraldagi PQ-112-son qarori.
2. Арчажникова Л.Г. Профессия – учитель музыки. Книга для учителя. М.: Просвещение. 1984. -111с.
3. Кузмина Н.В. Способности одаренность, талант учителя. /В помощь лектору. Л.: 1985. -32с.
4. Лихачев Б.Т. Общие проблемы воспитания школьников. -М.: Просвещение. 1979. -168с.
5. Сластенин В.А., Мищенко А.И. Профессионально-педагогическая подготовка современного учителя. –М.: Сов.педагогика. 1991.№10. 79-84с.
6. Raximov N.N. Musika o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. T., "METHODIST NASHRIYOTI" 2023.
7. Raximov N.N. Bo'lajak musiqa o'qituvchisida kasbiy-pedagogik tayyorgarlikni takomillashtirish. Monografiya. Monografiya. Guliston., 2021.
8. Щербаков А.И. О подготовке студентов-будущих учителей к исследованию педагогических явлений и процессов. В сб. Психология труда и личности учителя. /Под ред. А.И.Щербакова./ Л.: 1977. 124-131с.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

ORGANIZING INDEPENDENT LEARNING THROUGH GAMES

Ergashova Munisa Khoshim khizi,

Tashkent institute of economics and pedagogy,
teacher

Abstract. The article analyzes the methodological foundations of organizing independent learning through games and its importance in the educational process. It demonstrates the potential of using games to develop independent learning, increase student motivation and stimulate interest in learning. The article emphasizes the educational benefits of games, including encouraging creative thinking, developing problem-solving skills and teaching students effective time management and self-control. It will also analyze various methodological approaches to organize independent learning through games, such as gamification, simulation games, online learning platforms, and practical methods such as time management games.

Keywords: independent work, healthy competition, professional training, game, pedagogical technology, gamification, simulation.

MUSTAQIL TA'LIMNI O'YINLAR ORQALI TASHKIL ETISH

Ergashova Munisa Hoshim qizi,

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti,
o'qituvchi

Annotatsiya. Mazkur maqola, mustaqil ta'limni o'yinlar orqali tashkil etishning metodologik asoslari va uning ta'lim jarayonidagi ahamiyati tahlil qilinadi. O'yinlar yordamida mustaqil o'rganishni rivojlantirish, talabalarning motivatsiyasini oshirish va o'rganishga bo'lgan qiziqishni kuchaytirish imkoniyatlarini ko'rsatadi. Maqolada o'yinlarning ta'limdagi afzalliklari, jumladan kreativ fikrlashni rag'batlantirish, muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish va o'quvchilarni samarali vaqt boshqarish va o'z-o'zini nazorat qilishga o'rgatish kabilar yoritiladi. Shuningdek, mustaqil ta'limni o'yinlar orqali tashkil etishning turli metodologik yondashuvlari, masalan, gamifikatsiya, simulyatsiya o'yinlari, onlayn ta'lim platformalari va vaqtni boshqarish o'yinlari kabi amaliy usullar tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'lim, sog'lom raqobat, kasbiy tayyorgarlik, o'yin, pedagogik texnologiya, gamifikatsiya, simulyatsiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N81>

Kirish. Respublikamizda ta'lim sohasida yetuk, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash, ularning amaliy va nazariy bilimlari vositasi kasbiy sifat va samaradorligini oshirishga qaratilgan salmoqli ishlar yildan-yilga oshib bormoqda. Talabalarning kasbiy tayyorgarligini oshirish hamda ularning mustaqil ta'lim faoliyatlarini to'g'ri tashkil etish orqali nazariy ko'nikmalarini amaliyotga joriy etilishi samarali natijaga erishish omili hisoblanadi. Mustaqil ta'lim, zamonaviy pedagogikada talabalarning o'z-o'zini rivojlantirish va o'rganish jarayonida faol ishtirokini ta'minlashga qaratilgan ta'lim strategiyasidir. Bu yondashuvda talaba lar o'z vaqtini va resurslarini boshqarish, o'z o'rganish jarayonlarini shakllantirish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Ta'lim tizimini bugungi kunda jahonning zamonaviy talablarga moslashtirishda mustaqil ta'limning roli va ahamiyati ortib bormoqda.

Mustaqil ta'lim – muayyan fandan o'quv dasturida belgilangan hamda talaba tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malaka shakllantirishni, o'zlashtirish darajasini amalga oshiriladigan ta'lim shakllaridan bo'lib, o'qituvchi maslahati va tavsiyalari, bilimlar taqsimotiga tayyorgarligi asosida auditoriyadan tashqarida bajariladi.[1; 11-b.]

Mustaqil ta'limning samaradorligini oshirish uchun turli pedagogik usullar va yondashuvlardan foydalanish mumkin. Shulardan biri — o'yinlar orqali mustaqil ta'limni tashkil etishdir. O'yinlar talabalarning nafaqat bilim olishlari, balki o'rganish jarayonini qiziqarli va interaktiv tarzda tashkil etishga imkon beradi. O'yinlar yordamida talabalarning ijodiy va kreativ fikrlash qobiliyati rivojlanadi, masalalarni hal etishda shaxsiy fikrni erkin bayon etish ko'nikmalari shakllantiriladi, hamda jamoada ishlash va o'z fikrini ko'pchilik oldida ifodalash kabi ko'nikmalarni o'zlashtirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Talabalarning nazariy va amaliy bilimlarini baholash usullari bir nechta. Talabalarning mustaqil ta'lim ishlarini baholashda pedagogik texnologiyalar hamda o'yinlarni qo'llash vaqtini tejashga va talabaning tayyorlagan ishini samarali tekshirishga yordam beradi. Pedagogik texnologiya negizida, pedagogik ilmiy usul va malakalari, ishlab chiqarishning usul va malakalaridek, o'quv jarayonini ro'yobga chiqaruvchi obyektiv mantiqiy imkoniyatlar sifatida mavjud bo'lishi mumkinligi haqidagi, tasavvur yotadi. [1; 11-b.]

Ma'lumki, xorijlik olimlar Dj.Dyuning konstruktivizm, J.Piajening bola intellektining rivojlanishi, G.Gardnerning intellekt ko'p turliligi, L.S.Vigotskiyning eng yaqin rivojlanish sohasi, V.Erxardning yorib o'tish texnologiyasi, shuningdek, V.F.Shatalovning o'quv materialining chizmalar va shartli belgilardan iborat modellari (tayanch signallar konspektlari) kabi bir qator nazariyalari ta'lim oluvchilar plyuralistik tafakkurini rivojlantirishni nazarda tutadi. Xususan, ta'limda amerikalik psixolog va pedagog Benjamin Blum nomi bilan ma'lum bilish va emotsional sohalaridagi pedagogik maqsadlar taksonomiyalari o'quvchi faolligi va tashabbusini oshirish, mantiqiy fikrlash, analiz va sintez, muammolarga oid yechimlar bera olish kabi malaka va layoqatlarni rivojlantirishga qaratilgani bilan samaralidir. Ta'limga Blum taksonomiyasini tatbiq etish nazariyasi mamlakatimizda J.Yo'ldoshev, S.Usmonov, H.Muslimov, M.Usmonboyeva, M.Mirsoliyeva, E.Abdusalitov, B.To'xlijev, I.Rajabova kabi pedagog va metodist olimlar tomonidan o'rganilgan.[1; 39-b.]

O'yin — buyumli, predmetli va ijtimoiy voqelikda harakat qilish va uni anglashga yo'naltirilgan jarayondir. O'yin orqali bolalarga nafaqat xursandchilik balki tarbiya va ta'lim ham berish mumkin. Har bir tarbiyachi o'z mahoratidan kelib chiqqan holda bolalarga turli mashg'ulotlar orqali ta'lim beradi. O'yin faoliyatining turlari juda ko'p. Ular ichida ta'limiy o'yin sifatida bolalarning yosh xususiyatlariga mos keladigan o'yinlar sirasiga kiruvchi o'yin bu-Didaktik o'yin hisoblanadi. Didaktik o'yinlarning muhim belgilaridan biri undagi qoidalarining mavjudligidir. O'yinda o'yin niyati, o'yin qoidalari, o'yin harakatlari o'rtasida uzviy aloqa mavjud. Didaktik o'yinlar orqali bolalarga yangi bilimlar, tushunchalar berib boriladi. Bu o'yinlarda bolaning har tomonlama rivojlanishi, bilim jarayoni, sensor madaniyati, nutq faoliyati, aqliy qobiliyatlari takomillashadi. O'yin qoidasiga rioya qilish, unga amal qilish o'yin mazmunini boyitadi.[3; 587-b.]

Malla Ochilov va Usmonali Nishonaliev kabi olimlar ta'limni tashkil etish yondashuvlari asosida didaktik jarayonni loyihalash metodlarini samarali qo'llash zarurligini ta'kidlaydilar.[5; 100-b.]

Ta'lim jarayonida o'yinli texnologiyalar didaktik o'yinli dars shaklida qo'llaniladi. Ushbu darslarda o'quvchilarning bilim olish jarayoni o'yin faoliyati orqali tashkil etiladi, bu esa ularning o'quv jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshiradi.[7; 3-b.]

O'yinlar ta'lim jarayonida didaktik vosita sifatida keng qo'llaniladi. Ular o'quvchilarning bilim olish jarayonini faollashtirish, motivatsiyasini oshirish va mustaqil fikrlashini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. O'yinlar orqali o'quvchilar o'z bilimlarini amaliyotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'lib, bu ularning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi.[6; 318-b.]

Asosiy qism. Mustaqil ta'lim talabalarni o'z bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish, ularning mustaqil ravishda izlanib o'rganish qobiliyatini mustahkamlashga qaratilgan ta'lim usulidir. Bu jarayonda, talabalarga o'z vaqtini rejali boshqarish, maqsadga yo'naltirilgan ta'lim va o'rganish metodlarini qo'llash kabi ko'nikmalarni egallashda yordam beriladi. Talabalarning o'zlashtirish jarayonini tashkil etish va nazorat qilishda o'qituvchilarga yordam beradi. Bugungi kunda mustaqil ta'limni yanada samarali va qiziqarli qilish uchun, innovatsion yondashuvlar zarurdir. Shu maqsadda, o'yinlar orqali mustaqil ta'limni tashkil etish yangi va samarali usul sifatida e'tirof etilmoqda.

O'yinlar o'rganish jarayonida faollikni oshirish, intilish, qiziqish va muammolarni hal qilish kabi ko'plab psixologik va pedagogik jihatlarni integratsiyalashga yordam beradi. Mustaqil ta'limni o'yinlar orqali tashkil etish, talabaning o'qish jarayoniga erkin tayyorlanishini ta'minlaydi. O'yinlar o'quvchilarga o'zlariga xos interaktiv jarayonni taqdim etadi.

O'yinlarning ta'lim jarayonida qo'llanishining afzalliklari quyidagilardan iborat:

1. **Motivatsiya oshadi:** O'yinlar o'quvchini tezlikda o'rganishga undaydi va ular o'z maqsadlariga erishish uchun musobaqada yo'naltirilgan vazifalarni bajarish orqali ishtirok etishga tayyor bo'ladilar. Bu, o'z navbatida, o'quvchining mustaqil ta'lim jarayoniga qiziqishini oshiradi.
2. **Kreativ fikrlashni rivojlantiradi:** O'yinlar orqali o'quvchilar yangi muammolarni hal qilishni va muammoning qiyinlik darajasini baholashga o'rganadilar. Ular innovatsion fikrlashni rivojlantirishga, alternativ yechimlarni izlashga odatlanadilar.
3. **Hamkorlik va raqobatni qo'llaydi:** Ko'p o'yinlar o'zaro hamkorlik yoki sog'lom raqobatni ta'minlashni talab qiladi. Bu, o'quvchilarning o'zaro aloqalarini mustahkamlashga, guruhda jamoa bo'lib ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.
4. **O'rganish jarayonini individualizatsiya qilish:** O'yinlar yordamida talabalar o'z qiziqishlariga qarab o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu, o'z-o'zini boshqarish qobiliyatini rivojlantiradi va talabalarga o'zlariga mos bo'lgan uslubda o'rganishga imkon beradi.

O'yinlar orqali mustaqil ta'lim metodologiyasi

Mustaqil ta'limni o'yinlar orqali tashkil qilishda quyidagi metodologik yondashuvlar qo'llanilishi mumkin:

1. **Gamifikatsiya:** O'yin elementlarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish orqali o'quvchilarni yanada faolroq jalb etish. Bu, masalan, ball to'plash, darajalarni oshirish, yutuqlarni qayd etish va boshqalar kabi elementlar orqali amalga oshiriladi. O'yinlarda ishlatiladigan qiziqarli va kreativ mexanizmlar talabalarning o'qish jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshiradi.

2. **Simulyatsiya o'yinlari:** O'quvchilarga o'rganilayotgan mavzular bo'yicha simulyatsiya o'yinlarini tashkil etish, real hayotdagi vaziyatlarni aks ettiradigan ta'lim jarayonlarini yaratadi. Bunday o'yinlar, o'quvchilarga nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq qilish imkonini beradi.
3. **Onlayn o'yinlar va platformalar:** Internetda mavjud bo'lgan ta'lim o'yinlari va onlayn platformalar o'quvchilarga o'z maqsadlariga erishishda yordam beradi. Bunday resurslar o'quvchilarga mustaqil ravishda turli topshiriqlarni bajarish, masalalarni hal qilish va bilimlarni tekshirish imkoniyatini taqdim etadi.
4. **Vaqtini boshqarish o'yinlari:** O'quvchilarga o'z vaqtini qanday samarali boshqarish kerakligini o'rgatish uchun maxsus o'yinlar ishlab chiqish mumkin. Bunday o'yinlar, o'quvchining rejalashtirish va o'z vaqtini taqsimlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Xulosa. O'yinlarning mustaqil ta'limda qo'llanilishi, talabalarga o'z bilimlarini mustahkamlash, xatolarini tahlil qilish va yanada yangi ma'lumotlarni o'rganish imkoniyatini yaratadi. Bu metod, shuningdek, talabalarining o'z-o'zini baholash va o'z rivojlanishini kuzatish imkoniyatlarini kengaytiradi. Natijada, mustaqil ta'lim jarayoni faqat bilim olish emas, balki o'z-o'zini anglash va shaxsiy o'sish uchun muhim vositaga aylanadi. Shu bilan birga, o'yinlar orqali mustaqil ta'limni tashkil etishda o'qituvchining roli ham alohida e'tiborga loyiqdir. O'qituvchi o'yinlarni muvaffaqiyatli tashkil etish, o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash va ta'lim maqsadlariga erishishda muhim yo'naltiruvchi bo'lib xizmat qiladi. O'yinlarni pedagogik maqsadlar bilan uyg'unlashtirish, talabalarni o'qish jarayoniga yanada yaqinlashtiradi va ularni ilm-fan va ta'limga bo'lgan qiziqishni kuchaytiradi.

Mustaqil ta'limni o'yinlar orqali tashkil etish, talabalarining ta'limda o'z-o'zini boshqarish, kreativlik va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish uchun samarali usul bo'lib, o'qituvchining kompetensiyasi va innovatsion yondashuvlarga asoslangan ta'lim jarayonini yaratishda muhim ahamiyatga ega.

O'yinlar orqali mustaqil ta'limni tashkil etish, o'quvchilarning o'rganish jarayonini nafaqat samarali, balki qiziqarli qilishga yordam beradi. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan munosabatini ijobiy tomonga o'zgartiradi. Mustaqil ta'limning o'yinlar yordamida tashkil etilishi, o'quvchilarga o'zini o'rganish va rivojlantirish imkoniyatini taqdim etadi, bu esa ta'lim sifatini yaxshilashga olib keladi.

Kelajakda, texnologiyalarni rivojlantirish bilan birga, o'yinlar va gamifikatsiya metodlarini ta'lim jarayoniga qo'llash yanada kengayishi kutilmoqda. Bu, o'z navbatida, ta'limni yanada interaktiv, individual va innovatsion qilishga yordam beradi. Shunday qilib, o'yinlar orqali mustaqil ta'limni tashkil etish, ta'lim tizimining modernizatsiyasi va uning samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Saydalixodjaeva N.F. "Pedagogik texnologiyalar" moduli bo'yicha (O'quv –uslubiy majmua). Toshkent – 2021. -11b.
2. A.Sh.Husenova. Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida blum taksonomiyasining amaliy ahamiyati. ("Pedagogik akmeologiya" xalqaro ilmiy-metodik jurnal). Buxoro – 2023.-30 b.
3. D.A.Olimova. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarning o'yin kompetensiyasini rivojlantirish. Ta'lim sifatini yangi O'zbekiston taraqqiyotini yanada yuksaltirishning muhim omili"(Konferensiya materiallari). Qo'qon – 2023.-587 b.

4. Sh.A.Sodiqova. Maktabgacha pedagogika. Toshkent – 2013.
5. Sh.A.Abdullayeva. A.B.To'rayev. "Pedagogika va psixologiya(Pedagogika) Zamonaviy oliy ta'lim didaktikasi bo'yicha o'quv-uslubiy majmua. Toshkent – 2023.-100-b
6. S. Asqarova va M.Muhammadjonova. O'yin – ta'lim jarayonini tashkil etishning pedagogik vositasi sifatida. (Scientific progress jurnal). Uzbekistan-2020.-318-b.
7. reja.tdpu.uz

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

USING WIKI-TECHNOLOGY TO IMPROVE STUDENTS' WRITING COMPETENCE

Nuriddinova Madina Raim qizi

PhD student at Gulistan State University

Nuriddinov Muhridin Muhridin oglu

Teacher at Gulistan State Pedagogical Institute,

Abstract. This article explores the effectiveness of wiki-technology in enhancing students' writing competence in higher education. Through a combination of theoretical analysis and empirical research, the study examines how collaborative wiki-based writing activities promote peer feedback, revision processes, and critical thinking skills. The findings reveal significant improvements in students' writing quality, organization, grammatical accuracy, and lexical diversity.

Keywords: wiki-technology, collaborative writing, writing competence, feedback, peer review, higher education, language learning.

TALABALARNING YOZUV KOMPETENSIYASINI TAKOMILLASHTIRISH UCHUN WIKI-TEKNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH

Nuriddinova Madina Raim qizi

Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

Nuriddinov Muxriddin Muhiddin o'g'li

Guliston davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola oliy ta'limda wiki-texnologiyalarning talabalarning yozish kompetensiyasini oshirishdagi samaradorligini o'rganadi. Nazariy tahlil va empirik tadqiqot orqali, ushbu tadqiqot hamkorlikdagi wiki-asosli yozish faoliyatlari qanday qilib tengdoshlar fikr-mulohazasi, qayta ko'rib chiqish jarayonlari va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishini o'rganadi. Natijalar talabalarning yozish sifati, tashkil etish, grammatik aniqlik va leksik xilma-xillikda sezilarli yaxshilanishlarni ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: wiki-texnologiya, hamkorlikdagi yozish, yozish kompetensiyasi, fikr-mulohaza, tengdoshlar baholashi, oliy ta'lim, til o'rganish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N82>

1. Introduction

The rapid development of information and communication technologies has dramatically transformed educational practices worldwide. Within this technological revolution, wiki-technology has emerged as a powerful tool for enhancing collaborative learning, particularly in developing writing competence. As a web-based platform that allows multiple users to create, edit, and organize content collectively, wikis provide unique opportunities for students to engage in collaborative writing processes, receive immediate feedback, and develop critical thinking skills through peer review activities.

Writing competence remains a fundamental skill in academic and professional settings, yet many students continue to struggle with various aspects of the writing process, including organization, coherence, argumentation, and linguistic accuracy. Traditional writing instruction often focuses on individual composition, limiting opportunities for collaborative learning and peer feedback. However, research suggests that a social constructivist approach to writing, where knowledge is co-constructed through interaction, can significantly enhance students' writing development (Vygotsky, 1978; Wenger, 1998).

This study investigates the effectiveness of wiki-technology in improving students' writing competence in higher education. Specifically, it examines how collaborative wiki-based writing activities influence students' writing quality, their attitudes toward collaborative writing, and the development of critical thinking skills. By exploring both the pedagogical implications and practical applications of wiki-technology in writing instruction, this research aims to contribute to the growing body of knowledge on technology-enhanced language learning and provide educators with effective strategies for implementing wiki-based writing activities in their classrooms.

The subsequent sections of this article will provide a comprehensive literature review on wiki-technology and writing development, outline the methodology employed in this study, present and analyze the research findings, discuss the implications for educational practice, and address potential challenges and limitations.

2. Literature Review

2.1 Theoretical Framework: Social Constructivism and Collaborative Writing

The theoretical foundation for using wiki-technology in writing instruction is rooted in social constructivist learning theory, which emphasizes the social and collaborative nature of knowledge construction (Vygotsky, 1978). According to this perspective, learning occurs through social interaction, with language serving as a mediating tool that facilitates cognitive development. Lantolf and Thorne (2006) extended Vygotsky's concepts to second language acquisition, arguing that language learning is fundamentally a social process that occurs through meaningful interaction and collaborative problem-solving.

Collaborative writing, defined as "the joint production or the coauthoring of a text by two or more writers" (Storch, 2013, p. 2), aligns with social constructivist principles by emphasizing the co-construction of knowledge through dialogue and negotiation. Research has demonstrated that collaborative writing activities can enhance students' awareness of audience, improve their ability to identify and resolve problems in their writing, and promote deeper reflection on language use (Storch, 2005; Wigglesworth & Storch, 2012).

2.2 Wiki-Technology in Educational Contexts

Wiki-technology, first developed by Ward Cunningham in 1995, has evolved from a simple tool for collaborative documentation to a versatile platform with significant educational applications. Wikis are characterized by several key features that make them particularly suitable for collaborative writing:

1. **Asynchronous editing:** Multiple users can modify content at different times, allowing for flexible participation.
2. **Version control:** All changes are tracked and archived, enabling users to review the evolution of a document and revert to previous versions if necessary.

3. **Discussion features:** Most wikis include discussion pages or comment functions that facilitate communication among collaborators.
4. **Hyperlinking capabilities:** Users can easily create connections between different pages or external resources, promoting nonlinear thinking and intertextuality.

Studies have documented the use of wikis across various educational levels and disciplines, including language learning (Li, 2012), teacher education (Nami et al., 2016), and content-area subjects (Reich et al., 2012). These studies generally report positive outcomes in terms of student engagement, collaboration, and knowledge construction.

2.3 Wiki-Technology and Writing Development

Research specifically examining the impact of wiki-technology on writing development has yielded promising results. Kessler and Bikowski (2010) found that wiki-based collaborative writing activities encouraged students to take greater responsibility for their learning and increased their attention to meaning-focused revisions. Similarly, Aydin and Yildiz (2014) reported that wiki-based collaborative writing led to more focus on grammatical accuracy and lexical complexity compared to traditional writing assignments.

Several mechanisms have been proposed to explain how wikis enhance writing development:

1. **Scaffolding:** Through interaction with more capable peers, students receive guidance and support that helps them achieve higher levels of performance than they could independently (Li & Zhu, 2013).
2. **Peer feedback:** The collaborative nature of wikis encourages students to provide constructive feedback on each other's contributions, leading to more thoughtful revisions (Alharbi, 2019).
3. **Increased audience awareness:** Knowing that their writing will be read by peers rather than just the instructor motivates students to communicate more clearly and effectively (Kuteeva, 2011).
4. **Transparency of the writing process:** The version history feature of wikis makes the writing process visible, allowing students to observe how texts evolve through multiple revisions (Li & Zhu, 2017).

Despite these benefits, challenges have also been identified, including unequal participation among group members (Arnold et al., 2012), reluctance to edit others' work (Kessler, 2009), technical difficulties (Elola & Oskoz, 2010), and concerns about the quality of peer feedback (Gielen et al., 2010).

2.4 Gap in the Literature

While existing research has provided valuable insights into the potential of wiki-technology for enhancing writing competence, several gaps remain in the literature. First, many studies have focused on short-term interventions, limiting our understanding of how sustained engagement with wiki-based activities influences writing development over time. Second, there is a need for more research examining the specific features of wiki-technology that contribute most significantly to writing improvement. Finally, additional investigation is warranted to explore effective pedagogical approaches for integrating wikis into writing instruction and addressing the challenges identified in previous studies.

The present study aims to address these gaps by investigating the long-term effects of wiki-based collaborative writing on students' writing competence and identifying effective strategies for implementing wiki-technology in writing instruction.

3. Methodology

3.1 Research Design

This study employed a mixed-methods approach, combining quantitative and qualitative data to provide a comprehensive understanding of how wiki-technology influences students' writing competence. A quasi-experimental design was used, with participants divided into an experimental group (wiki-based collaborative writing) and a control group (traditional individual writing).

3.2 Participants and Setting

The study was conducted at a large public university in Uzbekistan. Participants included 60 undergraduate students (32 females and 28 males) enrolled in advanced English writing courses. The students were primarily second and third-year students majoring in English language teaching, linguistics, and translation studies. Participants were randomly assigned to either the experimental group (n=30) or the control group (n=30), ensuring comparable distribution of gender, academic major, and prior English proficiency based on institutional records.

3.3 Instruments and Data Collection

Multiple instruments were used to collect data:

1. **Pre- and post-intervention writing assessments:** All participants completed a 60-minute timed essay at the beginning and end of the semester. Essays were evaluated using an analytic rubric that assessed five dimensions of writing: content, organization, vocabulary, language use, and mechanics.
2. **Wiki interaction data:** For the experimental group, quantitative data on wiki participation (number of edits, additions, deletions, and comments) were collected through the wiki platform's tracking features.
3. **Reflection journals:** Throughout the semester, participants in both groups maintained bi-weekly reflection journals documenting their experiences with the writing process.
4. **Semi-structured interviews:** A subset of participants (8 from each group) participated in individual interviews at the conclusion of the study to provide deeper insights into their experiences.
5. **Focus group discussions:** Two focus group sessions (one for each group) were conducted mid-semester to explore participants' perceptions and experiences.

3.4 Procedure

The study was conducted over one academic semester (16 weeks), with both groups receiving the same amount of instructional time (3 hours per week) and completing the same number of major writing assignments (4 essays in different genres: descriptive, narrative, argumentative, and research-based).

The experimental group used a secure wiki platform (PBworks) for all writing assignments, following a structured process:

1. Initial planning and drafting (collaborative, on the wiki)
2. Peer review and feedback (using the wiki's comment feature)

3. Revision based on peer feedback
4. Teacher feedback and further revision
5. Final editing and submission

The control group followed a similar process but completed their assignments individually and submitted their work directly to the instructor, receiving only teacher feedback.

Both groups received identical instruction on essay structure, rhetorical strategies, grammar, and mechanics. The experimental group received additional training on wiki usage and effective peer feedback strategies.

3.5 Data Analysis

Quantitative data from the pre- and post-intervention writing assessments were analyzed using descriptive statistics and inferential tests (paired t-tests and ANCOVA) to determine statistically significant differences between and within groups. Wiki interaction data were analyzed using correlation analyses to identify relationships between levels of wiki participation and writing improvement.

Qualitative data from reflection journals, interviews, and focus group discussions were analyzed using thematic content analysis. This involved coding the data, identifying recurring patterns, and grouping these patterns into themes that addressed the research questions.

4. Results

4.1 Quantitative Results

4.1.1 Pre- and Post-Intervention Writing Assessment Scores

Analysis of the pre-intervention writing assessments revealed no significant differences between the experimental and control groups ($p = 0.78$), confirming the equivalence of the groups at the outset of the study. However, post-intervention assessments showed statistically significant differences in favor of the experimental group.

Table 1 presents the mean scores of both groups on the five dimensions of writing assessed:

Table 1: Mean Scores on Post-Intervention Writing Assessment

Dimension	Experimental Group	Control Group	p-value
Content	4.27	3.82	0.012*
Organization	4.35	3.76	0.008*
Vocabulary	4.12	3.91	0.032*
Language Use	3.94	3.65	0.041*
Mechanics	4.18	4.02	0.097
Overall	4.17	3.83	0.014*

*Statistically significant at $p < 0.05$

These results indicate that the experimental group outperformed the control group in all dimensions except mechanics, with particularly pronounced differences in organization and content.

4.1.2 Wiki Participation and Writing Improvement

Analysis of wiki interaction data revealed significant positive correlations between the frequency of meaningful wiki contributions and improvements in writing quality. Specifically, the number of substantive revisions (those involving content or organization changes rather than superficial edits) correlated strongly with improvements in the content dimension ($r = 0.68$, $p < 0.01$) and organization dimension ($r = 0.72$, $p < 0.01$).

Additionally, students who engaged more frequently in providing peer feedback showed greater improvements in their own writing, suggesting that the process of critically evaluating others' work enhanced their metacognitive awareness of effective writing strategies.

4.2 Qualitative Results

Thematic analysis of qualitative data revealed several key themes related to students' experiences with wiki-based collaborative writing.

4.2.1 Enhanced Audience Awareness

Students in the experimental group consistently reported increased awareness of audience in their writing process. As one student explained:

"When I write on the wiki, I'm always thinking about how my groupmates will understand my ideas. It makes me more careful about explaining things clearly and organizing my thoughts in a logical way. In traditional writing, I just focus on what the teacher wants."

This heightened audience awareness appeared to contribute to improvements in content development and organizational structure, as students made conscious efforts to communicate their ideas effectively to peers.

4.2.2 Development of Critical Evaluation Skills

Participants in the experimental group described how engaging in peer review activities on the wiki platform enhanced their ability to critically evaluate writing, including their own. Comments such as the following were common:

"After reviewing my classmates' essays several times, I started to automatically look for the same issues in my own writing. I became more critical of my work and could identify problems that I couldn't see before."

Control group participants, who did not engage in structured peer review, did not report similar developments in their critical evaluation skills.

4.2.3 Benefits of Visible Revision History

The wiki's version tracking feature emerged as particularly valuable for students' writing development. Experimental group participants appreciated being able to view the evolution of their texts and identify specific changes that improved their writing:

"I could see how our essay changed from the first draft to the final version. This helped me understand what good revision looks like—not just correcting grammar but rethinking ideas and reorganizing paragraphs."

This transparency of the revision process appeared to enhance students' understanding of writing as an iterative process rather than a one-time event.

4.2.4 Challenges and Concerns

Despite the overall positive experiences, several challenges were identified by participants in the experimental group:

1. **Initial discomfort with collaborative writing:** Some students expressed initial anxiety about sharing unfinished writing with peers and having their work critiqued publicly.
2. **Uneven participation:** Despite efforts to ensure equal contribution, some group members participated more actively than others, creating occasional frustration.
3. **Quality of peer feedback:** Some participants questioned the value of peer feedback, expressing concerns about their classmates' ability to provide accurate and helpful suggestions.
4. **Technical challenges:** While most students quickly adapted to the wiki platform, some reported occasional technical difficulties that disrupted their writing process.

5. Discussion

The findings of this study provide compelling evidence for the effectiveness of wiki-technology in enhancing students' writing competence. Both quantitative and qualitative results indicate that collaborative wiki-based writing activities offer significant advantages over traditional individual writing approaches.

5.1 Impact on Writing Quality

The superior performance of the experimental group on post-intervention writing assessments suggests that wiki-based collaborative writing positively influences multiple dimensions of writing quality. The most substantial improvements were observed in content and organization, which aligns with previous research highlighting the benefits of collaborative writing for developing higher-order writing skills (Storch, 2005; Wigglesworth & Storch, 2012).

Several factors may explain these improvements. First, the collaborative planning process likely exposed students to diverse perspectives and ideas, enriching the content of their writing. Second, the peer review component encouraged students to carefully consider the logical structure and coherence of their texts, enhancing organizational quality. Third, the public nature of wiki writing may have motivated students to invest more effort in their work, knowing it would be viewed by peers rather than just the instructor.

The smaller but still significant improvements in vocabulary and language use suggest that wiki-based activities also support the development of linguistic aspects of writing. This may result from students' exposure to their peers' linguistic resources and the explicit focus on language during peer review sessions.

5.2 Pedagogical Implications

Based on the findings of this study, several pedagogical implications can be identified for effectively implementing wiki-technology in writing instruction:

1. **Structured collaboration:** Providing clear guidelines for collaboration, including specific roles and responsibilities, helps address concerns about uneven participation and clarifies expectations for engagement.
2. **Training in peer feedback:** Explicit instruction in providing constructive and specific feedback enhances the quality of peer review and increases students' confidence in evaluating others' work.

3. **Integration of multiple drafts:** Encouraging multiple revisions based on peer and instructor feedback maximizes the benefits of the wiki's version tracking capabilities and reinforces the concept of writing as a process.
4. **Reflection on the collaborative process:** Regular opportunities for reflection, such as the journal entries used in this study, help students articulate their learning and develop metacognitive awareness of effective writing and revision strategies.
5. **Balance of individual and collaborative assessment:** While collaborative writing offers numerous benefits, maintaining some individual writing assignments ensures that all students develop independence and receive personalized feedback on their specific strengths and weaknesses.

5.3 Addressing Challenges

The challenges identified by participants suggest several strategies for addressing potential obstacles to successful wiki implementation:

1. **Gradual introduction:** Beginning with smaller, low-stakes collaborative activities before progressing to full-scale collaborative essays can help students adjust to the public nature of wiki writing.
2. **Clear assessment criteria:** Transparent evaluation procedures that value both individual contributions and group outcomes can motivate more equal participation and reduce concerns about fairness.
3. **Structured peer review guidelines:** Providing specific criteria and question prompts for peer review can improve the quality and consistency of feedback.
4. **Technical support:** Adequate technical orientation and ongoing support are essential for minimizing disruptions caused by technological issues.

6. Conclusion

This study has demonstrated that wiki-technology, when thoughtfully implemented, can significantly enhance students' writing competence in higher education contexts. The collaborative nature of wiki-based writing activities promotes peer learning, critical thinking, and audience awareness, leading to improvements in multiple dimensions of writing quality. The transparency of the writing process facilitated by the wiki's version tracking features helps students develop a deeper understanding of effective revision strategies and reinforces the conceptualization of writing as an iterative process.

While challenges exist in implementing wiki-based collaborative writing, these can be addressed through careful instructional design, including structured collaboration, explicit training in peer feedback, and appropriate technical support. Future research should explore the long-term effects of wiki-based writing instruction, investigate optimal grouping strategies for maximizing collaborative benefits, and examine the transferability of skills developed through wiki collaboration to individual writing contexts.

As educational technology continues to evolve, wiki-technology represents a valuable tool for writing instructors seeking to create more interactive, engaging, and effective learning environments. By harnessing the collaborative potential of wikis, educators can support students in developing the complex writing competencies required for academic and professional success in the 21st century.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Alharbi, M. A. (2019). Exploring the potential of wikis in developing writing skills: A case study. *Journal of Language Teaching and Research*, 10(5), 1015-1024.
2. Arnold, N., Ducate, L., & Kost, C. (2012). Collaboration or cooperation? Analyzing group dynamics and revision processes in wikis. *CALICO Journal*, 29(3), 431-448.
3. Aydin, Z., & Yildiz, S. (2014). Using wikis to promote collaborative EFL writing. *Language Learning & Technology*, 18(1), 160-180.
4. Elola, I., & Oskoz, A. (2010). Collaborative writing: Fostering foreign language and writing conventions development. *Language Learning & Technology*, 14(3), 51-71.
5. Gielen, S., Peeters, E., Dochy, F., Onghena, P., & Struyven, K. (2010). Improving the effectiveness of peer feedback for learning. *Learning and Instruction*, 20(4), 304-315.
6. Kessler, G. (2009). Student-initiated attention to form in wiki-based collaborative writing. *Language Learning & Technology*, 13(1), 79-95.
7. Kessler, G., & Bikowski, D. (2010). Developing collaborative autonomous learning abilities in computer mediated language learning: Attention to meaning among students in wiki space. *Computer Assisted Language Learning*, 23(1), 41-58.
8. Kuteeva, M. (2011). Wikis and academic writing: Changing the writer-reader relationship. *English for Specific Purposes*, 30(1), 44-57.
9. Lantolf, J. P., & Thorne, S. L. (2006). *Sociocultural theory and the genesis of second language development*. Oxford University Press.
10. Li, M. (2012). Use of wikis in second/foreign language classes: A literature review. *CALL-EJ*, 13(1), 17-35.
11. Li, M., & Zhu, W. (2013). Patterns of computer-mediated interaction in small writing groups using wikis. *Computer Assisted Language Learning*, 26(1), 61-82.
12. Li, M., & Zhu, W. (2017). Good or bad collaborative wiki writing: Exploring links between group interactions and writing products. *Journal of Second Language Writing*, 35, 38-53.
13. Nami, F., Marandi, S. S., & Sotoudehnama, E. (2016). CALL teacher professional growth through lesson study practice: An investigation into EFL teachers' perceptions. *Computer Assisted Language Learning*, 29(4), 658-682.
14. Reich, J., Murnane, R., & Willett, J. (2012). The state of wiki usage in U.S. K-12 schools: Leveraging web 2.0 data warehouses to assess quality and equity in online learning environments. *Educational Researcher*, 41(1), 7-15.
15. Storch, N. (2005). Collaborative writing: Product, process, and students' reflections. *Journal of Second Language Writing*, 14(3), 153-173.
16. Storch, N. (2013). Collaborative writing in L2 classrooms. *Multilingual Matters*.
17. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.
18. Wenger, E. (1998). *Communities of practice: Learning, meaning, and identity*. Cambridge University Press.
19. Wigglesworth, G., & Storch, N. (2012). What role for collaboration in writing and writing feedback. *Journal of Second Language Writing*, 21(4), 364-374.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

MODERN APPROACHES TO DEVELOPING STUDENTS' LOGICAL THINKING

Kalekeeva Sarbinaz Turkmenbaevna,

Ajinyoz National Research Institute of Physical Education,
basic doctoral student

Abstract. This article discusses methods for developing logical thinking in 21st-century education and their application in the learning process. Based on Bloom's taxonomy, creative and critical thinking, and Howard Gardner's theory of multiple intelligences, the article analyzes approaches aimed at enhancing students' cognitive and thinking skills.

Keywords: logical thinking, Bloom's taxonomy, creative thinking, critical thinking, multiple intelligences theory, cognitive development.

O'QUVCHILARNING MANTIQIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHGA QARATILGAN ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Kalekeeva Sarbinaz Turkmenbaevna,

Ajiniyoz nomidagi NDPI, tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada XXI asrda ta'lim sohasida mantiqiy fikrlashni rivojlantirish metodlari va ularning o'quv jarayonida qo'llanilishi haqida so'z yuritiladi. Bloomning taksonomiyasi, kreativ va tanqidiy fikrlash hamda Howard Gardnerning ko'p intellekt nazariyasi asosida o'quvchilarning bilish va fikrlash qobiliyatlarini oshirishga yo'naltirilgan yondashuvlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: mantiqiy fikrlash, Bloomning taksonomiyasi, kreativ fikrlash, tanqidiy fikrlash, ko'p intellekt nazariyasi, kognitiv rivojlantirish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N83>

Kirish. Zamonaviy ta'lim paradigmasida o'quvchilarning yuqori malakali, har tomonlama rivojlangan, mahoratli, dunyoqarashi keng va chuqur bilim egallashga tayyorlash, ularning kollobarativ muhitda bilim olish darajasini shakllantirish, hamkorlik va munosabat birligiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu esa, o'z navbatida mehnat bozorida raqobatbardosh va innovatsion ta'lim muhitida hamkorlikdagi faoliyatga qodir shaxsni tayyorlash zaruriyatining ahamiyatini oshirmoqda[1]. O'quvchilarda hamkorlik ko'nikmasi, muloqot madaniyatini shaxs ma'naviy o'lchovining alohida sohasi sifatida rivojlantirish tizimini yo'lga qo'yishga bog'liq bo'lgan ilmiy-amaliy tadqiqotlarga tarbiyalanuvchilarning o'z fikrlarini mustaqil tarzda ifodalashga undash alohida e'tibor qaratish zarurati dolzarb ahamiyatli bo'lib qolmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. L.S.Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasi ham mantiqiy fikrlashning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi[2]. Ushbu nazariya bo'yicha o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlari ijtimoiy o'zaro ta'sir va madaniy vositalar (til, belgilar, ramzlar) orqali shakllanadi. Ta'lim jarayonida bu o'qituvchilarning o'quvchilar bilan

muloqotda bo'lishining va ularni mantiqiy fikrlashni talab qiluvchi faoliyat turlariga jalb etishining muhimligini ko'rsatadi.

L.W.Anderson va D.R.Krathwohl o'z tadqiqotlarida, "Interaktiv ta'lim vositalari va dasturiy ta'minotlar o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda samarali vositalar hisoblanadi, chunki ular o'quvchilarni faol ishtirok etishga undaydi va o'rganish jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi" degan xulosaga kelishadi[3].

L.P. Stoylova mantiqiy masalalar yechish orqali o'quvchilarda tahlil qilish, sintez qilish, tushunchalar bilan ishlash, xulosa chiqarish, mulohaza yuritish, mustaqil fikrlash odatlari shakllanishini e'tirof etgan[4].

T.Jumayev "Mantiqiy tafakkurni rivojlantirish boshlang'ich sinf o'quvchilarining kundalik hayotida nega kerak" ligini izohlab bergan. Kichik maktab yoshi davrida mantiqiy fikrlash qanchalik muhimligi va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning faol propedevtik bosqichi ekanligini asoslab bergan[5].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy yondashuvlar tahlil qilindi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida statistik tadqiqot, adabiyotlar qiyosiy tahlili va farazni asoslash usullaridan foydalanilgan. To'plangan ma'lumotlar asosida kuzatish va iqtisodiy tahlilni qiyoslash, tizimli yondashuv hamda mantiqiy yondashuv kabi uslublardan samarali foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Hozirgi ijtimoiy-madaniy hayotda ta'limni insonparvarlashtirish jamiyatimizda yashayotgan insonlarning pedagogik-psixologik fikrlashlariga bog'liqdir. Shaxsning fikrlashi – bu insonga xos tushuncha bo'lib, jamiyatda sodir bo'layotgan yangiliklar va o'zgarishlarga faol kirisha olish munosabati bilan belgilanadi. Inson faqat erkin fikr egasi sifatida qadrlanadi. Bolaning oldindan shakllanmagan dunyoqarashi asta-sekin uning irodasi, tasavvuri, ijodkorlik va yaratuvchanlik kabi nozik mexanizmlari rivojlana borishi asosida tarkib topadi[6].

Mantiqiy fikrlash – bu inson tafakkurining muhim qismi bo'lib, u tanqidiy tahlil, muammolarni aniqlash, ularga yechim topish va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Hozirgi global axborot jamiyatida, raqamli texnologiyalar va tezkor ma'lumot almashinuvi sharoitida, o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirish ta'lim tizimining dolzarb vazifasiga aylandi.

XXI asrda ta'lim sohasida mantiqiy fikrlashni rivojlantirish, ayniqsa, kreativ va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish, o'quvchilarni o'z fikrlarini mustaqil tarzda ifodalashga undashga alohida e'tibor qaratilgan. Bu jarayonda quyidagi yondashuvlar va nazariyalar muhim ahamiyat kasb etadi:

1. **Bloomning taksonomiyasi:** Benjamin Bloom amerikalik ta'lim psixologi bo'lib, u ta'lim sohasida muhim nazariy ishlanmalar yaratgan[7]. Eng mashhur ishlari orasida Bloomning taksonomiyasi ta'lim maqsadlarini tizimlashtirish uchun ishlab chiqilgan modeldir. Bloom taksonomiyasi o'qituvchilarga ta'lim jarayonida bilim darajalarini aniqlash va maqsadlarni puxta belgilashda yordam beradi va o'quvchilarning bilish jarayonlarini bosqichma-bosqich rivojlantirishga qaratilgan.

Benjamin Bloomning taksonomiyasi o'quv maqsadlarini darajalariga qarab tasniflaydi va bilim olishning chuqurligini oshirishda yordam beradi. Ushbu taksonomiya bilish, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, sintez qilish va baholash kabi bosqichlarga bo'lingan. Bloom va uning hamkasblari tomonidan 1956 yilda ishlab chiqilgan bu taksonomiya, bugungi kunda ta'lim va

pedagogik amaliyotda keng qo'llanilmoqda[6]. Bloomning taksonomiya modeli hozirda ko'plab ta'lim dasturlari, test tizimlari va o'qitish strategiyalarini ishlab chiqishda qo'llanilib, o'qituvchilarning ta'lim jarayonini puxtaroq rejalashtirishiga ko'mak beradi.

Bloomning taksonomiyasini boshlang'ich sinf darslarida qo'llash o'quvchilarning mantiqiy fikrlash va bilim olish darajalarini bosqichma-bosqich rivojlantirishga yordam beradi. Quyida har bir darajani boshlang'ich sinf darslarida qanday qo'llash mumkinligi batafsil tushuntirilgan:

1. *Bilim (Knowledge)* - darajasida o'quvchilar asosiy ma'lumotlarni eslab qolish va takrorlashga e'tibor qaratadi. Bu bosqichda bilim olishning asosiy elementi ma'lumotlarni eslab qolishdir. *Misol:* Boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'quvchilarga hafta kunlarini yodlashni topshirishi mumkin yoki matematika darsida qo'shish va ayirish kabi asosiy amallarni o'rgatadi.

O'qituvchi o'quvchilardan yangi o'rganilgan so'zlarni lug'at daftarlariga yozib, ularni kundalik takrorlashni so'rashi mumkin. Shu tarzda, o'quvchilar yangi so'zlarni eslab qolishga harakat qiladi.

2. *Tushunish (Comprehension)* — ushbu darajada o'quvchilar ma'lumotni tushunishga va o'z so'zlari bilan qayta ifodalashga harakat qiladi. Bu bosqichda ular o'zlashtirilgan bilimni chuqurroq anglashga o'tadilar. *Misol:* Boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'quvchilardan o'z hikoyalarini qisqacha so'zlab berishni yoki muayyan tushunchani tushuntirib berishni so'rashi mumkin.

3. O'qituvchi o'quvchilarga o'zlari o'rgangan hikoyani qisqacha tushuntirishni yoki rasm orqali ifodalashni topshirishi mumkin. Bu usul ularning o'qiganlarini anglashlarini va tushunishlarini oshiradi.

4. *Qo'llash (Application)* — bu bosqichda o'quvchilar o'rganilgan ma'lumotlarni amaliyotda qo'llashga o'tadi. Ular real hayotda yoki oddiy misollarda bilimlarini sinab ko'radi. *Misol:* 1. Matematika darsida o'qituvchi qo'shish va ayirish masalalarini kundalik hayotda qanday ishlatish mumkinligini ko'rsatishi mumkin. O'quvchilarga do'kondan sotib olingan mahsulotlarning umumiy narxini hisoblash topshirig'i beriladi.

O'qituvchi o'quvchilardan sinfda haqiqiy hisob-kitob vazifalarini bajarishlarini so'rashi mumkin, masalan, o'z uylarida qancha kitob borligini sanab chiqish va qo'shish usuli bilan taqqoslash. Bu o'quvchilarga o'rganilgan bilimni hayotda qo'llash imkonini beradi.

5. *Tahlil (Analysis)* - bu bosqichda o'quvchilar mavzuni kichik qismlarga ajratib, ularning qanday ishlashini tushunishga harakat qiladi. Bu bosqich mantiqiy va tahliliy yondashuvlarni rivojlantirishga qaratilgan. *Misol:* O'qituvchi hikoya yoki ertakni o'qib, uning qahramonlarini, sabab-oqibat munosabatlarini o'quvchilarga tahlil qildirishi mumkin. "Nima uchun qahramon bunday yo'l tutdi?" yoki "Bu hodisalar qayerdan kelib chiqdi?" kabi savollar yordamida tahlil qilish topshirig'ini beradi.

O'qituvchi o'quvchilardan hikoya qahramonlari orasidagi munosabatlarni yoki hikoya davomida yuz bergan voqealarni tahlil qilishlarini so'rashi mumkin. Bu usul o'quvchilarga matnni chuqurroq anglash imkonini beradi.

6. *Sintez (Synthesis)* - bosqichida o'quvchilar o'z bilimlarini birlashtiradilar yoki yangi g'oyalarni yaratish uchun o'zlashtirgan bilimlarini ishlatadilar. Ushbu bosqich ijodkorlik va yangilik yaratishga yo'naltirilgan. *Misol:* O'qituvchi o'quvchilarga o'rganilgan hikoya asosida yangi hikoya yaratishni taklif qiladi yoki ular o'rgangan bilim asosida yangi topshiriqlar

tuzishlari mumkin. Tabiat haqidagi ma'lumotlardan foydalanib, o'z o'zgacha hayvonot bog'i loyihasini yaratish topshirig'i beriladi.

O'qituvchi o'quvchilardan o'qigan hikoyalardan yangi bir hikoya yaratishni yoki mavjud hikoyaga o'zgacha yakun yozishni so'rashi mumkin. Bu usul ularning ijodiy fikrlash va sintez qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

6. *Baholash (Evaluation)* – bu bosqichda o'quvchilar o'z bilimlari asosida xulosalar chiqaradi va ma'lumotlarning qiymatini baholashga harakat qiladi. Bu tanqidiy fikrlash va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Misol: O'quvchilarga ikki xil hikoyani o'qib, qaysi biri ko'proq ma'noli ekanini tushuntirish topshirig'i beriladi. Shuningdek, ular sinfda o'rganilgan bilimning foydasi yoki foydasizligi haqida fikr bildiradilar.

O'qituvchi o'quvchilarga ikki xil hikoya taqdim etadi va ularning qaysi biri yaxshiroq ekanini o'ylab ko'rishni so'raydi. Ular tanlagan hikoya haqida fikr bildiradi va o'z tanlovlarini asoslab beradi. Bu usul o'quvchilarni tanqidiy fikrlash va mustaqil qaror qabul qilishga undaydi.

2. **Kreativ va tanqidiy fikrlash metodlari:** Kreativ va tanqidiy fikrlash metodlari XXI asrda o'quv jarayoniga keng joriy qilindi, chunki ular o'quvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan[6]. Bu metodlar o'quvchilarning bilim olish jarayonida o'zlashtirgan bilimlarini kengaytirib, ularni murakkab masalalarni hal qilishga tayyorlaydi. Quyida kreativ va tanqidiy fikrlashning xususiyatlari, foydalari va ularni o'quv jarayonida qanday qo'llash mumkinligi haqida batafsil tushuntirish berilgan.

Kreativ Fikrlash (Ijodiy Fikrlash).

Kreativ fikrlash yangi g'oyalarni yaratish va mavjud bilimlar asosida innovatsion yechimlar topishga qaratilgan jarayondir. Kreativ fikrlashni rivojlantirish o'quvchilarni muammolarni turli usullar orqali yechishga undaydi va ularning ijodiy qobiliyatlarini kuchaytiradi. Kreativ fikrlash o'quvchilarga mustaqil ravishda yangi yechimlar topish imkonini beradi. Bu yondashuv o'quvchilarning faqatgina bilim olish bilan cheklanib qolmasdan, o'rganilgan ma'lumotni yangicha qo'llashiga imkon yaratadi. Kreativ fikrlash yordamida o'quvchilar yangi g'oyalar ishlab chiqarish, turli xil muqobil yechimlarni sinab ko'rish va o'z ijodiy qobiliyatlarini namoyon etish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Boshlang'ich sinfda o'qituvchilar kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun o'quvchilarga turli vazifalar berishi mumkin. Masalan: *mavzuga mos rasm chizish yoki hikoya yozish*: O'quvchilar darsda o'rganilgan mavzu asosida rasm chizishi yoki qisqa hikoya yozishi mumkin. Bu ularni mavzuni ijodiy o'rganishga undaydi.

Rol o'ynash mashg'ulotlari: Biror tarixiy voqea yoki ertak sahnasini ijro etish o'quvchilarga mavzuni ijodiy qabul qilish imkonini beradi.

Boshqacha yechim izlash: Matematik masalalarni turli usullar bilan yechishga undash. Masalan, bir masalani yechishda bir nechta yechim usullarini ko'rsatish orqali o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rag'batlantirish.

Tanqidiy fikrlash.

Tanqidiy fikrlash tahliliy yondashuv va mantiqiy mulohaza yuritish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan[3]. Bu metod o'quvchilarni o'rganilgan ma'lumotlarni qayta ishlash, faktlarni tahlil qilish va muqobil nuqtai nazarlardan baholashga undaydi. Tanqidiy fikrlash orqali o'quvchilar yangi ma'lumotlarni chuqurroq tahlil qilish va mantiqan asoslab xulosa chiqarish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Ushbu qobiliyat o'quvchilarni mustaqil va tahliliy

fikrlashga o'rgatadi, bu esa, ular keyinchalik duch keladigan murakkab masalalarni hal qilishda yordam beradi.

Boshlang'ich sinfda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun o'qituvchilar quyidagi usullardan foydalanishi mumkin:

Savol-javob texnikasi: O'qituvchi o'quvchilarga muayyan mavzu yuzasidan chuqurroq savollar beradi, masalan, "Bu qahramon nega bunday yo'l tutdi?", "Buning sabablarini izohlab bera olasizmi?". Bu o'quvchilarga masalani turli jihatlar bilan tahlil qilish imkonini beradi.

Taqdimot qilish: O'quvchilardan o'z fikrlarini asoslab berish va boshqa o'quvchilarning fikrlarini tanqidiy tahlil qilish so'raladi. Misol uchun, o'quvchilar biror muammo bo'yicha o'z yechimlarini taqdim etishi va boshqa o'quvchilar bilan muhokama qilishi mumkin.

Baholash va qiyoslash: O'quvchilardan ikkita hikoyani yoki ikkita tushunchani taqqoslab, ularning o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash so'raladi. Bu usul orqali o'quvchilar mavzuni chuqurroq anglashlari va fikrlarida mustaqillikni rivojlantirishlari mumkin.

Kreativ va tanqidiy fikrlashni integratsiya qilish o'quvchilarning ijodiy va tanqidiy yondashuvlarini bir vaqtda rivojlantirishga yordam beradi. Misol uchun, biror mavzu yuzasidan ijodiy loyiha tayyorlash va shu loyihani tanqidiy tahlil qilish orqali o'quvchilar o'z fikrlarini har tomonlama anglashga o'rganadilar. Boshlang'ich sinfda o'qituvchi o'quvchilarga ekologik mavzuda plakat yaratish vazifasini beradi (kreativ fikrlash), keyin ularning plakatin tahlil qilishni va muqobil yechimlar taklif qilishni so'raydi (tanqidiy fikrlash).

Kreativ va tanqidiy fikrlash metodlari boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun muhim ahamiyatga ega, chunki ular o'quvchilarning mustaqil fikrlash, muammolarni turli xil yondashuvlar bilan yechish va yangi g'oyalarni tanqidiy baholash qobiliyatlarini rivojlantiradi[6]. Ushbu metodlarni darslarda muntazam qo'llash o'qituvchilarga o'quvchilarning bilim olish jarayonini chuqurroq va qiziqarliroq qilish imkonini beradi. Bu yondashuvlar bolalarga hozirgi zamon talablariga javob beradigan, analitik va ijodiy fikrlash qobiliyatiga ega shaxs bo'lib yetishishda yordam beradi.

- 3. Kognitiv rivojlantirishga oid tadqiqotlar:** Kognitiv rivojlantirishga oid tadqiqotlar o'quvchilarning aqliy va fikrlash qobiliyatlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi va ta'lim jarayonini individual imkoniyatlarga moslashtirishga zamin yaratadi. Bu borada Howard Gardnerning "Ko'p Intellekt nazariyasi" juda mashhur bo'lib, u o'quvchilarning aqliy qobiliyatlarini turli yo'nalishlarda rivojlantirish mumkinligini ta'kidlaydi[5].

Howard Gardnerning ko'p intellekt nazariyasi har bir insonning aqliy qobiliyatlari xilma-xil bo'lib, ular alohida intellekt turlari orqali namoyon bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi[8]. Gardner dastlab yetti asosiy intellekt turini ajratib bergan bo'lsa-da, keyinchalik ular sonini to'qqiztagacha yetkazgan. Quyida ularning asosiy turlari keltirilgan:

Lingvistik (Tilga oid) intellekt: So'zlar bilan ishlash, til imkoniyatlarini chuqur anglash qobiliyati. Bu intellekt turi kuchli bo'lgan o'quvchilar adabiyot, til o'rganish va yozuvga qiziqishadi.

Mantiqiy-matematik intellekt: Mantiqiy tahlil qilish, matematik yechimlar topish va mantiqiy ketma-ketlikda fikrlash qobiliyati. Bu intellekt turi kuchli bo'lgan o'quvchilar matematika va ilmiy tadqiqotlarga moyil bo'ladi.

Vizual-makoniyy intellekt: Tasvirlar orqali fikrlash, shakllarni ko'rish va tushunish qobiliyati. Ushbu intellekt turi kuchli bo'lgan o'quvchilar rasm chizish, dizayn va arxitekturaga qiziqishadi.

Musiqiy (Musical) intellekt: Musiqani tushunish va ijro etish qobiliyati. Musiqiy intellekti kuchli bo'lgan o'quvchilar qo'shiqlar eshitish, musiqa asboblarini o'rganish va ritmni anglashga qobiliyatli bo'ladilar.

Jismoniy-kinestetik intellekt: Jismoniy harakatlarni, tana muvozanatini boshqarish qobiliyati. Bu intellekt turi sport, raqs va jismoniy mashqlar orqali namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy (Interpersonallar) intellekt: Odamlar bilan muloqot qilish va ularning his-tuyg'ularini tushunish qobiliyati. Bu turdagi intellekti kuchli bo'lgan o'quvchilar boshqalar bilan ishlashda muvaffaqiyatli bo'ladilar.

O'zini anglash (Intrapersonallar) intellekt: O'z his-tuyg'ularini anglash, o'z fikr va xatti-harakatlarini boshqarish qobiliyati. Bu intellekti kuchli bo'lgan o'quvchilar o'z-o'zini tahlil qilish va o'zlarini boshqarishda muvaffaqiyat qozonadilar.

Tabiat bilan bog'liq intellekt: Tabiatni va undagi jonli va jonsiz narsalarni tushunish, ularga e'tibor berish qobiliyati. Bu intellekti kuchli o'quvchilar ekologiya, tabiatshunoslik va biologiyaga qiziqishadi.

Mavjudlik (Existensial) intellekt: Olam, hayot va mavjudlikning chuqur masalalariga qiziqish. Bu intellekti kuchli bo'lgan o'quvchilar falsafiy savollar bilan shug'ullanishga moyil bo'lishadi.

Kognitiv rivojlantirish tadqiqotlarining ta'limda ahamiyati:

Kognitiv rivojlantirishga oid tadqiqotlar har bir o'quvchining qobiliyatlari va qiziqishlari xilma-xilligini hisobga olish orqali darslarni individuallashtirish imkoniyatini beradi[9]. Gardner[8]ning nazariyasi asosida o'qituvchilar o'quvchilarning qiziqish va qobiliyatlarini aniqlab, ularning kuchli tomonlarini rivojlantirishi mumkin.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun amaliy qo'llanishi:

Turli faoliyatlar orqali darslarni boyitish: O'qituvchilar darslarda turli intellekt turlariga mos keladigan faoliyatlarni qo'llashi mumkin. Masalan, lingvistik intellekti kuchli o'quvchilar uchun hikoya yozish, mantiqiy-matematik intellekti kuchli o'quvchilar uchun masalalar yechish, va musiqiy intellekti kuchli o'quvchilar uchun musiqa orqali o'rganish imkoniyatlari yaratish mumkin.

Qiziqishga mos topshiriqlar berish: Har bir o'quvchi intellekt turi bo'yicha turlicha qiziqish va kuchli tomonlarga ega bo'lgani uchun o'qituvchi moslashuvchan topshiriqlar tayyorlashi mumkin. Masalan, tabiat bilan bog'liq intellekti kuchli o'quvchilar uchun tabiat hodisalariga oid loyihalar, intrapersonallar intellekti kuchli o'quvchilar uchun esa, o'z his-tuyg'ularini aks ettiradigan insholar yozish topshiriqlari berilishi mumkin.

Guruhli va individual ishlash imkoniyatlari: Interpersonallar intellekti kuchli o'quvchilar guruhlarda ishlashni afzal ko'rishadi, shuning uchun o'qituvchi ular uchun muhokama va jamoaviy loyiha ishlari tashkil qilishi mumkin. Intrapersonallar intellekti kuchli o'quvchilar esa, individual ravishda topshiriqlar bajarish orqali o'zlarini rivojlantirishi mumkin.

Ijodiy loyihalar va tanlovlar tashkil qilish: Vizual-makoniyy yoki jismoniy-kinestetik intellektlari kuchli o'quvchilar uchun ijodiy loyihalar va tanlovlar tashkil qilish mumkin. Masalan, badiiy loyihalar tayyorlash, rasm chizish yoki kichik teatr sahnalarini ijro etish.

Shaxsiy rivojlanish rejalari yaratish: O'qituvchilar Gardner nazariyasiga asoslanib har bir o'quvchi uchun individual rivojlanish rejalari yaratishlari mumkin. Bu rejalarda o'quvchining kuchli intellekt turi va qiziqishlariga asoslanib, ularga mos keladigan dars va faoliyatlar tashkil etiladi.

Gardnerning ko'p intellekt nazariyasi va kognitiv rivojlantirish tadqiqotlari ta'limni har bir o'quvchining individual imkoniyatlariga moslashtirish imkonini beradi[8]. Bu o'quvchilarning o'ziga xos qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi va o'qituvchilar uchun har bir o'quvchining kuchli tomonlarini hisobga olgan holda darslarni samarali tashkil qilishda muhim vosita bo'ladi. Shu tariqa, kognitiv rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar o'qituvchilarga dars rejalari tuzishda keng imkoniyatlar yaratadi va o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Zamonaviy yondashuvlar asosida o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishda qo'llanilayotgan metodlar muvaffaqiyatli natijalarga erishmoqda. Amaliy tajriba shuni ko'rsatadiki, muammoli ta'lim va loyiha asosidagi ta'lim usullari o'quvchilarning mustaqil fikrlash va tahlil qilish ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi. Kelgusida ushbu metodlarni yanada takomillashtirish, yangi texnologiyalarni joriy etish va xalqaro tajribalarni moslashtirish orqali o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini yanada oshirish mumkin bo'ladi. Shu maqsadda, pedagogik va psixologik tadqiqotlarni davom ettirish, eksperimentlar va sinov darslarini tashkil etish, shuningdek, o'qituvchilarni zamonaviy usullar bilan tanishtirish muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. O'quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy yondashuvlar ta'lim tizimining innovatsion rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Muammoli ta'lim, loyiha asosidagi metodika, interfaol o'yin texnologiyalari, STEM ta'limi va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan usullar o'quvchilarning mustaqil, analitik va tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishda samarali vosita hisoblanadi. Ushbu yondashuvlarni keng joriy etish, innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish va xalqaro tajribani o'zlashtirish orqali ta'lim jarayonining sifatini yanada oshirish mumkin. Shunday qilib, o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirish nafaqat ularning shaxsiy va intellektual salohiyatini kuchaytiradi, balki kelajakda ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishga ham sezilarli hissa qo'shadi.

Bloomning taksonomiyasi bilim darajalarini aniqlash va dars jarayonini bosqichma-bosqich rivojlantirish imkonini bersa, kreativ va tanqidiy fikrlash metodlari o'quvchilarni ijodiy va mustaqil fikrlashga o'rgatadi. Gardnerning ko'p intellekt nazariyasi esa, o'quvchilarni o'ziga xos qobiliyatlar asosida o'qitishning ahamiyatini ta'kidlaydi. Bu yondashuvlar o'qituvchilarga o'quvchilarning turli intellektual va ijodiy ehtiyojlarini qondiruvchi, mustaqil fikrlash qobiliyatiga ega shaxslar yetishtirishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Facione, P. A. "Critical Thinking: What It Is and Why It Counts". Millbrae: Insight Assessment. 2011
2. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский. — М: АСТ, 2005.
3. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. "A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives". New York: Longman. 2001
4. Стойлова Л.П. Теоретические основы начального курса математики. Учебное пособие. Москва. "Академия". 2022. 272 с.

5. Jumayev M.E. Boshlang'ich matematik tushunchalarni rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. Pedagogik yo'nalishdagi kasbhunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma. "Ilm-Ziyo" nashr. Toshkent-200
6. Toshpulatova Sh.O. O'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish // Monografiya. –T.: Ta'lim taraqqiyoti. 2017. – B.65.
7. Bloom, B. S. "Taxonomy of Educational Objectives, Handbook 1: The Cognitive Domain". New York: David McKay Company. 1956
8. Gardner, H. "Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences". New York: Basic Books. 1983
9. Brookfield, S. D. "Teaching for Critical Thinking: Tools and Techniques to Help Students Question Their Assumptions". San Francisco: Jossey-Bass. 2012
10. Paul, R., & Elder, L. "Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Professional and Personal Life". Upper Saddle River: Pearson Education. 2014
11. Sternberg, R. J., & Grigorenko, E. L. "Teaching for Successful Intelligence: To Increase Student Learning and Achievement". Arlington Heights: Skylight. 2001.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

POSSIBILITIES OF USING DIGITAL TECHNOLOGIES IN TEACHING MATHEMATICS IN PRIMARY SCHOOLS

Nasriddinova Khulkar Komiljonovna,

Teacher of school 286 Mirzo Ulugbek district,

E-mail: HNasriddinova89@mail.ru

Abstract. The article examines the possibilities of using digital technologies in primary mathematics education, as well as interactive platforms that primary school students can use to solve mathematical problems.

Keywords: Zoom, Google Meet, GeoGebra, Khan Academy, mathematics, PowerPoint, Canva, Socrative, Edmodo, Quizizz.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING BOSHLAG'ICH SINFLAR MATEMATIKA TA'LIMIDA QO'LLANILISHI IMKONIYATLARI

Nasriddinova Hulkar Komiljonovna,

Mirzo Ulug'bek tumani 286-maktab o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli texnologiyalarning boshlag'ich sinflar matematika ta'limida qo'llanilishi imkoniyatlari, shu bilan bir qatorda boshlag'ich sinf o'quvchilari matematik masalalarni hal qilish uchun foydalanishi mumkin bo'lgan interaktiv platformalar xususida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Zoom, Google Meet, GeoGebra, Khan Academy, Mathletics, PowerPoint, Canva, Socrative, Edmodo, Quizizz.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N84>

Kirish. Raqamli texnologiyalarning boshlag'ich sinflar matematika ta'limida qo'llanilishi imkoniyatlari bugungi kunda ta'lim tizimining rivojlanishida katta ahamiyatga ega. Bu texnologiyalar matematikani o'rganishda interaktiv, samarali va motivatsiyalovchi vosita sifatida foydalanilishi mumkin.

O'quvchilar matematik masalalarni hal qilish uchun interaktiv platformalardan (masalan, GeoGebra, Khan Academy, Mathletics) foydalanishlari mumkin. Bu ilovalar masalalar yechimini vizual tarzda tushuntiradi, o'quvchilarga mustaqil ishlash imkoniyatini yaratadi va o'rgatish jarayonini qiziqarli qiladi.

Sinfda yoki masofaviy ta'limda o'quvchilar uchun virtual ta'lim vositalari (Zoom, Google Meet) orqali dars o'tkazish mumkin, bunda o'qituvchi ekranda turli matematik usullarni ko'rsatadi[1].

Raqamli texnologiyalar yordamida matematik ma'lumotlar grafiklar, diagrammalar va chizmalar yordamida vizual tarzda taqdim etilishi mumkin. Bu o'quvchilarga tushunchalarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Misol uchun, Geogebra kabi dasturlarni ishlatib, geometriya, algebra va funksiyalarni interaktiv simulyatsiyalar yordamida o'rgatish mumkin[2].

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

Mashhur psixolog olim R.Gottsdanker "Har qanday eksperimental tadqiqotning maqsadi cheklangan miqdordagi ma'lumotlarga asoslangan natijalarning eksperimentdan tashqarida qolishiga ishonch hosil qilishdir" – deb fikr bildirgan edi.

Yana bir olim B.Ananev ta'kidlaganidek, tadqiqot xususiyatlariga tayanib, quyidagi usullarni qo'lladik:

1. Tashkiliy (solishtirish, umumlashtirish).
2. Empirik:
 - a) kuzatishga oid metodlar (kuzatish va o'z-o'zini kuzatish);
 - b) o'qitish eksperimenti metodi;
 - v) psixoanaliz metodlar (standartlashtirilgan va loyihalashtirilgan testlar, anketalar, intervyu va suhbatlar);
 - g) amaliyotga oid metodlar (tavsiflash, ishlarni baholash);
 - d) modellash metodlari (matematik va b.);
 - e) biografik metodlar (pedagogik jarayon va dalillarni tahlil qilish).
3. Miqdor (matematik-statistik) va sifat jihatdan tahlil metodi.
4. Olingan natijalarni izohlash metodi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganlarni amalga oshirishda matematika fanidan olingan bilimlar katta ahamiyatga ega bo'ladi. Shu bilan bir qatorda matematika fanini o'rganishda raqamli texnologiyalardan foydalanish yuqori samaradorlikni ko'rsatib beradi.

Muhokama. O'quvchilar matematikani o'rganish jarayonida onlayn testlar orqali o'z bilimlarini tekshirib borishlari mumkin. Bu testlar o'quvchilarga qiziqarli va samarali tarzda qayta ishlash imkonini beradi[3].

O'zbekistonda yangi o'quv dasturlarida kompetensiya asosida ta'lim metodologiyasi keng tarqalmoqda. Bu yondashuvda, o'quvchilar faqat nazariy bilimlar bilan cheklanib qolmay, balki o'quv jarayonida amaliy ko'nikmalarni ham rivojlantiradilar.

Matematikani o'qitishda o'quvchilarning quyidagi kompetensiyalari rivojlanadi:

Matematik fikrlash: O'quvchilar matematik muammolarni hal qilish orqali mantiqiy fikrlash va analiz qilish ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

Amaliy ko'nikmalar: O'quvchilarni turli vaziyatlarda matematik bilimlardan foydalanishga o'rgatish (masalan, kundalik hayotda sonlar bilan ishlash).

Muvaffaqiyatli muammolarni yechish: O'quvchilar turli muammolarni matematik usullarda hal qilishni o'rganadilar.

Matematikani o'qitishda raqamli texnologiyalarni faol qo'llash o'quvchilarning o'zlashtirish jarayonini osonlashtiradi. Masalan, matematikaviy masalalar yechish uchun maxsus ilovalar va interaktiv platformalar mavjud. Bu o'quvchilarga masalalarni real vaqtda yechish, natijalarni tekshirish va o'z bilimingizni mustahkamlash imkoniyatini beradi.

Matematika uchun raqamli video darsliklar, animatsiyalar, interaktiv mashqlar yordamida o'quvchilarga yanada vizual va oson tushuniladigan materiallar taqdim etiladi. Yangi dasturlarda STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) yondashuvi qo'llanilmoqda. Bu yondashuvda matematika faqat boshqa fanlar bilan bog'liq holda o'rganiladi.

O'quvchilarning matematik ko'nikmalarini o'yin orqali rivojlantirish mumkin. Masalan, matematik o'yinlar va ilovalar yordamida ularni raqamlar bilan ishlashga o'rgatish mumkin.

Raqamli texnologiyalar yordamida o'quvchilarning individual ehtiyojlariga mos darslar tashkil etish mumkin. Agar o'quvchi qaysidir mavzuda qiyinchilikka duch kelsa, o'qituvchi unga mos keladigan qo'shimcha materiallar yoki mashqlarni taqdim etishi mumkin.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning matematik ko'nikmalarini kuzatib borish va ular bilan ishlashning samaradorligini oshirish mumkin.

Mathematica, Wolfram Alpha va boshqa dasturlar yordamida murakkab matematik masalalarni yechish osonlashadi. Bu dasturlar o'quvchilarga turli yechimlarni ko'rsatib, ular uchun matematik jarayonlarni tushunarli qilishga yordam beradi[4].

Raqamli platformalar orqali o'qituvchi o'quvchilarning natijalarini tez va oson baholashi mumkin. Bu bilan individual yondashuvni rivojlantirishga yordam beradi.

O'qituvchilar matematika darslari uchun o'zining interaktiv materiallarini yaratishi mumkin. Masalan, PowerPoint, Canva va boshqa grafik dasturlar yordamida matematik kontentni tayyorlash mumkin.

Raqamli vositalar yordamida o'quvchilar guruhda ishlashni o'rganishlari mumkin. Masalan, onlayn forumlar, muhokama guruhlar yoki onlayn xususiy guruhlarda masalalar yechish va o'rganishni rivojlantirish mumkin.

Raqamli texnologiyalar matematika ta'limida o'quvchilar uchun qiziqarli, samarali va interaktiv darslar o'tkazishga imkon yaratadi. Bu imkoniyatlar o'quvchilarning matematika bo'yicha bilimlarini mustahkamlash, tushunishni chuqurlashtirish va o'rganishni yanada samarali qilishga yordam beradi.

Interaktiv ta'lim platformalari — bu o'quvchilarga bilimlarni o'rganishda faollikni oshirish, mustaqil ishlashni rag'batlantirish va o'qituvchilar bilan samarali aloqa o'rnatish imkoniyatini beruvchi raqamli vositalar hisoblanadi. Bu platformalar matematikani o'rganishda ko'plab imkoniyatlarni yaratadi va o'quvchilarning qiziqishini oshirishga yordam beradi.

Raqamli texnologiyalar o'quvchilarning o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Interaktiv o'yinlar, video materiallar va simulyatsiyalar orqali o'quvchilarning motivatsiyasi oshadi va ular o'rganishni yanada qiziqarli qiladi. O'qituvchilar raqamli texnologiyalar orqali ta'lim jarayonini samarali va tartibli tashkil etishlari mumkin. Masalan, darslar rejasini onlayn platformada taqdim etish, topshiriqlarni elektron tarzda taqdim etish va baholashni avtomatlashtirish imkonini beradi. Raqamli texnologiyalar masofaviy ta'limni amalga oshirishga imkon beradi. O'quvchilar darslarni va materiallarni istalgan vaqtda, istalgan joyda ko'rib chiqishlari mumkin, bu esa o'quvchilarga o'z vaqtlarini samarali boshqarish imkonini beradi.

Raqamli texnologiyalar yordamida o'quvchilar nafaqat passiv ravishda ma'lumot olishadi, balki interaktiv tarzda o'rganishga jalb qilinadi. Bu esa o'quvchilarning bilimlarini chuqurlashtirish va mustahkamlashga yordam beradi. Raqamli texnologiyalar o'qituvchilarga dars tayyorlash, baholash va o'quvchilarni kuzatishda vaqtni tejash imkonini beradi. Masofaviy ta'lim va raqamli baholash tizimlari o'qituvchining ish yukini kamaytiradi. Raqamli texnologiyalarni samarali qo'llash uchun yaxshi infratuzilma va resurslar kerak. Barcha o'quvchilarning kompyuter, internet va boshqa texnologik vositalarga ega bo'lishi zarur.

Psixologik jihatlar ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'rganishiga va o'qituvchilarning pedagogik faoliyatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Psixologik jihatlar ta'lim tizimining muvaffaqiyatli ishlashida, o'quvchilarning bilim olish jarayonining samaradorligida va o'qituvchilarning professional faoliyatida muhim o'rin tutadi. O'quvchilarning psixologik holati, ularning qiziqishlari, motivatsiyasi, o'rganish uslublari va ijtimoiy muhitiga ta'sir qiluvchi omillarni tushunish, ta'limni yanada samarali qilishga yordam beradi.

Natijalar. Quйда ba'zi mashhur interaktiv ta'lim platformalari va ular qanday imkoniyatlar taqdim etishini ko'rib chiqamiz:

GeoGebra — bu matematikani o'rganishda foydalaniladigan interaktiv dastur bo'lib, geometriya, algebra, statistikalar, kalkulyatorlar va boshqa matematik vositalarni o'z ichiga oladi. U geometrik shakllar va diagrammalarni yaratish, algebraik ifodalarni vizualizatsiya qilish hamda o'quvchilarga matematik masalalarni interaktiv tarzda hal qilish imkonini beradi[5].

Khan Academy — matematikadan tortib, ilmiy fanlar va san'atlarga qadar ko'plab darslarni taqdim etuvchi bepul onlayn platformadir.

Bu platforma o'quvchilarga har xil mavzularda video darslar va mashqlardan foydalanish, qisqa testlar orqali o'quvchilar o'z bilimlarini tekshirish hamda individualizatsiyalangan o'rganish imkonini beradi.

Mathletics — bu boshlang'ichdan yuqori sinflargacha matematikani o'rganish uchun mo'ljallangan onlayn ta'lim platformasidir. Bu platforma orqali o'quvchilar interaktiv matematik o'yinlar va mashqlardan foydalanish, o'quvchilarga o'z bilimlarini baholash va takrorlash uchun turli xil testlarni yechish, o'quvchilarga real vaqt rejimida yutuqlarni kuzatish hamda guruh bo'lib ishlash imkoniyatini beradi, bu esa kollaborativ o'rganishni rivojlantiradi.

Desmos — bu onlayn matematik kalkulyator va grafik platformadir, u algebraik va funksional hisoblashlarni vizual tarzda ko'rsatadi. Bu platforma yordamida o'quvchilar funksiyalarni, grafiklarni yaratish va ularni tahlil qilish, o'quvchilarga matematik masalalarni yechish, o'qituvchilar interaktiv darslar va mashqlarni yaratish, shuningdek, o'quvchilar grafiklar va geometriya ustida tajriba o'tkazish imkonini beradi[6].

Xulosa. Interaktiv ta'lim platformalari o'quvchilarning matematikani o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshiradi, o'qituvchilarga esa samarali darslar o'tkazish, bilimlarni mustahkamlash va individual yondashuvni amalga oshirish imkonini beradi. Bu platformalar yordamida o'quvchilar matematik masalalarni mustaqil ravishda yechib, o'z bilimlarini real vaqt rejimida baholashlari mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Z.G.Tadjiyeva. Boshlang'ich sinf matematikasini takomillashtirishda yangi pedagogik texnologiyalar. // «Boshlang'ich ta'limda innovatsion texnologiyalar: muammolar, yechimlar» mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. JDPI, Jizzax. 2006-yil.
2. D.B.Botirov, Sh.A.Egamqulov, G.T.Botirova. Quyi sinf o'quvchilari axborotli madaniyatini shakllantirishning ayrim yo'llari // "Boshlang'ich ta'limda innovatsion texnologiyalar; muammolar, yechimlar" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. JDPI. Jizzax 2006 yil.
3. Андреев, А. Л. Компетентностная парадигма в образовании : опыт философско-методологического анализа [Текст] / А. Л. Андреев // Педагогика. - 2005. - № 4. - С. 19-27.

4. Андреева, Г. А. Краткий педагогический словарь [Текст] : учебно - справ. пособие / Г. А. Андреева, Г. С. Вяликова, И. А. Тютюкова. - М., 2007. - 181 с.
5. Аргинская, И. И. Математика 1 класс [Текст]. В 2 ч. / И. И. Аргинская, Е. П. Бененсон, Л. С. Итина. - Самара : Учеб. литература, 2009.
6. Абдукадыров А.А. Теория и практика интенсификации подготовки учителей физико-математических дисциплин: аспект использования компьютерных средств в учебном процессе: Автореф. дис. . д-ра пед. наук. Ташкент, 1990. -32 с.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

DEVELOPING STUDENTS' COMMUNICATIVE ABILITIES THROUGH THE ORGANIZATION OF COLLECTIVE ACTIVITIES

Evatov Saminjon Sobirovich

Teacher, Department of Pedagogy, Fergana State University

E-mail: saminjonevatov@gmail.com

Abstract. This article is dedicated to studying the development of students' communicative abilities based on collective activities. The research analyzes the theoretical and practical significance of collective activities in shaping communicative skills during the educational process.

The article outlines the stages of developing students' communicative abilities and the factors influencing them. Additionally, the effectiveness of interactive methods, training sessions, and situational exercises that can be utilized in organizing collective activities is substantiated. The social and psychological impact of collective activities on enhancing students' skills in collaboration, communication, and free expression of their thoughts is examined. Furthermore, the theoretical model developed in the article aims to systematically improve students' communicative abilities through collective activities.

Keywords: collective activity, communicative ability, interactive methods, students, pedagogical process.

JAMOAVIY FAOLIYATNI TASHKIL ETISH ASOSIDA O'QUVCHILARNING KOMMUNIKATIV QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH

Evatov Saminjon Sobirovich

Farg'ona davlat universiteti pedagogikakafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqola o'quvchilarning jamoaviy faoliyat asosida kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish masalasini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda jamoaviy faoliyatning ta'lim jarayonida kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirishdagi ahamiyati nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan.

Maqolada o'quvchilar kommunikativ qobiliyatining rivojlanish bosqichlari va ularga ta'sir etuvchi omillar keltirilgan. Shuningdek, jamoaviy faoliyatni tashkil etish jarayonida qo'llanilishi mumkin bo'lgan interfaol usullar, treninglar va vaziyatli mashqlar samaradorligi asoslab berilgan. O'quvchilarning birgalikda ishlash, muloqot qilish va o'z fikrlarini erkin ifodalash malakalarini rivojlantirishda jamoaviy faoliyatning ijtimoiy va psixologik ta'siri o'rganilgan. Bundan tashqari, maqolada ishlab chiqilgan nazariy model jamoaviy faoliyat orqali o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini tizimli rivojlantirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: jamoaviy faoliyat, kommunikativ qobiliyat, interfaol usullar, o'quvchilar, pedagogik jarayon.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N85>

Kirish. Bugungi kun ta'limi inson kapitalini rivojlantirishning muhim omillaridan biri sifatida o'quvchilarda nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni shakllantirishni talab qilmoqda. Zamonaviy pedagogikaning muhim yo'nalishlaridan biri bu o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishdir. Chunki kommunikativ qobiliyatlar nafaqat shaxsning ijtimoiylashuv jarayonida, balki uning professional faoliyatida ham muvaffaqiyatga erishishida hal qiluvchi omil hisoblanadi [1].

Kommunikativ qobiliyatlarning rivojlanishi o'quvchilarning o'zaro hamkorlik qilish, samarali muloqotni amalga oshirish va ijtimoiy muammolarni hal qilish ko'nikmalarini

shakllantiradi. Ushbu jarayon, ayniqsa, jamoaviy faoliyatni tashkil etish orqali samarali amalga oshiriladi. Jamoaviy faoliyat sharoitida o'quvchilar o'z bilimlarini amalda qo'llash, bir-biriga yordam berish va ijtimoiy muloqot madaniyatini shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar [2]. Bu esa ularda nafaqat muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi, balki jamoada ishlash qobiliyatlarini ham mustahkamlaydi [3].

Jamoaviy faoliyatning pedagogik ahamiyati shundaki, u o'quvchilarning intellektual, ijtimoiy va hissiy rivojlanishiga kompleks ta'sir ko'rsatadi. Mazkur faoliyat doirasida o'quvchilar o'zaro fikr almashish, muammolarni birgalikda hal qilish va turli fikrlarga nisbatan hurmat bilan yondashishni o'rganadilar. Ushbu jarayonning muvaffaqiyati esa pedagogning to'g'ri strategiya va texnologiyalarni qo'llashiga bog'liqdir [4].

Ushbu maqolada jamoaviy faoliyatni tashkil etish asosida o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilinadi. Xususan, jamoaviy faoliyatni samarali tashkil etish uchun qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar, metodlar va vositalarning ahamiyati ochib beriladi. Mazkur tadqiqot ta'lim jarayonida kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirish uchun samarali mexanizmlar va yondashuvlarni belgilashga qaratilgan bo'lib, uning natijalari ta'lim tizimini takomillashtirishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Jamoaviy faoliyatni tashkil etish orqali o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish masalasiga bag'ishlangan ilmiy ishlarda ushbu mavzuning nazariy va amaliy jihatlarini keng tahlil qilingan. O'zbekistonlik olimlar I.Shonazarov va N.Karimovalarning tadqiqotlari mazkur yo'nalishda muhim ilmiy manba hisoblanadi. I.Shonazarovning tadqiqotida kommunikativ kompetensiyaning shakllanishi ta'lim jarayonining markaziy vazifalaridan biri sifatida ko'rib chiqilib, samarali muloqotning shaxs rivojlanishidagi ahamiyati ta'kidlangan [1]. Mazkur asarda kommunikativ kompetensiyaning elementlari, ularni rivojlantirish strategiyalari va pedagogik vositalar batafsil bayon etilgan.

N.Karimovanning jamoaviy faoliyatni tashkil etish bo'yicha o'tkazgan tadqiqotlari esa, ayniqsa, ta'limda hamkorlik metodlarining samaradorligini ko'rsatadi. Uning ishlarida o'quvchilarning birgalikdagi faoliyati natijasida intellektual va ijtimoiy ko'nikmalar shakllanishi tahlil qilingan [2]. Jamoaviy faoliyatning asosiy afzalliklaridan biri sifatida, muallif, o'quvchilarning bir-biriga bo'lgan hurmati va o'zaro muloqot qobiliyatlarining o'sishini ta'kidlaydi.

MDH davlatlari olimlari, xususan, Rossiyalik pedagog V.G.Voronin va A.A.Verbitskiylar o'z tadqiqotlarida jamoaviy faoliyatni tashkil qilishning psixologik-pedagogik jihatlarini chuqur o'rganishgan. V.G.Voronin jamoaviy o'yinlar va guruhviy muhokamalar orqali o'quvchilarning nafaqat muloqot qilish, balki muammolarni hal qilish qobiliyatlari ham rivojlanishini qayd etgan [5]. A.A.Verbitskiy esa faol o'qitish metodlarining samaradorligini ta'kidlab, ulardan biri sifatida muammoli vaziyatlar orqali o'quvchilarning fikrlash va kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish yo'nalishlarini yoritgan [6].

Xorijiy tadqiqotlar orasida amerikalik olim D.W.Johnson va R.T.Johnsonning ishlarini alohida ta'kidlash lozim. Ularning ko'rsatishicha, kooperativ o'qitish texnologiyasi o'quvchilarning nafaqat bilim olish jarayonida, balki ijtimoiy va hissiy rivojlanishida ham muhim ahamiyatga ega [7]. Germaniyalik pedagog A.Meyer esa jamoaviy faoliyatni tashkil etishda madaniyatlararo kommunikatsiyaning ahamiyatini tahlil qilib, bu jarayonda turli

madaniy muhitlardan kelib chiqqan o'quvchilarning bir-biriga moslashuv jarayonini o'rganib chiqqan [8].

Yuqoridagi manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, jamoaviy faoliyatni tashkil etish ta'lim jarayonida kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Ushbu usulning muvaffaqiyati esa pedagogning jarayonni to'g'ri boshqarishi va o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlashiga bog'liqdir. Shu bilan birga, xalqaro tajribalarni o'zlashtirish milliy ta'lim tizimini yanada boyitadi va rivojlantiradi.

Jamoaviy faoliyat va kommunikativ qobiliyatlarning rivojlanishi bo'yicha mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari o'rganildi. Pedagogik, psixologik, va sotsiologik manbalar tahlil qilinib, ushbu mavzuga oid konseptual yondashuvlar umumlashtirildi.

Tadqiqot doirasida "kommunikativ qobiliyat", "jamoaviy faoliyat" kabi asosiy tushunchalarning mazmuni aniqlanib, ularning tadqiqot obyekti sifatidagi o'rni aniqlandi.

Jamoaviy faoliyatni tashkil etish jarayonida kommunikativ qobiliyatlarning rivojlanish mexanizmlari va ularni amalga oshirish bosqichlari modeli ishlab chiqildi.

O'quvchilarning jamoaviy faoliyat jarayonida o'zaro muloqot qilish usullari va muloqotga bo'lgan qiziqishlari bevosita kuzatildi. Kuzatish natijalari orqali o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlaridagi o'zgarishlar tahlil qilindi. Tadqiqotda ishtirok etuvchi o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini aniqlash maqsadida maxsus tuzilgan savollar yordamida ma'lumotlar yig'ildi. Ushbu metod orqali o'quvchilarning kommunikatsiya jarayonidagi muammolar va ehtiyojlari aniqlashtirildi. O'qituvchilar va o'quvchilar bilan olib borilgan intervyular orqali jamoaviy faoliyatni tashkil etishning samaradorligi va unda kommunikativ ko'nikmalarning rivojlanish holati o'rganildi.

O'quvchilarning mavjud kommunikativ qobiliyatlarini aniqlash uchun maxsus baholash metodikasi qo'llanildi. Ushbu baholash natijalari tadqiqotda dastlabki ma'lumotlarni yig'ishda xizmat qildi. Jamoaviy o'yinlar yordamida o'quvchilarning birgalikda ishlash va muloqot qilish ko'nikmalari tahlil qilindi. Ushbu metod orqali o'quvchilarning ijtimoiy va psixologik o'zaro ta'sir qilish holatlari baholandi.

Kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan maxsus trening va seminarlar tashkil etildi. Ushbu faoliyatlar orqali o'quvchilarning birgalikda ishlash, muammo yechish va o'z fikrlarini ifodalash qobiliyatlari shakllantirildi. Kichik guruhlarda ishlash, birgalikda loyiha tayyorlash va muloqotga asoslangan vazifalar yordamida o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlari rivojlantirildi.

Natija va muhokama. Jamoaviy faoliyat o'quvchilarning birgalikda ishlash qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Jumladan: o'quvchilar o'zaro hamkorlikda ishlash orqali fikr almashish va kelishuvga erishish kabi ko'nikmalarni egallaydilar; jamoa ichidagi rollarni taqsimlash va vazifalarni bajarish jarayonida o'quvchilarda ochiq va konstruktiv muloqot qilish malakasi shakllanadi; jamoada ishlash orqali o'quvchilar fikrlarini boshqalarga tushuntirish va tushunish bo'yicha yangi tajribaga ega bo'lishadi, bu esa ularning kommunikativ qobiliyatlarini sezilarli darajada oshiradi.

Tadqiqot davomida o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlari quyidagi bosqichlarda rivojlanishi kuzatildi: muloqotga tayyorgarlik bosqichi (o'quvchilar dastlab birgalikda ishlashga moslashadilar, bir-birlarini tinglash va tushunish ko'nikmalarini rivojlantiradilar); o'zaro ta'sir bosqichi (jamoada ichidagi faol muloqot jarayonida o'quvchilar o'z fikrlarini aniq va ravon ifodalashni o'rganadilar); mustahkamlash bosqichi (ko'p marotaba jamoaviy

mashg'ulotlarda ishtirok etish orqali o'quvchilar muloqot madaniyati va jamoada ishlash tajribasini mustahkamlaydilar).

Jamoaviy faoliyat asosida ishlab chiqilgan pedagogik metodikalar o'zining samaradorligini namoyon qildi: interfaol mashg'ulotlar(guruhda muammolarni hal qilish va loyihalarni amalga oshirish o'quvchilarda hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirdi); jamoaviy trening va o'yinlar (ushbu yondashuvlar o'quvchilarning birgalikda ishlashga bo'lgan motivatsiyasini oshirdi va muloqot jarayonini jonlantirdi); vaziyatli mashqlar (amaliy vaziyatlarni modellashtirish orqali o'quvchilarning real hayotdagi kommunikativ qobiliyatlari rivojlandi).

Tadqiqot davomida o'quvchilarning kommunikativ faoliyatidagi qiyinchiliklarni yengish yo'llari aniqlab berildi: muloqotda o'z fikrini erkin bayon qilishdan qo'rqish, uyatchanlik va ishonchsizlik kabi muammolar jamoaviy faoliyat orqali sezilarli darajada kamaydi; o'quvchilar jamoa ichida ochiq fikr bildirishga va boshqalarning fikrlarini hurmat qilishga o'rgandilar; o'zaro ishonchli muhit shakllanishi orqali jamoa a'zolari o'z fikrlarini erkin ifodalashga intildilar.

Jamoaviy mashg'ulotlar davomida o'quvchilar milliy va umumiy insoniy madaniy qadriyatlarni o'zlashtirdilar. Muloqot jarayonida o'quvchilar muloqot etikasi, hurmat, va tinglash madaniyatini o'rganib, kundalik hayotda ham ushbu qoidalarga rioya qilishga o'rganadilar. Jamoa a'zolari o'zlarining ijtimoiy rolini anglab, mas'uliyatni birgalikda taqsimlash ko'nikmasini shakllantirdilar.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini jamoaviy faoliyat asosida rivojlantirishga oid nazariy model taklif etildi. Ushbu model quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi: jamoaviy faoliyatni tashkil qilish bosqichlari (rejalashtirish, amalga oshirish, tahlil qilish va xulosa chiqarish); har bir bosqichda qo'llaniladigan pedagogik usullar va interfaol mashg'ulotlar; kommunikativ qobiliyatlarning rivojlanishini baholash uchun maxsus diagnostika vositalari.

O'quvchilarning jamoaviy faoliyat asosida kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish tadqiqoti natijalari muhokama qilinar ekan, mazkur mavzuning nazariy va amaliy jihatlari hamda uning ta'lim jarayoniga ta'siri keng tahlil qilindi.

Muhokama jarayonida jamoaviy faoliyatning kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirish uchun zarurligi qayd etildi: jamoaviy faoliyat nafaqat o'quvchilarning muloqot madaniyatini shakllantiradi, balki ularning ijtimoiylashuv jarayoniga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi; tadqiqot natijalari jamoaviy faoliyat orqali o'quvchilarda ochiqlik, bir-birini tinglash, hamkorlikda ishlash va muammolarni birgalikda hal qilish kabi ko'nikmalarni rivojlantirish mumkinligini tasdiqladi. Mazkur natijalar N.D.Galskova, L.S.Vygotskiy va J Dewey tomonidan taklif etilgan kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirish nazariyalariga mos keladi. Ularning ilmiy ishlari shaxslararo muloqotning o'quv jarayonidagi ahamiyatini va hamkorlikka asoslangan ta'lim jarayonining samaradorligini ta'kidlaydi.

Muhokama jarayonida o'quv jarayonida jamoaviy faoliyatni tashkil etish uchun tavsiya etilgan metodik yondashuvlarning samaradorligi tahlil qilindi: interfaol usullar (o'quvchilarning jamoaviy faoliyatga jalb etilishi ularning kommunikativ ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantiradi. Guruhli vazifalarni bajarish, muammolarni birgalikda yechish va fikr almashish jarayonlari o'quvchilarning muloqot qobiliyatlarini oshiradi); vaziyatli mashg'ulotlar (amaliy topshiriqlar orqali o'quvchilar real hayotdagi kommunikativ

muammolarni hal qilish ko'nikmasini o'zlashtiradi). Ushbu natijalar B.Bloom va J.Piaget tomonidan taklif etilgan amaliy yondashuvlar samaradorligini qo'llab-quvvatlaydi.

Muhokamada tadqiqot davomida aniqlangan kommunikativ muammolarni bartaraf etishning imkoniyatlari tahlil qilindi: tadqiqotda qatnashgan o'quvchilarning dastlabki darajadagi uyatchanlik, muloqotdan qo'rqish va o'z fikrlarini ifodalashda qiynalish holatlari jamoaviy faoliyat orqali kamaygani kuzatildi; jamoa ichidagi ochiq muloqot va hamkorlik muhiti o'quvchilarda o'z fikrlarini aniq va tushunarli tarzda ifodalash malakasini rivojlantirish imkonini berdi.

Muhokama davomida ishlab chiqilgan nazariy modelning o'quv jarayoniga tatbiq etish imkoniyatlari muhokama qilindi: model o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishda jamoaviy faoliyatning barcha bosqichlarini qamrab oladi va pedagogik jarayonni tizimli ravishda tashkil qilish imkonini beradi; ushbu model ta'lim jarayonida interfaol va amaliy mashg'ulotlarni samarali tashkil etish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Muhokama natijasida quyidagi jihatlar qayd etildi: tadqiqotda taklif etilgan yondashuvlar va metodikalar o'qituvchilarning amaliyotida jamoaviy faoliyatni tashkil etish orqali o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish uchun samarali ekanligi aniqlandi; tadqiqot natijalari o'qituvchilarga o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishda innovatsion va interfaol usullardan foydalanishning ahamiyatini tushuntirish uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur muhokama tadqiqot natijalarining nazariy va amaliy jihatlarini mustahkamlaydi hamda o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish bo'yicha pedagogik jarayonga qo'llanilishi mumkin bo'lgan asosiy tavsiyalarni shakllantiradi. Tadqiqot natijalari jamoaviy faoliyatning ahamiyatini yana bir bor tasdiqlab, uning ta'lim jarayonida kengroq qo'llanishini rag'batlantiradi.

Xulosa. Tadqiqot jarayonida o'quvchilarning jamoaviy faoliyat asosida kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish muammosi nazariy va amaliy jihatdan o'rganildi. Olingan natijalar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

- jamoaviy faoliyatning kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirishdagi ahamiyati tasdiqlandi (jamoaviy faoliyat orqali o'quvchilar bir-biriga ishonch bilan munosabatda bo'lish, o'z fikrlarini aniq va ravon ifodalash, shuningdek, kelishuvga erishish kabi muhim kommunikativ ko'nikmalarni egallash imkoniga ega bo'ladilar. Bu esa jamoaviy faoliyatning kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirishda asosiy vosita ekanligini ko'rsatdi).
- interfaol metodlarning samaradorligi aniqlandi (guruhli mashg'ulotlar, treninglar, vaziyatli mashqlar va boshqa interfaol usullar yordamida o'quvchilarning muloqot qilish qobiliyatlari sezilarli darajada rivojlandi. Ushbu metodlar o'quv jarayonida nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham shakllantirishga imkon berdi).
- kommunikativ qobiliyatlarning rivojlanish bosqichlari belgilandi (o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlari rivojlanishi muloqotga moslashish, faol o'zaro ta'sir qilish va mustahkamlash bosqichlari orqali amalga oshishi aniqlandi. Ushbu bosqichlar pedagogik jarayonni bosqichma-bosqich tashkil etishda muhim ahamiyatga ega.
- o'quvchilarning kommunikativ muammolarini bartaraf etishning samarali usullari aniqlashtirildi (jamoaviy faoliyat jarayonida o'quvchilarning uyatchanlik, fikr

bildirishdan qoʻrqish va ishonchsizlik kabi kommunikativ muammolari sezilarli darajada kamaydi. Jamoada ishlash ularning oʻzlariga boʻlgan ishonchini oshirdi va ijtimoiy muhitda erkin muloqot qilish malakasini shakllantirdi).

- nazariy model ishlab chiqildi (tadqiqot doirasida oʻquvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish uchun jamoaviy faoliyatga asoslangan nazariy model taklif qilindi. Ushbu modelning amaliyotga tatbiqi pedagogik jarayonni tizimli tashkil etishga xizmat qiladi va oʻquvchilarning oʻzaro muloqotdagi samaradorligini oshiradi).
- tadqiqot natijalarining pedagogik amaliyot uchun ahamiyati belgilandi (tadqiqot natijalari pedagogik amaliyotda jamoaviy faoliyatga asoslangan innovatsion metodikalarni qoʻllash orqali oʻquvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini koʻrsatdi. Ushbu yondashuvlar oʻqituvchilarga oʻquv jarayonini yanada samarali tashkil etish imkonini beradi).

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Shonazarov A. Taʼlimda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish asoslari. – Toshkent: Oʻqituvchi, 2019. – 184 b.
2. Karimova N. Jamoaviy faoliyatni tashkil etishning pedagogik imkoniyatlari. – Toshkent: Fan, 2020. – 230 b.
3. Raximov Z. Oʻquvchilarda ijtimoiy koʻnikmalarni rivojlantirish texnologiyalari. – Buxoro: Marifat, 2018. – 152 b.
4. Ismoilova M. Pedagogik jarayonda innovatsion yondashuvlar. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021. – 200 b.
5. Voronin V.G. Psixologik-pedagogik asoslarida jamoaviy faoliyatni rivojlantirish. – Moskva: Pedagogika, 2018. – 190 b.
6. Verbitskiy A.A. Faol oʻqitish texnologiyalari. – Moskva: Oliy taʼlim, 2017. – 210 b.
7. Johnson D.W. Johnson R.T. Cooperative Learning and Social Interdependence Theory. – Educational Researcher, 2018. – 32(5): 365-380.
8. Meyer A. Interkulturelle Kommunikation im Bildungssystem. – Berlin: Springer, 2019. – 250 b.
9. Виготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Педагогика, 1982. – 352 с.
10. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. Пособие для учителя. – Москва: АРКТИ, 2003. – 192 с.
11. Кларин М.В. Интерактивное обучение: история вопроса, суть, примеры. – Москва: Высшая школа, 2000. – 128 с.
12. Петровская Л.А. Компетентность в общении: социально – психологический тренинг. – Москва: Издательство МГУ, 1989. – 200 с.
13. Dewey J. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. – New York: The Macmillan Company, 1916. – 434 p.
14. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives. Handbook 1: Cognitive Domain. – New York: David McKay Company, 1956. – 207 p.
15. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – Москва: Инфра-М, 1996. – 286 с.
16. Хоманс Дж. Человеческая группа. – Москва: Издательство ЛКИ, 2007. – 367 с.
17. Пиаже Ж. Психология интеллекта. – Москва: Прогресс, 1969. – 452 с.
18. Galskova N.D., Gez N.I. Theory of Teaching Foreign Languages: Didactics and Methods. – Moscow: Academy, 2006. – 336 p.

19. Mavlonova R., Xoliyorov A. Pedagogik muloqot asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.– 240 b.
20. Хожиев А.Л. Талаба ва ўқитувчи ўртасидаги педагогик мулоқот. – Тошкент: Ўқитувчи, 1998. – 144 б.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

PRINCIPLES OF DEVELOPING SYSTEMATIC THINKING IN FUTURE TEACHERS BASED ON A COGNITIVE APPROACH

Samatova Shokhsanam Kholmukhammad kizi

Termez State University

Doctoral student of the department of "Pedagogy and Social Work"

E-mail: Samadovashohsanam71@mail.com

Abstract. This article analyzes the principles of developing systemic thinking skills in future teachers based on a cognitive approach. The components of systemic thinking skills are examined from the perspective of scientific education and education for sustainable development, highlighting their significance in the learning process. The study identified 12 fundamental systemic thinking skills and substantiated the need for future teachers to master them. These principles contribute to the development of a systematic and integrative approach in the pedagogical process.

Keywords: systemic thinking, cognitive approach, pedagogical process, future teachers, education for sustainable development, integrative approach, teaching methodology.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA KOGNITIV YONDASHUV ASOSIDA TIZIMLI FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISH TAMOYILLARI

Samatova Shohsanam Xolmuhammad qizi

Termiz davlat universiteti

"Pedagogika va ijtimoiy ish" kafedrası tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarda tizimli fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish tamoyillari kognitiv yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tizimli fikrlash ko'nikmalarining tarkibiy qismlari fan ta'limi va barqaror rivojlanish ta'limi nuqtai nazaridan o'rganilib, ularning o'qitish jarayonidagi ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot davomida tizimli fikrlashning 12 ta asosiy ko'nikmasi aniqlanib, ularning bo'lajak pedagoglar tomonidan egallanishi zarurligi asoslab berilgan. Ushbu tamoyillar pedagogik jarayonda tizimli va integrativ yondashuvni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: tizimli fikrlash, kognitiv yondashuv, pedagogik jarayon, bo'lajak o'qituvchilar, barqaror rivojlanish ta'limi, integrativ yondashuv, ta'lim metodologiyasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N86>

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchilarning nafaqat fanga oid bilimlarni egallashi, balki murakkab muammolarni anglab, ularga tizimli yondashish qobiliyatini shakllantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, barqaror rivojlanish ta'limi doirasida tizimli fikrlash ko'nikmalariga ega bo'lish nafaqat pedagogik jarayon samaradorligini oshiradi, balki o'quvchilarning ilmiy va mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi [13].

Mazkur maqolada kognitiv yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarda tizimli fikrlashni shakllantirish tamoyillari tahlil qilinadi. Tizimli fikrlashning tarkibiy qismlari, ularning o'qitish jarayonidagi o'rni va amaliy ahamiyati yoritilib, tizimli va integrativ yondashuvning pedagogik jarayondagi roli asoslanadi. Tadqiqot davomida tizimli fikrlashning 12 ta asosiy ko'nikmasi

aniqlanib, ularning bo'lajak pedagoglar tomonidan egallanishi zarurligi ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Ushbu tamoyillar kelajak avlod o'qituvchilarining ilmiy-nazariy saviyasini oshirish bilan birga, ta'lim jarayonida innovatsion usullardan samarali foydalanish imkoniyatini ham kengaytiradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ushbu tadqiqotda tizimli fikrlash ko'nikmalarining tarkibiy qismlari fan ta'limi va barqaror rivojlanish ta'limi (BRT) bo'yicha batafsil adabiyotlarni o'rganish orqali aniqlandi va tizimli fikrlash ko'nikmalari quyidagi bosqichlar asosida belgilandi:

- a) Tegishli adabiyotlar asosida tarkibiy qismlarni dastlabki aniqlash ([2]; [6]; [11]; [12]),
- b) Dastlabki ta'riflar bo'yicha mutaxassislar fikrlarini olish
- c) Tabiiy fanlar o'qituvchisining BRT o'qituvchisi bo'lishi uchun zarur bo'lgan tizimli fikrlash tarkibiy qismlarini aniqlash.

Muhokama. Natijada tizimli fikrlashning murakkab va ko'p qirrali xususiyatini aks ettiruvchi 12 ta tizimli fikrlash ko'nikmasi aniqlandi.

STS-1. Barqarorlikning mazmuni va jihatlarini aniqlash: Atrof-muhit, iqtisodiyot va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni aniqlay olish, kelajak haqida fikrlash, tenglik, xilma-xillik (biologik, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va diniy), hayot sifati va adolat tushunchalarini anglash [9].

STS-2. Tabiatni tizim sifatida ko'rish: Tabiatga barcha tarkibiy qismlarni hisobga olgan holda yaxlit tizim sifatida qaray olish. Bu ko'nikma integral ekologiya va tabiatga mexanistik yoki yaxlit qarash xususiyatlari bilan bog'liq [6].

STS-3. Tizimning tarkibiy qismlarini aniqlash: Tizimdagi tarkibiy qismlarni aniqlay olish [3]. Bu tizim tabiiy, ijtimoiy yoki iqtisodiy bo'lishi mumkin.

STS-4. Barqarorlik jihatlarini o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tahlil qilish: Muammolarning sabablari va oqibatlarini hisobga olgan holda barqarorlikning ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik jihatlarini o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tahlil qila olish [10; 409-442].

STS-5. Tizimdagi yashirin o'lchamlarni aniqlash: Yuzada ko'rinmaydigan qonuniyatlar va munosabatlarni aniqlay olish [3; 1253-1280].

STS-6. Tizimdagi o'z mas'uliyatini anglash: Tizimdagi shaxsiy rolini tushunish va kundalik hayotda qabul qilingan qarorlar uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olish [11; 12].

STS-7. O'tmish, hozirgi va kelajakdagi harakatlar o'rtasidagi bog'liqlikni hisobga olish: O'tmish tajribalaridan saboq chiqarish va bu tajribalarning natijalarini kelajak uchun ko'rib chiqish. Shaxslar o'tmish, hozirgi va kelajakdagi harakatlar o'rtasida aloqa o'rnata olishlari kerak [2; Sterling, 2005; BMT YEIK, 2011].

STS-8. Tizimning davriy tabiatini anglash: Tabiatdagi davriy jarayonlarda ishlaydigan tizimlarni tushuna olish [2].

STS-9. Boshqa odamlar bilan hamdardlikni rivojlantirish: Muammolarni boshqa odamlarning nuqtai nazaridan ko'ra olish va ularning ehtiyojlari yoki xatti-harakatlarining sabablarini tushunish [11].

STS-10. Noinsoniy mavjudotlarga nisbatan hamdardlikni rivojlantirish: Noinsoniy mavjudotlarga nisbatan hamdardlikni his qila olish. Tabiat dunyosi bilan bog'liqlikni his etish; his-tuyg'ular va hayrat hissini rivojlantirish [11].

STS-11. Joy hissini rivojlantirish: joyni murakkab va ko'p qirrali nuqtai nazardan tavsiflash hamda biofizik, psixologik va ijtimoiy-madaniy jihatlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni anglash qobiliyati [1; 112-126 b]

STS-12. Tizimli fikrlash yondashuvini shaxsiy hayotga tatbiq etish: Barqarorlik uchun shaxsiy harakatlarni amalga oshirish qobiliyati. Harakatlarning o'ziga xos va o'zgaruvchan usullarini o'rganib, ularni shaxsiy hayotga singdirish [Sleurs, 2008].

Natijalar. Yuqorida ko'rsatilganidek, barqarorlikning mazmuni va jihatlarini aniqlash ko'nikmasi barqarorlikning tarkibiy qismlari (ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik) asosida belgilandi.

Ushbu tarkibiy qismlar va ular o'rtasidagi munosabatlar BRT (Barqaror rivojlanish ta'limi)da muhim ahamiyatga ega bo'lib, tizimli fikrlashning asosiy masalalarini tashkil etadi [9; 12]. Tabiatni tizim sifatida ko'rish ko'nikmasi integral ekologiya yondashuvi asosida aniqlandi. Bu yondashuv madaniyatlar, xatti-harakatlar, tizimlar va shaxslarni o'z ichiga olgan holda ekologiya haqida keng qamrovli tushuncha beradi. Tabiatni tizim sifatida ko'rish, shuningdek, inson va tabiat o'rtasidagi o'zaro ta'sirni tabiiy tizimda yaxlit yoki mexanistik nuqtai nazardan tushunish bilan bog'liq [6]. Ushbu tadqiqotda ishtirokchilarga daraxt va ko'l kabi tabiiy tizimlar haqida savollar berildi, bu esa ularning tizimli tushunchalarini ochib berish uchun xizmat qildi. Tizimning tarkibiy qismlarini aniqlash ko'nikmasi O.Assaraf va N. Orionning tizimli fikrlash tizimidan olingan [2]. Bu tadqiqotda mazkur ko'nikma tabiiy, ijtimoiy yoki iqtisodiy tizimdagi tarkibiy qismlarni aniqlashga qaratilgan. Barqarorlik jihatlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tahlil qilish ko'nikmasi barqarorlikning ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik jihatlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni anglatadi [10; 409-442]. Tizimning yashirin o'lchamlarini aniqlash ko'nikmasi ham O.Assaraf va N. Orion [2] ishidan olingan. Mualliflarning fikricha, tizimning yashirin o'lchamlarini tushunish dastlab ko'zga tashlanmaydigan qonuniyatlar va munosabatlarni anglash bilan bog'liq. Masalan, ba'zi muammolarning sabablari bir qarashda aniq bo'lmasa-da, iqlim o'zgarishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Oltinchi ko'nikma esa tizimning bir qismi ekanligini anglash qobiliyatidir.

Tizimli fikrlovchilar o'zlarining shaxsiy qarorlari uchun mas'uliyatni zimmasiga olishi va bu qarorlarning global muammolarga ta'sirini anglashi lozim [11; 12]. Bundan tashqari, ular o'tmish, hozirgi va kelajak voqealari o'rtasidagi aloqadorlikni hisobga olishlari kerak. Yuqorida keltirilgan yettinchi ko'nikma O.Assaraf va N. Orion tizimiga ham aloqador.

Tizimli fikrlovchilar hozirgi va o'tmish tajribalarini inobatga olib, kelajak uchun qarorlar qabul qilishlari lozim [2;]. Sakkizinchi ko'nikma esa tizimning davriyligini tushunish sifatida tavsiflanadi. Bu ko'nikma tabiatdagi siklik jarayonlarni va ekologik tamoyillarni, shuningdek, simbiotik tarmoqlarni anglashni nazarda tutadi [2; 1-43 b; 12]. Yuqoridagi to'qqizinchi va o'ninchi ko'nikmalar empatiya ko'nikmalaridir. Boshqa insonlarga nisbatan hamdardlikni rivojlantirish ESDda muhim ko'nikma hisoblanadi va tizimli fikrlash odamlarga boshqalarga nisbatan hamdardlikni shakllantirish imkonini beradi [11].

Bundan tashqari, noinsoniy mavjudotlarga hamdardlik uyg'otish va tabiat bilan aloqa o'rnatish dunyodagi o'zaro bog'liqliklarni tushunish uchun muhimdir [11]. Shu bois, ushbu tadqiqotda noinsoniy mavjudotlarga empatiyani rivojlantirish ham tizimli fikrlash ko'nikmasi sifatida belgilandi. Ushbu tadqiqotdagi so'nggi tizimli fikrlash ko'nikmalari joy tuyg'usini rivojlantirish va tizimli fikrlash nuqtai nazarini shaxsiy hayotga tatbiq etishdir. Joy hissi joyni biofizik, siyosiy, psixologik va ijtimoiy-madaniy jihatlarini o'z ichiga olgan holda tavsiflashni anglatadi. Tizimli fikrlash nuqtai nazarini shaxsiy hayotga tatbiq etish barqarorlikka

yo'naltirilgan o'zgaruvchan harakatlarni o'rganish va ularni kundalik hayotga singdirishni nazarda tutadi. W. Sleurs barqarorlik harakatlarini o'zgarishlarga yo'naltirilgan faoliyat va mazmunli loyihalarda ishtirok etish sifatida ta'riflaydi [11]. Tizimli fikrlash insonlarga mahalliy va global miqyosda barqaror tarzda tushunish va harakat qilishga yordam beradi.

Umuman olganda, tizimli fikrlash quyidagi tamoyillar bilan tavsiflanadi:

- “keng qamrovli manzara”ni ko'ra bilish;
- qisqa va uzoq muddatli istiqbollarni muvozanatlash;
- tizimlarning dinamik, murakkab va o'zaro bog'liq xususiyatlarini tan olish;
- o'lchanadigan va o'lchanmaydigan omillarni hisobga olish;
- barchamiz o'zimiz faoliyat yuritayotgan tizimlarning bir qismi ekanligimizni va biz bu

tizimlarga ta'sir ko'rsatish barobarida ularning ta'siriga ham uchrayotganimizni yodda tutish.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bo'lajak o'qituvchilarda tizimli fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish zamonaviy pedagogik jarayonning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Tizimli fikrlash nafaqat o'qituvchilarning o'z fanini chuqur tushunishiga, balki murakkab muammolarni tahlil qilish, sabab-oqibat bog'liqliklarini anglash va innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqishiga yordam beradi [4; 610-617 b].

Tadqiqot davomida tizimli fikrlashning 12 ta asosiy ko'nikmasi aniqlanib, ularning ta'lim jarayonidagi ahamiyati ilmiy asoslangan holda yoritildi. Ushbu tamoyillar o'qitish jarayonida integrativ va kognitiv yondashuvlarni rivojlantirishga, shuningdek, barqaror rivojlanish ta'limini samarali tatbiq etishga xizmat qiladi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari o'qituvchilarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish zaruratini ko'rsatadi. Xususan, o'qituvchilar uchun metodik materiallar ishlab chiqish, tizimli fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan maxsus kurslarni tashkil etish va amaliy mashg'ulotlar orqali bu ko'nikmalarni mustahkamlash muhim vazifalardan biri ekanligi aniqlangan.

Umuman olganda, tizimli fikrlashning rivojlanishi nafaqat pedagogik jarayonga, balki kelajakda jamiyat taraqqiyotiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bo'lajak o'qituvchilar tizimli fikrlash ko'nikmalariga ega bo'lishlari orqali ta'limning innovatsion va samarali usullarini joriy etishga hamda o'quvchilarda tanqidiy tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ardoin, N. (2006). Toward an interdisciplinary understanding of place: Lessons for environmental education. *Canadian Journal of Environmental Education*, 11(1), 112–126.
2. Assaraf, O., & Orion, N. (2005). The development of system thinking skills in the context of earth system education. *Journal of Research in Science Teaching*, 42, 1–43.
3. Assaraf, O., & Orion, N. (2010). Four case studies six years later: Developing systems thinking skills in junior high school and sustaining them over time. *Journal of Research in Science Teaching*, 47(10), 1253–1280.
4. Axrorova U.X. Pedagogikada tizimli tahlil nazariyalari va konseptual g'oyalarning ahamiyati // NamDU Ilmiy axborotnomasi, 2022, 12-son, www.journal.namdu.uz ISSN: 2181-0427. -B. 610-617.
5. Bertalanffy, L. V. (1968). *General system theory: Foundations, development, applications*. New York, NY: Braziller.
6. Capra, F. (1999). *Ecoliteracy: The challenge for education in the next century*. Berkeley, California: Liverpool Schumacher Lectures, 20.

7. Masharipova N.R. (2023). O'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirishning pedagogik omillari. Ilmiy anjumanlar, 4(22).
<https://ilmiyanjumanlar.uz/uploads/conferences/0016/4.22.pdf>
8. Maxamatova F.S. (2023). Bo'lajak o'qituvchilarning kreativ sifatlarini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari. Pedagogika va psixologiya, 2(41),112–126.
<https://ruslit.jdpu.uz/index.php/ppmedu/article/download/2941/2013/7418>.
9. McKeown, R. (2002). ESD toolkit. Retrieved from <http://www.esdtoolkit.org>
10. Nolet, V. (2009). Preparing sustainability literate teachers. The Teachers College Record, 111(2), 409–442
11. Sleurs, W. (2008). Competences for education for sustainable development (ESD) teachers. A framework to integrate ESD in the curriculum of teacher training institutes. Belgium: Comenius 2.1 Project.
12. Sterling, S. (2003). Whole systems thinking as a basis for paradigm change in education: Explorations in the context for sustainability (Unpublished doctoral dissertation). University of Bath, UK.
13. Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. –Тошкент: Университет, 2005. – 388 б.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

CHALLENGES IN DEVELOPING A SYSTEM FOR IMPROVING STUDENT HEALTH THROUGH PHYSICAL EDUCATION, SPORTS, AND TOURISM

Idrisov Mironshah Ilyas ugli

Scientific Research in Physical Culture and Sports institute
independent researcher

Abstract. This scientific article examines the issues of forming the health of student youth through physical education, sports, and tourism. The role of higher education institutions in instilling the values of physical culture and a healthy lifestyle in students is also analyzed.

Keywords: physical health, physical activity, healthy lifestyle, physical education, physical activity.

TALABALARNI JISMONIY TARBIYA, SPORT VA TURIZM VOSITALARI BILAN SOG'LOMLASHTIRISH TIZIMINI SHAKLLANTIRISH MUAMMOLARI

Idrisov Mironshoh Ilyos o'g'li

Jismoniy tarbiya va sport ilmiy tadqiqotlar instituti
mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada talaba-yoshlarni salomatligini jismoniy tarbiya, sport va turizm orqali shakllantirish masalalari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, oliy ta'lim muassasasining talabalarga jismoniy madaniyat va sog'lom turmush tarzi qadriyatlarini singdirishdagi o'rni tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: jismoniy salomatlik, jismoniy faollik, sog'lom turmush tarzi, jismoniy tarbiya, harakat faolligi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N87>

Kirish. Inson organizmi butun hayoti davomida, ayniqsa, bolalik va o'smirlilik davrida rivojlanib boradi. O'sib kelayotgan avlodni tarbiyalashga to'g'ri yondashish, ta'lim va dam olishning oqilona tartibini tashkil etish uchun organizm rivojlanishining yosh xususiyatlarini hisobga olish kerak. Insonning jismoniy holatiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi: irsiyat, orttirilgan surunkali va o'tkir kasalliklar, ekologik vaziyatning buzilishi, o'quv yuklamalarining ortib borishi, stressli vaziyatlar, gigiyena asoslari, to'g'ri ovqatlanish, zararli odatlarning zarari va oqibatlar haqida bilimlarning yetishmasligi, yashash sharoitlari, iqlim, dam olish va boshqalar.

Faol hayotga kirish davrida insonlarga salbiy ta'sir ko'rsatadigan omillar nafaqat ularning sog'lig'ini yomonlashtiradi, balki jismoniy va aqliy salohiyatini ham pasaytiradi. Aynan shu davrda sog'liqni saqlash va yaxshilash, shuningdek, faollik holatini va mehnat qobiliyatini uzaytirish haqida g'amxo'rlik qilish zarur.

Tadqiqotimizning metodlari va uslublari. Ilmiy tadqiqot jarayonida ilmiy-metodik adabiyotlarni o'rganish, tahlil qilish va umumlashtirish, shuningdek, kuzatish, pedagogik-

psixologik hodisalarni tizimli tahlil qilish hamda natijalarni umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari va ularning muhokamasi. Bugungi kunda yoshlarda o'z salomatligi va atrofdagilar salomatligi haqida g'amxo'rlik qilish, zararli odatlardan voz kechish, turli ijtimoiy og'ishlarning oldini olish tamoyillariga bo'ysundirilgan hayot tarzini maqsadli shakllantirish zarurati mavjud. Ushbu jarayonda ta'lim muassasasining vazifasi talabalarni jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzi qadriyatlariga jalb qilish, shu jumladan, sog'liqni saqlash amaliyotlarini oliy o'quv yurti faoliyatiga joriy etish hamda faol sog'lomlashtirish va profilaktika ishlarini olib borishdan iborat. [1]

Yoshlar o'zlarining yosh xususiyatlarini, kuch-qudratini va qobiliyatlarini to'liq ishga solib, hayotini, mehnatini, ta'lim olishini va dam olishini eng maqbul tarzda tashkil etishlari kerak.

17-18 yoshga kelib harakat funksiyasining takomillashuvi va turli mushak guruhlarining shakllanishi jarayoni, 18-20 yoshga kelib esa vegetativ funksiyalarning shakllanishi yakunlanadi. Bu vaqtga kelib, eng muhim harakat sifati bo'lgan chidamlilik katta yoshdagi odamlarda bu ko'rsatkichning 85% ni tashkil qiladi va 20-25 yoshda eng yuqori darajaga yetadi. [2]

Shunday qilib, talabalik yoshi organizmning jismoniy, harakat va ruhiy imkoniyatlari rivojlanishining yakuniy bosqichi hisoblanadi. Ushbu davrda jismoniy tarbiya va sport sog'liqni mustahkamlashning asosiy vositasiga, harakat faolligiga bo'lgan tabiiy ehtiyojni qondirish sohasiga aylanadi hamda shaxsning har tomonlama uyg'un rivojlanishiga xizmat qiladi.

Hozirgi kunda oliy ta'lim tizimida yangi avlod standartlari joriy etilmoqda. Bu standartlar zamonaviy ish beruvchilarning yuqori darajadagi raqobatbardosh, stressga chidamli va kasbiy jihatdan harakatchan mutaxassislarga bo'lgan ehtiyojlariga qaratilgan. Shu bois, o'quvchilarning jismoniy holati va salomatligiga qo'yiladigan talablar tobora ortib bormoqda. Biroq, so'nggi yillarda talabalarining sog'lig'i yomonlashib borayotgani kuzatilmoqda. [3]

Oliy ta'lim muassasalari talabalari sog'liqni saqlash nuqtai nazaridan xavf guruhiga kiradi, chunki ularning ijtimoiy himoyasi yetarli darajada emas, shuningdek, sog'lom turmush tarzi madaniyati past rivojlangan. Talabalarining hayot tarzi tartibsiz bo'lib, to'g'ri ovqatlanmaslik, jismoniy harakatsizlik, yuqori darajadagi ruhiy zo'riqish va axborot stresslari bilan ajralib turadi.

Tartibga solingan turmush tarzi, ijtimoiy va ruhiy omillarning muvozanati ko'plab talabalarga jismoniy rivojlanish va organizmning funksional imkoniyatlarining past darajasini bartaraf etishga yordam beradi. Bu esa sog'liq bilan bog'liq muammolarning oldini olishga xizmat qiladi. Bunda jismoniy tarbiya muhim o'rin tutadi. U inson umumiy madaniyatining tarkibiy qismi bo'lib, jismoniy rivojlanish, sog'lomlashtirish va tarbiyaviy jarayonlarda yangi qadriyatlarni shakllantirishga qaratilgan ijodiy faoliyat turi hisoblanadi.

Jamiyatda ko'pincha "Jismoniy madaniyat va sport" faniga yetarlicha e'tibor berilmaydi va u talabalarni kelajakdagi kasb-hunar asoslarini o'rganishdan chalg'ituvchi omil sifatida baholanadi. Biroq sog'ligi zaif va jismonan sust rivojlangan mutaxassislar, jismonan baquvvat va sog'lom yoshlarga qaraganda ish topishda ko'proq qiyinchiliklarga duch kelishi mumkinligi unutilib qo'yiladi. Shu sababli, ushbu fan ahamiyatini e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim.

O'quvchi-yoshlarning salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan omillarning oldini olish, ularning oqibatlarini kamaytirish va tuzatishda sog'lomlashtiruvchi jismoniy tarbiya, sport va turizm katta ahamiyatga ega. Jismoniy mashqlar nafaqat salbiy omillarning ta'sirini sezilarli darajada pasaytiradi, balki ish qobiliyatini oshirib, atrof-muhitga moslashish jarayonini yaxshilaydi. Salomatlikni tavsiflash uchun bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan uchta salomatlik turidan foydalaniladi: jismoniy, ruhiy va ijtimoiy.

Jismoniy salomatlik — organizmning barcha a'zolari va tizimlarining normal ishlashi bilan bog'liq bo'lgan tabiiy holati. Inson salomatligiga ta'sir etuvchi asosiy omillar quyidagilardir:

- 50% turmush tarzi (yashash va mehnat sharoitlari, stressli vaziyatlar, ovqatlanish, zararli odatlar, atrof-muhitning urbanizatsiya darajasi);
- 20% irsiyat;
- 20% atrof-muhit va ekologiya;
- yashash joyidagi sog'liqni saqlash tizimining ahvoli, jismoniy tarbiya va sportning rivojlanish darajasi 10 foizga.

Bugungi kunda aholi orasida jismoniy faollik darajasi sezilarli ravishda pasayganini ishonch bilan aytish mumkin. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, muntazam jismoniy tarbiya bilan shug'ullanish ko'rsatkichi bo'yicha davlatimiz rivojlangan mamlakatlardan ancha orqada qolmoqda.

Bu esa mamlakatimizda aholi orasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilishda nafaqat sport, balki to'g'ri ovqatlanish ham dolzarb ahamiyatga ega ekani qayd etildi.

O'tkazilgan o'rganishlarga ko'ra, aholimizning 44 foizi jismoniy faol emasligi, 36 foizi to'g'ri ovqatlanish qoidalariga amal qilmasligi aniqlangan. [4]

Shuningdek mamlakatimizda doimiy ravishda jismoniy mashqlar bilan shug'ullanuvchilar 55-60 foizdan oshmaydi. Natijada shu bilan bir qatorda, yildan-yilga jismoniy tayyorgarligi yaxshi va sog'lom abituriyentlar soni ham kamayib bormoqda. Oliy o'quv yurtlarida ta'lim olishni boshlaganlarida, ularning ko'pchiligi asosiy o'quv dasturlarida belgilangan jismoniy yuklamalarni bajarishga tayyor bo'lmaydi.

Hozirgi kunda yoshlar salomatligini shakllantirish va saqlashning asosiy usuli sifatida sog'lomlashtiruvchi yo'naltirilgan jismoniy faollik ko'rib chiqilmoqda. Bunda ta'lim muassasalari tomonidan o'tkaziladigan, yoshlarning jismoniy va ruhiy salomatligini mustahkamlashga, sog'lom turmush tarzini va yaxshi jismoniy holatini ta'minlashga qaratilgan tadbirlar alohida ahamiyat kasb etadi.

O'qitishni jadallashtirish jarayoni bir tomondan dars vaqtida o'zlashtirilayotgan ma'lumotlar hajmi va miqdorini oshirsa, boshqa tomondan talabalarning bo'sh vaqtini sezilarli darajada kamaytiradi hamda kundalik tartibga faol dam olishni kiritishni taqozo etadi. Ayniqsa, talaba yoshlar orasida jismoniy tayyorgarlik darajasining pastligi va buning oqibatida sog'liqning yomonlashuvi kuzatilmoqda. Shu bois, oliy ta'lim muassasalaridagi o'quv jarayoni nafaqat ta'lim va tarbiyani, balki jismoniy tayyorgarlikning barcha vositalaridan foydalangan holda talabalarni sog'lomlashtirish chora-tadbirlarini ham o'z ichiga oladi. Bu vositalarga quyidagilar kiradi:

- jismoniy mashqlar;
- sog'lomlashtiruvchi tabiiy omillar (quyosh, havo va suv);
- gigiyenik omillar (shaxsiy va jamoat gigiyenasi);

- qo'shimcha vositalar (trenajyorlar, snaryadlar va h.k.).

Jismoniy tarbiya, sport va turizm yoshlar orasida ommalashib borayotgan sog'lom turmush tarzining asosiy tarkibiy qismlaridir. Faol dam olish va qo'shimcha ta'lim shakli sifatida turizm har bir rivojlanayotgan shaxs uchun zarurdir. Tabiatning sog'lomlashtiruvchi kuchlari insonni jismoniy tayyorlash, salomatligini mustahkamlash, chiniqtirish va ish qobiliyatini oshirishning muhim vositasi hisoblanadi. Turizm bilan shug'ullanish ruhiy holatni sezilarli darajada yaxshilaydi. Sayyohlar odatda tushkunlik, xavotir va asabiylashishga kamroq moyil bo'ladilar, o'zlarini yaxshiroq boshqaradilar, o'zlariga ishonchlari baland, xushmuomala va boshqalarning kamchiliklariga nisbatan sabr-toqatli bo'ladilar.

Piyoda, tog', chang'i, suv va velosiped turizmi talabalar uchun faol dam olish hamda muloqot qilishning samarali usuli sanaladi. Pedagoglar uchun esa bu jarayon tarbiyalanuvchilarni yaxshiroq anglash, ularning rivojlanish jarayonini kuzatish va sog'lom turmush tarzini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatish imkoniyatini yaratadi.

Talabalar orasida kasallanish darajasining yuqoriligi sababli, bugungi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda ularga jismoniy tarbiyaning mavjud vositalari yordamida sog'liqni mustaqil ravishda yaxshilash bo'yicha ko'nikma va malakalarni o'rgatish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bunday mashg'ulotlar talabalarda harakat faolligini oshirish, jismoniy rivojlanishni yaxshilash, organizm funksional holatini mustahkamlash, moddalar almashinuvi jarayonlarini me'yorlashtirish, shuningdek, hissiy va ruhiy holatni ko'tarish imkonini beradi. [5]

Alifirov A.I. jismoniy tayyorgarlik nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy qadriyat sifatida ham namoyon bo'lishini ta'kidlaydi. Jismoniy barkamollik kelajakdagi mutaxassisning shunchaki istalgan xususiyati emas, balki ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish va rivojlantirishning zaruriy shartidir. Jismoniy tarbiya jarayonida talabalar jalb etiladigan jismoniy tarbiya va sport faoliyati, shaxsning aniq yo'naltirilgan harakati sifatida, ijtimoiy va shaxsiy manfaatlarni uyg'unlashtirish mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Bu faoliyat inson salomatligini saqlash va mustahkamlash, uning jismoniy tayyorgarligi va mehnat qobiliyati darajasini oshirish kabi sog'lomlashtirish vazifalarini hal etishga qaratilgan. [2]

Talabalarning o'z jismoniy holatiga e'tiborsiz munosabatda bo'lish sabablarini aniqlash maqsadida Alfraganus universiteti va O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universitet talabalari orasida ijtimoiy-pedagogik so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnomada turli mutaxassisliklar bo'yicha tahsil olayotgan 254 nafar talaba ishtirok etdi, ularning 184 nafari yigitlar va 70 nafari qizlardan iborat edi. So'rov natijalariga ko'ra, jismoniy tayyorgarlik bo'yicha nazorat me'yorlari va testlarni topshirishni qiyinlashtiruvchi omillar aniqlanadi:

- 27% jismoniy tarbiya bilan jiddiy shug'ullana olmaydi, chunki bir vaqtning o'zida boshqa OTMda o'qiydi;
- 24% salomatlik holatida o'zgarishlar mavjud (nogironlik yoki maxsus tibbiy guruh);
- 36% respondentlar sport to'garaklarida talabalarning jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga qiziqishini oshirish mumkin deb hisoblaydilar;
- 8 foizi sport klublariga tashrif buyurganligi to'g'risidagi ma'lumotnomani taqdim etgan holda mashg'ulotlarga qatnashishga ruxsat berilishini talab qiladi;
- 36% talabalar o'zlarining yomon jismoniy holatiga e'tibor qaratishlariga eng yangi texnologiyalar yordamida yordam berish mumkin deb hisoblashadi;
- 20% o'qituvchining o'z faniga bo'lgan munosabati, talabalarni qiziqitira olishiga e'tibor qaratadi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, ikki yil davomida haftasiga ikki marta muntazam ravishda jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida qatnashgan talabalar sport natijalarining sezilarli yaxshilanganligi qayd etildi.

Mualliflar guruhi tomonidan olib borilgan "Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining talabalarining nazorat me'yorlarini bajarishiga ta'siri" mavzusidagi tadqiqotda quyidagi xulosaga kelindi: muntazam jismoniy mashg'ulotlar ayniqsa qizlar orasida boshlang'ich darajadagi past jismoniy rivojlanishni oshirishga yordam beradi hamda ularning zaxira imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu esa organizmning jismoniy yuklamalarga uzoq muddatli moslashuvi asosida amalga oshadi.

Kuzatilayotgan adaptatsiya o'zgarishlarining asosiy mazmuni shundaki, dinamik mushak yuklamalari ta'sirida maksimal kislorod iste'moli oshadi va organizmning aerob quvvati ko'tariladi [3]. Bu esa talabalarga sport me'yorlarini yanada muvaffaqiyatli bajarishga imkon beradi va shunga mos ravishda o'z organizmlarini shunday jismoniy shaklda ushlab turishga yordam beradiki, bunda ular o'quv jarayonini muvaffaqiyatli o'zlashtira oladilar.

Xulosa. Bugungi talabaning qanday mutaxassis bo'lib yetishishi nafaqat uning o'qish jarayoniga, balki atrofdagi muhitga ham bog'liq. Turmush tarzi uning ijtimoiy qiyofasini aks ettiradi. Har qanday yuksak axloqiy tamoyillar va eng ilg'or bilimlar inson hayotida amaliy qo'llanilmasa, o'z ahamiyatini yo'qotib, foydasiz yukka aylanadi. Jismoniy mashqlar orqali sog'lomlashtirish tizimining asosiy maqsadi esa yaxshi jismoniy holat va mehnat qobiliyatini saqlash, salomatlikka tahdid soluvchi omillarni kamaytirish hamda jismoniy farovonlik uchun mustahkam asos yaratishdan iborat.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ануфриева Л.С., Балычева Л.С., Сякина С.Н. Теоретические и практические проблемы формирования системы оздоровления учащейся молодежи средствами физической культуры, спорта и туризма // Сборник «Актуальные проблемы физической культуры, спорта и туризма. Материалы X Международной научно-практической конференции». 2016. С. 54-56.
2. Алифиров А.И. Причины небрежного отношения студентов к своему физическому состоянию. // Сборник «Наука, образование, общество: актуальные вопросы и перспективы развития Сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции: в 3 частях». 2015. С. 81-84.
3. Кретьова И.Г., Ведясова О.А., Комарова М.В., Гурова Н.В., Головина Л.Г., Беляева О.В. Влияние учебных занятий по физкультуре на выполнение студентами контрольных нормативов // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. 2017. № 1. С. 71-73.
4. Sh.Mirziyoyev "Sport – sog'lom xalq, sog'lom avlodning tayanch ustuni" 2025-yil 13-fevral kuni olimpiya va paralimpiya harakati, ixtisoslashtirilgan va ommaviy sportni yangi bosqichga olib chiqish hamda aholi jismoniy faolligini oshirish chora-tadbirlari bo'yicha videoselektor yig'ilishida so'zlagan nutqi.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

METHODOLOGY FOR ENSURING THE INTENSITY OF THE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN 1ST GRADE NATIVE LANGUAGE LESSONS

Nasriddinova Nilufar Shukhrat qizi

Independent researcher at Termez State University

E-mail: nnasriddinova57@gmail.com

Abstract. This article discusses the intensification of the use of innovative technologies in 1st grade native language lessons, as well as the advantages and current state of intensive teaching methods.

Keywords: intensification of primary education, innovation, intensive method, motivation, interactive methods, graphic organizers, interactive methods, didactic games.

1-SINF ONA TILI DARSLARIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING INTENSIVLIGINI TA'MINLASH METODIKASI

Nasriddinova Nilufar Shuxrat qizi

Termiz davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1-sinf ona tili darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning intensivligini ta'minlash hamda intensiv o'qitish metodlarining afzalliklari va mavjud holati to'g'risida so'z boradi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'limning intensivlashuvi, innovatsiya, intensiv usul, motivatsiya, interfaol metodlar, grafik organayzerlar, interaktiv metodlar, didaktik o'yinlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N88>

Kirish. Hozirgi paytda dunyo miqyosida raqobat qanday keskin tus olib borayotganini hammamiz ko'rib turibmiz. Bu shiddatli raqobatga faqat zamonaviy ilm-fan, yuqori texnologiyalar va innovatsiyalar yutuqlarini keng joriy etish orqali munosib javob bera olamiz [1]. Darhaqiqat yurtboshimiz ta'kidlaganlaridek bu shiddat bilan rivojlanib borayotgan mamlakatlarga raqobatga bardosh berish uchun albatta barcha sohalar qatorida zamonaviy ilm-fan yo'nalishini rivojlantirishda ta'lim jarayonini rivojlantirish va yuqori innovatsion texnologiyalarni joriy etish va ulardan foydalanibgina qolmay dunyo miqyosiga targ'ib qilish aynan bugungi mamlakatimiz ta'lim sohasining dolzarb muammolaridan biridir. Shuningdek, ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning intensivligini ta'minlash ham sohada ta'lim sifatini sezilarli darajada oshiradi. Ushbu innovatsion texnologiyalarni ta'limning bosh bo'g'ini hisoblangan boshlang'ich sinflardan qo'llanilishi bu yuqori darajalarga erishishni kafolatlaydi. O'sib kelayotgan yosh avlodni barkamol shaxs qilib tarbiyalash hamda ularni sifatli bilim olishlari biz pedagoglarning birdan bir maqsadimizdir. O'quvchilari aynan bilimning dastlabki bosqichini 1-sinfdanoq egallab boshlaydilar. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining xususan 1-sinf dars mashg'ulotlarida innovatsion texnologiyalardan foydalanibgina qolmasdan

ularni intensivligini ta'minlash muhim masala hisoblanadi. Bunday usullardan foydalanish qisqa vaqt ichida samarali bilim olish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Innovatsion texnologiyalar dastavval quyidagicha jamiyat va fanga kirib kelgan. «Innovatsiya» tushunchasi birinchi marta AQSHda XX asrda madaniyatshunos olimlar tomonidan aniqlangan va paydo bo'lgan. Ularning fikricha, bir madaniyat elementlarini boshqasiga joriy qilish ma'nosini bildirgan. XX asr boshlarida biror bilim sohasiga yangiliklar kiritish va qo'llash fani yuzaga kelgan. Pedagogik innovatsion jarayonlar G'arb mamlakatlarida 50-yillar oxirlaridan boshlab, bizning mamlakatimizda esa so'nggi o'n yilliklar ichida olimlar maxsus fan sifatida o'rgana boshladilar [2]. Dastlab innovatsiya tushunchasi pedagogikada fanni shunchaki yangiliklar bilan boyitish deya qabul qilingan. Innovatsion texnologiya va intensiv o'qitish usullari haqida G.I.Gorskaya, V.A.Kan-Kalik, V.A.Slastenin, S.L.Kuzmina, K.Angelovskiy, L.M.Fridman, G.A.Kitoygorodskaya, G.Lozanov, I.V.Shestitko, L.G.Denisova, kabi olimlar o'z tadqiqotlarida innovatsion pedagogikaga oid qonuniyatlarni ochib berganlar.

Mamlakatimiz olimlaridan N. Azizxo'jayeva, B.Farberman, R.Mavlonova, U.Nishonaliyev, N. Sayidahmedov kabi olimlar ilmiy izlanishlar olib bormoqdalar. Innovatsiya (inglizcha innovation) — yangilik kiritish, yangilikdir. A.I. Prigojin innovatsiya deganda muayyan ijtimoiy birlikka — tashkilot, aholi, jamiyat, guruhga yangi, nisbatan turg'un unsurlarni kiritib boruvchi maqsadga muvofiq o'zgarishlarni tushunadi. Bu innovator faoliyatidir [3]. Prigojin ta'kidlaganidek innovatsiya jamiyatning barcha bo'g'inlariga ta'lim sohasi, ishlab chiqarish, tibbiyot sohasimi barchasida bo'lishi lozimdir. Shundagina ko'zlangan natijalarga erishish mumkin bo'ladi. Ta'lim sohasida innovatsiya yangicha texnologiya va o'qitishning turli xildagi yangicha usullari bilan kirib keldi. Barcha mamlakatlarda ta'lim sohasida innovatsion texnologiyalarning asosi deyarli bitta ya'ni bir maqsadga yo'naltirilgan shaklda qo'llanilib har kim qonuniyat asosida o'zlashtirib o'zlariga qulay tarzda yangiliklar bilan boyitadilar.

Boshlang'ich sinflarda innovatsion texnologiyalardan foydalanish ta'lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Innovatsion texnologiyalar o'quvchilarning qiziqishini oshirib, darslarni interaktiv va samarali o'tishga yordam beradi. Innovatsion texnologiyalar quyidagilarni namuna sifatida keltirishimiz mumkin: interaktiv metodlar, Blended learning(aralash ta'lim), muammoli o'qitish, grafik organayzerlar, ta'limning vizual vositalari va unga bog'liq bo'lgan ta'lim texnologiyalari kiradi. Innovatsion texnologiyalarni intensivligini ta'minlash haqida ma'lumot keltirishdan avval intensiv tushunchasiga to'xtalib o'tsak maqsadga muvofiq bo'lar edi. "Intensiv" fransuzcha "issiq", "kuchaygan", lotincha – "baquvvat", "jonli", "tez", "bo'ronli", ispan tilidan – "cho'zish", "kattalashtirish", "kengaytirish" so'zlaridan olingan. Intensiv ta'lim pedagogik ensiklopediyada quyidagicha tavsiflanadi: (fransuzcha "intensiv", lotincha "intension" – "ishtiyoq", "intensivlik" "tezashtirish") tez o'qitish jarayoni [4,105]. Ushbu ma'lumotlardan kelib chiqib shuni ta'kidlash lozimki, intensiv tushunchasi keng tushuncha bo'lib uni ta'lim sohasida ham ishlab chiqarishda ham qolaversa agrar sohalarda ham ishlatish mumkin har bir sohada o'zlariga mos ravishda tushunchalar ishlab chiqarilgan.

Ta'lim sohasiga ilk bora "Intensiv" so'zi birinchi marta XIX asrning birinchi yarmida rus pedagogik adabiyotida paydo bo'lgan. G.A.Kitoygorodskaya o'zining chet tillarini intensiv o'qitish usullari nomli metodik darsligida intensiv o'qitish mazmuni –muayyan sohadagi faoliyatni samarali amalga oshirish uchun yetarli va zarur bo'lgan ko'nikma va malakalarni shakllantirish, rivojlantirish va ulardan foydalanishni ta'minlovchi til materialini

o'zlashtirishdir [5]. Bundan ko'rinib turibdiki intensiv o'qitish aynan tilshunoslikka oid tushunchalarni qisqa vaqt ichida samarali va sifatli o'zlashtirish usullari hisoblanadi. Qisqa vaqt ichida samarali bilim berish ustida hamma vaqt ham pedagoglar izlanishlar olib bormoqdalar. Intensiv o'qitish aniq maqsadlarni ko'zda tutadi. Intensiv o'qitish maqsadlarini amalga oshirish sharti-mustaqil ishning individual, guruh va jamoaviy shakllarini o'z ichiga olgan turli xil tashkiliy shakllar bo'lib, u barcha mashg'ulotlarga kirib boradi, tanlov erkinligi, o'quvchilarning o'z shaxsini ifoda etishi, muloqotda ijodiy faollik, munozara, muammolarni hal qilish, pedagogik texnologiyalar, shaxsning zaxira imkoniyatlari uchun keng imkoniyatlar yaratadi [6]. Yuqoridagi fikrlardan shuni anglash mumkinki innovatsion texnologiyalarning maqsadi ham deyarli intensiv o'qitish usullariga o'xshab ketadi. Bulardan 1-sinf o'zi qisqa jarayon bo'lib, aynan ona tili darslarida til materiallarini har tomonlama kompetensiyalar hosil qilish uchun ikki usulni integratsiyalab foydalanish yanada vaqtni tejab samaradorlikni oshiradi.

Muhokama va natijalar. Boshlang'ich sinflarda innovatsion texnologiyalardan foydalanishning intensivligini ta'minlash holati ayni paytda innovatsion texnologiyalardan foydalanish ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylanmoqda. Biroq, uning intensivligini ta'minlash darajasi turli omillarga bog'liq bo'ladi. Quyida mavjud holatni nazariy jihatdan tahlil qilish mumkin:

1. Innovatsion texnologiyalarning joriy etilishi ta'lim tizimida quyidagi innovatsion texnologiyalar keng qo'llanilmoqda: Interfaol ta'lim vositalari (elektron doskalar, sensorli ekranlar, proyektorlar) Raqamli platformalar va onlayn darslar (Google Classroom, Zoom, Microsoft Teams, LearningApps); Elektron va multimedia darsliklar; Gamifikatsiya – o'yin elementlarini ta'limga kiritish; STEAM-ta'lim (fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika integratsiyasi); Bu texnologiyalar boshlang'ich sinf o'quvchilarining ta'lim jarayoniga qiziqishini oshirish va individual yondashuvni shakllantirishga yordam beradi.

2. Texnologiyalarni qo'llashning intensivlik darajasi Innovatsion texnologiyalardan foydalanish darajasi hududiy va moddiy-texnik baza omillariga bog'liq: Shahar maktablarida – texnologiyalar keng joriy etilgan, internet va raqamli resurslardan samarali foydalanish imkoniyati yuqoriroq bo'lib, qishloq maktablarida – texnik infratuzilmaning cheklanganligi, internet tezligi va zamonaviy qurilmalar yetishmovchiligi intensivlikni pasaytirishi mumkin lekin bu ta'lim sifatiga jiddiy ta'sir etmaydi. Shuningdek, o'qituvchilarning raqamli savodxonligi ham muhim ahamiyatga ega. Ba'zi hududlarda o'qituvchilarni innovatsion texnologiyalar bo'yicha maxsus o'qitish shakllari tashkil etilgan bo'lsa, ba'zi joylarda bunday imkoniyatlar cheklangan.

3. Texnologiyalarning samaradorligi va muammolar Samaradorlik jihatidan: O'quvchilarning faolligi oshadi, mustaqil o'rganish ko'nikmalari shakllanadi, vizual va interfaol materiallar orqali bilimlarni mustahkamlash osonlashadi; Mavjud muammolar: Texnologik resurslarning yetishmovchiligi – kompyuter sinflari, planshet va boshqa vositalarning har doim ham mavjud emasligi; O'qituvchilarning texnologik kompetensiyasi – ba'zi pedagoglar raqamli texnologiyalarni to'liq o'zlashtirmaganligi; Dasturiy ta'minot va kontent muammosi – ona tili faniga oid sifatli elektron darsliklar va ta'limiy ilovalar yetishmovchiligi; Internet sifati va ulanish muammosi – ayniqsa qishloq hududlari da barqaror internetga ulanish qiyinchilik tug'diradi [5].

4. Ta'lim jarayonida zamonaviy tendensiyalarni yaratish, o'quv jarayonini yanada interfaol qilish ; Mobil ta'lim platformalarining rivojlanishi – bolalar uchun moslashtirilgan

ilovalar va interaktiv darslar sonining ko'payishi kabi omillarni kamchiliklarini bartaraf etib yutuqlaridan faol tarzda qo'llanilsa nafaqat 1-sinf ona tili darslarida balki ta'limning har bir bosqichida innovatsion texnologiyalarni qo'llashning intensivligini ta'minlagan bo'lardik. 1-sinf ona tili kitobining 1-qism 10-dars X,H tovush va harflari mavzusining 4-mashqni ko'rib chiqadigan bo'lsak, mashq shartida rasmlar berilgan bo'lib, rasmni ifodalovchi so'zlarning bosh harfidan yangi so'zlar hosil qiling deyilgan. Bunga ko'ra o'quvchilarga rasmlar ekran orqali ko'rsatiladi so'ngra mustaqil ravishda kuzatish topshirig'i beriladi. Tasvirning kattalashuvi o'quvchilarning rasmlarni yaxshiroq kuzatishga, ularni mukammalroq anglashiga yordam beradi. Bu esa ularga keyingi bosqichda ijodiy so'z tuzishlariga yordam beradi. Rasmlar 4 guruhda berilgan bo'lib har bir guruhdagi rasmlarning nomlarining bosh harflaridan olinib yangi so'z tuziladi Ayni damda tuzilgan so'zlar x va h tovush va harflariga oid bo'lib, birdaniga ularning yozilishiga ya'ni imlo jihatiga ham alohida e'tibor qaratiladi. Bir rasmdagi tasvir yuzasidan suhbat o'tkaziladi. O'quvchilar o'z fikrlarini bayon qilishadi. Topshiriqlarni bajarishda kichik guruhlar bilan ishlash, didaktik o'yin topshiriqlarini berish mumkin. Yoki bo'lmasa, mashqni mustaqil holda ham bajarish mumkin. Kuzatish natijasida muammoli vaziyat kelib chiqadi berilgan narsalarning nomlarini o'ylash. Uning yechimi esa ularning nomini topish hamda bosh harflaridan yangi so'z yasash bu konstruktiv qobiliyatlarini namoyon qiladi. Hosil bo'lgan so'zlardan gap tuzilib bog'lanishli nutq ko'nikmasi ham hosil qilinadi. Mashq topshirig'ini bajarish davomida o'quvchilar faollik, mustaqillik va ijodkorlik ko'nikmalarini hosil qiladilar va mavjud ko'nikmalarni rivojlantiradilar. Har bitta mashq topshiriqlariga mas'uliyat va ijodkorlik bilan yondashilsa albatta sifat samaradorligiga erishishimiz osonlashadi.

Xulosa. Hozirgi paytda boshlang'ich sinflarda innovatsion texnologiyalardan foydalanish bosqichma-bosqich rivojlanib bormoqda. Ba'zi bir hududlarda bu jarayon ancha intensiv kechayotgan bo'lsa, boshqalarida esa hali ham qiyinchiliklar mavjud. 1-sinf ona tili darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning intensivligini ta'minlash quyidagi asosiy jihatlarni o'z ichiga oladi: Interfaol metodlarni qo'llash – o'quvchilarning qiziqishini oshirish uchun multimedia taqdimotlari, animatsiyalar va interaktiv mashqlar orqali darslarni jonlantirish; Axborot texnologiyalaridan foydalanish – Elektron darsliklar, o'yin elementlari qo'shilgan ta'lim dasturlari va mobil ilovalar orqali o'quv jarayonini samarali tashkil etish; Differensial yondashuv – Har bir o'quvchining qobiliyatiga mos ravishda texnologiyalardan foydalanib, individual yondashuvni ta'minlash; Audiovizual vositalardan foydalanish – Multfilmlar, audio ertaklar va videodarslar orqali ona tili darslarini qiziqarli va esda qolarli qilish; Onlayn resurslardan foydalanish – Elektron platformalar va ta'lim portallaridan foydalanib, o'quvchilarning mustaqil o'rganish jarayonini qo'llab-quvvatlash kabi bir nechta usullardan foydalanib, innovatsion texnologiyalarni ona tili darslariga keng joriy etish o'quvchilarning til o'rganish jarayonini osonlashtiradi, ularning faolligini oshiradi va sifatli ta'lim olishiga xizmat qiladi. Kelajakda o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasini oshirish, texnologik infratuzilmani rivojlantirish va sifatli ta'lim kontentlarini yaratish orqali bu jarayon yanada takomillashtirilishi mumkin. 1-sinflarda innovatsion texnologiyalardan foydalanishning intensivligini ta'minlash bu — qisqa vaqt ichida samarali va sifatli beriladigan ta'lim usullarini ta'minlashdir. Bundan tashqari ushbu jarayon natijasida o'quvchilarda ta'lim olishning barcha jabhalarida kognitiv qobiliyatlari ham mukammal shakllanibgina qolmasdan jadal rivojlanishiga erishiladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Aydarova U.B., Yuldasheva D.Sh. Ona tili 1-sinf. I qism. Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun darslik. – Toshkent: Novda, 2024. – 107 b.
2. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. O'quv qo'llanma. – Toshkent. 2016. – 160 b.
3. Karimova N.R. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi. – Namangan. 2020. – 114 b.
4. Mavlyanova R., Raxmankulova N. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi, innovatsiya va intergatsiya. O'quv qo'llanma. – Toshkent: «Voriz-nashriyot», 2013. – 240 b.
5. Pedagogika ensiklopediya. 2 jild. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2015. – 376 b.
6. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. Darslik. – Toshkent. 2024. – 304 b.
7. Sh.Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. –Toshkent: O'zbekiston, 2022. – 416 b.
8. Китайгородская Г. А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам: Учеб. пособие. — 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк. 1986. – 103 с.
9. Шеститко И.В., Турченко И.А., Шилова Е.С., Маршина С.В. Интенсивное обучение: технологии организации образовательного процесса: практическое руководство / О.В. Клезович. – Светлая Роща: ИППК МЧС Респ. Беларусь, 2014. – 136 с.

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

USE OF “STAATE” INNOVATIVE TECHNOLOGY IN PREPARING STUDENTS FOR TEACHING PROFESSIONAL ACTIVITY

Yavkochdieva Dilafruz

teacher at the Karshi regional branch of the Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Uzbekistan
Doctor of Philosophy (PhD) in Educational Sciences

Abstract. The article examines some concepts related to innovative approaches to the educational process and the specifics of professional activity. The trainings provided information on the importance and methods of using the innovative pedagogical technology "Staate".

Keywords: pedagogical professional activity, innovative approach in education, educational process, innovative technology, pedagogical technology, lesson.

TALABALARNI PEDAGOGIK KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA “STAATE” INNOVATSION TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH

Yavkochdiyeva Dilafruz

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi
Qarshi hududiy filiali o'qituvchisi,
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim jarayonidagi innovatsion yondoshuv va kasbiy faoliyatning o'ziga xos jihatlari xususida muayyan tushunchalar yoritilgan. O'quv mashg'ulotlarida "Staate" innovatsion pedagogik texnologiyasidan foydalanishning ahamiyati va foydalanish usullari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: pedagogik kasbiy faoliyat, ta'limda innovatsion yondoshuv, o'quv jarayoni, innovatsion texnologiya, pedagogik texnologiya, dars.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N89>

Innovatsion yondashuv zamonaviy ta'lim tizimi uning barcha bo'g'inlarida ta'limning sifatiga erishishga qaratilgan tub o'zgarishlar bilan tavsiflanadi. Ta'limni modernizatsiya qilish bo'yicha ta'lim maqsadlari, mazmunini, o'qitish metodlari va texnologiyalarini yangilash bo'yicha bunday o'zgarishlarning asosiy ustuvor yo'nalishlarini belgilab beradi.

Innovatsiya - yangilik, yaratuvchanlik, o'zgarish; pedagogik jarayonga nisbatan, bu pedagogik tizimning barcha tarkibiy qismlariga - ta'lim-tarbiyaning maqsadlari, mazmuni, metodlari, vositalari va shakllariga yangisini kiritish, pedagogik xodimlarning birgalikdagi faoliyatini tashkil etish hisoblanadi [1.43].

Ta'limga innovatsion yondashuv deganda ta'lim muassasasining ta'lim jarayoniga pedagogik yangiliklarni joriy etish va ulardan foydalanish tushuniladi. Ta'limdagi innovatsion jarayonlar bir-biridan ajralgan holda mavjud emas, balki bir-biri bilan o'zaro ta'sir qiladi. Bu tendensiya fandagi integratsiya jarayonlari, inson ilmiy tafakkurining zamonaviy uslubini

shakllantirish va ta'limning o'zida integratsiya jarayonlari bilan bog'liq. Hozirgi vaqtda professional ta'limi muassasalari amaliyotida pedagogik innovatsiyalardan keng foydalanilib kelinmoqda. Ta'limni modernizatsiya qilish vazifasi doirasida kasbiy ta'limni takomillashtirishga qaratilgan yaxlit innovatsion yondashuvlarning yetishmayotgan tarkibiy qismlarini to'ldiradi [2.52].

Innovatsiyalar insonning har qanday kasbiy faoliyatiga xosdir va shuning uchun tabiiy ravishda o'rganish predmetiga aylanadi. Innovatsiyalar o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, ular alohida o'qituvchilar va butun jamoalarning ilmiy izlanishlari, ilg'or pedagogik tajribasi natijasidir. Ta'limdagi innovatsion faoliyatni ilmiy ta'minlash masalalari pedagogik innovatsiyalar sohasiga kiradi. Innovatsion o'zgarishlar ta'limning yangi mazmunini yaratishga qaratilgan; ta'limning yangi texnologiyalarini ishlab chiqish va joriy etish; yangi dasturlarni o'zlashtirish usullari, usullari, vositalarini qo'llash; o'quv jarayonida shaxsning o'zini o'zi belgilashi uchun sharoit yaratish; o'qituvchilar va talabalarning faoliyati va fikrlash uslubining o'zgarishi, ular o'rtasidagi munosabatlarning o'zgarishi shular jumlasidandir [3.79].

Ta'limda bir qator nazariy va uslubiy muammolar mavjud: an'analar va innovatsiyalar o'rtasidagi bog'liqlik, innovatsion siklning mazmuni va bosqichlari, innovatsiyalarni boshqarish, kadrlar tayyorlash va boshqalar. Pedagogik innovatsiyaning uslubiy asoslarini asoslash innovatsiyani yaratishdan kam emas. Pedagogik innovatsiya uslubiy tadqiqotning alohida sohasidir.

Pedagogik adabiyotlarda ta'limdagi innovatsiyalarni tasniflashning to'rtta asosiy yondashuvini ajratib ko'rsatadilar [4.65].

Birinchi tasnif yangilikning pedagogik jarayonga o'zaro bog'liqligiga asoslanadi. Unga ko'ra quyidagilar ajralib turadi: ta'lim maqsadi va mazmunidagi innovatsiyalar; pedagogikaning metodlari, vositalari, texnologiyalaridagi yangiliklar, ta'lim va ta'limni tashkil etish shakllaridagi innovatsiyalar; ma'muriyat, o'qituvchilar va talabalar faoliyatidagi yangiliklar.

Ikkinchi tasnifda innovatsiyalar qo'llash ko'lami asosida uch asosiy turni tashkil etuvchi farqlanadi: yagona va mahalliy (o'zaro bog'lanmagan); murakkab, o'zaro bog'langan; butun ta'lim muassasasini qamrab olgan tizimli.

Uchinchi tasnif - innovatsion salohiyat bo'yicha tasniflash - quyidagi turlarni o'z ichiga oladi: ma'lum va qabul qilingan, tegishli modifikatsiyalar.

To'rtinchi tasnif yangining oldingisiga munosabatiga asoslanadi. U innovatsiyalarning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatadi: almashtirish (ilgari mavjud bo'lgan narsani almashtirish uchun kiritilgan yangiliklar); bekor qilish (umidsiz ishlarni tugatish, samarasiz tuzilmalarni tugatish va boshqalar bilan bog'liq); ochilish (yangi narsa yaratish bilan bog'liq) ilgari ushbu tizimda mavjud bo'lmagan: yangi o'quv fanlarini joriy etish, yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish va boshqalar.

Ta'lim texnologiyalarida olingan natijalar doirasi kengroq bo'lib, u oliy ta'lim, o'qituvchilar, talabalar va boshqalarning imkoniyatlari bilan belgilanadi. Ta'lim texnologiyalari o'qituvchi va talaba o'rtasidagi jonli o'zaro ta'sir jarayoni sifatida his-tuyg'ular, irodaviy ko'rinishlar bilan ahamiyatli sanaladi.

Ta'limning dastlabki g'oyasi texnologiya texnik vositalar yordamida o'rganishni o'z ichiga olgan bo'lsa, u hozirda oldindan ishlab chiqilgan o'quv jarayonini amaliyotda tizimli va izchil amalga oshirish sifatida qoraladi. Demak, ta'lim texnologiyasi - bu muayyan pedagogik

tizimning amaliyotda amalga oshirilgan loyihasidir. Innovatsion ta'lim texnologiyasi - bu o'quv jarayonining samaradorligini oshirish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning hozirgi tendensiyalariga eng yaxshi javob beradigan ta'lim faoliyati uchun shart-sharoitlarni yaratish uchun mavjud metodlar va vositalarni qandaydir yangi yoki sifat jihatidan yaxshilashni o'z ichiga olgan o'quv faoliyatini tashkil etish metodologiyasi hisoblanadi.

Ta'limdagi innovatsion jarayonlar bir-biri bilan o'zaro ta'sir qiladi. Ushbu tendensiya fandagi, inson ilmiy tafakkurining zamonaviy uslubini shakllantirishdagi va ta'limning o'zida integratsiya jarayonlari bilan bog'liq.

Zamonaviy ta'limda ro'y berayotgan innovatsion jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlarini to'liq va to'g'ri ko'rsatish uchun ta'lim tizimida ikkita turdagi ta'lim muassasalarini ajratish mumkin: an'anaviy va rivojlanayotgan. An'anaviy tizimlar bir marta o'rnatilgan tartibni saqlashga qaratilgan barqaror ishlashi bilan ajralib turadi. Rivojlanayotgan tizimlar izlanish rejimi bilan tavsiflanadi.

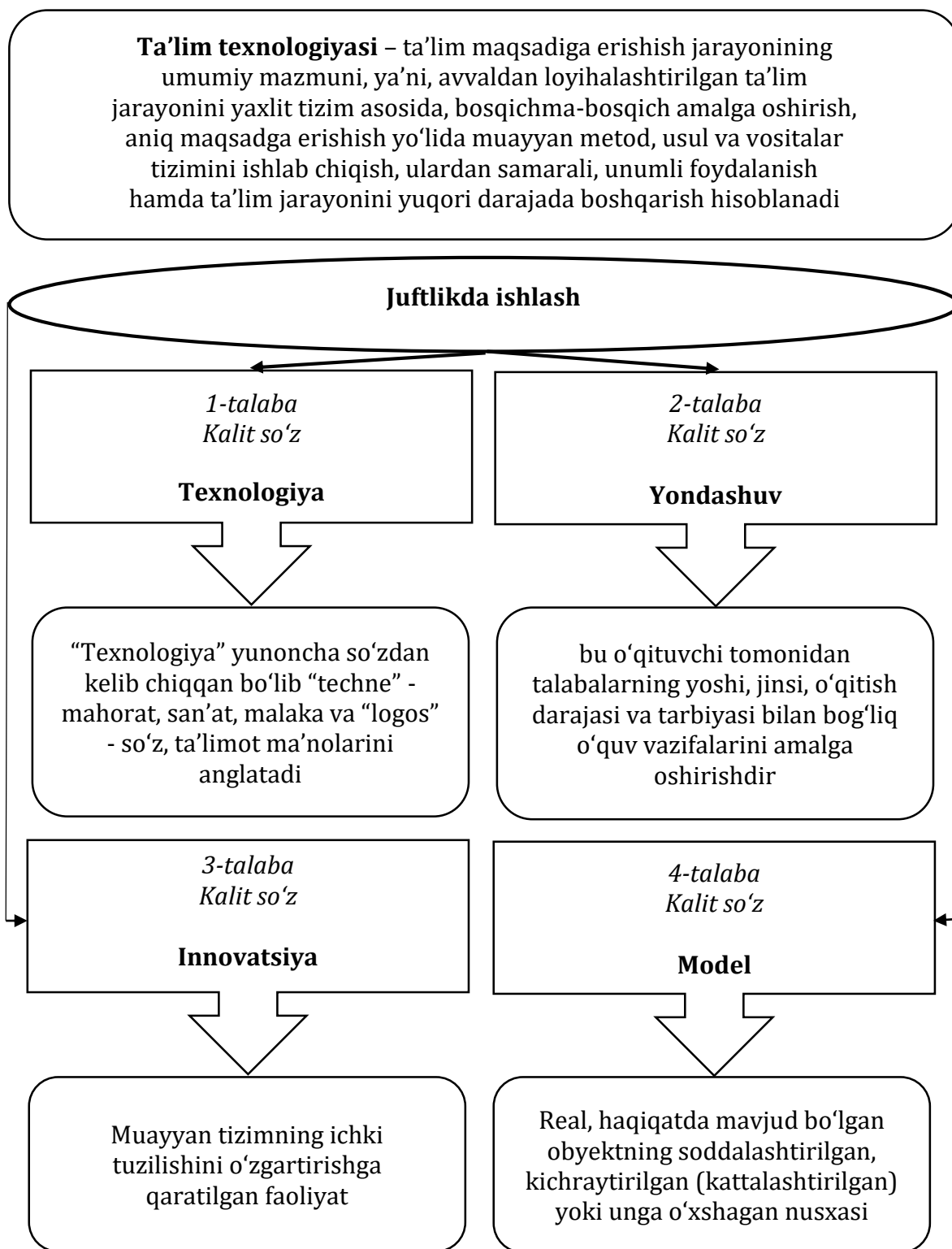
Staate texnologiyasi. Staate texnologiyasi (ing. "stutter" – to'xtalishlar) mazkur texnologiyani o'quv mashg'ulotlarida qo'llashda samarali natijalarni yuzaga keltirishga erishiladi. Talabalarda yuqori qiziqish, o'quv topshiriqlarini kimo'zarga bajarish orqali o'zaro intellektual bellashuv muhiti yuzaga keladi. buning natijasida o'quv material talabalar tomonidan tez o'zlashtirilishiga erishiladi.

Ushbu texnologiyani o'quv mashg'ulotida qo'llashda o'rganilayotgan mavzuni mazmuniga mos ravishda 4 yoki 5 qismga bo'linadi. Ma'ruza yoki nazariy o'quv mashg'ulotini har 10 yoki 12 daqiqa vaqti o'tganda berilgan nazariy ma'lumotlarni mustahkamlab olishga qaratilgan faollashtiruvchi o'quv topshiriqlari beriladi va bajarilgan o'quv topshiriqlarining natijalari baholab boriladi. Texnologiyani mavzuning murakkablik darajasiga qarab talabalarni kichik guruhlariga bo'lib yoki juftlikda ishlashlari tashkil qilinadi. Shunda talabalarining mavzuni mukammal o'zlashtirishlariga zamin yaratiladi. Shuningdek, mavzu mazmuni talabalarining yodida saqlanib qolishiga muvaffaq bo'linadi.

Ta'lim yoki ta'limga innovatsion yondashuv deganda ta'lim muassasasining ta'lim jarayoniga pedagogik yangiliklarni joriy etish va ulardan foydalanish tushuniladi. Ta'limga innovatsion yondashuv - bu yangi texnologiyalar uchun asos bo'lgan asosiy yangi tamoyillar, talablar va maqsadlar to'plami. Zamonaviy ta'limning talabi talabalarga imkon qadar ko'proq o'qitish emas, balki ularni mustaqil ravishda o'qishga o'rgatish, nafaqat bilish, balki olingan ma'lumotlar bilan ishlay olishdir. O'quv jarayonining zamonaviy voqeliklariga hamda fanlarni o'rganish mazmuni (bilim va ko'nikmalari), hajmi va tartibini belgilab beruvchi yangilangan standartlarning yangi avlodiga muvofiq, ta'lim yo'nalishini tashkil etishda yangicha yondashuv talab etiladi. Bo'lajak mutaxassisni o'z qiziqishlarini hisobga olgan holda o'quv jarayoniga faol jalb etishdir.

Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan mazkur Staate texnologiyasi 60112400-Professional ta'lim (transport vositalari muhandisligi (avtotransport)) ta'lim yo'nalishi o'quv rejasida majburiy fanlar blokidan o'rin olgan "Ta'lim texnologiyalari" fanini o'qitish misolida tajriba-sinovdan o'tkazildi va samarali natijalarga erishildi.

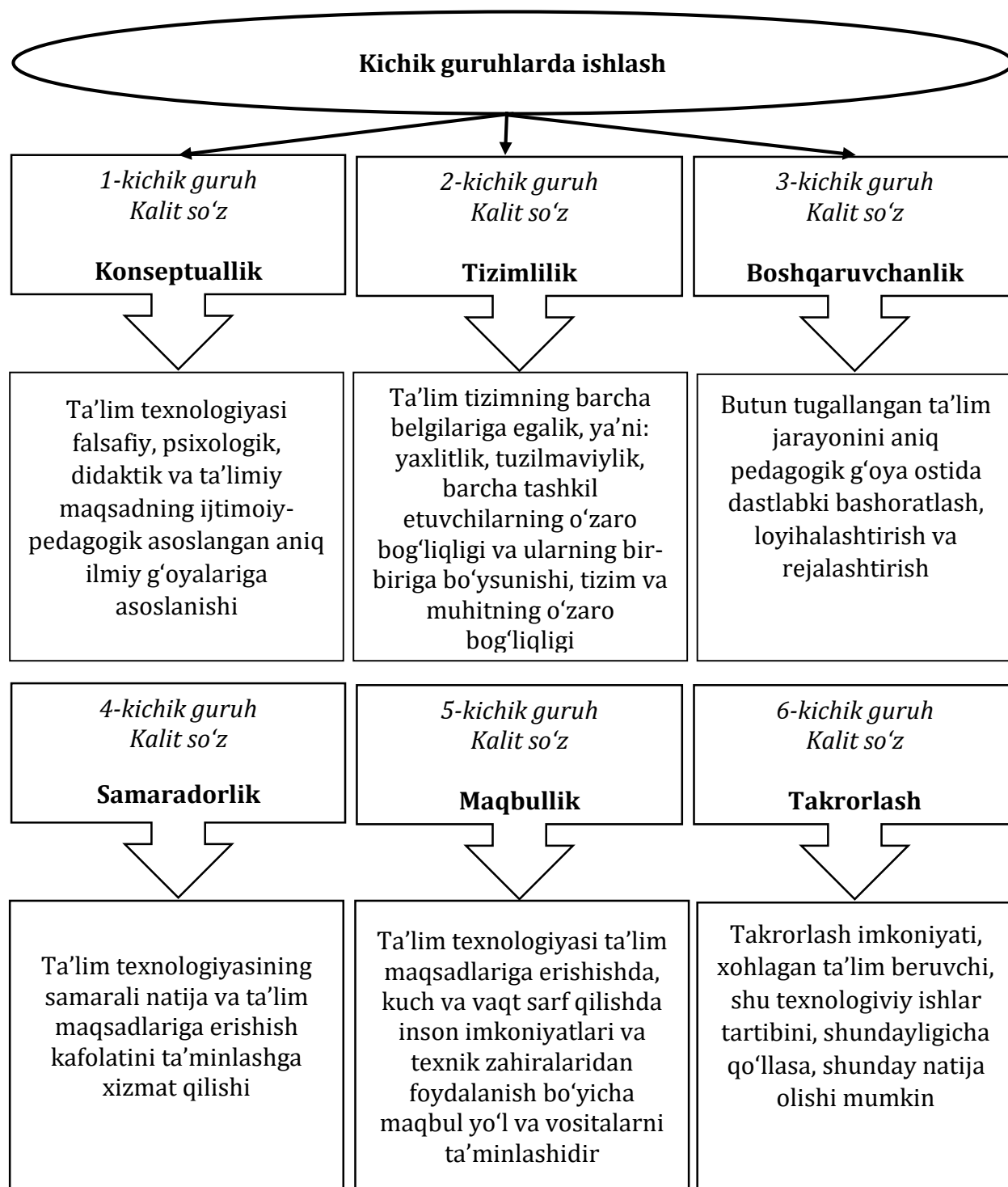
Shunga ko'ra, quyida 60112400-Professional ta'lim (transport vositalari muhandisligi (avtotransport)) ta'lim yo'nalishi talabalariga o'qitiladigan "Ta'lim texnologiyalari" fanidan "Professional ta'limda texnologik yondashuv" mavzusi bo'yicha o'quv topshiriqlari misol sifatida berildi:

2.3.1-rasm. Staate texnologiyasi qo'llanilgan o'quv topshirig'i (talabalar juftlikda ishlashi bo'yicha)

Staate texnologiyasi yuqorida ta'kidlanganidek intellektual bellashuv muhitini yuzaga keltirishga qaratilganligi va talabalar juftlikda hamda kichik guruhlariga bo'lingan holda qo'llanilishi sababli fanni tajribada talabalar juftlikla va kichik guruhlarda qo'llanilishi metodikasi ishlab chiqildi.

Ta'lim texnologiyasining mohiyatli belgi va xususiyatari tarkibiy qismlari mazmunini ochib beradigan kalit so'zlar

2.3.2-rasm. Staate texnologiyasi qo'llanilgan o'quv topshirig'i (talabalar kichik guruhlarda ishlashi bo'yicha)

Innovatsion texnologiya - bu ta'lim oluvchida yangi g'oya, meyor, qoidalarni yaratish, o'zga shaxslar tomonidan yaratilgan ilg'or g'oyalar, meyor, qoidalarni tabiiy qabul qilishga oid sifatlar, malakalarni shakllantirish imkoniyatini yaratishga xizmat qiladi:

- 1) g'oyani (muayyan holatda ilmiy kashfiyotni) yaratish;
- 2) fikrni amaliy jihatda rivojlantirish;

3) innovatsiyani amaliyotga tatbiq etish.

Ya'ni, innovatsion jarayonni ilmiy g'oyani ijtimoiy-pedagogik muhitdagi u bilan bog'liq o'zgarishlarni amaliy qo'llash va amalga oshirish bosqichiga olib chiqish jarayoni sifatida qarash mumkin. G'oyalarning innovatsiyaga aylanishini ta'minlaydigan faoliyat va bu jarayonni boshqarish tizimini shakllantirish innovatsion faoliyatdir. Innovatsion jarayonning rivojlanish bosqichlarining boshqa xususiyatlari ham mavjud.

Ta'limdagi innovatsiyalar - bu pedagogik yoki boshqaruv muammosini hal qilishga qaratilgan o'zaro bog'liq texnologik jarayonlar majmuasini ishlab chiqish va uni ta'lim tashkiloti faoliyatining kundalik amaliyotiga tatbiq etishni o'z ichiga olgan yangi g'oyani kontsepsiyalash natijasidir. Inson faoliyatining boshqa sohalaridan farqli o'laroq, ta'limdagi innovatsiyalar innovatsion jarayonlarning shaxsiy, insonga yo'naltirilgan tomoniga qaratilgan. Ta'lim innovatsiyalarida asosiy narsa - ta'lim faoliyatining asosiy subyektlari (talabalar va o'qituvchilar) o'zgarishi va ta'lim tashkilotining barqaror ishlaydigan ko'p subyekt tizimi sifatida rivojlanishi. Innovatsion ta'lim texnologiyasi - bu har qanday ta'lim sohasida kerakli natijaga erishish uchun ilmiy va amaliy asoslangan usul va vositalar majmuidir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Muslimov N.A. va boshqalar. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. - Toshkent, «Fan va texnologiya», 2013, 60-bet.
2. Rajabova S.Y. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarining konstruktorlik-texnologik kompetentligini rivojlantirish metodikasi. // Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2020. 52 b.
3. Сластенин, В.А. Педагогика/В.А. Сластенин, Л.С. Подымова. М.: Юрайт, 2012. – 336 с.
4. Tojiboyeva X. M. O'quvchi-yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishning pedagogik tizimi. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2018. - 43 bet.
5. Raximov Z.T. Innovatsion yondashuv asosida bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarining o'quv-bilish kompetentligini rivojlantirish texnologiyasi: Pedagogika fan. bo'yicha doktorlik (DSc) diss. – Toshkent, 2022. – 235 b.
6. Raximov Z.T. Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi. Darslik. Toshkent "Voriz" nashriyoti – 2020. 242 b.
7. Raximov Z.T. Pedagogik texnika. O'quv qo'llanma. Toshkent "Voriz" nashriyoti – 2020. 181 b.
8. Raximov Z.T., Muslimov Sh.N., Imomov M.P., Keldiyorova M.G'. Pedagogik texnologiyalar. O'quv qo'llanma. Toshkent "Fan va texnologiyalar" nashriyoti – 2021. 192 b.

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOYIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 3 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).